

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

BİZANS TASVİR SANATINDA KURBAN SAHNELERİ

**DOKTORA TEZİ
CİLT-I**

Feray KORUCU YAĞIZ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU

HAZİRAN-2019

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİZANS TASVİR SANATINDA KURBAN SAHNELERİ

DOKTORA TEZİ
CİLT-I

Feray KORUCU YAĞIZ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU

HAZİRAN-2019

Feray KORUCU YAĞIZ tarafından hazırlanan “**Bizans Tasvir Sanatında Kurban Sahneleri**” adlı bu tezin Doktora tezi olarak uygun olduğunu beyan ederim.

Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU
Tez Yöneticisi

Bu çalışma jürimiz tarafından Sanat Tarihi Anabilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (Danışman)

Üye: Prof. Dr. Nilüfer ÖNDİN (Tez İz. Kom. Üy.)

Üye: Prof. Dr. Nilay ÇORAĞAN (Tez. İz. Kom. Üy.)

Üye: Prof. Dr. Burcu PELVANOĞLU (Tez. İz. Kom. Üy.)

Üye: Doç. Dr. Nalan TÜRKMEN (Tez. İz. Kom. Üy.)

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kurallarına uygundur.

Bu çalışmayı yetişmemde maddi-manevi buyk emekleri olan
değerli babam GÜVEN KORUCU ve annem SEBİHA KORUCU' ya ithaf
ediyorum.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyân ederim.

Feray KORUCU YAĞIZ
İmzası

ÖZET

İnsanoğlu, kâinat üzerinde varlık gösterdiği andan itibaren kendisini büyük bir mücadele ortamının içerisinde bulmuştur. Sahip olduğu fiziksel ve mental güçleri sayesinde kimi zaman bu mücadele ortamında karşısına çıkan zorlukları bertaraf etmeyi başarmış kimi zaman ise sahip olduğu gücün noksanlığının farkına vararak kendi gücünün ötesinde, bir güç bulma eğilimine yönelmiştir. İnsanın, bu tip bir arayış içerisinde girmesinin temelinde baş edemediği durumlarda kendini kurtaracak bir kudretin varlığına inanmak istemesi yatmıştır. Çaresizlik duygusunun baskın olduğu bu araştırma safhasında yapılan fikir egzersizleri, nihayet bir sonuca varılmasını sağlamıştır. İnsan, artık bir yaratım aşamasına gelmiş ve kendisi bizzat bu aşamanın mimarı olmuştur. Fikri olarak kendi kudretinin sınırlarının ötesinde kudret sahibi olan tanrının yaratımını böylelikle gerçekleştirmiştir. Başarıyla sonlandırılan bu süreç sonrasında insanoğlu için bir diğer husus önem kazanmaya başlamıştır. Varlığı kabul edilen tanrıyla iletişime geçilmek istenmiş ve bu amaç doğrultusunda birtakım faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu noktada kurban ritüeli, büyük önem arz etmeye başlamıştır. Çünkü tanrıya sunulan kurbanlarla tanrının rızasını kazanmayı başaran insan, tüm korkularından uzak olacağına inanmıştır.

Tarih boyunca bir eylem olarak kurbanın gerçekleştiriliş şekil ve amacının, farklı inanç sistemlerini benimsemiş insanlar tarafından çok farklı ele alındığı ve yorumlandığı görülmüştür. Çok tanrılı dinleri benimseyen insanların yarattıkları tanrılara sundukları, uygulamada pek çok yöntem farklılığı barındıran kurbansal sunular ile tek tanrılı dinlere inan insanların, varlığına inandıkları tanrılara sundukları kurbansal sunuların, bu çeşitliliği oluşturan iki temel kaynak olduğu görülmüştür. Her iki inanç sistemine mensup insanların kurban ritüelinin, yorumlama ve uygulama şekilleri ile bunun toplum üzerinde bıraktığı etkinin sanata yansımaları, tarihsel gelişim çizgisi içerisinde incelememiz bize ele almamız gereken esas konuyu daha kolay ve rahat anlatabilme imkânı sağlamıştır. Ritüelin hem mana hem de uygulama olarak geçirdiği değişimi, eski ve yeni uygulamalar arasındaki benzerlik ve farklılıklarının ortaya konulması, Hristiyan felsefesi ve sanatındaki kurban olayını anlayabilmemiz için bize bir rota oluşturmıştır. Kâinatın varlığından insanın varoluşuna, kâinat üzerinde belli bir yaşam standardı tutturmanın insanın tanrı fikrine ulaşmasına, ulaştığı bu noktadan hareketle din, inanç, ibadet ve teslimiyet gibi kavramları nasıl yarattığı ve ne çeşit bir katkıda bulunduğuna değinilmesi oluşturulan rotanın çıkış yolu olarak görülmüştür.

Bu çalışma kapsamında, dolaylı olarak tüm inanç sistemlerinde görülen kanlı ve kansasız kurban ya da sunu gelenekleri detaylarıyla ele alınmaya çalışılmıştır. Elde edilen verilerle Hristiyan inancında yer alan kurban konusunun gelişimi ve bu gelişim sırasında din alanında gerçekleştirilen uygulamaların nedenlerinin ve niçinlerinin ortaya konulması sağlanmıştır. Eski ve Yeni Ahit'te yer alan hikâyelerden yola çıkılarak farklı yer ve materyaller üzerine işlenen tüm tasvirlerin, benzer ve farklılık yaratan özellikleri tespit edilmiş ve tasvirlerin, ikonografik yorumlanması yapılmıştır. Hedeflenen noktaya varabilmek adına detaylı bir ön

Çalışma yapılmış konunun sanat tarihi açısından ele alınış şeklinin vurgulanması için pek çok görsel malzeme toplanmıştır. Toplanan tüm görseller; kompozisyon, teknik ve biçimsel özellikleri baz alınarak belli bir sınıflandırmaya tabi tutulmuş, özellikle dönem esasına bağlı kalınarak kategorize edilen sahneler, kendi içerisinde sağlam bir kronoloji sunacak şekilde sınıflandırılmıştır. Böylelikle yapılan tasvirlerin en çok hangi yüzyıllar arasında nerede, ne şekilde kullanıldığı ile ilgili genel geçer bir değerlendirme yapılabileceği düşünülmüştür. Konunun Bizans resim sanatındaki geleişim çizgisi, tm detaylarına vakıf olacağımız şekliyle ortaya konulmaya alışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurban, Eski ve Yeni Ahit, İsa peygamber, Bizans Resim Sanatı.

ABSTRACT

Humankind found himself in a great struggle environment since he existed in the universe. Thanks to his physical and mental powers, he sometimes achieved to overcome the difficulties in this struggle environment and sometimes realized the lack of his power and tended to find a power beyond his own power. Human is in such a search; because he wanted to believe in the existence of a force to save himself in cases with which he cannot deal. Finally, a conclusion could be reached by the virtue of the opinion exercises in this research phase in which the sense of helplessness is dominant. Today human came to a creation stage and is the architect of this stage. He has mentally realized so the creation of the potent god beyond his power. After this successfully terminated process; another issue began to gain importance for human. It was requested to be connected with the god whose existence was accepted, and a number of activities have been carried out for this purpose. At this point, the sacrifice ritual has a great importance. Because human has achieved to gain the consent of God with the submitted sacrifices to God and so human believed that he will be far from all his fears. Throughout history, it has been seen that the manner and purpose of the execution of the sacrifice as an action has been handled and interpreted very differently by people who have adopted different belief systems.

It is seen that there are two main sources of this diversity for sacrificial presentations to God. These presentations have many different methods in practice. One of these two main sources is sacrificial presentations which are submitted by people who believe polytheistic religions. Second of them are submitted by people who believe monotheistic religions and believe the existing Gods. If we examine the sacrifice ritual, interpretation and application forms of people of both belief systems, the effect of these on society and the reflection type of this affect on art within the historical development; then we can explain the main issue easier and more comfortable.

Ritual's change in both meaning and practice has created a route for us to reveal the similarities and differences between the old and new applications and to understand the sacrifice event in Christian philosophy and art. The issues “from the existence of the universe to the existence of human, the reach to god idea by human who has a certain life standard, how the concepts such as religion, belief, worship and surrender from this reach point consisted and what kind of contribution they have” have been seen as the way out of the route. Within the scope of this study, it has been tried to discuss in detail the bloody and bloodless sacrifice or presentation traditions in all belief systems and to explain and reveal with the obtained data the development of the sacrifice subject in the Christian belief and the reasons of the practices in the field of religion during this development.

The similar and distinctive features of all descriptions on different places and materials have been identified based on the stories in the Old and New Testaments and iconographic interpretation of the descriptions has been made. A detailed preliminary study has been made to reach the destination and many visual materials have been collected to emphasize how the subject was handled in terms of art history. All images collected were subjected to a certain classification based on their composition, technical and morphological properties. In particular, the scenes

categorized according to the period were classified in such a way as to provide a good chronology. Thus, it is thought to make a general evaluation in which centuries, where and how these descriptions were used. The development of this subject in Byzantine Descriptive Art has been tried to be explained with all the details.

Keywords: Sacrifice, Old and New Testament, Jesus, Byzantine Painting Art.

ÖNSÖZ

Bilimsel sahada geçerli olmasını dilediğimiz bu çalışmada, Hristiyan inancı başta olmak üzere diğer inanç sistemlerinin de temelini oluşturan kurban konusu işlenirken konuya tamamen tarafsız bir şekilde yaklaşılmıştır. Özellikle “din” ve “tanrı” kavramları üzerinde şahsi görüş bildirmekten kaçınılmıştır. Fakat şu da bir gerçektir ki konunun bünyesinde barındırdığı hatta gerekli kıldığı felsefi ve teolojik mana, bizim bu iki kavramı, konunun yönlendirdiği şekliyle ele almamıza neden olmuştur. Çünkü bu noktaya kadar getirdiğimiz çalışma, bize kurbanın esasında insanın kendinden üstün gördüğü bir varlıkla iletişim kurmak için geliştirdiği bir pratik olduğunu öğretmiştir. Araştırmamızın ana konusu olan kurbanın, Hristiyan/Bizans sanatına yansısı da doğal olarak bu temele oturtularak açıklanmaya çalışılmıştır. Monoteist inanç sisteminde yer alan ve semavi bir din olan Hristiyanlığın da tanrı ve bu tanrıya olan inancın varlığının kabul edildiği temeli üzerine kurulduğu düşünülürse bizim de bu yoldan ilerlememiz, konuyu bu dinin ve diğer dinlerin kabul ettiği şekliyle yorumlamamız yanlış olmayacaktır. Temennimiz, bu araştırmayı layıkıyla yerine getirmiş olmamızdır.

Yapmış olduğumuz bu genel açıklamayla konuya kısa bir girizgâh yaptıktan sonra ayrıca burada bu vasıta ile üzerinde çalıştığım araştırmanın tamamlanma sürecinde benden desteğini esirgemeyen ve dolayısıyla bana büyük emeği geçen kişileri minnetle anmak, onlara teşekkür etmek isterim.

İlk olarak, engin bilgi ve tecrübelerine başvurduğum, araştırmamın şekil almasında büyük emeği geçen değerli danışmanım, çok sevgili hocam, Prof. Dr. Gülgün Köroğlu’na, bana olan destek ve yardımlarından ötürü teşekkürlerimi ve saygılarımı sunmak istiyorum. Yine bana bu yolda ilerlerken büyük destek veren, tez izleme komitemde yer alıp öneri ve yardımlarıyla tezime katkıda bulunan değerli hocalarım, Prof. Dr. Nilüfer Öndin’e, Prof. Dr. Burcu Pelvanoğlu’na, Doç. Dr. Nalan Türkmen’e, Prof. Dr. Nilay Çorağan’a sonsuz teşekkür ediyorum.

Tez yazım sürecinde, en bunaldığım anlarda yol gösterici ve teşvik edici sohbetleriyle beni tekrar çalışmaya yönlendiren ve bu yolda ilerlerken kendilerinden çok şey öğrendiğim değerli hocalarım; Prof. Dr. Mustafa Özer’e, Prof. Dr. Kadir Pektaş’a, Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu’na, Prof. Dr. Banu Mahir’e, Prof. Dr. Nurcan Yazıcı Metin’e, Doç. Dr. Melda Ermiş’e, Dr. Öğr. Üyesi Jale Özlem Oktay Çerezci’ye, Dr. Ceyhun Berkol’a; yolumun İstanbul’la birleşmesine, akademik hayatımın ise Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi’nde başlamasına vesile olan pek kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa Çiçekler’e; “*Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı Gi. 8)*” başlıklı doktora tezinde yer alan kurban meselesiyle alakalı görselleri kullanmama izin veren ve böyle bir istekle kendisine ulaştığımda beni nazıkçe karşılayan Sn. Dr. Öğr. Üyesi Necla Kaplan’a, ayrıca yine bu yolda ilerlerken onlardan çok şey öğrendiğim; nazik, insancıl ve eğitimci ruhlarını hayranlıkla izlediğim ve örnek aldığım; Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyelerine ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üye ve elemanlarına teşekkür ederim.

Teknik konularda birikimlerini benimle paylaşan, tezimin şeklen tamamlanmasına yardımcı olan, ilgisini ve güvenini benden esirgemeyen sevgili eşim Ecz. Fatih Yağız'a, teşekkürlerimi ve engin sevgilerimi iletirim.

Tezimi içerik olarak inceleyen, dikte eden, bu anlamda hatasız bir metin ortaya koyabilmek için benden yardımını esirgemeyen Sn. Hüseyin Altuntaş'a; katalog biçimlendirmeleri için destek aldığım meslektaşım, pek sevgili öğrencim, arkadaşım Burak Akbay'a; tezde kullandığım görsellerin çizimlerini yaparak görsel anlamda çalışmamı kuvvetlendirmeme yardımcı olan Öğr. Gör. Ahmet Kıratlı'ya; tüm bu süreçte beni yalnız bırakmayan ve her daim destekçim olan İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü öğretim elemanları, çok sevgili arkadaşlarım, dostlarım; Arş. Gör. Yasemin Camcı, Arş. Gör. Beliz Canlı ve Arş. Gör. Betül Polat'a; kıymette paha biçemediğim sevgili dostum; Alper Bektaş'a; sevgili öğrencilerim, kardeşlerim Elif Naz Şengün'e, Ozan Hetto'ya, Sedef Öztürk'e teşekkür ederim.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'nde görev yapan Ömer Bilgiç'e, Sebahattin Gökçe'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Yıllardır süren eğitim hayatımı taçlandırarak olan bu önemli çalışmayı ithaf ettiğim baba ve anneme; neşesiyle hayat kaynağımız olan kardeşim Dilay'a, sınırsız destekleri, sonsuz sabır, sevgi ve güvenleri dolayısıyla minnet ve teşekkürlerimi iletirim.

Son olarak gün geçtikçe eksikliğini biraz daha fazla hissettiğim kardeşim Ferhat'ı, sevgi ve hasretle anmak isterim.

Feray KORUCU YAĞIZ
Haziran, 2019

İÇİNDEKİLER

Sayfa	
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
ŞEKİL LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xxii
1. GİRİŞ	24
1.1. Araştırmanın Amacı	39
1.2. Araştırmanın Kapsamı	43
1.3. Araştırmanın Yöntemi	45
1.4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar-Kurbanla İlgili Bilimsel Teorilerinin İncelenmesi	47
2. KURBAN: KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE	71
2.1. Kurban Teriminin Etimolojik Açıdan Tahlili	72
2.2. Kurbanın Anlamı ve Kapsamı	80
3. KURBANIN ÇEŞİTLERİ	85
3.1. Kanlı Kurbanlar	87
3.2. Kansız Kurbanlar	97
4. İLK KURBANLAR	102
4.1. Kurban Meselesinde Habil ve Kâbil Hikâyesi	102
4.2. Kurban Meselesinde Nuh Peygamber ve Tufan Hikâyesi	113
5. ÇEŞİTLİ TOPLUMLARDA KURBAN (RİTÜELİN KRONOLOJİK GELİŞİMİ)	128
5.1. Mezopotamya Eski Kültürlerinde Kurban	128
5.1.1. Sümerlerde kurban	130
5.1.2. Akadlarda kurban	134
5.1.3. Babillerde kurban	138
5.1.4. Asurlularda kurban	143
5.2. Anadolu Eski Kültürlerinde Kurban	150
5.2.1. Hititlerde kurban	151
5.2.2. Urartularda kurban	159
5.2.3. Friglerde kurban	162
5.2.4. Lidyalılarda kurban	166
5.2.5. Yunanda kurban	168
5.2.6. Romada kurban	175
6. MUSEVİLİKTE ve HİRİSTİYANLIKTAKİ KURBAN	182
6.1. Musevilikte Kurban	182
6.1.1. Musa peygamberden önceki dönemde kurban	183
6.1.1.1. İbrahim peygamberin kurbanı	184
6.1.1.2. Eyüp peygamberin kurbanı	188
6.1.1.3. İshak peygamberin kurbanı	188
6.1.1.4. Yakup peygamberin kurbanı	189
6.1.1.5. Midyyanlı Kahin Yitro'nun kurbanı	190
6.1.2. Musa peygamber döneminde kurban	191

6.1.2.1. Ahit kurbanı	191
6.1.2.2. Harun ve oğullarının kâhinliğe atandıklarında sundukları kurban... ..	194
6.1.2.3. Harun'un altın buzağısı- olay içinde sunulan kurbanlar	196
6.1.3. Musevilikte kurban çeşitleri	198
6.1.3.1. Kanlı kurbanlar.....	199
6.1.3.1.1. Yakmalık sunu/kurban: Ölâh/Holocaust	200
6.1.3.1.2. Komünyon sunusu/kurbanı: Zebah/Zebah Şelâmîm/Şelâmîm..	207
6.1.3.1.3. Kefaret sunusu/kurbanı: Hattât ve Āšām.....	214
6.1.3.2. Kansız kurbanlar	221
6.1.3.2.1. Hububat ve yiyecek takdimesi: “Minha	222
6.1.3.2.2. Huzur takdimesi: Lehem Happanim/Lehem Hamma'areketh...	225
6.1.3.2.4. Diğer kurbanlar/takdimeler	228
6.1.4 Musevilikte kurban sunma yerleri: altar masaları.....	230
6.1.5. Musevilikte kurban törenlerinin gizli sembolleri: ateş, duman, koku	234
6.1.6. Musevilikte kurban sunma zamanları: kutsal gün ve dönemler	237
6.1.6.1. Günlük kurbanlar	238
6.1.6.2. Haftalık kurbanlar	239
6.1.6.3. Aylık Kurbanlar	239
6.1.6.4. Yıllık Kurbanlar	240
6.1.6.4.1. Fısıh (Pesah) ve Hamursuz Bayramı	241
6.1.6.4.2. İlk Ürünler veya Haftalar (İbrani Pentekost) Bayramı	242
6.1.6.4.3. İbrani Yeni Yıl Bayramı	244
6.1.6.4.4. Tövbe Günü (Yom Kippur)	244
6.1.6.4.5. Hasat ya da Çadırlar Bayramı.....	246
6.2. Hıristiyanlıkta Kurban	247
6.2.1. Hıristiyanlıkta “Kurban'ı” tanımlayan terimler.....	247
6.2.2. İsa peygamber ve İncil yazarlarının kurban ritüelini değerlendiriş biçimleri	253
6.2.2.1. İsa peygamberin kurban ritüelini değerlendiriş biçimi	254
6.2.2.2. Pavlus'un kurban ritüelini değerlendiriş biçimi	256
6.2.2.3. İncil yazarlarının kurban ritüelini değerlendiriş biçimi	257
6.2.3. Yeni Ahit'te (İncil'de) kurban ritüeli	258
6.2.3.1. Vaftizci Yahya'nın öğretilerine göre İncil'de kurban.....	259
6.2.3.2. İsa peygamberin öğretilerine göre kurban.....	260
6.2.3.3. Petrus'un öğretilerine göre İncil'de kurban	262
6.2.3.4. Pavlus'un öğretilerine göre İncil'de kurban.....	262
6.2.3.5. İbrani yazarların öğretilerine göre İncil'de kurban	263
6.2.3.6. Yuhanna'nın öğretilerine göre İncil'de kurban.....	264
6.2.4. İsa peygamberin kurban edilmesinin insan kurtuluşuyla olan ilişkisi	265
6.2.4.1. Kefaret ve bağışlama.....	265
6.2.4.2. Mutabakata varma-barışma	267
6.2.4.3. Doğru olma-Tanrı'yla doğrulukta buluşma	269
6.2.4.4. Arınma ve kutsanma	270
6.2.5. İsa peygamberin kurban edilmesi: kurtuluşun sağlanması meselesi	271
6.2.5.1. İsa peygamberin öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması	271
6.2.5.2. Pavlus'un öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması.....	273
6.2.5.3. İbrani yazarların öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması	275

6.2.5.4 Petrus ve Yuhanna'nın öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması.....	276
6.2.6. Tanrı-insan-inanç bağlamında İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin etkisinin çözümlenmesi.....	277
6.2.6.1. İsa peygamberin öğretilerinin temel alınmasıyla meselesinin çözümlenmesi.....	278
6.2.6.2. Pavlus'un öğretilerinin temel alınmasıyla meselesinin çözümlenmesi.....	278
6.2.6.3. İbrani yazarların öğretilerinin temel alınmasıyla meselesinin çözümlenmesi.....	279
6.2.7. İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin insan üzerindeki etkisi ..	281
6.2.7.1. İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin evrensellik ilkesiyle olan ilişkisi	281
6.2.7.2. Öznellik ilkesi	282
6.2.7.2.1. Tövbe	282
6.2.7.2.2. İman	282
6.2.7.2.3. İtaat	283
6.2.8. Hristiyanlıkta birey yaşantısı: birey yaşantısında kurbanın yeri ve önemi	283
6.2.8.1. İsa peygamberin kurban edilmesi ve meselesinin önemli sonuçları ...	284
6.2.8.2. İsa peygamberin ölümü ile kurban ritüelinin anlamının bütünleştirilmesi	284
6.2.8.3. İsa peygamberin ölümünün azizlerin ölümüyle pekiştirilmesi	285
6.2.8.4. Hristiyanlıktaki kurban ritüelinin içeriğini oluşturan faktörler	286
6.2.9. Hristiyanlıkta kurban ritüeli kapsamında Son Akşam Yemeği'nin değerlendirilmesi.....	287
6.2.10. Hristiyanlıkta Evharistiya Ayini'nin kurban ritüeli kapsamında değerlendirilmesi.....	288
6.2.11. Genel değerlendirme	290
7. DEĞERLENDİRME	292
8. SONUÇ	336
CİLT II	
9. EK A: ŞEKİL KATALOĞU	344
10. KAYNAKÇA	615
11. ÖZGEÇMİŞ	722

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 3.1 Boğarak Kurban Etme Töreni ve Savaşçıların Geçiti, Gundestrup'ta Bulunan Gümüş Leğen Levhası, MÖ. I. yüzyıl, Danimarka, Kopenhag, Nationalmuseet.....	90
Şekil 3.2 Azteklerde İnsan Kurbanı Çeşitleri:	93
Şekil 3.3 Azteklerde İnsan Kurbanı.....	94
Şekil 3.4 Mayalarda Kulaktan Kan Alınarak Yapılan Kurban- Mayalar-Klasik Sonrası-Geç Klasik Dönem.	96
Şekil 3.5 Penisten Kan Dökülmesi Sahnesi- Penisten Dökülen Kanla Yapılan Ayin-Mayalar, Klasik Sonrası-Geç Klasik Dönem.	96
Şekil 5.1 Warka Vazosu (Uruk, M. Ö. 3000)	134
Şekil 5.2 I. Ashurnasirpal ve Beyaz Obelisk.	150
Şekil 5.3 Kurbanlık Hayvanların Kesim Yerine Götürülüşünü Gösteren Ortostat.	156
Şekil 5.4 Seramik Küpün Ağız kısmında Yer Alan Silindir Mühür Baskı.	158
Şekil 5.5 Urartu Dönemine Ait Bir Plak.....	161
Şekil 5.6 Kurban Sahnesi, Ahşap Üzerine Yağlı Boya, M.Ö. 540, Pitsa, Korint-Yunanistan.	173
Şekil 5.7 Iphigenia'nın Kurban Edilmesi.	174
Şekil 5.8 Kurban Töreninde (Şükür İfadesi Olarak Tanrıya Sunulan Kurban)	178
Şekil A.1 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma.	346
Şekil A.2 İshak'ın Kurban Edilmesi, Priscilla Katakompı, Roma.....	347
Şekil A.3 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cappella Greca, Priscilla Katakompı, Roma.	348
Şekil A.4 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino Katakompı, Roma.....	349
Şekil A.5 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino Katakompı, Roma.....	350
Şekil A.6 İshak'ın Bağlanması, Dura-Europos Sinagogu, Suriye.	351
Şekil A.7 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bristish Müzesi, Londra.	354
Şekil A.8 İshak'ın Kurban Edilmesi, Amerikan Nümizmat, Amerika.	355

Şekil A.9 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.	356
Şekil A.10 İbrahim'in Kurbanı, St. Saturninus-Thraso Katakompı, Roma.....	359
Şekil A.11 İbrahim'in Kurbanı, Maius/Majus Katakompı, Roma.	360
Şekil A.12 İbrahim'in Kurbanı, Maius/Majus Katakompı, Roma.	361
Şekil A.13 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino, Roma.....	362
Şekil A.14 İbrahim'in Kurbanı, Marcoo-Marcellino Katakompı, Roma.	363
Şekil A.15 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla (Via Ardeatina) Katakompı, Roma.	364
Şekil A.16 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla (Via Ardeatina) Katakompı, Roma.	365
Şekil A.17 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla (Via Ardeatina) Katakompı, Roma.	366
Şekil A.18 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino, Roma.....	367
Şekil A.19 İbrahim'in Kurbanı, St. Hermes Katakompı, Roma.....	368
Şekil A.20 İbrahim'in Kurbanı, Giordani (Jordanes) Katakompı, Via Salaria Roma-İtalya.	369
Şekil A.21 İshak'ın Bağlanması, Via Latina Katakombu, Roma.....	370
Şekil A.22 İbrahim ve İshak, Via Latina Katakompı, Roma.....	371
Şekil A.23 Habil ve Kâbil'in Kurbanı, Via Latina Katakompı, Roma.....	372
Şekil A.24 İshak'ın Kurban Edilmesi, MSBK, Berlin.	373
Şekil A.25 İshak'ın Kurban Edilmesi, Macaristan Ulusal Müzesi.....	374
Şekil A.27 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Christian Müzesi, Vatikan.	376
Şekil A.28 İshak'ın Kurban Edilmesi, Paris, B.N. Müzesi.	377
Şekil A.29 İshak'ın Kurban Edilmesi, Chicago Oriental Institute.	378
Şekil A.30 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.	379
Şekil A.31 İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi, Penn Müzesi, ABD.	380
Şekil A.32 İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	381
Şekil A.33 İbrahim'in Kurbanı.	382
Şekil A.34 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan.....	383
Şekil A.35 İshak'ın Kurbanı, Bilbao Güzel Sanatlar Müzesi.....	384
Şekil A.36 İshak'ın Kurbanı, C.S. Koleksiyon/Münih.	385

Şekil A.37 İshak'ın Kurbanı, C.S. Koleksiyon/Münih.	386
Şekil A.38 İshak'ın Kurban Edilmesi, Hermitage Müzesi.	387
Şekil A.39 İshak Kurban Edilmeye Gidiyor, Boston Güzel Sanatlar Müzesi.	388
Şekil A.40 İshak'ın Kurban Edilmesi, Dr. Lillian Malcove Koleksiyonu, New York.	389
Şekil A.41 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sainte-Quitterie-du-Mas-d'Aire Kilisesi, Landes-Fransa.	390
Şekil A.42 İshak'ın Kurban Edilmesi, Santa Maria dell'Anima Kilisesi, Roma-İtalya.	391
Şekil A.43 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.	392
Şekil A.44 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompu, Roma/İtalya.	393
Şekil A.45 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vigna Baseggio, Roma.	394
Şekil A.46 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	395
Şekil A.47 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	396
Şekil A.48 İshak'ın Kurban Edilmesi, Camposanto, Pisa.	397
Şekil A.49 İbrahim ve İshak, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	398
Şekil A.50 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Damaso Kilisesi kriptâ bölümü, Roma.	399
Şekil A.51 İshak'ın Kurban Edilmesi, Gregoriano Profano Müzesi, Vatikan.	400
Şekil A.52 İshak'ın Kurban Edilmesi, Çift Sicilli Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	401
Şekil A.53 İshak'ın Kurban Edilmesi, Adelpia Sarkofajı, Siraküza Arkeoloji Müzesi, Sicilya.	402
Şekil A.54 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marcus Claudianus Sarkofajı, S Palazzo Massimo, Roma.	403
Şekil A.55 İbrahim'in Kurbanı, Arles Saint Pierre Kilisesi Sarkofajı, Arles Müzesi, Fransa.	404
Şekil A.56 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bir Çocuk İçin Yapılmış Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	405
Şekil A.57 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	406
Şekil A.58 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	407
Şekil A.59 İbrahim'in Kurbanı, Arles Müzesi, Fransa.	408

Şekil A.60 İshak'ın Kurban Edilmesi, Civita Castellana Müzesi, İtalya.	409
Şekil A.61 İshak'ın Kurban Edilmesi, Caracalla Hamamı, Roma-İtalya.....	410
Şekil A.62 İshak'ın Kurban Edilmesi, Santo Domingo Real, Toledo/İspanya.	411
Şekil A.63 İshak'ın Kurban Edilmesi, Montpellier, Fransa.	412
Şekil A.64 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lid Sarkofajı, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	413
Şekil A.65 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.	414
Şekil A.66 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma.....	415
Şekil A.67 İshak'ın Kurban Edilmesi, Clermont-Ferrand, Fransa.	416
Şekil A.68 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Kallisto, Roma.	417
Şekil A.69 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma.	418
Şekil A.70 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma.	419
Şekil A.71 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ulusal Arkeoloji Müzesi, Tarragona.....	420
Şekil A.72 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marsilya Müzesi, İspanya.	421
Şekil A.73 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marsilya Müzesi, İspanya.	422
Şekil A.74 İshak'ın Kurban Edilmesi, Narbonne, Fransa.	423
Şekil A.75 İshak'ın Kurban Edilmesi, Tarragona, İspanya.....	424
Şekil A.76 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.	425
Şekil A.77 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.	426
Şekil A.78 İshak'ın Kurban Edilmesi, Palazzo San Sebastiano Müzesi, İtalya.	427
Şekil A.79 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma-İtalya.....	428
Şekil A.80 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	429
Şekil A.81 İshak'ın Kurban Edilmesi, Astorga, İspanya.	430
Şekil A.82 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kapitolin Müzesi, İtalya.....	431
Şekil A.83 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	432
Şekil A.84 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	433
Şekil A.85 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Damaso Kilisesi kriptâ bölümü, Roma.	434
Şekil A.86 İshak'ın Kurban Edilmesi, Gregoriano Profano Müzesi, Vatikan.	435
Şekil A.87 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lot'un Sarkofajı, Saint Sebastiano Kilisesi, Roma.	436

Şekil A.88 İshak'ın Kurban Edilmesi, İki Erkek Kardeşin Sarkofajı, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.....	437
Şekil A.89 İshak'ın Kurban Edilmesi, Column Sarkofajı, Pio Christian Müzesi, Vatikan.	438
Şekil A.90 İbrahim'in Kurbanı, Arles Müzesi, Fransa.	439
Şekil A.91 İbrahim'in Kurbanı, San Peter Bazilikası, Vatikan.	440
Şekil A.92 İbrahim'in İshak'ı Kurban Etmesi, Üçlü Sarkofaj, Réattu Müze, Arles, Fransa.	441
Şekil A.93 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kurban Sarkofajı, Arles Müzesi.	442
Şekil A.94 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Ambrogio Sarkofajı, San. Ambrogio Bazilikası Vaiz Kürsüsü/Stiliko'nun Mezarı.	443
Şekil A.95 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Paul Bazilikası.....	444
Şekil A.96 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ravenna.	445
Şekil A.97 İshak'ın Kurban Edilmesi, Çift Kayıtlı Taş Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.....	446
Şekil A.98 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kraliyet Akademisi Müzesi, Madrid.	447
Şekil A.99 İshak'ın Kurban Edilmesi, Flavius Gorgonius Sarkofajı, San Ciriaco Katedrali, Ancona, İtalya.	448
Şekil A.100 İshak'ın Kurban Edilmesi, Aix Müzesi, Fransa.....	449
Şekil A.101 İshak'ın Kurban Edilmesi, Louvre Muzesi, Paris.....	450
Şekil A.102 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Sidoine Sarkofajı, Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, Bazilikası, Fransa.....	451
Şekil A.103 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Sidoine Sarkofajı, St. Sebastiano Müzesi, İtalya.	452
Şekil A.104 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Kallisto, Roma.	453
Şekil A.105 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pretestato, Roma.	454
Şekil A.106 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terni Katedrali, İtalya.	455
Şekil A.107 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Felice Kilisesi, Gerona.	456
Şekil A.108 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Felice Kilisesi, Gerona.	457
Şekil A.109 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	458
Şekil A.110 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Damaso, Roma-İtalya.	459

Şekil A.111 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.....	460
Şekil A.112 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.....	461
Şekil A.113 İshak'ın Kurban Edilmesi, Canova Koleksiyonu, Roma.	462
Şekil A.114 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Maximin Kilisesi, St. Marie Madeleine Kriptası, Fransa.	463
Şekil A.115 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Lorenzo Kilisesi (atrium), Roma.	464
Şekil A.116 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cordoba Arkeoloji ve Etnografya Müzesi.	465
Şekil A.117 İshak'ın Kurban Edilmesi, Julia Latronilla Sarkofajı, Kutsal Topraklar Müzesi, Kudüs.	466
Şekil A.118 İbrahim'in Kurbanı, Frederic Marés Müzesi.....	467
Şekil A.119 İshak'ın Kurban Edilmesi, Barselona.	468
Şekil A.120 İbrahim'in İshak'ı Kurban Olarak Sunması, Hermitage Müzesi.	469
Şekil A.121 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi.....	470
Şekil A.122 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ashmolean Müzesi.....	471
Şekil A.123 İshak'ın Kurban Roma.....	472
Şekil A.124 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Müzesi.	473
Şekil A.125 İshak'ın Kurban Edilmesi, Stazburg Müzesi.....	474
Şekil A.126 İshak'ın Kurban Edilmesi, Rheinisches Landesmuseum.	475
Şekil A.127 İshak'ın Kurban Edilmesi, Samiriye'den, İshak'ın Kurbanının Betimlendiği Kandil, Nablus, Batı Şeria Filistin.....	476
Şekil A.128 İbrahim İshak'ı Kurban Ediyor, Korinth.....	477
Şekil A.129 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bargala- Štip, Makedonya.	478
Şekil A.130 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma, İtalya.....	479
Şekil A.131 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma, İtalya.	480
Şekil A.132 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma,İtalya.....	481
Şekil A.133 İshak'ın Kurban Edilmesi, Konstantin Frieze Sarkofajı, St. Pietro Nekropolisi, Vatikan.	484
Şekil A.134 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kıbrıs Müzesi, Nicosia.....	485
Şekil A.135 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kuzey Afrika.....	486

Şekil A.136 İshak'ın Kurban Edilmesi, Berlin Müzesi.	487
Şekil A.137 İshak'ın Kurban Edilmesi, İstanbul Silivrikapı Hipojesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi.	488
Şekil A.138 İshak'ın Kurban Edilmesi, Antiquarium Comunale Müzesi Roma.	489
Şekil A.139 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi.	490
Şekil A.140 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.	493
Şekil A.141 İshak'ın Kurban Edilmesi, Herzögliches Müzesi, Gotha, Almanya.	494
Şekil A.142 İshak'ın Kurbanı, Bilbao Güzel Sanatlar Müzesi.	495
Şekil A.143 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.	496
Şekil A.144 İshak'ın Kurban Edilmesi, Boston Güzel Sanatlar Müzesi.	497
Şekil A.145 İshak'ın Kurban Edilmesi, Louvre Müzesi, Paris.	498
Şekil A.146 İshak'ın Kurban Edilmesi, Özel Koleksiyon Kartaca.	499
Şekil A.147 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma-Germen Merkez Müzesi, Almanya.	500
Şekil A.148 İshak'ın Kurban Edilmesi, Boulogne-sur-Mer, Fransa.	501
Şekil A.149 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lavigerie Müzesi, Kartaca.	502
Şekil A.150 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bardo Müzesi, Kartaca.	503
Şekil A.151 İshak'ın Kurban Edilmesi, Papaeliakis Collection Makedonya -Selanik Arkeoloji Müzesi.	504
Şekil A.152 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bardo Ulusal Müzesi.	505
Şekil A.153 İbrahim'in Kurbanı, Kuzey Afrika.	506
Şekil A.154 İshak'ın Kurban Edilmesi, Büyük Berlin Pyxis, Staatliche Museen zu Berlin Müzesi/Almanya.	507
Şekil A.155 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lazarus'ın Dirilişi, Museo Civico Archeologico, Bologna.	508
Şekil A.156 İshak'ın Kurban Edilmesi, Trevi, Roma.	509
Şekil A.157 İshak'ın Kurban Edilmesi, El Bagawat, Barış Şapeli, Mısır.	510
Şekil A.158 İshak'ın Kurban Edilmesi, El Bagawat, Exodus Şapeli, Mısır.	511
Şekil A.159 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ecija Sarkofajı, Kutsal Haç Kilisesi, Sevilla, İspanya.	512

Şekil A.160 İshak'ın Kurban Edilmesi, Şehir Kapısı Sarkofajı, Louvre Müzesi, Paris.	513
Şekil A.161 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Maximin Kilisenin kriptası, Provence-Alpes-Côte d'Azur, Fransa.	514
Şekil A.162 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint Victor Manastır Kilisesi, Fransa.	515
Şekil A.163 İshak'ın Kurban Edilmesi, Rheinisches Landes Müzesi, Trier, Almanya.	516
Şekil A.164 İshak'ın Kurban Edilmesi, Narbon, Fransa.	517
Şekil A.165 İbrahim'in Kurbanı, İzmir- Efes. St. Paulus Mağarası.....	518
Şekil A.166 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sepphoris Sinagogu, Celile-İsrail.	519
Şekil A.167 Melhizedek'in Kurbanı, Santa Maria Maggiore Bazilikası.	520
Şekil A.168 Çiftçi Kâbil ile Çoban Habil, Ashburnham Pentateukh, MS nouv. Acq. Lat. 2334, fol. 6r.	523
Şekil A.169 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sagalossos/Yukarı Agro.....	524
Şekil A.170 İbrahim'in Kurbanı, İstanbul Arkeoloji Müzesi.....	525
Şekil A.171 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cooper Hewitt Smithsonian Design Museum, New York.....	526
Şekil A.172 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Clair Sarkofajı, Saint Raymond Müzesi.	529
Şekil A.173 İshak'ın Kurban Edilmesi, Toulouse, Fransa.	530
Şekil A.174 İshak'ın Kurban Edilmesi, Princeton Üniversitesi, Online Katalog.	531
Şekil A.175 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.	532
Şekil A.176 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.....	533
Şekil A.177 İbrahim ve İshak, Efes Müzesi, Selçuk.	534
Şekil A.178 İshak'ın Bağlanması, Beith Alpha Sinagogu.	535
Şekil A.179 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.	536
Şekil A.180 Habil ile Melhizedek'in Sunusu, San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.....	537
Şekil A.181 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kopt Müzesi, Kahire.	538
Şekil A.182 Nuh Peygamberin Kurbanı, Avusturya Ulusal Kütüphanesi.	539
Şekil A.183 İshak'ın Kurban Edilmesi, Maštots Matenadaran Enstitüsü.	540
Şekil A.184 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Katerina Manastırı, Mısır.	543

Şekil A.185 Habil, Melhizedek ve İbrahim'in Kurbanı, Sant'Apollinare Classe, Ravenna-İtalya.	544
Şekil A.186 İshak'ın Kurban Edilmesi, Paris Ulusal Kütüphanesi.....	547
Şekil A.187 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	548
Şekil A.188 İshak'ın Kurban Edilmesi, Athos Dağı Manastırı.	549
Şekil A.189 Kurban Sahnesi, Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları, İstanbul.....	552
Şekil A.190 İbrahim'in Kurbanı, Sina Yazması.	555
Şekil A.191 İbrahim'in Kurbanı, Laurentianus Pluteus.....	556
Şekil A.192 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	557
Şekil A.193 İbrahim ve İshak, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	558
Şekil A.194 İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor, Theodore Psalter.....	559
Şekil A.195 İbrahim'in Kurbanı, St. Sophia Kilisesi, Kiev, Rusya.....	560
Şekil A.196 Tapınakta Kurban, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	561
Şekil A.197 İshak'ın Kurban Edilmesi, Monte Sant'Angelo Kilisesi, İtalya.	562
Şekil A. 197/1 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Marco Bazilikası, Venedik-İtalya.....	557
Şekil A.198 İshak'ın Kurban Edilmesi, Panagia Phorbiotissa Asninou Kilisesi, Kıbrıs.	566
Şekil A.199 Habil ve Kâbil, Palatin Şapeli Palermo, İtalya.	567
Şekil A.200 İshak'ın Kurban Edilmesi, Palatin Şapeli Palermo, İtalya.....	568
Şekil A.201 İbrahim'in Kurbanı, Sinop Balatlar Kilisesi.	569
Şekil A.202 İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor, Hilander Manastırı, Yunanistan.	570
Şekil A.203 İshak'ın Kurban Edilmesi, Spas-Mirojski Manastırı, Rusya.	571
Şekil A.204 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Sofia, Ohrid-Makedonya.....	572
Şekil A.205 İbrahim ve İshak, Reirrs Müzesi.....	573
Şekil A.206 İbrahim ve İshak, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	574
Şekil A.207 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	575
Şekil A.208 Habil ve Kâbil, Seraglio Octateuch, fol. 50r. Topkapı Sarayı, İstanbul.	576
Şekil A.209 RAB'bin Avrama'a Vaadi ve Avram'ın Sunağı, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 74r.	577

Şekil A.210 Nuh ve Oğullarının Gemiye Sökmesi ve Tufandan Sonra Kurban, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 60v.	578
Şekil A.211 Avram, Memre’de Kurban Sunuyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 70r.	579
Şekil A.212 İsrail (Yakup), Kurban Sunuyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 137r.	580
Şekil A.213 RAB, Fısıh Bayramını Açıklıyor ve Kurbanın Kanı Evin Kapısına Sürülüyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.	581
Şekil A.214 Musa, Ekmek ve Boğa Takdis Ediyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.	582
Şekil A.215 Boğanın Kesimi ve Boğanın Ateşte Takdimi, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 269v.	583
Şekil A.214 Hasat Bayramı: Ekmeğin Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 305v.	584
Şekil A.217 Balam’ın İlk Bildirisi, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 365v.	585
Şekil A.218 Adakların Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 417r.	586
Şekil A.219 Adakların Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 423v.	587
Şekil A.220 Yeşu, Ebal Dağında RAB’be Sunak Yapıyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol 487v.	588
Şekil A.221 İshak’ın Kurban Edilmesi, Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 5/I, fol. 18v.	589
Şekil A.222 Habil ve Kâbil’in Kurbanı, Meryem’in Göğe Yükseliş Kilisesi, Monreal.	592
Şekil A.223 İbrahim’in, İshak’ı Kurban Etmesi, Meryem’in Göğe Yükseliş Kilisesi, Monreal	593
Şekil A.224 İshak’ın Kurban Edilmesi, San Giovanni Kilisesi, Porta Latina Roma.	594
Şekil A.225 Nuh’un Kurbanı, Monreal Katedrali, Palermo-İtalya.	595
Şekil A.226 Kurban, San Francesco Kilisesi, Assisi, İtalya.	598
Şekil A.227 İshak’ın Kurban Edilmesi, S. Maria Kilisesi, Vescovio, İtalya.	599

Şekil A.228 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Anthony Kilisesi, Mısır.	600
Şekil A.229 İbrahim ve İshak Kurban Yerine Gidiyor, San Giacomo Kilisesi, Grissiano. .	601
Şekil A.230 İshak'ın Kurban Edilmesi, Walters Ms. W.733, fol. 24 r.	602
Şekil A.231 İshak'ın Kurban Edilmesi, Psalter of Queen Ingeborg. Chantilly.	603
Şekil A.232 İbrahim'in Kurbanı, Gracanica Manastırı, Sırbistan.	606
Şekil A.233 Habil ve Kâbil'in Kurbanı, Deçan Manastırı, Sırbistan.	607
Şekil A.234 İshak'ın Kurban Edilmesi, Brabant Pentateuch, 1310. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Levi 19, fol. 34v.	608
Şekil A.235 İshak'ın Kurban Edilmesi, Fol. 22v.	609
Şekil A.236 İshak'ın Kurban Edilmesi, Fol. 120. Initial word of Leviticus.	610
Şekil A.237 İbrahim'in Kurbanı, Stavronikita Manastırı Yunanistan.	613

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.e.	: Adı geçen makale.
bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
cm.	: Santimetre.
Çev.	: Çeviren.
Der.	: Dergi.
Ed.	: Editör.
Ed. by.	: Edited by.
Enst.	: Enstitü.
etc.	: Etcetera (ve benzeri gibi).
Fak.	: Fakülte.
Fig.	: Figür.
Fol.	: Folio (sayfa).
Foto.	: Fotoğraf.
Haz.	: Hazırlayan.
km.	: Kilometre.
m.	: Metre.
Lev.	: Levha.
M.Ö.	: Milattan önce.
M.S.	: Milattan sonra.
MSGSÜ.	: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
No.	: Numara.
Pub. by.	: Published by.
Pr.	: Press.
r.	: recto (el yazması eserlerde sayfaların ön yüz tanımlanmasında kullanılır).
S.	: Sayı.
s.	: Sayfa.

s.n. : Sin numero (numarasız).
Tav. :Tavole (Levha).
TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
Trans. by. :Translated By.
v. : verso (el yazması eserlerde sayfaların arka yüz tanımlanmasında kullanılır).
vb. : ve benzeri.
vd. : ve diğerleri.
Vol. : Volume (sayı).
Yay. : Yayınları/Yayıncılık.
yy. : Yüzyıl.

1. GİRİŞ

İnsanın kendi öz varlığı hakkındaki bilinçle birlikte ortaya çıkan din, insanın sadece çevresindeki varlıklar ve durumlar üzerinde düşünmekle kalmayıp kendi varlığını aşan düşüncelere de yönelmesini sağlayan¹ “*varoluşsal inanma ihtiyacı*”yla ilgili bir olgudur. Bu ihtiyaç, insanları “*yaratan*” ve “*yaratılan*” hakkında merak ettiklerine ulaştırarak etraflarında olup biten hakkında bilgi sahibi olmaya sevk etmiştir. Fert bazında değişkenlik gösterse de, en ilkelinden en modernine kadar tüm insan topluluklarının hayatında din hep var olmuştur.² Çünkü insanlar, din vasıtasıyla kendilerini ve geleceklerini garanti altına almaya çalışmış, hem akli hem de ruhi ihtiyaçlarını gidermek istemiş, bu istekle doğru orantılı olarak farklı dönemlerde, aynı işlevi gören fakat farklı yol ve yöntemleri öneren farklı dinlere inanmışlardır. Tarih boyunca dinsiz bir toplumla karşılaşılmasının altında yatan temel sebebin bu olduğu düşünülmüştür.³

Din, taşıdığı anlam ve sahip olduğu niteliklerle hem ortaya çıktığı dönemin insanlarına hem de o dönemi aşarak farklı dönemlerdeki insanlara hitap edebilmiştir. Farklı dönemlere hitap edebilmesini sağlayan temel faktör, dinlerin içeriğini oluşturan sabit ve kalıcı değerlerin yanı sıra, dönemin ve konjonktürün gerektirdiği bazı değişken unsurlara da yer vermiş olmasıdır. Esasında bu durum, dinlerin varlık-yokluk mefhumlarını da etkilemiştir. Öyle ki; anlamsal olarak değişime uğrayan bazı dinler, hitap ettikleri toplumların dışına çıkamayıp varlıklarını günümüze kadar devam ettirememiş, bazı dinler ise sahip oldukları güçlü ve değişmeyen nitelikleri sayesinde

¹ TÜMER, Günay; “Çeşitli Yönleriyle Din” (AÜİFD, XXVIII [1986], s. 220)

² ELIADE, Mircea (1964), “The Quest for the ‘Origins’ of Religion”, 161; AYGÜN, Fatma (2016), “Dinin ve ‘Yüce Varlık’ İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış”, 204.

³ HAMILTON, Malcolm B. (2012), **The Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives**, 1-15.

dönemlerinin ötesine geçerek günümüze kadar ulaşmışlardır. Büyük kitleler tarafından benimsenen ve özümssenen pek çok dinin, varlığını devam ettirmesi ya da hükmünü kaybederek yok olması bu şekilde açıklanmıştır. Tarihe hem varlığını devam ettirmeyi başaramayan dinler hem de hükmünü devam ettirerek günümüze kadar gelmeyi başaran dinler geçmiştir. Süreklilik gösteren dinler arasında Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in bir adım daha öne çıktığı görülmüştür. Çünkü bu üç din, sahip oldukları güçlü ve değişmeyen nitelikleriyle, ortaya çıktıkları dönemin ötesine geçerek farklı dönem insanlarına hitap edebilmeyi başarmış ve evrensel nitelikli dinler haline gelmiştir. Bu nedenle dünyanın her yerinde mensubu bulunan bu üç büyük ilahi kaynaklı monoteist din, hem teolojik özellikleri bakımından hem de bu çalışmanın temel ilgi alanı olan kurban konusu bakımından büyük önem taşımaktadır.

Tek tanrıya inanç ilkesi üzerine kurulan Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te, dolayısıyla bu üç dinin her birinin yol haritası olarak kullandığı üç kutsal kitapta (Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim), fiziki ve maddi âlemin/evrenin yaratıcısı olarak tanımlanan Tanrı'nın, insanın kökeni ve ahlaki sorumluluğunun, yaratılış hakikati ve bu hakikatin özünün ortak bir paydada yer aldığı görülmektedir.⁴ Çünkü bu dinler, farklı peygamberler tarafından farklı dönemlerde farklı toplumlara tebliğ edilmiş olsalar da, vahiy kökenli olmaları sebebiyle temelde hep aynı şeyi savunmuşlardır. Dolayısıyla, bu dinlere mensup olan ya da bu dinlerin temel felsefesini merak ederek onları yakından izleyenler, bu üç dinin temel öğretilerini içeren üç kutsal kitaptan hep aynı veya benzer şeyleri öğrenmişlerdir.

Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te, her şeyin varoluş kaynağı olan tek Tanrı,⁵ öncesi ve sonrası olmayan müteal/aşkın bir varlık olarak tanımlanmıştır. Bu dinlerin temel mesajı: Tanrı vardır, insanı ve evreni yaratan O'dur. Tanrı ve yaratılış hakikati,⁶ tek tanrı inancı üzerine kurulu bu üç dinin kutsal kitabında şu kesin ifadelerle açıklanmıştır:

⁴ NEUSNER, Jacob-CHILTON, Bruce-GRAHAM, William (2002), **Three Faiths, One God: The Formative Faith and Practice of Judaism, Christianity, and Islam**, vii; PİŞGİN, Yasin (2014), "Vahiy ve Karakter İnşası", 189.

⁵ MICHAELS, Edmund (2002), **Life's Meaning: The Unification of God, Matter, Man, Mind and Society: a Treatise on the Science of Religion**, 17.

⁶ ATALAN, Mehmet (2000), "Cafer es-Sadık'da Tanrı, Bilgi, İnsan ve Âlem", 621.

“Tanrı, insanı kendi suretinde yarattı; onu Tanrı’nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı.”⁷

“Dinle Ey İsrail! Allah’ımız Rab bir olan Rab’dır.”⁸ Her şey, O’nun aracılığıyla var oldu; var olan hiçbir şey, O’nsuz olmadı.⁹ Tanrı, tüm ulusları bir tek insandan türetti ve onları yeryüzünün dört bir bucağına yerleştirdi. Ulusların var olacağı belirli süreleri ve yerleşecekleri bölgelerin sınırlarını önceden saptadı. Bunu, kendisini arasınlar ve el yordamıyla da olsa bulabilsinler diye yaptı. Nitekim ‘O’nda yaşıyor ve deviniyoruz; O’nda varız.’ Ozanlarınızdan bazılarının belirttiği gibi, ‘Biz de O’nun soyundanız.’¹⁰ O, elle yapılmış tapınaklarda oturmaz.¹¹ Gökte bir taht üzerinde oturur.¹² Herkese yaşam, soluk ve her şeyi veren kendisi olduğuna göre, bir şeye gereksinmesi varmış gibi O’na insan eliyle hizmet edilmez.¹³ Her şeye kadirdir.¹⁴ Hiç kimse O’na hesap soramaz, iradesine karşı çıkamaz.¹⁵ O, hiç birimizden uzak değildir.¹⁶ O, her şeyi görür, işitir.¹⁷ Her şeyi bilir. Babanız nelere ihtiyacınız

⁷ **Tevrat** (Eski Ahit), Tekvin, Bap 1/27; ERICKSON, Millard J. (2001), **Introducing Christian Doctrine**, 510; ALATLI, Alev (2010), **Batı’ya Yön Veren Metinler I-Kökler/Orta Çağlar**, 6; YAMAN, Sevda (2016), “Tevrat’a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı”, 345; <https://saklitarhi.wordpress.com/2015/02/02/tevratta-yaratilis-ve-Hz.Adem/> (13.12.2016).

⁸ **İncil**, Markos, 12: 29.

⁹ **İncil**, Yuhanna Bab 1-3; WALVOORD, John F.- ZUCK, Roy B. (1983), **The Bible Knowledge Commentary: An Exposition of the Scriptures by Dallas Seminary Faculty**, 487; TASLAMAN, Caner (2006), “Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası”, 100.

¹⁰ **İncil**, Elçilerin İşleri, 17: 25-26-27-28 ayrıntılı bilgi için bkz.

<https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=2&sc=1585> (15.05.2019).

¹¹ **İncil**, Elçilerin İşleri, 17: 24;

“Dünyayı ve içindekilerin tümünü yaratan, göğün ve yerin Rabbi olan Tanrı, elle yapılmış tapınaklarda oturmaz.”

¹² **İncil**, Esinlenme, 4: 2;

“O anda Ruh’un beni yönetimine almasıyla gökte bir taht ve tahtın üzerinde oturan birini gördüm.”

¹³ **İncil**, Elçilerin İşleri, 17: 25;

“Herkese yaşam, soluk ve her şeyi veren kendisi olduğuna göre, bir şeye gereksinmesi varmış gibi O’na insan eliyle hizmet edilmez. Tanrı, tüm ulusları bir tek insandan türetti ve onları yeryüzünün dört bir bucağına yerleştirdi.”

¹⁴ **İncil**, Esinlenme, 11: 16-17;

“Tanrı’nın önünde, tahtları üzerinde oturan yirmi dört ihtiyar, yüzüstü yere kapandı. Tanrı’ya tapınarak şöyle dediler: “Gücü her şeye yeten, var olan ve var olmuş olan Rab Tanrı! Sana şükrediyoruz. Çünkü büyük kudretini kuşanıp egemenlik sürmeye başladın.”

¹⁵ **İncil**, Romalılar, 9: 19-20;

“Şimdi bana, “Öyleyse Tanrı insanı neden hâlâ suçlu buluyor? O’nun isteğine kim karşı durabilir?” diyeceksin. Ama, ey insan, sen kimsin ki Tanrı’ya karşılık veriyorsun? “Kendisine şekil verilen, şekil verene, “Beni niçin böyle yaptın der mi?”

¹⁶ **İncil**, Elçilerin İşleri, 17: 27-28;

“Bunu, kendisini arasınlar ve el yordamıyla da olsa bulabilsinler diye yaptı. Aslında Tanrı hiçbirimizden uzak değildir. Nitekim, O’nda yaşıyor ve deviniyoruz; O’nda varız. Ozanlarınızdan bazılarının belirttiği gibi, ‘Biz de O’nun soyundanız.’

¹⁷ **İncil**, Matta, 5: 7;

olduğunu siz ondan dilenmeden önce bilir.¹⁸ Ondan korkulur.¹⁹ O, dilediğine merhamet eder, dilediğini katılaştırır.²⁰ Hem adalet, hem de gazap sahibidir.²¹ Hükmünde adildir.²² Suçları bağışlayıcıdır.²³ Merhamet edicidir.²⁴ Yardım edicidir.²⁵ Nurdur.²⁶ Kişilik sahibi yani zattır.²⁷

“... O, her şeyi yaratmıştır. O, her şeyi bilendir. İşte, Rabbiniz olan Allah budur. O’ndan başka ilah yoktur. Her şeyin yaratıcısıdır, öyleyse O’na kulluk edin! O, her şeyin üstünde bir vekildir.”²⁸

Dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya yayılan, zaman kavramından bağımsızlaşarak günümüze kadar gelebilen bu üç büyük dinin kutsal kitaplarında ortak bir ilke olarak yer alan tek tanrı inancı ve buna bağlı emir ve yasaklar, insanlık için büyük önem

“Ne mutlu merhametli olanlara! Onlar merhamet bulacaklar.”; 6: 4; “Öyle ki, verdiğiniz sadaka gizli kalsın. Gizlilik içinde yapılanı gören Babanız sizi ödüllendirecektir.”

¹⁸ **İncil**, Matta, 6: 8;

“Siz onlara benzemeyin! Çünkü Babanız, nelere gereksinmeniz olduğunu daha siz O’ndan dilemeden önce bilir.”

¹⁹ **İncil**, Luka, 1: 50;

“Kuşaktan kuşağa kendisinden korkanlara merhamet eder.”

²⁰ **İncil**, Romalılar, 9: 14-18;

“Öyleyse ne diyelim? Tanrı’da adaletsizlik mi var? Kesinlikle hayır! Çünkü Musa’ya şöyle diyor: Merhamet ettiğime merhamet edeceğim ve acıdığımı acıyacağım.” Demek ki seçilmek, insanın isteğine ya da çabasına değil, Tanrı’nın merhametine bağlıdır. Tanrı, Kutsal Yazı’da Firavun’a şöyle diyor: Bak, kudretimi sende gösterme ve adımı bütün yeryüzünde duyurmak içi seni yükselttim. Demek ki Tanrı, istediğine merhamet eder, istediğinin yüreğini nasırlaştırır.”

²¹ **İncil**, Romalılar, 3: 5-6;

“Ama bizim haksızlığımız Tanrı’nın adil olduğunu ortaya çıkarıyorsa, ne diyelim? İnsanların diliyle konuşuyorum: gazapla cezalandıran Tanrı haksız mıdır? 6Kesinlikle hayır! Öyle olsa Tanrı dünyayı nasıl yargılayacak?”

²² **İncil**, Romalılar, 2: 5;

“İnatçılığından ve tövbesiz yüreğinden dolayı Tanrı’nın adil yargısının açıklanacağı gazap günü için kendine karşı gazap biriktiriyorsun.”

²³ **İncil**, Matta, 6: 14;

“Başkalarının suçlarını bağışlarsanız, göksel Babanız da sizin suçlarınızı bağışlar. 15Ama siz başkalarının suçlarını bağışlamazsanız, Babanız da sizin suçlarınızı bağışlamaz”

²⁴ **İncil**, Matta, 5: 7;

“Ne mutlu merhametli olanlara! Onlar merhamet bulacaklar.”

²⁵ **İncil**, Luka, 1: 54-55;

“Atalarımıza söz verdiği gibi, İbrahim’e ve onun soyuna sonsuza dek merhamet etmeyi unutmayarak kulu İsrail’in yardımına yetişti.”

²⁶ **İncil**, Yuhanna, 1: 5;

“Işık karanlıkta parlar ve karanlık onu alt edememiştir.”

²⁷ **İncil**, I. Timoteyus, 6: 16;

“Mübarek ve tek Hükümdar, kralların Kralı, rablerin Rabbi, ölümsüzlüğün tek sahibi, yaklaşılmaz ışıktayken, hiçbir insanın görmediği ve göremeyeceği Tanrı, Mesih’i belirlenen zamanda ortaya çıkaracaktır. Onur ve kudret sonsuza dek O’nun olsun. Amin!”

Yazmış olduğumuz bu metnin bir benzeri, Muhammet Ali ASAR tarafından 2012 yılında yazılan doktora tezinde sayfa 42’de de geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. ASAR, Muhammet Ali (2012), **Hadislerde Allah Tasavvuru**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.

²⁸ **Kur’an-ı Kerim**, 6/En’am Suresi: 101-102.

taşımıştır. Varlık sebebini, bir başka varlığın var oluşuna bağlayan insanoğlu, sahip olduğu bu düşünceyle kutsal kitaplarda yer alan bilgilere paralel bir inanç geliştirmeye başlamıştır. Bu inanç ya da bir şeye inanma ihtiyacı, beraberinde bir sorgulama sürecini getirmiştir. Yaratan, yaratılan, yaratılış hakikati, din, ibadet ve kul olma gibi çeşitli kavram ve durumlar, insanın hem kendisini hem de çevresini tanıması için başlattığı bu sorgulama sürecinde ele alması gereken temel konular haline gelmeye başlamıştır.²⁹

Bu sorgulama sürecinde insan zihnini meşgul eden sorulardan bazıları şunlardır:

İnsan kimdir?³⁰ Yaratılış gayesi nedir?³¹ Milyarlarca yıl önce oluşan kâinatta varlığını devam ettiren onlarca galaksiden sadece biri olan dünya üzerinde neden yaşamaktadır? Yaratılışının temelinde belli bir amaca hizmet etmek üzere vazifelendirilmiş olması mı vardır? Eğer belli bir vazife için var olmuşsa bu vazifenin tahsisini kim, ne için yapmıştır? Yaşamını düzenlemeyi nereden öğrenmiştir?³² İnsanın varlığına, yaratılışına sebep olan ne ya da kimdir?³³ Sahip olduğu kudret üzerinde kudret sahibi olan biri var mıdır?³⁴ Yeti ve yeteneklerinin kaynağı kimdir, nedir veya neredendir?³⁵ Fani olduğunu bilen fakat bu faniliğin ne zaman biteceğine dair en ufak bir bilgisi olmadan yaşayan insan için sonsuzluk neyin tanımıdır? İnsan sonsuz “Bir” in yaratımını nasıl gerçekleştirir? Etrafındaki her şeyi algılamasını sağlayan bilinç onu nereye götürmektedir? “Bir olan ya da sonsuz olan şey” insanın acizliğinin bir ürünü olarak mı ortaya çıkmıştır?³⁶ “Mutlak ve sonsuz olan şey”in bilgisine, sonlu olan insan hangi yolu takip ederek ulaşmıştır?³⁷ Ulaşılan bu bilgi nasıl somutlaştırılmıştır? İnanç denilen kavram bu noktada mı ortaya çıkmıştır? Kendisine, çevresine egemen olmak isteyen insan, sonsuz karşısında çaresiz kalmış, yarattığı inanç sistemiyle bu sonsuz varlığa ulaşmanın yolunu mu

²⁹ YILDIZ, Muhammet Ali (2016), **Akşemseddin’de Allah, Kâinat ve İnsan**, 59.

³⁰ MACQUARRIE, John (2003), **Principles of Christian Theology**, 59.

³¹ RAE, Murray (2015), **Christian Theology: The Basics**, 39-40.

³² BROWN, Cynthia Bennett (2015), **Believing Thinking, Bounded Theology: The Theological Methodology of Emil Brunner**, 101; ARVASI, Seyit Ahmet (2009), **İnsan ve İnsan Ötesi**, 19.

³³ GRENZ, Stanley James-PLACHER, William Carl (2003), **Essentials of Christian Theology**, 128-129; PARRINDER, G. (1961), **Worship in the World’s Religions**, 21; ÖKTEM, Ülker (2000), “Descartes’in Epistemolojisinde Tanrı’nın Yeri”, 31.

³⁴ TSOUKALAS, Ioannis (2010), **Conceiving God: Perversions and Brainstorms; A Thesis on the Origins of Human Religiosity**, 1.

³⁵ HILLIARD, F.H.(1978), **How Men Worship**, 8-9.

³⁶ ERGÜVEN, Abdullah (1996), **Dinlerin Kökeni ve İslam’da Reform**, 33.

³⁷ ÜLKEN, Hilmi Ziya (1968), **Varlık ve Oluş**, 99.

keşfetmiştir?³⁸ Kul olma, bu yolda “Sonsuz” olana yapılan her şey, insan çıkarının bir ürünü müdür? İnsan, yarattığı tüm bu unsurlarla esasında kendi kendine hizmetin mi yolunu bulmuştur? Politeist düşünceden monoteist düşünceye gelinceye kadar yaratılan din algısıyla ve bu algı çerçevesinde geliştirilen pratikteki her uygulamayla ne hedeflenir?³⁹ Kul olma vazifesini yerine getirebilmek için yapılan ibadetler, insan çıkarlarına hizmet eden vasıtalar mıdır? Sadakat ve itaat bu noktada ne kadar ve ne derece önemlidir?

Bunlara benzer şekilde türetililebilecek daha pek çok soru, insanoğlunun sadece o anki merakını gidermek için ileri sürülen sorular olarak kalmamıştır. Üretilen ve geliştirilen her soru, hem felsefe tarihine hem ilahiyat alanına önemli birer konu olarak geçmiştir. Her iki bilim dalında da gerek insanın var oluşu gerekse onun var oluşuna sebep olan varlığın bilgisi, yüzyıllar boyunca yapılan fikrî tartışmalarla aydınlatılmaya çalışılmıştır.⁴⁰

Varlığının neden ve niçinleri ile ilgilenen insan, var olduğu günden bu yana, yaratılış gerçeği, yaratılan tüm varlıklar içerisindeki konumu, içerisinde bulunduğu evrendeki görev ve sorumluklarının neler olduğu gibi pek çok konuyla alakalı olarak elde ettiği tüm soyut ve somut verilerle kendi öz benliğini açıklamaya çalışmıştır. Kendi sınırlarını geçerek esasında yaratılış gayesinin genel resmini görmek istemiştir.⁴¹ Tüm konularla ilgili aydınlatıcı bilgilere elbette sadece bireysel çabaların sonuçlarıyla ulaşılmamıştır. Tefekkür ürünü bireysel çabalar geçmişten bugüne farklı disiplinlerde yürütülen pek çok bilimsel çalışmayla da desteklenmiş ve böylelikle elde edilen sonuçlar sağlam kaynaklarla beslenmiştir.⁴²

Kendisini ölçü ve denge üzere kurulu bir düzen içerisinde bulan ve bu düzenin bir parçası olarak kabul etmeye başlayan insan,⁴³ üstün bir gücün eşsiz bir tasarımı

³⁸ ELKAISY-FRIEMUTH, Maha (2006), **God and Humans in Islamic Thought: Abd al-Jabbar, Ibn Sina and Al-Ghazali (Culture and Civilization in the Middle East)**, 2.

³⁹ KATAR, Mehmet (1998), “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, 59.

⁴⁰ KOSLOWSKI, Peter (2001), **A Discourse of the World Religion/The Concept of God, the Origin of the World, and the Image of the Human in the World Religions**, 1-4.

⁴¹ ARVASI, S. Ahmed (2009), **İnsan ve insan Ötesi**, 25.

⁴² BAĞÇECİ, Muhittin (2005), “İnsanın Mahiyeti ve Ruhı”, 33; TAŞPINAR, İsmail (7-9 Ekim 2004), “İslam’a Göre İnsanın Yaratılışı ve Yaratılış Gayesi”, 1.

⁴³ ERGÜL, O. H. (2003), “Heidegger’in Varoluşçu Ontolojisi”, 68-69; IZUTSU, Toshihiko (1975), **Kur’an’da Allah ve İnsan**, 115; Ayrıca Musevilikte ve İslam dininde yer alan yaratılış esası hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. GÜRKAN, Salime Leyla (2003), “Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsanın Yaratılışı ve Cennetten Düşüş”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 9, Ankara: 1-48.

olarak varlık kazandığı bilincine erişmiştir.⁴⁴ İlim, irade, kudret ve bilinçle harekete geçebilme özelliğine sahip olan; görebilen, duyabilen ve düşünebilen bir varlık olarak yaratılan insanoğlu,⁴⁵ sahip olduğu tüm bu vasıflarıyla adeta kâinatın küçük bir prototipini oluşturmuş,⁴⁶ bu yönüyle âlemlere hükmedecek bir kudret haline gelmiş ve yaratılan varlıkların en şerefli olma lütfuna erişebilmiştir.⁴⁷

Ait olduğu toplumun hem kurucu üyesi hem de bir bireyi olarak toplumun sürekli etkisi altında olan insan,⁴⁸ iki önemli ögenin birleşimi olan bir varlıktır. Bu ögelerden ilki, insanın maddi yönünü oluşturan bedeni, diğeri ise manevi yönünü oluşturan kişiliğidir. Maddi olan bedeni fiziksel, kimyasal ve biyolojik yasalara tabi olup hayatiyetini evren içerisinde bu özellikleriyle devam ettirmektedir. Bu yönüyle insan, biyolojik yasalara uygun bir yaşam sürerek diğer canlılar gibi çeşitli eylem ve edimler gerçekleştirmiş, dolayısıyla biyolojik çeşitliliğin bir parçası olarak evrimleşmenin de konusu olmuştur.⁴⁹

İnsanı insan yapan asıl önemli ögenin ise insanın manevi yönü olduğu ifade edilmiştir. Yaratıcı, sadece etten ve kemikten oluşmuş beden kafesine, kendi kutsallığından bahsettiği ruh yani nefes ile -üç monoteist dinin üçünde de bu görüş esas alınır- tanrısal kaynaklı bir güç vermiştir. İnsanoğlu bu güçle âlemler içerisinde farklı bir boyuta ve üstün bir konuma erişebilmeyi başarmış; zaman, mekân ve hatta bilimin de ötesine geçerek gerçek manada ruhani bir varlık haline gelmiştir. Bu özelliğiyle adeta ölümsüzlüğü yakalamıştır.

Tevrat'ta “...ve Allah onları mübarek kıldı; ve Allah onlara dedi: Semereli olun, ve çoğalın, ve yeryüzünü doldurun, ve onu tabi kılın; ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşlarına, ve yer üzerinde hareket eden her canlı şeye hâkim olun!” şeklinde; İncil’de “Tanrı, ‘insanı kendi suretimizde, kendimize benzer yaratalım’ dedi.”⁵⁰ şeklinde; Kur’an-ı Kerim’de ise “... Sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da

⁴⁴ ATAY, Hüseyin (1970), “Allah’ın Halifesi: İnsan”, 72-73.

⁴⁵ CERRAHOĞLU, İsmail (1972), “Kur’an’da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri”, 88.

⁴⁶ ATAY, Hüseyin (1967), “İslam’da Olgun İnsan (İnsan-I Kamil)”, 155.

⁴⁷ ÇUHADAR, Mustafa (1985), “Kur’an-ı Kerim’de İnsan”: 374.

⁴⁸ ERDEM, Hüseyin Subhi (2011), “Seyyid Ahmet Arvasi’de İnsanın Tekâmülü Fikri”, 49.

⁴⁹ BİRAND, Kamran (1962), “İnsanlığın Sırrı”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. IX, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 25-37.

⁵⁰ Tevrat, Yaratılış, 26 ayrıntılı bilgi için bkz.

<https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=30&mc=1&sc=4> (15.05.2019).

*meleklerle 'Âdem'e secde edin' dedik..."*⁵¹ şeklinde yer alan ifadeler, vahiy kökenli monoteist dinlerde, insanın Yaratıcı nezdindeki değer ve konumunu göstermektedir.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere, muhteşem bir uyum ve düzen içerisinde yaratılan evrenin ve bu evrensel düzen içerisinde yer alan her varlığın mutlak ve daimi otoritesi Tanrı olmakla beraber, dünya üzerindeki birçok faaliyet alanı insanoğluna teslim edilmiştir.⁵² İnsan artık mevcudiyetinde bulunan tanrısal güçle hareket etmektedir. Bu güç aynı zamanda ona, sahip olduğu gücün kaynağını araştırarak varlığının özüne ulaşması gerektiğini öğretmiştir.⁵³ İçerisinde yaşanmakta olan dünyanın somut gerçekliğine karşılık, bu somut gerçekliğin bir başlangıcı olması gerektiği şeklindeki soyut zihinsel merak⁵⁴ yani insanın varoluşunun arkasındaki tanımlanamayan fakat kabullenilmekten başka yolu olmayan gerçek bir gizliliğin kestirilemez bir zamandan beri devam eden varlığı,⁵⁵ bu araştırmanın en önemli noktasını oluşturmuştur. Çünkü bu husus, insan tarafından kendi varlığının ve içerisinde bulunduğu döngünün oluşumunu anlamlandırmanın temeli olarak kabul edilmiştir. Tatmin edici bilginin elde edilebilmesi için birtakım arayışlar içerisine girilmesi bu sebeple gereklidir.⁵⁶

Farklı olayları izlemeye ve elde edilen her veriyi muhakeme edip sonuç çıkarmaya muktedir olan akıl,⁵⁷ ontolojik gerçekliğin özünü oluşturan Yaratıcı'nın varlığı hakkında⁵⁸ tatmin edici sonuca ulaşmada en önemli araç olarak karşımıza çıkmıştır. Kendisine ihsan edilen akıl sayesinde "eşref-i mahlûkat [yaratılmışların en şerefli]" olarak nitelendirilen,⁵⁹ sahip olduğu zihinsel yetileriyle kendisi ve diğer var olanlar

⁵¹ **Kur'an-ı Kerim**, 7/Â'raf Suresi: 11;

"Andolsun sizi yarattık; sonra size şekil verdik; sonra da meleklerle, "Âdem'e secde edin" diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenler arasında yer almadı."

⁵² ERGÜL, O. H. (2003), "Heidegger'in Varoluşçu Ontolojisi", 68-69; IZUTSU, Toshihiko (1975), **Kur'an'da Allah ve İnsan**, 115; Ayrıca Musevilikte ve İslam dininde yer alan yaratılış esası hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. GÜRKAN, Salime Leyla (2003), "Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsanın Yaratılışı ve Cennetten Düşüş", **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 9, Ankara: 1-48.

⁵³ TOPALOĞLU, Bekir (1985), "Allah'ın Varlığı", 3-4; KILIÇ, Cevdet (2004), "Varlık Probleminin Zihinsel Gelişimi", 40.

⁵⁴ AY, Mahmut (2005), "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması", 107.

⁵⁵ D'ANNA, Stefano (2010), **Tanrılar Okulu**, 11.

⁵⁶ CERRAHOĞLU, İsmail (1975), "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", 86.

⁵⁷ REÇBER, Mehmet Sait (2004), "Plantinga ve Tanrı İnancının Temelselliği", 20; ÇOŞKUN, İbrahim (2004), "Nazarı Akıl ile Allah'ın Bilinmesi", 2-5.

⁵⁸ SWINBURNE, Richard (2004), **The Existence of God**, 4-6.

⁵⁹ DEMİRLİ, Ekrem (2008), "Tasavvufta İnsan Sevgisinin Kaynağı: İbnü'l-Arabî'nin Düşüncesinde İnsan ile İlgili Kavramlar/The Origins of the Love in Tasavvuf: The Basic Terms About Human Being in the Metaphysical Thinking of Ibnu'l-Arabî", 397.

hakkında⁶⁰ birtakım fikirler öne sürebilen insan, yine aklıyla kendi sınırlarını da çizebilmeyi başarmıştır.⁶¹ İnsanoğlu, kendisi ve özüyle alakalı vardığı bu sonuçlarla varlığın kaynağı olan Yaratıcı'yı net olarak tanımlayamamış ve var olduğunu kabul ettiği bu gücü hiçbir zaman bütün nitelikleriyle algılayamamıştır.⁶² Yaptığı gözlemler ve edindiği her türlü veri sonucunda ancak O'na ait belli başlı niteliklere –güç, akıl ve engin bilgi vs.-⁶³ ulaşabilmiş ve Yaratıcı'nın varlığı sadece bu kavramlara getirilen açıklıkla anlatılabilmektedir. Vahiyli dinler olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet öncesinde ve bu dinlerin yayılma alanı dışındaki bölgelerde, farklı insan toplulukları tarafından, farklı coğrafyalarda, farklı doğaüstü güçlerin kabulü,⁶⁴ Yaratıcı hakkındaki bu kısıtlı ve eksik anlayışların bir sonucu olarak doğmuştur. Böylece kendinden üstün bir güç olan yaratıcının varlığını kabul eden insan aynı zamanda onu itaat edilecek tanrı olarak da kabul etmiş ve bu kavramın muhtevasını oluşturan unsurların tespiti önemli hale gelmeye başlamıştır.⁶⁵

Her varlık çeşidinin ortaya çıktığı bir kaynak değil, aynı zamanda her varlık çeşidinin kaybolduğu bir derinlik olarak addedilen,⁶⁶ tüm başlangıçların çıkış noktası olarak kabul edilen ve sonsuz bir gücün hâkimi olduğu konusunda hemfikir olunan Tanrı, rasyonel olarak özne-nesne ilişkisi içerisinde değerlendirilemediğinden, insanoğlu tarafından net bir ifadeyle tanımlanamamıştır. Ancak bütün inanç sistemlerinin merkezi kavramı olarak insanlığın başlangıcından günümüze kadar farklı şekillerde isimlendirildiği tespit edilmiştir. Öncesinin (ezel) ve sonrasının (ebed) olmadığı, kâinatın her noktasında mevcudiyet gösterdiği, sonsuz bir bilgi ve güç sahibi olduğu kabul edilen Varlık,⁶⁷ tüm sıfatlarıyla birlikte “kutsal” olarak tanımlanmıştır. Yapılan bu tanımlama, tüm inanç sistemlerinde de bu şekilde yer almıştır. Tanrı kelimesinin düşüncede somutlaşan bir fikrin ya da varlığın niteleyici sıfatı olarak kullanılmaya başlaması ise kavramın almış olduğu son şekil olmuştur.

Niteliksel değerlendirmenin yapılmasından sonra Tanrı artık insanoğlu tarafından sadece varlık çerçevesinde değerlendirilmemiş, varlık dışında psikolojik bazı

⁶⁰ BÜYÜK, Celal (2013), “Tanrı İnancının Rasyonelliği ve Kanıt İhtiyacı/The Rationality of Belief in God and Needs for Evidence”, 94.

⁶¹ PLANTINGA, Alvin (1981), “Is Belief in God Properly Basic?”, 41.

⁶² GÖDELEK, Kamuran (2008), “Kierkegaard’ın İnsan Görüşü”, 361.

⁶³ ABDULLAH, Cafer Gegez (2012), **Varoluşun Sırrı-Son Âdem**, 480.

⁶⁴ HARALAMBOS, Michael S. (2011), “Din : “Sosyolojik Bir Bakış”, 131.

⁶⁵ ANAMUR, Süleyman (1973), “Din Nedir ve Ne Değildir?”, 20.

⁶⁶ YAZOĞLU, Ruhattin (2002), “Paul Tillich’de Tanrı Kavramı”, 118-119.

⁶⁷ ÇETİN, İsmail (2003), “Boethius’ta Tanrı’nın Bilgisi ve İnsan Hürriyeti”, 140.

etmenler sebebiyle de insanların hayatlarına doğrudan tesir edebilen bir güç olarak tanımlanmaya başlamıştır. Bu noktada, somut bir inanca dönüşen ve gücünün sınırı konusunda bir tahminde bulunulamayan Tanrı'nın insan hayatına tesirinden korkulmuş, insanlar tarafından bu varlığa ulaşmanın yollarının keşfedilme süreci başlamıştır.

Kendisi için tapınılacak güçler yaratan insan için esasında tanrı kavramının kavramsal olarak tanımlanması, insanlık tarihi boyunca önemli bir problematik olmamıştır. Temel problem, varlığı ve gücü hakkında belirli bir kanaate varılan Tanrı ile iletişime geçmenin yolu olarak ibadetin/kulluk tutumunun anlamlandırılması olmuştur. Evrenin ve kendisine sunulanların farkında olan insanın, bu farkındalığa dayanarak geliştirdiği inanç sistemi ile bu sisteme uygun olarak ortaya koyduğu eylem ve davranışların bütünü “din” kavramıyla ifade edilmiştir. Kökeni itibariyle hakkında genel bir ittifakın oluşturulamadığı din kavramı, dinler tarihi disiplininin çerçevesi içerisinde tartışılmaya devam etmektedir.

Yaratılışı gereği varoluşuyla birlikte belli bir güce inanmaya ve o gücü kendi gücünün üstünde ve ötesinde görerek ilahlaştırmaya meyilli olan insanın bu tutumu, pek çok farklı disiplin tarafından ele alınıp açıklanmaya çalışılmıştır. Felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi bilimsel sahalara ile bu sahalarda yapılan bütün çalışmaları bünyesinde toplayarak farklı bir yol çizmeyi hedefleyen dinler tarihi sahasında yapılan çalışmalarda, din kavramı ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve konuyla ilgili pek çok farklı değerlendirme ortaya konulmuştur. Yapılan değerlendirmeler, bütün toplumların doğaüstü bir güce, dolayısıyla bu doğaüstü güçle bağlantılı olarak gelişen bir dine inandığını göstermiştir.⁶⁸ Varlığı insanın varoluş süreciyle başlayan, bireyin hayatını ve sosyal yaşamını düzenleyen,⁶⁹ muhtevasıyla toplumu oluşturan fertler üzerinde bağdaştırıcı bir görev gören, böylelikle yaşayan bir olgu haline gelen din,⁷⁰ hem içerik hem de uygulamalı riüel ve davranış özellikleriyle açıklanması gereken çok önemli bir kurumdur.⁷¹

⁶⁸ CERTEL, Hüseyin (1999), “Dinî Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi”, 210.

⁶⁹ ACAR, N.V.-YILDIRIM, İ. vd. (1996), “Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 45-46.

⁷⁰ FRAYER, Hans (1964), **Din Sosyolojisi**, 32.

⁷¹ BARDAKOĞLU, Ali (1998), “Din Nedir? İnsan İçin Önemi Nedir,” 5-6; IDINOPULOS, Thomas A. (1999), “Din Nedir?”, 152-153.

Tanrı ile insan arasında kurulan manevi ilişkinin üst başlığını oluşturan din⁷² kurumu hakkında yapılan çalışmalarda, öncelik -belirli çerçeveler dâhilinde- kavramın tanımının yapılmasına verilmiştir. Kavramın tanımının doğru bir şekilde yapılabilmesi için teorikte pek çok farklı dala ayrılan pratiklerin detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmiştir.⁷³

Soyut veya somut her durum ve koşulun farklı anlam ve sembollerle izah edilebildiği din kavramının tanımı ve içeriği, özellikle XIX. yüzyıl sonrasında başlayan çalışmalarla⁷⁴ çokça tartışılan bir konu haline gelmeye başlamıştır. Yapılan çalışmalar sonucu, incelenen konunun ayrıntılarına inilip yorum yapıldıkça daha da detaylandığı, sorulan her sorunun bir başka soruya kapı açtığı ve konular üzerinde makul ve ikna edici bir görüşe ulaşmanın mümkün olmadığı kanaatine varılmıştır. Kavram hakkında her ne kadar belirgin bir uzlaşma sağlanamamış da olsa, toplumsal hayatın vazgeçilmez bir unsuru haline geldiği için din kurumu her araştırmacı tarafından üzerinde itina ile durulan bir konu haline gelmiş, her araştırmacı konuyu özümsemiği ve algılayabildiği kadarıyla dini tanımlamaya çalışmıştır. Bu nedenledir ki; bu alanda çalışma yapan araştırmacıların farklı değerlendirmeleri sonucunda literatüre birden fazla tanım girmiştir. Literatüre giren önemli tanımlamalardan biri Benjamin Constant tarafından yapılmıştır:

"Din, insanlık tarihine en fazla hâkim olan amildir. Din duygusu, yaratılışımızın değişmez bir vasfı ve ayrılmaz bir özelliğidir. İnsanın mahiyeti araştırılırken beraberinde 'din' fikrinin düşünülmemesi mümkün değildir. Bu fikrin değişik zaman dilimlerinde ve farklı mekânlarda, çeşitli şekillerde doğması ve yayılması neticesinde dinler ortaya çıkmıştır. Varılan bu sonuç, dinsizlik iddiasında bulunanların isyanları ile daha da kuvvetlenmektedir. Dinsizlik, ruhun sahip olduğu bu kuvvete karşı başkaldırmasından başka bir şey değildir. Bu da tapınma ihtiyacının insanla beraber olduğunu ortaya koymaktadır. Demek ki 'din', Voltaire'in ileri sürdüğü gibi insanlığa sonraları aşılarmış bir yara değil, ruhun fitri bir özelliğidir."

⁷² KILIÇ, Cevdet (1999), "Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkileri", 109; ALICI, Mustafa (2005), "Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi", 70.

⁷³ ÇALIŞKAN, İsmail (1998), **Kur'anı Kerim'de Din Kavramı**, 9-10.

⁷⁴ TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman (1993), **Dinler Tarihi**, 27.

Bu yaklaşımla Constant; kavramın anlam içeriğine, genel sınırlarına, kök ve özüne bir açıklık getirmeye çalışmış, kavramın içerdiği “inanma” yönelimini insanın fitri özelliğine bağlamıştır.⁷⁵ Bu ve literatüre giren diğer farklı tanımlamaların dışında, bu kavramın kapsadığı içerikler ve temel kabuller de farklılıklar taşımaktadır. Tüm bu yapılan çalışmaların sonucuna binaen, bu alanda yapılan tespitlerin iki farklı görüş çerçevesinde biçimlendiğini söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi evrimci teoridir.

Evrimeci teori, dini; ilkel insanların uygulamalarıyla başlamış, tarihsel süreç içerisinde ilkel toplumların çeşitli inanç ve uygulamalarının gelişerek günümüze aktarılmış bir şekli olarak tanımlamakla yetinmiştir.⁷⁶ Bu kapsamda, dinler tarihi alanında otorite olarak kabul edilecek pek çok araştırmacı tarafından durum farklı şekillerde de açıklanmıştır. Evrimci teori kapsamında din hakkında önemli açıklamalarda bulunan en önemli araştırmacılardan biri, Edward Burne Tylor’dur. Tylor, dini “ruhi varlıklara olan inanç”⁷⁷ şeklinde açıklayarak bu anlamda dinin her nesnenin bir ruhi varlık veya ruh tarafından yönetildiği inancına dayandığı üzerinde durmuştur. Dinin insan çevresinden etkilenecek şekillendiği, bu şekillenmeyle din başlığı altında çeşitli inanç sistemlerinin oluştuğu fikrini savunmuştur. Edward Burne Tylor’ın bu yaklaşımı, politeizmden monoteizme geçişin yani dinin evrimsel dönüşümünün nasıl olduğuyla ilgili evrimcilerin izah tarzını yansıtmaktadır. Edward Burne Tylor’ın dinin insan çevresinden etkilenecek geliştiğini anlatan bu yorumuna benzer bir yorum da Herbert Spencer tarafından yapılmıştır. Herbert Spencer, dini; atalara tapınma kültü ile bağdaştırmış, doğa karşısında korkuya kapılan insanın bir şekilde kendisinden üstün bir güce inandığını ve bu inanç doğrultusunda itaatle birlikte ibadete ihtiyaç duyduğunu savunmuştur.⁷⁸ Spencer’in bu düşüncesiyle paralel bir görüşü savunan bir diğer araştırmacı da Sigmund Freud’dur. “*Totem ve Tabu/Totem and Taboo*” adlı kitabında Freud, totemizme olan inançla dinin

⁷⁵ TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman (1993), **Dinler Tarihi**, 38-39; http://serzeyrek.tr.gg/Dinler-Tarihi-_-%26%23350%3Bemsettin-G.ue.naltay.htm (07.02.2016).

⁷⁶ ÇETİN, Özer (2008), **Kurban İle İlgili İnanç ve Tutumlar**, 1.

⁷⁷ IDINOPULOS, Thomas A.-WILSON, Brian Courtney (1998), **What Is Religion?: Origins, Definitions, and Explanations**, 145.

⁷⁸ ALLEN, Grant (2007), **The Evolution of the Idea of God: An Inquiry Into the Origin of Religions**, 17.

geliştiğini, bu süreçte kutsal denilen kavramın ön plana çıktığını ve bütün bunların insanın hem dini hem de sosyal yaşamında büyük rol oynadığını vurgulamıştır.⁷⁹

James George Frazer “*Altın Dal/The Golden Bough A Study of Magic and Religion*” adlı kitabında; büyü ile kontrol altına alınmaya çalışılan doğaüstü güçlerin büyü vasıtasını doğurarak insanı dine yönlendirdiğini yazmıştır.⁸⁰

Yukarıda adı geçen araştırmacıların savundukları görüşler ve yapmış oldukları çalışmalar, insanoğlunun varoluşundan itibaren kendi gücünden üstün bir güce inandığını, varlığından emin olduğu fakat somut verilerle varlığını ispatlayamadığı bu güçlerle iletişim içerisinde olmak istediğini göstermektedir. Dini bu açıdan değerlendiren bu araştırmacılara göre, insan kimi zaman bu güçler tarafından takdir edilip ödüllendirilmeyi, kimi zaman da yaptığı hatalardan dolayı cezalandırılmamayı talep etmiştir. Gerek yaşadığı bu ve benzeri duygular, gerekse vardığı çıkarımlar ve olaylar karşısındaki beklentileri, din kavramının muhtevasını tasvir eden öğeler haline gelmiştir.

Evrimci teori sonrasında din alanında ön plana çıkan ve etkinlik sahası en geniş olup kabul edilebilirlik oranı en fazla olan bir diğer görüş de, vahiy kökenli semavi dinlerden herhangi birini benimsemiş olan araştırmacı ve teologların din hakkındaki görüşleridir. Söz konusu araştırmacı ve teologlar, temelini kutsal kitapların oluşturduğu bu görüşlerini teoloji alanında yaptıkları araştırmalarla ortaya koymuşlardır.

Dinin tek tanrı inancıyla başladığı görüşünü savunanlara göre; Âdem peygamberle başlayan tek tanrı inancına dayalı dinde zamanla çeşitli nedenlerden dolayı bazı yozlaşmalar ve sapmalar meydana gelmiş, bu sapmalar zamanla birer ilkel din niteliğine bürünmüştür. Meydana gelen bozulma ve sapmalar Tanrı tarafından insanlığa kılavuz olarak gönderilen peygamberler vasıtasıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmış, böylelikle semavi dinler ortaya çıkmıştır.⁸¹ Evrenin yaratıcısı, sonsuz bir bilgi ve güce sahip olan Tanrı, insanlara kendini peygamberleri vasıtasıyla tanıtmıştır. Kökeni vahye dayanan ve tek Tanrı’ya, O’nun gönderdiği peygamberlere

⁷⁹ FREUD, Sigmund (2004), *Totem and Taboo*, 120.

⁸⁰ FRAZER, James George (1890), *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, 44-48.

⁸¹ ÇETİN, Özer (2008), *Kurban İle İlgili İnanç ve Tutumlar*, 1.

ve indirdiği kutsal kitaplara inanmayı içeren semavi dinlerde din, insanın Tanrı'ya gönülden bağlılığını ifade eden bir terim olarak tanımlanmıştır.⁸²

İnsan hayatının tüm evrelerinde önemli bir yer tutan tanrı inancı, dinin en temel ilkesi olarak kabul edilmiş ve böylece bu yüce/aşkın varlığa ulaşmanın, O'nun hoşnutluğunu kazanmanın yollarının keşfedilme süreci başlamıştır. Bu noktada beşeri âlemden doğaüstü varlığa sunulan bir tür hediye olarak tanımlanan kurban, Tanrı'ya ulaşmayı sağlayan en önemli yollardan biri olarak görülmüştür.

İnsanın dünya üzerindeki varlığıyla başlayan ve bu süreçte peygamberlere ve kutsal kitaplara dayalı olarak ortaya çıkan semavi dinlerde kurban ritüeliyle ilgili bilgilere geniş yer verilmiştir. Üç semavi dinin kutsal kitabında da bu dini ritüelin başlangıcı Âdem ve Havva'nın çocukları Hâbil ve Kâbil'e dayandırılmıştır.⁸³ Özellikle Kur'an-ı Kerim'de hakkında geniş bilgiye ulaştığımız bu olay, esasında kurban ile birlikte pek çok önemli konu hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. İki kardeşin Tanrı'ya sundukları kurbanların sonuçlarıyla ilgili olarak ortaya çıkan kıskançlığın ve bunun neden olduğu dünya üzerindeki ilk cinayetin hikâyesi, herkesin kendine göre bir pay çıkarması gereken bir ahlak konusu olarak anlatılmıştır.

İnanç açısından değerlendirildiğinde, olayın dinsel gelişimi ya da çıkış noktası kutsal kitaplarda yukarıdaki şekilde açıklanırken, durumu seküler açıdan farklı değerlendirenler de olmuştur. Bazı araştırmacılar yapılan ritüeli, avcı ve toplayıcı bir kültürün mirası olarak görmüştür.⁸⁴ Robert Smith başta olmak üzere, onunla aynı fikri paylaşan pek çok araştırmacı, bu ritüelin kökenini totemizm ile bağlantılı bir eylem olarak tanımlamıştır.⁸⁵ Bütün bu görüşlerin ötesinde, bu dinsel eylemi farklı bir bakış açısıyla yorumlayıp marjinal kanaatlere varan araştırmacılar da olmuştur. Yaklaşımları marjinal de olsa, kurban ritüelinin yamyamlık gibi sapkın bir yönelimi ortadan kaldırmak için kullanılan bir uygulama olduğu görüşünü dile getiren bu araştırmacıların varlığı inkâr edilemez.

⁸² IDINOPULOS, Thomas A. (1999), "Din Nedir?", 153.

⁸³ Tekvin,4/3-8; İbranilere Mektup,11/4-6; Mâide,5/27.

⁸⁴ BAUMGARTEN Albert I. (2002), **Sacrifice in Religious Experience**, 5; HEESTERMAN, J. C.(1993), **The Broken World of Sacrifice: An Essay in Ancient Indian Ritual**, 7.

⁸⁵ SMITH, Robert (1889), **Lectures on the Religion of the Semites**,7, 250-252.

Kurbanla ilgili teolojik ve bilimsel çalışmaların sağladığı veriler, konunun aydınlatılmasını sağlamakla beraber, ortaya konan bu verilerin sağlam ve güvenilir olma konusunda yeterli nitelik ve niceliği taşımadığı da ileri sürülmüştür. Şöyle ki; konunun deneyimlenemeyen ve bunun doğal sonucu olarak kanıtlanamayan bir yönünün olması nedeniyle, bilimsel sahada neden-sonuç ilişkisi incelenerek kurulan belli başlı kombinasyonların somut gerçeklik düzleminde sağlam bilgilere ulaşılmasına engel olabildiği bilinmektedir. Bilim sahasında meydana gelen bu durumun, doğal bir sonuç olarak teoloji sahasında da devam ettiği söylenebilir. Meselenin özünü kavramadan ya da herhangi bir kanıta bağlı kalmadan doğrudan inancın etkin olması gerektiği bu sistemde, bu durum büyük bir problem olarak nitelendirilmemiştir.

Disiplinler arası yapılan çalışmalarda, kurban olayının neden ve niçinleri hakkında belli fikirler ortaya konulsa da, kökeni hakkında net bilgiler verilememiştir.⁸⁶ Ancak yapılan çalışmalar, bu uygulamanın pek çok din içerisinde yer aldığını,⁸⁷ uygulamadaki bazı farklılıklara rağmen ilk insandan günümüze kadar devam eden bir seyir içerisinde varlığını koruyabildiğini göstermiştir.

İnanç sistemleri incelendiğinde, dinsel bir nitelik taşıyan kurbanın iki şekilde uygulandığı tespit edilmiştir. Tanrı'ya ulaşmada ya da onunla iletişime geçmede kimi zaman bir insanın veya hayvanın akıtılan kanı vasıta olarak kullanılırken, kimi zaman da bu eylem kan dökmeden Tanrı'ya adanan sunularla gerçekleştirilmiştir.⁸⁸ İlkel dinlerde bu dinsel eylemin yerine getirilmesi için feda edilen insanın yerini, sonraki dönemlerde hayvanlar almıştır. Kimi yerlerde ise çeşitli etmenler sebebiyle kurbanlık hayvanlar ile birlikte cansız varlıkların da Tanrı'ya adandığı sistemler geliştirilmiştir.

Yaşamakta olan en eski semavi din olan Musevilikte, kurban olgusunun İbrahim peygamber ve oğlu İshak üzerinden devam ettiği fakat bir sonraki aşamada Tanrı'nın olaya müdahale etmesiyle kurbanlık nesnenin insandan koça dönüştüğü ifade edilmiştir. Musevi inancında yer alan bu durum, benzer bir şekilde İslâm inancı

⁸⁶ ARMUTAK, Altan (2004) "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine bir İnceleme", 3.

⁸⁷ CİLACI, Osman (Eylül-Ekim, 1976), "Dinler Tarihi Açısından Bir Araştırma: İlahi Dinlerde Kurban", 365; Ayrıca detaylı bilgi için Bkz. **Kur'an-ı Kerim** 22/Hac Suresi 34.

⁸⁸ ÖZTÜRK, Nermin (2002), "İlahi Dinlerde Yemin, Kefaret ve Kurban", 171.

içerisinde de devam etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de; Hâbil ve Kâbil ile başlayan kurban geleneği daha sonra İbrahim peygamber ile oğlu İsmail arasında geçen bir olayla devam ettirilmiştir. Tanrı'nın İbrahim peygamberin samimi itikâdını kabul edip İsmail'in kurban edilişine engel olması ve İsmail'in yerine kurban edilmek üzere İbrahim peygambere koç göndermesi, aynı dinî amaca hizmet edecek olan kurbanın nihai formunu oluşturmuştur. Kan akıtmaya dayalı kurban sunuları devam etmiş fakat sununun gerçekleştirilmesinde kullanılan araç hayvan olarak belirlenmiştir. Musevilik ve İslâm'da kurban konusuna temel teşkil eden İbrahim peygamber ile oğlu İsmail/İshak arasında geçen bu olay, başlangıçta Hristiyanlık için de geçerli olmuştur; fakat zamanla bambaşka bir yöne doğru evrilerek fiili bir ritüel olmaktan çıkmıştır. Hristiyanlık inancının ortaya çıkmasıyla gerçekleşen bu ilginç değişiklik, kendini Tanrı'ya adayan ve insanlık için feda eden kurbanın bizzat İsa peygamber olduğu şeklindedir. Hristiyanlık inancına göre çarmıha gerilerek öldürülen İsa, Tanrı'ya adanan en önemli kurban kabul edilmiş ve bu özelliğiyle insanlığı tüm günahlarından kurtaran yegâne kişi olarak görülmüştür. Böylelikle, Hristiyan âlemi için verilecek en önemli kurban verilmiş ve bu olayla beraber kurban geleneği sona erdirilmiştir. Kan akıtmaya dayalı kurban ritüeli Hristiyanlık genelinde bu şekilde sonlanmış olsa da, dünyanın bazı bölgelerinde, bu dine mensup kişilerce, yılın belirli dönemlerinde İsa peygamber, Meryem ve azizler adına kurbanların adandığı ve kurban kesme geleneğinin hâlâ devam ettirildiği görülmüştür.⁸⁹

1.1. Araştırmanın Amacı

Dinî akidelerin temelini oluşturan ve ortaya koyduğu inanç ve ibadet ilkeleriyle insana doğru olanı gösterip ona davet eden kutsal kitaplar, tüm semâvi dinlerin temel referansıdır. Bu durum, vahiy ve kutsal kitaba dayanan, özünde tek tanrılı bir din olan; ancak İsa peygamber sonrası teslis [kutsal üçleme] inancını bünyesine katarak Yahudilik ve İslamiyet'ten farklı bir yapıyı benimseyen Hristiyanlık için de geçerlidir. Değişime uğradığı konusunda her ne kadar farklı tartışmalar ya da görüşler olsa da, Hristiyan inancının temelini oluşturan Yeni Ahit [İncil], bu dinin mensupları tarafından dinin temeli olarak kabul edilmiş ve kutsiyetini sürdürmüştür.

⁸⁹ OYMAK, İskender (Ocak- Nisan 2002), "Gökçeada Hristiyanlarında Kurban Geleneği", 169.

“İyi haber”, “müjde” anlamına gelen İncil, yazılı bir kodeks olarak M.Ö. I. yüzyılda yazılmıştır. Hristiyanlığın ve kutsal kitabı İncil’in Doğu Roma İmparatorluğu’nda benimsenmesi IV. yüzyıla tekâbül etmiştir. Bizans İmparatorluğu olarak da bilinen Doğu Roma İmparatorluğunun Hristiyanlığı resmi din olarak kabulü, M.S. 381 yılında İmparator Theodosius dönemindeydir.⁹⁰

Kutsal kitaplar aslında öz olarak tek bir inancı savunur ve ontolojik olarak insanın, evrenin, tüm canlı ve cansız varlıkların Tanrı tarafından yaratıldığını anlatır. Ancak zamanla bazı kutsal kitapların otantik metinlerinde değişiklikler olmuş, bu da semavi dinler arasındaki farkların kaynağı olarak görülmüştür. Her ne kadar benzer ilke ve içeriklere sahip olsalar da, uygulamada her üç din arasında bazı farklılıklar yer almıştır. Âdem peygamber döneminden başlayıp son peygamberin tebliğ ettiği İslâm dininin doğuşuna kadar tüm zaman dilimlerinde, gerek kan akıtmaya dayalı, gerekse kansız kurban geleneği büyük önem taşımıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ibadet vasıtası olarak görülen bu uygulamayla insanlar Tanrı’nın rızasını kazanma, O’na yakın olma gibi ruhani amaçlar taşımıştır. İlk kez Âdem peygamberin çocukları Habil ve Kâbil’in Tanrı’ya sundukları takdimelerle başlayan kurban, daha sonra tevhid inancının en önemli kahramanı ve kendinden sonraki pek çok peygamberin de atası olan İbrahim peygamberin oğlu İshak’la imtihanı sonrasında önemli bir mahiyete kavuşmuştur. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi, Hristiyanlık asıl büyük kurbanın İsa peygamber olduğu anlayışıyla hayvan kurban edilmesi geleneğine son vermiştir. Hristiyanlık tarafından kaldırılan bu gelenek, İslamiyet tarafından yeniden yürürlüğe konmuştur.

Kurban insanlık tarihinde her zaman çok önemli bir ritüel/ibadet olarak görülmüştür. Çünkü inanç, inancın gerektirdiği içten ve kesin itaat, sonra da bunlar karşılığında Tanrı tarafından bahşedileceği vaat edilen mükâfat, insanı her zaman cezbetmiştir. Nitekim insan sahip olduğu inanç ve ibadet hissiyle Tanrı’ya yakın olmaya çalıştığı kurbanla ruhsal bir mutluluk ve huzur elde etmeyi başarmıştır.

İnsanlık için önemli bir ritüel olan kurban, özellikle Yahudilik diniyle beraber farklı bir boyut kazanmıştır. Hristiyanlığın esasen Yahudiliğin bir devamı gibi görünmesine karşılık kurban konusundaki farklı tutumu, Hristiyanlık ile Yahudilik

⁹⁰ JOHNSON, Luke Timothy (2010), *The New Testament: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, NewYork. 1; ERGİNER, Gürbüz (1997), *Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*, 106.

arasındaki önemli farklardan biridir. Temel felsefeleri bakımından değerlendirildiğinde, İncil'in de diğer semâvi dinlerin kitaplarıyla benzer özellikler taşıdığını, ancak bazı uygulama ve inanç esaslarıyla bu dinlerden farklı bir seyir izlediğini söylemek mümkündür.⁹¹ Özellikle kurban ritüeli konusundaki farklılık buna örnektir. Museviliğin inanç ve ibadet esasları ile Yunan-Roma medeniyeti geleneklerinin harmanlandığı bir dinin⁹² kitabı olan İncil'de, Eski Ahit'te yer alan kanlı ve kansız kurban geleneğiyle ilgili bilgilere yer verilmeyişi, bu farklılığın önemli göstergelerinden biridir. Yeni bir elçi olan İsa peygamberle o günün Yahudi toplumuna gönderilen İncil'de, Tevrat'ta yer alan ve gerek nasıl yapılacağıının anlatıldığı bilgilerin, gerekse kurban edilebilen hayvan, buğday, un, ekmek veya yufka gibi varlıklarla ilgili kesin bilgi ve hükümlerin olmaması da bunu göstermektedir. Bir diğer farklılık, İncil'in Tanrı için akıtılan kanların insanı yetkinliğe erdirmediğini söylemesiyle başlamasıdır. Burada geçen hükümlere göre; İsa peygamber, kendisine ve kendi vasıtasıyla Tanrı'ya biat eden cemaatine kan dökmeyi yasaklamıştır. (İsa'nın yaydığı dinde her ne kadar bu uygulamaya yer verilme de, kan akıtmaya dayalı kurban geleneği bir şekilde bu din içerisinde de yaşamayı başarmıştır. Çünkü Tanrı kuzusu İsa tüm insanlık için kurban edilmiş; artık insanlığın kendini affettirmek ya da başka sebeplerden ötürü Tanrı'yla iletişime geçmesi için kan dökmeye gerek kalmamıştır). İsa ve 12 öğrencisinin "Fısıh Bayramı" dolayısıyla yedikleri yemeğin de bu bağlamda değerlendirilmesi mümkündür. İçerisinde derin ve sonsuz bir sembolizm barındıran *Son Akşam Yemeği*, kanlı kurban geleneğinin bir perdesi olmuştur. Yemekte yenen ekmek, tüm insanlık için kurban edilen İsa peygamberin bedeni, içilen şarap ise kanı olmuştur.

Yaşayan bir dinsel fenomen olarak eski çağlardan modern çağlara kadar kesintisiz devam edip varlığını günümüze kadar korumuş olan kurban ritüelinin; üç semavi dinden biri olan Hristiyanlıkta nasıl algılandığı, nasıl yorumlandığı, ne amaçla yapıldığı, kanlı ve kansız kurban geleneğinin İsa peygamberin çarmıha gerilmesiyle nasıl son bulduğu, Evharistiya töreninin nasıl ortaya çıktığı, hemen hemen tüm toplum ve dinlerde görülen kan dökme eyleminin bu dinde insan için nasıl fayda getirmeyen bir araç haline geldiği, konunun hem mana hem de uygulamada diğer

⁹¹ ERGİNER, Gürbüz (1997), **a.g.e.**, 107.

⁹² TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman (1993), **Dinler Tarihi**, 232.

dinlerden nasıl farklı bir seyir izlediği, bu durumun bu dinin mensubu olan sanatçılar tarafından farklı coğrafyalarda resim sanatına nasıl yansıtıldığı gibi pek çok sorunun aydınlatılması, bu tez çalışmasının temel amacını oluşturmuştur.

Diğer dönemlerde olduğu gibi Bizans dönemi resim sanatında da önemli bir konu olarak özenle işlenen kurban sahnelerinde; konunun hangi malzeme üzerine işlendiği, meydana getirilen kompozisyonlarda kimlerin tasvir edildiği, ana karakterlerin ve yardımcı unsurların kimler/neler olduğu, bu işlemin yapılmasının ardından tasvir edilen kişilerin gerek bedensel gerekse sahne içindeki konumlarıyla neyi ifade etmek istedikleri, sahnelerde kullanılan yardımcı unsurların hangi duruma göre değişkenlik gösterdiği, yapılan tüm bu betimlemelerdeki -varsa- sembolik anlam ve anlatımlarının ortaya çıkarılması gibi hususlar, çalışmada açıklanması hedeflenen diğer olgular olmuştur. Ulaşılabilen görseller aracılığıyla sahneler içerisinde bir tasnif ya da gruplandırmanın yapılması, resimlerden yola çıkarak dönemin sanatının üslup özelliklerinin belirlenmesi, bu konu hakkında derin bir değerlendirme yapıp varsa coğrafi alanlar arasındaki etkileşimin ortaya çıkarılması, hedeflenen amacı gerçekleştirme sürecinde çözüme kavuşturulması gereken diğer detayları oluşturmuştur.

Bütün bunların yanı sıra, çalışmada tespit edilen örnekler üzerinden mimari açıdan da bir değerlendirme yapılmasının araştırmanın önem derecesini arttıracakı düşünülmüştür. Temeli itaat ve ibadete dayalı olan kurban ritüelinin ibadet mekânlarının neresinde icra edilmesinin planlandığı ise üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu olarak görülmüştür. Bu sebeple; derlenen örneklerin ibadethanelerdeki konumlarının da plan ve mimari özellikler çerçevesinde değerlendirilmesine çalışılmıştır. Kurban sahnelerinin ya da bu sahnelerin bir türevi olan *Son Akşam Yemeği* ile kilise içerisinde tasvir edilmiş diğer dini konular arasında Hristiyan ikonografisi açısından bir ilişki olup olmadığı incelenerek hangi konuların hangi konularla birlikte işlendiği ve mimari sistemde bunların nasıl yan yana getirildiği açıklanmaya çalışılmıştır.

1. 2. Araştırmanın Kapsamı

Sahip olduğu nitelikleriyle yaratılanlar içerisinde farklı bir statüde bulunan, bilinçli ya da bilinçsiz olarak gerçekleştirdiği eylemleriyle üzerinde yaşadığı dünyayı değiştiren, bunu gerçekleştirirken de gelişim evresinin bir parçası olup değişimin merkezi olan insan, tüm bu gücünün farkında olmasına rağmen manevi dünyasında Tanrı inancını hep içinde bulmuştur. Çünkü varoluşsal gerçekliğinin bilincine vardığı andan itibaren kendinde mevcut olduğunu gördüğü her türlü niteliğin tanrısal bir kaynaktan geldiğini; hatta bütün bu niteliklerin yaratıcı tarafından, onun izni ve hükmü ile kendine bahşedildiğini, kendindeki sınırlı güç ve yetilerin de aslında onun sınırsız güç ve bilgeliğinden küçük birer parça olduğunu düşünmüştür.

İçten gelen inanma ve tapınma eğiliminin bir devamı olarak insanın zihin dünyasında Tanrı'nın sevgisine de mazhar olunabileceği yönünde bir kanaat oluşmuştur. Dolayısıyla, kötü bir durumla karşılaştığında da Tanrı'nın kendisini cezalandırmış olabileceğini düşünmüştür. Bu gibi düşünceler nedeniyle insanoğlu, olumsuz durumlarla karşılaşmamak ve sahip olduğu güç ve yetilerin esas kaynağı olan Tanrı'nın hiddetini üzerine çekmemek için birtakım faaliyetlerde bulunmanın yollarını aramıştır. Kurban adı verilen ritüel, semavi dinler öncesi evrede bu kaçış eyleminin en önemli parçası olmuştur.

Bu çalışma, Hristiyan inancı temel olmak üzere, tarih öncesi dönemden tarih sonrası döneme; politeizmden monoteizme geçişte, değişen zaman ve toplumlara göre kurban/sunu adı verilen ritüellerle neyin amaçlandığı, Hristiyan inancında kurban eyleminin nasıl yorumlandığı, bu yorumun görsel sanata nasıl yansıdığı gibi sorulara verilecek cevapları araştırmaktadır.

Yukarıda belirtilen konuların incelenerek hedeflenen amaca ulaşılabilmesi ve araştırmanın yetkin bir şekilde ortaya çıkarılıp tamamlanabilmesi için çalışmanın belirli başlıklar altında bölümlere ayrılması gerekli görülmüştür.

Tezin birinci bölümünde; konuya girizgâh yapılmıştır. Din ve Tanrı kavramları üzerinde durulmuş, bunların ortaya çıkışıyla ilgili birtakım yorumlarda bulunulmuştur. Araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi bu bölümde belirlenmiş, çalışmanın ana hattı çizilmiştir. Ayrıca bu bölümde; çalışma kapsamında önem arz eden ve kullanılan kaynakların içeriğinden kısaca söz edilmiştir. Kullanılan ve

tanıtılan kaynaklar vasıtasıyla kurban ritüeliyle alakalı hakkında bilgi edinilen bilimsel teoriler sıralanmış, bu teorilerin özellikleri tanıtılmaya çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde; kurban teriminin etimolojik olarak detaylı bir tahlilinin yapılmış ve konunun bu yönüyle ele alınan hatları belirlenmeye çalışılmıştır. Ritüelin farklı toplumlarda kavram olarak algıda neye eş değer olduğunun anlatılması hedeflenmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde; icra ediliş şekline göre kanlı ve kansız kurban olarak adlandırılan kurban ritüelleri ile ilgili bilgi verilmiştir.

Tezin dördüncü bölümünde; insanlık tarihindeki ilk kurbandan -teolojik açıdan- yani ritüelin başlangıç noktası olarak kabul edilen Hâbil ile Kâbil hikâyesinden ve sonrasında da Nuh Tufanı ve sonrasında gelişen olaylardan, bahsedilmiştir.

Tezin beşinci bölümünde; çeşitli toplumlarda bir kültür aktarımı olarak var olan kurban ritüelinin gelişim çizgisi incelenmiştir. Mezopotamya Eski Kültürleri ve Anadolu Eski Kültürlerinde kurban ritüelinin varlığının nasıl olduğu tartışılmış, biçim, içerik gibi esaslar ortaya konularak kültürler arası benzerlikler ve farklılıklar çözümlenmeye çalışılmıştır.

Tezin altıncı bölümünde; Musevilik ve Hristiyanlığın kendi prensipleriyle kurban ritüelini nasıl şekillendirdiği üzerinde durulmuş; çok tanrılı sistemdeki inanın tersine, tek tanrılı sistemin kurbanı yüklediği anlam ve amaç irdelenmiş, getirileri tartışılmıştır.

Tezin yedinci bölümünde; Bizans döneminde kurban konusunun anlamı ve muhtevasının nasıl olduğu konusu, ritüelin sanat sahasına yansıması, hangi sanat eserlerinde neden işlendiği, işlenen kompozisyonun hangi konu ve kompozisyonlarla bütünlük oluşturacak şekilde ele alındığı, betimlenen ritüelin yüzyıllar arasında nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirdiği, anlam bakımından nasıl farklı şeyleri ima eder biçime dönüştüğü katalog bölümünde hazırlanan görseller aracılığıyla tartışılmıştır.

Tezin sekizinci bölümünde; yaptığımız inceleme ve araştırmalar sonucu, konuyla ilgili oluşan kanaatimiz görseller üzerinden hareket ederek tüm yanlarıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Bizans tasvir sanatındaki etki ve tepkinin çeşit ve boyutları, kutsal kitapların ışığında tüm ayrıntılarıyla ifade edilmeye çalışılmıştır.

Tezin dokuzuncu bölümünde kurban ritüeliyle ilgili tüm bilgi ve savları derinlemesine tartışmamız için imkân sağlayan görseller sınıflandırılmıştır. Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nden Geç Bizans Dönemi'ne kadar var olan evrede konuyla ilgili örnek veren ve derlenebilen sahneler, yüzyıllara göre sıralanmış ve bir katalog bölümü oluşturulmuştur. Tez “*Kaynakça*” ve “*Özgeçmiş*” bölümleriyle sonlandırılmıştır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

“*Bizans Tasvir Sanatında Kurban Sahneleri*” başlığını taşıyan bu çalışmaya önce detaylı bir kütüphane araştırması yapılarak başlanmıştır. Konu ile ilgili kitap, dergi ve makale gibi yazılı kaynakların yanı sıra, doğrudan konuyla ilgili olmasa bile dolaylı olarak çalışmamıza ışık tutabilecek pek çok yazılı belge taranmış, araştırmamız için gerekli olduğu tespit edilen literatürün tamamı temin edilmeye çalışılmıştır.

Tezde izlenecek yol ve yöntemlerde birincil kaynak olarak kullandığım “*Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze/Diğer Ritüeller*”, “*Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*”, “*Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar (doktora tezi)*”, “*Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*”, *Tevrat*⁹³, *İncil*,⁹⁴ *Kur’an-ı Kerim*⁹⁵ gibi örnekleri çoğaltılabilir pek çok eserin temin edilmesi sağlanmıştır.

Yazılı kaynak taramasının yapıldığı kurum ve kütüphane isimleri şöyledir: Amerikan İlmî Araştırmalar Enstitüsü (ARIT) Kütüphanesi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Alman Arkeoloji Kütüphanesi, Hollanda Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi, Koç Üniversitesi Suna Kırac Kütüphanesi, İstanbul Teknik Üniversitesi Mustafa İnan Kütüphanesi, Boğaziçi

⁹³ Yazılı kaynakla birlikte güvenilir olduğuna kanaat getirilen internet sayfası bilgileri kullanılmıştır. Yazılı kaynak için bkz. *Tevrat* (2016), Dorlion Yayınevi, Ankara; internet erişim adresi için bkz. <https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1> (01.05.2019).

⁹⁴ Yazılı kaynakla birlikte güvenilir olduğuna kanaat getirilen internet sayfası bilgileri kullanılmıştır. Yazılı kaynak için bkz. ARMSTRONG, Karen (2008), *İncil*, çev. İlgin Yıldız, Versus Yayınevi, İstanbul.

internet erişim adresi için bkz. <https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=2> (01.05.2019).

⁹⁵ Yazılı kaynakla birlikte güvenilir olduğuna kanaat getirilen internet sayfası bilgileri kullanılmıştır. Yazılı kaynak için bkz. *Kur’an-ı Kerim* (2000), çev. Yaşar Nuri Öztürk, Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul.

internet erişim adresi için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/> (01.05.2019).

Üniversitesi Kütüphanesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM).

Tezin araştırma safhasında, yazılı kaynakların dışında elektronik ortamın sağladığı verilerden de faydalanılmıştır. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi başta olmak üzere, çeşitli kurumların kayıtlı olduğu online veri tabanları incelenmiştir. Kurumlar vasıtasıyla faydalanılan online veri tabanları haricinde araştırmada kaynak olarak kullanılan diğer internet erişim adres ve linkleri şöyledir: Libgen (<http://gen.lib.rus.ec/>), Avaxhome, Byzantinische Bibliographie Online De Gruyter (<https://www.degruyter.com/>), Byzantinische Bibliographie Online Universität Wien, American Academy in Rome-Digital Humanities Center (<http://dhc.aarome.org/>), American Academy in Rome-The Arthur & Janet C. Ross Library (<https://library.aarome.org/>), Internet Archive (<https://archive.org/>).

Çalışmada esas alınacak temel kitap ve makaleler elde edilip tarandıktan, gerekli ana kaynaklar mümkün mertebe temin edilip toplandıktan sonra, tez çalışması için gerekli diğer aşamaya geçilmiştir. Hem sanat tarihi açısından bağlantıyı kurabilmemizi hem de teorik anlatı düzeyindeki bilgilerin somut eyleme nasıl dönüştürüldüğünü görmemizi sağlayacak bu aşamada, görsel malzemeleri tarama, edinme ve tasnif etme işlemleri yapılmıştır.

Ele aldığımız konuyu renklendirecek, görsel hafızamızda yer edinerek konu hakkında öğrendiğimiz tüm bilgileri somut bir düzlemde değerlendirebilmemizi sağlayacak görsellerin çoğu, basılı kaynaklardan ve konusunda uzman kişilerce yazılmış, internet ortamında yayınlanmış bloglardan derlenmiştir. Bahsi geçen kaynakların sağladığı görseller, aynı zamanda çeşitli müzelerin online kataloglarının taranmasıyla da zenginleştirilmiştir. Arşivleri online olarak incelenen ve konumuzla ilgili bize somut veriler sunan müzelerin listesi şu şekildedir: Atina-Ulusal Arkeoloji Müzesi, Atina-Benaki Müzesi, Atina-Akropolis Müzesi, İngiltere-British Müzesi, Fransa-Louvre Müzesi, Paris -D'orsay Müzesi, Paris Picardies Müzesi, Rusya-Hermitage Müzesi, New York-Metropolitan Sanat Müzesi, New York-Cooper Union Müzesi, İtalya Vatikan- Pio Cristiano Müzesi, İtalya-Uffuzi Galeri, The New York

Public Library Digital Collections, Christian Iconography, Bridgeman Images Tunus-Bordo Ulusal Müzesi, Victoria and Albert Museum, D'Aquitaine Müzesi.

Yukarıda detaylarıyla sunduğumuz veri kaynaklarının yanı sıra, çalışmamızda belge olarak tarafımızca çekilen fotoğraflara da yer verilmiştir. Amatörce çekilmiş olsalar bile, özgün ve yakın tarihli belge niteliğindeki bu fotoğrafların hem kendi çalışmamız hem de hizmet verdiğimiz bilim sahası için önemli birer katkı olduğu kanısındayız. Literatür ve görsel malzemenin derlenip belli bir çerçevede gözden geçirilmesinden sonra, konunun ele alınış aşaması olan metin yazım aşamasına geçilmiştir.

1.4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar-Kurbanla İlgili Bilimsel Teorilerinin İncelenmesi

Disiplinler arası çalışan uzmanlar tarafından yapılan araştırmalarla farklı bir boyut kazanan dinler tarihi bilimi, saha içerisindeki en büyük hareketliliğini, pek çok kez ifade edildiği gibi XIX. yüzyıl ile bu yüzyıl sonrasında yapılan geniş çaplı araştırmalarla kazanmıştır.

Araştırma sürecinin başlangıç tarihi baz alınarak değerlendirilecek olursa, o dönemde yeni bir araştırma sahası olan dinler tarihi bilimi içerisinde araştırmacıların ehemmiyetle üzerine eğildiği temel konu din olgusu olmuştur.

Önemli birtakım değerlerin bileşimini temel alarak yükselen ve bu bileşim üzerinden oluşumunu tamamlayan din olgusu, öncelikle geçmişten günümüze konu üzerinde çalışma yapan pek çok araştırmacı tarafından net ifadelerle tanımlanmaya çalışılmıştır.⁹⁶ Kavramın açıklanması ve tanımlanması çalışmalarında araştırmacıların iki aşamalı bir yol izlediği tespit edilmiştir. Önceleri, araştırma ve inceleme sonucu elde edilmiş herhangi bir veri olmadan genel hatları ile din olgusu hakkında bir takım görüşler ortaya konurken, daha sonraları inceleme ve araştırma çabalarıyla elde edilen veriler doğrultusunda ve daha bilimsel bir yöntemle din olgusunun araştırılıp incelenmesi yoluna gidilmiştir.

⁹⁶ FORD, David F.-QUASH, Ben- SOSKICE, Janet Martin (2005), **Fields of Faith: Theology and Religious Studies for the Twenty-first Century**, 3.

Kavramın tanımlanması için önemli çalışmalar yapan ve bu çalışmalar doğrultusunda farklı yorumlar üreten araştırmacıların kullandığı yöntem farklılıkları ve bunun sonucunda karşılaşılan teorik değişkenler, elbette ki farklı sonuçlar doğurmuştur. Bu durum, dinler tarihi bilimi sahasında kavramla ilgili onlarca tanımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kavramın algılanması, sorgulanması ve tanımlanması sırasında yorumcuların kullanmış olduğu yöntemlerin araştırmanın alan ve seyrini değiştirmesi, meydana gelen bu durumun temel sebebi olarak görülmüştür. Bu nedenle din olgusu; işin bilim tarafıyla ilgilenen bir insan (tarihçi, antropolog, felsefeci, ilahiyatçı vs. gibi) için başka, dogmatik bir anlayışla inanan bir insan için daha başka şeyler ifade eden bir olgu haline gelmiş, dolayısıyla kavramın tanımlanması da bu parametrelere bağlı olarak farklılıklar göstermiştir.

Uzun bir süreç boyunca, farklı sahalarda işin uzmanları tarafından yapılan onlarca araştırma ve yorumlama, din konusu üzerinde tanım olarak binlerce farklı şablon ortaya çıkarsa da, aynı çalışmalar insanlık tarihiyle eş zamanlı olarak başladığı düşünülen din olgusunun hemen hemen tüm toplumlarda ortak bir payda oluşturduğunu, her kültür ve medeniyette birbirine benzeyen ya da benzemeyen ritüellerin ortaya çıkmasını sağladığını göstermiştir. Bu çalışmalar sayesinde, insan hayatının şekillenmesinde önemli bir rolü olan dinin; toplum, millet, zaman ve coğrafya fark etmeksizin değişmeyen unsurları tespit edilmiştir. Bu çalışmalar aynı zamanda bize, herhangi bir şeyi “din” terimiyle tanımlayabilmemiz için çok önemli altı ortak unsurun varlığına dikkat etmemiz gerektiğini öğretmiştir.⁹⁷

Dünya üzerinde etkin olan tüm kültürlerin kendine has kurulumlarla gerçekleştirdiği din olgusunun oluşumunda etkili olan bu altı unsur şöyle sıralanabilir:

1. Herhangi bir şeyi “*din*” olarak tanımlayabilmemiz için gerekli olan ilk ve en önemli unsur, Tanrı’nın varlığı fikrinin kabul edilmesidir. Bu önkabul, kimliği, cinsi ya da özellikleri gibi pek çok noktası tanımlanamayan ama insandan üstün olduğu konusunda hem fikir olunan varlığa olan inançtır. Bir başka ifadeyle, ister politeist⁹⁸, ister henoteist⁹⁹, ister düalist¹⁰⁰, isterse monoteist¹⁰¹ olsun, bütün din

⁹⁷ STANLEY, Gnana-KUMAR, Jaya (1996), **Religion and Society**, 5.

⁹⁸ Birden çok tanrının varlığını kabul eden dinsel görüştür.

⁹⁹ Bir tanrıya bağlanırken diğer tanrıların varlığını da kabullenmeyi tanımlayan sistemin adıdır.

¹⁰⁰ Temelini Descartes’ın attığı bu felsefi akım, bir başka tanımlamada “*ikicilik*” olarak tanımlanır. Buna göre; maddi varlık ile manevi varlık bağımsız kavramlar olarak düşünülür.

¹⁰¹ Tanrının varlığını kabul eden dinsel görüş sisteminin adıdır.

yapılanmalarında “*yaratan*” fikrinin kabul edilmesi, ortaya çıkacak dinsel sistemin içeriğindeki ana unsur olarak kabul edilmiştir. (Budizm gibi tanrısal inanç unsurunu içinde barındırmayan din biçimleri karşımıza çıksa da, genel anlamda var olan tüm dinlerde bu unsurun esas olduğu görülmüştür).

2. Tanrı fikrinin kabul edilip böyle bir Yaratıcı’nın varlığı fikrinde görüş birliğine varılmasından sonra, herhangi bir şeyin “*din*” olarak tanımlanmasında etkin olan bir diğer unsur ön plana çıkmaya başlamıştır. Ölüm sonrası hayata olan inanç, bu unsurun temeli olmuştur.¹⁰² Belli bir şekli olmasa da, farklı inanç sistemlerinde farklı şekillerde karşımıza çıksa da, bu inancın her inanç sistemi içerisinde var olduğu görülmüştür.

3. Din kavramının oluşumunu sağlayan, kavramın açıklanmasında ve doğru tanımının yapılmasında etkili olan bir diğer unsur da, yer ve gökyüzünün hâkimi olan Tanrı ile yeryüzünün kullanımına atanmış insanoğlu arasında aracılık yapan moderatörlere yani şamanlara, büyücülere, rahiplere ve son noktada peygamberlere olan inançtır.

4. Din olarak tanımlanabilecek oluşumların içerisinde ortak paydayı teşkil eden bir diğer unsur ise, ister yazılı kodeks isterse ağızdan ağza nakle dayalı olsun, ahlâki bir öğretiye sahip olunmasıdır. Kutsal olanla olmayanı ayıran, insanlığın belli bir düzen ve devinim içinde hareket etmesini sağlayan ahlak kuralları, bir sistemin din sayılabilmesi için zorunlu bir unsurdur. Ahlak kurallarının sistematik bir şekilde yer aldığı kutsal metinler, o öğretilerin din olduğunu gösteren en önemli göstergelerinden biridir.

5. Herhangi bir inanç sisteminin sistematik bir din niteliğini kazanabilmesi için sahip olması gereken ortak unsurlardan biri de ibadethane ve tapınaklardır. İnananların, inançlarının gereği olarak yapmak zorunda hissettikleri fiilleri gerçekleştirebilmeleri için varlığına ihtiyaç duydukları bu alanlar, kul olmanın gereği olan ibadeti gerçekleştirebilme ve varlığına inanılan tanrıya ulaşabilme ya da ona yakınlaşabilmede birer vasıta olarak addedilmiştir.¹⁰³

¹⁰² GARR, John D. (2001), **Our Lost Legacy: Christianity Hebrew Foundations**, 44.

¹⁰³ TURNER, Harold W. (1979), **From Temple to Meeting House: The Phenomenology and Theology of Places of Worship**, 13-14.

6. Din kavramının oluşumunu sağlayan altıncı ve son önemli unsur; ister kanlı ister kansız olsun, tarih boyunca fiilen gerçekleştirilmiş olan kurban ritüelidir. “Kutsal olan” ile iletişime geçme isteği, onun gazabından korkarak gelebilecek tehditlere karşı önlem alma, gerçekleşen dilekler ve bunun için edilen teşekkür, kabahate karşılık kefarete gibi¹⁰⁴ pek çok sebep gözetilerek sunulan kurbanlar her inanç sisteminde önemli görülmüş ve her dinsel öğreti içerisinde sistemin olmazsa olmazı olarak yer almıştır.¹⁰⁵

Dünya tarihi boyunca var olan her inanç sisteminin kurulumunda ana yapı olarak yer alan kurban ritüeli,¹⁰⁶ yine XIX. yüzyıl Avrupa’sında ortaya çıkan dinler tarihi bilimi ile dikkat çeken bir konu olmuş, gerek antropolojik özellikleri gerekse tarihsel gelişimi bakımından birçok araştırmacı tarafından dikkatle izlenen, üzerinde titizlikle çalışılan bir konu olmuştur. Kurban olgusunun kökenine dair yapılan her çalışma, farklı yorum ve teorilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Konunun farklı coğrafya ve kültürler üzerinden hareket edilerek incelenmesi, birbirinden bağımsız fakat pek çok yönden birbiriyle ilintili olan ve bu sebeple birlikte hareket etmek zorunda olan bilim dallarında yürütülen çok yönlü çalışmaların yapılması ve ritüelin köken ve gelişim çizgisinin karmaşık yapısı, ortaya çıkan bu farklı görüş ve teorilerin temel sebebi olarak tanımlanmıştır.

Bilim ve teoloji sahasında gerçekleştirilen iki yönlü araştırma ve yorumlamalar sonucu oluşan kurban ritüeli hakkındaki farklı görüşlerin, aslında her iki alan içindeki ortak unsurlar gözetilerek buluşturulması mümkün görülmüştür. Bilimsel sahada yapılan çalışmalar, konuyla ilgili insan davranışlarından yola çıkılarak analiz edilirken, teoloji sahasında yapılan yorum ve değerlendirmeler ise kutsal metinler baz alınarak yapılmıştır.

Son birkaç yüzyılda her iki sahada değişik unsurlar temel alınarak yapılan pek çok açıklamayla ve oluşturulan pek çok teoriyle geçmişten günümüze ritüelin izlediği yol haritası belirlenmeye çalışılmıştır. Bahsini ettiğimiz tüm bu özellikler ve değerlendirmelerle detaylı bir araştırma yürüttüğümüz bu çalışmada, konunun

¹⁰⁴ FEUERBACH, Ludwig (2012), **Tanrıların Doğuşu/Klasik, İbrani ve Hristiyan Antikçağ Kaynaklarına Göre**, 40.

¹⁰⁵ KRISTENSEN, W. Brede (1960), **The Meaning of Religion Lectures in The Phenomenology of Religion**, 2.

¹⁰⁶ FLOOD, Gavin (2012), **The Importance of Religion: Meaning and Action in Our Strange World**, 71.

aydınlatılması için gerekli olan tüm aşamaların tanımlanması bizim için de büyük önem taşımıştır. Bu nedenle, konu üzerinde derin çalışmalar yürüten bilim adamlarına ait önemli çalışmaların bu bölümde ana hatlarıyla tanıtılması gerekli görülmüştür. Yapılan bir sınıflandırma ile konunun daha iyi aydınlatılacağı ve bunun aynı zamanda araştırmamızda kullandığımız kaynakları tanıtmak için de faydalı olacağı kanaatine varılmıştır.

Kurban meselesi ile ilgili araştırma yapan ve bu sahada önemli bir teori ortaya koyan önemli bilim adamlarından biri, sosyal antropolojinin kurucusu, İngiliz antropolog Edward Burnett Tylor olmuştur.¹⁰⁷

Edward Burnett Tylor, ilk olarak kurban ritüelinden önce bu ritüelin temelini oluşturan din konusunda önemli yorumlamalarda bulunmuştur. Araştırmacı 1856 yılında Küba'ya gitmiş, burada arkeolog Henri Christie ile tanışmış ve Meksika'da altı ay sürecek olan bir araştırmaya iştirak etmiştir. Bu araştırma süreci, Tylor'ın insan kültürleri üzerine yapacağı çalışmasının temelini oluşturmuştur. Kaydedilen aşamada araştırmacı, ilkel insanın modern insana doğru olan gelişimini, nasıl bir din yarattığını; mit, folklor ve gelenek gibi unsurları kullanarak açıklamaya çalışmıştır.¹⁰⁸

Bir antropolog olarak din konusu üzerinde de çalışan Edward Burnett Tylor, araştırmalarında edindiği bilgi ve izlenimlere dayalı olarak din kurumu hakkında ilk ve temel bilgileri ortaya koymuştur. Dinin tanımını yaptığı iki ciltlik "**Primitive Culture**"¹⁰⁹ adlı eserinde, Latince "kalp, ruh" anlamına gelen "*animus*" sözcüğünden türetilmiş "animizm" kavramını,¹¹⁰ "ruhlara olan inanç" anlamında dinsel sistemin ilk basamağı olarak tanımlamıştır.¹¹¹ Araştırmacı, bu esas üzerinden hareket ederek kurban ritüelini değerlendirme kapsamına almıştır.

¹⁰⁷ LARSEN, Timothy (2014), **The Slain God: Anthropologists and the Christian Faith**, 13-36.

¹⁰⁸ WAARDENBURG, Jacques (1999), **Classical Approaches to the Study of Religion, Aims, Methods and Theories of Research Introduction and Anthology**, 230.

¹⁰⁹ TYLOR, Edward Burnett (1920), **Primitive Culture: Researchers into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom**, Vol. I, USA; TYLOR, Edward Burnett (1920), **Primitive Culture: Researchers into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom**, Vol. II, USA.

¹¹⁰ ÖRNEK, Sedat Veyis (1962), "İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış", 255-256.

¹¹¹ WOOD, Lawrence (2009), **Evolution's Fatal Flaw: The Inevitable Consequence of the Need for Species Survival**, 272.

Edward Burnett Tylor'ın kurbanla ilgili ilk teorisi “*hediye teorisi (gift theory)*” üzerine inşa edilmiştir.¹¹² Bu teoriye göre, somut bir varlık olarak düşünülen tanrılara adanan her sununun bir hediye olduğu varsayılmıştır. Teoride ayrıca kutsal olan varlıkla iletişim halinde olmak, bu iletişimi sürekli hale getirmek, kutsal varlığın kendisinden memnun olmasını sağlamak, böylece muhtemel kötülüklerden korunacağına inanmak gibi beklenti ve kanaatlerin, insanın doğaüstü varlıklara çeşitli takdimeler sunmasına neden olduğu ileri sürmüştür. Bahsettiğimiz amaçlar doğrultusunda verilen her sunu, araştırmacı tarafından bu teorinin temelini teşkil eden öğeler olarak nitelendirilmiştir.¹¹³ Doğa karşısında çaresiz olan insan, güvenliğini bir başka güce teslim etmiş ve böylelikle kendisini garanti altına almak istemiştir.

Tylor, savunma ihtiyacını gidermek için insanoğlu tarafından ortaya çıkarılan bu durum içerisinde tanrılara sunulan nesnelerin zaman içinde çeşitlendiğini de söylemiştir. İlk aşamada tanrılara verilen basit hediyeler, yerini zamanla başka sunulara bırakmış; ilkel insanlar, inandıkları güçlere ilk önce insan daha sonra da hayvan kurban etmeye başlamışlardır.¹¹⁴ Aslında bu durum *rüşvet verme (the gift as bribe)* teorisi ile de açıklanmıştır. Teorinin temelinde “Ben veriyorum ki karşılık olarak sen de ver” (do ut des) anlayışının hâkim olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁵

Bu teorilerin dışında, yine hediye teorisine bağlı olarak iki alt başlıkta izah edilen sunu anlayışları da söz konusudur. Bunlardan ilki “*saygı ifadesi olarak sunma (the gift as homage)*” teorisidir. Alman antropolog ve Roma Katolik rahibi olan Wilhelm Schmidt'in¹¹⁶ konuyla ilgili görüşü, sunu ritüelinin Tanrı'ya şükretme amacı esasına dayandığı şeklindedir. Elde edilen her emtianın ilk ve en iyi özellikte olanı, Tanrı'ya şükür ve saygı ifadesi olarak insanlar tarafından kurban olarak sunulmuştur.¹¹⁷

¹¹²TYLOR, Edward Burnett (1920), **Primitive Culture: Researchers into the Deveplopmnt of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom**, Vol. II, 376; CARTER, Jeffrey (2006), **Understanding Religious Sacrifice**, 13.

¹¹³ THEISSEN, Gerd (1999), **A Theory of Primitive Christian Religion**, 153.

¹¹⁴ ÇETİN, Özer (2009), “Kurban Teorileri”, 191.

¹¹⁵HARRISON, Jane Ellen (2010), **Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion**, 134; DE HEMMER GUDME, Anne Katrine (2013), **Before the God in this Place for Good Remembrance: A Comparative Analysis of the Aramaic Votive Inscriptions from Mount Gerizim**, 31.

¹¹⁶ KAYNAK, İbrahim Hakkı (2005), “Wilhelm Schmidt'in Hayatı ve Eserleri ve Din Anlayışı”, 42.

¹¹⁷OYIBO, Innocent (2004), **Aspekte Afrikanischer Eschatologie Aufgezeigt am Beispiel des Ahnenkults bei den Igala von Nigeria: ein Kernelement afrikanischer Religiosität als Anfrage an den Christlichen Glauben**, 75.

Diğer alt başlığı ise “günahlara kefarete olarak sunulan kurban (*the gift as abnegation*)” teorisi oluşturmuştur.¹¹⁸ Bu teori Tylor tarafından ileri sürülen hediye teorisinin üçüncü basamağını oluşturmuş ve kurban sunumunun manası bakımından gelinen son nokta olarak görülmüştür. Buna göre, günahlara kefarete olarak sunulan kurban, yüksek bir din anlayışının ürünüdür.¹¹⁹

1820 yılında Derby’de doğan, Viktorya Dönemi’nin en büyük filozofu ünvanıyla anılan İngiliz sosyolog Herbert Spencer,¹²⁰ küçük bir farkla Edward Burnett Tylor’ın hediye teorisine paralel bir görüş ortaya koymuştur. Üç ciltten oluşan “*The Principles of Sociology*”¹²¹ adlı eserinin ilk cildinde kurban konusuyla ilgili geniş bilgilere yer veren düşünür, konu üzerinde yapmış olduğu araştırmalar ve bu araştırmalar sonucu ulaştığı çıkarımlarla alanında hatırı sayılır bir başarıya imza atmıştır.¹²² Ölülerin ölümden sonraki hayatlarında kullanmaları için mezarlarına bırakılan mezar hediyelerinden yola çıkarak belli bir kurban teorisi kurmaya çalışan Herbert Spencer, kurban ritüelinin izlerini bu geleneğin köklerinde aramıştır.¹²³ Araştırmacı tarafından ölmüş ataların ruhları için onların mezarlarına hediye olarak bırakılan yiyecek ve içecekler, bu ritüel kapsamında kutsal olarak değerlendirilmiş, bu tür bir sununun korku faktörüyle icra edildiği ifade edilmiştir. Mezarlara hediye olarak bırakılan canlı veya cansız her nesne, –bu hediye bazen insan dahi olabilmiştir- insanlar tarafından tedirgin edici, korku verici her türlü duygudan kaçınmak için ölülerin ruhlarına sunulmuş kutsal nesneler olarak tanımlanmıştır.¹²⁴

¹¹⁸FINLAN, Stephen (2004), **The Background and Contents of Paul’s Cultic Atonement Metaphors**, 12-15; LANERİ, Nicola (2015), **Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion**

in the Near East, 24; ADAMS, Nicholas- PATTISSON, George- WARD, Graham (2013), **The Oxford Handbook of Theology and Modern European Thought**, 351.

¹¹⁹ TALBOTT, Rick F. (2005), **Sacred Sacrifice: Ritual Paradigms in Vedic Religion and Early Christianity**, 40.

¹²⁰MINGARDI, Alberto (2011), **Herbert Spencer**, 2

¹²¹SPENCER, Herbert (1898), **The Principles of Sociology**, Vol. I, D. Appleton and Company, New York; SPENCER, Herbert (1898), **The Principles of Sociology**, Vol. II, D. Appleton and Company, New York; SPENCER, Herbert (1898), **The Principles of Sociology**, Vol. III, D. Appleton and Company, New York.

¹²²SPENCER, Herbert (1900), **The Principles of Sociology**, Vol. II, 253.

¹²³ MEDINE, Carolyn M. Jones, ADERIBIGBE, Ibigbolade S. etc.(2015), **Contemporary Perspectives on Religions in Africa and the African Diaspora**, 183.

¹²⁴ SPENCER, H. (1900), **The Principle of Sociology**, Vol. I, 253-256; <http://oll.libertyfund.org/titles/spencer-the-principles-of-sociology-vol-2-1898> (02.06.2017); CARTER, Jeffrey (2006), **Understanding Religious Sacrifice**, 40.

Konu üzerinde önemli çalışmalar yapmış bir diğer isim de İskoçyalı bilim adamı W. Robertson Smith'tir. Sami dinleri inceleyen ve alanında büyük bir isim olan Robertson Smith, Tevrat ve burada geçen olayları antropolojik yaklaşımlarla çözümlemeye çalışmıştır.¹²⁵ Encyclopedia Britannica'nın dokuzuncu baskısına önemli katkılarda bulunan araştırmacı,¹²⁶ kurban teorisini, kutsal kitap İncil'i esas alarak şekillendirmiş fakat bu şekillendirmeyi yaparken Yahudi gelenekleri ve uygulamalarını da göz önünde bulundurmuştur.¹²⁷ **“Lectures on the Religion of the Semites”**¹²⁸ adlı kitabıyla alan için önemli bilgiler sunan araştırmacı, eserinde kurban ve dinle alakalı tatmin edici açıklamalarda bulunmuştur. Yapmış olduğu açıklamalarda dinin en basit ve ilkel şeklini oluşturan totemizmden bahsetmiş, kurbanın bu inanç sisteminde yer alan en önemli eylem olduğunu söylemiştir.

Tylor'un görüşüne zıt bir görüş ileri süren Smith, Komünyon [İsa'nın havarileriyle bulunduğu son akşam yemeğini sembolize eden ayin] ile ilgili teorisinde, arkadaşı J. F. McLennan'ın etkisi altında kalmıştır. Her iki araştırmacı, dinin kökeninde yani ilk oluşum aşamasında totemizm inancının yattığını savunmuşlardır. Bu inanç sisteminde, Tanrı ile birlikte olabilmenin, onunla iletişime geçebilmenin ve ona ulaşabilmenin en kolay yolu, totem yemeklerinin yendiği yer ile düzenlenen bu yemekli törenlerdir. Komünyon yemek ayini teorisini Samilere ait gelenekler çerçevesinde de inceleyen W. Robertson Smith, Sami geleneklerinde geçmişten gelen birtakım uygulamaların izleri bulunduğunu söylemiş; yenen yemeklerin büyük barışların ve varılan uzlaşmaların bir göstergesi olduğunu vurgulamıştır. Yani Sami geleneklerindeki uygulamaların köklerini bu anlayışta aramıştır. Araştırmacı, yapmış olduğu yorumlamalarla yemeğin sembolize ettiği sosyal boyutu vurgulayarak alan içinde farklı bir bakış açısı ortaya koymuştur.¹²⁹

¹²⁵ PETROPOULOU, Maria-Zoe (2008), **Animal Sacrifice in Ancient Greek Religion, Judaism, and Christianity, 100 BC to AD 200**, 3.

¹²⁶ BARNARD, Alan-SPENCER, Jonathan (2002), **Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology**, 497.

¹²⁷ SOUTHWOLD, Martin (1983), **Buddhism in Life: The Anthropological Study of Religion and the Sinhalese Practice of Buddhism**, 131-132.

¹²⁸ SMITH, William Robertson (1927), **Lectures on the Religion of the Semites the Fundamental Institutions**, New York.

¹²⁹ HEDLEY, Douglas (2011), **Sacrifice Imagined: Violence, Atonement, and the Sacred**, Bloomsbury Publishing, 3; CARTER, Jeffrey (2006), **Understanding Religious Sacrifice**, 54; SMITH, William Robertson (1927), **Lectures on the Religion of the Semites the Fundamental Institutions**, xliii; CARTER, Jeffrey (2006), **a.g.e.**, 39; DURKHEIM, Emile (1995), **The Elementary Forms of Religious Life**, 314;

Totemik yemek teorisini savunan Robertson Smith, bu görüşüyle birlikte hediye teorisinin tutarlı bir tarafının olmadığını; çünkü dönem olarak henüz insanlığın mülkiyet zehri ile tanışmadığını savunmuştur. Ona göre; kurban nesnesi asla onu sunan kişinin bir mülkü olmadığı gibi, kurban edilen şey de -ister hayvan isterse başka bir varlık olsun-, insanlar tarafından kutsal olarak kabul edilmiştir. Bu açıklamalarıyla Tylor'ın görüşlerine aykırı bir görüş öne süren araştırmacı, çalışmalarında Tanrı adına sunulan her sununun kutsal olduğu görüşünü belirterek eylemin önem derecesini vurgulamıştır.¹³⁰

Konuyla ilgili araştırmamızda görüşlerine başvurduğumuz diğer isimlerden ikisi, Arkeolog Henri Hubert ile Sosyolog Marcel Mauss adlı bilginlerdir. İkisinin müştereken yazdıkları “*Sacrifice: Its Nature and Function*” adlı eserde, Hubert ve Mauss, kutsal olmayanın kutsal olanla büyük törende sunulan kurban aracılığıyla iletişime geçtiğini savunmuşlardır. İcra edilen ritüel sırasında alelade olan nesnelerin sunulduktan sonra kutsallaştığını söylemişlerdir. Onlara göre; yapılan bu ritüel sırasında güdülen korunma isteği, şükretmek, kefarete ya da hediye etmek gibi amaçlar önemli değildir. Kutsal ile kutsal olmayan, bu ritüelle ortak bir paydada buluşturulmuş, kutsalla temasa geçmenin yaratabileceği tehlikeler bu vasıtasıyla bertaraf edilmiştir.¹³¹

Kurbanla ilgili bir başka teori de İskoç insanbilimci, yazar ve halkbilimci James George Frazer'e aittir. William Robertson Smith ile yakın arkadaşlığı olan ve dolayısıyla fikir olarak birbirlerinden beslenen Frazer, “*The Golden Bough*”¹³² adlı eserinde yine bu araştırmacının fikirleri paralelinde bir görüş ileri sürmüştür. Fakat bu görüşü kendince bir yorumlama yaparak açıklamaya çalışmıştır. Ona göre kurban sunularının kaynağı büyü/sihir pratikleridir.¹³³ Komünyon yemeğinde yapılan tüm pratikler, araştırmacı tarafından büyü ve sihirle açıklanmaya çalışılmıştır.¹³⁴

<http://hiebertglobalcenter.org/blog/wp-content/uploads/2013/04/Reading-8-Warburg-William-Robertson-Smith-and-the-Study-of-Religion.pdf> (09.09.2017).

¹³⁰ SMITH, William Robertson (1907), *Religion of Semities With A New Introduction by Robert A Segal*, xxxiv.

¹³¹ HUBERT, Henri-MAUSS, Marcel (1964), *Sacrifice: Its Nature and Function*, 10-15; HUBERT, Henri-MAUSS, Marcel (1899), “*Essai Sur La Nature Et La Fonction Du Sacrifice*, L'Année Sociologique”, 29-138.

¹³² FRAZER, James George (1925), *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, USA.

¹³³ TALBOTT, Rick F. (2005), *Sacred Sacrifice: Ritual Paradigms in Vedic Religion and Early Christianity*, 24-25.

¹³⁴ FRAZER, James George (1925), *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, 48-60; ÇETİN, Özer (2008), *Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar*, 72.

Tanrıların yeniden güç kazanıp hayat bulması için yapılan ve daha sonra totemik bir yemekle taçlandırılan olaylar silsilesindeki büyü türü faaliyetler aracılığıyla doğaüstü güçlerle iletişime geçilebileceği, böylelikle gerçekleşmesinden tedirgin olunan tüm korkulardan arınılacağı düşünülmüştür.¹³⁵

Kurban ritüeli hakkında önemli araştırmalar yapan ve yaptığı yorumlarla kendi alanında önemli bir yer edinen bir diğer araştırmacı, Alman asıllı dinler tarihçisi Gerardus van der Leeuw'dür. Araştırmacı, "**Religion In Essence and Manifestation**" adlı kitabının "*Object and Subject in their Reciprocal Operation*" başlıklı üçüncü bölümünde, ritüel ile ilgili vardığı sonuçları ele almıştır. Burada yapmış olduğu açıklamalarda araştırmacı, kurbanı büyüsel gücün aktarımını sağlayan bir pratik olarak tanımlamıştır. Bu tanımıyla kurban ritüelini büyü için gerçekleştirilen ritüel sınıfında değerlendirmiştir.

Bu teoriye göre, kurban eyleminin aslını oluşturan düşünce, kanda bulunduğu inanılan güçten yararlanma isteğidir. Kurban kesme eylemi sırasında akıtılacak olan kan vasıtasıyla doğaüstü güçle irtibata geçilebileceği düşünülmüştür. Aslında yapılan bu eylemin alıcı ve verici arasında gerçekleşen bir hediyeleşme olduğu ifade edilmiş fakat daha çok ritüelin taşıdığı önemin bu iki unsur arasında gerçekleşecek olan güçsel aktarım beklentisinden kaynaklandığı üzerinde durulmuştur. Bu noktada "do ut des" yani "ben veriyorum ki, karşılığında sen de veresin" formülü araştırmacı tarafından değiştirilmiş, "do ut possis dore" yani "ben gücü sana veriyorum ki, böylece sen de onu bana geri verebilesin" formülü geliştirilmiştir. Böylece insan hayatının gelişimi ve bu gelişimin olumlu yönde ilerleme kaydetmesi için kurban kesme eylemi önemli bir ritüel haline gelmiştir.¹³⁶ Çünkü verici, yapmış olduğu bu eylemle bir güç transferi sağladığına, alıcının gücünü yenilediğine, ondan istediği şeylerin yerine getirilmesi yönündeki taleplerini sağlamlaştırdığına inanmak istemiştir. Gerardus van der Leeuw, yapmış olduğu bu yorumlamayla Tylor tarafından ileri sürülen hediye teorisi ile Smith tarafından ileri sürülen komünyon yemeği teorisini birleştirmiştir. Tek fark, bu birleşik teoride, güç transferini sağlayan kana yüklenen büyüsel anlamdır.¹³⁷

¹³⁵ PETROPOULOU, Maria-Zoe (2008), **Animal Sacrifice in Ancient Greek Religion, Judaism, and Christianity, 100 BC to AD 200**, 3.

¹³⁶ TRIGGER, Bruce G. (2003), **Understanding Early Civilizations: A Comparative Study**, 472.

¹³⁷ LINDSAY, Jones (2005), **Encyclopedia of Religion**, 8004.

Konu hakkında görüşlerine başvurmamız gereken bir diğer araştırmacı, XX. yüzyılın büyük düşünürlerinden biri olan Sigmund Freud'dur. Psikanalitik teorinin kurucusu olan, kariyerinin erken dönemlerinden itibaren farklı konular üzerinde ihtisas yaparak alanında önemli bir isim haline gelen araştırmacı, yalnızca psikoloji alanında yapmış olduğu çalışmalarla değil, aynı zamanda dinler tarihi bilimi çerçevesi içerisinde kaleme aldığı eserlerle de ün kazanmıştır. "*The Interpretation of Dreams*" (1900), "*The Future of an Illusion*" (1927), "*Civilization and Its Discontents*" (1930) ve "*Moses and Monotheism*" (1938)¹³⁸ başlıklı eserleri bu bağlamda önemlidir. İnsan ve din arasındaki ilişkiyi kendine ait psikanalizm yöntemiyle inceleyen araştırmacının din hakkındaki görüşlerini bu eserlerinden izlemek mümkündür.¹³⁹

Freud, kendi ihtisas alanının çizmiş olduğu rota doğrultusunda din hakkında da kendine özgü birtakım spekülative çıkarımlarda bulunmuştur. Kurban meselesini de yine aynı çerçeve içinde değerlendirmiştir. Psikanalitik yöntem, mitoloji ve totemizmi temel¹⁴⁰ alıp bu üç unsuru aynı potada eritmeyi deneyen araştırmacı, farklı açıklamalar yaparak saha içerisinde özgün yorumların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kurban gibi dinsel pratikleri totemizmle ilişkilendirirken Frazer ve Robertson Smith gibi isimlerden etkilendiği anlaşılan Freud, kurduğu teoriyi "*Totem and Taboo*"¹⁴¹ adlı kitabında detaylarıyla açıklamaya çalışmıştır.

Freud, dini; erken evreleri totemizmle gelişen bir olgu olarak tanımlamıştır. İnsanların bir inanç sistemi içerisinde icra ettikleri dinsel ritüelleri hem bu bakış açısıyla hem de insanın varoluş özellikleriyle harmanlayarak açıklamaya çalışmıştır. Bu arada işin içine bazı mitolojik anlatımları da katan Freud, iddialarını sentetik ve spekülative nitelikli bir teoriye dönüştürmüştür. Şöyle ki: Yasak, öldürme ve tüketme gibi bazı olumsuz fiillerin etkisinin birleşiminden oluşan kurban ritüelinde, kurban edilen canlının tanrı olduğu fikrini öne sürmüştür. Aslında bu fikrin doğuşu mitolojideki Oedipus öyküsüdür.¹⁴² Kral Oedipus, ilkel insanların kurban etme,

¹³⁸ CARTER, Jeffrey (2006), *a.g.e.*, 139

¹³⁹ TURNER, J.E. (1931), "Freud and the Illusion of Religion", *The Journal of Religion*, Vol. 11, No. 2, The University of Chicago Press, USA: 218-219.

¹⁴⁰ ÇETİN, Özer (2008), *a.g.e.*, 69.

¹⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. FREUD, Sigmund (2004), *Totem and Taboo*, Taylor & Francis e-Library; FREUD, Sigmund (2014), *Totem ve Tabu*, Çev. Şemsettin Yeltekin, Araf Yayınları İstanbul.

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. DOWNING, Christine (1975), "Sigmund Freud and the Greek Mythological Tradition", *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 43, No. 1, Oxford University Press, USA: 3-14.

kurban sunma gibi dinsel nitelikli bir davranış geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. İlk kurban böyle verilmiş ve bunun devamı sağlanmıştır. Bu tip bir uygulama, suça karşılık affedilme duygusuyla verilen kurbanları rneklemitir; hatta bu çeşit bir sununun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Oedipus öyküsüyle ortaya çıkan babanın katledilmesi olayı, Hristiyan inancında da yer edinmiştir. İsa peygamberin kendini feda etmesi bu olayla bağlantılı olarak grlmştir.¹⁴³

Konuyla alakalı irdelememiz gereken bir diğer yorum, Fransız antropolog ve edebiyat eleştirmeni René Girard tarafından ileri srlmştir. Kurban ritüeli ile ilgili şiddeti temel alarak bir açıklamada bulunan Girard, araştırmaları doğrultusunda yaptığı tüm yorumlamaları ayrıntılı olarak “*Violence and the Sacred*”¹⁴⁴ adlı eserinde anlatmıştır. İbadet ve bununla bağlantılı olarak geliştiğine inandığı din fenomeni hakkındaki eserinde oldukça net ve cesur fikirler ne süren René Girard, özellikle kurban ritüelinin oluşumunu temellendirmede farklı yorumlamalarda bulunmuştur. Yapmış olduğu saptamalarla saha içerisinde farklı bir bakış açısı ortaya koyan René Girard, kurbanla ilgili görüşlerini şiddet teorisi üzerine temellendirerek anlatmıştır. Ona göre; şiddet hem arzu eden hem de arzu edilen arasında kuvvetli bir bağın oluşumunu sağlamıştır. Arzu edenin arzu edilene olan tepkisi, birçok duygunun yanı sıra şiddet duygusunu da beraberinde getirmiştir.

Öznenin herhangi bir nesneye veya olguya duyduğu ilgi, başka insanlar tarafından da cazip görülebilmektedir. Bir tür imrenme olan bu durum, “mimetik (taklit edilebilir)” arzunun ortaya çıkışını sağlamıştır. Bu mimetik arzu dolaylı olarak şiddeti de beraberinde getirmiştir.¹⁴⁵ Aynı nesneyi istek sahasında görmek isteyen kişilerin birbirlerine karşı verdiği mücadele, şiddet unsurunun giderek belirginleşmesine neden olmuştur. René Girard’ın yaptığı, bu gelişimi örnek alarak kurban olgusunu belli bir temele dayandırmaya çalışmak olmuştur. Ona göre; aynı şeye istek duyan topluluklarda ortaya çıkan şiddet eğilimi, o toplumun bireyleri tarafından benimsenen farklı yöntemlerle nlenmeye veya tatmin edilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda en sık başvurulan yöntem de kurban etme veya kurban sunma eylemi olmuştur. Böylelikle insanlar içerinde büyüyen öfke unsurunu kendileri için daha az

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. BOCOCK, Robert J. (1979), “The Symbolism of the Father - A Freudian Sociological Analysis”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 30, No. 2, Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Political Science, London : 206-217.

¹⁴⁴ GIRARD, René (2013), **Violence and the Sacred**, Bloomsbury Publishing, London.

¹⁴⁵ COWDELL, Scott, FLEMING, Chris, HODGE, Joel (2012), **Violence, Desire, and the Sacred: Girard’s Mimetic Theory Across the Disciplines**, 257.

önemli olan varlıklar üzerine kaydırmış, dolayısıyla hayvan kurban ederek bu durumla baş etmeye çalışmışlardır. Girard bunun bireysel olmaktan çok toplumsal faydaları olan bir eylem olduğunu düşünmüştür. Zira yapılan kurban merasimi ile şiddet unsuru hem toplumun en küçük yapı birimi olan bireyden hem de bu bireyin mensup olduğu toplumdan uzaklaşmış olmaktadır.¹⁴⁶

Kurban ritüeli konusunda araştırma yapan ve yürüttüğü çalışmalar sonucu yeni bir teori ortaya koyan bir diğer önemli araştırmacı da Freud'un psikanaliz teorisini terk edip "*analitik psikoloji*" adını verdiği yaklaşımı kuran Carl Gustav Jung'tur.

1875 yılında, İsviçre'nin Kesswil kentinde doğan; dini, toplum tarafından ihtiyaç duyulan bir öge olarak tanımlayan Carl Gustav Jung,¹⁴⁷ kurban ritüelini; kolektif bilinçdışı, self,¹⁴⁸ arketip¹⁴⁹ kavramlarından hareketle açıklamaya çalışmıştır.¹⁵⁰

Kurban ritüeli ile ilgili bilimsel açıklamalarını yukarıda bahsettiğimiz terimleri kullanarak çözümlemeye çalışan Jung, ritüel ile ilgili tüm değerlendirmelerini, Hristiyan inanç istemi ile bu sistem içerisinde yer alan Evharistiya töreninden yola çıkarak yapmıştır. Hristiyanlığa göre; insanlık için kurban edilen Tanrı oğlu İsa –ki aynı zamanda Tanrı'nın ta kendisidir çünkü onun kutsal ruhunu bedeninde taşımaktadır- kurban edildikten sonra göğe yükselmiş ve tekrar dirilmiştir. Kutsal metinlerde de geçen bu olay, Jung'un kurban ritüelini açıklamasına yetmiştir. Ona göre, Evharistiya törenine katılan kişiler, kurban vasıtasıyla egolarından bir parçanın yıkılmasını sağlamış, bencillik denilen olumsuz psikolojiden uzaklaşmıştır. Tören sonrasında yıkılan ego "*ben*" denilen kavramın yeniden bir dönüşüm süreci içerisine girmesini sağlamıştır. Bu süreçte devamlılık ve güç kazanan esas öge, kişiliğin oluşumunu sağlayan "*self*" olmuştur. Algı, duygu ve düşüncelerden ibaret olan ego artık yok olmuş, Tanrı adına verilen her kurban, tıpkı mucizevî bir doğumla dünyaya gelen İsa gibi Tanrı'ya verilen bir hediyeden ibaret olmuştur.

¹⁴⁶ ÇETİN, Özer (2009), "Kurban Teorileri", 204.

¹⁴⁷ CASEMENT, Ann (2001), **Carl Gustav Jung**, 4; STEVENS, Anthony (1999), **Jung**, Çev. Ayda Çayır, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 51.

¹⁴⁸ JUNG, Carl Gustav (1997), **Visions: Notes of the Seminar Given in 1930-1934 by Carl Gustav Jung**, ed. by. Calaire Douglas, Vol: 2, Princeton University Press, New Jersey, USA, 765.

¹⁴⁹ JOLANDE, Jacobi (1999), **Complex/Archetype/Symbol In The Psychology of Carl Gustav Jung**, Routledge, London, 61-72.

¹⁵⁰ RYCE-MENUHIN Joel (1994), **Jung and the Monotheisms: Judaism, Christianity, and Islam**, 11; JUNG, C.G. – HINKLE Beatrice M. (1991), **Psychology of the Unconscious: A Study of the Transformations and Symbolisms of the libido: a Contribution to the History of the Evolution of Thought**, Princeton University Press, London.

Kurban olgusunun kaynağını, neden ve niçinlerini, yapılış şeklini araştıran Jung, bütün bunların kökenini insan ruhunda aramıştır. İnsan ruhunun derinliklerinde bu ritüelin izlerini arayan araştırmacı, ritüelin sosyal yönü ile hiç ilgilenmemiştir. Bu durum -doğru bir tanımlama yapmak gerekirse-, Jung'un yürütmüş olduğu çalışmalarda tamamlanması gereken bir boşluk olarak nitelendirilmiştir.

Kurbanın kökenine dair önemli bilgiler ortaya koyan ve konuyla ilgili değerlendirmeleri alan içerisinde başlı başına teorik bir yaklaşım olarak kabul edilen bir diğer isim, Mircea Eliade'dir. 1907 yılında Romanya'da doğan ünlü dinler tarihçisi ve filozof Mircea Eliade¹⁵¹ öncelikli olarak din konusu üzerinde çalışmalar yapmış; çıkış yolunu ise ilk insanların inanç sistemlerini incelemede bulmuştur. Yapmış olduğu değerlendirmelerle din olarak nitelendirilen sistemin içine pek çok sembol getiren, bu sembollerin ilk insanların dinlerini tanımada ve tanımlamada gerçek gösterge olarak kabul eden¹⁵² din hususunda özellikle arkeik ifadeler üzerinde yoğunlaşan Eliade, kurban ritüelini de yapmış olduğu tüm bu çıkarımlara bağlı kalarak açıklamaya çalışmıştır.¹⁵³

İnanç unsurunun din denilen kavramın özümsemesinden sonra ortaya çıktığını savunan Eliade, kurban ritüelinde bu unsurun özellikle Yahudi ve Hristiyan gelenekleri içerisinde güçlü olduğunu savunmuştur. "Kutsal" kavramını hem dinsel yaşamın hem de bu yaşam içerisinde tecrübe edilen deneyimlerin ana bileşeni olarak gören Eliade, belli zaman dilimleri içerisinde yapılan uygulamaları "kutsalın bulunuşu" olarak değerlendirmiş ve tekrar eden bu fiilleri¹⁵⁴ birer arketip olarak tanımlamıştır. Eliade'ye göre, kutsal bir tören olarak kurban da böyle bir eylemsel dizidir. Tanrı tarafından insana öğretilen ilk kurbandan sonra yinelenen her kurbanın bu öğretinin eş değeri olduğunu söyleyen araştırmacı, yeni bir olgu veya durumun oluşmadığını, öğrenilen şeylerin uygulamada devam ettirildiğini, dolayısıyla mitsel bir devamlılığın sürdürüldüğünü ifade etmiştir.

¹⁵¹ KUNIN, Seth Daniel-MILES-WATSON, Jonathan (2006), **Theories of Religion: A Reader**, 127.

¹⁵² CAVE, D. (2014), **Mircea Eliade's Vision for a New Humanism**, 34.

¹⁵³ ALPER, Ömer Mahir (2002), **Batıda Din Çalışmaları**, 52-53.

¹⁵⁴ SALIBA, John A. (1976), **"Homo Religiosus" in Mircea Eliade: An Anthropological Evaluation**, Brill Archive, Netherlands, 63.

Kurban uygulamasının sosyal ve psikolojik boyutunu çok fazla irdelemeyen araştırmacı, kurban konusunda akla gelen “ne zaman?”, “niçin?” ve “nerede?” gibi basit ama gerekli sorulara cevap teşkil edecek bilgiler de verememiştir.¹⁵⁵

1862 yılında Helsinki’de doğan Finlandiyalı filozof ve antropolog Edward Alexander Westermarck, ahlak öğretileri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınsa da, asıl ününü kültürler arası evlilik konusunu ele aldığı “The History of Human Marriage”; Morocco (Fas) üzerine yaptığı etnografik çalışmaları içeren “Ritual and Belief in Morocco” ve karşılaştırmalı ahlak teorilerini incelediği “The Origin and Development of the Moral Ideas ve Ethical Relativity” adlı çalışmalarıyla kazanmıştır. Yazarın bizim konumuzla da ilgili bazı konulara değindiği en önemli eseri “*The Origin and Development of the Moral Ideas*” adlı kitabıdır. Ahlaki öğretilerin akıl yoluyla değil duygu yoluyla ortaya çıktığı, dolayısıyla evrensel bir ahlak teorisinin oluşturulamayacağı şeklindeki düşüncelerini içeren kitabının bir bölümü, geçmişte dünyanın birçok yerinde uygulandığı düşünülen “insan kurban etme” olayına ayrılmıştır. Bazı toplumların bu konuda yaptırımlar içeren ahlak kuralları koyarak tanrılarını mutlu etmeyi amaçladıklarını belirten Westermarck, insan kurban eden toplumların sosyolojilerini incelemeye çalışmıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar oldukça karmaşık ve önemlidir. Öyle ki, insan kurban etme eyleminin geçmişte sadece vahşi ırklar tarafından değil, diğer kesimler tarafından da icra edildiği tespit edilmiştir. Westermarck, yaptığı araştırmalar sonucunda, kurban sunma eyleminin kişinin kendisini garantiye alma isteği ve dürtüsüyle ortaya çıktığını savunmuştur. Özellikle kıtlık, sel, savaş, salgın hastalık gibi olağanüstü durumlarda gerçekleştirilen kurban eylemi, bireyin veya toplumun kendini sağlama alma dürtüsünün göstergeleri olarak kabul edilmiştir. Westermarck aynı zamanda tanrılarının memnun edilmeye çalışıldığı hediye teorisini de benimsemiştir. Aslında teorisinin altında yatan temel düşünce şudur: Kurban edilen insanın varlığı, bir şekilde doğaüstü olduğuna inanılan güce geçmektedir. Bu geçişin kurban olan ve olunan arasındaki bağlantıyı güçlendirdiğine inanılmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵⁵ ÇETİN, Özer (2009), “Kurban Teorileri”, 214.

¹⁵⁶ WESTERMARCK, Alexander (1917), *The Origin and Development of the Moral Ideas*, London.

Kurban meselesi ele alınırken kulak verilmesi ve görüşlerinin arkasındaki felsefeye dikkat edilmesi gereken bir diğer isim, Fransız sosyolog Émile Durkheim'dır. Din olgusunu araştırma ve tanımlama safhasında William Robertson Smith ve ekolünden etkilenen,¹⁵⁷ dinin toplumsal bir oluşum olduğunu söyleyen,¹⁵⁸ din sosyolojisi alanında ileri sürmüş olduğu fikirlerle alanında önemli bir isim olan Durkheim, yapmış olduğu din tanımlamalarıyla kurban ritüelini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, toplumsal bir olgu olan din içerisinde icra edilen bu eylem, tıpkı din gibi toplum içerisinde bütünleştirici ve birleştirici bir rol oynamaktadır.¹⁵⁹ Profan ve kutsal olanı bir araya getirmek ya da birbirinden uzaklaştırmak için yapılan dinsel ritüeller içinde, kurbanı “profan ve kutsal olanı bir araya getirmek için yapılan eylemler” arasında kabul eden Durkheim, kurban ritüelinin arkasındaki gizeme de ışık tutmaya çalışmıştır. Robertson Smith ile aynı görüşü savunarak kurbanın toplumsal bir eylem olduğunu, toplumda birlik ve beraberliği sağladığını, büyük bir yemek töreninde profan ve kutsal olanın bir araya geldiği totemi ifade ettiğini söylemiştir. Durkheim aynı zamanda Tylor'ın kurban ritüeli ile ilgili öne sürdüğü hediye teorisini de benimsemiş; böylelikle kurbanı hem totemik yemekle hem de hediye teorisiyle açıklamaya çalışmıştır.¹⁶⁰

Araştırmamızda konu ile ilgili görüşlerine başvurduğumuz bir diğer araştırmacı, Fransız filozof George Bataille'dir. Bataille, 1948 yılında yayımlanan *Theory of Religion*¹⁶¹ adlı kitabında kurban ile ilgili geniş bilgilere yer vermiş, konu hakkında yapılan yorumlamalara ek olarak yeni fikirler ortaya koymuştur. Kurban ritüelinin hediye ya da belli bir hüküm üzerinde antlaşma sağlamak gibi amaçlarının dışında daha başka yönleri olduğuna işaret etmiş ve bu anlamda ritüele çok farklı bir açıklama getirmiştir. Ona göre kurban, eylemdeki şiddet unsuruna karşılık, verici tarafından vazgeçilen önemli bir değeri ifade etmektedir; bu eylem vasıtasıyla kurbanı sunan kişi, kurbanı sunduğu varlığa karşı önemli bir fedakârlık gösterdiği kanaatindedir. Durkheim bu fedakârlığı; kurbanı sunan kişinin kendisi için kıymetli

¹⁵⁷ GÖZAYDIN, İftar-ÖKTEN GÜLSOY, Nazlı (2010), “Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları”, 4.

¹⁵⁸ DURKHEIM, Emile (1995), *The Elementary Forms of Religious Life*, 19; DURKHEIM, Emile (1960), *Les Formes Élémentaires De La Vie Religieuse*, 232-233.

¹⁵⁹ WINSTON, Davis (2004), “Din Sosyolojisi”, 291-308.

¹⁶⁰ CARTER, Jeffrey (2006), *Understanding Religious Sacrifice*, 128-129; ÇETİN, Özer (2008), *Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar*, 69; FREUD, Sigmund (2014), *Totem ve Tabu*, Çev. Şemsettin Yeltekin, Araf Yayınları İstanbul.

¹⁶¹ BATAILLE, Georges (1989), *Theory of Religion*, New York.

olandan vazgeçerek bu değerli şeyi (canlı veya cansız varlıkları/nesneleri) çok daha kıymetli gördüğü bir varlığa takdim etmesi olarak tanımlamıştır.¹⁶²

Yorum ve çalışmalarına başvurduğumuz isimlerden biri de XX. yüzyılın önemli araştırmacılarından Alman asıllı Adolf Ellegaard Jensen'dir. "Kurban" ile "törensel öldürme" olarak tanımladığı iki olay arasında keskin bir ayırım yapan Jensen, bu teorisini bazı bölgesel mitleri temel alarak oluşturmuştur. Söz konusu mitsel uygulamaların tarih öncesi dönemlerde yaşanan avcılık evresiyle ilgili olduğunu düşünen araştırmacı, kurban olarak verilen her hayvan ya da kan akıtılarak yapılan her törensel sunuyla kurban sahiplerinin bir şeyleri garanti altına almak istediği görüşünü ileri sürmüştür. Ayrıca eyleme geçirilen bu uygulamayla kurban sahiplerinin evrendeki döngü için bir kaynak sağladığını belirtmiştir.¹⁶³

İngiltere'de sosyal antropolojinin gelişimini sağlayan, bu bakımdan hem ülke hem de bilim alanı için önemli bir değer olan İngiliz asıllı antropolog Edward Evan Evans-Pritchard da kurban konusuyla alakalı birtakım fikirler öne sürmüştür. "**Nuer Religion**"¹⁶⁴ adlı kitabında, kurban ritüeli ile ilgili olarak coğrafya, kültür ve dönem gibi parametreler kullanmayarak evrensel bir tanımlama yapmayan araştırmacı, konu hakkında geniş bilgilere ve farklı fikirlere yer vermiştir.

Evans-Pritchard kurbanı, insanların başlarına gelebilecek felaketlere karşı önlem almak ya da kendilerini olası bir olumsuzluğa karşı korunaklı hale getirmek için hediye anlayışıyla yaptıklarından çok, komünyon teorisinde olduğu gibi, bir iletişim sağlama isteği olarak yorumlamıştır. Ona göre; Tanrı için verilen kurban, alıcı ve verici arasında iletişim sağlayan en önemli öğedir.

Tarihin önemli felsefecilerinden biri olan Alman asıllı Walter Burkert de kurban ritüeli ve bu ritüelin felsefesiyle ilgilenmiştir. Kaleme aldığı pek çok eserde ritüelin anlam ve içeriğini tartışan araştırmacı, tam olarak konuyu en açıklayıcı ve kapsamlı

¹⁶² TYLOR, Mark C. (2008), **Critical Terms for Religious Studies**, 290.

¹⁶³ HEESTERMAN, J. C. (1993), **The Broken World of Sacrifice: An Essay in Ancient Indian Ritual**, 45; RUSSELL, Nerissa (2011), **Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory**, 90.

¹⁶⁴ EVANS-PRITCHARD, E. E. (1956), **Nuer Religion**, Oxford: Clarendon Press, Britain.

şekilde “*Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*”¹⁶⁵ adlı eserinde tartışmıştır.

Dinlerin ortaya çıkışını kurban ritüeline bağlayan, dolayısıyla tarihteki tüm dinleri hakkıyla tanımlayabilmek ve anlayabilmek için araştırmaların kurban ritüeli baz alınarak yapılması gerektiğini savunan araştırmacı, Tylor, Spencer, Frazer gibi önemli araştırmacılar tarafından ortaya konulan görüşleri tekrar ele alarak tartışmıştır.

Kurban ritüelini psiko-sosyal ve tarihsel olarak evrimleşmiş bir uygulama olarak kabul eden Walter Burkert, kurbanın ilk insanların ihtiyaçlarına paralel olarak bu insanlar tarafından türetilerek ortaya çıktığını iddia etmiştir.¹⁶⁶

Walter Burkert’e göre, evrim sürecinin en alt basamağında olan ilk insan, toplayıcılıkla hayatını idame ettiren bir toplumun üyesidir. Bu özelliğiyle doğal çevresindeki engellere karşı mücadele vermiş, yaşam şansını artıracak şekilde rekabetçi bir davranış şekli geliştirerek toplumsal bir düzen kurmayı başarmıştır. Tüm bu çevresel ve içgüdüsel hareketlilik içerisinde kendine yer açmaya çalışan insanoğlu, doğal bir sonuç olarak saldırgan bir tavır benimsemek durumunda kalmıştır. Bileşimini şiddetin oluşturduğu bu saldırgan tavır, insanın toplayıcılıkla ihtiyaçlarını giderme kültüründen avcı kültürüne geçişini sağlamıştır. Avlanma becerisinin gelişmesi, insan doğasında birtakım yeni eğilimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Toplayıcılık evresinde paylaşma ve planlama duygusundan yoksun olan insan, avcılık gibi fiziksel bir aktiviteyle bu eksikliklerini tamamlamışlardır. Bu sosyal dönüşüm, toplayıcılıkla birlikte avcılığın da ön plana çıkmasını sağlamıştır. İçerisinde kan dökme, öldürme, paylaşma, teslim etme gibi pek çok anlamlı davranış barındıran ve sosyal yapılanmanın önemli bir unsuru haline gelen avcılık, geçen zaman içinde bir ritüel haline dönüşmüştür. Ritüele dönüşen uygulama, zamanla çizgileri belirginleşecek olan din fenomeninin içerisinde yer almış, hatta dinin ilk ve en önemli unsuru haline gelerek bir bakıma dinin oluşumunu sağlamıştır.

¹⁶⁵ BURKERT, Walter (1983), *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, Tran. by, Peter Bing, University of California Press, America.

¹⁶⁶ CARTER, Jeffrey (2006), *Understanding Religious Sacrifice*, 210.

Özetlemek gerekirse, Walter Burkert'e göre; dinsel ritüel haline gelen kurban, belli bir program dâhilinde ve belli periyodlar içerisinde düzenlenen av törenlerinin devamı olarak ortaya çıkmıştır. Av kültürü dönüştürülerek bir ritüelin doğuşuna zemin hazırlanmış, toplum içerisinde süreklilik ve istikrar gibi gereklilikler bu ritüelin temsil ettiği esasa dayandırılmıştır.¹⁶⁷

Kurban konusuyla alakalı bilgi veren bir diğer araştırmacı Jan Van Baal'dir. Alman asıllı antropolog, kurban ile ilgili yapmış olduğu yorumlamaları en geniş haliyle *"Offering, Sacrifice and Gift"*¹⁶⁸ adlı makalesinde bilim dünyasına sunmuştur. Değer verilen birtakım objelerin (öldürme eylemi burada önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır) doğaüstü güçlere karşı insanoğlu tarafından sistematik düzenle sunulmasını kurbansal ritüel olarak açıklayan araştırmacı, yapmış olduğu bu yorumlamayı hediye teorisini temel alarak inşa etmiştir.

Kurbanla alakalı düşüncelerini *"Sacrifice as Quintessential Process: Prophylaxis or Abandonment"*¹⁶⁹ adlı makalesinde ortaya koyan Victor Turner, konuyla ilgilenen bir diğer araştırmacıdır. İskoç antropolog Turner, ilk olarak ritüelin tanımının yapılması gerektiğini düşünmüştür. Ona göre; insanoğlu tarafından sınırları ve şekilleri belli eylemler bütünü olarak yapılan aktivitelerin hepsi de sembolik bir anlatımı desteklemektedir. Bu sembolik anlatımların hepsi de kişisel ve sosyal yapının gereklilikleriyle şekillenmiş birden fazla unsuru içerisinde barındıran bir anlam tablosu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurban da bu sembolik anlatımları içerisinde barındıran eylemlerden biridir.

Turner, kişisel, çevresel ve kültürel etmenlerin birleşiminden oluştuğunu düşündüğü kurban ritüelini, insan ile onu yaratan arasında bir bağ kuran eylem olarak tanımlamıştır. Ona göre; hediye, günahlardan arınma, kutsalla kutsal olmayan arasında kurulan bir iletişim vasıtası olma hali, kurban eyleminin içeriğini oluşturmuştur.

¹⁶⁷ BURKERT, Walter (1983), **Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth**, 13.

¹⁶⁸ BAAL, J. VAN (1976), "Offering, Sacrifice and Gift", **Numen**, Vol. 23, Fasc. 3, Pub. by. Brill Press: 161-178.

¹⁶⁹ TURNER, Victor (1977), "Sacrifice as Quintessential Process Prophylaxis or Abandonment?", **History of Religions**, Vol. 16, No. 3, Pub. by. The University of Chicago Press, USA., : 189-215.

Konu hakkında yapılan bilimsel ve teolojik yorumlamaları araştırırken görüş ve fikirlerine başvurduğumuz bir diğer isim de Belçikalı antropolog Luc de Heusch'tır. Araştırmacının "*Sacrifice in Africa: A Structuralist Approach*"¹⁷⁰ adlı eseri, konuyla ilgili başvurulması gereken önemli kaynaklardan biridir. Araştırmacı, kurban edilen canlı ya da cansız nesneleri baz alarak yaptığı yorumlamalarda, bilim camiasının önüne kurbanın temel felsefesiyle alakalı pek çok yeni ve orijinal soru koymuştur. Sonra da bu sorulara kendi kanaatleri doğrultusunda anlamlı cevaplar vermeye çalışmıştır. Yapmış olduğu tüm tespit ve çalışmalardan sonra, kurbanın insan için gerekli olan bir eylem olduğunu, en azından fiilin insan tarafından bu şekilde algılandığını söylemiştir. Çünkü varoluş esası ile doğanın korkutucu, zarar verici özelliklerinden korunma güdüsünün Yaratıcı ile kurulan bu iletişime bağlandığını ve insanın Tanrı ile manen iletişime geçmede en iyi vasıta olarak bu yöntemi benimsediğini ileri sürmüştür.

Kuzey İtalya asıllı Antropolog Valerio Valeri, yorumlarına başvurmamız gereken bir diğer isimdir. Valeri'nin kaleme aldığı "*Kingship and Sacrifice: Ritual and Society in Ancient Hawaii*"¹⁷¹ adlı kitap irdelememiz gereken bir diğer önemli eser olarak karşımıza çıkmıştır. Saha için önemli bilgi ve fikirler sunan kitapta yazar, ilk aşamada bir ritüel olarak yapılan eylemin etkilerini değerlendirmeye çalışmıştır. Farklı yol ve yöntemler denenerek ortaya konan çeşitli sunuların bu biçimsel özelliklerini temel alarak kendince belli bir sınıflandırmaya gitmiştir.

Kurban konusuyla ilgilenen ve bu alana ışık tutacak veriler ortaya koyan bir diğer araştırmacı, Amerikalı dinler tarihçisi Jonathan Zittel Smith'tir. "*The Domestication of Sacrifice*"¹⁷² adlı makalesiyle dikkatleri üzerine çeken araştırmacı, René Girard tarafından ortaya konan şiddet teorisini benimser tarzda açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre; öldürme eylemi temel alınarak yapılan her sunu, insan tarafından şiddet unsurunu gidermenin bir yolu olarak görülmüştür. Bu durum özellikle ilk dönem insanının sosyal yönden evrimleşmesine, toplayıcı kültürün dönüşüm geçirerek bir üst aşama olan avcılık kültürüne evrilmesine denk düşmektedir.

¹⁷⁰ DE HEUSCH, Luc (1985), *Sacrifice in Africa: A Structuralist Approach*, Manchester University Press, UK.

¹⁷¹ VALERI, Valerio (1985), *Kingship and Sacrifice: Ritual and Society in Ancient Hawaii*, University of Chicago Press, USA.

¹⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz SMITH, Jonathan Z. (1987), "Domestication of Sacrifice", *Violent Origins: Walter Burkert, René Girard and Jonathan Z. Smith on Ritual Killing and Cultural Formation*, ed. R. G. Hamerton-Kelly, Stanford University Press.

Alan için değerlendirme kapsamına alınması gereken bir diğer eser; *“The Origins of the Christian Doctrine of Sacrifice”*¹⁷³ adlı eserdir. Robert J. Daly tarafından kaleme alınan bu eser, kurbanla ilgili yaptığımız çalışmada bize en temel ve önemli bilgileri sağlayan eserlerden biridir. Hristiyan teolojisi içerisinde kurbanın taşıdığı anlam ve muhteva, en ayrıntılı şekilde bu kitapta işlenmiştir.

Amerika Birleşik Devletlerinde Philadelphia’da doğan ve ihtisasını dinler tarihi alanında tamamlayan Bruce Lincoln de yine kurban konusuyla alakalı derin ve önemli bilgiler sunan bir diğer araştırmacıdır. Kalem aldığı *“Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice”*¹⁷⁴ adlı çalışma, yürüttüğümüz doktora tezinde incelemeyi ve yararlanmayı gerekli gördüğümüz önemli eserlerden biridir. Din kurumunu, sosyal çevreyi etkileyen ve hatta toplumsal yapıların oluşumunu sağlayan önemli bir ideolojik etmen olarak gören Bruce Lincoln, kurbanı da bu tanım çerçevesinde incelemiştir.

Konu hakkında araştırma ve yorum yapan bilim insanları listesine dâhil araştırmacılardan bir diğeri, Amerikalı bilim adamı William Beers’tir. *“Women and Sacrifice: Male Narcissism and the Psychology of Religion”*¹⁷⁵ adlı doktora tezi ve aynı başlıkla yayınladığı makalesinde kurban konusuyla alakalı çeşitli bilgilere yer veren araştırmacı, yapmış olduğu bu çalışmalardan dolayı isminden bahsedilmesi gereken bir bilim insanıdır.

William Beers, kurban konusuyla alakalı bilgilerini psiko-analitik düşünce çerçevesinde şekillendirmiştir. Kültürel şartlarla şekillenen kurban ritüelinin genellikle sadece erkekler tarafından eyleme geçirilebilecek bir fiil olduğu görüşünü savunan Beers, bu kuramını kadın ve erkek arasındaki psikolojik farklılığa dayandırarak açıklamıştır. Ona göre; endişe duygusunun somutlaştırılmış bir şekli olarak algılanan kurban ritüeli, özellikle erkek bebeklerin doğuştan gelen yatkınlık farkından dolayı bu cins tarafından icra edilen bir eylemdir. Çünkü erkeklerdeki egemenlik ve iktidar tutkusunun kurban eyleminin hayata geçirilmesinde etkili bir motivasyon olduğu görüşündedir. Bu düşüncesiyle toplumsal yapı içerisinde farklı

¹⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz DALY, Robert J. (1978), *The Origins of the Christian Doctrine of Sacrifice*, Fortress Press, America.

¹⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. LINCOLN, Bruce (1991), *Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice*, University of Chicago Press, America.

¹⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. BEERS, William (1992), *Women and Sacrifice: Male Narcissism and the Psychology of Religion*, Wayne State University Press, America.

cinsler tarafından farklı şekillerde ele alınan ve algılanan bir eyleme ilişkin çok temel yorumlar ortaya koyamasa da, konunun içerik ve özüne dair kendince ortaya koyduğu orijinal görüşlerle kendinden bahsettirmeyi başarmıştır.

Fransız antropolog Maurice Bloch, kurban konusuyla alakalı görüşlerini ***“Prey into Hunter: The Politics of Religious Experience”***¹⁷⁶ adlı kitabında ortaya koymuştur. Araştırmacı, kurbanı şiddet unsurunun oluşturduğu bir eylem türü olarak açıklamıştır. Fakat şiddet burada toplumsal yapılanmadan uzak tutulması gereken bir unsur olarak ele alınmamıştır. Bloch’a göre bu unsur toplum içindeki bazı şekillendirmelerin yapılabilmesi için gereklidir.

Konu hakkında detaylı bilgi veren bir diğer çalışma, Jon D. Levenson tarafından yapılmıştır. Kaleme aldığı ***“The Death and Resurrection of the Beloved Son: The Transformation of Child Sacrifice in Judaism and Christianity”***¹⁷⁷ adlı kitabı, bu nedenle alanında önemli eserler arasındadır. Musevilik ve Hristiyanlıkta çocuk kurbanını inceleyen araştırmacı, ritüelin dinlerdeki değişimine dikkat çekmiştir.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz bu araştırmacılar ve ortaya koydukları çalışmalar, konu işlenirken ele alınan temel kaynakları oluşturmuştur. Bu kaynaklar taranarak kurban ritüeli ile ilgili tüm bilimsel teorilerin tanıtılmasına çalışılmıştır. Ancak bu araştırmacılar haricinde konuyla alakalı çalışma yapan çok sayıda araştırmacı daha olduğunu söylememiz gerekmektedir.

Çalışmamızda görüş ve düşüncelerinden bahsedilen araştırmacıların hepsi de sadece bilimsel teoriler üretmemiştir. Aralarında teolojik teoriler ortaya atan araştırmacılar da vardır. Din bilimi ile ilgilenen ve konusunda uzman olan kişiler, kurbanı ve yapılış amaçlarını belli başlıklar altında toplamışlardır. Buna göre, kurbanın icra ediliş amacının dört ana varsayım halinde özetlenmesi mümkündür.

Kendi içerisinde sistemli bir hareket halinde olan devasa evren karşısında varoluşun nedenlerini düşünen insan, gördükleri karşısında hayranlık ve korku duyarak bir yaratıcı olduğu bilincine ulaşmış, tanrı olarak tanımladığı bu varlığa saygı ifadesi

¹⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. BLOCH, Maurice (1992), **Prey Into Hunter: The Politics of Religious Experience**, Cambridge University Press, 1992.

¹⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. LEVENSON, Jon D. (1995), **The Death and Resurrection of the Beloved Son: The Transformation of Child Sacrifice in Judaism and Christianity**, Yale University Press, America.

olarak kurban sunmuştur. Teolojik anlamda kurbanla ilgili ilk teori böyle bir varsayıma dayandırılmıştır.

İkinci teori, kurbanın yaratıcıya/tanrıya şükür vasıtası olarak sunulmasıyla başladığı görüşü üzerine kurulmuştur. Hâbil ile Kâbil arasındaki rekabet ile başlayıp ilk mahsulün en verimli ve en güzelinin Tanrı'ya sunulmasıyla gerçekleşen ilk kurban bu teorinin temelini oluşturmuştur.¹⁷⁸ İslamiyet'te yer alıp Allah'tan istenen her hangi bir talebin gerçekleşmesi durumunda Allah için yerine getirilmesi gereken adak kurbanları da bu teolojik teorinin içinde yer almıştır.

Üçüncü teoriyi, kurban merasimlerinin dua vasıtasıyla birlikte Tanrı ile iletişim kurmak amacıyla yapıldığı tezi oluşturmuştur. Duaların kanı akıtılan hayvanla veya sunulan değerli nesnelerle pekiştirildiğinde daha da güçleneceğine inanan insan, bu amaçla Tanrı'ya kurbanlar sunmuştur.

Dördüncü ve son teori ise kurbanın kefarete ve günahların bağışlanması amacı güdülerek verildiği tezi üzerine kurulmuştur.¹⁷⁹

Tezimiz için önemli gördüğümüz ve mümkün mertebe ulaşabildiğimiz temel kaynakların kısaca tanıtıldığı, kurban ritüeliyle ilgili bilimsel ve teolojik teorilerin ele alınarak içerikleri hakkında temel bilgilerin verildiği bu bölümde, kurbanla alakalı ilk kavramsal bilgileri verebildiğimizi umuyoruz. Araştırmamızı destekleyen diğer kitap ve makaleler için ayrıca kaynakça bölümünde referans gösterilen eserlere bakılabileceğini hatırlatıyoruz.

¹⁷⁸ GOLDINGAY, John (2010), **Key Questions About Christian Faith: Old Testament Answers**, 137; JOHNSON, John (2012), **The Unbloody Sacrifice and Altar, Unveiled and Supported: In which the Nature of the Eucharist is Explained According to the Sentiments of the Christian church in the Four First Centuries**, 159.

¹⁷⁹ DALY, Robert J. (2009), **Sacrifice Unveiled: The True Meaning of Christian Sacrifice**, 99-105; <https://thebibleproject.com/explore/sacrifice-atonement/> (17.09.2017).

2. KURBAN: KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE

Fiziksel, kimyasal ve biyolojik yasalarla işleyen evrensel düzenin en önemli ve üstün özellikli üyesi olan insan, kendini ve yaşadığı evreni anlamlandırma sürecini tamamladıktan sonra yaratılışının kaynağını bulmaya yönelmiştir. Hedeflediği noktaya varabilmek için akıl yürütme faaliyetini temel alarak etrafındaki her şeyi incelemiş, olay ve olguları gözlemlemiş, olayları sebep-sonuç ilişkileri bağlamında anlamaya ve değerlendirmeye çalışmıştır. Bu sorgulama ve araştırma safhasında pek çok veri ve bilgi toplamıştır. Tüm bunların sonunda “kutsal” varlık bilgisine ulaşmıştır.

İnsanoğlu, kendi içerisinde geçirdiği değişim ve gelişimle beraber çevresini de değiştirip geliştirmiş, bunun bir göstergesi olarak yeryüzünün imarına, ekilip biçilmesine, kısaca dünyayı kendisi için en iyi duruma getirmeye çalışmıştır. Büyük bir merak unsuru olan “kutsal” hakkındaki inanış ve anlayışını belirledikten sonra, bu doğrultuda yapılmasını gerekli gördüğü eylemler dönemine girmiştir. İnanıldığı yaratıcı güçle iletişime geçebilmek, bu dönemin en önemli yönelimi haline gelmiştir. İnsanlık tarihi boyunca -en ilkel olanından günümüzdeki en modernine kadar¹⁸⁰ bütün toplumların benimsediği farklı inanç sistemlerinde karşımıza çıkan kurban kesme/sunma eylemi ise yaratıcı güçle iletişime geçmenin en önemli yolu olarak görülmüştür.¹⁸¹ Uygulamada sıklıkla görülen dinsel değişim ve dönüşümlere karşılık kurban ritüelinin değişmeden sabit kalması son derece dikkat çekicidir.

Farklı dinlere mensup toplumlardaki kurban törenlerinin detaylarını, dolayısıyla hem kurban ritüelinin Bizans’ın düşünce, kültür ve sanat ortamına nasıl yansıdığını hem de bu eylemin şekil ve muhtevasını ayrıntılı bir şekilde ele alıp incelemekten önce, eyleme

¹⁸⁰ MEEK, T. J. (1938), “Reviewed Work: *Sacrifices in Ancient Israel: Their Origin, Purposes and Development*”, 228-229; *Sacrifices in Ancient Israel: Their Origin, Purposes and Development*, adlı kitabın yazarı OESTERLEY, W . O . E.’dir, kitap 1938 yılında Macmilan Press tarafından yayınlanmıştır.)

¹⁸¹ ELLWOOD, Robert S.-ALLES, Gregory D. (2007), *The Encyclopedia of World Religions-Revised Edition*, 416-417; SMITH, William Robertson (1927), *Lectures on the Religion of the Semites the Fundamental Institutions*, 226-227.

isim olarak verilen kurban sözcüğünün kökenini ve etimolojik yapısını irdelememiz gerekmiştir. Bu sayede konunun ilk aşamadan itibaren daha verimli bir şekilde aktarılabilceğı düşünölmüştür.

2.1. Kurban Teriminin Etimolojik Açıda Tahlili

Din olgusunun içinde ana öge olarak yer alan kurban ritüeli, insanlık tarihi boyunca en ilkelinden en gelişmiş olanına kadar¹⁸² tüm toplumlarda ve inanç sistemlerinde var olan bir ibadet biçimidir.

Dinî yapıların ve bu yapılar içerisinde geliştirilen birtakım uygulamaların zaman içinde bazı değişim ve dönüşümler geçirdiğı bilinen bir durumdur. Ancak bazı şeyler bu değişim ve dönüşüm dalgalarının dışında kalmış, belli özelliklerini her çağ ve durumda korumaya devam etmişlerdir. Kurban kesme/sunma ritüeli, sabit ve değişmeden kalan bu uygulamalar içerisinde yer almıştır. Evrendeki en akıllı ve üstün özellikli canlı olan insanoğlu, kendini ve yaşadığı evreni anlamlandırma sürecini tamamladıktan sonra yaratılışın hakikatini keşfetmeye çıkmış, tarih boyunca hep sabit kalmış olan kurban ritüeli vasıtasıyla yaratıcı güçle iletişime geçmeye çalışmıştır.¹⁸³ Bu süreçte her toplum öz olarak aynı fakat uygulamada farklılıklar taşıyan kendine göre bir kurban ritüeli oluşturmuştur.

Toplum içindeki yeri bakımından değerlendirildiğinde, ritüeldeki değişimin sadece uygulamalarla sınırlı kalmadığı, topluma ve konuşulan dil özelliklerine bağılı olarak farklı isimlendirmelerle tanımlandığı görölmektedir. Bu durum kurban kelimesinin karmaşık bir alt yapıya sahip olduğunu göstermektedir.¹⁸⁴ Kelimenin hem yapısal özellikleri hem de geçirdiğı anlamsal gelişim/dönüşüm, bahsettiğimiz karmaşık alt yapının varlığını kanıtlar niteliktedir. Bu sebeple, bu başlık altında terimin tüm kullanım şekilleri ve anlamlarının ortaya konulması ile konuya bir açıklama getirilebileceğı ve kelimenin hem etimolojik hem de anlamsal olarak açıkça anlatılabileceğı düşünölmüştür.

¹⁸² MEEK, T. J. (1938), “Reviewed Work: *Sacrifices in Ancient Israel: Their Origin, Purposes and Development*”, 228-229.

¹⁸³ ELLWOOD, Robert S.-ALLES, Gregory D. (2007), **The Encyclopedia of World Religions-Revised Edition**, 416-417; SMITH, William Robertson (1927), **Lectures on the Religion of the Semites the Fundamental Institutions**, 226-227.

¹⁸⁴ BAAREN, Th. P. Van (1964), “Theoretical Speculations on Sacrifice”, 1.

“Kurban” kelimesinin İngilizce’deki karşılığı “*sacrifice*” kelimesidir. Bu kelime İngilizce’ye, günümüzde hâlâ kullanılmakta olan pek çok dilin çıkış kaynağını oluşturan Latince’den geçmiştir.¹⁸⁵ “*Sacrifice*”, Latince’de “kutsal” anlamına gelen “*sacer*” ile “yapmak” anlamına gelen “*facere*” kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşmuş bileşik bir kelimedir.

İngilizce “*Sacrifice*”, canlı bir varlığın kesilerek (kanı akıtılarak) ya da bir kısmının yakılarak Tanrı ya da tanrılara adanması eylemi olarak tanımlanmıştır.¹⁸⁶ Aynı zamanda kelime, Tanrı adına sunulan ya da Tanrı’ya atfedilen herhangi bir törenin tanımlayıcısı olarak da kullanılmıştır.¹⁸⁷ Daha sonraki dönemlerde, aynı kelimenin yüce varlık ya da varlıklara, belli duygular taşınarak belli amaçlar için kurban edilmesini¹⁸⁸ ifade ettiği görülmüştür. Bütün bu durumlarda gerçekleştirilen eylem, yani adanan canlı ya da cansız nesneler vasıtasıyla doğaüstü güçlerle iletişim içerisinde olma ritüeli “*sacrifice*” olarak tanımlanmıştır. Esasında terim, sahip olunan değerli bir varlıktan vazgeçmek suretiyle ruhani bir haz ve huzur elde edilen bir ibadeti ifade etmektedir. Öyle ki; “*sacrifice*” olarak tanımlanan bu eylem vasıtasıyla insan metafizik anlamda bir beklentiye girmekte, adeta sonsuzluğa ulaşma isteğini sembolize etmektedir. Çünkü varlığından vazgeçilerek feda edilen hayvan veya nesnenin esas kaynağına geri döndüğüne, dolayısıyla bu kaynağın yeniden beslendiğine ve hayat bulduğuna inanılmıştır. İlkel inanç sistemlerinde görüldüğü şekliyle bu devamlılık, adanan kurbanın - “*sacrifice*”- sağladığı yeni bir güçle devam edecektir.¹⁸⁹

¹⁸⁵ SMITH, W. R (1997), “Sacrifice”, 287

¹⁸⁶ OGILVIE, John (1871), **The Imperial Dictionary, English, Technological, and Scientific: On the Basis of Webster’s English Dictionary With The Dictionary With The Addition Of Many Thousand Words And Phrases, Including The Most Generally Used Technical And Scientific Terms, With Their Etymology and Their Pronunciation Also, A Supplement Containing An Extensive Collection of Words, Terms and Phrases In The Varous Depertments Of Literature, Science, and Art, Together with Numerous Obsolete, Obsolescent, and Scottish Words Not Included in Previous English Dictionaries**, 649.

¹⁸⁷ YERKES, Royden Keith (1952), **Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism**, 6.

¹⁸⁸ GÜNDÜZ, Şinasi (1998), **Din ve İnanç Sözlüğü**, 226; GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslamda Kurban**,1.

¹⁸⁹ YERKES, Royden Keith (1952), **a.g.e.**, 6; GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, 2; RIDDLE, Joseph Esmond (1838), **A Complete English-Latin Dictionary/For the Use of Colleges and School**, 242.

“*Sacrifice/kurban*”, kendi benliği ile içerisinde yaşadığı kozmik yapıyı anlamlandırmaya çalışan insan için, kendi gücünün ötesindeki bir güçle iletişim kurmanın en iyi yolunu oluştururken¹⁹⁰ aynı zamanda bu üstün güç ile içinde bulunduğu kozmik yapının karmaşıklığını giderici bir yöntem olarak da düşünülmüştür. Varlığını tamamlayan, yapmış olduğu çıkarımlarla tasavvur ettiği tanrı imgesinin kendisine benzediğini düşünen, kendisine bahşedilen birtakım tanrısal özelliklerle bu çıkarımlara varabilen insanın; af dileme, şükretme, herhangi bir dilekte bulunma ya da korkulan bir olayla karşılaştığında korunma içgüdüleriyle savunmaya geçme gibi durumlarda bu uygulamayı eyleme dönüştürdüğü görülmüştür.¹⁹¹

Latince’deki “*sacer*” ile “*facere*” kelimeleri, “*sacrifice*” dışında aynı eylem için farklı yorumların öne sürülmesine imkân veren farklı kelimelerin de türetilmesine imkân vermiştir. Etimolojik olarak benzer bir yapıyı taşıdıkları fakat anlam olarak farklı şeyleri ifade ettikleri tespit edilen “*sacrificium*” ve “*sacrificare*” kelimeleri buna örnektir.¹⁹² Latince’deki “*sacrificium*” veya “*sacrificare*” kelimeleri, İngilizce’deki “*sacrifice*” kelimesine kaynaklık etmiş,¹⁹³ aynı zamanda İtalyanca, İspanyolca, Portekizce gibi Latince’den türeyen bazı Batı dillerinde de bu etkinin devam ettiği görülmüştür.¹⁹⁴

“*Sacrificium*”, Tanrı’nın doğrudan kullanabileceği nesnelerin, “*sacra*” yani “*kutsallaştırılmış*” sıfatını kazanan sunum öğelerinin, Tanrı’ya sunulması için hazırlanan takdime törenlerini, bu törenlerin gerçekleştirilişini ve devam eden sürecin tamamını anlatan bir kelime olarak tanımlanabilmiştir.¹⁹⁵ Genellikle hayvan

¹⁹⁰ <https://www.quora.com/Why-did-ancient-people-believe-that-sacrificing-animals-would-allow-them-to-gain-favor-with-gods-Who-gave-ancient-people-the-idea-Are-there-records-of-who-started-the-practice-If-so-who> (18.09.2017).

¹⁹¹ JAMES, E. O (1920), *Sacrifice*”, **Encyclopedia of Religion and Ethics**, 1.

¹⁹² JAMES, E.O (1920), “*Sacrifice*”,1; JERRYSON, Michael (2015), **The Oxford Handbook of Religion and Violence**, 210; BRADATAN, Costica (2015), **Dying for Ideas: The Dangerous Lives of the Philosophers**,101; HEYMAN, George (2014), **The Power of Sacrifice: Roman and Christian Discourses in Conflict**, xv; STAVRIANOPOULOU, Eftychia (2008), “Dynamics Sacrifices”, Some Introductory Remarks”, 1; MIKALSON, John D. (2010), **Ancient Greek Religion**, 24.

¹⁹³ RIDDLE, Joseph Esmond (1838), **A Complete English-Latin Dictionary; For The Use of Colleges and Schools**, 242; KILPATRICK, G.D. (1983), **The Eucharist in Bible and Liturgy**, 52; JANOWSKI, Bernd (2013) **Arguing with God: A Theological Anthropology of the Psalms**, 266.

¹⁹⁴ HENNINGER, Joseph (1987), “*Sacrifice*”, **Encyclopedia of Religion**, 544.

¹⁹⁵ SOLODOW, Joseph B., (2010), **Latin Alive: The Survival of Latin in English and Romance Languages**, 1; SYKES, S. W. (1991), **Sacrifice and Redemption Durham Essays in Theology**,10; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bakınız: LINDSAY, W. M. (1894), **The Latin Language an Historical Account of Latin Sounds, Stems and Flexions**, Clarendon Press, Oxford.

ya da bitkilerden oluşan bu kutsallaştırılmış sunum öğelerinin takdim edildiği törenlerin ana temasına işaret eden kavram, Latin yazarlar tarafından da aynı kelimeyle tanımlanmıştır.¹⁹⁶ Aynı kökten türeyen bir diğer benzer kelime “*sacrificare*” ise hayvan ya da cansız nesnelerin ya da sahip olunan herhangi değerli bir nesnenin kutsanarak Tanrı’nın kullanımına sunulmasını; sunuyu gerçekleştiren insan için belli bir değer taşıyan herhangi bir şeyin Tanrı’nın mülkü haline getirilmesi eylemini ifade eden bir kelime olarak kullanılmıştır.¹⁹⁷ Canlı varlıklar veya cansız nesnelerin Tanrı ya da inanılan doğaüstü güçlere sunulması, bu sunuların Tanrı’nın mülkü haline getirilmesi, Tanrı tarafından kabul edileceği düşünülen şeylerden vazgeçilmesi durumu bu kelimeyle tanımlanmıştır.

“*Sacrifice*”, “*sacrificare*”, “*sacrificium*” gibi kelimeler, *genel anlamda*, inanılan güçlere; yakma, dökme ve kesme eylemleri gibi çeşitli yöntemler kullanılarak sunulan sunuları ya da bu sunuların takdim edildiği törensel süreci tanımlamada kullanılmıştır. Bu üç bileşik kelimenin esasını, Latince’deki “*sacer*” kelimesi oluşturmuştur. Tanrı inancının kabulüyle icra edilen ya da dini bir törenle takdim edilen sunular ilk olarak kutsal anlamına gelen “*sacer*” kelimesi ile ifade edilmiştir.¹⁹⁸ (Latince’de “*sac*” kökü baz alınarak türetilmiş yaklaşık kırk kelime daha olduğu tespit edilmiştir).¹⁹⁹ Bu kök, kavramın anlam içeriğinde, herhangi bir nesnenin Tanrı’ya sunulması ve onun mülkü haline getirilmesiyle oluşmuş bir kutsallık yoktur. Sunu ögesi ritüelle bir kutsallık kazanmamış sahip olduğu kutsallık ritüelden önce bünyesinde olan bir değer olarak tanımlanmıştır.²⁰⁰

Latince kökenli bir kelimenin Batı kökenli pek çok dilde de aynen veya benzer şekilde geçiyor olması, Latince’nin bu türdeki bir eylemin ifade edilmesinde en önemli dillerden biri olduğunu göstermektedir. Yunanca ya da İbranice gibi dillerde yüce varlık ya da varlıklar adına yapılan fiilin türevlerinin olduğu ve her bir türevin farklı şekillerde tanımlandığı görülmüştür.²⁰¹

¹⁹⁶ YERKES, Royden Keith (1952), **Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism**, 6.

¹⁹⁷ HAHN, Scott (2007), **Letter and Spirit: The Hermeneutic of Continuity Christ, Kingdom and Creation**, 103.

¹⁹⁸ NEWLAND, Mary Reed (2009), **Written on Our Hearts: The Old Testament Story of God’s Love**, 300.

¹⁹⁹ YERKES, Royden Keith (1952), **a.g.e.**, 6.

²⁰⁰ FOWLER, W. Warde (1911), “The Original Meaning of the Word Sacer”: 58.

²⁰¹ YERKES, Royden Keith (1952), **a.g.e.**, 6-7.

İnsan için değerli olan varlıkların Tanrı'ya sunulup onun hizmetine adanması, bu şeylerin Tanrı'ya sunularak onun mülkü haline getirilmesi, bütün bu eylemlerin tamamen Tanrı adına yapılması²⁰² gibi eylemsel durumlar, Latince "*rem divinam facere* [bir şeyi Tanrı'ya ait kılmak]" ifadesiyle de tanımlanmıştır. Aynı durumun, daha yalın bir anlatımla "*sacrificare*" ya da yine bu kelimeyle benzer şeyleri çağrıştıran "*consecrare*" kelimesiyle ifade edildiği de olmuştur.²⁰³ Ritüel kapsamında bu kelimeler, bir şeyi "*kutsama*" ya da "*vakfetme*" kelimeleriyle anlam benzerliği taşımaktadır. Bu eylemlerde de Tanrı'ya sunulan herhangi bir objenin "*sacer*" yani kutsal statüsüne yükseldiğine inanılmıştır.

Kurban kavramının kökenini ortaya koymak için sadece "*sacra*", "*sacrifice*" ve "*sacrificium*" gibi kelimelerle sınırlı kalmak yeterli değildir. Aynı eylem için kullanılmış olan yine Latince kaynaklı başka bir kelime daha vardır. Almanca "*opfer*", Fransızca "*offrande*"²⁰⁴ İngilizce "*offer*" şeklinde telaffuz edilen bu kelime, Latince "*offere*" fiilinden türetilmiştir.²⁰⁵ "Sunmak", "*takdim etmek*" anlamına gelen "*offere*" kelimesi benzer bir anlamı çağırırsa da "*sacrifice*" kelimesinden biraz daha farklı bir anlam içeriğine sahiptir. Büyük dini törenlerde boğazlama ya da kanını akıtma yoluyla Tanrı'ya sunulan kurbanlar; "*sacrifice*" olarak adlandırılırken, Tanrı adına yapılan ve onun hizmetine adanan işler "*offer*" kelimesiyle ifade edilmiştir.

"*Sac*" kökü temel alınarak türetilen bu kavramların dışında, yine aynı dil grubu içerisinde olup etimolojik açıdan farklı bir yapıya sahip fakat benzer anlamlar taşıyan birkaç kelime daha vardır. Bunlar "*Eucarastie*", "*redemption*", "*victime*", "*victima*" ve "*vítima*" gibi terimlerdir.²⁰⁶ Belli nesnelerin ve bu nesneler yardımıyla

²⁰² PRESCENDI, Francesca (2007), *Decrire Et Comprendre Le Sacrifice / to Describe and Include/Understand the Sacrifice: Les Reflexions Des Romains Sur Leur Propre Religion a Partir De La Litterature Antiquaire / Reflexions of the Romans on Their Own Religion from the Li*, Stainer, 30-31.

²⁰³ YERKES, Royden Keith (1952), *a.g.e.*, 6; GÜÇ, Ahmet (2003), *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, 2; RIDDLE, Joseph Esmond (1838), *A Complete English-Latin Dictionary/For the Use of Colleges and School*, 242.

²⁰⁴ BAŞARAN, Melih (2005), *Kurbansal Sunu*, 56.

²⁰⁵ KUHN, Sherman M. (1980), *Middle English Dictionary*, 101-107.

²⁰⁶ SYKES, S. W. (1991), *Sacrifice and Redemption Durham Essays in Theology*, 1-5.

yapılan faaliyetlerin doğaüstü güçle olan ilgisi bu kelimelerle ifade edilmeye çalışılmıştır.²⁰⁷

Din ve ibadetin bir bakıma kilit taşı olarak görülen kurban ritüeli, Arapça, Aramice ve İbranice gibi Semitik dillerde Batı dillerindeki Latince kökenli kavramlardan tamamen farklı kelimelerle tanımlandığı görülmektedir.²⁰⁸ Ritüelin farklı toplumlara hitap ediş şekli, bu toplumlar tarafından algılanışı, eyleme geçiriliş biçimi, amacı, zamanı gibi parametreler kurbanın birden çok ve yapısal anlamda birbirinden farklı kavramlarla açıklanmasına neden olmuştur. Örneğin İngilizce’de sadece “*sacrifice*” (bir insan, hayvan ya da bitkinin kurban edilmesi) ve “*offered*” (herhangi bir şeyin Tanrı’ya sunulması) gibi birkaç terimle tanımlanan kurban, Musevilikte ve İbranice’de birden fazla kelimeyle tanımlanıp anlatılmıştır. Günümüzde yaklaşık 14 milyon mensubunun olduğu bilinen Musevilik’te ve bu dini benimsemiş insanların dili olan İbranice’de, yaratıcının iradesiyle varlık kazanan insanoğlunun Yaratıcı’ya duyduğu saygıyı en iyi ifade etme yöntemi olan kurban ritüelinin²⁰⁹ ilk olarak “*kutsal*” anlamına gelen “*kodesh (qadosh)*” kelimesiyle anlatıldığı; “*bir insan, hayvan ya da bitkinin takdis edilmesi/kutsallaştırılması*” anlamına gelen “*godashim (qodashim)*” terimiyle isimlendirildiği tespit edilmiştir.²¹⁰ Ancak ilk kullanımı böyle olmasına rağmen ritüelin tanımlanmasında kullanılan en önemli ve temel kelime “*godashim (qodashim)*” değildir. Yahudi inancında ve bu inanca sahip toplumun dilinde ritüeli ifade eden en önemli ve temel kelime “*gorban (qorbān)*” sözcüğüdür. Bu sözcük, Sami dil grubuna ait Amharca’da (bu dil eski Güney Etiyopya diline bağlı olarak gelişmiş bir dildir) Tanrı’ya yaklaşmak anlamına gelen “*qar(r)aba*” kelimesinden türetilmiştir. Bu kelimenin fiil kökü olan “*g-r-b*” ise “*Tanrı’ya yaklaşmak*”, “*onu görmek*” ve hatta “*ona dokunabilmek*” yani “*onunla belli bir iletişimde bulunabilmek için yeterli derecede ona yaklaşmak*” anlamına gelmektedir. Kurban sunma ritüelini ifade eden “*gorban (qorbān)*” terimi, Yahudi dini ve dili için

²⁰⁷ MCKEAN, Theo E. (1964), *The Origin and Original Meaning of Sacrificial Blood Offerings as Revealed in the Bible and Modern Scripture*, 5-6; SEZEN, Yumni (2004), *Kurban ve Din*, 43.

²⁰⁸ BRAVMANN, M. M. (1977), *Studies in Semitic Philology*, 465-470; GÜÇ, Ahmet (2003), *Çeşitli Dinlerde ve İslamda Kurban*, 5

²⁰⁹ ATASAĞUN, Galip (1996), *İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller*, 64.

²¹⁰ EISENBERG, Ronald L. (2008), *Dictionary of Jewish Terms: A Guide to the Language of Judaism*, 225; BASKIN, Judith R.- SEESKIN, Kenneth (2010), *The Cambridge Guide to Jewish History, Religion, and Culture*, 67; NOVAK, David (2007), *The Sanctity of Human Life*, x; Tevrat-Levililer 22:2-3;

<https://kutsalkitaplarvesahifeler.wordpress.com/tevrat/levililer/> (19.09.2017).

her zaman büyük önem taşımıştır. Çünkü Tevrat'ta, Tanrı'nın insanlığa ilettiği hükümlerde, Tanrı'ya ölüm dışında ulaşmanın sadece kurban “*gorban (qorbān)*” vasıtasıyla olduğu belirtilmiştir.²¹¹ “*Gorban (qorbān)*” kelimesinin türediği “*g-r-b*” fiil kökü sadece Musevilikteki sunu törenini ifade eden kelimenin türetilmesinde kullanılmamış, farklı dinlerin benimsendiği farklı toplum dillerinde de temel alınmıştır.²¹²

“*Godashim (qodashim)*” ve “*gorban (qorbān)*”, Yahudi inancında kurban ritüelini tanımlayan genel kullanımlı kelimeler olarak karşımıza çıksa da, özellikle ritüelin eyleme geçiriliş aşamasında izlenen yol ve yöntemdeki birtakım değişiklikler hem yapısal hem de anlamsal olarak birbirinden farklı onlarca terimin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Altar masası²¹³ gibi yüksek bir yer üzerinde sunulan, eyleme geçiriliş içeriği bakımından farklılık arz eden ve sonuç olarak farklı isimlerle nitelenen kurbanlar/sunular, açıklamaya çalıştığımız bu durumu örneklemektedir. Tüm bu anlatılanlara göre “*gorban (qorbān)*” terimi de dâhil olmak üzere Yahudi inancında bu esasa bağlı kalınarak ritüelin tanımlanmasında on bir farklı sözcüğün kullanıldığı tespit edilmiştir.

Teolojik bir terim olarak “kurban” ritüeli, bütün inanç sistemlerinde olduğu gibi, temeli Musevi inancının kadim kitabı Eski Ahit'in koyduğu kurallara dayanan Hıristiyanlığın inanç sistemi içerisinde de anlam ve işlevi kolayca çözümlenebilen bir konu değildir. Dolayısıyla bu din sistemi içerisinde yer alan mezheplerin farklı bakış açıları, konunun net bir şekilde çözümlenebilmesine engel teşkil etmiştir. Gerek ritüelin ana bileşenlerini oluşturan eylem farklılıkları ve gerekse ritüelin uygulama amaçları, konunun tahlilinde zorluk ve belirsizliğe neden olan temel unsurlar olarak göze çarpmaktadır. Bütün bu belirsizlik alanına rağmen asırlardır devam eden çalışma ve yorumlar, kurban ritüeli kapsamında belli yargılara varılmasını; bir nebze de olsa konuyla ilgili net tanımların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

²¹¹ WALTKE, Bruce K. (2007), **An Old Testament Theology An Exegetical Canonical and Thematic Approach**, 452; Tevrat-Levililer 16: 2-3.

²¹² BOTTERWECK, G. Johannes-RINGGREN, Helmer –FABRY, Heinz-Josef (2004), **Theological Dictionary of the Old Testament**, 136; BRAVMANN, M. M. (1977), **Studies in Semitic Philology**, 466.

²¹³ Antik ilkel dinlerde; kurban kesilen, tütsüler yakılan, görünmez güçlere sunulan yiyeceklerin, içeceklerin, bıçakların veya ritüellerde kullanılacak malzemelerin konulduğu yüksekçe masa.

Hristiyan inancında kurban ritüeli ile ilgili ilk ve en temel açıklama, “*kan (blood)*” sözcüğü dolayımında yapılmıştır. Bazı araştırmacılar, kan kelimesinin kurban kelimesiyle benzer anlamlar taşıdığına, anlam olarak kurban kelimesiyle en fazla yakınlık taşıyan kelimenin bu olduğuna ve paralel bir göstergeyle her iki kelimenin birbirini çağrıştırdığına dair çeşitli fikirler öne sürmüştür.²¹⁴ Ritüelin ana hatlarıyla hafızada canlanmasına yardımcı olan bu kelimeyle ilintisinin ortaya konulmasından sonra, yine bu inanç sistemi içerisinde aynı ritüeli tanımlamada iki farklı terimin daha kullanıldığı görülmüştür. “*Kurban etme*” (*sacrifice*) ya da “*sunma*” (*offer*) anlamlarına gelen terimlerin Hristiyan inanç sisteminde daha yaygın ve sık olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Boğazlama fiilinin esas alındığı “*kurban etme*” (*sacrifice*) ile “*canlı ya da cansız nesneleri sunma*” (*offer*) esasına dayanan her iki eylemin amaç farklılığına karşılık anlam özdeşliği taşımaları önemlidir. Çünkü her iki eylemde de sunuyu gerçekleştirecek olan kişi, Tanrı adına, değerli olan herhangi birşeyden vazgeçmektedir. Bu vazgeçiş önemlidir; çünkü sunuyu gerçekleştiren kişi bu vasıta ile Tanrı’nın hâkimiyetini kabullendiğini ve teslimiyetini ona arz ettiğini göstermektedir. Vaz’edilen bu ritüel aslında insanoğlunun kullandığı bir başka lisan (yani hal dili) olarak değerlendirilmelidir.

Hristiyan teolojisinde “*sacrifice*” ve “*offer*” terimleri dışında kurban ritüeli için kullanılmakta olan farklı terimler de vardır. Literatürde geçen bu terimlerden bazıları şunlardır:

Geri alma (redemption), kefareti (atonement), ahit (covenant), vekâleten kurban (expiation), fidiye (ransom), bedel (substitution).

Ritüelin icra ediliş şeklinde ve amacında bazı farklılıklar olmakla birlikte, sözü edilen tüm bu terimlerin içeriğinde Tanrı adına herhangi bir değer (hayvanın/nesnenin) kurban edilmesi veya sunulması anlamı bulunmaktadır.

Yahudilikteki kurban ritüelinin Hristiyan inanç sisteminde gerek terim gerekse anlam olarak değişime uğramasına, İsa peygamberin çarmıha gerildiği yönünde geliştirilen inanç sebep olmuştur. Bir ön kabule dayalı olarak benimsenen bu inanç nedeniyle teolojik literatüre kurban ritüeli ile ilgili farklı terimler girmiştir. İsa peygamberin çarmıha gerildiğinin kabulüyle beraber Musevilikteki kurban

²¹⁴ DREYER, Elizabeth (2000), *The Cross in Christian Tradition: From Paul to Bonaventure*, 40-41.

geleneğine son veren Hristiyanlar, bu kutsal fiili tamamen farklı bir bağlamda yeniden inşa etmiş ve İsa peygamberi “*kurban*” ilan etmişlerdir. Bu olayın akabinde İncil’de; İsa peygamber için “dünyanın günahını kaldıran”, “*günahlar için son kurban*” ve “*Tanrı kuzusu*” gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler direkt olarak kurban ritüeline işaret eden göstergeler olarak değerlendirilmektedir.²¹⁵ Zaten ortaya çıkan “*Evharistiya Ayini*” de bu olayla bağlantılı olarak ortaya çıkmış ve kurban ritüeline işaret eden en önemli kavram olarak Hristiyan inanç sistemi içerisinde yerini almıştır.²¹⁶

2.2. Kurbanın Anlamı ve Kapsamı

Belli kurallarla gelişen ve içerdiği ahlaki ilkelerle kitlelere hitap eden bir sistem haline gelen din olgusu, tarih boyunca edindiği işlevi bugün de muhafaza etmeye devam etmektedir. Din kurumunun bahsi geçen geniş zaman süreci içerisinde önem, işlerlik ve devamlılığını kaybetmemesi, içeriğindeki bileşenleri oluşturan usul ve esasların uygulanmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda, ibadet ilkesinin tipik bir şekli olan kurban ritüelinin din sistemi içerisinde en önemli ve etkin esaslardan biri olarak yer aldığını söyleyebiliriz.²¹⁷

Tüm ilkel dinlerde kesintisiz olarak uygulanan kurban ritüeli, özellikle semitik dinler temel alınarak anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Semitik merkezli dinlerin günümüze kadar gelen belli kuralları bu durumda etkili olmuştur. Bütün bunlara rağmen tek tanrılı inanç sisteminden ve bu sistemin dalları olan büyük, ilahi kaynaklı dinlerden önce var olan inanış ve anlayışlar da göz ardı edilmemiştir. Dolayısıyla hiçbir vakit tarih sahnesinden çıkmadığı görülen ritüel, aynı temelden hareket edilerek ve farklı dönemlerin şartları göz önünde bulundurularak araştırılmaya çalışılmıştır.²¹⁸

Neden ve niçinleri tam olarak ortaya konulamayan, başlangıç ve sonu hakkında kesin bir çizgi çizilemeyen, hakkında yorum ve sorgulama yapılması oldukça güç olan teoloji sahasında, pek çok kavram ve terim gibi kurban kavramı da net bir şekilde

²¹⁵ WALDAU, Paul-PATTON Kimberley (2006), **Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics**, 137.

²¹⁶ ATASAGUN, Galip (2000), “Hristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, 194.

²¹⁷ BUDDA, Hilmi Ömer (2003), **Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler**, 18.

²¹⁸ Yürüttüğümüz bu çalışmada, çalışmamızın içeriği kapsamında yer alan önsözümüzde de belirttiğimiz gibi bizler tarafından da konunun ele alınışında bu temel çıkış noktası olarak kabul edilmiştir.

izah edilememiştir. Bunda, zaman içerisinde var olan, geçerliliğini koruyup varlığını devam ettiren, koruyamayıp yok olan, her birinin kendi ilkeleriyle şekillendirdiği birden fazla inanç sisteminin varlığı rol oynamıştır. Durum bu iken alan içinde yapılan birçok çalışma yine de konu hakkında belli sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılmıştır. Kurban terimi ile ilgili yapılan açıklama ve tanımlar, bu sonuçlar arasında yer alan ilk ve temel bilgileri oluşturmuştur. Böylece geçmişten günümüze tüm toplum ve dinlerde ortak bir değer olarak yer alan kurban ritüeli hakkında genel geçerliliği kabul edilmiş binlerce tanım ortaya çıkmıştır. Yapılan belli başlı tanımlamaların kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

Kurban, insan tarafından icra edilen en önemli dini eylemlerden biridir.²¹⁹

Kurban, yaratılanlara Tanrı tarafından yapılması buyurulan bir ibadet biçimidir.²²⁰

Kurban, Tanrı'ya duyulan saygının bir göstergesi olarak insanoğlu tarafından icra edilen bir fiildir. Bu fiilde bitki ya da hayvan gibi çeşitli varlık ya da nesnelerin altar masası üzerinde sunulması esastır.²²¹

Kurban, sahip olunan herhangi bir değerli varlıktan (maddi ya da manevi olabilir) Tanrı için vazgeçilmesidir.²²² Her şeye rağmen adanan şeyin inanılan güce devredilmesidir.²²³

²¹⁹ Kurban ritüelini, icra edilen en önemli dini eylem olarak tanımlayan Henninger belli bir eylemi barındıran bu ritüelin aynı zamanda bir sunu çeşidi olduğunu da söylemiştir. Bu tanımlamaları yaparken araştırmacının iki unsur üzerinden hareket ettiği ve konunun detaylarının bu şekilde ortaya konulduğu görülmüştür. Buna göre iki unsurdan yola çıkılarak yapılan tanımlamada sunu kelimesinin anlamsal olarak eylemi ifade eden bu ritüeli tanımlamada kullanılması gerektiği söylenmiştir. Çünkü sununun bu

eylem içerisinde verilen nesne ya da varlığın tamamını niteleyen bir kelime olduğu düşünülmüş dolayısıyla doğaüstü güce verilen hediye niteliğindeki “şey” burada ön plana çıkmaya başlamıştır. Yazar tarafından yapılan bu açık ve net tanım için ve ayrıntılar için bkz. HENNINGER, Joseph (1987), "Sacrifices," *Encyclopedia of Religion*, 544-57; ELLWOOD, Robert S.-ALLES, Gregory D. (2007), *The Encyclopedia of World Religions-Revised Edition*, 401.

²²⁰ Tevrat, 1. Samuel, 16: 2; Tanım için ayrıca bkz. RENN, Stephen D. (2005), *Expository Dictionary of Bible Words: Word Studies for Key English Bible Words Based on the Hebrew and Greek Texts*, 844; GARDNER, Smith- BURKITT, F.C- RAVEN, C.E. (2014), *The Christian Religion: Volume 3, The Church of To-Day: Its Origin and Progress (The Christian Religion It's Origin and Progress)*, 16.

²²¹ DE VAUX, Roland (1973), *Ancient Israel, Its Life and Institutions*, 415; WENDY, James (2003), *The Pursuit of Certainty: Religious and Cultural Formulations*, Routledge Press, London, 241.

²²² John L. McKenzie tarafından yapılan bu tanımlamanın içeriğini; Tanrı adına, ona sunulan herhangi bir maddi varlığın (bu bitki ya da hayvan olabilir) tüketiminin gerekli olması hususu oluşturur. Ayrıntılı bilgi için bkz. MCKENZIE, John L. (1995), *The Dictionary of The Bible*, 754; HILLEL, Daniel (2006), *The Natural History of the Bible: An Environmental Exploration of the Hebrew*

Kurban, kişinin dini buyruğu ya da bir adağı yerine getirmek üzere Tanrı rızası için hayvan kesmesi fiilini tanımlayan bir kelimedir.²²⁴

Kurban insan tarafından Tanrı'ya sunulan ya da verilen bir hediyedir.²²⁵ Verilen hediye'nin ayin tarzında sunulmasıdır.²²⁶

Kurban, şiddeti giderme, ortaya çıkan baskıyı yatıştırma amacıyla yapılan eylemsel bir ayindir.²²⁷

Kurban, sunuyu gerçekleştiren kişinin şükür, kefare, adak gibi amaçlar güderek kendisi için önem arz eden bir şeyi vasıta olarak kullanıp Tanrı'ya ulaşabilmesine imkân tanıyan bir sistemdir.²²⁸

Kurban, Tanrı'ya sunulan herhangi bir şeyin maddi bir dünya değeri olmaktan çıkıp manevi dünyada kutsallık kazanmasıdır.²²⁹

Kurban, Tanrı için, O'nun rızasını kazanmak için yapılan bir eylemdir; fakat bu eylemin içeriğini zenginleştiren esas faktör, yaratılanın Yaratan'a duyduğu itaat ve teslimiyettir.²³⁰

Kurban ritüeliyle ilgili yukarıda verilen tanımlardan bazısı, ritüelin anlam, kapsam ve değer olarak ne olduğu ve bu dinsel pratiğin toplumlar tarafından nasıl algılandığı

Scriptures,68; CALDWELL, Richard S. (1993), **The Origin of the Gods: A Psychoanalytic Study of Greek Theogonic Myth**, 28.

²²³ KARSTEN, Sigfrid Rafael (1955), **The Religion of the Samek The Religion of the Samek: Ancient Beliefs and Cults of the Scandinavian and Finnish Lapps**, 91.

²²⁴ **Türkçe Sözlük-Türk Dil Kurumu**, 1409.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5a25f9d7297c24.55090475 20.11.2017.

²²⁵ HALBERTAL, Moshe (2012), **On Sacrifice**, 1; Kurban kavram olarak iki önemli terimin içerik olarak kesişmesiyle oluşmuştur. Öyle ki her kurban bir sunu olarak tanımlanabilmiş fakat her sunu bir kurban olarak tanımlanmamıştır. Kavramın açıklamasının yapılabilmesi öncelikli olarak bu terim içerik ve kapsamlarının belirlenmesini gerekmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi edinmek ve karşılaştırmayı daha rahat yapabilmek için bkz. KENNEDY, A. R. S. (1909) "Sacrifice and Offering", **Dictionary of the Bible**, 810-818.

²²⁶ HINNELLESS, John R. (1988), **The Penguin Dictionary of Religions**, 279'dan Aktaran; ÇETİN, Özer (2008), **Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar**, 25.

²²⁷ Kelime, geleneksel Afrika dinlerinde (Nijerya), yukarıda verilen şekliyle tanımlanmıştır. Özellikle doğal afet gibi çeşitli elim verici hadiselerden sonra inanılan güce karşı verilen hediye takdimesi mahiyetindeki bu sunuda esas olan inanç, verilen takdime ile Tanrı'nın hiddetinin geçeceğine inanılmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. OYENEYE, O.Y.- OYESIKU, O.- EDEWOR, P.A (1993), **Nigerian Culture and Citizenship Education**, Maokus Publishers, Lagos, 66.

²²⁸ MOWINCKEL, Sigmund (2014), **Psalm Studies**, 802.

²²⁹ PEDLY, John (2005), **Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World**, 80.

²³⁰ CERTEL, Hüseyin (1998), "İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri", **Ekev Akademi Dergisi**, 149.

hakkında genel bir fikir vermektedir. Yukarıdaki tanımlar aynı zamanda ritüelin icra ediliş yöntem ve biçimlerinde görülen farklılıklara da işaret eder niteliktedir. Çünkü tanımların içeriğinde görülen her farklı vurgu, ritüele olan farklı bakış açılarının neden olduğu bir sonuçtur. Gerek yaşanan dönem ve coğrafi bölge farklılıkları gerekse toplumların otantik kültürlerinden kaynaklanan değişik ele alış biçimleri, kurban hakkında ortaya çıkan bu farklı bakış açılarına zemin hazırlayan faktörlerdir.

Kurban ritüeli kapsamında kimin, neyi, nerede, nasıl ve kim için sunduğunun oluşturduğu problematikte binlerce farklı tanımın ortaya çıkması doğaldır. Çünkü bu konuda tek ortak payda, kurban denen olgunun daima doğaüstü bir varlık olan yüce varlık (Tanrı) için sunulmuş olmasıdır. Her şeyin başlangıcı olan doğaüstü bir gücün varlığına olan inanç, ritüelin sadece terminolojik olarak yapılan tanımlarında değil, aynı zamanda bu yüce varlıkla manen iletişim kurmada etkin bir yol olarak görülen ritüelin icra edilişinde de farklılıkların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu farklı algı ve tanımlara uygun olarak sunu tipleri de farklılıklar göstermiş ve doğal olarak fazla sayıda kurban çeşidi ortaya çıkmıştır.

3. KURBANIN ÇEŞİTLERİ

Dinler tarihi alanında araştırma yapan bilim insanları, alanla ilgili ilk verilerin elde edildiği çalışmalardan bu yana, ibadet olgusunun temelini oluşturan kurban ritüeli hakkında pek çok yeni malumat ortaya koymuşlardır. Yapılan çalışmaların ilk sonucu, din olgusunun ortaya çıkmasında önemli bir unsur olarak beliren ritüel ile ilgili belli bir tanım ve anlamlandırmanın yapılmış olmasıdır.²³¹ Bu amaçla yürütülen araştırmaların ilgili bilim insanlarınca büyük emek sarf edilerek gerçekleştirildiğinin bilinmesi önemlidir. Çok emek gerektiren bu zorluğun, ritüelin insan gibi kompleks/karmaşık bir varlığın odak alınarak açıklanmaya çalışılmasından kaynaklandığı söylenebilir. Terimin insanla olan ilişkisi üzerinden bir değerlendirme yapılarak açıklanmaya çalışılması, din kavramının her insanın zihninde farklı şekillerde gelişmesi ve yorumlanması gibi bir görelilikten dolayı zaten araştırmacılara belli bir zorluk oluşturmaktadır. Çünkü üzerinde çalışılan konu ilk bakışta somut bir konu olarak değerlendirilse de, fiilin gerçekleştiriliş amacının taşıdığı soyut mana, araştırmacıları büyük bir karmaşanın içine sürüklemiştir. Soyut bir durum hakkında düşünce işçiliği yapılması, ortaya binlerce farklı yorumun çıkmasına neden olmuş; geline nokta araştırmacıların konu hakkında belli bir fikir birliğine varmalarını iyice zorlaştırmıştır. Bu anlamlı karmaşanın sebebi ancak bu bileşenlerin etkileriyle açıklanabilmektedir.

Bahsi geçen bütün bu durumlara rağmen tarihsel sistem içerisinde değerlendirmek gerekirse; insanlık tarihiyle eş zamanlı olduğu bilinen ve kesintisiz olarak her toplumda görülen kurban ritüeli,²³² teoloji, arkeoloji, antropoloji, epigrafi, etnografya, tarih ve edebiyat gibi bilim dallarının sağladığı veriler de kullanılarak

²³¹ RUANE, Nicole J. (2013), *Sacrifice and Gender in Biblical Law*, 6.

²³² CONSTANT, Benjamin (1824), *De la Religion: Considérée Dans Sa Source, Ses Formes Et Ses Développements*, 24.

geniş bir perspektifte incelenmiş ve konu mümkün olduğu kadar aydınlatılmaya çalışılmıştır.²³³ İnsan, yerkürede var oluşundan sonra çevresel faktörlerin de etkisiyle varoluş gerçekliği hakkında düşünmeye başlamış, içinden gelen bir eğilimle doğaüstü bir güce/yaratıcıya inanma isteği geliştirmiştir. Ancak kimi zaman da bu varlık hakkında yanlış yorumlamalar yaparak birden fazla doğaüstü güce inanmıştır. Sonra da ya Yaratıcı'ya ya da üstün güç olarak inandığı varlıklara karşı belli vazifeleri yerine getirme ihtiyacı hissetmiştir. Varlığının sebebi olarak üstün bir güç arayan, dolayısıyla bir yaratıcının olduğuna inanan ve bu yaratıcı için birtakım şeyler yapması gerektiğini düşünen insan,²³⁴ böylelikle farklı ibadet biçimlerinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.²³⁵ Çevresindeki zorlu şartların etkilerini en aza indirmeyi ancak inandığı güç vasıtasıyla yapabileceğini düşünen insan, bu gücü harekete geçirmek için en etkili yolun kurban ritüeli olduğunu düşünmüştür. Kurbanı bir vasıta olarak kullanmış, ortaya çıkardığı din olgusunun içerisine önemli bir bileşen olarak bu ritüeli dâhil etmiştir. Böylece ritüeli Tanrı'ya ulaşabilmede kullanılması gereken en önemli basamak olarak benimsemiştir. Yapılan bilimsel çalışmalar olayın sebep ve sonuçlarını bu şekilde gözler önüne sermekle beraber, ritüelin erken dönemde avcı ve toplayıcılıkla uğraşan ilkçağ insanları tarafından bir av seremonisi olarak başlatıldığı düşünülmüştür. Ancak asıl anlamını, insanlığın yerleşik hayata geçişiyle yani neolitik dönemle kazandığı yönünde görüşler ileri sürülmüştür.²³⁶ Bütün bu olasılıklardan söz edilmesine rağmen kurbanın ilk olarak nasıl, neden ve nerede ortaya çıktığı ile ilgili net bilgiler ortaya konulamamıştır.²³⁷ Ayrıca yerine getirilişte farklılıkların görüldüğü çeşitli kurban tiplerinin neden ortaya çıktığı, neden insanların bu çeşitliliğe ihtiyaç duydukları da açıklanamamıştır. Bildirilen bir öğreti olarak mı gelişmiş yoksa insanlar kendi imkân ve inançları dâhilinde bu öğretiyi mi geliştirmiştir, bu konu tam olarak çözülememiştir. Gerçek olan bir şey var ki, insanın gölgesinin düştüğü her yerde bu ibadet biçimi uygulanmış ve miadını doldurmadan günümüze kadar ulaşmıştır.

²³³ MURRAY, Carrie Ann (2016), **Diversity of Sacrifice: Form and Function of Sacrificial Practices in the Ancient World and Beyond**, 1.

²³⁴ Din denilen olgunun ortaya çıkış nedenleri ile ilgili ayrıntılı yorumlara ulaşmak için bkz. MORRIS, Brian (1987), **Anthropological Studies of Religion: An Introductory Text**, Cambridge University Press, USA : 91-140.

²³⁵ HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1995), **Lectures on the Philosophy of Religion: Determinate Religion**, 384.

²³⁶ LARSON, Jennifer (2016), **Understanding The Ancient World Understandin The Greek Religion**, Routledge, NewYork, 201.

²³⁷ ÇETİN, Özer (2008), **Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar**, 27.

İnsanlar kendileri için değerli olan ya da bulunduğu çevre içerisinde önemli bir pozisyonda bulunan herhangi bir şeyi Tanrı'ya sunmak/adamak istemiş ve doğal bir sonuç olarak bu alanda belli bir çeşitliliğin oluşmasını sağlamıştır. Sunu olarak kullanılan nesne ya da varlıkların belirlenmesinde pek çok unsur aynı anda etkili olmuştur. İnsanların meslekî faaliyetleri, çevresel ve kültürel ortamları, coğrafi ve ekonomik pozisyonları gibi birden fazla faktör, geniş seçenekler dâhilinde, takdimde bulunan kurban tiplerinin şekillenmesini sağlamıştır. Bilimsel anlamda bu şekilde başladığı düşünülen kurban türlerindeki çeşitlilik, semitik merkezli semavi dinlerde anlatılan Hâbil ve Kâbil hikâyesindeki olayla hayatımıza girmiştir. Kitabı Mukaddes'te anlatıldığı üzere, Hâbil'in koyun çobanı olarak Tanrı'ya sunduğu koç, Kâbil'in çiftçi olarak mahsulünden sunduğu buğday başakları, kurban takdimindeki çeşitliliği gösteren en temel olaydır. Bu hikâyeden yola çıkılarak kurban çeşitleri iki ana başlık altında incelenmiştir. Birinci başlık; evcil hayvanların boğazlanması yoluyla yapılan ya da nadir örneği görülse de insan kurbanıyla yapılan “*kanlı kurbanlar*” ikinci başlık ise cansız nesne, bitki, içki, ekmek vs. gibi unsurlarla yapılan “*kansız kurbanlar*” olmuştur.²³⁸

3.1. Kanlı Kurbanlar

Gerek tek tanrı inancına dayalı monoteist dinlerde gerekse değişik ve birden fazla tanrının kabul edildiği politeist dinlerde, müteal/doğaüstü güçle iletişim kanalının sağlanmasında önemli bir adım olarak görülen; dolayısıyla dinsel bir pratik olarak ortaya çıkan ve gelişen kurban ritüeli kapsamında, kültürel ve inançsal faktörlere bağlı olarak değişik sunu biçimleri ortaya çıkmıştır.

Belli bir ihtiyacın cevabı olarak ortaya çıkan ve olgusal bir anlam kazanan ritüel kapsamında, farklı sınıflara mensup varlık ve nesnelerin kurban ögesi olarak kullanılması, bahsini ettiğimiz değişik sunu biçimlerinin ortaya çıkmasını sağlayan ana etmen olarak tespit edilmiştir. Araştırmalar sonucu, kurban türleri iki şema halinde tasnif edilmiştir: Birinci şema, canlı bir varlığın boğazlanarak yani kanı akıtılarak sunulan kurbanları; ikinci şema ise cansız nesne veya varlıkların malzeme

²³⁸ Ritüelin içeriğinde karşımıza çıkan “kanlı” ve “kansız kurbanlar” gibi bir sınıflandırmadan kutsal kitaplarda da bahsedildiği görülmüştür. Tevrat, bu durumu örnekleyen en önemli yazılı kodekslerden biridir. Kitabın içerisinde bu sınıflandırma ile ilgili detaylı bilgilere yer verildiği görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Tevrat**, Levililer 2:1-6; 22:1-33, 23: 1-44; **Tevrat**, Çıkış 19:6 vs.

olarak kullanıldığı sunu biçimlerini yani kansız kurbanları içermektedir.²³⁹ Ancak kanlı kurbanların bulunduğu şema içerisinde bazı istisnai uygulamalar da vardır ve buna ilerleyen bölümde değinilecektir.

Bir insanın ya da hayvanın malzeme olarak kullanıldığı kan akıtmaya dayalı kurbanlarda²⁴⁰ inanç, öğreti ve amaç kadar dolaylı yoldan kullanıma dâhil olan araçların da önemli olduğu görülmüştür. Kanlı kurbanlar başlığı altında yapılan sınıflandırmada ön plana çıkan en önemli husus, kan akıtma olgusudur.²⁴¹ Öyle ki, kan akıtmak bu kurban türünün temel yapı taşı olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla ritüelin tanım ve anlamlandırılmasında kullanılırken üzerinde ihtiyatla durulması gereken bir olgu haline gelmiştir.

Sunu icra edilirken bir araç olarak görülen, ancak yüklenilen anlamla eylem içerisinde adeta araçtan ziyade amaca dönen kan dökme, birçok toplum tarafından ortak bir değer olarak kabul edilmiştir.²⁴² Genel bir kanaat olarak kan, yaşam dinamizmi olarak telakki edilmiş;²⁴³ içeriği temel alındığında adeta hayatın ta kendisi olarak algılanmıştır. Ayrıca çeşitli özelliklerin aktarımını sağladığı ve içeriğinde hayatın özünü barındırdığı için yaşamsal bir öge olarak algılanan bu değerli madde, farklı alanlarda farklı amaçlara hizmette kullanılan bir unsur olarak da görülmüştür. Kimi zaman noksanlıkların baş gösterdiği yerde verimi çoğaltan ve üretkenliği artıran bir etmen (bereket sembolü) olarak kullanılmış,²⁴⁴ kimi zaman toplum içerisinde kolektif bağlantıyı sağlayan en önemli güçlerden biri olduğuna inanılmış²⁴⁵ kimi zaman da var olan bir gücün transferini sağlayan kutsal bir güç haline dönüştüğü kabul edilmiştir. Bu nedenle kan, kendisinde varsayılan bu işlevler dikkate alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır.²⁴⁶

Tarih boyunca hem teolojik hem de mitolojik alanda güçlü bir etkisi olduğuna inanılan kan, gerek ritüeldeki gerekse günlük hayattaki yerini, kısacası somut düzlemdeki bütün bu işlevlerini soyut anlam sahasına da taşıyarak manevi anlamda

²³⁹ SEZEN, Yumni (2004), **Kurban ve Din**, 22.

²⁴⁰ CARTER, Jeffrey (2006), **Understanding Religious Sacrifice**, 250.

²⁴¹ SEZEN, Yumni (2004), **a.g.e.**, 37-38.

²⁴² ÇETİN, Özer (2008), **Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar**, 32.

²⁴³ MCCARTHY, Dennis J. (1973), "Further Notes on the Symbolism of Blood and Sacrifice", 205.

²⁴⁴ GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, 52.

²⁴⁵ <http://mlwi.magix.net/bloodsac.htm> (05.11.2017).

²⁴⁶ DUNNILL, John (1993), **Covenant and Sacrifice in the Letter to the Hebrews (Society for New Testament Studies Monograph Series)**, 100.

çok önemli bir öge haline gelmiştir. Öyle ki, büyü de dâhil olmak üzere, pek çok şaşırtıcı güç ya da etki bu kimyasal bileşene atfedilebilmiş, dolayısıyla bahsedilen anlamdaki soyut değerliliği bu vasıta ile gerçekleşmiştir. Sonuç olarak hem maddesel hem de anlamsal içeriği bakımından incelenecek olursa, kanın verim, üretkenlik, hareket, kendi içerisinde bir devinim, güç,²⁴⁷ yaşam²⁴⁸ gibi anlamlarla antlaşma,²⁴⁹ arınma,²⁵⁰ kutsallaştırma,²⁵¹ toplumsal düzende düzeni sağlayan kuvvet²⁵² gibi pek çok kavramın içeriğinde yer aldığını söylemek mümkündür. Taşıdığı bu anlam ve önemi ilk çağ toplumlarından günümüz toplumlarına kadar nakledebilmiş, amaç ve eylem farklılığı olan çeşitli inanç ve geleneklerin geliştirilmesinde başat rol üstlenebilmiştir.²⁵³

“*Kanlı Kurbanlar*” başlığı altında incelenen sunularda, sunu ögesi olarak kullanılan canlı varlıkların boğazlanıp kanının akıtılması asıl olmakla beraber, bu kategoride yer alan farklı uygulamalar ve istisnai durumlar da görülmüştür. Ritüelde bazen boğazlamadan farklı metotlar kullanılmış, mesela sunu hayvanının kanı akıtılmadan sadece boğularak ölmesi sağlanmıştır. Böylece sunu için seçilen canlı varlığın boğularak öldürülmesi yöntemi, ritüeldeki farklı ve istisnai uygulamaya sıra dışı bir örnek olarak karşımıza çıkmıştır. Bu türde bir uygulamanın özellikle antik toplumlardan biri olan Keltlerde görüldüğü kaydedilmiştir. Gerek Keltlerde gerekse başka toplumlarda uygulandığı görülen boğarak öldürme yöntemi her ne kadar kansız bir uygulama gibi görünse de, canlının ölümü gerçekleştirilerek kurban edilmesinden dolayı “kanlı kurbanlar” kategorisinde incelenmesi gerekli görülmüştür (Şekil 3.1).²⁵⁴

²⁴⁷ DURKHEIM, Emile (1995), *The Elementary Forms of Religious Life*, 302.

²⁴⁸ MCCARTHY, Dennis J. (1973), “Further Notes on the Symbolism of Blood and Sacrifice”, 205.

²⁴⁹ SMITH, Malcolm (2002), *The Power of the Blood Covenant: Uncover the Secret Strength of God’s Eternal Oath*, 12; FARMER, Winston (2006), *The Sprinkling of the Blood: Releasing the Power of the Blood of Jesus to Work in Your Life*, 70.

²⁵⁰ RIBBENS, Benjamin J. (2016), *Levitical Sacrifice and Heavenly Cult in Hebrews*, 13.

²⁵¹ BROMILEY, Geoffrey W. (1988), *The International Standard Bible Encyclopedia*, 324.

²⁵² SMITH, William Robertson (1927), *Lectures on the Religion of the Semites the Fundamental Institutions*, 41.

²⁵³ KEARNS, Cleo Mcnelly (2008), *The Virgin Mary, Monotheism, and Sacrifice*, Cambridge University Press, United Kingdom.

²⁵⁴ Ayrıca, ayrıntılı bilgi için bkz. HEUSCH, Luc de (1985), *Sacrifice in Africa: A Structuralist Approach*, Manchester University Press, UK, 46; BONNEFOY, Yves (2000) *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, C. II., Türkçe baskıyı haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara, 557.

Şekil 3.1 Boğarak Kurban Etme Töreni ve Savaşçıların Geçiti, Gundestrup'ta Bulunan Gümüş Leğen Levhası, MÖ. I. yüzyıl, Danimarka, Kopenhag, Nationalmuseet.

(Kaynak: HARDING, D. W. (2007), The Archaeology of Celtic Art, s.226, <http://en.natmus.dk/>, 20.11. 2017).

Yukarıda bahsettiğimiz istisnai uygulamalar dışında, esası kan dökmeye dayanan bu sunu grubunda, kan unsurundan sonra belirleyici olarak ön plana çıkan ikincil öğe kurbanlık canlılardır. İnsan ve hayvanların sunu öğesi olarak kullanıldığı bu grupta en sık kullanılan canlı, hayvanlardır. Deniz canlıları, evcil hayvanlar grubunda yer alan kanatlı hayvanlar, çiftlik ya da mera hayvanları, bu anlamda öne çıkan kurbanlık canlılardır. Bu sunu grubunda da, seçilen öğenin belirlenmesinde -kansız kurbanlarda olduğu gibi- belli faktörler etkili olmuştur. Bu faktörlerden ilki, insanların iştiغال ettikleri meslekler, içerisinde bulundukları çevresel sistem ve yaşadıkları coğrafi bölgedir. Ancak meslek anlamında avcı ve toplayıcı kültürler ile yerleşik düzene geçmiş kültürler arasında farklılıklar bulunduğu göz önünde tutulmalıdır.

İkinci ve belki de en önemli diğer faktör ise dindir. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki yakınlaşmanın sağlanmasında önemli bir yol olarak görülen kanlı kurban ritüelinde kullanılacak canlının nitelikleri ancak dinlerin talimatları ya da varsa kutsal kitaplarının anlatılarıyla takip edilebilmiştir. Özellikle yazılı kodeksler bu anlamda belirleyici bir rol üstlenmişlerdir. Kanı akıtılarak sunulacak kurbanlık canlıların taşınması gereken bütün özellikler ancak kutsal metinler vasıtasıyla belirlenebilmiştir. Yaş, tür, cinsiyet, beden, sağlık gibi vs. unsurlar hakkında bilinmesi gerekenler ile uygulanması gereken yöntem ve kurallar da yine bu yol takip edilerek tespit edilebilmiştir.

Yazılı kodeksler esas alındığında, eğer sunulacak varlık bir canlı ise, hemen hemen bütün dinlerde ilk kural, kurbanlık hayvanın sağlıklı olmasıdır. Seçilen kurbanın tam

sağlıklı olması bir tarafa, cüsse olarak da hayvanların en büyük ve en gösterişlisi olması gerekir.²⁵⁵ Seçimde bu özelliklerin gözetilmesi, sunulan hayvan ile Tanrının kudretinin pekişeceği inancıyla açıklanmıştır. Nitekim sunulan hayvanın hem kan hem de nitelik anlamında Tanrı için bir dinamizm barındırdığına hatta evren için belli bir kozmik güç yarattığına inanılmıştır. Bazı yorumcular bu durumu sosyal açıdan değerlendirmiş ve yapılan tercihte bu faktörün önemli rol oynadığı kanaatine varmıştır. Çünkü genellikle -istisnalar da çıkabilir- tüm dinlerde, kesilen hayvanın eti büyük ve kalabalık törenlerde yenmiş ya da toplum içinde paylaşarak tüketilmiştir. Dolayısıyla kesilen hayvanın büyük, gösterişli ve sağlıklı olması, toplumsal dayanışmanın gücünü artıracak bir faktör olarak değerlendirilmiştir.

Kanlı kurban geleneği sadece hayvanların sunu ögesi olarak kullanıldığı bir ritüel olarak yaygınlaşmamıştır. Bazı toplum ve medeniyetlerde görülen “insan kurban etme” âdeti bu durumun en iyi kanıtıdır.²⁵⁶ Birçok Afrika kabilesinde,²⁵⁷ Aztek,²⁵⁸ Maya,²⁵⁹ İnka²⁶⁰ gibi Mezoamerikan kültürlerinde, Keltlerde, Soğdlarda, Hititlerde,²⁶¹ Yunanlılarda,²⁶² Romalılarda,²⁶³ Cermenlerde, Fenikelilerde,

²⁵⁵ ÖRS, Hayrullah (1966), **Musa ve Yahudilik**, 120.

²⁵⁶ ACIPAYAMLI, Orhan (1963), “İptidailerde Ölü Gömme ile İlgili Bazı Pratikler ve İzahları”, 246-247.

²⁵⁷ HEUSCH, Luc de (1985), **Sacrifice in Africa: A Structuralist Approach**, Manchester University Press, UK; HOSKINS, Richard (2005), **Sacrifice: Journey to the Heart of Darkness**, London; MEDINE, Carolyn M. Jones, ADERIBIGBE, Ibigbolade S. etc. (2015) **Contemporary Perspectives on Religions in Africa and the African Diaspora**, Palgrave Macmillan US, New York; ADEWALE, S.A. (1998), “Afrika’nın Geleneksel Dininde Kurban”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, çev. Ahmet Güç, C. VII, S.VII, Bursa : 587–600.

²⁵⁸ AGUILAR-MORENO, Manuel (2006), **Handbook to Life in the Aztec World**, California State University, Los Angeles, USA; ANAWALT, Patricia R. (1982), “Understanding Aztec Human Sacrifice”, **Archaeology**, Vol. 35, No. 5, Pub. by. Archaeological Institute of America, USA : 38-45; CARRASCO, David (1999), **City of Sacrifice: The Aztec Empire and the Role of Violence in Civilization**, Beacon Press, USA; CARRASCO, David (2012), **The Aztecs A Very Short Introduction**, Oxford University Press, New York; CARRASCO, David-SESSION, Scott (2011), **Daily Life of the Aztecs-Second Edition**, USA; DODDS PENNOCK, Caroline (2008), **Bonds of Blood: Gender, Lifecycle, and Sacrifice in Aztec Culture**, Basingstoke; GRAULICH, Michel (2000), “Aztec Human Sacrifice as Expiation”, **History of Religions**, Vol. 39, No. 4, University of Chicago Press, America: 352-371.

²⁵⁹ SCHUMAN, Michael A. (2001), **Mayan and Aztec Mythology**, United States of America; TAUBE, Karl (1993), **Aztec and Maya Myths**, British Museum Press, London; TIESLER, Vera-CUCINA, Andrea (2007), **New Perspectives on Human Sacrifice and Ritual Body Treatments in Ancient Maya Society**, New York; BENSON, Elizabeth P.- GRIFFIN, Gillet G. (1988), **Maya Iconography** Princeton University Press, United Kingdom.

²⁶⁰ BAQUEDANO, Elizabeth (1993), **Aztec Inca and Maya**, DK Publishing, USA.

²⁶¹ SEVİNÇ, Fatma (2007), **Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara; ÜNAL, Ahmet (1975-1976), “Hititlerde Ölümlere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler”, **Anadolu/Anatolia, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Önasya-Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi**, S. XIX, Ankara: 165-183; BECKMAN, Gary

Mısırlılarda,²⁶⁴ Hintlilerde, Çinlilerde, Moğollarda,²⁶⁵ Yahudilerde²⁶⁶ ve genel olarak diğer Sami kavimlerinde insan kurbanı uygulamasının mevcut olması, açıklamaya çalıştığımız durumu en aydınlatıcı şekilde gözler önüne sermiştir.²⁶⁷

İnsan kurban etme uygulamasını benimseyen toplumları çok net olarak belirleyen bilimsel çalışmalar, bu toplumların tarihinde insan kurban etme uygulamasının sadece birer örnek düzeyinde yer almadığını, yaygın bir şekilde insanlar tarafından da tercih edildiğini göstermiştir. Zira sözü edilen toplumlar, insanın içindeki manevi gücün başka hiçbir canlıda olmadığı fikrinden hareket etmiş, bu sebeple kurban olarak kullanacağı öğeyi başka hiçbir varlık ya da nesneyle mukayese etme ihtiyacı hissetmeden, sunu öznesi olarak kullanmayı tercih etmiştir. Veren ile alan (yaratan ile yaratılan ya da yaratılan ile inanılan) arasında belli bir güç transferini sağladığı düşünülen bu sunu türünde, özellikle ilk doğanların Tanrı adına kurban olarak sunulması, transferi istenen bu güçle ilişkilendirilmiştir. Çünkü doğumlar ile kozmik anlamda Tanrı'nın güç kaybettiğine inanılmış, neslin devamlılığı için hayat kaynağının bir şekilde beslenmesi gerektiği düşünülmüştür; insanların kurban edilmesi de bu nedenle tercih edilmiştir. Bir anlamda insan kurbanı; bereket, üretkenlik, güç, kudret²⁶⁸ gibi unsurların artışı sağlayacak temel etmen olarak

“Blood in Hittite Ritual”, **Journal of Cuneiform Studies**, Vol. 63, Pub. by. The American Schools of Oriental Research: 95-102; COLLINS, Billie Jean (2007), **The Hittites and Their World**, USA.

²⁶² DETIENNE, Marcel-VERNANT, Jean Pierre (1989), **The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks**, University of Chicago Press, USA; EKROTH, Gunnar (2002), **The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods**, Liège;

²⁶³ YERKES, Royden Keith (1952), **Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism**, USA.

²⁶⁴ SHACKLEY, Myra (1998), “A Golden Calf in Sacred Space? : The Future of St Katherine’s Monastery, Mount Sinai (Egypt)”, **International Journal of Heritage Studies**, 4:3-4; WILKINSON, C. K. (1928), “Early Christian Paintings in the Oasis of Khargeh”, **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, Vol. 23, No. 12, Part 2: The Egyptian Expedition 1927-1928, Pub. by. The Metropolitan Museum of Art: 29-36; POO, Mu-Chou (1995), **Wine And Wine Offering in the Religion of Ancient Egypt**, USA.

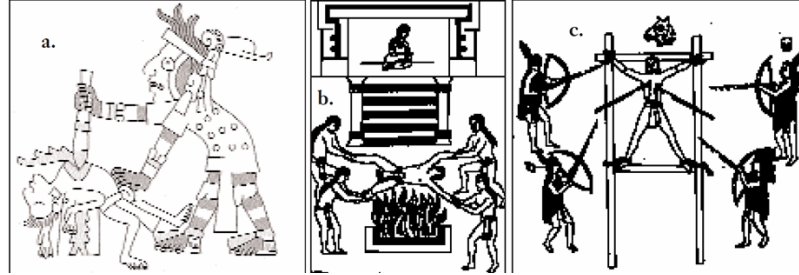
²⁶⁵ GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul.

²⁶⁶ LASEBIKAN, G. L (1998), “Eski Ahit’te Kurban”, çev. Ahmet Güç, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 7, S. 7, Bursa: 575-586.

²⁶⁷ DEMİRCAN, Adnan (2004), “Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti”: 10; Ayrıca bkz. ERGİNER, Gürbüz (1997), **Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri**, 78; DEENNIS, D.Hughes (1991), **Human Sacrifice in Ancient Greece**, Routledge, New York; FINSTERBUSCH, Karin-LANGE Armin eds. (2007), **Human Sacrifice in Jewish and Christian Tradition**, Leiden Boston; GILHUS, Ingvild Salid (2006), **Animals, Gods and Humans Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas**, USA; RIVES, J. (1995), “Human Sacrifice Among Pagans and Christians”, **The Journal of Roman Studies**, Vol. 85, Pub. by. Society for the Promotion of Roman Studies, 65-85; ANAWALT, Patricia R. (1982), “Understanding Aztec Human Sacrifice”, **Archaeology**, Vol. 35, No. 5, Pub. by. Archaeological Institute of America, USA: 38-45.

tanımlanmıştır. XIV. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve bu tarihten sonra güçlenmeye başlayan Azteklerdeki insan kurbanı da bu amaca hizmet etmiştir. Güneş ve Ay'ın yaratılışında kendi özünden bir şeyler feda ederek bir yaratım gerçekleştiren Tanrı adına, gücünü tekrar toparlaması için insan kurban edilmiştir.²⁶⁹ Özellikle kadın, çocuk, köle ya da hizmetli gibi belli bir toplumsal sınıf oluşturan bireyler bu sunularda sunu ögesi olarak kullanılmıştır.

Belli bir coğrafyada hâkimiyet kazanan Azteklerdeki insan kurbanı, yılın belli dönemlerinde periyodik aralıklarda düzenlenmiştir. Düzenlenen bu sunuların genellikle tarihsel süreç içerisinde meydana gelen büyük felaketlerden sonra yoğunluk kazandığı görülmüştür. Aztekler birçok farklı teknik ve biçim kullanarak sunularını gerçekleştirmişlerdir (Şekil 3.2). Fakat uygulanan bu pratikler içerisinde en çok tercih edileni, seçilen kurbanın kalbinin çıkarıldığı ve Tanrı'ya sunulduğu biçimler olmuştur. Sunular genellikle tanrı Huitzilopochtli için gerçekleştirilmiştir. Kurban edilecek olan kişi obsidyenden yapılmış kesici bir alet kullanılarak ya kesilmiş ya da daha canlı ilken kalbi çıkarılmıştır. Cesedin derisinin yüzülmesi; yüzülen derinin ritüele katılanlardan birisi tarafından giyilerek kanının akıtıla akıtıla hazır bulunanlar arasında gezmesi, ritüelin diğer aşamalarını oluşturmuştur (Şekil 3.3).

Şekil 3.2 Azteklerde İnsan Kurbanı Çeşitleri:

- a. Göğüs Kafesinden Kalbin Çıkarılması Esasına Dayanarak Yapılan Kurban Biçimi.
- b. Kurban Edilecek Kişinin Ateş Üzerinde Yakılması Esasına Dayanarak Yapılan Kurban Biçimi.
- c. Kurban Edilen Kişinin Ok Kullanılarak Öldürülmesi Esasına Dayanarak Yapılan Kurban Biçimi.

(Kaynak: AGUILAR-MORENO, Manuel (2006), *Handbook to Life in the Aztec Worlds*, s.155).

²⁶⁸ ERGİNER, Gürbüz (1997), *Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, 78.

²⁶⁹ BAQUEDANO, Elizabeth (1993), *Aztec Inca and Maya*, 36.

Şekil 3.3 Azteklerde İnsan Kurbanı.

(Kaynak: Codex Magliabechiano B.R. 232 Fol.70 r;
<https://www.magnoliabox.com/products/br-232-fol70r-a-human-sacrifice-from-the-codex-magliabechiano-xt69822>, 10.12.2017); SMITH, Michael E. (2012), **The Aztecs-Third Edition**, s. 221).

Coğrafya ve kültür açısından Azteklerle belli bir yakınlığı olan, inandıkları güçlere insan kurban eden, bu uygulamanın inanç sistemleri içerisinde vazgeçilmez bir konumda olduğu arkeolojik ve tarihsel verilerle ispatlanmış olan bir diğer toplum da Mayalardır.²⁷⁰ Bu nedenle, kurban ritüeli kapsamında bu medeniyet üzerinde de bir nebze durmak gerekmektedir.

İlk izleri MÖ. 1200-1000 yıllarına tarihlendirilen (Erken Klasik Öncesi Dönem);²⁷¹ coğrafya olarak Yukatan Yarımadası, Belize ve Guatemala ile Meksika'daki komşu Chiapas'ın ve batısındaki Honduras'ın bir kısmı ile sınırlandırılan Maya Uygarlığının²⁷² gerçek kimliği ile tarih sahnesine çıkışı, MÖ. 1000'li yıllara rastlamaktadır.²⁷³ Yürütülen araştırmalar ve kronolojik anlamda yapılan tespitler, Maya uygarlığının derin bir geçmişin izi üzerinde yükseldiğini göstermiştir. Önemli bir uygarlık olarak tarih sahnesinde yer edinen bu medeniyet, sadece tarihsel geçmişiyle değil, aynı zamanda dinî geçmişi, bunu eyleme geçiriş şekli ve hayatını bu unsurlara göre şekillendiriş biçimiyle de önem taşımaktadır. Bu noktada

²⁷⁰ NUTTAL Zelia (1908), **A Penitential Rite of the Ancient Mexicans**,

²⁷¹ FOSTER, Lynn V. (2002), **Handbook to Life in the Ancient Maya World (Facts on File Library of World History)**, 17.

²⁷² MCKILLOP, Heather (2004), **Understanding Ancient Civilization/The Ancient Maya: New Perspectives**, 29.

²⁷³ Maya uygarlığının kronolojik gelişimini takip edebilmek konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. HENDERSON, John S. (1997), **The World of the Ancient Maya**, Cornell University Press, New York, xvi.

Mayaların ön plana çıkan en önemli dinsel uygulamalarından biri de kurban sunularıdır.²⁷⁴

Mayalar, kanlı kurban geleneği içerisinde, hayvanlardan daha çok insanların kurban öznesi olarak kullanıldığı bir toplum olarak karşımıza çıkmıştır. Toplumun en alt tabakası olarak görülen köle ve hizmetliler, genellikle bu kurban türünde sunu öznesi olarak kullanılmıştır. İnsanın genellikle bütün vücudunun, nadiren de vücudundan herhangi bir organın sunu öznesi olarak kullanıldığı bu ritüel biçimlerinde, dikkat çekici en temel özellik, kurban töreninin toplumsal anlamda güçlü ve hatırlı kişilerce yapılmış ve yönetilmiş olmasıdır.²⁷⁵

Genel itibarıyla XII. yüzyılda başlayıp XVI. yüzyıla kadar devam ettiği bilinen Mayaların kurban törenlerinde, daimi olarak uygulanan en temel ve yaygın usul, kurban edilecek kişinin Azteklerde olduğu gibi kalbinin çıkarılması ve Tanrı'ya öyle sunulmasıdır. Bu yöntem uygulanırken öncelikle esirin boynuna kutsal olduğuna inanılan pamuk bir ip bağlanmış, esirin bir yıl süresince tüm istekleri yerine getirilerek yaşamasına müsaade edilmiştir. Bir yılın sonunda ise seçilen esirin vücudu gül yağı ile ovulduktan sonra Ay Tapınağı'nda rahip tarafından kalbi çıkarılmak suretiyle kurban edilmiştir.²⁷⁶ Kan akıtma esasına dayanarak yapılan ritüellerde bazı durumlarda kurban edilecek insanın boğularak sunulması da tercih edilmiştir. Her iki türde de kurbanlar kimi zaman bir dağ tepesinde kimi zaman da bir kuyu başında gerçekleştirilmiştir.²⁷⁷ Bu temel biçimlerin yanı sıra, olağandışı bazı uygulamaların da pratikte yer aldığı görülmüştür. Bu ekstrem sunu şekillerinden biri, vücudun kulak, dudak ya da göğüs kafesi gibi herhangi bir bölgesine açılan yaralarla kan akıtılması sağlanarak Tanrı'ya bir işaret göndermek şeklindedir.²⁷⁸ Bir diğer şekli de cinsiyet unsurunun ön planda olduğu uygulamalardır. Kurban, -bilinen anlamlarının dışında- bazen kendisini Tanrı'ya adayan bir kadın figürü, bazen de

²⁷⁴ SHARER, Robert J.-TRAXLER, Loa P. (2006), *The Ancient Maya*, 6.

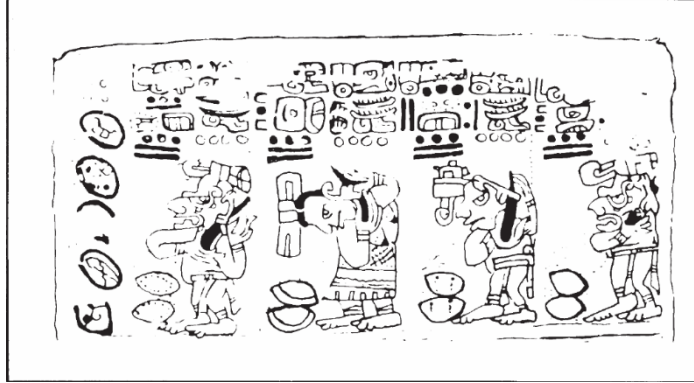
²⁷⁵ TIESLER, Vera-CUCINA, Andrea (2007), *New Perspectives on Human Sacrifice and Ritual Body Treatments in Ancient Maya Society*, 27.

²⁷⁶ GORRY, Conner (2009), *Explorer's Guide Guatemala: A Great Destination*, 45.

²⁷⁷ Kuraklık dönemlerinde genç kız ve delikanlılar bir ritüelle, dibinde büyük yılanların ve canavarların yaşadığına inandıkları ve kutsal saydıkları volkanik bir kuyuya atılarak kurban ediliyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. ERGİNER, Gürbüz (1997), *Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 79.

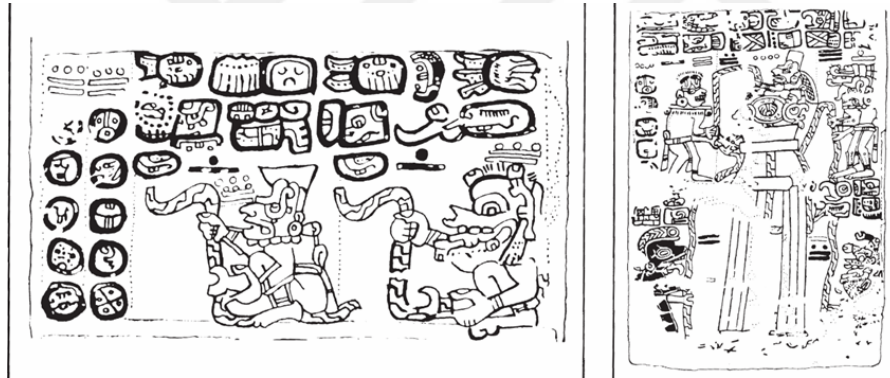
²⁷⁸ LANDA, Fray Diego de (1941), *Landa's Relacion de las Cosas de Yucatan*, 110-113.

erkeklik organından kan alınması suretiyle kendini adayan bir erkek olarak karşımıza çıkmıştır (Şekil 3.4, 3.5).²⁷⁹

Şekil 3.4 Mayalarda Kulaktan Kan Alınarak Yapılan Kurban- Mayalar-Klasik Sonrası-Geç Klasik Dönem.

(Kaynak: JORALEMON, David P. (1974), “Ritual Blood-Sacrifice Among the Ancient Maya: Part I:”, Fig. 3, s. 62).

Şekil 3.5 Penisten Kan Dökülmesi Sahnesi- Penisten Dökülen Kanla Yapılan Ayin- Mayalar, Klasik Sonrası-Geç Klasik Dönem.

(Kaynak: JORALEMON, David P. (1974), “Ritual Blood-Sacrifice Among the Ancient Maya: Part I:”, Fig. 3, s. 62).

Farklı psikolojilerin ürünleri olarak karşımıza çıkan ve geçmişinin nereye dayandığı, kökeninin neyle ilişkili olduğu hakkında net bilgilerin elde edilemediği kanlı kurban geleneklerinin, özellikle de insanın özne olarak kullanıldığı kurban törenlerinin yakın zamanlara kadar uygulanmış olması şaşırtıcı bir sonuç olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, usul ve esaslarını açıklamaya çalıştığımız bu bölümde, kan akıtmaya dayalı kurbanların kimi zaman şükür, kimi zaman itaat, kimi zaman da inanç ögesi ya da belirteci olarak kullanıldığı kanaatine varılmıştır. Elde edilen

²⁷⁹ JORALEMON, Peter David (1974), “Ritual Blood-Sacrifice Among the Ancient Maya: Part I, 59.

bilgiler sonucunda, monoteist dinlerde uygulanan kanlı kurban geleneklerini de bu kapsamda değerlendirebilmemize imkân vermiştir. Öyle ki, bu dinler kapsamında yapılan kurbanlardan: Habil tarafından sunulan hayvan kurbanı ile Tanrı'nın vereceği hükme itaat; Nuh peygamber tarafından verilen kurban ile Tanrı'nın biten gazaptan dilediğini esirgediği için şükür; İbrahim ve İsa peygamber için ise iman kaynaklı teslimiyet anlamı çıkmaktadır.

Tarih boyunca karşılaşılan büyük zorluklar, şiddet ve ağırlık derecelerine göre, kurbandsal sunularda kullanılan canlı ve cansız nesnelerin belirlenmesinde etkili olmuştur. Nitekim yapılan araştırmalar, insanların karşılaştıkları zorluk derecesine göre eylemde bulunduklarını gösteren bulgular ortaya koymuştur. Zorluklarla baş etmek için ihtiyaç duyulan gücün çokluk ya da azlığı, nitelik olarak sunu çeşitlerine de yansımıştır. Kanlı kurbanlar içerisinde özellikle insan kurbanının yer alması muhtemelen bu sebeptedir.

3.2. Kansız Kurbanlar

Bir ibadet biçimi olarak Tanrı'ya ulaşmada önemli bir basamak olarak görülen kurban ritüeli kapsamında, bazı toplumların sahip oldukları inanç sistemlerinin gösterdiği rota gereğince, inandıkları güçlere değişik nitelikte kurbanlar sundukları görülmüştür.²⁸⁰ Buna göre; Tanrı'ya ulaşabilmenin, onun sevgisini kazanabilmenin, böylelikle üstün bir gücün desteğini kazanarak tüm tehlikelerden uzak kalabilmenin hedeflendiği kansız kurban ibadetinde, kurban sunusu olarak canlı varlıkların kullanılabilirdiği gibi cansız nesnelerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Kurban olarak sunulan nesnenin ya da canlının cinsi ve niteliği ikinci derecede önem arz ederken, asıl önemsenenin kurbanın sunuluş biçimi olduğu görülmüştür.

“*Kansız kurbanlar*” başlığı altında incelenen ve kökleri çok eskilere dayanan sunu tipinde²⁸¹ insanların temel hedefi, elde edilecek bereketin sürekli olmasını sağlamaktır. İnsanları bu yola, sundukları kurban vasıtasıyla Tanrı'dan garanti alacaklarına dair geliştirdikleri inancın sevk ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle insanlar, imkânları ölçüsünde sahip oldukları herhangi bir nesnenin en güzel ve en nitelikli kısmını inandıkları güçlere sunmuştur. Bu yaklaşımlarında çeşitli etmenlerin

²⁸⁰ ERGİNER, Gürbüz (1997), **Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri**, 139.

²⁸¹ GILL, David (1974), “Trapezomata: A Neglected Aspect of Greek Sacrifice”, 118.

rolü olmuştur. Yaşanan coğrafya ve dönem özelliklerinin, toplumların yaklaşımlarını etkileyen temel esaslar olduğu kabul edilmektedir. Bu esasların belirlemiş olduğu çevre dâhilinde insanlar sundukları kurbanların cins, tür ve uygulama biçimlerini tayin etmişlerdir.

Tanrı adına sunulmak üzere grup içerisinde icra edilen kurban törenlerinde ilk tercih edilen sunu nesnesi bitkiler olmuştur.²⁸² Meyveler, sebzeler,²⁸³ çeşitli bitki türleri, bu bitki türlerinden elde edilen yağlar, arpa, buğday, pirinç, darı gibi hububatlar, bunlardan elde edilen ekmek, çörek gibi yiyecek türleri, en fazla kullanılan ana malzemeler arasındadır.

Bu malzeme ve ürünler dışında farklı nesneler de sunu ögesi olarak kullanılmıştır. Kaynaklarda bazı toplumlar tarafından çiçeklerin de birer sunu ögesi olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bu bilgiler, o toplumlarda yapılan çiçek sunularının en az sebze ve meyve sunuları kadar değer taşıdığını göstermektedir.²⁸⁴

Çoğunlukla yukarıda bahsettiğimiz besin malzemeleri kullanılarak icra edilen kansız kurban sunuları arasında sayılması gereken bir diğer sunu çeşidi de içecek türleri ile yapılanlardır. Yapılan araştırmalar, bu öğeler kullanılarak yapılan sunuların da en az yiyecek türleriyle yapılanlar kadar önem arz ettiğini göstermiştir. Ayrıca bu tür sunuların kimi kültürlerde çok daha yaygın olduğu tespit edilmiştir. Özellikle eski Türk toplumlarında “saçı/ıdık” olarak adlandırılan sunu tipleri bu gruba girmektedir.²⁸⁵

İçecek türleriyle yapılan sunularda genellikle süt, süttten yapılmış ve hafif mayalandırılarak elde edilmiş kırmızı, şarap, su ve bira gibi içecek türleri kullanılmıştır.²⁸⁶ Yaşamın kaynağı olan, temizleyici ve arındırıcı etkisiyle

²⁸² DUNNILL, John (2003), “Communicative Bodies and Economies of Grace: The Role of Sacrifice in the Christian Understanding of the Body”, 83; DETIENNE, Marcel (1989), “Culinary Practices and the Spirit of Sacrifice,” **The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks**, 40.

²⁸³ HASTORF, Christine A. (2016), **The Social Archaeology of Food: Thinking about Eating from Prehistory to the Present**, 229; WIRZBA, Norman (2011), **Food and Faith: A Theology of Eating**, 120-121.

²⁸⁴ DHORME, Édouard Paul-DUSSAUD, René (1949), **Les Religions de Babylonie et d'Assyrie**, 222; <http://toplumvetarih.blogcu.com/sumer-tanrilarina-farkli-kurban-sunumu/270247> (12.11.2017)

²⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. AKGÜN, Engin (2007), “Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar”, **Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences**, S. 1 (2), Ankara: 139-153.

hayatımızda önemli bir yer kaplayan su, renk olarak kana benzediği için hayat veren ve dinamik bir yapıyı işaret eden şarap, kullanılan malzemeler içerisinde en fazla öne çıkan içeceklerdir. Özellikle şarap kullanılarak yapılan sunu törenleri günümüzde de yaşamaya devam etmektedir; çünkü şarap Hristiyanlıkta İsa peygamberin kanını sembolize ettiği Evharistiya ayininin temel ögesi haline getirilmiştir.²⁸⁷

Ancak bu başlık altında incelenen sunularda da tercih ve uygulamalardan kaynaklanan bazı farklılıklar oluşmuştur. Dolayısıyla yiyecek ve içecek sınıfına girmeyen malzemeler kullanılarak yapılan bazı sunu tiplerinin de bu başlık altında incelenmesi gerekmiştir. Bu anlamda farklılık gösteren ilk sunu çeşidi, “koku” esasına dayalı olarak yapılan buhur benzeri sunulardır.²⁸⁸ Boğazlanmamış bir hayvanın etinin malzeme olarak kullanılmadığı yakmalık sunular da bu türe dâhil edilebilir.²⁸⁹ Kokuya dayalı olarak yapılan tütsü benzeri sunuların, diğer sunu tipleri içerisinde belli bir etki derecesine sahip olduğuna inanılmıştır. Tanrı’ya ulaşan kokuyla Tanrı’nın hoşnut edileceğine, sunuyu gerçekleştiren kişinin de bu vesileyle Tanrı’yla kuvvetli bir bağ ve iletişim kuracağına inanılmıştır.²⁹⁰

Bu başlık altında yer alması gereken bir diğer sunu çeşidi de değerli ve yarı değerli metallerin kullanıldığı sunulardır. Ekonomik olarak biraz daha gelişmiş kültürlerde görülen bu sunu örnekleri, diğerlerinden oldukça farklı nesnelerin kullanılması sebebiyle hayli dikkat çekici bir tür olarak karşımıza çıkmıştır.²⁹¹ Bu tür sunuda takdimde bulunan kişinin erişmek istediği amaç, daha önce anlattığımız hediye torisindeki amaca benzemektedir.

Yiyecek, içecek, koku, değerli metallerin sunulması gibi pek çok pratiğin karşımıza çıktığı bu sunu grubunda, tüm sunular bahsettiğimiz üzere sadece maddi unsurlara dayanılarak yapılmamıştır. Bunun dışında manevi anlam taşıyan sunuların da yapıldığı görülmüştür. Ancak manevi anlam taşıyan bu sunular, sembolik olarak

²⁸⁶ WILSON, Nigel Guy (2006), *Encyclopedia of Ancient Greece*, 194; ARMUTAK, Altan (2004) “Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine bir İnceleme”, 170; HENNINGER, Joseph (1987), “Sacrifice”, 546.

²⁸⁷ VALANTASIS, Richard (2000), *Religions of Late Antiquity in Practice*, 293.

²⁸⁸ BAAREN, Th. P. Van (1964), “Theoretical Speculations on Sacrifice”, 7; GÜÇ, Ahmet (2003), *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, 50.

²⁸⁹ *Tevrat*, Levililer, 2: 2-9-11.

²⁹⁰ GREEN, Deborah A. (2011), *The Aroma of Righteousness: Scent and Seduction in Rabbinic Life and Literature*, 75-76.

²⁹¹ Henninger.”Sacrifice”,546; RUPPERT, Brian Douglas (2000), *Jewel in the Ashes: Buddha Relics and Power in Early Medieval Japan*, 145.

somut bir düzleme aktarılarak gerçekleştirilmiştir. Musevilikte önem kazanan günah keçisi geleneği,²⁹² Hristiyanlıkta popülaritesi artmış olan dünyevi zevklerden kaçınma geleneği (münzevilik)²⁹³ ya da erkekler için hadım olma, kadınlar için kilise uğruna cinsellikten vazgeçme gibi uygulamalar, bu sunu tipini örneklemektedir.

Bu grup içerisinde sayılması gereken son sunu biçimini ise bedel kurbanları oluşturmuştur. Bu anlamdaki kurbanlar, sembolik anlatımlı kurbanlar olarak tanımlanabilir. Saç, tırnak gibi insan bedenine ait parçaları ya da organları sunma geleneği, bu türe dâhil edilebilecek kurban örnekleridir.

²⁹² Eski Ahit'deki Kefaret Günü ayinlerinde kurban unsuru olarak iki tane keçi kullanılmıştır. Bu keçilerden bir tanesi İsrail'i affetmesi için Yehova'ya diğeri ise yer altı tanrısı Azazel'e sunulmuştur. Yahudi kavminin günahlarını yüklenen bu keçilerden biri kavmin günahlarından kurtulması için ıssız bir çöle bırakılmış veyahut yine aynı amaç güdülerek uçurumdan aşağıya atılmıştır. Diğeri ise kesilerek tanrıya sunulmuştur. Günah keçisi kavramı bu gelenekten izler taşıyan bir terim olarak dilimize de yerleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. KÖSE, Mustafa (2014), "Kitap Tanıtım ve Değerlendirme: GÜNAH KEÇİSİ", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. 14, S. 3, İstanbul: 315-320. CAMPBELL, Charlie (2013), **Günah Keçisi**, çev. Gizem Kastamonulu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

²⁹³ BRADBURY, Scott (1995), "Julian's Pagan Revival and the Decline of Blood Sacrifice", 334.

4. İLK KURBANLAR

4.1. Kurban Meselesinde Habil ve Kâbil Hikâyesi

Tanrı, evreni yarattıktan ve evrensel sistemi fiziksel, kimyasal ve biyolojik yasalarla işleyen bir düzene oturtuktan sonra, yaratıcı kimliğiyle bu kez de görebilen, duyabilen, konuşabilen, akli sayesinde düşünebilen, bu vasıta ile yaratıcının varlık bilgisine ulaşabilen, bu yaratıcıya itaat ve ibadet etmesi gerektiğini düşünebilen ve bu düşüncesini faaliyete geçirebilen bir canlı yaratmak istedi. Her iradesini gerçekleştirme kudretine sahip olan Tanrı, yeryüzünü ekip biçmesi, imar edip işlemesi için, çeşitli beceri ve kabiliyetlerle donattığı insanı yarattı. İnsan neslinin yeryüzündeki timsali olan Âdem peygamber ve ondan hemen sonra yaratılan Havva, Tanrı'nın yarattığı bu düzen içerisinde yerlerini aldılar.

Tevrat ve Kur'an-ı Kerim'de benzer ifadelerle anlatıldığına göre, hayatlarını ilk önceleri cennette sürdüren bu iki insan,²⁹⁴ Tanrı tarafından yasak edilen meyveyi yedikten sonra Tanrı'nın koyduğu hükümlere uymadıkları gerekçesiyle oradan çıkarıldılar ve yeryüzüne gönderildiler. Artık insan denilen canlı yeryüzündedir, fanidir; hayatını dünya denilen sistem içerisinde devam ettirebilmesi de kendi mücadelesine bağlıdır. Âdem peygamber ve Havva'nın başından geçen bu olay, insan neslinin yeryüzündeki macerasına temel teşkil eden bir mihenk taşı olmuştur.

Âdem peygamber ve Havva'dan üreyen ve gelişen insan nesli, uyması ve uygulaması gereken her şeyi bu ailenin başından geçen olaylar ışığında değerlendirmeye başlamıştır. Âdem peygamber ve Havva'nın Hâbil ve Kâbil adındaki iki çocuğu arasında geçen mesele, insanlık tarafından ders alınması gereken ilk kıssalardan birini oluşturmuştur. Kıskançlık, kıskırtıcılık, cinayet, katil, maktul, meslek seçimi anlayışı;

²⁹⁴ **Tevrat**, Yaratılış 2:15;

“RAB Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Adem'i oraya koydu.”

Kur'an-ı Kerim, 2/Bakara Suresi: 35;

“Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, istediğiniz yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz” dedik.”

göçebe ve yerleşiklik,²⁹⁵ mülkiyet, buna bağlı olarak gelişen toplumsal yapılanma ile kurban kavramı gibi pek çok kavram, ilk defa bu iki kardeş arasında geçen olaylar silsilesi vasıtasıyla tarih sahnesine çıkmıştır. İki kardeşin hayat öyküsü, içeriğindeki pek çok bileşenle farklı dinlere mensup olsalar da tüm insanlığa hitap edebilmiş ve zamana karşı direnerek tüm insanlık için eğiten ve öğüt veren bir hikâyeye dönüşmüştür.²⁹⁶

Genel anlamda kıskançlık, çatışma ve teslimiyet gibi unsurların ön planda olduğu bu öykü, tek tanrı inancına dayalı üç semavi dinin (Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet) kutsal kitaplarıyla insanlığın hayatına girmiştir. Üç inanç sisteminde de varyantları olmasına rağmen inananlar için ortak bir payda oluşturan hikâye, kurban ritüelinin gelişim çizgisini belirlemeye çalıştığımız bu çalışma kapsamında bizler için de büyük önem taşımıştır. Çünkü kurban meselesi ilk defa bu kardeşlerin hayatlarındaki olaylar zincirinin başlangıcı olarak karşımıza çıkmış, tüm dünya dinlerinin temelinde yer alan bu dinsel pratik esas kaynağını buradan almıştır.

İnsanlık tarihindeki bazı ilklerin nasıl cereyan ettiğini ve kurban sunma eyleminin bu olaylar zinciri içerisindeki yerini ayrıca ele alacağımız hikâyede dikkat çeken en temel olay “*cinayet*” denen ağır suçun işlenişidir. Ölüm kavramı ilk kez bu kardeşlerin başından geçen olaylarla insan hayatına dâhil olmuştur. Cinayet kavramı, Tevrat’ta geçen “... *Kayin, kardeşi Habil’e ‘Haydi, tarlaya gidelim!’ dedi. Tarlada birlikteyken Kayin, kardeşine saldırıp onu öldürdü.*”²⁹⁷ şeklindeki ifadelerle ilk defa yazılı bir kodekte yer almıştır. Peki, Kâbil, kendinden önce bir örneği olmamasına rağmen bu ilk cinayeti neden işlemiştir? Tarihteki ilk katil ve maktul kavramlarının ortaya çıkışının asıl sebebi nedir? Tevrat (Ahd-i Atik), İncil (Ahd-ı Cedit) ve Kur’an-ı Kerim’de ortak bir tema olarak geçen ve ilahi mesajı yoğun olan bu hikâyede, büyük kardeşin küçük kardeşi öldürmesi, konuyla ilgilenen herkesin en

²⁹⁵ HORBLOWER, G. D. (1944), “Cain and Abel: The Choice of Kind of Sacrifice”, 45-46.

²⁹⁶ ALBAYRAK, Kadir-GENÇ, Hatice (2015), “Georg Britting’in “Altwasser’da Kardeş Katli” adlı Öyküsünde Kâbil ve Habil Motifi/ Cain And Abel Motive In The Story “Ein Brudermord Im Altwasser” By Georg Britting”, 283.

²⁹⁷ **Tevrat**, Yaratılış, 4: 8;

“*Kayin kardeşi Habil’e, “Haydi, tarlaya gidelim[i]” dedi. Tarlada birlikteyken Kayin kardeşine saldırıp onu öldürdü.*”

çok dikkatini çeken olaydır. Bu cinayet genel itibariyle abi Kâbil'in kıskançlık duygusuyla açıklanmıştır. Ancak konunun belli bir açıklığa kavuşturulması için bu temel yorumdan uzaklaşıp hikâyenin ana karakterlerinin isimleriyle ilgili detaylı bir çalışma yapılmasının da gerektiği düşünülmüştür.²⁹⁸ Zira isimlerin kişilerin karakteristik özelliklerine işaret edebileceği fikrinden yola çıkılmış, dolayısıyla bunun da hikâyenin akışına etki etmiş olabileceği düşünülmüştür. Tanrı'nın lanetine uğrayan, bu sebeple huzur içinde yaşama imkanını tümüyle kaybeden Kâbil ile henüz yirmi yaşında genç bir delikanlı olan Habil'in öyküsü, bu esaslar doğrultusunda tahlil edilmeye çalışılmıştır.²⁹⁹

Varlığı beş duyuyla algılanamayan fakat aklın soyut düşünce gücüyle var olduğuna dair büyük bir inanç geliştirilen Yaratıcı'nın, evreni yarattıktan sonra diğer canlı ve cansız varlıkları nasıl isimlendirdiği konusunda yazılı kodekslerde –en azından teorikte- ortak bir tema bulunamamıştır. Fakat buna rağmen semavi dinler açısından incelendiğinde, konu hakkında aynı temel üzerinde yükselen iki fikrin ön plana çıktığı görülmektedir. Birinci fikir; Tanrı'nın bir nesneyi yarattıktan sonra isimlendirdiği, isimlendirdiği her bir nesneyi Âdem peygambere ismiyle tanıttığı ve öğrettiği üzerine kurulmuştur. İkinci fikir ise; Tanrı'nın Âdem peygamberi kendi özelliklerinin sınırlı bir bileşimi olan bir varlık olarak yarattığı, dolayısıyla Âdem peygamberin kendine bahşedilen ilahi kaynaklı hikmet sayesinde etrafındakileri isimlendirdiği anlayışı üzerine inşa edilmiştir. Her ikisinde de, öznel farklı olsa bile kaynağın aynı olduğu, yani isimlendirmelerin Tanrı tarafından yapıldığı görüşü bulunmaktadır. Buna göre; kutsal kitap Tevrat'ta *“Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı.”*³⁰⁰ ...

²⁹⁸ Hâbil ve Kâbil ismi üzerine yapılan etimolojik çalışmalar hakkında geniş bilgilere ulaşmak için bkz. ÖZTÜRK, Mustafa (2004), “Kur'an-ı Kerim, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil-Kâbil Kışası”, 147-164.

²⁹⁹ BYRON, John (2011), **Cain and Abel in Text and Tradition: Jewish and Christian Interpretations of the First Sibling Rivalry**, 30.

³⁰⁰ Tevrat, Yaratılış, 2:19;

“RAB Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların, hepsini topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Adem'e getirdi. Adem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı.”

ve Âdem karısına Havva adını verdi. Çünkü o bütün insanların annesiydi”³⁰¹ şeklinde geçen hükümler ile Kur’an-ı Kerim’de “... ve Âdem’e isimlerin hepsini öğretti, sonra onları meleklere gösterip ‘Haydi, davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin!’ dedi”³⁰² şeklinde geçen hükmün -ifadede farklılıklar olsa da- özde birlik oluşturduğu görülmüştür. Yorumcular her iki durumda da isim koyucu olanın Tanrı olduğunu savunmuşlardır. Hâbil ve Kâbil kardeşlerin isimlendirilmeleri de bu yorumlar doğrultusunda çözümlenmeye çalışılmıştır.

Âdem peygamber ve Havva’nın çocuklarına Kâbil ve Hâbil isminin verilmesiyle ilgili üç kutsal kitapta da herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu belirsizliğe rağmen kutsal kitap Tevrat esas alındığında, isimlerin Havva tarafından verilmiş olabileceği düşünülmüştür. Tevrat’ta geçen “... Âdem karısıyla yine yattı. Havva bir erkek çocuk doğurdu. ‘Tanrı Kayin’in öldürdüğü Habil’in yerine bana başka bir oğul bağışladı’ diyerek çocuğa Şit adını verdi” hükmü, bu düşünceyi doğrular nitelikte kabul edilmiş fakat bu durum konuyu tam anlamıyla açıklığa kavuşturmamız için yeterli olmamıştır. Bir belirsizliğe rağmen bu açıklamalar göz önünde bulundurularak Kâbil ve Hâbil isimlerinin kökenleri araştırılmaya çalışılmıştır.

Âdem peygamber ve Havva’nın ilk çocuğu olan kişi, İslâmî kaynaklarda “Kâbil”, Tevrat’ın Türkçe tercümesinde “Kain”, İbrani dilinde ise “Kâyin” ismiyle karşımıza çıkmıştır. İsmi kökeninde yatan temel anlam, esasında Tekvin 4:1 hükmünde geçen anlamla ilişkilendirilmiştir. Havva’nın “... Rabbin yardımıyla bir oğul dünyaya getirdim” şeklindeki sözü, Kain kelimesinin açıklanması için yeterli verileri sunmuştur. Buna göre Tevrat hükümleri baz alındığında, Kain’in “kazanmak” anlamını taşıyan bir isim olarak açıklanması mümkündür.³⁰³ Sözcük bir yönüyle bu şekilde açıklanırken farklı din ve dünya görüşüne sahip kişilerce farklı şekillerde de yorumlandığı olmuştur. Başta Yunan din bilgini Philo olmak üzere pek çok din

³⁰¹ **Tevrat**, Yaratılış, 3: 20;

“Âdem karısına Havva adını verdi. Çünkü o bütün insanların[ii] anasıydı.”

³⁰² **Kur’an-ı Kerim**, 2/Bakara Süresi: 31;

“Âdem’e bütün adları öğretti. Sonra onları meleklere arz ederek: “Eğer doğru sözlü iseniz şunların adlarını bana bildirin” dedi.”

³⁰³ HARMAN, Ömer Faruk “Hâbil ve Kâbil”, DİA, XIV. 376.

bilgini ve araştırmacı, Kain kelimesinin “*sahip olan*” anlamına geldiğini savunmuştur.³⁰⁴

Habil ve Kâbil kıssası İslami açıdan incelendiğinde, ilk göze çarpan husus Habil ve Kâbil kardeşlerin isimlerinin Kur’an-ı Kerim’de ve Hz. Muhammed’in hadislerinde geçmediğidir. Allah’a kurban sunan bu iki kardeşten Kur’an-ı Kerim’de sadece isim verilmeksizin bahsedilmektedir. Yoruma dayalı İslami kaynaklarda ise hikâye biraz daha detaylı anlatılmakta, ancak bu detayların da İsrailiyat denen Yahudi anlatımlarından alıntılandığı belirtilmektedir. Dolayısıyla İslami literatürde kardeşlerin kimlikleri hakkındaki sağlam bilgi sadece Kur’an’da anlatıldığı kadardır; Tevrat’ta yer alan kısa ama öz bir hüküm³⁰⁵ ise Habil’le alakalı detay bir bilgi vermektedir. Buna göre, kardeşlerden maktül olan Hâbil, katil olan Kâbil’den sonra doğmuştur. Yirmi yaşında ağabeyi Kâbil tarafından katledilerek hayatını kaybeden Hâbil’in ismi İbranice’de “*nefes*” ya da “*geçici olan şey*” anlamına gelmektedir.³⁰⁶ Karakterin yaşam öyküsü ile bire bir örtüşen bu anlamlandırma pek çok yorumcu tarafından yetersiz bulunmuş, özellikle erken dönem teologları konuyla alakalı farklı fikirler öne sürmüştür. Hâbil’in acı dolu yaşam öyküsünün etkisi altında kalan kimi araştırmacılar ise ismin “*hiçlik*” ya da “*üzüntü*” terimlerinin karşılığı olarak kullanılmış olabileceğini savunmuşlardır. Bu anlamlandırma zamanla fani olan insanın dünya üzerindeki kısa yolculuğunu ifade eden bir sıfat haline getirilmiştir.³⁰⁷

İsim meselesinin çözümlenmesinden sonra, insanlık tarihinin ilklerini içeren bu öyküyü anlamada ve yukarıda cinayetin çıkışıyla alakalı sorduğumuz soruları cevaplamada önem kazanan bir diğer husus da, her iki kardeşin tercih etmiş oldukları mesleki meşguliyetlerdir. Çünkü aynı kan ve karından olan bu iki kardeşin meslek olarak yüklendikleri görevler, hikâyenin teolojik boyutunun detaylı bir şekilde incelenmesine imkân veren bir özellik taşımaktadır.

³⁰⁴ SCARLATA, M. W. (2012), **Outside of Eden: Cain in the Ancient Versions of Genesis 4.1-16**, Bloomsbury Publishing USA, 35

³⁰⁵ **Tevrat**, Yaratılış, 4:2;

“*Daha sonra Kayın’ın kardeşi Habil’i doğurdu. Habil çoban oldu, Kayın ise çiftçi.*”

³⁰⁶ BYRON, John (2011), **Cain and Abel in Text and Tradition: Jewish and Christian Interpretations of the First Sibling Rivalry**, 32-33.

³⁰⁷ BYRON, John (2011), **a.g.e.**, 33.

Kutsal kitap Tevrat'ta, Âdem peygamber ve Havva'nın en büyük oğulları³⁰⁸ olan Kâbil'in tarımla uğraştığı, dolayısıyla hayatını bir çiftçi olarak idâme ettirdiği belirtilmektedir. Yine aynı kitapta, küçük kardeş Hâbil'in meslek olarak hayvancılıkla uğraştığı, dolayısıyla hayatını çoban olarak sürdürdüğü bilgisi verilmektedir. Tevrat'ta kardeşlerin meslek seçimleriyle ilgili bilgi verilirken, ilk olarak yaşça küçük Hâbil'in mesleğinden bahsedilmesi, teolojik olarak acaba dikkat edilmesi gereken bir husus olarak mı değerlendirmelidir? ³⁰⁹ Meslek seçimleri karakterlerin bir tercihi mi yoksa Tanrı tarafından karakterlere verilen bir görev midir? Konu tüm yönleriyle değerlendirildikten sonra, bu tercihlerin arka planında teolojik olarak önemli bir anlam bulunduğu kanaatine varılmıştır. Çiftçilik ve çobanlık mesleklerinin kardeşlerin kendi tercihleri gibi görüldüğü fakat aslında Tanrı tarafından onlara tayin edildiği fikrini çağrıştıran husus, Âdem peygamberin Tevrat'a göre Eden bahçesinden kovulduğunda, Tanrı tarafından yeryüzünde toprakla uğraşmakla cezalandırdığının anlatılmış olmasıdır. Tevrat'a göre meselede toprak lanetlenmiş ve onun bereketli olması Âdem'in vereceği zahmete bağlanmıştır.³¹⁰ Karakter olarak sert mizaçlı, isyankâr, kıskanç, her şeye sahip olmak isteyen ve nefsinin kölesi olan Kâbil'in meslek olarak yüklenmiş olduğu görev de bu manada ona Tanrı tarafından verilmiş olmalıdır. Gelecekte yapacağı şeyleri bilen, kendisine iman ve itaate noksanlık gösterecek olan kuluna, Tanrı bu mesleği layık görmüş olmalıdır. Bu, Kâbil'e işaret niteliğinde gönderilen bir mesajdır. Tarımla uğraşan bir karakter olarak vazifelendirilen Kâbil ile daha üst bir pozisyon olduğu düşünülen biraz da liderlik vasfının sembolü olarak görülen çoban Hâbil'in hikâyesi, tüm bu bileşenler dikkate alınarak açıklanmaya çalışılmalıdır. Bizce zaten meselenin

³⁰⁸ Kutsal kitap Tevrat'ın verdiği bilgiye dayanarak bu cümlelerin doğru olduğu kabul edilebilir. Çünkü yazılı kodekste, Kâbil'in Habil'den önce doğduğu net bir şekilde vurgulanmıştır. Aynı mesele üzerinde Kur'an-ı Kerim'de herhangi bir sıralama geçmemektedir. Âdem'in oğulları ile ilgili bu olay, Maide Suresi'nde kısa, öz fakat verilmek istenen mesaj net bir şekilde ortaya konularak anlatılmıştır

³⁰⁹ AMBROSE, S. (1961), *Hexameron, Paradise, and Cain and Abel, The Fathers of the Church*, 367; Ayrıca, John BYRON tarafından yazılan; *Cain and Abel in Text and Tradition: Jewish and Christian Interpretations of the First Sibling Rivalry* adlı kitapta da yer alan farklı din bilginleri ve yorumcular tarafından yapılan yorumların incelenmesi konuyla alakalı geniş bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

³¹⁰ Tevrat'ta Yaratılış, 3:19'da olay tüm ayrıntılarıyla aktarılmıştır. İslam itikati dikkate alınacak olursa, olayla ilgili Kur'an-ı Kerim'de detay verilmediği görülür. Fakat Taha Suresi 117. Ayette Âdem'in kurallara uymaması halinde sıkıntı çekeceği hususu üzerine bilgilendirildiği yer almıştır.

özünü Tanrı'nın kullarını iyi tanınması, ne yapacaklarını önceden bilmesi, somut olarak varlık düzlemine geçirmeden önce onları teste tabi tutması fakat her şeye rağmen irâde unsurunu göz önünde bulundurarak onları tekrar imtihan etmesi oluşturmuştur. Çünkü kutsal kitaplar Tanrı'yı, yarattığı canlı ve cansız her nesnenin özünü en iyi bilen olarak tanımlamaktadır. Tevrat'ta geçen "*Oturuşumu ve kalkışımı Sen bilirsin; düşüncemi uzaktan anlarsın, yolumu ve yattığım yeri ayırt edersin ve bütün yollarımı iyi bilirsin. Çünkü dilimde bir söz yokken, işte, ya Rab, Sen onu tamamen bilirsin!*"³¹¹ şeklindeki ifade ile Kur'an-ı Kerim'de geçen "*Göklerde, yerde, bu ikisinin arasında ve nemli toprağın altında olanların tümü O'nundur. Sözü açığa vursan da, (gizlesen de birdir). Çünkü şüphesiz O, gizliyi de, gizlinin gizlisini de bilmektedir*"³¹² şeklindeki ifade, Tanrı'nın bilgeliğini aynı doğrultuda açıklamaktadır. Dolayısıyla Kâbil ve Hâbil meselesinde de işin özünü oluşturan temel felsefe, Tanrı'nın bilgeliğini vurgulayan hükümler doğrultusunda anlaşılmalıdır. Tanrı yarattığı kulların iç dünyalarında barındırdığı hasletleri bilmektedir. Cömert olamayacak, kıskançlık duygusuna gem vuramayacak ve isyan edenlerden olacak olan Kâbil ile cömert, sadık ve itaatkâr Hâbil'in hikâyesi buna göre şekillendirilmiş olmalıdır.

Habil ile Kâbil hikâyesinin arka planı hakkındaki bu ayrıntılardan sonra, hikâyenin aslından da bahsedilmesi son derece önemli ve gereklidir. Özellikle bu çalışmanın ana kavramı olan "kurban" konusundaki tüm yaklaşımların anlaşılması, semavi dinlerde "ilk kurban" olarak bilinen bu olayın detaylarıyla ortaya konmasına bağlıdır.

Habil ve Kâbil arasında geçen hikâye, Tevrat'ta şu şekilde anlatılmıştır:

"Âdem karısı Havva ile yattı. Havva hamile kaldı ve Kayin'i doğurdu. 'Rabbin yardımıyla bir oğul dünyaya getirdim' dedi. Daha sonra Kayin'in kardeşi Hâbil'i doğurdu. Hâbil çoban oldu, Kayin ise çiftçi. Günler geçti. Bir gün Kayin toprağın ürünlerinden Rabbe sunu getirdi. Hâbil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. RAB Habil'i ve

³¹¹ Tevrat, Mezmurlar, 139: 2-4.

³¹² Kur'an-ı Kerim, 20/ Tâ-Hâ Suresi: 6-7.

sunusunu kabul etti. Kayinle sunusunu ise reddetti. Kayin çok öfkелendi, suratını astı. ‘Doğru olanı yapsan, seni kabul etmez miyim? Ancak doğru olanı yapmazsan, günah kapıda pusuya yatmış, seni bekliyor. Ona egemen olmalısın.’ Kayin kardeşi Habil’e, ‘Haydi, tarlaya gidelim’ dedi. Tarlada birlikteyken kardeşine saldırıp onu öldürdü. ...”³¹³

Tevrat’ta detaylarıyla yer alan hikâye, Kur’an-ı Kerimde sadece mesaj içeren özet haliyle anlatılmıştır. Hikâye, kıssadan hisse niteliğiyle Maide Suresi’nde şu şekilde yer almıştır:

“Ey Muhammed! Onlara Âdem’in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku! Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, ‘Ant olsun seni mutlaka öldüreceğim!’ demişti. Öteki, ‘Allah ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder’ demişti. ‘Andolsun! Sen beni öldürmek için elini bana uzatsan da ben seni öldürmek için sana elimi uzatacak değilim. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım.’ ‘Ben istiyorum ki, sen benim günahımı da kendi günahını da yüklenip cehennemliklerden olasın! İşte bu zalimlerin cezasıdır.’ Derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti de (nefsine uyararak) onu öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu.”³¹⁴

İki büyük dinin kitabında da yer alan kıssanın genel hatları bu şekildedir. İki kardeşi birbirine düşüren ve onları kurban sunma eylemiyle Tanrı karşısına çıkaran nedenle

³¹³ **Tevrat**, Yaratılış, 4:1-8;

“Adem karısı Havva ile yattı. Havva hamile kaldı ve Kayin’i[i] doğurdu. “RAB’bin yardımıyla bir oğul dünyaya getirdim” dedi. Daha sonra Kayin’in kardeşi Habil’i doğurdu. Habil çoban oldu, Kayin ise çiftçi. Günler geçti. Bir gün Kayin toprağın ürünlerinden RAB’be sunu getirdi. Habil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. RAB Habil’i ve sunusunu kabul etti. Kayin’i ve sunusunu ise reddetti. Kayin çok öfkелendi, suratını astı. RAB Kayin’e, “Niçin öfkелendin?” diye sordu, “Niçin surat astın? Doğru olanı yapsan, seni kabul etmez miyim? Ancak doğru olanı yapmazsan, günah kapıda pusuya yatmış, seni bekliyor. Ona egemen olmalısın. Kayin kardeşi Habil’e, “Haydi, tarlaya gidelim[iii]” dedi. Tarlada birlikteyken Kayin kardeşine saldırıp onu öldürdü

³¹⁴ **Kur’an-ı Kerim**, 5/Maide Suresi: 27;

“(Ey Muhammed!) Onlara, Âdem’in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, “Andolsun seni mutlaka öldüreceğim” demişti. Öteki, “Allah, ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder” demişti.”

KARATAŞ, Âdem (2014), **Dünden Bugüne Kurban İbadeti**, 11-14.

ilgili farklı görüşler vardır. Tevrat tefsirlerinde ve yoruma dayalı İslami kaynaklarda, bu duruma sebep olan şeyin kadın meselesi olduğu ileri sürülmüştür.³¹⁵ Buna göre; Âdem'in karısı Havva, biri kız biri erkek olmak üzere, her batında iki ve toplam yirmi batında kırk çocuk dünyaya getirmiştir. Bu çocuklardan ilk batındakiler Kâbil ve ikizi Aklîmâ (İklîmâ), ikinci batındaki ikizler ise Hâbil ve Lebûda'dır. Âdem peygamber, çocukların evlenme yaşı geldiğinde tanrısal bir emir uyarınca Hâbil ile Aklîmâ (İklîmâ)'yı, Kâbil ile Lebûda'yı evlendirmek istemiştir.³¹⁶ Fakat Kâbil, Hâbil'in Aklîmâ ile evlenmesine itiraz etmiş ve buna sebep olarak Aklîmâ'nın daha güzel olduğunu öne sürmüştür. Tanrı'dan emir alan babasına, Aklîmâ'nın ikizi olarak öncelikli hakkın onda olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda kendilerinin cennette doğduklarını, bu sebeple yeryüzünde doğan Lebûda'yla evlenmek istemediğini bildirmiştir.

Oğlunun Tanrı'nın emrine karşı olan bu isyankâr tavrı üzerine çok üzülen Âdem peygamber, Kâbil'i defalarca uyarmış fakat uyarılarına cevap alamamıştır. Kâbil tarafından yapılan bu itiraz üzerine –elbette ki Tanrı yine burada Âdem peygambere emir vermiş ve peygamber ona göre hareket etmiştir- Âdem peygamber, çözümü ilahi kaynakta bulmuş ve oğullarına Tanrı'ya birer kurban (takdime) sunmalarını, hangisinin kurbanı kabul edilirse, kararın ona göre verileceğini iletmıştır. Bunun üzerine Kâbil ürün hasadının bir kısmını, Hâbil ise sürüsünün en iyilerinden besili bir koçu yüksekçe bir tepeye koymuş ve her ikisi de Tanrı'ya sunulmuştur. Gökten inen ilahi bir ateş Hâbil'in kurbanını yok etmiştir.³¹⁷ Ateş, kurbanın Tanrı tarafından kabul edildiğinin göstergesi olarak anlaşılmıştır. Hâbil'in kurbanının kabul edilmesi, kurban sahibi Hâbil'in de Tanrı tarafından takdir edilmesi anlamına geldiği için Kâbil bunu bir türlü içine sindirememiştir. Dolayısıyla öfkeli, kıskanç ve kendine sahip olamama gibi kötücül duyguların esiri olan Kâbil, kardeşi Hâbil'i öldürmeye

³¹⁵ TABERİ (1991), **Şark İslam Klasikleri - Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, 182.

³¹⁶ Yahudi inancına göre; insanoğlunun çoğalması Âdem ve Havva'nın farklı batındaki çocuklarının çapraz evlilikleriyle olmuştur; ilahi emir bu şekilde gelmiş ve Âdem bu emirle bilgilendirilmiştir.

³¹⁷ Tevrat'ta konuyla alakalı herhangi bir bilgi yoktur. İslam tefsirlerinde ateş, sunulan kurbanın tanrı tarafından kabul edildiğinin göstergesi olarak tanımlanmıştır.

karar vermiştir.³¹⁸ Kutsal kitap Tevrat'ta yer alan bilgiye göre; Kâbil, kardeşi Hâbil'e "Haydi, tarlaya gidelim"" demiş;³¹⁹ tarlada birlikteyken³²⁰ kardeşine arkadan yaklaşmış ve eline aldığı büyük bir kaya ile kardeşinin başına vurarak onu öldürmüştür.³²¹ Elim bir hadise olarak insanlık tarihine geçen bu olay, dünyadaki ilk öldürme olayıdır. Katil kardeş Kâbil, maktul kardeş de Hâbil'dir. Yumuşak huylu, itaatkâr, sebatkâr, güzel ahlaklı Hâbil'in dökülen kanıyla toprak boğulmuş, Kâbil ise Tanrı'nın lanetine uğrayarak yaşamına devam etmiştir.³²²

Bu dramatik olayın konumuzla ilgili yönü, her iki kardeşin de kurbanlarını Tanrı'ya yaklaşmak için sunmuş olmalarıdır. Tanrının elçisi olma sıfatını taşıyan, dolayısıyla Tanrı'yla iletişimi kesilmeyen bir babanın evlatları olan bu iki karakterin, sembolik işaretlerle de olsa Tanrı'dan onay beklmeleri, sundukları birer takdime eşliğinde olmuş ve arzu edilen onaya Habil adlı kardeş nail olmuştur.

Kâbil ve Hâbil'in Tanrı'ya sundukları takdimelerin cins ve nitelikleri, her ikisinin de tarz ve yaklaşımını gösteren bir özelliktedir. İlk kez insanoğlu kendisi için değerli bir şeyden vazgeçerek onu Tanrı'ya adanmış ve adadığı bu kurban vasıtasıyla O'na manen yaklaşmayı başarmıştır. Âdem peygamberin çocukları olan Kâbil ve Hâbil'in Tanrı'ya sunmuş oldukları kurbanlarda herhangi bir tür ve cins sınırlamasının olmaması dikkat çekicidir. Her iki karakter tarafından sunulan bu kurbanlar, uzun bir tarih boyunca Yahudi inanç sisteminde uygulanmış olan kanlı ve kansız kurban çeşitlerine kaynaklık etmiştir. Sunulan kurbanların nitelikleri iki farklı sunu tipinin ortaya çıkmasını sağlarken yani Tanrı her iki nesneyi de huzura kabul etmişken, bu sunulardan biri neden diğerine üstünlük sağlamıştır? Tanrı'ya buğday sunan Kâbil'in sunusu neden koyun sunan Hâbil'in kurbanının gölgesinde kalmıştır? Çünkü Kâbil,

³¹⁸ **Jewish Encyclopedia**, c. I, s. 48.

³¹⁹ **Tevrat**, Yaratılış 4:8.

³²⁰ HOOKE, Samuel Henry (1939), "Cain and Abel", 61.

³²¹ Kimi yorumcular, meselenin bir bahçede geçtiğinden ve tartışmanın burada alevlendiğinden yola çıkarak meseleyi mülkiyet hırsının tehlikesine bağlamıştır. İsmi de verdiği anlamla her şey sahip olmak isteyen Kâbil'in bahsi geçen bahçe ile ilgili hırsının olması onu felakete sürüklemiştir. Bizce her iki hikâyede de önemli olan unsur, Kâbil'in nefsinin esiri olması ve tanrıya karşı itaatsizliğidir..

³²² Habil ve Kâbil meselesinin İslam itikadındaki ve Tevrat'taki yorumu için bkz. SAĞLAM, Zeynep (2010), **Kur'an-ı Kerim ve Tevrat'a Göre Habil Kâbil Kısası**, Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

hasat ettiği üründen sunu için başak seçerken cimri davranmış ve ürünün iyi taraflarını kendine ayırmıştır. Habil ise sürüsünden en iyi olan hayvanı seçerek Tanrı'nın huzuruna çıkmıştır.³²³ Kardeşlerin seçimleri özellikle Tevrat'ta ayrıntılı bir şekilde aktarılmış³²⁴ fakat sunuların neden diğerine üstün geldiği ile ilgili net bir ifade yer almamıştır. Tevrat'a göre anlattığımız ilk kurbanla ilgili bu detayların hiçbirisi Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Ancak genel anlamda kurban olayının Allah katında ne anlama geldiği hakkında Kur'an-ı Kerim'de çok dikkat çekici bir açıklama vardır:

Onların ne etleri, ne de kanları Allah'a ulaşır; fakat sizden O'na ulaşan yalnızca O'na karşı gösterdiğiniz derin sorumluluk bilincidir. Böylece onları sizin yararınıza âmâde kıldı ki, size yol gösterdiğinden dolayı Allah'ın yüceliğini lâıykıyla takdir edesiniz. (Ey Muhammed!) Güzel davrananları müjdele!"³²⁵

Kur'an-ı Kerim'in bu mesajı, Kâbil ve Hâbil kardeşlerin sundukları ilk kurbanların kabul ya da reddi ile ilgili konuya ışık tutar niteliktedir. Kardeşlerden Kâbil, her şeye ihtirasla sahip olma arzu içerisinde hareket etmiştir. Babasına, dolaylı olarak da Tanrı'nın emirlerine itaatsizlik etmiş, nefesine ve arzularına yenik düşmüş, kurban sunarken cimri davranmıştır. Hâbil ise yumuşak huyu ile Tanrı'nın emirlerine rıza göstermiş, cömert davranarak sürüsünden en iyi hayvanı seçerek Tanrı'nın manevi huzuruna çıkmıştır. İki kardeşten birini felakete sürükleyen diğerini ise yücelten temel etken, iman ve itaat olmuştur.³²⁶

Âdemin oğulları ile başlayan sunu geleneği, tarih boyunca çeşitli şekillere, değişik uygulamalara bürünerek devam etmiştir. Kanlı kurban geleneğini başlatması

³²³ CHUNG, Youjin (2011), "Conflicting Readings in the Narrative of Cain and Abel (GEN. 4:1-26)" 246.

³²⁴ **Tevrat**, Yaratılış 4:3-4;

"Günler geçti. Bir gün Kayın toprağın ürünlerinden RAB'be sunu getirdi. Habil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. RAB Habil'i ve sunusunu kabul etti."

³²⁵ **Kur'an-ı Kerim**, 22/Hac Suresi: 37;

"Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne de kanları; O'na ulaşacak olan sadece sizin takvânızdır. İşte Allah onları sizin istifadenize verdi ki size doğru yolu göstermesinden ötürü O'nu tâzimle anasınız. İyilik yolunu tutanları müjdele!"

³²⁶ **İncil**, İbraniler, 11: 1-39 (ayrıntılı bilgi için bkz.

<https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=1748&mc=2&sc=1744> (13.05.2019).

sebebiyle Nuh peygamber tarafından sunulan kurbanın bu süreçte özel bir önemi vardır.

4.2. Kurban Meselesinde Nuh Peygamber ve Tufan Hikâyesi

İbrahimî dinler olarak nitelendirilen Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet, genel çerçeveleri ve taşıdıkları ahlaki değerler bakımından değerlendirildiğinde, tematik ortaklıklar ve paralel özellikler taşıdıkları görülen üç büyük ilahi kaynaklı dindir. Tek tanrı inancının gölgesinde yeşerip farklı dönem, bölge ve bunların doğal sonucu olarak farklı toplumlara hitap edebilen bu üç büyük dinde, ortak bir değer olarak yer alan ve bu dinlerin mensuplarınca ortak bir miras olarak kabul edilen temalardan biri de Nuh peygamber ve onunla özdeşik olarak hatırlanan büyük Tufan olayıdır.

Bütün inanç sistemlerinde olduğu gibi, Bizans İmparatorluğunun benimsediği inanç sisteminde de önemli bir ibadet biçimi olarak yer alan kurban olgusunun Bizans dinî kültüründe ne şekilde özümsemişliğinin ve sanat sahasına yansıyış biçimlerinin incelendiği bu çalışmamızda, tıpkı Hâbil ile Kâbil kıssası gibi Nuh peygamberin, peygamberliğinin bir bakıma simgesi olan Tufan olayının da ele alınması gerekli görülmüştür.

Daha önce de ifade edildiği gibi, sahip oldukları varlıklardan seçtikleri kurbanları Tanrı'ya sunan Hâbil ve Kâbil kardeşler, bu alanda insanlık tarihinin ilk uygulayıcıları olmuşlardır. Kâbil'in Tanrı'ya sunduğu buğday başakları ile Hâbil'in sunduğu boğazlanmamış koç, farklı nesnelerin Tanrı'ya sunulabileceğinin ilk örnekleri olmuş, bu iki sunum biçimi bu alanda genel bir tanımlamanın yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Hâbil ve Kâbil tarafından Tanrı'ya manen yaklaşmak, O'na manen yakın olabilmek ve onunla iletişime geçebilmek için verilen bu kurbanlar, bilimsel anlamda “*kansız kurbanlar*” kategorisini oluşturmuştur. İnsanlık tarihinde bir hayvanın boğazlanmak yani kanı akıtılmak suretiyle Tanrı'ya sunulması ise ilk kez Tufan sonrasında Nuh peygamber tarafından gerçekleştirilmiştir. Tufan sonrasında karaya çıkan Nuh peygamber, Tanrı'ya şükretmek için bir kurban kesmiştir. Nuh peygamber tarafından şükür ifadesi olarak

sunulan bu kurban, amaçla birlikte eylemsel olarak da farklı bir sunu tipinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum, fiilin eyleme geçiriliş şekline göre kurbanların “*kanlı ve kansız kurbanlar*” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmesine neden olmuştur.

Tarih boyunca herhangi bir dinin ortaya çıkabilmesi için varlığı gerekli olan inanç, ritüel ve ibadetlerden en önemli olanı, kurban olgusudur. Bu olgu hemen hemen her zaman semitik merkezli dinlerin yönlendirdiği kavramsal çerçevede ele alınmaya çalışılmıştır. Aslında bilimsel anlamda bu durumun eksik bir yaklaşım ve yorumlama olduğu ileri sürülebilir. Ancak konuyla ilgili açık ve detaylı bilgilerin diğer inanış türlerinde değil de özellikle semitik merkezli dinlere ait yazılı kodekslerde bulunuyor oluşu, konunun bu yönüyle ele alınmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Tufan olayı sonrasında Nuh peygamber tarafından Tanrı’ya sunulan kurban meselesi de yazılı kodekslerin sunduğu veriler ışığında değerlendirilmiştir.

Üç büyük semavi dinin kutsal kitabında ortak bir değer olarak geçen³²⁷ ve üçünde de peygamber olarak anlatılan Nuh peygamberle ilgili kronolojik olarak en detaylı ve en açıklayıcı bilgiler Tevrat’ın Tekvin/Yaratılış bölümünde bulunmaktadır. İman ve itaatte kusurlu hale gelen insanoğluna Tanrı tarafından hatırlatıcı ve uyarıcı bir rehber olarak gönderilen, inançsız ve itaatsiz insanların Tufan’da boğulup gitmesinden sonra insan neslinin onun soyuyla devam etmesinden dolayı insanoğlunun ikinci atası olarak kabul edilen Nuh peygamberin hikâyesi,³²⁸ Tevrat’ta şu şekilde nakledilmiştir:³²⁹

³²⁷ TAN, Zeki (2013), “Bütün İnanç Guruplarının Ortak Teolojik Mirası Olarak Hz. Nuh’un Evrensel Mesajının Bir Arada Yaşamaya Katkıları”, 420.420.

³²⁸ CHASE, Randal S. (2012), **Making Precious Things Plain Old Testament Study Guide, Pt. 1: Genesis to Numbers**, 92.

³²⁹ Burada Tevrat’tan alınan hükümler doğrultusunda bir kompozisyon yaratılmıştır.

“Soy olarak Âdem’den on kuşak sonra gelen Lemek’in oğlu Nuh,³³⁰ dokuz yüz elli sene yaşamıştır. Beş yüzüncü yaşından sonra gelen dönemde Nuh’un Ham, Sam ve Yafet adında üç oğlu dünyaya gelmiştir.³³¹ Bu arada doğumlar olmuş, yeryüzünde insan nesli hızla çoğalmış, Tanrı rızası olmaksızın herkes istediği kızla evlenebilmiştir. Doğru yolda ilerlemeyen, gün geçtikçe sayıca artan bu insan kabileleri ile beraber yeryüzünde kötülük de artmaya başlamıştır. Hâl, hareket, tavır ve düşünce olarak kötülükle kuşanmış olan insan, Tanrı’yı kızdırmaya başlamıştır. Yarattığı insan neslinin ilerlediği yolu beğenmeyen, gidişatın kötü olduğunu gören Tanrı, insanı yarattığı için büyük bir pişmanlık duygusunun içine düşmüştür. Hiddeti artan Tanrı; hayvanlar, sürüngenler, kuşlar ve insanlar dâhil olmak üzere yarattığı her şeyi silip yok etmeye karar vermiştir. Bu sırada aynı kavmin içerisinde yer alan yumuşak huylu, dürüst ve doğru kişilikli, iman ve itaate kusursuz olan Nuh peygamber³³² Tanrı katında bir lütuf bulmuştur. Fakat bu durum Tanrı’nın hiddetini geçirmemiştir. Tanrı yeryüzünü ve yarattığı her şeyi kötü niyet ve eylemleriyle kirleten insanı yok etme fikrinden vazgeçmemiştir. Tanrı’nın hissettiği pişmanlık duygusu bir hüküm vermesini gerekli kılmış, en nihayetinde bir karara vararak bunu Nuh peygambere bildirmiştir. Tanrı, yeryüzünü zorbalık ve kötülükle dolduran insan neslini ve hatta yeryüzünü yok edecektir. Kavmin ortadan kaldırılması bir tufan vasıtasıyla gerçekleştirilecektir. Bunun için Nuh peygambere emir vermiştir. Bu emire göre Tanrı, Nuh peygamberden; Gofer ağacından, içi dışı ziftli, içi kamaralarla dolu,

³³⁰ 182 yaşında olan Lemek, “*Rabb’in lanetlediği bu toprak yüzünden çektiğimiz eziyeti, harcadığımız emeği bu çocuk hafifletip bizi rahatlatacak*” diyerek dünyaya gelen çocuğuna Nuh adını vermiştir. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış 5:28-29.Hz. Nuh’un adının menşei ile ilgili Kur’an-ı Kerim’de herhangi bir açıklama yer almamıştır. Buna rağmen bazı din âlimlerinin yaptığı yorumlara göre “*Nuh*” kelimesinin Arapça kökenli bir kelime olabileceği söylenmiştir. Kelimenin manası ise “*çok ağlayan, bağırان, sızlayan*” şeklinde açıklanmıştır. Bkz. AYĞAN, Fadıl (2014), “Kitab-ı Mukaddas ve Kur’an-ı Kerim’de Hz. Nuh: Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu/International Noah and Judi Mountain Symposium** (27-29 Eylül 2013), Şırnak: 45-54. İsim ile ilgili en geniş bilgilere yine Tevrat vasıtasıyla ulaşılmıştır. Tevrat’ta geçen bilgiler; “*Nuh*” isminin İbrani dilindeki “*Nôah*” kelimesinden türediğini, kelimenin “*rahatlık*” anlamına geldiğine işaret etmiştir. Tevrat ve İbrani dili haricinde ismin farklı kaynaklarda farklı şekillerde de geçtiği görülmüştür. Yunanca bu duruma örnek olarak verilebilmiştir. “*Nuh*” ismi Yunanca ‘da karşımıza “*Nôe*” olarak çıkmıştır. Bkz. HARMAN, Ömer Faruk “Nuh”, **DİA**, XXXIII, 224. (<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=330224&idno2=c330158#2> 30.10.2017).

³³¹ **Tevrat**, Yaratılış 5: 32;

“*Nuh beş yüz yıl yaşadıktan sonra Sam, Ham ve Yafet adlı oğulları doğdu.*”

³³² RANKIN, Jerry-STETZER, Ed (2010), **Spiritual Warfare and Missions: The Battle for God’s Glory Among the Nations**, 246-247.

üzerinde boyu bir arşın kadar olacak pencereleri olan, uzunluğu 300 metre, genişliği 50 metre ve yüksekliği 30 arşın olacak üç katlı bir gemi yapmasını istemiştir. Marangoz olan Nuh peygamber işe koyulmuş ve gemiyi büyük bir sabır ve azimle yapmaya başlamıştır. Geminin nasıl olması gerektiğiyle ilgili Nuh peygambere detaylı bilgi veren Tanrı, bir vakit sonra Nuh peygamberi gemiye alınacaklarla ilgili de bilgilendirmiştir. Kendisi, ailesi ve Nuh peygamberin elçiliğine inananların gemiye bineceklerini söyleyen Tanrı, aynı zamanda elçisi Nuh peygambere her hayvandan erkekli ve dişili olmak üzere birer çift, eti yenilenlerden ise yedişer çift almasını; hem kendileri hem de hayvanlar için gemiye yiyecek depolamasını emretmiştir.

Bir süre sonra vakit dolmuş ve tufanın başlayacağı güne gelinmiştir. Nuh peygamber altı yüz yaşına geldiğinde, o yılın ikinci ayının on yedinci günü tufanın başlaması için Tanrı emir vermiştir. Gemiye Tanrı'nın dilediği gibi her cinsten hayvan erkekli ve dişili olmak suretiyle alınmış, Nuh peygamber, Ham, Sam ve Yafet adındaki üç oğlu ve bu oğullarının eşleri ile Nuh peygamberin elçiliğine inananlar gemiye binmiştir. Yerden göğe sular yükselmiş, gökten tarifi mümkün olmayacak kadar çok su yere doğru boşalmıştır. Kırk gün kırk gece yağmur yağmış; sular bütün yeryüzünü kaplamış ve yükselen sular, yeryüzünün en büyük dağının on beş arşın üstüne çıkmıştır. Yeryüzünde yaşayan bütün canlılar yok olmuş; kuşlar, evcil ve yabani hayvanlar, sürüngenler, bütün insanlar, soluk alan bütün canlılar ölmüştür. Yeryüzü, yüz elli gün boyunca sular altında kalmıştır. Hayatta kalan tek soluk, Nuh peygamberin hazırladığı gemi içerisindeki canlıların soluğu olmuştur. Yüz elli gün sonra Tanrı gemide kalan solukları hatırlamış ve suların çekilmesini emretmiştir. Buna vasıta olsun diye kuvvetli ve sert esen bir rüzgâr yaratmıştır. Bu rüzgâr vasıtasıyla sular yeryüzünden yavaş yavaş çekilmeye başlamıştır. Tufan dindikten ve sular çekildikten sonra yedinci ayın on yedinci günü, Nuh peygamber ve beraberindekilerin bulunduğu gemi, Ararat (Ağrı) dağına oturmuştur. Sular onuncu aya kadar sürekli azalmış, onuncu ayın birinde dağların doruğu görünmüş ve nihayet kırk gün sonra Nuh peygamber, geminin penceresini açabilmiştir. Pencereden görebildiği ve gözlemeyebildiği kadarıyla suların yeryüzünden çekildiğini gören Nuh

peygamber, gördüklerinden emin olabilmek için gemiden dışarıya bir kuzgun göndermiştir. Kuzgun, gemiye dönmeyince dışarıda olup bitenden haber getirmesi için Nuh peygamber, bu kez gemiden dışarıya bir güvercin salıvermiştir. Güvercin ilk uçuşunda her yer su olduğu için konacak bir yer bulamamış ve gemiye dönmüştür. Nuh peygamber, yedi gün sonra bir güvercin daha salıvermiştir. Güvercin bu sefer ağzında bir zeytin dalıyla akşam vakti gemiye dönmüştür. Bu olay sonrasında Nuh peygamber, yeryüzünden suların çekildiğine emin olmuş fakat yanılmamak ve müspet bir sonuç alabilmek için yedi gün sonra gemiden dışarıya bir güvercin daha salıvermiştir. Dışarıya gönderdiği bu güvercin bu kez gemiye dönmemiştir. Güvercinin dönmeyişi Nuh peygamberin artık yeryüzünde suların kalmadığına dair gelişen inancını, pekiştirmiştir.³³³ En nihayetinde; Nuh peygamber, altı yüz bir yaşındayken, birinci ayın birinde yeryüzünü kaplayan bütün sular çekilmiştir. Nuh peygamber, geminin üstündeki kapağı kaldırıncı toprağın kurumuş olduğunu görmüştür. İkinci ayın yirmi yedinci günü toprak tamamen kurumuştur. Tufanın izleri yeryüzünden silindiği vakit Tanrı, elçisi Nuh'a yeniden görünmüştür. Elçisine karısı, oğulları ve gelinleriyle birlikte gemiden dışarıya çıkmasını emretmiş; gemiye alınan bütün canlıların, kuşların, hayvanların, sürüngenlerin de dışarıya çıkarılması gerektiğini söylemiştir. Nuh peygambere verilen bu emirle kendi nefsi ve benliği için büyük bir zulüm içinde olan günahkâr kavmin helâkına sebep olan o muazzam tufan artık son bulmuştur. Tanrı, yeryüzünü kötülerden ve kötülüklerden arındırmıştır. Tanrı'nın merhamet ve mağfiretiyle buluşan, büyük bir felaketten kurtulan Hz Nuh, bu olayın hemen akabinde şükür vasıtası olarak geminin oturduğu dağ üzerinde Tanrı'ya bir sunak yapmış; orada temiz sayılan hayvanların ve kuşların hepsinden tanrıya yakmalık sunular sunmuştur.³³⁴ Güzel kokudan hoşnut olan Tanrı; *“İnsanlar yüzünden yeryüzünü bir daha lanetlemeyeceğim. Çünkü insanın yüreğindeki eğilimler çocukluğundan itibaren kötüdür. Şimdi yaptığım gibi bütün*

³³³ Gemiden dışarıya gönderilen kuzgun ve güvercinin neden gönderildiğini anlamak ve bu kuşların taşıdığı sembolik anlamı çözebilmek için bkz. MOBERLY, R. W. L. (2000), “Why Did Noah Send out a Raven?”, *Vetus Testamentum*, Vol. 50, Fasc. 3, Brill Press, Leiden : 345-356.

³³⁴ EBERHART, Christian A. (2004), “A Neglected Feature of Sacrifice in the Hebrew Bible: Remarks on the Burning Rite on the Altar”, 490.

canlıları bir daha yok etmeyeceğim” diyerek bir antlaşma üzerine durmuştur.³³⁵ Böylelikle sunulan sunu ve Nuh peygamber aracılığıyla Tanrı, emirlerine uymaları konusunda insanlarla ahit yapmış; onlara yeryüzünü lanetlemeyeceğini, bir daha hiçbir kavim için bir helak hikâyesi yaratmayacağını vaat etmiştir.³³⁶

Büyük kayıpların yaşandığı bu olay sonrasında artık yeryüzü için ferah bir dönem başlamıştır. İnsanlık, Nuh peygamberin üç oğlunun soyundan türeyecek ve yeryüzüne yayılacaktır. Hayat kaldığı yerden devam edecektir. İnsanlar farklı meşgaleler içine girerek geçimlerini sağlayacaktır (Bu durum, Nuh peygamber için de geçerli olmuştur. Tevrat’a göre Nuh peygamber, gemiden indikten sonra çiftçilik yapmaya başlamış, bağ dikmiş, üzüm yetiştirmiş ve şarap üretmiştir).³³⁷

Tevrat’ta; olay akışının birbiri ardınca sıralandığı bu helâk hikâyesi; zaman, yer ve kişi adları; tufan, Nuh peygamber tarafından yapılan gemi ve gemiye alınacak hayvanların özellikleri gibi pek çok unsur, en ayrıntılı haliyle muntazam bir şekilde anlatılmıştır. Fakat bu durum diğer ilahi dinlerin kabul ettiği kutsal kitaplarda farklı şekillerde karşımıza çıkmıştır. Tanrı’ya ve Nuh’un peygamberliğine iman tüm kitaplarda ortak bir tema olmakla beraber, tufan olayının gelişimi ve Tevrat’ta aktarılan ayrıntılar, Tevrat dışındaki kutsal kitaplarda farklılıklar taşımaktadır.

Tanrı’nın hiddeti sonucu bir kavmin helâkinin ve lanetlenen bu kavim sebebiyle yok olan mahlûkatın anlatıldığı elim tufan hikâyesi, uyarı mahiyetinde İncil’de de yer almıştır. Hikâye; Matta, Luka, Petrus’un İkinci Mektubu ve İbranilere Mektup bölümlerinde kısa, öz pasajlar olarak geçmiştir. Nuh peygamber ve kavmine gönderilen tufan, İncil’de şu sözlerle yer almıştır:

“Nuh’un günlerinde nasıl olduysa, insanoğlunun gelişinde de öyle olacak. Nuh’un gemiye bindiği güne dek, tufandan önceki günlerde insanlar yiyip içiyor, evlenip evlendiriliyorlardı. Tufan gelinceye, hepsini süpürüp götürünceye dek başlarına

³³⁵ HERMANN, Schultz (1900), "The Significance of Sacrifice in the Old Testament", 271.

³³⁶ Tüm bu olaylar silesinin gelişimi için bkz. **Tevrat**, Yaratılış 5-8:1-22.

³³⁷ **Tevrat**, Yaratılış, 9: 18-29 (ayrıntılı bilgi için bkz.

<https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=13&mc=1&sc=4> (13.05.2019).

geleceklerden habersizdiler. İnsanoğlunun gelişi de öyle olacak. O gün tarlada bulunan iki kişiden biri alınacak, biri bırakılacak. Değirmende buğday öğüten iki kadından biri alınacak, biri bırakılacak. Bunun için uyanık kalın. Çünkü Rabbinizin geleceği günü bilemezsiniz.”³³⁸

“Nuh’un günlerinde nasıl olduysa, insanoğlunun günlerinde de öyle olacak. Nuh’un gemiye bindiği güne dek insanlar yiyip içiyor, evlenip evlendiriliyorlardı. Sonra tufan gelip hepsini yok etti. Lut’un günlerinde de durum aynıydı. İnsanlar yiyip içiyor, alıp satıyor, tohum ekıyor, ev yapıyorlardı. Ama Lut’un Sodom’dan ayrıldığı gün gökten ateşle kükürt yağdı ve hepsini yok etti.”³³⁹

“Tanrı, eski dünyayı da esirgemedi. Ama tanrısızların dünyası üzerine tufanı gönderdiği zaman, doğruluk yolunu bildiren Nuh’u ve yedi kişiyi daha korudu.”³⁴⁰

“Görülüyor ki Rab, kendi yolunda yürütenleri, karşılaştıkları denemelerden nasıl kurtaracağını bilir. Doğru olmayanları, özellikle doğal benliğin yozlaşmış arzularının ardından giden ve yetkisini hor görenleri cezalandırarak yargı gününe dek nasıl alıkoyacağını da bilir.”³⁴¹

İncil’deki bu dört pasaj, Nuh peygamber ve tufan olayıyla ilgili anlatımın Tevrat’taki kadar ayrıntılı olmadığını göstermektedir. Yazılı kodeksin farklı bölümlerinde herhangi bir kronolojik düzen takip edilmeksizin tufan olayına yapılan değinilerin detaydan çok insanlara bir takım mesajlar verme amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda; birinci pasajda yer alan “*Bunun için uyanık kalın*” ifadesinin uyarıcı; ikinci pasajda yer alan “*Lut’un günlerinde de durum aynıydı*” ifadesinin örnekleyici; üçüncü pasajda yer alan “*Ama tanrısızların dünyası üzerine tufanı gönderdiği zaman, doğruluk yolunu bildiren Nuh’u ve yedi kişiyi daha korudu*” ifadesinin teskin edici; dördüncü pasajda yer alan “*Doğru olmayanları, özellikle doğal benliğin*

³³⁸ İncil, Matta, 24 :37-42.

³³⁹ İncil, Matta, 17 :26-29.

³⁴⁰ İncil, Petrus’un İkinci Mektubu, 2:5.

³⁴¹ İncil, Petrus’un İkinci Mektubu, 2:9-10.

yoşlaşmış arzularının ardından giden ve yetkisini hor görenleri cezalandırarak yargı gününe dek nasıl alıkoyacağını da bilir” ifadesinin ise karşılaştırmacı ve cezalandırıcı nitelikte olduğu söylenebilir.

İki kutsal kitap arasında görülen kısmi farklılık, aynı olay kapsamındaki kurban olgusu için de geçerlidir. Tevrat’ta, özellikle kıssanın sonlarında anlatılan elçi Nuh’un Tanrı için verdiği yakmalık sunudan İncil’de bahsedilmemektedir. En azından bu sunu çeşidinin Nuh peygambere atfedildiği ile ilgili kesin bir hükümle karşılaşılmamıştır. Bu durum konuyla alakalı değişik pek çok soru ve yorumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda ortak bir tema olarak tüm semavi dinlerde karşımıza çıkan Nuh peygamberin hikâyesinin ve bu hikâyenin belli başlı öğelerinin neden İncil’de yer almadığı tartışılmıştır. Konu, Erken Hristiyan Dönemi’nin bazı önemli din bilginleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Yorumcular; Tevrat’ta geçen hikâyenin İncil’de geçen hikâyeye zemin oluşturduğunu, bunun doğru bir kaynak olduğunu söylemişlerdir. Fakat karakter konusunda uzlaşmaya varamamışlardır. Farklı bir yaklaşımla, Nuh peygamberin bu inanç çerçevesinde İsa peygamberle özdeşleştirilebileceğini söyleyenler olmuştur. Buna göre; iman ve itaatte kusursuz olan Nuh peygamber, İsa peygamberle özdeşleştirilmiş; Tevrat’ta hikâyenin ana karakteri olarak geçen Nuh peygamberin İsa’yı sembolize ettiği söylenmiştir. Öyle ki, geminin içinde bulunup –Nuh peygamber dâhil- kurtuluşa eren sekiz kişi, sekizinci gün Tanrı katına çıkan İsa ile; devam eden tufan ise vaftizle ilişkilendirilmiştir. İncil’de tufan olayı ve bu olayın can alıcı noktası olan kurban konusu hakkında çok fazla bilginin yer almaması, Hristiyan din bilginleri tarafından böyle yorumlanmıştır. Ancak bu yorum teoloji ve bilim sahasında yeteri kadar itibar görmemiş, sadece konunun farklı bir bakış açısıyla da değerlendirildiğini gösteren bir yorum olarak kayıtlara geçmiştir.³⁴²

İslamiyet’in temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’de peygamberlerin altı tanesinin Ulü’l-azm Peygamberler [Büyük Görev Sahibi Elçiler] olduğu bildirilmiştir. Bu peygamberler sırasıyla: Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz.

³⁴² LEWIS, Jack P. (1984), “Noah and the Flood: In Jewish, Christian, and Muslim Tradition”, 228.

Muhammet'tir.³⁴³ Hz. Nuh ve onun hayat öyküsünün en önemli tarafı olarak kabul edilen tufan olayı, tıpkı Tevrat ve İncil'de olduğu gibi İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de de anlatılmıştır. Kısa, öz ve net bir anlatım uslubuna sahip olan Kur'an-ı Kerim'de Hz. Nuh'un ismi 43 yerde geçmektedir. Nûh Suresi'nde³⁴⁴ daha genişçe ve bir bütün olarak anlatılan Hz. Nuh ve tufan olayı, A'râf,³⁴⁵ Yûnus,³⁴⁶ Hûd,³⁴⁷ Enbiyâ,³⁴⁸ Mü'minûn,³⁴⁹ Şuarâ,³⁵⁰ Ankebût,³⁵¹ Sâffât³⁵² ve Kamer³⁵³ surelerinde de kısa değinilerle yer almıştır.

Hz. Nuh ve onunla anılan tufan olayı Kur'an-ı Kerim'de dizgisel anlamda bir sıralama olmaksızın anlatılmıştır. Konuyla ilgili ayetler incelendiğinde, Kur'an'daki anlatımın Tevrat'takinden daha az açıklayıcı ve detaysız olduğu; ancak verilmek istenen mesajın Tevrat'a nispetle çok daha açık, net ve belirgin bir ifadeyle iletildiği

³⁴³ Harputlu İshak Efendi (2014), *Cevâb Veremedi Diyâ-ül-Kulûb*, 3; KARACABEY, Salih (1998), "Ülû'l Azm Peygamberler ve Ortak Özellikleri", 297.

³⁴⁴ **Kur'an-ı Kerim**, 71/ Nûh Suresi: 1-27 (ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/71-nuh-suresi> (14.05.2019)).

³⁴⁵ **Kur'an-ı Kerim**, 7/ A'râf Suresi: 59-69 (ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/7-araf-suresi> (14.05.2019)).

³⁴⁶ **Kur'an-ı Kerim** 10/ Yûnus Suresi: 71;

"Onlara Nûh'un kıssasını da oku! O, kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Eğer benim aranızda bulunmam ve Allah'ın âyetlerini bildirmem zorunuza gidiyorsa, bilin ki ben yalnız Allah'a dayanıp güveniyorum; siz de ortaklarınızı toplayıp ne yapacağınızı kararlaştırın, yapacağınız iş içinizde niyet olarak kalmasın ve bana mühlet de vermeden yapacağınızı yapın."

³⁴⁷ **Kur'an-ı Kerim**, 11/ Hûd Suresi: 25-32-36-42-45-46-48-89 (ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/11-hud-suresi> (14.05.2019)).

³⁴⁸ **Kur'an-ı Kerim** 21/ Enbiyâ Suresi: 76;

"Nûh'u da hatırla; daha önce o dua etmişti, biz de duasını kabul edip kendisini ve yakınlarını büyük sıkıntıdan kurtarmıştık."

³⁴⁹ **Kur'an-ı Kerim** 23/ Mü'minûn Suresi: 26;

"Nûh, "Rabbim! Bunların beni yalancılıkla suçlamalarına karşı bana yardım et!" dedi."

³⁵⁰ **Kur'an-ı Kerim**, 26/Şuarâ Suresi: 105-106;

"Nûh kavmi de peygamberleri yalancılıkla suçladılar. Kardeşleri Nûh onlara şöyle demişti: "İnkârdan sakınmayacak mısınız"

³⁵¹ **Kur'an-ı Kerim** 29/Ankebût Suresi: 14;

"Vaktiyle biz Nûh'u kendi kavmine resul olarak göndermiştik. Nûh, bin yıldan elli yıl daha az bir süreyle onların arasında kaldı. Sonunda zulümlerini sürdürürlerken onları tûfan yakaladı."

³⁵² **Kur'an-ı Kerim** 37/Sâffât Suresi: 75-79 (ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/S%C3%A2ff%C3%A2t-suresi/3863/75-82-ayet-tefsiri> (14.05.2019)).

³⁵³ **Kur'an-ı Kerim** 54/Kamer Suresi: 9-14;

"Bunlardan önce Nûh'un kavmi de (peygamberlerini) yalancılıkla itham etmişti. O kulumuzu yalancı saydılar, "Delinin biri!" dediler ve o görevinden alıkondu. Bunun üzerine Nûh, "Artık yenik düştüm; yardımımı esirgeme!" diye rabbine yalvardı. Hemen göğün kapılarını bardaktan boşanırcasına inen bir yağmura açtık. Yerden de sular fışkırtık; derken sular önceden belirlenmiş bir iş için birleşti. Onu tahtalar ve mihlarla yapılmış gemide taşıdık. Gözetim ve korumamız altında akıp gidiyordu, kendisine inanılmamış olan o kulumuza bir mükâfat olmak üzere."

görülmektedir. Öyle ki, Hz. Nuh'un bir elçi olarak ilahi mesajı tebliğ/iletme/açıklama görevini nasıl ve ne şekilde yerine getirdiği özet olarak anlatılırken, bu metni okuyan her insan hem tufan olayının inanç tarihi içerisindeki yeri, hem de öncesi ve sonrasında bu olayın sosyal ve ahlaki anlamda nasıl değerlendirilmesi gerektiği hakkında net bir görüşe sahip olmakta, dolayısıyla Allah'ın insanlara hangi mesajları vermek istediğini açıkça anlama imkânına kavuşmaktadır.³⁵⁴ Tevrat'taki anlatımın hikâyeye ağırlıklı olmasına karşılık, Kur'an-ı Kerim'deki anlatım mesaj ve ahlaki vurgu yoğunluktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Nuh ve tufan olayı şöyle anlatılmıştır:³⁵⁵

Allah'ın açık bir uyarıcı olarak günahkâr bir kavme gönderdiği,³⁵⁶ nimetiyle onu mükâfatlandırdığı,³⁵⁷ salih kullarından eylediği³⁵⁸ Hz. Nuh; Irak bölgesinde,³⁵⁹ oradaki kavme, Allah tarafından, Allah'ın varlığı ve birliğini tebliğ etmek için gönderilmiştir.³⁶⁰ Gönderildiği kabilenin vaziyetinden ötürü büyük bir sorumlulukla görevlendirilen, azgın ve isyankâr bir kavimle baş başa olan Hz. Nuh'un, Allah'ın elçisi olarak yapmakla mükellef olduğu işleri başarması hiç de kolay olmamıştır. Öyle ki, büyük bir sapkınlık ve hilekârlık içinde olan kavim, peygamberlerin gönderildiği diğer kavimler gibi Hz. Nuh'un tebliğ ettiği iman ve ahlak ilkelerini

³⁵⁴ ŞENAT, Fatma Asiye (2014), Hz. Nuh: Zaferle Yenilgi Arasında", 385.

³⁵⁵ Kur'an-ı Kerim ve hadisler ışığında bir kompozisyon yaratılmıştır.

³⁵⁶ **Kur'an-ı Kerim**, 71/ Nûh Suresi: 2;

"Şöyle dedi: "Ey kavmim! Şüphesiz ben size gönderilmiş apaçık bir uyarıcıyım."; 11/Hûd suresi: 25; "Gerçek şu ki biz Nûh'u kavmine elçi olarak gönderdik; şöyle dedi: "Allah'tan başkasına tapmayın!" diye size gönderilmiş açık bir uyarıcıyım."

³⁵⁷ **Kur'an-ı Kerim** 19/Meryem Suresi: 58;

"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine lutuflarda bulunduğu, Âdem'in soyundan gelen peygamberler; Nûh ile birlikte (gemide) taşıdıklarımız, İbrâhim ve İsrâil'in (Ya'kûb) soyundan gelenler ve doğruya ulaştırdığımız ve seçkin kıldığımız kimselerden olup, kendilerine rahmânın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar."

³⁵⁸ **Kur'an-ı Kerim**, 66/Tahrîm Suresi: 10;

"Allah, inkâr edenlere Nûh'un karısı ile Lût'un karısını misal vermektedir: Onlar kullarımızdan iki erdemli kişinin nikâhı altındaydılar ama kocalarının davasına hıyanet ettiler. Dolayısıyla kocaları da Allah'tan gelen cezaya karşı onları koruyamadı ve kendilerine, "Haydi, diğer girenlerle birlikte girin bakalım ateşe!" dendi."

³⁵⁹ ARPA, Abdulmuttalip- DİLEK, Abdullah (2014), "Hz. Nuh ve Tufan Bağlamında Kadim Mezopotamya Havzasında İkinci Medeniyet İnşâsı", 110.

³⁶⁰ **Kur'an-ı Kerim**, 23/ Mü'minûn Suresi: 23;

"Ey Kavmim, Allah'a kulluk edin. O'nun dışında sizin başka İlahınız yoktur, yine de sakınmayacak mısınız?"

reddetmiş; söylediklerinden ötürü onu yalanlayıp delilikle suçlamışlardır.³⁶¹ Türlü hakarete uğrayan, en önemlisi de Allah’a şirk koşturmakta sınır tanımayan bir kavimle muhatap olan Hz. Nuh, içinde bulunduğu durumun ağırlığı ile Allah’a yalvarmıştır: *“Allah’ım! Yenildim, bana yardım et!”*³⁶² *“Rabbim, gerçekten kavmimi gece ve gündüz davet edip durdum. Fakat davet etmem, bir kaçıştan başkasını arttırmadı. Rabbim! Yeryüzünde kâfirlerden bir tek kişi bile bırakma! Sen onları bırakırsan onlar kullarını saptırırlar ve fücür ve kâfirliklerini artırırırlar”*³⁶³ dedi. Tükenen, takatten kesilen bir peygamberin yapmış olduğu bu içten dua, gökleri sarsmış, Allah katına ulaşmış ve kabul edilmiştir.³⁶⁴ Hz. Nuh, Allah’tan aman dilemiş; Allah ise yetişmiş ve emir vermiştir. Tufan başlayacak ve tevhitte birleşmeyen kavim yok olacaktır.³⁶⁵

Allah, Hz. Nuh’a ağaç dikmesini emretmiştir. İklimin bambaşka olduğu bu diyarda Hz. Nuh, Allah’tan aldığı emir doğrultusunda etrafa sâc ağaçları³⁶⁶ dikmeye başlamıştır. Bir rivayete göre; Hz. Nuh diktiği ağaçlar için kırk yıl uğraşmış; bu ağaçlar kırk yılda büyümüş ve gelişmiştir. Zaman geçmiş, yavaş yavaş Allah’ın emrinin zahir olacağı zamana gelinmiştir. Günlerden bir gün Allah, Hz. Nuh’a ağaçları kesmesini emretmiştir. Ağaçları muntazam bir şekilde kesen Hz. Nuh,

³⁶¹ **Kur’an-ı Kerim**, 54/Kamer Suresi: 9;

“Kendilerinden önce Nuh kavmi de yalanlamıştı; böylece kulumuz (Nuh)u yalanladılar ve: “Delidir” dediler. O ‘baskı altına alınıp engellenmişti.”

³⁶² **Kur’an-ı Kerim** 54/Kamer Suresi: 10;

“Sonunda Rabbine dua etti: “Gerçekten ben, yenik düşmüş durumdayım. Artık Sen (bu kâfir toplumdaki) intikam al.”; ÇELEM, Sema (2016), Tefsir Külliyyatında Hz. Nuh Kısasının Gelişimi, 39.

³⁶³ **Kur’an-ı Kerim** 71/ Nuh Suresi: 5/6/26/27 ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/71-nuh-suresi> (15.05.2019).

³⁶⁴ **Kur’an-ı Kerim**, 21/ Enbiyâ Suresi: 76;

“Nuh da; daha önce çağrıda bulunduğu zaman, Biz onun çağrısına cevap verdik, onu ve ailesini büyük bir üzüntüden kurtardık”.

³⁶⁵ **Kur’an-ı Kerim** 54/Kamer Suresi: 11-12. Bahsi geçen Ayet-i Kerimelerde tufan kelimesi geçmez. Gelecek olan yıkım vesilesi detaylandırılır. Ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/54-kamer-suresi> (15.05.2019).

³⁶⁶ Sac ağacı: Hint ülkesinde yetişen kara ve büyük bir ağaç olup bunun, abanus ağacı olduğu da söylenir.

Bkz. (<http://arsiv.mevlanatakvimi.com/1997/10/22/tufan-gemisinin-hazirlanisi.html> 01.11.2017).

uzunluğu 300 zira genişliği ise 50 zira olacak³⁶⁷ olan geminin yapımına başlamıştır.³⁶⁸ (Olayla ilgili Kur'an-ı Kerim'de yer almayan ancak Kur'an dışı bazı kaynaklarda yer alan bu paragraftaki ayrıntılar, genellikle İsrailiyat denen Yahudi külliyatından İslami literatüre geçmiştir.)

Hız. Nuh'un bu gayretli ve büyük çabası yoldan çıkmış kavim için hiçbir şey ifade etmiyordu. Hız. Nuh emek dökerken, Allah'tan aldığı emri layıkıyla yerine getirmeye çalışırken, inkârcı kavmin üyeleri onu ziyarete geliyor, onun bu çabasını küçümsüyor ve Allah'ın sevgili kuluyla, onun kıymetli elçisiyle alay ediyorlardı.³⁶⁹

Hiçbir şeye aldırış etmeyen, Allah'a iman edip ona dayanan ve ona güvenen³⁷⁰ Hız. Nuh'a nihayet Allah tekrar bir emir göndererek tufanı başlatacağını, Nuh'un hazırlıklarını tamamlaması gerektiğini söylemiştir. İnşa edilen büyük gemiye alınacak olan kişi³⁷¹ ve canlılar teker teker Hız. Nuh'a bildirilmiştir.³⁷² Gemiye; Hız. Nuh ve ailesi, Hız. Nuh'a ve Allah'a iman eden kimseler ve tabiattan toplanan her bir

³⁶⁷ Türk lehçelerinde arşun, arçın, arjın ve alçin şeklinde yer alan kelime, Pehlevîce areşnden (yeni Farsça âreş, reş) gelmektedir. Dirsekle orta parmak ucu arasındaki kısmı ifade eder; Arapça'sı zirâ'dır (çoğulu ezrû', zur'ân). Ayrıntılı bilgi için bkz. ERKAL Mehmet (1991), "Arşın", 411-413.

³⁶⁸ **Kur'an-ı Kerim**, 54/Kamer Suresi: 13 ve 14. ayette gemi kelimesi geçmeksizin bir tanımlama yapılmıştır. Yapılan tanımlamada, Hız. Nuh tarafından yapılan gemi hakkında kullanılan malzeme haricinde detay verilmemiştir. Kur'an ve Tevrat arasındaki en önemli farklardan biri bu husus üzerinedir. Bahsi geçen ayet-i kerimeler şöyledir: "Ve onu da tahtalar ve çiviler (le inşa edilmiş gemi) üzerinde taşıdık; Gözlerimiz önünde akıp-gitmekteydi. (Kendisi ve getirdikleri) İnkâr edilmiş nankörlük edilmiş olan (Nuh)a bir mükâfat olmak üzere". Kur'an-ı Kerim'de konuyla ilgili olarak gemi sözcüğü, 11/ Hûd Suresi: 37. Ayette geçer. Ayet-i Kerime şöyle der: Bizim gözetimimiz altında ve vahyimizle gemiyi imal et". Burada yapılan betimler ve tarifler için ayrıca bkz. Taberî (1967), **Tarihu'l Ümem ve'l Müluk**, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Beyrut Lübnan 180-182; Ayrıca bkz. Nihat Hatipoğlu, Hız. Nuh ve Hayatı, (<https://www.youtube.com/watch?v=eUeaBXXZ9NI> 01.11.2017).

³⁶⁹ **Kur'an-ı Kerim**, 11/Hûd Suresi: 38-39;

"Gemi yapıyordu. Kavminin ileri gelenleri kendisine her uğradığında onunla alay ediyordu. O: "Eğer bizimle alay ederseniz, alay ettiğiniz gibi biz de sizlerle alay edeceğiz" dedi. "Artık, ileride bileceksiniz. Aşağılatıcı azap kime gelecek ve sürekli azap kimin üstüne çökecek."

³⁷⁰ **Kur'an-ı Kerim**, 19/Meryem Suresi: 58;

"İşte bunlar; kendilerine Allah'ın nimet verdiği peygamberlerdendir; Âdem'in soyundan, Nuh ile birlikte taşıdıklarımız (insan nesillerin)den, İbrahim ve İsrail (Yakup)in soyundan, doğru yola erdirdiklerimizden ve seçtiklerimizdendirler. Onlara Rahman (olan Allah)'ın ayetleri okunduğunda, ağlayarak secdeye kapanırlar."

³⁷¹ ŞAHAN, Ramazan (2014), "Hız. Nûh Kıssası Bağlamında Ailevi İlişkiler", 222.

³⁷² **Kur'an-ı Kerim**, 11/Hûd Suresi: 40;

"Sonunda emrimiz geldiğinde ve tandır feveran ettiği zaman, dedik ki: "Her birinden ikişer çift (hayvan) ile aleyhlerinde söz geçmiş olanlar dışında, aileni ve iman edenleri ona yükle." Zaten onunla birlikte çok azından başkası iman etmemişti."

canlı türünden ikişer çift binmiştir. Tanrı'nın her emrini yerine getiren Hz. Nuh, ailesinden bir kişiyi gemiye binmeye ikna edememiştir. Allah'a inanmayan, babasının tebliğ ettiği tevhitte birleşmeyen oğul,³⁷³ Hz. Nuh'un kalbini yaralamaktadır.³⁷⁴ Hz. Nuh ısrar ettikçe oğul kurtuluşu dağlarda aramıştır.³⁷⁵ Yazık ki babası peygamberlik makamında olan oğul, bildirilen tevhidi kabul etmezse kurtuluşa eremeyeceğini anlamamıştır. Artık vakit gelmiş ve Allah'ın kudreti yeryüzüne tesir etmeye başlamıştır. Gökten bardaktan boşanırcasına akan su ile yerden coşkun kaynaklar halinde fışkıran su, yeryüzünü sarmıştır.³⁷⁶ Yaratılan her şey artık sular altında kalacaktır.

Dev dalgaların yutmaya başladığı yeryüzünde her şey gibi Hz. Nuh'un oğlu da sular altında kalmıştır. İnkâr etmekten çekinmeyen ve Hz. Nuh'un tebliğ ettiği yoldan yürümeyen kavim de artık yeryüzünden silinmiştir.³⁷⁷

Allah'ın dilediği olmuş, O'na şirk koşanların ve kudretine inanmayanların hepsi de suda boğularak yok olup gitmiştir. Amaç hâsıl olduktan sonra Allah yer ve göklere emir vermiş ve sular durulmuştur. Böylece Allah'a iman ve itaatte noksanlık etmeyen müminler kurtulmuştur. Sular çekilmiş ve kutsal gemi Cudi Dağı'nın üzerine oturmuştur.³⁷⁸

³⁷³ MARTI, Huriye- HAN, Abdurrahman (2016), "Hz. Nuh'un Hayatı Ekseninde "Aile Olmak" Üzerine Yeniden Düşünmek", 100.

³⁷⁴ **Kur'an-ı Kerim**, 11/ Hûd Suresi: 42;

"(Gemi) Onlarla dağlar gibi dalga(lar) içinde yüzüyorken Nuh, bir kenara çekilmiş olan oğluna seslendi: "Ey oğlum, bizimle birlikte bin ve kâfirlerle birlikte olma."

³⁷⁵ **Kur'an-ı Kerim**, 11/ Hûd Suresi: 43:

"(Oğlu) Dedi ki: "Ben bir dağa sığınacağım, o beni sudan korur." Dedi ki: "Bugün Allah'ın emrinden, esirgeyen olan (Allah)tan başka bir koruyucu yoktur." Ve ikisinin arasına dalga girdi, böylece o da boğulanlardan oldu."

³⁷⁶ **Kur'an-ı Kerim**, 54/Kamer Suresi: 11-12;

"Hemen göğün kapılarını bardaktan boşanırcasına inen bir yağmura açtık. Yerden de sular fışkırttık; derken sular önceden belirlenmiş bir iş için birleşti."

³⁷⁷ HAZARİ, Şeyh Ahmet Kamil (1977), "Hz. Nuh (A.S.)'un Oğlu", 188-192.

³⁷⁸ **Kur'an-ı Kerim**, 11/ Hûd Suresi: 44.;

"Denildi ki: "Ey yer, suyunu yut ve ey gök, sen de tut." Su çekildi, iş bitiriliverdi, (gemi de) Cudi (dağı) üstünde durdu ve zalimler topluluğuna da: "Uzak olsunlar" denildi."; YAŞIN, Abdullah (2010), "Cudi Dağı ve Nuh Tufanı", 47-48.

Tevrat’la paralellik gösteren fakat ayrıntıda farklılaşan kıssada³⁷⁹ bizim için en önemli farklılığı, bu çalışmada ele alınan kurban konusu oluşturmuştur. İkinci bir farklılık da Tevrat’ta Hz. Nuh’un şükür ifadesi olarak Tanrı’ya sunduğu yakmalık veya başka türdeki bir sunudan Kur’an-ı Kerim’de bahsedilmemiş olmasıdır. Kâbil ile Hâbil kardeşlerin kulluk sınavında önemli bir sınav aracı olan kurban konusu, Hz. Nuh ile ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’de yer almamıştır.

Tevrat konu hakkında kesin bir hükümle bilgilendirme yaparken, Kur’an ve İncil’de böyle bir bilginin yer almaması neden kaynaklanmaktadır? Kur’an’ın bahsettiği Hz. Nuh’un suda boğulan oğlu ile İncil’in bahsettiği Kutsal Ruh’un bir parçası olan çarmıhtaki İsa ve Tevrat’ta Nuh peygamberin Tanrı’ya sunduğu ifade edilen kurban arasında bir bağ var mıdır? İslamiyet ve Hıristiyanlıktaki bu olgular, Tevrat’ta Nuh peygamberin sunduğu bildirilen kurbanın değişime uğramış şekli olarak kabul edilebilir mi?

Teolojik olarak konuyla alakalı tüm kutsal kitaplarda yer alan bilgiler, hikâye üzerinde bir bütünlük yaratsa da ortaya çıkan durumun sembolik olarak başka durumlarla özdeşleştirilmesi için yeterli veriler sunmadığı söylenebilmiştir. Öyle ki yorum farklılıkları olarak kayda geçen tüm bu benzetmeler, birer bilgiden çok şahsi görüşlerin ifade edilmiş biçimleri olarak değerlendirilmelidir.

³⁷⁹ NJOZI, Hamza M. (1997), “Gılgamış Destanı, Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an Bağlamında Nuh Tufanı Kıssası”, 331-332.

5. ÇEŞİTLİ TOPLUMLARDA KURBAN (RİTÜELİN KRONOLOJİK GELİŞİMİ)

5.1. Mezopotamya Eski Kùltürlerinde Kurban

Tarih öncesi çağları karanlık bir dönem olmaktan çıkarıp yazılı belgeleriyle aydınlığa kavuşturan, bereketli topraklarıyla insanları kendine çeken ve ürünleriyle besleyen, bununla ilişkili olarak büyük ve köklü bir medeniyetin yükselmesine sahne olan Mezopotamya, Fırat ve Dicle nehirleriyle can bulan coğrafyanın genel adıdır.³⁸⁰ Terim, Eski Yunanca’da “orta” anlamına gelen “*mesos*” ile “nehir” anlamına gelen “*potamos*” kelimelerinin birleşimiyle oluşturulmuştur.³⁸¹

Eski Mısır kaynaklarında “*Naharina/Naharin*”,³⁸² Arap kaynaklarında ise “*Biladu ma beyne’n-Nehreyn*” (İki Nehir Arasındaki Beldeler) veya “*Beyne’n-Nehreyn*” (İki Nehir Arası) adlarıyla geçen,³⁸³ Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan³⁸⁴ birleşik kültürel bir yapıyı tanımlayan bölge,³⁸⁵ günümüzde doğuda Zagros Dağları, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Amanos Dağları ve Suriye çölü, güneyde de Basra Körfezi ile çevrelenen alanı niteleyen bir isim, bir coğrafya olarak tanımlanmıştır.³⁸⁶

Konumu nedeniyle çok eski zamanlardan beri insan yerleşimine sahne olan, bu sebeple tarihi boyunca istilaya uğrayan, yerleşik yaşamın sürdürüldüğü, sakinlerinin yaşam biçimiyle siyasi, ekonomik, sosyal ve sanatsal alanların zenginleştirilip geliştirildiği

³⁸⁰ DALLEY, Stephanie, REYES, A. T., PINGREE, David etc, (1998), **The Legacy of Mesopotamia**, 1.

³⁸¹ BERTMAN, Stephen (2003), **Handbook to Life in Ancient Mesopotamia**, 2.

³⁸² EVANS, Jean M (2008), "The Mitanni State", 194.

³⁸³ ÖZHAZAR, İbrahim, ELBİNSOY, İsa (2017), **Modern Dönem İslam Ülkeleri: Ortadoğu, Körfez Ülkeleri, Arap Yarımadası ve Ek Ülkeler**, 34.

³⁸⁴ KÖROĞLU, Kemalettin, (2012), **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar**, 12-13.

³⁸⁵ HARMANKAYA, Savaş, KÖROĞLU, Kemalettin, SİVAS, Hakan (2013) **Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi**, vii.

³⁸⁶ MCLINTOSH, Jane (2005), **Ancient Mesopotamia: New Perspectives**, 3-5.

bir bölge olarak tarihe geçen Mezopotamya, sahip olduğu tüm değer ve birikimlerle kendine özgü bir kültür oluşturmuştur. Bu özgünlük, uygarlığın oluşumunu sağlayan tüm birimlerde etkili olduğu gibi, dinsel yaşam üzerinde de etkili olmuş ve sahaya kayda değer bir özellik kazandırmıştır.

Birçok yönüyle hâlâ tam olarak keşfedilememiş, bazı yönleriyle antik dönem inançlarına, bazı yönleriyle de günümüz monoteist inançlarına benzetilen Mezopotamya panteonu,³⁸⁷ çok tanrılı yapısıyla ilkel bir inanç sistemi özelliğini taşımaktadır. Maddi âlemin ötesinde yüce bir gücün varlığını kabul eden Mezopotamya toplumları, bu varlığın etkilerini farklı nesne ve canlılarda arayarak onlarca tanrının yer aldığı bir panteon oluşturmuş, böylelikle ilkel dönemlerde yaygın ve etkili olan politeist inanç sisteminin o bölgede cari olmasını sağlamıştır.³⁸⁸

Farklı kültür özelliklerini bünyesinde barındıran, karmaşık fakat kendine özgü bir sistem olarak karşımıza çıkan çok tanrılı antik Mezopotamya dinleri, çok sayıdaki tanrının her birine farklı anlamların yüklendiği bir panteon niteliğindedir. Tanrılara antropomorfik özelliklerin verildiği bu inanç sisteminde tanrıların kişileştirilerek somutlaştırılması sağlanmıştır. Bu bağlamda tanrıların tıpkı insanlar gibi ihtiyaçları olduğuna inanılmıştır. Nitekim onlara ulaşma, onlarla iletişime geçme yöntemleri de bu inanç çerçevesi içinde şekillenmiştir.³⁸⁹ İnsanlık tarihinde ortak bir tema olarak gözüken, bu nedenle kökleri derin, etkileri yoğun, taşıdığı anlam gizemli ve karmaşık olan kurban ritüeli, antik Mezopotamya dinlerinde de önem kazanmaya başlamıştır.

Böylece kurban, inanılan üstün güçle iletişime geçmede, bu varlıktan herhangi bir şey istemede, bu varlıktan gelen lütuf ve ihsanlara karşı şükran ve minnet hislerini ifade etmede, ya da hissedilen herhangi bir suçluluk duygusunu ya da rahatsızlığı³⁹⁰ gidermede başvurulmuş en etkili yöntem olarak görülmüştür. Doğruluk, inanç, sadakat ve itaat gibi önemli insani tutumları içeren; neyin, nasıl ve hangi amaçla sunulacağı konusu kişinin taşıdığı niyete bağlı olan kurban, bu anlamda her toplum gibi Mezopotamya toplumları için de önemli ve değerli bir ibadet biçimidir.

³⁸⁷ DEMİRCİ, Kürşat (2013), **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş- Tanrılar, Ritüel, Tapınak**, 12.

³⁸⁸ UNCU, Ebru (2011), **Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar**, 8.

³⁸⁹ BOTTERO, Jean (1992), **Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods**, 203.

³⁹⁰ Eski Mezopotamya'da tanrıların insanların gelecekleri ile ilgili verecekleri kararlara sunulan çeşitli sunularla etki edilebileceğine inanılmıştır. Bu sebeple kötü kader ya da talihten kurtulmak isteyen insanlar, antropomorfik özellikler taşıyan tanrıların ihtiyaçlarını giderme hususunda itinalı davranmış; çeşitli nesne ve canlıların sunu ögesi olarak kullanıldığı sunu törenleri düzenleyerek kendilerince tanrılarla iletişime geçme kanalı yaratmıştır.

İnsanı Tanrı'ya manen yakınlaştıran bir eylem olarak tanımlanan kurban ritüeli kapsamında olmak üzere, antik Mezopotamya uygarlıklarında da iki türlü sunu düzenlendiği tespit edilmiştir. Bu anlamda ritüelin kanlı ve kansız kurbanlar başlığı altında incelenen kategorik özellikleri aynen taşıdığı söylenebilir. Her iki grupta da temel amacın tanrıların ihtiyaçlarının karşılanması ve dolayısıyla memnuniyetlerinin kazanılması olduğu görülmektedir.

Kadim Mezopotamya'nın genel inanç sistemi bu çerçevede özetlendikten sonra, bölgede oluşmuş kadim kültürlerin inanç sistemleri ve bu sistemlere bağlı olarak ön plana çıkan kurban ritüellerinin anlam ve biçimlerinin de incelenmesi gerekli görülmüştür. Bu gerekliliğe uygun olarak bölgedeki uygarlıklar ve inanç sistemleri kısaca özetlenmiş, özellikle kurban anlayışları ve uygulama biçimleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

5.1.1. Sümerlerde kurban

Çivi yazısını keşfedip kullanarak tarih öncesi devri kapatan, bu önemli keşifle yazılı tarihi başlatan³⁹¹ Sümerler, M.Ö. IV. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya'ya yerleşmiştir.³⁹² Siyasi tarihleri kabaca Ön-Sümer (M.Ö. 3400-2800), Er-Hanedanlar (M.Ö. 2800-2350) ve Klasik Sümerler (M.Ö. 2150-2003) olmak üzere üç döneme ayrılan bu büyük uygarlık,³⁹³ Irak topraklarını bin yıldan fazla bir süreyle Sami Akadlar ile paylaşmıştır.³⁹⁴

Konumu sebebiyle insanlar için bir cazibe merkezi olan; dolayısıyla büyük insan kitlelerine ev sahipliği yapıp farklı tabandan gelen insanların ortak bir mekânı haline gelen medeniyetler beşiği Mezopotamya'nın³⁹⁵ dünya siyasi ve kültür tarihine armağan ettiği en önemli medeniyetlerden ilki Sümerlerdir. Sümerler zengin kültür birikimleriyle³⁹⁶ tüm Ortadoğu halklarını derinden etkilemiştir. Coğrafi konumu nedeniyle daha çok tarımsal faaliyetler üzerine kurulu bir ekonomik sistemin

³⁹¹ TOK, Gökhan (2001), "Uygarlığı Doğuran Halk Sümerler", 82.

³⁹² GEREY, Begmyrat (2005), **5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları**, 11.

³⁹³ ÖZDEMİR, Ali İhsan (2003), "Kur'an'ın Kaynağı Sümer'de Mi? / Was the Source of the Qur'an Traced Back to Sumerians?", 233.

³⁹⁴ LANDSBERGER, Benno (1943), "Sümerler", 89.

³⁹⁵ TEKİN, M. (2014), "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı", 111.

³⁹⁶ TEKİN, M.(2014), **Eski Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi (Başlangıcından Erken Hanedanlar Dönemi'nin Sonuna, 22.**

yürütücüsü olan Sümer medeniyeti,³⁹⁷ bu ekonomik sistemin sonucu olarak farklı statülerin oluştuğu sınıflı bir toplum yapısıyla şekillenmiştir.³⁹⁸ Bu sosyal yapısıyla Sümerler; başta doğum, evlilik, ölüm, tarım, ticaret, yönetim, seyahat, hukuk, savaş, barış gibi konular olmak üzere toplumun her segmentine etkide bulunmuş,³⁹⁹ sahip olduğu bu baskın gücü dini hayat ya da inanış üzerinde de kullanmayı ihmal etmemiştir.⁴⁰⁰

Dinler tarihi alanında henüz uzlaşmaya varılamamış bir konu olan “çok tanrıcılığın nasıl meydana çıktığı” ile ilgili yaygın görüşlerden biri, insanın varlık sebebini araştırma eğilimi, bu süreçte yapılan gözlem ve değerlendirmelerle her şeyin başka bir güç nedeniyle varlık kazandığı bilincinin gelişmesi, bu gücün doğru takdir edilemeyerek birden fazla kaynak ya da temele bağlanması gibi nedenlerle ortaya çıktığı şeklindedir. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden beri var olan çok tanrılı inanç sistemi, Sümerler tarafından da benimsenmiştir.⁴⁰¹ Algılaması karmaşık olan fakat sade bir düzlemde düşünüldüğünde insan için inançla beraber yalınlaşan bu sistem, Sümer dininin en önemli özelliğini oluşturmuştur.⁴⁰²

Sümerler; çok tanrılı sistem içerisinde inandıkları yüzlerce tanrıyı,⁴⁰³ güçlerini ve sınırlarını farklı düzeylerde tutarak çeşitli konum ve statülere oturtmuşlar, özelliklerine göre sınıflandırdıkları bu tanrıları farklı yer ve durumlarda kullanmışlardır. Uydurularak benimsenen binlerce tanrı insanların hayatına dâhil edilmiş; kimileri sadece bir gölge ya da isim olarak hafızlarda kalırken, kimileri de sosyal hayata etkilerinin güçlü olduğuna inanılarak önemli görülmüştür.

Sümerlerde inanç sisteminin merkezine oturtulan ve toplum hayatına dâhil olan tanrılara antropomorfik özellikler verilmiştir.⁴⁰⁴ Tanrıların tıpkı insanlar gibi ihtiyaçları olduğuna, onlar gibi bir yaşam sürdürdüklerine ve tıpkı insanlar gibi bir

³⁹⁷ KRAMER, Samuel Noah (1963), **The Sumerians: Their History, Culture, and Character**, 73.

³⁹⁸ ÖZGÜL, Oktay (2011), “Sümer Sosyal Hayatında Eğitimin Yeri ve Önemi/Place of Education and Teaching in the Social Life of Sumerian”, 405.

³⁹⁹ ALTUNCU, Abdullah (2014), “Sümerlerin Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, 118.

⁴⁰⁰ KINAL, Füzün (1954), “Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller”, 119.

⁴⁰¹ TANSUĞ, Kadriye, İNANLI, Özel (1949), “Sümerlinin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. VII, S. IV, Ankara: 551-581.

⁴⁰² VAN BUREN, E. Douglas (1939-1941) “Religious Rites and Ritual in the Time of Uruk IV—III”, **Archiv für Orientforschung**, 13. Bd., Pub. by: Archiv für Orientforschung (AfO)/Institut für Orientalistik: 32-45./32.

⁴⁰³ SCHMOKEL, Hartmuth (1971), “Sümer Dini”, 204.

⁴⁰⁴ KRAMER, Samuel Noah (1963), **The Sumerians: Their History, Culture, and Character**, 117.

takım takviyelerle yeri doldurulabilecek noksanlıklara sahip olduklarına inanılmıştır. Bu nedenle insanlar, kalıcı bir ferahlık duygusu ve güvenlik ihtiyacının temini için soyut âlemden somut dünyaya geçişi sağlanan tanrıların ihtiyaçlarının giderilmesi ve mutluluklarının sağlanması hususu üzerinde önemle durmuş;⁴⁰⁵ sistemdeki tüm tanrıları içeren panteondaki onlarca tanrıya ulaşabilmek, onlarla iletişim sağlayabilmek için çeşitli yol ve yöntemlere başvurmuştur.⁴⁰⁶ Sonuç olarak kurban ritüeli bir çıkış yolu olarak görülmüş ve en sık başvurulmuş yöntemlerden biri haline getirilmiştir. Böylece Sümer inançları doğrultusunda bir ibadet biçimi olarak benimsenip önem kazanmaya başlayan kurban ritüeli, kanlı ve kansız kurbanlar olmak üzere genel anlamda iki ana başlık altında düzenlenmiştir.⁴⁰⁷

Mezopotamya'nın önemli uygarlıklarından biri olan Sümerlerde; kansız kurban sunularına oranla kanlı kurban sunuları çok daha fazla önemsenmiş ve uygulanmıştır. Kana yüklenen “hayat ve onun sürekliliğini sağlayan güç” şeklindeki anlam, bu grup sunuların daha önemli ve öncelikli bir ibadet şekli olduğu anlayışını beslemiştir. Bu durumla ilişkili olarak kentlerin yüksek ve kıymetli yerlerinde, yer ve göklerin hâkimleri olarak görülen tanrılar için inşa edilen *ziggurat*” adlı⁴⁰⁸ dikdörtgen ya da oval planlı, çok hücreli, büyük ve görkemli tapınaklarda, cins ve büyüklük gözetmeden farklı tür ve cinsten hayvanlar kanı akıtılarak kurban edilmiştir.

Sümerlerde hayvanların insanlar için yaratıldığına ve insanın günahlarını taşıyan birer canlı olduğuna inanılmıştır. Her ne kadar kanlı kurban başlığı adı altında düzenlenen törenlerde, sunulan hayvanın cinsi belirleyici bir unsur olarak görülmesi de, sunu ögesi olarak daha çok koyunun kullanıldığı anlaşılmaktadır. “*Koyun, insanlığın vekilidir; insan yaşamı için bir koyun vermelidir, insan kendi başı yerine bir koyun başı vermelidir*” diye girizgâh yapılan⁴⁰⁹ ve amaçları açıkça anlatılan törenlerde, sunuda bulunan kişilerin kendi hayatları için birer koyun adadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle, Sümerlerin kurban uygulamasında hem büyükbaş ve

⁴⁰⁵ ALTUNCU, Abdullah (2011), **Sümerlerin Dini Tarihi**, 33.

⁴⁰⁶ VAN BUREN, E. Douglas (1939-1941) “Religious Rites and Ritual in the Time of Uruk IV—III”, **Archiv für Orientforschung**, 13. Bd., Pub. by: Archiv für Orientforschung (AfO)/Institut für Orientalistik: 32-45./32.

⁴⁰⁷ AKKUŞ MUTLU, Suzan (Mart 2014), “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”,1.

⁴⁰⁸ DE LAFAYETTE, Maximilien (2014), **Comparative Encyclopedic Dictionary of Mesopotamian Vocabulary Dead and Ancient Languages**, 80.

⁴⁰⁹ WOOLLEY, Leonard (1965), **The Sumerians**, 125;_ERGİNER, Gürbüz (1997), **Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri**, 81-82.

küçükbaş hem de kümes hayvanlarının kullanıldığı, ancak tercihin özellikle koyundan yana olmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır.

Tanrılarının ihtiyaçlarını giderme, güçlerini yenileme, onlarla iletişime geçme gibi amaçlar için boğazlama usulü temel alınarak yapılan sunu törenlerinde, kurbanlık hayvanların etleri töreni kurallar dâhilinde idare eden din adamları ve törene katılanlar arasında pay edilmiş, bir kısmı da tören esnasında katılanlarca yenmiştir. Kesilen eğer bir boğaysa, hayvanın sağ bacağının ve böbreklerinin kızartılarak yenmesi tercih edilmiş, hatta bu tercih makbul bir yeme biçimi olarak görülmüştür.

Sümerlerde koyun, boğa gibi hayvanların dışında, domuzlar da kanlı kurban geleneği içerisinde sunu ögesi olarak kullanılmıştır. Özellikle hasta bir insanın iyileşmesi için Tanrı'ya yakarmak ve yakınlaşmak istendiğinde, domuz kurban edilmiştir.

Sümerlerin kanlı kurban geleneği içinde incelenmesi gereken bir diğer sunu biçimi de insan kurban etme geleneğidir.⁴¹⁰ Hayvan kurbanı dışında yaygın olan bu sunu biçiminde, genellikle köleler gibi toplumun alt statüdeki bireyleri sunu ögesi olarak kullanılmıştır. C. W. Ceram, bu sisteme ilişkin **Götter, Graber und Gelehrt** adlı kitabında şu bilgiyi vermiştir:

“... Tanrı, krallık kurmak isteyen tutucu rahiplerin sunduğu planlı bir insan kurbanıyla karşı karşıyaydı. Çünkü ölümlerin duruş şekline, buluntunun bütün durumundan, bu saray halkının, askerlerin ve uşakların hiç de -ölü kocalarını odun yığını üzerinde izleyen Hintli dulların yaptığı gibi-, isteye isteye kocalarının peşi sıra ölüme gitmedikleri anlaşılıyordu. Burada kurbanlar boğazlanmıştı. Bunlar, ölü kralın onuruna kanlı idamlardı.”⁴¹¹

Sümerler sadece kanlı kurban ritüelleri düzenlemekle kalmamış, dinî anlamda kansız kurban ritüellerine yer vermişlerdir.

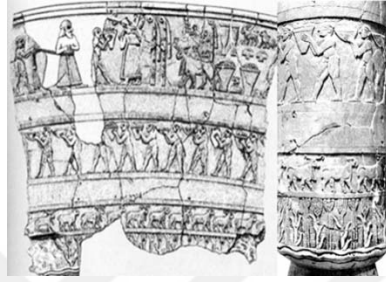
Yapılan araştırmalar, gözlem ve tecrübeyle var olduğu bilinen fakat varlığıyla alakalı elle tutulur kanıtlar ortaya konulamayan yaratıcı güce Sümerlerin de inandığını göstermektedir. Ancak yaratıcı gücün yanı sıra başka tanrılarının da kabulüyle bu inancın çok tanrıcılığa dönüştürüldüğü; yapılan heykeller ile bu tanrılarının biçim

⁴¹⁰ CRAWFORD, Harriet (2013), **The Sumerian World**, 284.

⁴¹¹ CERAM, C.W. (2011), **Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler/ Götter, Graber und Gelehrte**, 227.

kazanarak soyut âlemden somut âleme geçtiklerinin varsayıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle tanrı heykellerinin önüne sunu ögesi olarak bira, şarap, ekmek, hurma gibi yiyecek ve içecekler bırakılmıştır.

Çok nadir olmakla beraber, Sümerler tarafından yakmalık sunu törenlerinin de icra edildiği görülmüştür. Çeşitli bitki ve otların yakmalık sunu ögesi olarak kullanıldığı törenler, genellikle yakılan nesneden çıkan dumanın Tanrı'yı memnun edeceği düşüncesine dayalı olarak düzenlenmiştir.

Şekil 5.1 Warka Vazosu (Uruk, M. Ö. 3000)

(Vazonun ağız kısmında tapınağın önünde armağanları kabul eden tanrıça İnanna betimi yer alır.)

(Kaynak: https://oi-archive.uchicago.edu/OI/IRAQ/dbfiles/objects/14_6.htm, 08.11.2018; <https://urukblog.files.wordpress.com/2011/03/warka-vase.jpg>, 08.11.2018).

5.1.2. Akadlarda kurban

M.Ö. IV. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya'ya yerleşen ve geride bıraktığı kültürel mirasla tüm Orta Doğu halklarını derinden etkileyen Sümerler, kültürel sahada sağladıkları bu hâkimiyeti, yönetsel anlamda siyasal saha üzerinde kuramamıştır. Devleti devlet yapan teşkilatların bir araya getirilememesi, siyasi yapılanmanın şehir devletleri şeklinde biçimlendirilmesi, merkezi bir devlet anlayışının benimsenememesine, dolayısıyla bu alanda nitelikli bir başarı elde edilememesine neden olmuştur. Sümerler'in farklı problemler sebebiyle siyasi birliğin sağlamaştırılmasında yaşadığı çeşitli zorluklar, hâkim olduğu coğrafya üzerinde zamanla sonu olmayan bir kargaşa ortamına zemin hazırlamış ve siyasi istikrarı devam ettirebilmek önemli bir sorun haline gelmiştir. Sahada yaşanan tüm bu sıkıntılar ve kontrolden çıkan yönetim erki en nihayetinde Akadlar tarafından fırsata çevrilmiştir.

Mezopotamya'nın batısındaki ovalarda yaşayan ve M.Ö. III. binyıl itibariyle Fırat'ın orta kesimine yerleşmeye başlayan Sami kökenli Akadlar;⁴¹² Kral Sargon başkanlığında, merkez “*Akkad/Agade*” şehri olmak üzere Mezopotamya tarihinin en büyük imparatorluklarından birini kurmuşlardır.⁴¹³ Siyasi tarihleri M.Ö. 2350 ve 2150 yılları arasına tarihlendirilen Akadlar, politik anlamda büyük bir güç haline gelebilmek için siyasi, ekonomik, askeri ve ideolojik sahada yapılması gerekenleri hakkıyla yapmış bir devlet olarak kabul edilmektedir.⁴¹⁴

Akadların özellikle askeri alanda sağladıkları başarı, devletin kendi içinde izleyeceği yolu belirlemesini kolaylaştırmıştır. Savunma alanında elde edilen güçle siyasi ve ekonomik alanda başarı elde etmek, devlet tarafından güdülen temel politika haline getirilmiştir. Anadolu, İran ve Akdeniz çevresine doğru yapılan askeri müdahaleler, güdülen bu politikanın temel sonucu olarak gözükmetedir.⁴¹⁵ Bahsi edilen toprakların ilhak edilmesi söz konusu olmasa da, sınırları oldukça geniş olan bölge ekonomik yaptırımlarla zapturapt altında tutulmuş; böylelikle devletin sahip olduğu askeri, ekonomik ve siyasi güçle somut ve yararlı sonuçlar elde edilmiştir.

Sosyal yapısını tarımla uğraşan yerleşikler ile göçebe insanların oluşturduğu, dolayısıyla bu sosyal yapının etkilerinin aynen ekonomik sahaya yansıdığı Akadlarda⁴¹⁶ zirve dönemi, Kral Naramsin yönetiminde yaşanmıştır. Çöküş ise adı geçen kralın iktidarının son yılları ile ondan sonra tahta geçen Şar-kali-şarri'nin egemenlik yıllarında gerçekleşmiştir. Bu dönemde siyasi alanda meydana gelen karışıklık, bölgede Gutilerin güç kazanmasına neden olmuş ve Mezopotamya'nın bu güçlü devletinin hâkimiyeti Gutilerin müdahalesiyle son bulmuştur.⁴¹⁷

Akadlar, devletin kuruluşunda etkin rol oynayan birimlerin başarılı idaresinin yanı sıra, kültür ve inanç sistemlerinin özellikleriyle de hem Mezopotamya hem de dünya tarihinde önemli bir medeniyet olarak kabul edilmiştir. İnsanlığın kültür ve medeniyette ilk yükseldiği bölge olarak tanımlayabileceğimiz Mezopotamya'da, karşılaştıkları Sümer kültür ve medeniyetini reddetmeyerek kendine has bir sentez

⁴¹² TANILLI, Server (2005), *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma*, 52.

⁴¹³ KING, Leonard W. (1916), *A History of Sumer and Akkad*, 216.

⁴¹⁴ FOSTER, Benjamin R. (1993), “Management and Administration”, 25.

⁴¹⁵ PONGRATZ-LEISTEN Beate (2015), *Religion and Ideology in Assyria*, 783; https://www.metmuseum.org/toah/hd/akka/hd_akka.htm (10.11.2018).

⁴¹⁶ ZARINS, Juris (1990), “Early Pastoral Nomadism and the Settlement of Lower Mesopotamia”, 55.

⁴¹⁷ GADD, C. J (1966), *The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion*, 43.

oluşturmayı başaran Akadlar, bu özellikleriyle tarih içerisinde çok özel bir yer edinmeyi başarmış bir medeniyettir.

Akadlar, politeist bir din anlayışı üzerinde yükselen Mezopotamya panteonuna⁴¹⁸ uygun olarak çok tanrılı bir inanç sistemini benimsemiştir. Sümerlerin antropomorfik özellikler atfettiği onlarca tanrıyı yeni isimler vererek kendi inanç sistemlerine dâhil eden Akadlar, inançlarının gerekliliklerini bu sistem çerçevesinde yerine getirmeye çalışmıştır.⁴¹⁹

Akadların inanç sisteminde; insanî vasıflarla tahayyül edilen tanrıların ihtiyaçlarının karşılanması, en önemli dinsel görevlerden birisi olarak belirlenmiştir. Özellikle barınma ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması konusunda itinalı davranılmış; izlenilecek yol ve yöntemler buna göre belirlenmeye çalışılmıştır. Bu anlamda kurban törenleri, hem bu ihtiyaçların karşılanması hem de gerektiğinde doğaüstü gücün rızasının ya da affının istenmesi amacıyla yönelik bir dinsel eylem olarak icra edilmiştir. Yapılan araştırmalar, Akadların da kurban ritüelini kanlı ve kansız olmak üzere iki yöntemle icra ettiği yönünde bulgular ortaya koymuştur.

Akadlar'da kanlı kurbanlar iki şema içinde gerçekleştirilmiştir. Birinci şema, insanlar gibi ihtiyaçları olduğuna inanılan tanrıların barınma ve beslenme gibi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yönelik sunulan kanlı kurbanlar; ikinci şema ise düzenlenen yıllık dinsel törenler esnasında sunulan kanlı kurbanlar ile biçimlenmiştir. Buna göre; tanrıların tıpkı insanlar gibi ihtiyaçları olduğuna inanan Akadlar, inançları gereği ilk olarak tanrıların barınma ihtiyacını karşılamak istemiştir. Büyük tanrıların tapınaklarda yaşadığı inancını taşıyan Akadlar, kendi dönemlerinde de kutsal mekânlar inşa etme ihtiyacı hissederek hareket etmiş, Sümerlerden devraldıkları tapınak inşa etme kültürüne hız kesmeden devam etmişlerdir. Tapınak inşasına başlamadan önce tanrı rızasını kazanma amacıyla yapılan kanlı sunular ile tapınakların yapımı tamamlandıktan sonra şükretme amacıyla yapılan kanlı sunular bu anlamda büyük önem taşımıştır.

⁴¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. WILSON, Clarence G. (2004), **One God One Word: The Truth about the Knowledge and Worship of God**, 8; SNELL, Daniel C. (2010), **Religions of the Ancient Near East**, 5; <https://www.historyonthenet.com/mesopotamian-religion> (14.11.2018).

⁴¹⁹ JOHNSTON, Sarah Iles (2007), **Ancient Religions**, 168.

Akadların kurban ritüelleri sadece tanrıların barınma ve beslenme ihtiyacını gidermede başvurulan bir yöntem olmamıştır. Kanlı kurbanlar başlığı altında incelenen bu sunu tipinin yıllık törenlerde de uygulandığı görülmüştür.⁴²⁰ Sümer kültürünün başat dinsel ögesi olan tanrı Dumuzi ve tanrıça İnanna kültünün bir devamı olarak Akadlarda İstar ve Tammuz adıyla anılan ve yıl içinde sadece ilkbahar mevsiminde düzenlenen törenler bu uygulamaya örnektir. Bu bağlamda, ilkbaharı temsil eden iki üstün gücün biraya gelişi mutlulukla karşılanmış, doğanın yeniden uyanışı ve bereketi bir nimet sayılmış ve şükür ifadesi olarak tanrılar adına kurbanlar kesilmiştir. Akadlarda yıllık olarak düzenlenen bir diğer tören de yeni yıl törenleridir. “*Zakmuku- zag-mu(.ak)*” adı verilen törenlerde⁴²¹ tanrılar adına yine kanlı kurbanlar sunulmuştur.

Akadlarda kansız kurbanlar, tanrıların beslenmesi amacıyla yönelik olarak icra edilmiştir. Tıpkı insanlar gibi yeme içme ihtiyaçları olduğu düşünülen tanrıların bu gereksinimlerini gidermeleri için çeşitli yol ve yöntemler denenmiştir. Bazı yiyecek ve içeceklerin düzenlenen törenlerde sunu öğeleri olarak kullanılması geleneği oluşmuş, ayrıca tanrılara günlük olarak sunulan takdimeler önem kazanmaya başlamıştır.

Mezopotamya eski uygarlıklarında canlı ve cansız sunu öğeleri kullanılarak yapılan dinsel törenlerde balığın da sunu malzemesi olarak kullanılması, Anadolu kültür birikimine de sirayet etmiş olan bir farklılık olarak göze çarpmaktadır. Fırat ve Dicle nehirlerinin çevrelediği Mezopotamya coğrafyasının vermiş olduğu imkânlar, balığın sosyal hayata farklı bir işlevle girmesini sağlamış, nesnel anlamının dışında yüklendiği sembolik anlamla Akad toplumunun duygu ve düşünce dünyasında farklı bir konuma yükselmiştir. Bu anlamda, Akadlarda yaşam ve yeniden doğuşun simgesi olarak görülen balık, bir sunu ögesi olarak tanrılara da sunulabilen bir gıda haline gelmiştir. Balıkla yapılan sunu, bazen hayvan statüsünde kanlı sunu olarak bazen de yiyecek statüsünde kansız sunu olarak tasnif edilmiştir.⁴²²

Her ne kadar dinlerin temelini teşkil eden ve kesintisiz olarak günümüze kadar gelen kurban ritüeli Akadlar tarafından da önemle benimsenen bir ibadet biçimi ise de, Akadlar için taşıdığı anlam ve bu kapsamda gerçekleştirdikleri ritüellerle ilgili

⁴²⁰ BOTTERO, Jean (1992), **Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods**, 226.

⁴²¹ COHEN, Mark E. (1993), **The Cultic Calendars of the Ancient Near East**, 144.

⁴²² VAN BUREN E. Douglas (1948), “Fish-Offerings in Ancient Mesopotamia”, 103-105.

ayrıntılı bilgi elde edilememiştir. Buna rağmen ritüelin varlığıyla ilgili en çarpıcı buluntulara Suriye'nin kuzeyinde Tell Chuera'da yapılan kazılar vasıtasıyla erişilmiştir. Akad dönemi kuzey tapınağının doğu girişinde karşılaşılan kurbanların kanının alındığı tekne ve sunu masası ile birlikte görünen para merdiveni kalıntısı, Akadların ritüeli uygulama biçimleri hakkında yapılacak bir değerlendirme için en değerli veriler olarak görülmüştür. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan kalıntılar, I. Asurnasirpal'ın bir tapınağın önünde kurban sunumunu ayrıntılı bir şekilde gösteren Beyaz Obelisk'in iyi bilinen sahnesi ile karşılaştırılmıştır.⁴²³

5.1.3. Babillerde kurban

Antik çağın en önemli ve eski uygarlıklarından biri olan ve Orta Doğu ticaret yollarının kavşak noktasında bulunan⁴²⁴ Babil devleti; Mezopotamya'nın batısından güneyine göç ederek gelen Sami kökenli Amurrular tarafından⁴²⁵ eski Sümer ülkesinde Babil şehri merkez alınarak kurulmuştur.⁴²⁶ Antik metinlerde; “*ka.dingir.ra(k)*” (Sümerce),⁴²⁷ “*Bâb- illâni*” (Antik Yunanca)⁴²⁸ gibi kelimelerle tanımlanan ve “*Tanrı Kapısı*”⁴²⁹ anlamına gelen Babil şehrinin merkezi, bugünkü Irak'ın El-Hilla kasabası üzerinde yer almaktadır.

Güney Mezopotamya'da, II. binyılın başlarından itibaren varlık gösterdiği bilinen Babil devletinin siyasi tarihi kabaca; Eski Babil Krallığı (M.Ö. 1894-1595), Kassit Egemenliği (M.Ö. 1595-1155) ve Yeni Babil Krallığı (M.Ö. 625-539) olmak üzere üç devirde incelenmiştir.⁴³⁰

Eski Babil Krallığı (M.Ö. 1894-1595), M.Ö. 1894 yılında, Sumu-la-El isimli bir beyin liderliğinde kurulmuştur.⁴³¹ Mezopotamya'nın güneyinde, bölgenin tümüne hâkim olmak isteyen bu krallığın kurucusu ve kuruluş tarihi hakkında kesin bilgiler verilebildiği halde, temel birimlerinin işleyişi ve bu işleyişin kim tarafından ve nasıl

⁴²³ LUNDQUİST, John M. (1994), *What Is a Temple? A Preliminary Typology*, 108-109; AKKUŞ MUTLU, Suzan (2012), *Eski Mezopotamya Törenler*, 48.

⁴²⁴ COHEN, Getzel M. (2013), *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, 15.

⁴²⁵ BEAULIEU Paul-Alain (2018), *A History of Babylon, 2200 BC - AD 75*, 61.

⁴²⁶ BÜLBÜL, Cemil (2010), “Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Roller / Migrations of Amorites And Their Roles in History of Ancient Fore Asia”, 38.

⁴²⁷ GEORGE, A.R. (1992), *Babylonian Topographical Texts*, 253.

⁴²⁸ JOHNS, C.H. W. (1913), *Ancient Babylonia*, 20.

⁴²⁹ ARNOLD, Bill T. (2004), *Who Were the Babylonians?*, 32.

⁴³⁰ GRAYSON, A. Kirk (1980), “Assyria and Babylonia”, 160.

⁴³¹ BRYCE, Trevor (2016), *Babylonia: A Very Short Introduction*, 5.

gerçekleştirildiği ile ilgili yeterli bilgi ortaya konulamamıştır. Özellikle krallar listesinde adı geçen çoğu kralın kimliği ve yönetimiyle ilgili çok fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Bu bilgi ve belge azlığı, Eski Babil hükümdarı Hammurabi dönemine kadar devam etmiş, altıncı hükümdar Hammurabi'nin yönetime geçmesiyle birlikte Eski Babil Krallığıyla alakalı pek çok bilgi kayıt altına alınmaya başlamıştır. O dönemde kaydedilmeye başlanan devletle ilgili bilgi ve belgeler, Hammurabi yönetiminde sağlanan başarılarla Eski Babil Krallığının zirve dönemini yaşadığını göstermektedir. Bu dönemde ekonomi; tarım, hayvancılık ve zanaatkarlık alanlarından oluşan sektörel bir temel üzerinde gelişmiştir. Bölgede özel mülkiyet anlayışı hâkim olmuş; kölelerin işgücünün sömürülmesine dayalı ekonomik faaliyetlerde azalma kaydedilmiştir. Politika güvenilir valilerin yardımıyla sağlam adımlarla ilerlemiştir. Devlet içinde özerk şehir devletlerinin varlığı yaygın bir durum gibi görünse de, siyasi anlamda merkezîyetçi bir tavır takınılmış; daha da önemlisi, anayasal devlet anlayışına geçilerek hukuk devleti olmanın temelleri atılmıştır.⁴³² Siyasi ve hukuki olarak güçlü bir devlet olan Eski Babil Krallığı, sağladığı tüm bu gelişmelere rağmen daha fazla varlık gösterememiş, M.Ö. 1595 yılında Hititler tarafından yıkılmıştır. Bu tarihten itibaren egemenlik Kassitler'in eline geçmiş; Kassitler aynı bölgede etkin olmaya başlamıştır.⁴³³

Kassitler'in Güney Mezopotamya toprakları üzerindeki hâkimiyeti yaklaşık 450 yıl sürmüştür. Bu süre içerisinde Kassitler bu topraklarda kendi kültürlerini etkin hale getirememiş; Eski Babil Krallığı'nın etkisi altında kalarak mevcut duruma fazla bir yenilik katamamıştır.⁴³⁴ Kültür anlamında başka bir uygarlığın egemenliği altında kalan Kassitler, tüm bunlara rağmen kendi kimlik ve isimlerini, inşa ettikleri anıtsal yapılar üzerinde yaşatmaya çalışmışlardır. Özellikle I. Kurigalzu zamanında Dur-Kurigalzu'da inşa edilen birçok saray ve tapınak,⁴³⁵ anlatmaya çalıştığımız bu durumu örneklemiştir. Belli bir dönem sonra mimari ve mühendislikte, dolayısıyla sanatta ileri giden Kassitler, hem siyasi anlamda güç kazanmak hem de var olan güçlerini pekiştirmek amacıyla Mezopotamya'nın kuzeyine doğru hareket etmeye başlamış ve bu toprakları siyasi ve askeri yönden nüfuzu altına almaya çalışmıştır.

⁴³² TANILLI, Server (2005), **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma**, 70.

⁴³³ https://www.metmuseum.org/toah/hd/kass/hd_kass.htm (20.11.2018).

⁴³⁴ KÖROĞLU, Kemalettin, (2012), Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar, 60.

⁴³⁵ EVANS, J.M. (2008), "Kassite Babylonia", **Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C. Metropolitan Museum of Art**, Ed.by. Aruz, J., Metropolitan Museum of Art, New-York :200-202.

Ne var ki, bu yayılcı politika, kuzeyde Asur müdahalesiyle karşılaşmıştır. Yapılan müdahaleyle gücü sarsılan Kassitler, Elam kralı Şutruk-Nahhunte'nin saldırısıyla tarih sahnesinden çekilmiştir.

Babil siyasi tarihinin Elam kralı Şutruk-Nahhunte'nin müdahalesiyle sonlanan bu ikinci evresinden sonra, bölgede yepyeni bir dönem başlamıştır. Babil valisi Nabupolassar (Nabu apal-sur) tarafından M.Ö. 612 yılında, Yeni Babil Krallığı kurulmuştur. Devlet izlenen başarılı politika sayesinde kısa zamanda genişlemiştir. Babil valisi Nabupolassar ve oğlu II. Nabukadnezar dönemlerinde sürdürülen güçlü ve istikrarlı yönetim, bu yöneticilerden sonra başa gelen devlet adamları tarafından devam ettirilememiştir. Tüm bunların sonucunda büyük bir hezimet yaşanmış, devlet mekanizmasının işleyişinde meydana gelen noksanlıklar Pers hükümdarı Kyros tarafından fırsata çevrilmiştir. Nitekim Yeni Babil devleti, M.Ö. 539 yılında Kyros tarafından ortadan kaldırılmıştır.⁴³⁶

Politik gelişimleri, ekonomik faaliyetleri, savunma sistemleri, sosyal yapılanmaları gibi pek çok özelliğiyle Mezopotamya tarihinde önemli bir yeri olan Babil Devleti, benimsediği inanç sistemine uygun dinsel uygulamalarıyla da benzer bir öneme sahiptir.

Sümerlerden itibaren antropomorfik özellikli onlarca tanrıya yer verilen panteonu birtakım kültürel ve psikolojik unsurları temel alarak yeniden biçimlendiren Yeni Babilliler, eski inanç ve pratikleri yeni isim ve küçük değişikliklerle tekrar hayata dâhil etmişler, dolayısıyla Mezopotamya'daki eski uygarlıklar gibi çok tanrılı bir inanç sistemini benimsemişlerdir.

Güneş Tanrısı Şamaş, Ay Tanrısı Sin, Hava Tanrısı Adad gibi tanrıların⁴³⁷ popüler olduğu Babil inanç sisteminde, sistemin özü, eski inanç sistemlerinin temelini oluşturan ve gökyüzüyle simgelenmekte olan Tanrı Anu'nun bir transformasyonu [dönüşümü] olan⁴³⁸ Marduk adındaki baş tanrıya duyulan inançla şekillenmiştir.⁴³⁹

⁴³⁶ BRIANT, Pierre (2002), **From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire**, 40-41.

⁴³⁷ BUDGE, E. A. Wallis (2010), **The Babylonian Legends of Creation: And the Fight Between Bel and the Dragon**, 26.

⁴³⁸ PEKŞEN, Okay (2017), "Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk", 102.

⁴³⁹ JASTROW, Morris (2018), **The Religion of Babylonia and Assyria**, 199.

Temel tanrılara yaşam veren Tiamat’a karşı zafer kazanan, böylelikle kadınların egemen olduğu anaerkil bir dini ataerkil yapıya dönüştüren Tanrı Marduk,⁴⁴⁰ Babiller tarafından tüm evreni şekillendiren bir güç olarak tahayyül edilmiştir. Öyle ki, cennet ve dünyayı biçimlendiren, gezegenleri ve yıldızları düzenleyen, evrensel sistemin işleyişini sağladıktan sonra insan ırkını yaratan bir güç olarak addedilmiştir.⁴⁴¹ Tanrı Marduk’un kudretiyle gerçekleşen yaratma ve biçimlendirme, yılın birinci ve yedinci ayında olmak üzere yılda iki kez düzenlenen⁴⁴² “*Akītu*” adlı yeni yıl bayramıyla kutlanmıştır.

Yakın Doğu’nun en önemli festivallerinden biri olup kökeni Sümerlere kadar uzanan fakat Babiller tarafından önemle takip edilen “*Akītu*” festivali, yazılı kaynaklardan elde edilen ilgiye göre, ilk olarak hasat zamanında kutlanmıştır.⁴⁴³ Yılda iki kere olmak üzere, belli periyotlarda kutlanan bu festival, sonraki dönemlerde yılda bir kere “*Yeni Yıl Şenliği*” adı altında düzenlenmeye başlamış, kral ve kraliyet rahibinin katılımıyla politik bir anlam kazanmıştır.⁴⁴⁴

Nisannu ayının birinci gününde “*Şeşgallu*” adındaki din adamının “*Esagil*” denilen tapınağa sabah vakti gidip su arındırma ritüeli yaparak başlattığı, on iki gün süren ve Babil mitosu içinde büyük önem taşıyan, “*Akītu*” festivali kapsamındaki törenlerde, evrenin yaratılışının yeniden canlandırılması ve Tanrı Marduk’un bir kez daha yüceltilmesi esas alınmıştır.⁴⁴⁵ Birçok kültürde ortak olan “tanrının ölmesi ve yeniden dirilmesi” ya da yeraltı dünyasına inmesi ve yeniden yeryüzüne çıkması inancının bir versiyonu olarak Marduk’un ölüm ve yeniden dirilmesi inancıyla alakalı dinsel eylemlerin gerçekleştirildiği tören bu nedenle büyük önem taşımıştır.⁴⁴⁶ Yazılı kaynaklar, bu festival kapsamında pek çok dinsel eylemin gerçekleştirildiğine, dualar edildiğine ve çeşitli ritüeller düzenlendiğine ilişkin bilgiler içermektedir. Bu

⁴⁴⁰ CHALLAYE, Félicien (1960), *Dinler Tarihi*, 108.

⁴⁴¹ <http://autocww2.colorado.edu/~toldy2/E64ContentFiles/ReligiousGroups/BabylonianReligion.htm> (21.11.2018).

⁴⁴² WAGENAAR, Jan A. (2005), *Origin and Transformation of the Ancient Israelite Festival Calendar*, 119.

⁴⁴³ UZUKWU, E. Elochukwu (1997), *Worship as Body Language: Introduction to Christian Worship : an African Orientation*, 118.

⁴⁴⁴ BIDMEAD, Julye (2002), *The Akitu Festival: Religious Continuity And Royal Legitimation in Mesopotamia*, 1.

⁴⁴⁵ LEICK, Gwendolyn (2007), *The Babylonian World*, 356.

⁴⁴⁶ Ritüelle ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. BIDMEAD, Julye (2002), *The Akitu Festival: Religious Continuity And Royal Legitimation in Mesopotamia*, Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Religion, Nashville.

ritüellerden en önemlisi, tanrılar adına sunulan takdimeler ile gerçekleştirilmiştir. Özellikle üçüncü günde tapındaki iki ahşap tanrı heykelinin süslenme işleminin tamamlanmasından sonra Tanrı adına kesilen kurbanlar önemli tutulmuştur. Kaynaklar, heykellerin süslenmesi işleminde görev alan bir metal işçisi, bir marangoz ve bir kuyumcunun da bu kurbanların etlerinden pay aldığını kaydetmiştir. Dolayısıyla Sümerlerde başlayıp Babil kültüründe önemli bir mitos haline gelen bu festival ve o kapsam içerisinde icra edilen kanlı kurban geleneği, bu çalışmamızda özenle araştırılan konulardan biri olmuştur.⁴⁴⁷

Esasen Babillilerin tanrılara yakınlaşmak ya da onlarla iletişim sağlamak amacıyla nasıl bir uygulama türettikleri ya da hangi sunu türünü tercih ettikleri tam olarak tespit edilememiştir. Bunun sebebi, söz konusu hususlarla ilgili birincil kaynakların azlığı, olanlara ulaşmanın da oldukça zor oluşudur. Ancak insanlık tarihi genel olarak incelendiğinde, kan akıtma esasına dayalı kurban geleneğinin diğerlerine nispetle daha cezbedici görüldüğü ve bu nedenle daha fazla uygulandığı bilgisine erişilmektedir. Çok tanrılı dinlerde insanlar tanrıların gazabından korunmak ya da merhametlerine başvurmak istediklerinde, kan dökerek onlara ulaşabileceklerini düşünmüşlerdir.

Babillilerde insan gibi tasavvur edilen ve ihtiyaçları olduğu bilinen tanrılara kanlı ve kansasız olmak üzere çeşitli kurbanlar sunulduğu görülmüştür. Kan diğer toplumlarda olduğu gibi bu toplumda da önemli görülmüş, kan vasıtasıyla tanrıya çabucak ulaşılabileceğine inanılmıştır.

Babillerin kanlı kurban ritüelleri, W. Robertson Smith'in komünyon yemeği teorisi ile James George Frazer'in büyü teorileri temel alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre; kurban edilen hayvanın etinin bir kısmı yenmiş, yenmesi makbul olmayan taraflarının da yakılarak tanrıya ulaştırıldığına inanılmıştır. Büyü ritüelleri kapsamında ise altar masaları üzerine dökülen kanın ispat niteliği taşıdığı düşünülmüştür.

Babillilerde seçilen hayvanların kanları akıtılarak kurban edilmesi geleneğinin yanı sıra, insan kurban etmenin de sıkça görülen bir uygulama olduğu bilinmektedir. Konuya ilişkin fazla yazılı ve görsel kaynak olmasa da, Tanrı Bel adına düzenlenen

⁴⁴⁷ Ritüelle alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. DEMİRCİ, Kürşat (2013), **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş-Tanrılar, Ritüel, Tapınak**, I. Baskı Ayışığı Kitapları, İstanbul.

törenlerde, altar masası şeklindeki kaideler üzerinde boğazlanmak suretiyle icra edilen kurbanlara dair bulgular vardır.⁴⁴⁸

Yıllık ve günlük periyodlarda yapılan sunu ritüellerinde genellikle tanrıların günlük ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik hem kanlı hem de kansız kurbanlar takdim edilmiştir. Kansız sunu malzemesi olarak ekmek, bira, şarap sebze, meyve gibi yiyecek ve içecekler kullanılmıştır. Cansız nesnelerin kullanıldığı bu ritüellerle kanlı kurbanlarla arzu edilenden daha başka bir amaca hizmet edilmek istendiği anlaşılmaktadır.⁴⁴⁹

Kurbanlar, düzenlenen festival kapsamında tanrılara sunulabildiği gibi, başka amaçlar güdülerek farklı zamanlarda da sunulabilmiştir. Örneğin haftanın bir günü uğursuz sayılmış ve cumartesi olarak belirlenen bu günde Tanrı'ya çeşitli varlıklar kurban edilerek Tanrı'nın bu uğursuzluğu kaldırması talep edilmiştir.⁴⁵⁰

5.1.4. Asurlularda kurban

Güneyde modern Tikrit'in hemen kuzeyindeki Kalat Serkat harabelerinin ait olduğu Assur kenti, kuzeyde bugünkü Musul kentinin örttüğü antik Ninova ve doğuda modern Erbil kentinin altında kalan Arbail kentleriyle çevrili;⁴⁵¹ Ortadoğu'nun en büyük imparatorluklarından biri olan Asur Krallığı, Arabistan'dan gelerek Mezopotamya'ya yerleşen Sami kökenli kavimler tarafından M.Ö. II. binyılın ilk çeyreğinde kurulmuştur. Başkent Ninova merkez olmak üzere kurulan bu uygarlığın anayurdu, bugünkü Kuzey Irak'ta yer almaktadır.⁴⁵²

Dicle nehrinin Büyük ve Küçük Zap isimli kollarının kavuştuğu verimli arazideki Assur şehri üzerinde, Sümerlere ait kültürel özellikleri benimseyerek köklü bir uygarlık kuran;⁴⁵³ sahip olduğu siyasal güç ve kültürel birikimle Akdeniz bölgesi ile Orta Doğu'nun tarihini şekillendiren;⁴⁵⁴ böylelikle Ön Asya'da derin izler bırakan bir

⁴⁴⁸ <https://digital.library.upenn.edu/women/eagle/congress/reedea.html>(05.12.2018).

⁴⁴⁹ SPENCE, Lewis (2010), *Myths and Legends of Babylonia and Assyria*, 241.

⁴⁵⁰ ARMUTAK, Altan (2004), "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine bir İnceleme", 172.

⁴⁵¹ ELAYI, Josette (2017), *Sargon II, King of Assyria*, 37;

<http://www.ucl.ac.uk/sargon/essentials/countries/centralassyria/> (01.12.2018).

⁴⁵² FREEDMAN, David Noel-MYERS, Allen C. (2000), *Eerdmans Dictionary of the Bible*, 120.

⁴⁵³ HARMANKAYA, Savaş, KÖROĞLU, Kemalettin, SİVAS, Hakan (2013), *Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi*, 56.

⁴⁵⁴ RADNER, Karen (2015), *Ancient Assyria-A Very Short Introduction*, 1.

uygarlık olarak tarihe geçen Asurlular'ın⁴⁵⁵ siyasi tarihi, kabaca Eski Asur (M.Ö. 2000-1600), Orta Asur (M.Ö. 1600-1000) ve Yeni Asur Krallığı (M.Ö. 1000-612) olmak üzere üç devirde incelenmiştir.⁴⁵⁶

Basra Körfezi ile Anadolu arasında adeta köprü görevi gören bir coğrafyanın hâkimi olan Asurlular, sahip oldukları bölgenin jeopolitik konumu nedeniyle Eski Asur Krallığı döneminde, ticarete önemli ve etkili bir politika takip etmiştir. Bu jeopolitik avantajları kendi siyasi ve ekonomik çıkarları için iyi değerlendiren Asurlular, bu güçlü yapılarıyla Anadolu'nun her iki yönden devam eden gelişimini de doğrudan etkilemiştir. Özellikle M.Ö. 1960'lardan itibaren Anadolu'da kurulan ticari koloniler, Asurluların Anadolu ekonomisine büyük katkı sağlayan etkilerine iyi birer örnektir.⁴⁵⁷

Ülkede ekonomik hareketlilik oluşturan ve topluma zenginlik getiren ticari kolonilerin kurulması ve yaygınlaştırılması, Asur topraklarında kültür faaliyetlerinin de hız kazanmasını sağlamıştır. Öyle ki, kurulan koloniler vasıtasıyla Anadolu'yla sağlanan temas ve etkileşim, çivi yazısının Anadolu'ya girişini sağlamış ve adeta medeniyet ışığının bu topraklara da sirayet etmesine vesile olmuştur.⁴⁵⁸

Eski Krallık döneminde izlenen doğuya doğru ilerleme politikası düzenli askeri birliklerle desteklenmiş ve kayda değer başarılar elde edilmiştir. Ancak I. Şamşi Adad'ın (M.Ö. 1813-1781) iktidar döneminden sonra devlet eski gücünü koruyamamıştır. Ticari alanda kaybedilen hareketlik sonucu Asur yeniden bir şehir devleti pozisyonuna dönmüş, içinde bulunduğu olumsuz şartları düzeltemeyerek hızla güç kaybetmeye devam etmiştir. Amarna Çağı'na kadar varlığını devam ettiren Asur uygarlığı, tüm çabalarına rağmen en nihayetinde Bâbil ile Mitanni devletlerinin siyasi nüfuzu altına girmiştir.⁴⁵⁹

M.Ö. 1400 yıllarına tekabül eden Orta Krallık döneminde Asurlular eski güçlerini yeniden kazanmak için bir takım faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Düzenlenen askeri faaliyetlerle yeni yer ve topraklar kazanılması stratejisi temel proje haline

⁴⁵⁵ GÖKÇEK, L. G.-AKYÜZ, Faruk (2013), "Asur Ordusu", 42.

⁴⁵⁶ KUHRT, Amélie (1995), *The Ancient Near East, C. 3000-330 B.C.* Vol. I, 82.

⁴⁵⁷ Kaniş (Kayseri-Kültepe) ticaret kolonisi bahsi geçen konu için verilebilecek en önemli örnek olarak değerlendirilmelidir.

⁴⁵⁸ Anadolu'nun en eski yazılı belgeleri olan Kültepe tabletleri, Asurlu tüccarların bir mirası olarak günümüze ulaşmıştır.

⁴⁵⁹ https://www.metmuseum.org/toah/hd/assy_2/hd_assy_2.htm (01.12.2018).

gelmiş; devlet belli bir güç elde edebilmek için ilk önce bu projeyi uygulamaya sokmuştur. Benimsenen genişleme politikasıyla önce kuzey bölgelerin alınması hedeflenmiştir. Zengin tarım arazilerinin elde edilmesi, daha öncelikli bir çıkar kaynağı olarak görülmüştür. Yapılan planlamalar ve belirlenen hedeflere yönelik askeri faaliyetler olumlu sonuçlar vermeye başlamış, özellikle Asur kralı Assur-uballit döneminde devlet yeniden bir canlanma ve toparlanma sürecine girmiştir. Assur-uballit döneminde canlanmaya başlayan Asurlular, I. Tukulti-Ninurta (M.Ö.1244–1208) zamanında tekrar güçlü bir devlet olmayı başarmıştır. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen Asur ve Babil uygarlıkları arasındaki çekişme, Asurluların tekrar çöküşe geçmesine ve kısa süreli de olsa Babillilerin nüfuzu altına girmesine neden olmuştur. Tiglat-pileser (M.Ö. 1115-1077) döneminde yeniden toparlanılıp politik anlamda küçük bir sıçrama yaşansa ve egemenlik devam ettirilmeye çalışılsa da, yeterince başarılı olunamamıştır. Başa geçen halefler tarafından istikrarın sağlanamaması, devletin yeniden çöküş sürecine girmesine sebebiyet vermiştir.⁴⁶⁰

Böylece M.Ö. 1000’li yıllarla beraber Asurluların Yeni Asur Krallığı dönemi başlamıştır. Devlet, Orta dönemden miras kalan rehaveti yaklaşık 150 yıl boyunca üzerinden atamamıştır.⁴⁶¹ Tüm bu olumsuz gidişata rağmen durağan evreyi geride bırakmayı başaran Asurlular, izlediği politika ve yürüttüğü ekonomik faaliyetlerle devlete yeniden işlerlik kazandırmış, hem parasal anlamda hem de siyasi anlamda güç elde etmeye devam etmiştir.⁴⁶² Yapılan ticari girişimlerle Babil, Batı İran, Anadolu ve Levant bölgelerinde ekonomik anlamda güç kazanan Asurlular, olumlu yöne dönen göstergelerle yeniden yükseliş dönemine girmiştir. Düzenlenen askeri seferlerle İran’dan Mısır’a ve hatta Kıbrıs’a kadar geniş bir coğrafyada yeni bölgeler ve yerlerde egemenlik kurmuştur.⁴⁶³ Devlet en parlak günlerini ise özellikle Asurbanipal zamanında olmak üzere Sargonidler devrinde yaşamıştır.⁴⁶⁴ Ancak elde edilen bu sonuçlar yine uzun soluklu olmamış, askeri anlamda güdülen yayılcı politikalar yüzünden bölgede Hititler, Mısırlılar ve Urartularla güç yarışına giren Asurlar başarılı sonuçlar elde edememiş ve beklentinin dışında bir gelişme yaşayarak

⁴⁶⁰ https://www.metmuseum.org/toah/hd/assy/hd_assy.htm (01.12.2018).

⁴⁶¹ SEVER, Hüseyin (1987), “a.g.m.”, 424.

⁴⁶² AKÇAY, Atakan-ÖZBİLEN, Serdar (2018), “Yeni Asur Dönemi’nde Yukarı Dicle Bölgesi ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler”, 537.

⁴⁶³ https://www.metmuseum.org/toah/hd/assy/hd_assy.htm (01.12.2018);

⁴⁶⁴ AKYÜZ, Faruk (2018), **Asur Ordusu Yeni Asur Dönemi (M.Ö. 911-612)**, 1.

siyasi anlamda güç kaybetmeye başlamıştır. M.Ö. VII. yüzyıla denk gelen bu yıllarda, İran'da giderek güçlenen Medler, Babillilerle birleşerek Asurluların güç kaybından yararlanıp bir dönemin en büyük gücü olan bu devlete son vermişler ve verimli topraklarını kendi aralarında pay etmişlerdir.⁴⁶⁵

Siyasi, ekonomik ve askeri alanda kazanılan başarılarla devlet olarak gücüne güç katan Asurlar; devlet teşkilatını oluşturan birimlerde sağladığı düzen ve kazandığı başarıyla Orta Doğu ve Akdeniz coğrafyasına kuvvetli bir tesirde bulunmuştur. Sahip olduğu kültürel birikim, bu etkinin gücünü daha da pekiştirmiştir. Özellikle dinsel sistemi ve bu çerçevede geliştirilen bir takım ritüeller, Asur medeniyetinin hem teoloji hem de kültür tarihinde önemli bir konuma yerleştirilmesini sağlamıştır.

Animistik ve natüristik temeller üzerine oturan ve antropoformik özellikli onlarca tanrıyı bünyesinde barındıran Mezopotamya panteonunda, önceki uygarlıkların benimsediği inanç özelliklerinin neredeyse tamamının Asur inanç sistemine de geçtiği ve Asurluların bölgesel olarak var olan bu panteonu küçük değişikliklerle kendilerine de uyarladıkları görülmüştür.⁴⁶⁶ Bu anlamda, bölgedeki selefleri gibi tanrıların da insanlar gibi bir yaşam sürdürdüklerine, yeme-içme gibi temel gereksinimleri bulunduğuna inanmışlar, bu doğrultuda ritüeller tertip etmişlerdir.⁴⁶⁷

Asur panteonunda yer alan ve her birine belirli bir alanda üstün güç olarak inanılan onlarca tanrıyla alakalı ayrıntılı bilgiler, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede görev alan krallar listesinin yer aldığı yazılı metinlerle günümüze kadar ulaşmıştır. İnsanların hayatında etkili olduğuna inanılan pek çok tanrının ismi, bu metinler vasıtasıyla bilinir hale gelmiştir.⁴⁶⁸ Asurluların siyasi geçmişi hakkında ayrıntılı ve önemli bilgiler veren metinlerde, Asur'da etkin rol oynayıp dinsel yaşamı şekillendiren tanrı isimlerine yer verildiği gibi, panteon içinde güçlü olmayan fakat törenlerde anılan bazı tanrı isimlerine de yer verilmiştir. Bu isimlerden bazıları şunlardır: Anu, Aşur, Bel, Belit, Gaga, Gula, Gibil, Gamlat, Gula, Dibbarra, Dagan,

⁴⁶⁵ https://www.metmuseum.org/toah/hd/assy/hd_assy.htm (01.12.2018);

<https://www.ancient.eu/assyria/> (01.12.2018);

<http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/neoassyrianhistoryoverview/index.html> (01.12.2018);

<https://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/iraq02-05enl.html> (01.12.2018);

https://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.tr/&httpsredir=1&article=2397&context=theses_hons (01.12.2018).

⁴⁶⁶ DEMİRCİ, Kürşat (2013), **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş-Tanrılar, Ritüel, Tapınak**, 16.

⁴⁶⁷ SOMMER, Benjamin D. (2009), **The Bodies of God and the World of Ancient Israel**, 12.

⁴⁶⁸ Asur tanrıları hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz; JASTROW, Morris (2018), **The Religion of Babylonia and Assyria**, Frankfurt, Germany.

Damkina, Ea, İştar, Kadı, Hani, Marduk, Nabu, Nanâ, Nin-gal, Nergal, Ninib, Nusku, Ramman, Sin, Shala, şalman, şam, Shanitka, Tashmitum. Nergal, Ninib, Ninurta.⁴⁶⁹ Bu isimlerin tek tek listelendiği belgeler günümüze ulaşmayı başarmıştır.⁴⁷⁰

Panteonda isimleri geçen pek çok tanrı ve tanrıçanın sistem içinde etkin rolleri olmakla beraber, Asur topraklarında tanrılar hakkındaki en belirleyici unsur, Asur, Ninova ve Arbail kentleridir. Çok tanrılı Asur inanç sistemi içinde neredeyse tek tanrılı bir inancın izini taşıyan, kentin koruyucu tanrısı olarak addedilen⁴⁷¹ ve panteon içindeki tüm tanrıları geride bırakarak “tanrıların babası” sıfatını kazanan Tanrı Asur⁴⁷² ile Asur kenti; Tanrı Asur’dan sonra ortaya çıkan ve sistem içerisinde Asur’dan sonra en güçlü etkiye sahip İştar adlı tanrı ile Ninova ve Arbail kentleri dini yaşamı biçimlendiren özellikleriyle öne çıkmıştır.

Devletin merkez şehirlerinden biri olan Asur’da ortaya çıkan, esasen fırtına ve savaş tanrısı olan fakat var olduğu panteonda güneş sisteminin bir tanrısı olarak kabul edilen, göklerin hâkimi Tanrı Asur⁴⁷³ ile İştar, Ea ve Enlil başta olmak üzere sistem içerisinde aktif rol oynayarak insan hayatında etkin olan Asur tanrıları⁴⁷⁴ sadece sistemi şekillendiren öğeler olarak görev almamış, aynı zamanda toplum ve birey yaşantısına etki ederek onlar tarafından üretilen kültürel sistemi de etkilemiştir. Tanrılara ulaşmak amacıyla düzenlenen ritüeller ile bu ritüellerin uygulanış biçimleri, amaç ve anlamları bu etkiler altında şekillenmiştir.

Kültürleri bir araya getiren, insanlar arasında ortak bir payda oluşturarak adeta bir buluşma noktası haline gelen gelenekler, her ne kadar zamana karşı dayanamayıp değişime uğrasa da, sosyolojik olarak aynı coğrafya içerisinde benzer uygulamalarla ortak bir dil yaratarak hem devlet içinde hem de etrafı çevreleyen çeşitli kültürler arasında bir birlik oluşturma imkânı sağlamaktadır. Bu anlamda, kültür tarihinin ve dini yaşamın mihenk taşı haline gelen kurban ritüeli de, kökeni hakkında net bilgi verilemeyen fakat bir medeniyetin hazinesi olan bir bileşim içinde günümüze değin

⁴⁶⁹ JASTROW, Morris (2018), **The Religion of Babylonia and Assyria**, 188.

⁴⁷⁰ Asurlar’da; Anu, Adad, Asur, Bel, Belit, Gula, Dagan, Ea, Khani, İştar, Marduk, Nabu, Nergal, Ninib, Ninurta, Nusku, Ramman, Sin, Shala Shamash, Tashmitum gibi tanrılar toplum hayatında etkin rol oynayan belli başlı tanrılardır.

⁴⁷¹ GREENWOOD, Kyle R. (2008), **Then Assur Will Hear His Prayers- A Study of Middle Assyrian Royal Theology**, 129;

⁴⁷² ÇİLİNGİROĞLU, Altan (2015), “Tanrı Asur’a Bir Mektup”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3.

⁴⁷³ FARBRIDGE, Maurice H. (2007), **Studies in Biblical and Semitic Symbolism**, 201.

⁴⁷⁴ PINCHES, Theophilus G. (1906), **The Religion of Babylonia And Assyria**, 85.

süreklilik kazanıp toplumda bağlayıcı ve bağdaştırıcı bir işlev gören çok önemli bir gelenektir. Bu öneminden dolayı, insanlık tarihinin her aşamasında araştırılıp üzerinde önemle durulması gereken bir olgudur.

Tarih boyunca böylesine önemli bir rolü olan kurban ritüeli, Mezopotamya'nın en eski ve köklü uygarlıklarından biri olan Asurluların hayatında da önemli bir yere sahiptir. Belli niyetlerle icra edilen kurban törenlerinde, insansı özellikler atfedilerek inanılan tanrıların ihtiyaçlarının karşılanması ve böylelikle onlarla olan iletişim bağlarının güçlendirilmesi amaçları güdülmüştür.

Tanrılara açlık ve tokluk gibi beşeri özellikler yükleyerek onları kişileştiren Asurlular, düzenledikleri kurban ritüellerinde sunu ögesi olarak hem hayvan hem de insan kullanmışlardır. Genellikle hayvanların kullanıldığı Asur ritüellerinde, çok az da olsa, insan kurban edildiği de olmuştur. Farklı sebepler ve durumlarda yapılan bu sununun değişik örnekleri, bu anlamda hem ilgi çekici hem de önemli addedilmiştir.

Asurlularda görülen insan kurban etme olayı, ölen kişinin definden sonra yer altına [ölüler dünyasına] gideceğine dair Mezopotamya bölgesinde geliştirilen inançla⁴⁷⁵ ilişkilendirilmiştir. Özellikle siyasi kimlikleri çok önemli olan kral, din adamı ve yüksek dereceli yöneticiler adına yapılan dinsel törenlerde bu tür sunu uygulamalarına yer verilmiştir. Eski Ur kentinde yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen veriler, Asurlularda var olduğu bilenen insan kurban etme geleneğinin açıklanmasına olanak sağlamıştır. Yapılan kazı çalışmaları sonrasında kral mezarları içerisinde çoğunluğu kadın bireylere ait olan onlarca kemiğin çıkarılması, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Öldürülen ya da zehir içilerek hayatı sonlandırılan saray görevlilerinin hazin sonu, bu kurban geleneğiyle bağdaştırılmıştır.⁴⁷⁶ Bu geleneği örnekleyen bir diğer uygulamanın ise M.Ö. I. binyılda gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Kendisi için kötü bir dönemin başlayacağı kehanetiyle bilgilendirilen kral, o süre boyunca kendi yerine siyasi anlamda bir vekil yönetici atamış, bu vekilin yaklaşık yüz gün idarecilik yaptığı dönemde kötü ve uğursuz günlerin bittiğine inanılarak yüzüncü gün krala vekâlet eden bu şahıs ile karısı öldürülmüştür.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Bu durum, dolaylı olarak da olsa öteki dünya inancının varlığını kanıtlar.

⁴⁷⁶ NEMET-NEJAT, Karen Rhea (1998), **Daily Life in Ancient Mesopotamia**, 189; http://www.bbc.co.uk/history/ancient/british_prehistory/human_sacrifice_01.shtml (05.12.2018).

⁴⁷⁷ NEMET-NEJAT, Karen Rhea (1998), **a.g.e.**, 186.

Asurlularda çok az örneğiyle karşılaşılan insan kurbanı dışında, genellikle hayvanların boğazlanarak veya kanı akıtılarak kurban edildiği tespit edilmiştir. Hayvanların sunu ögesi olarak kullanıldığı ritüellerde kuş, boğa, keçi, öküz, kuzu ve ördek gibi hayvanların kullanıldığı, fakat genel tercihin küçükbaş hayvanlardan yana kullanıldığı görülmüştür. Küçükbaş hayvanlar ile insanların günahları arasında eşdeğerlik ilişkisi kurularak, kurban etme eyleminden sonra bedenden ayrılan ruh ile öteki dünyaya geçen hayvanın ruhunun tüm günahları sırtlayıp götüreceğine dair geliştirilen inanç, toplum içinde koyun ya da koçun kurban edilme oranını artırmıştır.

Bedeninde herhangi bir eksiklik olmamasına özen gösterilen hayvanların kurban edilmesi genellikle tapınaklarda gerçekleştirilmiştir. Tanrıların günlük yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için boğazlanan hayvanın etleri, dinsel töreni yöneten kişilerce ya da din görevlilerince yenilmiştir.

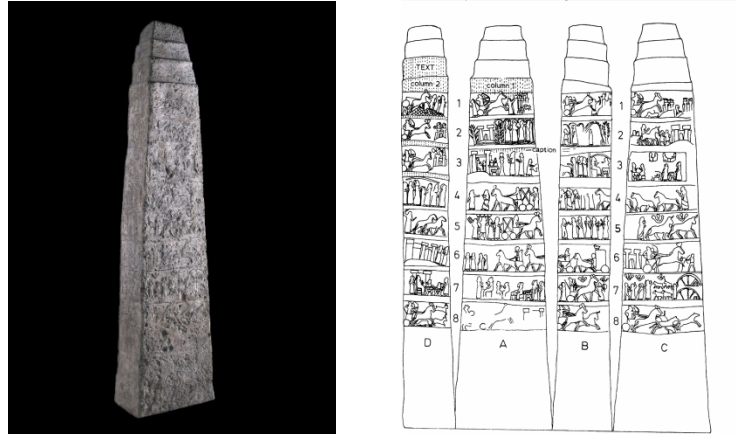
Tanrıların ihtiyaçlarına yönelik yapılan kanlı kurban ritüelleri sadece günlük periyotlarla yapılmamıştır. İlk defa Sümerler tarafından düzenlenen fakat Asurlar tarafından da kabul edilip kutlanan Yeni Yıl törenleri esnasında da kurbanların sunulduğu görülmüştür. “*Akīt-şēri*” bayramı olarak adlandırılan dönemde Tanrı adına sunulan kurbanlar bu durumu örneklemiştir.

Asurlularda icra edilen kanlı kurbanlarla ilgili arkeolojik çalışmalar farklı veriler de ortaya çıkarmıştır. Bu veriler arasında, boğazlanarak öldürülen hayvanların bazı bölümlerinin yakılarak sunulduğuna dair kanıt niteliğinde olanlar da vardır. Kesilen ve kanı akıtılan hayvanların bir kısım yerlerinin yakılarak sunulması ve çıkan kokuyla tanrıların memnuniyetinin artacağına inanılması dikkat çekici bulunmuştur.

Tanrı adına düzenlenen kansız kurban ritüellerinde, sunu ögesi olarak bira, şarap, süt, ekmek, hurma gibi yiyecek ve içecekler kullanılmıştır. Bazen de ot ve ağaçların yakılmasıyla elde edilen hoş kokulu dumanın tanrıları memnun edeceği varsayılarak bazı bitki türleri sunu ögesi olarak kullanılmıştır.

Kansız kurban başlığı altında yapılan sunularda genellikle yiyecek ve içeceklerin kullanılması, tanrıların gereksinimlerinin karşılanması gerektiğine dair geliştirilen inançla ilişkilendirilmiştir. Günlük olarak icra edilen sunularda, tapınaklardaki tanrı heykellerinin önüne binlerce ürün bırakılmıştır. Yiyecek ve içeceklerin en

güzellerinin seçilerek putların önüne bırakılması, bu ritüel ile yüksek verim ve yeniden ürün elde etme amaçlarının gözetildiğine işaret etmektedir.

Şekil 5.2 I. Ashurnasirpal ve Beyaz Obelisk.

(Resim Kaynak: British Museum,

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=290494001&objectid=282204, 05.12.2018).

Çizim Kaynak: PONGRATZ-LEISTEN Beate (2015), Religion and Ideology in Assyria, fig.42, s.256).

Asurlularda tanrı için yapılan kanlı ve kanksız sunu çeşitlerini örnekleyen en önemli eserlerden birisi Beyaz Obelisktir. M.Ö. 1050 yılına tarihlenen bu eserde Ninova’da İştâr Tapınağı’nın yanındaki ritüellerin tasvir edildiği görülmektedir. I. Ashurnasirpal’in içki libasyonu ve kanlı kurban töreni bu tasvirlerde açıkça görülebilmektedir.

5.2. Anadolu Eski Kültürlerinde Kurban

Doğa yasalarının güçlü ve daimi bir denge içinde tuttuğu yeryüzü yaşamının en kıymetli üyesi olan ve varlığıyla yeryüzünü şenlendirip yaşamı anlamlı hale getiren insan, varoluşundan itibaren *korku* ve bu duygunun bir varyasyonu olarak beliren *çaresizlik* duygusu ile baş etmeye çalışmıştır. Çeşitli etkenlerin yol açtığı olumsuz durumlar karşısında gerek fiziksel gerekse ruhsal yönden yara alabileceği ihtimalini düşünen insan, hayat döngüsünün sunduğu şartları, kendi hayat şartlarını ve yaşam şeklini bu gerçeklik çerçevesinde değerlendirip düzenlemeye gayret etmiştir. Olumsuzlukları bertaraf edebilmek için çeşitli yol ve yöntemler denemiş; kendince anlamlı ve önemli uygulama biçimleri geliştirmiş ve belli periyodlar dâhilinde bunları eyleme geçirmiştir. Zaman içerisinde bu prensiple hareket ederek kurban ve

benzer ritüeller ile sosyal hayata çeşitli zenginlikler katmış, her halükarda kendini metafizik yalnızlıktan kurtaracak olan bu inanç ve ibadet öğelerini maddi yaşamın tam merkezine yerleştirmiştir.

Dolayısıyla incelemiş olduğumuz eski uygarlıkların hepsinde de aynı amaçla yapılan fakat kültür farklılıkları nedeniyle hem içerik hem de icra ediliş bakımından farklılaşıp zenginleşen kurban ritüelinin Anadolu eski kültürleri tarafından kabul ediliş biçimi, anlam ve içeriği, nasıl ve ne şekilde icra edildiği, bu çalışma kapsamında ele alınması gereken bir diğer önemli konu olarak görülmüştür.

Çalışmamızın bu bölümünde; eski Anadolu kültürleri tarafından da benimsenen ve bölgenin inanç sistemindeki kurucu elemanlardan biri olarak işlev gören kurban ritüelinin hem teorik hem de pratikteki özellikleri hakkında bir öz değerlendirme yapılarak kültürler arası etkileşimin hangi boyutlarda olduğunun anlaşılır hale getirilmesi amaçlanmıştır.

5.2.1. Hititlerde kurban

İnsanoğlu, hayatının her döneminde, çeşitli şekillerde ortaya çıkan olumsuz olayların neden olduğu korku duygusu ile hem de bu duygunun bir varyasyonu olarak beliren çaresizlik duygusu ile baş etmek zorunda kalmıştır. Kimi zaman fiziksel kimi zaman da ruhsal açıdan yaşanan bu zorluklar, insanı bir kurtuluş vesilesi aramaya yöneltmiştir.

Karmaşık fakat kendi içinde sistematik bir döngüyü barındıran evrende tehlikesiz bir yaşam arzu eden insan, yapmış olduğu tüm gözlem ve değerlendirmeler sonucunda kurbanı olumsuzlukların bertaraf edilmesinde kullanılacak en etkili araç olarak görmüştür. Yeraltı ve yer üstü tanrılarına sunulacak olan kurbanlar vesilesiyle kurtuluşun mümkün olduğuna inanan insan, sunulacak bir kurbanla ölüm, felaket, kıtlık, hastalık ve büyü gibi olumsuzlukların yol açtığı sıkıntıları dindirebileceğini,⁴⁷⁸ böylelikle büyük bir dinginliğe ve huzura erişebileceğini düşünmüştür. Farklı toplumlar tarafından Tanrı'ya ulaşmada, dolayısıyla gönül ferahlığı ve güven

⁴⁷⁸ FEDER, Y (2011), **Blood Expiation in Hittite and Biblical Ritual: Origins, Context, and Meaning**, 1.

duygusuna kavuşmada bir araç olarak görülen kurban, Hititlerde de bu anlamıyla kabul edilmiştir.

Akdeniz havzasının kuzeydoğu köşesinde yer alan Anadolu, sahip olduğu eşsiz konumu⁴⁷⁹ nedeniyle tarihi boyunca tüm millet ve uygarlıklar için büyük önem arz etmiştir. Bu kadim coğrafya; verimli ovaları, ticari bağlantıların kurulmasına imkân veren kara ve deniz yolları gibi pek çok özelliği sayesinde farklı kültürlerdeki pek çok kavme ev sahipliği yapmıştır.⁴⁸⁰ M.Ö. II. binyılın ikinci yarısında,⁴⁸¹ bölgenin yerlisi olmayan Hint-Avrupa kökenli halkları tarafından,⁴⁸² Çorum ili, Sungurlu ilçesi, Boğazkale, (eski adı Boğazköy) Hattuşa merkez olmak üzere⁴⁸³ Kızılırmak havzasında kurulan Hitit devleti, Anadolu'daki en güçlü siyasi yapılardan biri olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Anadolu'nun ilk merkezi devlet yapılanmasını başaran, böylelikle bölge içerisinde siyasi anlamda önemli bir güç haline gelen ve bu gücünü M.Ö. 1200'lü yıllara kadar devam ettiren Hititler,⁴⁸⁴ sadece politik sahada belli kazanımlar elde etmemiş; içinde bulunduğu coğrafya sebebiyle yakın kültürlerle sürekli bir etkileşim halinde olmuştur. Dolayısıyla bu kültürlerle ait farklı özellikleri kendi değerleriyle harmanlayan Hititler,⁴⁸⁵ elde ettiği tüm kazanımları, siyasi bir birlik kurulmasında gerekli olan ve hatta başat rol oynayan diğer alanlara da yansıtmayı başarmıştır.

Siyasi birliği sağlamak, merkezi gücün kuvvetini perçinlemek gibi çeşitli politik kaygılar nedeniyle, hükmettikleri kültürlerin (yerel inanç sistemlerinin) tanrı ve tanrıçalarını,⁴⁸⁶ başkentteki kendi panteonları içinde bulunan tanrı ve tanrıçalarla⁴⁸⁷ özdeşleştiren,⁴⁸⁸ bu sebeple “Bin Tanrılı Halk” olarak adlandıran Hititler,⁴⁸⁹ nicel anlamda pek çok tanrının varlığını kabul eden politeist bir inanç sistemine sahiptir.⁴⁹⁰

⁴⁷⁹ COLLINS, Billie Jean (2007), **The Hittites and Their World**, 21.

⁴⁸⁰ MACQUEEN, James G (1986), **The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor**, 11.

⁴⁸¹ LIVERANI, Mario (2004), **Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography**, 27.

⁴⁸² STURTEVANT, Edgar Howard (1929), “The Relationship of Hittite to Indo-European”, 25

⁴⁸³ BOHLENDORF-ARSLAN, Beate (2017), “Boğazköy”, 361-368.

⁴⁸⁴ BURNEY, Charles (2004), **Historical Dictionary of the Hittites**, xxii.

⁴⁸⁵ JOHNSTON, Sarah Iles (2007), **Ancient Religions**, 10.

⁴⁸⁶ ARIKAN, Yasemin (1938), “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, 272.

⁴⁸⁷ GURNEY, O.R (1977), **Some Aspect of Hittite Religion**, 4.

⁴⁸⁸ TARACHA, Piotr (1991), “Hittites in Alaca Hüyük? An Old Question Reconsidered”, 71-72; yerel tanrı ve tanrıçaların benimsenmesi askeri ve idari siyasetin bir parçası olsa da aynı politika farklı tabandan gelen kültürlerin kaynaşmasını sağlamak amacıyla da kullanılmıştır. Devlet içindeki sosyo-kültürel birliğin sağlanması bu esas üzerine inşa edilmiştir.

⁴⁸⁹ **Israel Oriental Studies XIV Concepts of the Other in Near Eastern Religions**, 81.

⁴⁹⁰ DEMİRCİ, Kürşat, FALAY, Burcu (2016) “Ana Hatlarıyla Hitit Dini”, 41.

Kendi sistemleri içinde yer alan uygulamaları yerel kültlerle birleştirerek dinsel yaşamlarını karmaşık bir sisteme dönüştürmüş, çeşitli kült ve ritüellerin devamını da bu şekilde sağlamıştır.⁴⁹¹ Özellikle Hitit kurban ritüellerinde Hint-Avrupa, Mezopotamya, Hurri ve Hatti kültürlerinin etkileri mevcuttur; bu anlamda rasyonel bir anlayış oluşturulamamış, homojen bir yapı ritüeller üzerinde etkili olmuştur.⁴⁹²

Karmaşık fakat yapı anlamında belli bir düzen dâhilinde ilerleyen Hitit inanç sistemi içerisinde,⁴⁹³ tanrıları memnun etmek, onları teskin etmek gibi çeşitli amaçlar güdülerek yapılan kurban ritüeli, sistem içerisinde uygulanan en önemli dinsel ritüeldir. Herhangi bir tehlikenin tanrılara sunulan kurbanlarla bertaraf edilebileceği düşüncesinin toplum tarafından şiddetle savunulan bir inanç haline dönüştürülmesi, ritüelin önem derecesini arttırmıştır.

Hitit inanç sistemi de tanrıların her birinin tıpkı insanlar gibi bazı gereksinimleri olduğu düşüncesine oturmuştur. Tanrıların da tıpkı insanlar gibi yeme, içme⁴⁹⁴ gibi temel şeylere ihtiyaç duyduğuna,⁴⁹⁵ bununla ilintili olarak tanrısal kuvvetin sürekli devinim içinde olan bir enerji olduğuna inanılmıştır.

Tanrılara sunulan kurbanların üstün varlıkların gücünü yenileyen bir etmen olarak değerlendirilmesi, bu toplum tarafından tanrılara sunulan her sununun farklı bir boyut kazanmasını sağlamıştır.⁴⁹⁶ Bu durum ritüelin içine anlamca birtakım yenilikler taşıırken insan ve tanrı arasındaki iletişim zincirini de farklılaştırmıştır. İnsan ile tanrı arasındaki ilişki, köle-efendi arasındaki ilişkiye benzer bir hal almaya başlamıştır.⁴⁹⁷ İnsan tıpkı bir köle gibi efendisini memnun etme mecburiyeti hissetmiş; efendisini memnun ederek onun takdirini kazanacağı ve böylelikle kendisini de emniyete almış olacağı fikrini benimsemiştir.⁴⁹⁸

⁴⁹¹ ERBAŞI SEVİNÇ, Fatma (2013), **Hititlerde Öteki Kurban ve Büyük Cenaze/Diğer Ritüeller**, 28.

⁴⁹² ANDRÉ, Parrot-DUSSAUD, René (1953), “Préydiens, Hittites et Achéens”, 313.

⁴⁹³ COLLINS, Billie Jean (2013), “Anatolia”, 96.

⁴⁹⁴ SINGER, Itamar (2002), **Hittite Prayers**, 32; GOLEC-ISLAM, Joanna (2016), **The Food of Gods and Humans in the Hittite World**, 9.

⁴⁹⁵ BRYCE, Trevor (2004), **Life and Society in the Hittite World**, 134.

⁴⁹⁶ HAAS, V. (1994) “Das Opferwesen”, 640-641.

⁴⁹⁷ FURLANI, Giuseppe (1938), “The Basic Aspect of Hittite Religion”, 251.

⁴⁹⁸ TAGGAR-COHEN, Ada (2014), “Concept of the Divine in Hittite Culture and the Hebrew Bible: Expression of the Divine” 33.

Hititlerde din olgusu ve bu olguya bağılı bir gelişim gösteren kurban ritüelinin varlığıyla ilgili temel bilgilere Boğazköy arşiv metinleri⁴⁹⁹ vasıtasıyla erişilebilmiştir. Bu yazılı belgeler; bayram metinleri, ritüel metinleri, ölmüş krallara sunulan kurbanların kaydedildiği kurban listeleri, cenaze törenlerinde sunulan kurbanları anlatan metinler, dualar, mitolojik hikâyeler, adaklar, kehanetler, tapınak personellerinin eğitimleri ile ilgili metinler, konuyla ilgili bilgi sunan diğer yazılı kaynaklar olarak tasnif edilmiştir⁵⁰⁰. İnanç sistemlerindeki tanrılara ve kutsal gördükleri mekânlara birtakım kurbanlar sundukları görülen Hititlerin bu sahadaki uygulamaları, icra ettikleri törenlerin anlamsal ve biçimsel özellikleri, bu metinlerin varlığı ile daha da anlaşılır hale gelmiştir.⁵⁰¹ Konunun daha açık ve net bir şekilde anlaşılması sadece arşiv metinleri vasıtasıyla gerçekleşmemiş, başta rölyefler olmak üzere bu kültüre ait çeşitli sanat eserleri vasıtasıyla da önemli bilgiler elde edilmiştir.⁵⁰²

Hititlerde; inanılan tanrı ve tanrıçalara hediye verme, şükretme, saygı gösterme, af dileme, arınma, dua gibi pek çok amaç⁵⁰³ doğrultusunda çeşitli kurbanlar sunulduğu ve bunların hepsinin de belli bir düzen ve sistem içerisinde gerçekleştirildiği görülmüştür. Tanrıyla iletişime geçmenin bir başka kanalı olarak görülen; düzenleme ve pratiğe geçirme aşamasında birbirinden farklı yol ve yöntemlerin izlendiği kurbansal sunular; “kanlı”, “kansız” olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

Boğazlanarak öldürme eyleminin temel alındığı, bu sebeple kurban edilecek nesnenin canlı varlıklar arasından seçildiği kanlı kurban sunuları, diğer sunu çeşitlerine kıyasla bir derece daha önemli kabul edilmiştir. Gelenek içerisinde kanın güç ve yaşam taşıyıcı bir madde olduğuna inanılması; düzenlenen ritüel kapsamında Tanrı adına dökülen kan ile bir yaşamdan feragat edildiğinin düşünülmesi, yapılan eylemle bu niyetin sembolik olarak ifade edilmesi ve niyetin içeriğindeki kutsallığa işaret edilmek istenmesi, bunda etkin rol oynamıştır.⁵⁰⁴ Kanlı kurban ritüellerinin

⁴⁹⁹ KARASU, Cem (1996), “Some Remarks on Archive-Library Systems of Hattuša-Boğazköy”, 39; COLLINS, Billie Jean (2007), **The Hittites and Their World**, 157.

⁵⁰⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve tasnif Fatma Sevinç Erbaşı tarafından yapılmıştır; bkz. ERBAŞI SEVİNÇ, Fatma (2013), **Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze/Diğer Ritüeller**, 46.

⁵⁰¹ GÜRBÜZ, Enginer (1997), **Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri**, 82.

⁵⁰² AKDAĞ, Özge (2018), “Hititlerin Tanrılarını Memnun Etme Yöntemleri ve Bunun Hitit Arkeolojisine Yansımaları”, 32.

⁵⁰³ WILEY, H. L. (2004), **Gather to My Feast: YHWH As Sacrifier in the Biblical Prophets**, 30.

⁵⁰⁴ BECKMAN, Gary (2011), “Blood in Hittite Ritual”, 96.

kısaca bu şekilde değerlendirilebileceği Hititlerde; kan unsuru temel alınarak gerçekleştirilen sunularda çoğunlukla hayvanların kullanıldığı bilgisine erişilmiştir. Başta bayram ritüelleri olmak üzere, düzenlenen pek çok törende hayvanlar sunu ögesi olarak kullanılmış, nadir de olsa insan kurbanı örnekleriyle karşılaşılmıştır.⁵⁰⁵

Hititlerde; genellikle adak ve kefarete amacıyla icra edilen kan akıtmaya dayalı kurban törenlerinde⁵⁰⁶ kullanılacak hayvanlar tür ve nitelikleri bakımından belli kıstaslar temel alınarak seçilmiştir. Kurbanlık hayvanlarda bulunması gereken özelliklerin ana hatları bu kıstaslar çerçevesinde belirlenmiştir.⁵⁰⁷ Bu bağlamda yapılan tasnifler, sunu ögesi olarak seçilen canlıların en çok koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan türlerinden olduğunu göstermektedir. İnek, öküz, sığır gibi büyükbaş hayvanlar da ritüellerde sunu ögesi olarak kullanılsa bile⁵⁰⁸ oran olarak küçükbaş hayvanlardan daha az talep görmüşlerdir.⁵⁰⁹ Vahşi hayvanların kurban edilmediği kültürde; bazen köpek, eşek, domuz, at ve çeşitli kuş cinsleri⁵¹⁰ gibi değişik türde canlılar da sunu ögesi olarak kullanılmıştır.

Kurbanla ilgili olarak yapılan sınıflandırmada ikinci kriter olarak kurban edilecek hayvanların cinsiyeti esas alınmıştır. Buna göre, genellikle dişi olan hayvanların tanrıçalara; erkek olan hayvanların ise erkek tanrılara sunulduğu görülmüştür.⁵¹¹

Hititlerde kanı akıtılarak kurban edilecek hayvanların seçimiyle ilgili son sınıflandırmada ise hayvanların renkleri esas alınmıştır. Siyah ve koyu renkli hayvanların yeraltı tanrılarına, açık renklilerin ise göksel tanrılara kurban edildiği kaydedilmiştir.⁵¹²

Farklı amaçlar güdülerek belli kriterler dâhilinde seçilen hayvanların Tanrı adına kurban edilmesi esnasında belli prosedürlere uyulması gerektiği düşünülmüştür.

⁵⁰⁵ BROMILEY, Geoffrey W. (1995), *The International Standard Bible Encyclopedia*, 84.

⁵⁰⁶ SIEGEL, Paul N. (2005), *The Meek and the Militant: Religion and Power Across the World*, 77.

⁵⁰⁷ POPKIN, P.R.W. (2013), "Hittite Ritual Animal Sacrifice: Integrating Zooarchaeology and Textual Analysis", 111.

⁵⁰⁸ CAMMAROSANO, Michele (2018), *Hittite Local Cults*, 150.

⁵⁰⁹ Coğrafyanın sunmuş olduğu şartlar ve bunun bir getirisi olarak beliren maliyet esası, sunularda büyükbaş hayvan kullanımını azaltsa da bu türün ritüellerdeki kullanımı yadsınamayacak kadar çoktur.

⁵¹⁰ SİR GAVAZ, Özlem (2016), "Hitit Dini İnançlarında Éhešta İle İlgili Yeni Düşünceler", 851.

⁵¹¹ RUANE, Nicole J. (2013), *Sacrifice and Gender in Biblical Law*, 75.

⁵¹² SIMOONS, Frederick J. (1998), *Plants of Life, Plants of Death*, 208-209; BECKMAN, Gary (2005), "How Religion Was Done", 348.

Ritüelin gerek öncesinde, gerek icra ediliş esnasında ve gerekse sonrasında izlenen yol ve yöntemlerin, sununun sağlıklı ve istenen amaca uygun olarak gerçekleştirilmesine imkân vereceği düşünülmüştür.⁵¹³ Kurbanlık sunuyu kültlerinde odak nokta olarak kabul eden Hititlerde; inanılan tanrı veya tanrıçalara; antropomorfik özellikler yüklenerek kutsal olduğuna inanılan heykel ya da taşlara sunulmak üzere seçilen kurbanlık hayvanların tapınak içine ve bazen de yerleşim yerleri dışına; dört köşeli sütunlar, duvarlar, pencereler, ocaklar, tahtlar vs. gibi kutsal görülen nesne ve yerlere,⁵¹⁴ yıkanmış ve süslenmiş olarak tapınağa bağlı çobanların sorumluluğunda getirilmesi, ritüelde izlenmesi gereken prosedürün ilk basamağını oluşturmuştur.

Şekil 5.3 Kurbanlık Hayvanların Kesim Yerine Götürülüşünü Gösteren Ortostat.

(Kaynak: The Artstor Digital Library

[https://0-www-jstor-](https://0-www-jstor-org.divit.library.itu.edu.tr/action/doImageSearch?Query=hittite+sacrifice&searchUri=/action/doBasicSearch%3FQuery%3Dhittite%2Bsacrifice&refreqid=search%3Ac36ffa70dbf96839ac755a2020df7134#?refreqid=search%3A1f6b2303381fd4cd21f6739423917f24#)

[org.divit.library.itu.edu.tr/action/doImageSearch?Query=hittite+sacrifice&searchUri=/action/doBasicSearch%3FQuery%3Dhittite%2Bsacrifice&refreqid=search%3Ac36ffa70dbf96839ac755a2020df7134#?refreqid=search%3A1f6b2303381fd4cd21f6739423917f24#](https://0-www-jstor-org.divit.library.itu.edu.tr/action/doImageSearch?Query=hittite+sacrifice&searchUri=/action/doBasicSearch%3FQuery%3Dhittite%2Bsacrifice&refreqid=search%3Ac36ffa70dbf96839ac755a2020df7134#?refreqid=search%3A1f6b2303381fd4cd21f6739423917f24#), 03.09.2018).

Kutsal yer ya da nesnenin önüne itina ile hazırlanmış bir vaziyette getirtilen hayvanın boğazından atar damarına alacağı keskin bir darbeyeyle öldürülmesi ise ritüelde izlenmesi gereken prosedürün ikinci basamağıdır. Bu aşamada hayvan, kan esaslı temel alındığı için, özellikle yön unsuru dikkate alınarak sunak ya da bir tanrı heykeli önünde boğazlanmıştır.

Kurban ritüelinin gerçekleştirilmesi sürecinde uyulması gereken son prosedürü ise hayvan boğazlandıktan sonra yapılması gerekenler oluşturmaktadır. Bu aşamada boğazlanan hayvanın etinin nasıl pay edileceği önemli bir konu olarak göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda, hayvan kesildikten sonra hayvanın kalp ve ciğer gibi

⁵¹³ ÖKSE, Ayşe Tuba (2015), “Building Rituals from the Middle Bronze Age in the Upper Tigris Region: New Evidence from Salat Tepe, South-Eastern Turkey”, 127.

⁵¹⁴ BECKMAN, Gary (2005), “How Religion Was Done”, 347.

önemli parçaları tanrı heykellerinin önüne, taşınabilir sunu masalarının üzerine bırakılmıştır. Kültürde tanrılara genellikle çiğ et sunulmasının makbul görülmesi, etlerin sunu masaları üzerine ya da tanrılarının önüne konulmasının ana nedeni olarak görülmüştür. Çiğ etten çıkan kanın kurbanlık hayvanın canlı halini sembolize ettiği şeklindeki inanışın bu davranışa yol açtığı düşünülmüştür. Tanrılarının payları ayrıldıktan sonra, kalan et törene katılanlar tarafından yenmesi için orada bulunan halka dağıtılmıştır.⁵¹⁵

Çoğunlukla hayvanların sunu ögesi olarak kullanıldığı Hitit kurban geleneğinde, pek çok toplum tarafından uygulanmış olan “insan kurban etme” eylemine de rastlanmıştır.⁵¹⁶ Doğal afetleri önleme, kötülükleri def etme, gelebilecek herhangi bir tehlikeyi bertaraf etme gibi farklı niyet ve amaçlarla icra edilen bu kurban türü, toplum içinde şiddet ve baskı gibi olumsuz davranış ve hislerin minimize edilmek istenmesiyle de ilişkilendirilmiştir.⁵¹⁷ Devletin inanç sistemi ya da toplumsal yapının başat öğelerinden biri olarak görülen; uygulama sahası içerisinde yer aldığı halde resmi ya da sağlam bir temele dayanmayan insan kurban etme uygulamasında, genellikle esirlerin kullanıldığı ve düzenlenen büyük törenlerle seçilen esirlerin kurban edildiği bilgisine erişilmiştir. Kanlı kurban ritüelleri kapsamında gerçekleştirilen bu uygulamanın örnekleriyle nadiren karşılaşılsa da, toplum tarafından benimsendiği ve önemsendiği anlaşılmaktadır.

Hititlerde kanlı kurban niteliği taşıyanların dışında, aynı amaçla yapılan fakat farklı yöntemlerle uygulanan sunu türleri de bulunmaktadır. Bu sunularda bal, süt, şarap, tereyağı gibi tanrılar tarafından karşı konulamayacağına inanılan maddelerin yanı sıra, renkli kumaş parçalarından oluşan farklı materyallerin de sunu ögesi olarak kullanıldığı görülmüştür.⁵¹⁸ Değişik tür ve cinsteki materyallerin sunu ögesi olarak kullanıldığı bu kurban türünde, en yaygın olarak kullanılan sunu öğeleri içki ve ekmektir. Sunulan içkiyle tanrılarının susuzluğunun giderileceği fikri temel alınmış ve fermente edilmiş şarap, bira gibi alkollü içecekler sunulmuştur. Bayram törenlerinde çokça uygulanan bu sunu türü, büyü ve cenaze gibi törenler esnasında da uygulanmıştır.

⁵¹⁵ ERBAŞI SEVİNÇ, Fatma (2013), **Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze/Diğer Ritüeller**, 96.

⁵¹⁶ MOYER, C.J (1969), **The Concept of Ritual Purity Among the Hittites**,

⁵¹⁷ SELENGUT, Charles (2017), **Sacred Fury: Understanding Religious Violence**, 42.

⁵¹⁸ JOHNSTON, Sarah Iles (2004), **Religions of the Ancient World: A Guide**, Harvard University Press, USA, 462.

Kansız kurban sunusu içinde yer alan bir diğer sunu çeşidini ise ekmek kurbanları oluşturmuştur. Ekmeğin kutsallığının temel alındığı bu sunu tipinde, ekmeğin törende kral tarafından bölünüp parçalanarak sunulması, sunu töreninin en önemli aşaması olarak karşımıza çıkmıştır. Bu önemli sunu genellikle tahıl tanrısı Halki adına düzenlenmiştir.⁵¹⁹

Şekil 5.4 Seramik Küpün Ağız kısmında Yer Alan Silindir Mühür Baskı.

(İstanbul Eski Şark Eserler Müzesi.)

(Kaynak: UZUNOĞLU, E, (1979), “Küp Üzerine Bir Hitit Silindir Mühür Baskısı” s. 181, şekil 2).

Her şeyin ilki ve iyisinin tanrıya sunulmasının esas alındığı⁵²⁰ Hitit inanç sisteminde kansız kurbanlar başlığı adı altında düzenlenen bir diğer sunu biçimini yakmalık sunular oluşturmuştur. Kuzey Suriye ve Güney Anadolu kültürleri tarafından tatbik edilen ve daha çok bu kültürlere ait bir kurban türü olarak gelişen bu sunu çeşidinin Hititler tarafından benimsenmesi, tarihi açıdan da büyük önem arz etmiştir.

Hititlerde yakmalık sunulara genellikle büyü ritüelleri esnasında başvurulmuştur. Bayram törenlerinde kurbanların etinin şölenle yenmesi, tanrının gücünün paylaşıldığı inancından dolayı makbul görülürken, büyü ritüellerinde insanın acizyetinin ortaya çıktığı düşünülerek kurbanların yenmesinin uygun olmayacağı fikri geliştirilmiş ve sunulan kurbanlar yakılmıştır. Törene katılanlara da kurbandan herhangi bir parça verilmemiştir. Bu kurban şeklinin altında, tanrıların duman vasıtasıyla doyacağı ve tatmin olacağı inancının yattığı ifade edilmiştir.⁵²¹

⁵¹⁹ ERBAŞI SEVİNÇ, Fatma (2013), **Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze/Diğer Ritüeller**, 91.

⁵²⁰ COLLINS, Billie Jean (2007), **The Hittites and Their World**, 164.

⁵²¹ ERBAŞI SEVİNÇ, Fatma (2013), **Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze/Diğer Ritüeller**, 132-135.

Daha çok Hurri ve Luwi kültürlerine ait olan bu sunu çeşidinde, sunu ögesi olarak seçilen canlılar canlı canlı ya da boğazlandıktan sonra parçalar haline getirilmek suretiyle yakılarak kurban edilmiştir. Kurban olarak daha çok küçük ve büyükbaş hayvanlar kullanılsa da, esas sunu ögesini kuşların oluşturduğu görülmüştür. Hurri geleneklerinde günden arınmanın vesilesi olarak kullanılan kuşlar, Hititler tarafından da benzer amaçlar güdülererek kullanılmıştır. Aynı yöntemin Eski Babil döneminde de kullanıldığı bilinmektedir. Hitit kültüründe, kurban edilen kuşlar ile kötülüğün uzaklaştırıldığı düşüncesi temel alınmıştır. Kuşlarla beraber kraliyet ailesinin de ölümden sonra yakıldığı bilinmektedir. Bu kurban şeklinin altında yatan temel fikir, yakılarak sunulan kurbanın yeraltı dünyasının güvenliğini sağladığına dair geliştirilen inançtır.

5.2.2. Urartularda kurban

Asur yazılı kaynaklarında “*Uruatri*” olarak geçen,⁵²² Yakındoğu’nun en büyük medeniyetlerinden biri olan Urartu uygarlığı,⁵²³ M.Ö. 856 yılında⁵²⁴ merkez Tuşpa olmak üzere bugünkü Van ili sınırları içerisinde kurulmuştur. Hudutları; batıda Fırat Nehri’nden doğuda İran Azerbaycan’ına, kuzeyde Gökçe Göl ile Aras vadisinden, güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü’nün güneyine kadar geniş bir coğrafyaya uzanan Urartular’ın bu geniş topraklar üzerindeki hâkimiyeti, M.Ö. 600 tarihine kadar devam etmiştir.⁵²⁵

Feodal beylikler halinde federatif bir devlet olarak yaşayan⁵²⁶ Urartular, merkezi bir birlik kurmada sıkıntı çekmiş olmasına rağmen döneminin üstün gücü haline gelmeyi başarmış bir devlettir. Urartular’ın güçlü bir devlet olarak sahneye çıkmasında siyasi, ekonomik, kültürel, sanatsal vb. temel özelliklerinin yanı sıra din faktörünün de büyük rolü olmuştur.

Hâkim olduğu coğrafya hem kendinden önce gelen kültürlerin hem de dış devletlerin etki ve müdahaleleriyle şekillenmiş, karmaşık fakat kendi içinde özgün⁵²⁷ çok tanrılı

⁵²² ÇİFTÇİ, Ali (2017), *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*, 1.

⁵²³ KÖROĞLU, Kemalettin (2011), “Urartu Krallık ve Aşiretler/The Kingdom and Tribes”, 12.

⁵²⁴ Kesin bir tarihlendirme yapabilmek için yine Asur yazılı kaynaklarına başvurulmuştur.

⁵²⁵ PINARCIK, Pınar (2012), “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, 459.

⁵²⁶ OKUR, Hayrunnisa (2017), “Doğu Anadolu’nun Güçlü Krallığı: Urartular”, 313.

⁵²⁷ TANYERİ ERDEMİR, Tuğba (2007), “The Temple and The King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology”, 208.

bir din anlayışının egemen olduğu Urartularda,⁵²⁸ dinsel inanç ve ritüellerin büyük önem taşıdığı görülmüştür.⁵²⁹

Haldi'nin baş tanrı olarak kabul edildiği çok tanrılı Urartu inanç sisteminde;⁵³⁰ katı kural ve prensiplere bağlı kalınarak yürütülen kurban ritüeli, Tanrı adına düzenlenen dinsel törenlerden en çok başvurulanı olmuştur.

Doğu Anadolu'nun elverişsiz coğrafyasında sağlam bir kültür oluşturmaya gayret eden Urartular, hayatlarını sürdürebilmek için daha çok tarım ve hayvancılık gibi ekonomik faaliyetlerle iştigal etmişlerdir. Doğal olarak bu ekonomik faaliyetler belli ölçülerde dinsel yaşama da tesir etmiştir. Tanrılarla iletişime geçme, onlara hediye verme, verilen hediye ile tanrılarının rızasını kazanma, böylelikle arzu edilen şeylere daha çabuk kavuşulacağına inanma gibi amaçlarla⁵³¹ düzenlenen kurban ritüeli, Urartularda da kanlı ve kansız olmak üzere iki ana yöntemle icra edilmiştir.

Boğazlanma esasının temel alındığı kanlı kurban ritüellerinde genellikle büyük (boğa, inek, öküz vs.) ve küçükbaş hayvanlar (keçi, oğlak⁵³² vs.) sunu ögesi olarak kullanılmıştır. Tanrı ve tanrıçalar adına belli bir periyod ve dönem izlenmeksizin yapılan sunularda⁵³³ kullanılan hayvanların cins ve sayısı ile ilgili bilgilere Meher Kapı yazılı anıtı⁵³⁴ vasıtasıyla erişilmiştir.⁵³⁵

⁵²⁸ BAŞTÜRK, Mahmut Bilge (2012), **Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi**, 3.

⁵²⁹ Urartu dini hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. BAŞTÜRK, Mahmut Bilge (2012), **Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi**, 76.

⁵³⁰ BATMAZ, Atilla (2011), **Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Ögeler**, 208.

⁵³¹ Urartular'da, panteon içinde yer alan tanrı ve tanrıçalara adına düzenlenen kurbandsal sunularda; adak, kefare, istek, şükür gibi niyetler ön plandadır. Verilen her kurbanın bu niyetlere hizmet edeceği düşüncesinden yola çıkılarak kurban ritüellerinin önem arz ettiği kanaatine varılmıştır.

⁵³² Mezopotamya kültürlerinde bir günah, suç ya da hastalık sembolü olarak görülen keçinin, yavrusu olan oğlağın Urartular'da kurban ritüellerinde sunu ögesi olarak kullanılması, bazı araştırmacılarca hayvanın günahsızlığına inanılmasından kaynaklanmaktadır. Yapılan oğlak sunusuyla sununun gerçekleştirildiği olay arındırılmak ve günahsızlaştırılmak istenmiştir. Ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. BATMAZ, Atilla (2013), "Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları/The Concept and Practice of Sacrifice in the Urartian Religion", *Belleten Dergisi*, C. LXXVII, S. 280, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 801-832. Aynı durum farklı görüşte olan araştırmacılar tarafından ise hayvanın tamamen üretkenlik ve verimi sembolize etmesi durumuyla açıklanmıştır. Ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. GREKYAN, Yervan (2015), "The Gods Assur and Haldi in the Mountains/Dağlık Bölgenin Tanrıları: Haldi ve Assur", **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu, Bildiriler I, International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures: Proceedings I**, C. I, Ed. by. Mehmet Işıklı, Birol Can C. II, Cambridge Scholars Publishing, UK: 388.

⁵³³ Coğrafya olarak kurulduğu bölgede kültür ve medeniyet birikimini arttıran Urartular'da, belli bir dönem ve periyod izlenmeksizin yapıldığı bilinen kanlı kurbanlarının kimi zaman da olağan döngünün

Şekil 5.5 Urartu Dönemine Ait Bir Plak.

(Kurban Edilmesi Makbul Sayılan ve Verimin Sembolü Olarak Görülen Keçi
Betimi.)

(Kaynak: GREKYAN, Yervan (2015), “The Gods Assur and Haldi in the Mountains/Dağlık Bölgenin Tanrıları: Haldi ve Assur”, Fig.5, s. 388).

Urartularda kanlı kurban geleneği içinde düzenlenen ritüellerde kurbanların genellikle belli faaliyetler ya da olaylar sonucu tanrılara sunulduğu görülmüştür. Şükür ya da adak amaçlı bu sunu törenleri ya inşa edilen bir tapınağın bitirilmesi vesilesiyle, ya bağ-bahçe işleri gibi tarımsal faaliyetler için inşa edilen kanallar sonrasında ya da siyasi hayata yön verecek kralların tahta çıkış zamanlarında yapılmıştır.⁵³⁶

Urartu döneminde çokça tercih edilen kan dökmeye dayalı kurban üsulünün dışında kansız kurban yönteminin de revaçta olduğu görülmüştür. Diğer antik uygarlıklarda gözlemlenen kurban tip ve üsulleri Urartular tarafında da esas kabul edilmiş ve bu gelenek doğrultusunda yiyecek, içecek (süt, şarap vs.), çiçek, tütsü gibi malzemeler sunu öğesi olarak kullanılmıştır. Kansız kurban ritüelleri gibi genel bir başlık altında

dönemsel periyotlarda düzenlendiğine şahit olunmuştur. Özellikle ilkbaharda suların yağışla birlikte çoğaldığı dönemde bir bereket emsali olan bu artışta kanlı kurbanların verildiğinin kayıtlara düşüldüğü tespit edilmiştir.

⁵³⁴ TAFET, A . (1999), “A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, S. 15, İstanbul: 369-381.

⁵³⁵ Urartular’daki kurbansal sunu törenleri hakkında ve Meher Kapı Yazılı Anıtı’nda yer alan bilgilerin neler olduğuyla alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. BATMAZ, Atilla (2013), “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları/The Concept and Practice of Sacrifice in the Urartian Religion”, *Belleten Dergisi*, C. LXXVII, S. 280, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 801-832.

⁵³⁶ Urartu kanlı kurban ritüelleri okunan kaynaklar vasıtasıyla konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla özetlenmiştir. Uygarlık tarafundan tercih ve tatbik edilen kanlı kurban ritüelleri hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. BATMAZ, Atilla (2013), “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları/The Concept and Practice of Sacrifice in the Urartian Religion”, *Belleten Dergisi*, C. LXXVII, S. 280, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 801-832.

incelenen bu sunu tipinde en önemli farklılık, bazı dönemlerde kalkan, sadak, miğfer, mızrak ve ok ucu gibi silahların⁵³⁷ da sunu ögesi olarak kullanılmış olmasıdır.⁵³⁸

5.2.3. Friglerde kurban

Tarihi boyunca pek çok millet ve kültüre ev sahipliği yapan, medeniyetler beşiği kadim Anadolu coğrafyası, M.Ö. II. binyıldaki büyük devletleri çökerten Ege göçlerinden⁵³⁹ sonra, bir anda siyasi güç ve dengelerin değiştiği bir merkez haline dönüşmüştür. Balkanlar, Kafkaslar ve Ege Adaları üzerinden gelen göç dalgasıyla farklı etnik tabandaki insanların birleşme noktası haline gelen bu kıymetli topraklar, değişen siyasi güç ve dengelerle birlikte, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda da etkin olmasını sağlayan bir dönüşüm yaşamaya ve bambaşka bir şekil almaya başlamıştır.⁵⁴⁰ M.Ö. XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da yaşadığı anlaşılan fakat en parlak dönemlerini M.Ö. VIII. yüzyılda yaşayan Friglerin⁵⁴¹ Hititler sonrasında kurduğu *siyasi* hâkimiyetin bir sonucu olarak kültürel anlamda yarattığı yenilik ve dönüşümler, açıklamaya çalıştığımız bu durumu örneklemiştir.

Asur çivi yazılı vesikaları olmak üzere, Geç Hitit hiyeroglif yazısı ile yazılmış kitabeler, Urartu vesikaları ve Klâsik Grek yazarları tarafından yazılmış yazılar vasıtasıyla haklarında geniş bilgilere erişilen⁵⁴² Frigler, M.Ö. I. Binyılın ilk yarısında Anadolu Demir Çağ Krallıkları içerisinde önemli bir yere sahip olan⁵⁴³ Trako-Balkan kavimlerinden “*Brig*”ler ile aynı kavimdir. Makedonya üzerinden Anadolu'ya giriş yaptıktan sonra “*Brig*” adı değişikliğe uğrayarak “*Frig*” adını alan Frigler,⁵⁴⁴ M.Ö.

⁵³⁷ Urartu dininin baş ve en önemli tanrısı olan Haldi için silah adama geleneği Urartu dini içinde en belirgin geleneklerden biri olarak karşımıza çıkmıştır. Silahların kendisi için de kurban sunulması en önemli farklılık olarak kayıtlara geçmiştir. Konuyla alakalı bilgi elde etmek için bkz. ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. ÇİFTÇİ, Ali (2015) “Animal Husbandry in Urartian Kingdom/Urartu Krallığı’nda Hayvancılık”, **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I, International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures: Proceedings II**, Ed. by. Mehmet Işıklı, Birol Can C. II, Cambridge Scholars Publishing, UK : 214-229.

⁵³⁸ BATMAZ, Atilla (2013), “A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van”, 63; ÇİLİNGİROĞLU, Altan (2005), “Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis”, 37; https://www.ancient.eu/Urartu_Civilization/ (22.12.2018).

⁵³⁹ ÖZMEN, Seher Selin (2017), “The Ionians in Anatolia and the Mother Goddess Cybele Cult”, 259.

⁵⁴⁰ ÇAPAR, Ömer (1987), “Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri”, 43.

⁵⁴¹ ROMANO, Irene Bald (1995), **Gordion Special Studies II- The Terracotta Figurines and Related Vessels**, 2.

⁵⁴² MEMİŞ, Ekrem (2007), **Eskiçağ Türkiye Tarihi-En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar**, 187.

⁵⁴³ TAMSÜ POLAT, Rahşan (2010), “Yeni Buluntular Işığında Phryg Kayaaltıları ve Bir Tipoloji Önerisi”, 204.

⁵⁴⁴ SEVİN, Veli (2007), **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası**, C. I, 193.

X. yüzyıl içinde Polatlı yöresine, M.Ö. IX. yüzyılda ise uygarlıklarının merkezi Gordion'a varmışlardır.⁵⁴⁵ Başkent Gordion olmak üzere yeni bir uygarlık kuran Friglerin hâkimiyet alanı, Orta Anadolu'da Ankara, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy ve Konya'nın bir bölümü; Orta Karadeniz'de Sinop; Doğu Anadolu'da Malatya; Batı'da da Afyon ve Manisa'ya kadar uzanmıştır.⁵⁴⁶ Bu geniş coğrafya üzerindeki hakimiyetlerini bir yüzyıldan fazla devam ettiren Frigler, M.Ö. VII. yüzyılın birinci çeyreğinde güçten düşmüş ve Kimmer akınları sonucu tarih sahnesinden çekilmiştir.

Siyasi anlamda bir dönemin üstün gücü olarak Anadolu'da boy gösteren Frigler, ekonomik, kültürel ve bütün bunların toplamı olarak sanat hayatında etkin bir rol oynamış ve geriye Anadolu tarihi ve arkeolojisi ile ilgili çok önemli bir miras bırakmıştır. Günümüze ulaşmayı başaran bu arkeolojik bulgu ve belgeler içerisinde Friglerin dini yaşamıyla ilgili inanç ve ibadet biçimleri önemli bir yer tutmaktadır. Anadolu'da varlık gösteren ve bu topraklarda kök salıp yeşeren diğer kültürler gibi Frigler de çok tanrılı bir inanç sisteminin mensubudurlar. Göç edip geldikleri yerlerin yerel tanrılarını kendi kültürleriyle birleştirip⁵⁴⁷ inanç anlamında homojen bir toplum meydana getirmişlerdir.

Frig inanç sistemi içerisinde, Güneş Tanrısı Sabazios ile Ay Tanrısı Men,⁵⁴⁸ önde gelen ve öncelikli farz edilen tanrılar olarak tanımlanmıştır. Ancak tarih olarak bakıldığında, sisteminin özünün Neolitik Çağ'da Çatalhöyük ve Hacılar gibi merkezlerde en yalın haliyle karşılaşılan⁵⁴⁹ ana tanrıça Kybele⁵⁵⁰ inancına bağlı olduğu görülür.⁵⁵¹ İlk örnekleri Paleolitik Çağ'da görülen ve "Venüs" adıyla anılan küçük kadın heykellerinin simge olarak kullanıldığı inancın⁵⁵² bir izdüşümü olarak Anadolu'ya sirayet eden Kybele inancı, yaratıcılığı, doğumu, bereketi, kısacası yaşam döngüsünü temsil eder⁵⁵³ ve analık simgesi olarak görülür. Doğanın hâkimi

⁵⁴⁵ ERDAN, Emre (2016), "Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı", 44.

⁵⁴⁶ BÜLBÜL, Cemil (2009), "Eski Anadolu Tarihinde Frigler", 79; Ayrıca temel bilgiler için bkz. MEMİŞ, Ekrem (2007), *Eskiçağ Türkiye Tarihi-En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar*, 187.

⁵⁴⁷ ERDAN, Emre (2015), *Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da Frig Kültür Etkileri*, 33.

⁵⁴⁸ BİNGÖL, Zekeriya (2006), *Frig Vadisi*, 12.

⁵⁴⁹ ROLLER, Lynn E. (1999), *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, 27.

⁵⁵⁰ Ana Tanrıça Kybele; Luvi'ler tarafından "Kubaba", Lidyalılar tarafından "Kybele- Kybebe", Yunanlar tarafından "Kybele" ve Frigler tarafından "Kubile", "Matar Kubile" ya da "Agdistis" olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *The Cambridge Ancient History- History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.*, 435.

⁵⁵¹ BİRECİKLİ, Fatma (2010), "Ana Hatlarıyla Friglerde Din/A General View on Religion in The Phrygs", 220.

⁵⁵² ŞENTÜRK, Şennur AYDINGÜN, Şengül (2006), *Tunç Çağının Gizemli Kadınları*, 13.

⁵⁵³ CAMPBELL, Joseph (2003), *Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri*, 12.

ve hatta doğanın bizzat kendisi olduğuna inanılan Tanrıça Kybele,⁵⁵⁴ bir tarım toplumu olan Frigler tarafından da bu şekli ve manasıyla kabul edilmiştir.⁵⁵⁵ Doğanın bahar aylarında uyanışı, toprağın yeniden verimli hale gelmesi, üretim ve zenginliğin artması bu tanrıçaya atfedilmiştir.⁵⁵⁶

Soyut inançların sanat eserleri vasıtasıyla somut dünyaya taşındığı Frig kültüründe ana tanrıça olarak kabul gören tanrıça Kybele'nin günümüze birçok heykel ve tasviri ulaşmıştır. Başında kentlerin ve tarımsal ürünlerin tek egemeni sayıldığıının simgesi olan kuleye benzer⁵⁵⁷ yüksek bir taçla ayakta durur vaziyette betimlenen Tanrıça, genellikle yine simgesi haline dönüşen bir aslan ve yırtıcı bir kuşla birlikte tasvir edilmiştir.

Frig inanç sisteminde bereketin döngüsü ve her şeyin yaratılış başlangıcı olarak kabul edilen Tanrıça Kybele'nin yüksek dağlarda ve yalçın kayalarda yaşadığına inanılmıştır.⁵⁵⁸ Bu inanç, Friglerdeki dini mimarinin gelişim çizgisini belirlemiştir. Her ne kadar elde edilen veriler, özellikle kazılar sonucu sivil yapılar içinden gün ışığına çıkarılan tanrıça heykelleri bu kültüre ait özel bir tapınım merkezi kurulmadığına işaret etse de, sarp yamaç ve tepelerde görülen kayaya oyulmuş mezarlar ve anıtsal cepheler, konunun başka kaynaklardan da araştırılması fikrine yol açmıştır. Sonuçta, bağımsız bir ibadet merkezi veya mabet olarak inşa edilmiş olmasalar da, söz konusu mezar ve cephelerin ibadet maksadıyla veya bu maksada hizmet için inşa edildiği fikrinde birleşilmiştir. Bu maksada bağlı olarak tüm dini uygulamaların vahşi doğada, ormanlık ve kayalık alanlardaki bu açık hava merkezlerinde gerçekleştirildiği görülmüştür. Kayalara oyulmuş ve ibadete hizmet

⁵⁵⁴ TROBE, Kala (2001), *Invoke the Gods: Exploring the Power of Male Archetypes*, 198.

⁵⁵⁵ GOLDSMITH, Elizabeth Edwards (1924), *Life Symbols as Related to Sex Symbolism: A Brief Study Into the Origin and Significance of Certain Symbols which Have Been Found in All Civilisations, Such as the Cross, the Circle, the Serpent, the Triangle, the Tree of Life, the Swastika, and Other Solar Emblems, Showing the Unity and Symplicity of Thought Underlying Their Use as Religious Symbols*, 279-295.

⁵⁵⁶ Bu inancın temelinde; Tanrıçanın Attis'le her yıl ilkbaharda buluştuğuna, bu buluşmayla beraber doğaya yeni bir yaşam geldiğine inanıldığı gerçeği yatmaktadır. Yine aynı görüşe göre Anadolu'nun bereketi simgeleyen sevgilileri Kybele ve Attis kış aylarında ayrılmış doğa belli bir dönem durağan bir süreç içerisine girmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz SEVİN, Veli (1999), *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.

⁵⁵⁷ Tanrıça genellikle başında kuleye benzer yüksek bir taçla betimlenmiştir. Bu sebeple yazılı kaynaklarda "*Mater Turrigera Cybele*" (kule taşıyan ana) ismiyle geçtiği de görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. CARR, Thomas Swinburne (1846), *A Manual of Classical Mythology, or A Companion to the Greek and Latin Poets Designed Chiefly to Explain Words, Phrases and Epithes From the Fables and Traditions to Which They Refer With a Copious Lexicon-Index*, London, 282.

⁵⁵⁸ BÖGH, Birgitte (2007), "The Phrygian Background of Kybele," 326.

için tahsis edilmiş bu mekânların dışında, dini mimari kapsamında inceleyebileceğimiz bir diğer yapı türü de sunak olarak kullanıldığı izlenimini veren kaya merdivenlerdir. Bu kaya merdivenler genellikle doğuya bakacak şekilde tasarlanmıştır. Özetle Friglerin inanç esasına dayalı olarak geliştirdikleri mimari eserlerin fasadlar, basamaklı yapılar ve idollerden oluştuğunu söylemek mümkündür.

Frig kültüründe, hangi yol ve yöntemin izlendiğinin belirlenmesinde zorluk çekilen en önemli unsur, ibadet şekilleri ve ritüellerdir. Çünkü ana tanrıça Kybele için yapılan dini merasimlerin ya da bu tanrı için düzenlenen ritüellerin kapsam ve şekilleri hakkında yazılı ve görsel kaynaklardan çok az veri elde edilebilmiştir.

İçeriğinde müzik, şarap, yürüyüş alayları ve dansın olduğu Frig tapınım biçimleri kapsamında⁵⁵⁹ tanrıça Kybele adına yapılan en büyük ritüellerden biri kurban takdimeleridir. Diğer uygarlıklarda olduğu gibi, Friglerde de kanlı kurban ritüeli önemli bir ibadet biçimidir. Tanrıça Kybele adına yapılan, dolayısıyla Frig inanç sistemi içerisinde yer alan en önemli sunulardan biri “*taurobolium*” ismiyle tanımlanmıştır. Günahlardan arınma, manevi anlamda belli bir temizliğe erişme, buna paralel olarak içsel dünyada huzurlu bir dünyanın kapılarını aralama amacıyla yapılan bu sunuda, tanrıça adına bir boğa kurban edilmiştir. Düzenlenen törende sadece boğa kurban ediliyorsa, bu sununun Kybele’ye; boğayla birlikte koç da tercih ediliyorsa, hem Kybele’ye hem de Attis’e sunulduğu fikrine inanılmıştır. Her ikisinin kullanıldığı bu sunu çeşidine “*criobolium*” denilmiştir. Karmaşık gibi görünen fakat bir tek amaç uğruna yapılan bu sunu tipi⁵⁶⁰ hakkında detaylı bilgiye Romalı Hristiyan şair Aurelius Prudentius Clemens vasıtasıyla erişilmiştir. Aurelius Prudentius Clemens, uygulamayı şu sözlerle anlatmıştır:

“Kurban töreni yerin altında kazılmış derince bir çukurda yapılmaktadır. Son derece görkemli, ipek giysiler giyen, alnına bir bant, başına da altından bir taç giyen rahip çukura indirilir. Çukurun üstü delikli tahtalarla örülür. Kurban edilecek boğanın iki böğrü ve başına çiçek çelenkleri, alnına da parıltılı metal parçaları takılmıştır. Boğa kurban edildikten sonra göğsü kutsal bir mızrakla deşilir ve sıcak bir kan dışarı akar. Kan, buhar çıkararak damla damla aşağı çukura doğru süzülür. Çukurdaki rahip önce başını akan damlaların altına koyar. Sonra bütün elbisesini ve bedenini

⁵⁵⁹ BÖGH, Birgitte (2007), “a.g.m.,” 329.

⁵⁶⁰ LIU, Jinyu (2009), *Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West*, 53.

bu kanla yıkar; yanaklarını, kulaklarını, dudaklarını, burun deliklerini bu kanın altına sokar. Gözlerini bu kanla yıkar. Dilini ıslatır ve pıhtılaşmış kanı içer. Diğer görevliler boğanın gövdesini götürürler. Rahip, kanlar içinde, kanla ıslanmış başı, kana bulanmış sakalı ile kan banyosundan dışarı çıkar. Bu ayinden sonra, onun kurban edilen boğadan çıktığına inanılan tanrısal yaşamın bir armağanına sahip olduğu düşünülür. Rahip ölümsüzlük için yeniden doğmuştur. O artık tanrıdır ve kendisine tapınılır”⁵⁶¹

Boğa ve koçun sunu ögesi olarak kullanıldığı Friglerde kanlı kurban gelenekleri içinde tanrı ya da tanrıçalar adına domuzların da kurban edildiği görülmüştür. Bir dönem boğa ve koç gibi sunu ögesi olarak tercih edilen domuzun sonraki dönemlerde Attis’in ölümüyle ilişkili görülmesi, zamanla ritüellerde sunu ögesi olarak kullanılmamaya başlamasına yol açmıştır. Bu durum, kanlı kurban geleneği içinde insan kurban etme uygulamasının baş göstermesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁶² Friglerde bu kanlı ritüel, insan bedeninden belirli bir organın kesilerek veya koparılarak kişinin hadım edilmesi suretiyle icra edilen bir kurban adama şeklidir. Hasat zamanında doğanın yeniden devinim ve güç kazanması ve bereketini daim kılması adına tanrıçaya kendini feda eden ya da Kybele’nin koruması altına girmek isteyen din adamlarının erkeklik organlarını kesmesi temeline dayanan ritüel, zamanla sistem içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Ritüel, ibadetin verdiği huşu ile kendinden geçen erkeklerin erkeklik organlarını kesmeleri, bedenlerindeki kanı toprağın ta kendisi kabul ettikleri tanrıçaya sunmaları, kesilen organı da toprağa gömmeleri şeklinde uygulanmıştır. Aslında bu durum mitolojik anlamda Attis ile ilişkilendirilmiştir.⁵⁶³ Attis’in erkekliğini kaybedişi ve ölümü, icra edilen bu sembolik eylemlerle anılmak istenmiştir.

5.2.4. Lidyalılarda kurban

Sahip olduğu değer ve hasletlerle Anadolu kültür tarihinde eşsiz bir konuma yükselen Lidyalılar’ın bu coğrafyaya ne zaman ve nereden geldikleri konusunda net

⁵⁶¹ İşlemin nasıl yapıldığıyla alakalı ve konuyla ilgili ayrıntılı bilgi edinmek için linkte verilen video izlenebilir: <https://www.youtube.com/watch?v=pReGC46Mbx0> (31.10.2018); ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. ERDAN, Emre (2015), **Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu’da Frig Kültür Etkileri**, 33; MCLYNN, Neil (1996), “The Fourth-Century "Taurobolium", 312.

⁵⁶² FORSYTHE, Gary Forsythe (2012), **Time in Roman Religion: One Thousand Years of Religious History**, 84.

⁵⁶³ DEMİRDAĞ, Muhammet Fatih (2017), “İnsan Kurbanı Üzerine Arkeolojik Bir Araştırma”, 80.

bilgiler ortaya konulamamıştır.⁵⁶⁴ Bütün bu belirsizliğe rağmen kuzeyde Mysia, güneyde Karia, doğuda Phrygia,⁵⁶⁵ batıda İon ve Aiol kent devletlerinin sınır oluşturduğu Lidya Krallığı⁵⁶⁶; Batı Anadolu’da, Küçük Menderes (Kaistros) ve Gediz (Hermos) vadilerinin bulunduğu coğrafyada⁵⁶⁷, M.Ö. 687-546 yılları arasında hâkimiyet kurmuş önemli bir medeniyettir.⁵⁶⁸

Manisa’nın Salihli ilçesinin 10 km. batısında yer alan Sardes’in başkentlik yaptığı Lidya Krallığı’nın siyasi hayatı,⁵⁶⁹ sahip olduğu kurum ve kuruluşlar ile bütün bunları etkileyen oluşumlar (mesela zengin ve toprak sahiplerinin yönetimde söz sahibi olması gibi durumlar) göz önünde bulundurulduğunda; kabaca Atyadlar, Heraklidler ve Mermnadlar Hanedanlığı olmak üzere üç evrede incelenebilir.⁵⁷⁰

Üç dönemde üç ayrı hanedanın yönetimi altında Anadolu’da varlık göstermeye çalışan Lidyalılar, egemenlikleri boyunca en önemli başarı ve performansı ekonomik alanda ortaya koymuşlardır. Verimli arazilere sahip coğrafi konumu ve zengin yeraltı kaynakları sebebiyle ekonomik hayatta belirgin bir başarı yakalayan krallık, bu alanda sağladığı performansı kültür hayatında da etkin rol oynayacak bir faktör haline getirmeyi başarmıştır. Doğu ve Batı arasındaki kültür alışverişinin temas noktası olan Lidyalılar, siyasi ve ekonomik alanlarda ortaya koyduğu bazen düzenli bazen düzensiz iniş-çıkışlarla varlığını devam ettirmeye çalışmış, bu gidişat dinî hayat üzerinde de etkili olmuştur.

Çevredeki kültür ve medeniyetlerin etkisi altında kalan Lidyalılar, dinsel sistemlerini de bu etkiler altında kalarak çok tanrılı bir inanç çerçevesinde şekillendirmişlerdir.

⁵⁶⁴ Araştırmacıların bir kısmına göre, Lidyalılar, M. Ö. 1200’de Frigyalılarla birlikte Anadolu’ya gelmiştir. Bir kısmına göre ise bu tarih M.Ö. 2000’li yıllara kadar geriye çekilmelidir. Ayrıntılı bilgi elde etmek için aşağıda linki verilen videoyu izleyiniz: <http://www.eba.gov.tr/video/izle/3165564f2de33e67b4957b3bdd2be1b1f011f2d09c001> (30.12.2018).

⁵⁶⁵ DEMİR, R. Gül Gürtekin (2014), “Phrygian Aspects of Lydian Painted Pottery from Sardis”, 223.

⁵⁶⁶ YÜKÇÜ, S., ATAĞAN, Gülşah (2011), “Ortadoğu’da Zaman Tünelinde Ticaret”, 88.

⁵⁶⁷ RAMSAY, W. M. (2010), **The Historical Geography of Asia Minor**, 12; GÖZLÜ, Ahmet (2018), “Hellen Polislerinin Topografik Tasnifi”, 4; TEKİN, Oğuz (2016), **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, 5. Bölüm.

⁵⁶⁸ RADET, Georges Albert (1893), **La Lydie et le Monde Grec au Temps des Mermnades (687-546)**, Paris.

⁵⁶⁹ KRAPPE, Alexander H. (1945), “The Anatolian Lion God”, 144.

⁵⁷⁰ ARUZ, Joan GRAFF, Sarah B., RAKIC, Yelena (2014), **Assyria to Iberia at the Dawn of the Classical Age**, New York, 108.

Gerek daha önceki Anadolu medeniyetleri ile Yunan-Roma gelenek ve düşünceleri⁵⁷¹ yoluyla intikal eden kültürel birikim, gerekse bizzat Lidya medeniyetinin kodladığı kültürel şema ve düşünce yapısı ile şekillenen bu inanç sisteminde, toplumun dini hayatına çeşitli tanrı ve tanrıçalara olan inanç egemen olmuştur.

Friglerde dişil unsurların (Kybele ve Artemis gibi tanrıçaların) ön planda olduğı panteon, Lidyalıların kendisinden daha batıdaki kültürlerle etkileşimi sonucu kısmen yön değıştirmiş ve içerisinde Eski Yunan tanrılarının da olduğı bir panteona dönüşmüştür. Ancak her ne kadar Zeus, Apollo Bacchus ve Hermes gibi tanrılara olan inanç esasının yükseltildiğı görölse de panteon içinde dişil unsurlar ön planda olmaya devam etmiştir.

Tarih boyunca bütün toplumlar tarafından kesintisiz olarak uygulanan kurban ritüelinin, inanç sistemleri ve dinsel ritüelleri hakkında pek fazla bilgiye erişilemeyen Lidyalılarda nasıl ve hangi amaçlar gözetilerek yapıldığı ile ilgili ayrıntılı bilgilere erişilememiştir. Yapılan arkeolojik kazı ve araştırmalar sonucu konuyla ilgili bazı küçük bilgilere erişilse de diğler toplum ve medeniyetlerde olduğı gibi konu hakkında ayrıntılı bilgi ve belge sunmak mümkün olmamıştır. Ancak yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkarılan ve tanrıça Kybele kültü ile bağlantılı olduğuna inanılan aslan biçimli altar masalarının, aydınlatıcı bir belge ve veri olarak kurban törenleriyle ilişkili olabileceğı değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra tanrıça Hekate adına kanlı kurban ritüelleri kapsamında köpek kurban edildiğı bilgisi, ayrıntı içermeyen fakat toplum ritüellerini ve bu ritüellerin biçim ve şekillerini özetleyen bir veri olarak görölmüştür.⁵⁷²

5.2.5. Yunanda kurban

Anadolu'nun batı ve güneybatısını; Yunanistan, Makedonya ve Trakya'nın ise doğu kıyılarını çevreleyen; ada ve adacıklarıyla kendine has pek çok özelliğı bünyesinde barındıran Ege Denizi'nin⁵⁷³ etrafındaki bölge, antik dönemden itibaren pek çok toplum ve millet tarafından hâkimiyet altına alınmak istenmiştir.

⁵⁷¹ <http://sardisexpedition.org/en/essays/latw-greenewalt-gods-of-lydia> (31.12.2018).

⁵⁷² <http://sardisexpedition.org/en/essays/latw-greenewalt-gods-of-lydia> (31.12.2018).

⁵⁷³ ÖZTÜRK, Bayram-ÖZTÜRK, Ayaka Amaha (2003), "Environmental Problems in the Aegean Sea", 359.

Kuzeyi Trakya kıyıları, Boğazlar ve Truva Bölgesi ile; güneyi ise Rodos, Karpatos, Girit ve Kitera adaları ile sınırlanan Ege bölgesinin özellikle ticaret için elverişli bir alan olması, hayatlarını su kaynaklarından yoksun iç bölgelerde sürdüren insanların iklim ve toprak verimliliği nedeniyle bu topraklara doğru hareket etmesine neden olmuştur. Bu demografik hareketlilik, bölgenin farklı siyasal güçlerin eline geçmesinin yolunu açmış, dolayısıyla bu topraklarda birden fazla medeniyet ve toplumun hâkimiyeti söz konusu olmuştur.⁵⁷⁴

Merkezi Girit Adası ve başkenti Knossos şehri olan Minos (M.Ö. 3000-M.Ö. 1000)⁵⁷⁵ ve Son Tunç Çağı ile birlikte bu uygarlıktan sonra etkin olmaya başlayan Miken uygarlıklarının (M.Ö.1650-M.Ö.1200)⁵⁷⁶ kültür özelliklerini benimseyip biçimlendiren, bu birikime kendine özgü değerler katıp bir kültür harmonisi ortaya çıkaran Yunan medeniyeti, bölgenin en etkili ve güçlü siyasal yapısı olarak tarihe geçmiştir.

Kendinden önceki dönemlerin kültürleriyle belli bir biçim kazanan, bu biçimi Fenike, Mezopotamya ve Mısır'dan gelen kültür etkileriyle yeniden ele alıp⁵⁷⁷ bambaşka bir içeriğe kavuşturan, yaptığı kültürel sentezle güçlü bir birikim oluşturup bununla Batı dünyasını derinden etkileyen Yunan medeniyeti, (M.Ö. 1100- M.Ö. 30)⁵⁷⁸ M.Ö. 1200'lerde bölgeye gelen Dorlar tarafından kurulmuştur.

Eski Yunan Medeniyetinin hem siyasi geçmişinin takibinin yapılabilmesi hem de bilim, felsefe, kültür, sanat, ekonomi, siyaset gibi konularda ortaya koyduğu başarı ve yeniliklerin doğru tespit edilebilmesi amacıyla kabaca: Geometrik Çağ (MÖ. 1100-700), Arkaik Çağ (MÖ. 700-480), Klasik Çağ (M.Ö. 480-330) ve Hellenistik Çağ (MÖ. 330-30) olmak üzere dört ana dönem içerisinde incelenmiştir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ FREEMAN, C. (2005), **Mısır, Yunan ve Roma**, 1.

⁵⁷⁵ Minos Uygarlığı hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. ALEXIOU, Stylianos (1991), **Minos Uygarlığı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul; <https://www.ling.upenn.edu/~rnoyer/courses/51/AegeanBronzeAge.pdf> (12.12.2018).

⁵⁷⁶ Miken Uygarlığı hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. GÜR, Barış (2014), **Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul; <https://www.penfield.edu/webpages/jgiotto/onlinetextbook.cfm?subpage=1626039> (12.12.2018).

⁵⁷⁷ HAARMANN, Harald (2014), **Roots of Ancient Greek Civilization: The Influence of Old Europe**, 3.

⁵⁷⁸ REID, Patrick V. (1987), **Readings in Western Religious Thought: The Ancient World**, 81.

⁵⁷⁹ Antik Yunan Dönemi kronolojik bilgileri için bkz. ÇAKIR, Halil İbrahim (2011), **Arkaik Dönem Yunan Seramiklerinin İncelenmesi ve Günümüz Yorumlamaları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seramik Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.

Kuruluş tarihinden itibaren uzun soluklu ve etkili bir hâkimiyet süreci yürüten Yunanlılar, coğrafyanın vermiş olduğu istikametle, tek bir merkezden idare edilen siyasal bir rejimin tesisini sağlayamamıştır. Atina, Sparta, Korint ve Larissa başta olmak üzere, yerel kralların başkanlık ettiği şehir devletleri şeklinde yapılanan Yunanlılar, bu siyasal yapısıyla dağınık bir politika izlemek durumunda kalmıştır.⁵⁸⁰ Merkeziyetçilikten uzak bu yapılanma, farklı kültürlerle temas ya da çatışma halinde başka birtakım zorlukları da beraberinde getirmiştir. Öyle ki; tek bir idare merkezi kuramayan Yunanlılar, muhtemel bir taarruza karşı kısa sürede askeri hazırlık yapamamış, gerekli stratejik kararları zamanında alamamış ve devlet olarak güç kaybının önüne geçememiştir. Pers saldırıları karşısındaki tutumu bunun en iyi örneğidir. Şehir devletleri bir araya gelip bu taarruza karşı savunma mücadelesi vermeye çalışsa da yeterli beceri sağlanamamıştır. Meydana gelen siyasal boşluk Makedonya Kralı İskender tarafından fırsata çevrilmiş ve Kral İskender M.Ö. 30'larda egemenliğini ilan etmiştir.⁵⁸¹

Dünya kültür tarihinin en önemli medeniyetlerinden birini kuran Antik Yunan, sahip olduğu kültürel özellikleri; kurduğu, inandığı, yaşadığı ve hayatının her sahasında etkisini hissettiği dinî inanç biçimine de yansıtmıştır. Çok tanrılı bir inancın göstergesi olan Yunan panteonu ve bu sistem içinde gerçekleştirilen tüm eylemler, bu medeniyetin kendi çağdaşları arasından bir adım öne çıkmasını ve özellikle Batı dünyasını etkileyerek tüm dünya tarafından tanınmasını sağlamıştır.

İnanç bakımından Miken-Minos uygarlığının devamı olan antik Yunanlılar,⁵⁸² Proto Hint Avrupalıların Bronz çağındaki tanrılarını yeniden yorumlayarak kendilerine has bir panteon oluşturmuşlardır. Hint Vedacılığının izlerinin belirgin olduğu toplumda,⁵⁸³ diğer toplumlara nazaran yazının daha erken ve seri kullanılması, özellikle dini oluşum ve yaşamla ilgili yazılı kaynaklara ulaşılmasını kolaylaştırarak konuyla ilgili ayrıntılı bilgi edinilmesini sağlamıştır.

Yunan tanrılarıyla ilgili bilgi veren ilk yazılı kaynak, Herodotos tarafından kaleme alınan “*Herodot’un Tarihi*” adlı kitaptır. Kitapta Yunanlıların tanrılar sistemini

⁵⁸⁰ HANSEN, Mogens Herman (2006), **Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State**, 79.

⁵⁸¹ <https://www.dicle.edu.tr/Contents/43bee28c-4db1-4fd4-91c2-847bb819f4df.pdf> (05.12.2018).

⁵⁸² NILSON, Martin P. (1949), **A History of Greek Religion**, 9.

⁵⁸³ KNAPP, Stephen (2006), **The Power of the Dharma: An Introduction to Hinduism and Vedic Culture**, 152.

oluşturanların Homeros ve Hesiodos olduğu yazılıdır. Yine aynı kaynakta; tanrıların soy zincirlerini tertipleyip tanrıların sıfatlarını, görevlerini, kendilerine özgü niteliklerini ve görünüşlerini yorumlayan ya da bu konuda bilgi veren kişilerin de aynı kişiler olduğundan bahsedilmiştir.⁵⁸⁴

Mezopotamya panteonuyla benzer özellikler gösteren ve onunla bağlantılı olduğu kabul edilen Yunan panteonundaki tanrı ve tanrıçanın kendi kimlik, kişilik ve ilgi sahası olduğuna inanılmıştır.⁵⁸⁵ Antropomorfik özellikleri olduğuna, bu sebeple tıpkı insanlar gibi birtakım ihtiyaçları olduğuna inanılan, daha önce de belirttiğimiz gibi hepsi yerel olmayan, temelde on iki tanrı ya da tanrıça üzerine kurulan bu dinsel şemada; ibadet biçimleri, dualar ya da ritüeller bu unsur göz önünde bulundurularak biçimlendirilmiştir.⁵⁸⁶

Yunan dinî kültüründeki onlarca tanrı ve tanrıça adına ibadet maksadıyla icra edilen en büyük eylem de yine tüm dinlerde ortak tema haline gelen kurban sunma eylemidir. Adak, kefare, arınma, dua ve en önemlisi, inanılan tanrılarla iletişime geçme gibi çeşitli niyetlerle icra edilen kurban ritüeli, diğer toplumlar da uygulanan genel şemadaki gibi kanlı ve kansasız kurbanlar olmak üzere iki şekilde düzenlenmiştir.⁵⁸⁷

Yunan inanç sisteminde kanlı kurbanlar daha çok inanılan üstün güç karşısında güven duygusunun sağlanması, herhangi bir tehlike anında veya ortamın tehlikeli sonuçlarından korkulduğu anlarda, durumun olumlu yöne çevrilmesi için üstün gücün himayesinin sağlanması amaçlarına yönelik olarak uygulanmıştır.

Antik Yunan'da; antropomorfik özellikli tanrıların ihtiyaçlarını karşılamak, bu tanrılarla iletişime geçmek, onların memnuniyetini sağlamak,⁵⁸⁸ herhangi bir amaç gütmeyen sunulan kurban vasıtasıyla büyük bir yemek düzenleyip adına kurban

⁵⁸⁴ HERODOTOS (1973), **Herodot Tarihi**, 155.

⁵⁸⁵ OGDEN, Daniel (2007), **A Companion to Greek Religion**, 41.

⁵⁸⁶ Yunan tanrıları hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek, bu tanrıların isim ve görevlerine dair merak edilenleri kısaca öğrenmek için bkz.

https://www.metmuseum.org/toah/hd/grlg/hd_grlg.htm (11.12.2018).

⁵⁸⁷ PETROPOULOU, Maria-Zoe (2008), **Animal Sacrifice in Ancient Greek Religion, Judaism, and Christianity, 100 BC to AD 200**, 34.

⁵⁸⁸ https://www.metmuseum.org/toah/hd/grlg/hd_grlg.htm (11.12.2018).

sunulan tanrıyla yemek yemek⁵⁸⁹ ya da insan tarafından hissedilen ve önü alınamayan bir istek halinde beliren şiddet duygusundan arınmak⁵⁹⁰ istendiğinde, en temel ibadet biçimi olarak kurban eylemine başvurulması fikri benimsenmiştir. Bu gelenek kapsamında; sunu ögesi olarak genellikle büyük ve küçükbaş hayvanlar başta olmak üzere, evcil ve yabani hayvanların; Mezopotamya kültürlerinde olduğu gibi balıklar ve kuşların⁵⁹¹ hatta insanların kullanıldığı görülmüştür.

Yunan geleneklerinde, özellikle sunu ögesi olarak hayvanların kullanıldığı kapsamlı ritüellerde tüm eylemler kuralları belli şemalar dâhilinde düzenlenmiş ve bu törenlerde genellikle iki yöntem takip edilmiştir. Buna göre; düzenlenen tören esnasında boğazlanıp kanı akıtılmak suretiyle kurban edilen hayvanın bir bölümü altar masası üzerinde yakılmış ve bu işlemle kurban edilen hayvanın vücudunun bir bölümü ya da parçaları tanrıya adanmış, geri kalan kısmı ise düzenlenen büyük yemek şöleninde törene katılanlar tarafından yenmiştir. İkinci tipte ise; boğazlanıp kanı akıtılmak suretiyle kurban edilen hayvanın etinin yenmesi tamamen yasaklanmıştır. Dönemin sanatçıları tarafından yapılan resim ve rölyef gibi eserler, her iki kurban yönteminin nasıl uygulandığı hakkında farklı sanatsal yorumlamaları içermektedir. Bu eserler ayrıca birinci türde yapılan sunuların daha çok tasvir edildiğini göstermektedir.⁵⁹² Sunu tasvirlerinde izlenen farklılıklar, hem kurbanın niçin adandığı hakkında ipuçları sağlamış hem de kurbanın cinsinin, özelliklerinin, kime ve ne zaman sunulduğunun belirlenmesini, dolayısıyla kurbanla ilgili kuralların anlaşılmasını sağlamıştır. Tüm bu bilgiler, Yunanlıların kurbanlarını gök ve yeraltı tanrıları olmak üzere iki grup tanrı adına düzenlendiklerini göstermiştir. Buna göre; gök tanrılarına beyaz renkli hayvanlar; yeraltı tanrılarına ise siyah renkli hayvanlar sunulmuştur. Gök tanrılarına sunulan kurbanlar yüksek altar masaları üzerinde sabah vakti gün ışığının yeryüzünü tüm parlaklığıyla aydınlattığı bir vakit içinde; yeraltı tanrılarına yapılan eylemler ise bu tanrılara yüklenen misyon dolayısıyla gün batımında gerçekleştirilmiştir.

⁵⁸⁹ ARMSTRONG, Margaret M. (2007), **Sacraments, Sacrifice, and Ritual: High Church Mysticism in the Letters of Jane Ellen Harrison and Prolegomena to the Study of Greek Religion**, 64.

⁵⁹⁰ BURKERT, Walter (1983), **Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth**, 12.

⁵⁹¹ KADLETZ, Edward (1947), **Animal Sacrifice in Greek And Roman Religion**, 8.

⁵⁹² VAN STRATEN, Folkert (1995), **Hiera Kala: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece**, 3.

Genel bir şema çizilecek olursa, Antik Yunan'da kurban törenleri şöyle icra edilmiştir: Törende ilk olarak kurbanı sunan kişi yıkanarak arınmıştır. Çelenk ve çiçek demetleriyle süslenen hayvan, kesim öncesinde hazırlanan altar masasına büyük bir neşe ve şenlikle getirilmiştir. Hayvan altar masası üzerinde kanı masanın her yanına serpilecek şekilde boğazından kesilmiştir. Daha sonra sunakta yanan ateşe şarap dökülüp arpa taneleri saçılarak kurbanın kıllarından bir kısmı ateşe atılmıştır. Bu sırada bir rahip tanrıya övgülerde bulunarak, şükranlarını sunup yardımlarını dilemiştir.⁵⁹³

Şekil 5.6 Kurban Sahnesi, Ahşap Üzerine Yağlı Boya, M.Ö. 540, Pitsa, Korint-Yunanistan.

(Kaynak: MEHL, Véronique, PIERRE, Brulé, (1943), *Le Sacrifice Antique: Vestiges, Procédures et Stratégies*, adlı kitabın kapak sayfasından alınmıştır).

Antik Yunan medeniyetinde insan kurban etme törenlerinin de icra edildiği tespit edilmiştir. Yaygın olmamakla beraber toplum tarafından tanrılar adına sunulan bu kurbanlar önemle karşılanmış ve büyük itina gösterilerek ifa edilmiştir. Köklü bir medeniyet olup etkileme gücü oldukça geniş bir alana yayılan Antik Yunan'da insan kurbanların iki farklı kategoride olduğu belirlenmiştir. İlk kategoridekileri, mitolojide geçen insan kurbanları; ikinci kategoridekileri ise nadiren de olsa dinsel ritüeller sırasında sunulan, bilahare hayvan kurbanlarıyla yer değiştiren insan kurbanları oluşturmuştur.⁵⁹⁴ İnsan kurban etmeyle ilgili en dikkat çekici anlatımlar, genç bakirelerin kurban edilmesiyle alakalı mitolojik hikâyelerde yer almaktadır. Yaklaşmakta olan herhangi bir tehlikenin bertaraf edilmesi veya kıtlık ve doğal afet gibi zor zamanların atlatılabilmesi amacıyla başvurulmuş en temel yöntemlerden biri olan bu sunu çeşidinde, kurbanların kaderlerine gönüllü olarak boyun eğdikleri, mutlu olmasalar bile görev duygusuyla kurban edilmeyi kabul ettikleri anlaşılmıştır.

⁵⁹³ UNCU, Ebru (2011), *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar*, 77.

⁵⁹⁴ DEENNIS, D.Hughes (1991), *Human Sacrifice in Ancient Greece*, 71.

Dinî bir ritüel özelliği taşıyan bu kurban eylemleriyle ilgili olarak günümüze kadar gelen en meşhur hikaye, Iphigenia'nın kurban edilişidir. Bu göre; Truva Savaşına doğru Kral Agamemnon, farkında olmadan Artemis'in kutsal geyiklerinden birini öldürmüş ve tanrıçayı öfkelenlendirmişti. Artemis de buna karşılık rüzgârları rehin almış, muvafık rüzgârların esmesine müsaade etmemiştir. Tüm bu hiddet, gönderilen veba hastalığı ile perçinlenmiştir. Bütün bu olumsuzlukların devam etmesi üzerine Agamemnon bir kâhine gitmiş ve lanetin kaldırılması için ne yapması gerektiğini sormuştur. Kâhin, bütün bu problemlerin, kızı İphigenia'nın kurban edilmesiyle bertaraf edilebileceğini söylemiştir. Agamemnon İphigenia'yı kurban olarak kesileceği sırada Artemis bir dişi geyik göndererek kızın yerine onu kurban ettirmiş ve kızı Artemis tapınağına rahibe yapmıştır.⁵⁹⁵

Şekil 5.7 Iphigenia'nın Kurban Edilmesi.

(Pompeii, M.S. 60/79 Erken Roma, Duvar Resmi.)

(Kaynak: <http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=2589>, 31.05.2016).

İnsanlar tarafından daha çok tercih edilen kanlı kurban sunuları dışında, Yunanlılar tarafından başvurulmuş en iyi ve etkili bir diğer sunu tipi de kansız kurbanlardır. Dinî anlamda en az kanlı kurbanlar kadar önemi olduğuna inanılan bu sunu tipinde, sunu ögesi olarak süt, şarap, bal ve çeşitli tahıllar kullanılmıştır.⁵⁹⁶ Yazılı kaynaklarda, kansız kurbanlar kategorisindeki en önemli uygulamanın “belirli sınıfların sunulması”

⁵⁹⁵ Bu mitolojik hikâyeye ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. NEUMANN, Gerhard (1998), “Iphigenia: Sacrifice and Ritual in Drama”, **The World of Music**, Vol. 40, No. 1, Music, the Arts and Ritual, pub. by. VWB - Verlag für Wissenschaft und Bildung: 101-117.

⁵⁹⁶ Yapılan ritüeller esnasında tanrı adına yapılacak olan sunularda özellikle tahıl sunusu olarak eyleme geçirilen sunularda temel amaç ilk mahsulün sunusunu gerçekleştirmek olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. ERGİNER, Gürbüz (1997), **Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri**, 86; UNCU, Ebru (2011), **a.g.e.**, 77.

anlamına gelen libasyon tekniği olduğuna dair bilgilere rastlanmıştır. Libasyon bizzat önemli bir yöntem olmakla beraber, kanlı kurbanlarla birlikte uygulandığı için daha da itibarlı bir sunu türü olmuştur. Altar masası üzerinde herhangi bir hayvanın boğazlanarak öldürüldüğü kurban biçiminde, bu sunu tipine eşlik eden bir diğer sunu yöntemi de genellikle şarabın kullanıldığı libasyon tekniğidir.

Önemli bir sunu tipi olan ve içeriği gereği farklı yöntemlerin uygulanmasını gerekli kılan libasyon tekniği sadece kanlı kurban sunularına refakat eden bir yöntem değildir. Gerek savaşlarda varılan ateşkes antlaşmalarının kutlandığı şöenlerde, gerekse cenaze törenlerinde bu tip sunu çeşidinin tek başına tatbik edildiği de görülmüştür.

5.2.6. Romada kurban

Tarihi açıdan değerlendirilecek olursa, toplumların sadece siyasal yapılanmaları ve ekonomik durumları temel alınarak yapılan incelemelerle anlaşılır hale getirilemeyeceği görülmüştür. Dolayısıyla bu konular ancak alan içinde yeni bilgiler ortaya konularak, bu bilgilerle çeşitli parametreler arasında bağıntı kurularak, olay ve olgular çok yönlü bir değerlendirmeye tabi tutularak aydınlatılabilmektedir. Bu bilimsel yaklaşım, M.Ö. 753'te kurulan, 395 yılına kadar hâkimiyetini tek merkezden devam ettiren, bu tarihten sonra ise fiili varlığını 1453 yılına kadar Doğu Roma İmparatorluğu adı altında devam ettiren, Avrupa tarihinin en büyük, dünya tarihinin ise sayılı imparatorluklarından biri olan Roma İmparatorluğu için de geçerlidir.

Akdeniz havzasında gelişip büyük bir medeniyet haline gelen Roma İmparatorluğu, dünya tarihinin ve medeniyetinin şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Devlet yapısındaki sağlamlığının yanı sıra dinî yaşam üzerindeki kurguyla da etkin bir organizasyon sağlamıştır. Siyasi ve ekonomik gelişmelerin farklı sahalarda elde edilecek olan başarıyı perçinleyeceği Roma devlet yapılanmasında, din unsurunun da en az bu iki faktör kadar etkin rol oynadığı ifade edilmiştir.⁵⁹⁷

Konumu sebebiyle kültürler arası etkileşimin merkez noktası haline gelen Roma İmparatorluğu'nda, devletin karakter ve kimliğini oluşturan kültür ve inanç özellikleri devlet hayatının her alanına sirayet etmiştir. Bu nedenle Roma

⁵⁹⁷ GRADEL, Ittai (2002), *Emperor Worship and Roman Religion*, 12.

imparatorluk yapısı, din ve günlük hayatın iç içe girdiği bir sistem olarak da tanımlanmıştır.

İnsan aklının sınırlarını aşan, yüce bir varlık olarak inanılan, sahip olduğu güçle evrensel hayat döngüsünün tamamına hükmeden Tanrı'ya inanç, Roma inanç sisteminin temelini oluşturmuştur. Tanrı, karar veren, hükmeden ve verdiği karara tam anlamıyla itaat bekleyen bir merci olarak tanımlanmıştır.

Tanrı sadece insanın sahip olduğu gücün asıl kaynağı olarak görülmemiştir; genel anlamda çevredeki tüm nesne ve canlıların da tanrısal bir güç taşıdığına inanılmıştır. Gerek fiziki gerekse manevi etkileriyle insan hayatına dâhil olan şeylerin (olay ya da duyguların) insan hayatına olan tesirleri, çevredeki bu nesne veya canlılarda aranmıştır. Tüm bu şema içinde büyük ve etkili bir güç olarak tahayyül edilen bu kudret, sakınılması ve itaat edilmesi gereken bir varlık haline dönüştürülmüştür.⁵⁹⁸

Çok tanrılı bir inanç sistemini benimseyen Romalılar; önceleri antropomorfik özellikler taşımayan soyut güçlere ya da tanrılara inanmışken daha sonraları bu inancın değiştiği⁵⁹⁹ ve az sayıdaki yazılı kaynaklara göre Helen,⁶⁰⁰ Etrüsk ve Yunan dinî kültürlerinin etkisiyle Mezopotamya'nın ilkel dinlerindeki benzer şekilde insani özellikler taşıyan tanrılara dönüştüğü tespit edilmiştir.⁶⁰¹

Fenikeliler vasıtasıyla Anadolu inanış biçimlerini benimseyip kendi inanç sistemiyle entegre eden Romalılar, başta Helen kültürü olmak üzere Yakın Doğu'nun inanç sistemleriyle büyük bir etkileşim içinde olmakla beraber, Yunan dininden belli ölçülerde farklılık arz etmektedir. Bu farklılıklar özellikle tanrıların taşıdığı anlam ve üstlendikleri görevlerle ilgilidir.⁶⁰²

Roma panteonu, sistem içerisine dâhil edilen yerli ya da başka kültürlere ait antropomorfik özellikli onlarca tanrı ve tanrıçadan oluşmuştur.⁶⁰³ Başta Jupiter

⁵⁹⁸ KONUK, Tuba (2008), **Antik Yunan ve Roma'da Din Mitos ve Çocuk Görünümlü Tanrılar**, 31.

⁵⁹⁹ KATAR, Murat (2017), **Hristiyanlığa Kadar Roma'da Din**, 44.

⁶⁰⁰ TRIPOLITIS, Antonia (2002), **Religions of the Hellenistic-Roman Age**, 10.

⁶⁰¹ RUPKE, Jörg (2007), **A Companion to Roman Religion**, 2.

⁶⁰² Anlatmaya çalıştığımız durum Annemarie Schimmel tarafından şu sözlerle açıklanmıştır: “Yunan ilahları, çeşit çeşit esatirde çok canlı birer şahsiyet olarak temsil edilmelerine karşılık, yerli Roma ilahları hüviyetleri inkişaf etmemiş, gölgeler kadar zayıf şahsiyetler halinde kalmışlardır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. SCHIMMEL, Annemarie (1999), **Dinler Tarihine Giriş**, 71.

⁶⁰³ Panteon içinde yer alan belli başlı tanrı ve tanrıça isimleri şöyledir: Apollo, Baküs/Bacchus (Şarap Tanrısı), Ceres (Dünya Tanrıçası) Diana (Avcılık ve Ay Tanrıçası), Herakles/Herkül (Güç Tanrısı),

olmak üzere hepsi belli bir sıraya ve düzene sokulmuş; karmaşık fakat özgün bir panteonun oluşturulması ise bu esasın tamamlanmasından sonra gerçekleştirilmiştir.

Onlarca tanrının yer aldığı Roma inanç sisteminde,⁶⁰⁴ öncelikle hayatı başlatıp devam ettiren kutsal güce inanma ilkesine, ikincil olarak da bu güce yapılacak olan ibadet ve gerekli diğer dinsel eylemlere yer verilmiştir. Arka planında derin bir anlam barındıran, köklü ve etkileyici bir geleneğin devamı niteliğinde olan kurban ritüeli, bu noktada yapılması gereken dinsel eylemlerin temeli olarak karşımıza çıkmıştır.⁶⁰⁵ Bu anlamda olmak üzere, seçilen bir hayvan ya da insanın boğazlanarak tanrı adına sunulması ya da farklı sunu öğeleri kullanılarak kansız sunu ritüellerinin düzenlenmesi, Roma inanç sisteminin merkezini oluşturmuştur.⁶⁰⁶

Roma'da; kutsal ile profan arasındaki ilişkiyi sağlama, tanrısal güç olarak kabul edilen varlığın rızasını kazanma, düzenlenen kapsamlı yemekler vasıtasıyla tanrıyla beraber olma gibi amaçlarla kurban sunulması bir yasa olarak benimsenmiştir.⁶⁰⁷ Bu yasadan dolayı bir ibadet biçimi olarak önem kazanan kurban ritüeli,⁶⁰⁸ hem hayvan ve insanın kullanıldığı kanlı kurban geleneği şeklinde; hem de buğday, tütü, üzüm, şarap, bal ve süt gibi gıdaların kullanıldığı kansız kurbanlar şeklinde olmak üzere iki kategori halinde düzenlenmiştir.⁶⁰⁹

Önceki ilkel dinlerde olduğu gibi, Roma dininde de kanlı kurban sunuları kansız kurban sunularına kıyasla daha büyük bir önemle karşılanıp tatbik edilmiştir. Ritüelin kim adına ve niçin düzenlendiği gibi hususların önem kazandığı kurbansal sunularda,⁶¹⁰ sunu öğesi olarak daha çok koyun, keçi gibi küçükbaş; inek, öküz gibi

Jupiter (Tanrılar Kralı), Mars (Bereket Tanrısı), Merkür (Haberci Tanrı), Minerva (Hikmet Tanrıçası), Neptün (Denizler Tanrısı), Persephone/Proserpina (Ölümler Ülkesi Tanrıçası) Venüs (Güzellik Tanrıçası), Cupid (Aşk Tanrısı), Vulcan (Demircilik ve Ateş), Plüton (Yeraltı Dünyasının Kralı), Janus (Kapıların Tanrısı). Roma Tanrı ve tanrıçaları hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. CARR, Thomas Swinburne (1846), **A Manual of Classical Mythology or, A companion to the Greek and Latin Poets, Designed Chiefly to Explain Words, Phrases and Epithets, from the Fables and Traditions to which They Refer**, 13.

⁶⁰⁴ Bu tanrıların kendi içinde her birinin ayrı bir görevi bulunmaktadır.

⁶⁰⁵ HEMELRIJK, Emily A. (2009), "Women and Sacrifice in the Roman Empire", 253;

⁶⁰⁶ KNUST, Jennifer Wright- VÁRHELYI (2011), **Ancient Mediterranean Sacrifice**, 14-16.

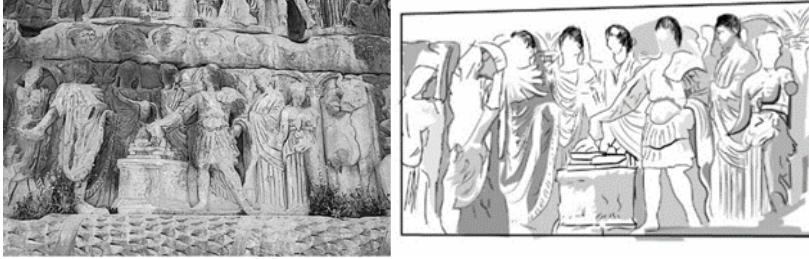
⁶⁰⁷ GILHUS, Ingvild Salid (2006), **Animals, Gods and Humans Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas**, 1.

⁶⁰⁸ FARAONE, Christopher A.-NAIDEN, F. S. (2012), **Greek and Roman Animal Sacrifice: Ancient Victims, Modern Observers**,2; FORSYTHE, Gary Forsythe (2012), **Time in Roman Religion: One Thousand Years of Religious History**, 11.

⁶⁰⁹ NEWMYER, Stephen T. (2011), **Animals in Greek and Roman Thought: A Sourcebook**, 90.

⁶¹⁰ <http://www.romanarmy.net/sacrifices.shtml> (15.12.2018).

büyükbaş; kaz, horoz, keklik gibi kuş cinsinden hayvanlar kullanılmıştır. Ancak domuz, köpek, at ve eşek gibi çeşitli hayvanlar da sunu ögesi olarak kullanılmıştır.⁶¹¹

Şekil 5.8 Kurban Töreninde (Şükür İfadesi Olarak Tanrıya Sunulan Kurban)

(İmparatorluk Ailesi. Galerius'un Kemerli (Arch of Galerius)-Zafer Takı,
Yunanistan-Selanik, III. yüzyılın sonu/IV. yüzyılın başı.)
(Kaynak: GREGORY, Timothy E. (2005), A History of Byzantium, fig. 2.2, s. 42,
Çizim Kaynak: Ahmet Kıratlı).

Kanlı kurban geleneği içerisinde düzenlenen ritüellerde sunu ögesi olarak kullanılan hayvanların cinsleri ve hangi hayvanın hangi tanrıya sunulduğuyla alakalı bir takım bilgilere erişilebildiği⁶¹² halde, hayvanların renk, cinsiyet ve yaşlarıyla alakalı detaylı bilgilere erişilememiştir. Ancak yazılı kaynaklarda geçen sınırlı bilgiye dayanılarak noksan kalan bu kısım da tamamlanmaya çalışılmıştır. Buna göre; Roma dininde, göksel tanrılara beyaz; yeraltı tanrılarına ise koyu renkli hayvanların; tanrıçalara dişi, tanrılara ise erkek hayvanların sunulduğu bilgisine ulaşılmıştır.⁶¹³ Hayvanların yaşları ile tanrıların hiyerarşik sınıflandırmasının doğru orantılı olduğu bilgisi ise ilginç bir ayrıntı olarak kayıtlara geçmiştir.

Tanrılar adına düzenlenen kanlı kurban ritüelleri, belli bir plan ve farklı aşamalar takip edilerek icra edilmiştir. Bütün aşamalarıyla kurban ritüelinin nerede ve nasıl yapıldığı büyük önem taşımıştır. Kaynaklar, kurban ritüelinin herhangi bir tapınak, üstün gücü simgeleyen bir tanrı heykeli ya da bu tanrının eylem sırasındaki varlığına işaret eden altar masası önünde yapıldığını göstermektedir.⁶¹⁴ Ancak devlet

⁶¹¹ KADLETZ, Edwart (1947), **Animal Sacrifice in Greek And Roman Religion**, 274-316.

⁶¹² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. KADLETZ, Edwart (1947), **a.g.e.**, 200-316.

⁶¹³ RENSHAW, James (2012), **In Search of the Romans**, 96.

⁶¹⁴ http://www.bbc.co.uk/history/ancient/romans/roman_religion_gallery_05.shtml (15.12.2018).

tarafından düzenlenen ritüellerde⁶¹⁵ en önemli aşamayı oluşturan bu uygulama biçimi, bireysel olarak icra edilen sunularda değişiklik göstermiştir. Halk tarafından yapılan sivil kurban ritüelleri evlerde, “*Lararium*” adı verilen kutsal mekânlarda yapılmıştır.⁶¹⁶

Kansız kurban tipinde bir sunu biçimi olarak yer alan şarap dökme eyleminin aynı zamanda kanlı kurban geleneği içerisinde de kullanılması dikkat çeken bir ayrıntı olarak tespit edilmiştir. Bu uygulama, boğazlama esasına dayalı olarak icra edilen kanlı kurban ritüellerinde, altar masası üzerinde sunulan hayvanın belli kısımlarını yakmak için hazırlanan ateşin üzerine şarap dökülmesi şeklinde yapılmıştır. Genellikle tanrılar adına boğaların kurban edilmesinin makbul sayıldığı bu ritüellerde, altar masası üzerinde yanan ateş üzerine dökülen şarap, üzümün kanı olarak nitelendirilmiş ve bu işlemin belli bir kutsallık taşıdığına inanılmıştır.⁶¹⁷

Kanlı kurban geleneği içinde var olduğu bilinen fakat konuyla alakalı çok fazla bilginin olmadığı bir diğer sunu biçimi ise insan kurban etme olayıdır. İçeriğinde şiddetin olduğu bu sunu biçiminin en erken örneklerinin gladyatör savaşlarıyla başladığı düşünülse de; uygulamanın düzenli olup olmadığı, kültür içindeki yeri ya da örnekleriyle alakalı çok fazla bilgi elde edilememiştir.

M.Ö. 97 yılında senato tarafından alınan kararla yasaklanan insan kurbanının⁶¹⁸ Roma dinî kültüründeki varlığıyla ilgili en önemli bilgiler, M.Ö. 216 yılında Roma ve Kartaca arasında yapılan Cannae Savaşından sonraki bir olayla bağlantılıdır. Bu savaş sonrasında Forum Boarium adı verilen meydanda Yunan ve Galyalı olmak üzere iki çiftin⁶¹⁹ canlı canlı gömülerek kurban edilmesi, ritüelin bambaşka bir seyir almasını sağlamıştır. Meydanda yapılan bu kurban biçimini örnekleyen bir diğer vaka ise yine Cannae Savaşı’nın ardından yapılanla eş zamanlı olarak

⁶¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. PRICE, S. R. F. (1980), “Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult”, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 70, Pub. by. Society for the Promotion of Roman Studies: 28-43.

⁶¹⁶ CLARKE, John R. (1991), *The Houses of Roman Italy, 100 B.C.–A.D. 250: Ritual, Space, and Decoration*, 9; HEYMAN, G. (2011), *The Power of Sacrifice: Roman and Christian Discourses in*

Conflict, 16; düzenlenen ritüellerde takip edilen şema ve bu şemanın ayrıntıları için bkz. KATAR, Murat (2017), *Hristiyanlığa Kadar Roma’da Din*, 94.

⁶¹⁷ YERKES, Royden Keith (1952), *Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism*, 57.

⁶¹⁸ DILLON, Matthew- GARLAND, Lynda (2005), *Ancient Rome: A Sourcebook*, 209.

⁶¹⁹ Ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. <https://ozhanoturk.com/2018/05/13/vesta-ve-vesta-bakireleri-roma-mitolojisi/> (20.12.2018).

gerçekleşmiştir. Bunda da Vesta rahibelerinden Opimia ve Floronia adlı genç kızların bekâretlerini kaybetmeleri suçuyla yüzleştirilmeleri üzerine, bir tanesi Colline Kapısı'nın önüne canlı canlı gömülmüş, diğeri ise kendini öldürmüştür.⁶²⁰

Roma dininde, panteonda yer alan tanrıların farklı özellikleri ve sembolik anlamları gözetilerek icra edilen kanlı kurban ritüellerinin dışında, farklı malzemelerin kullanıldığı kansız sunu törenleri de düzenlenmiştir. Kanlı kurban kategorisinde yapılan kurban törenlerine kıyasla daha kolay elde edilen ve bu nedenle maliyeti daha düşük olan kansız sunular, tanrının rızasını kazanmak veya gazabından korunmak gibi amaçlarla icra edilmiş; sunu malzemesi olarak da tanrılara sepet içinde çiçek, testi içinde sıvı (şarap, süt, yağ olabilir), tütsü, sebze ya da meyve (elde edilen hasatın ilk ürünleri), buğday taneleri, haşlanmış hububat (buğday ve arpa taneleri olabilir), kuru incir, peynir ve hatta balık gibi yiyecekler sunulmuştur.⁶²¹

⁶²⁰ DILUZIO, Meghan J. (2016), **A Place at the Altar: Priestesses in Republican Rome**, 151.

⁶²¹ <http://www.romanarmy.net/sacrifices.shtml> (16.12.2018).

6. MUSEVİLİKTE ve HİRİSTİYANLIKTA KURBAN

6.1. Musevilikte Kurban

Tarih boyunca uygarlıkların tümünde ortak bir tema olarak yaygınlık gösteren kurban olgusu, genel olarak: kurbanın ne olduğu, hangi amaçlarla yapıldığı, kurban töreninin nasıl icra edildiği, ritüelde başka nelerin yapıldığı, kurbanlık canlı veya cansız varlıkların neler olduğu, hangi kuralların tatbik edildiği, ritüelin olmazsa olmazlarının nasıl belirlendiği, belirlenen usul ve yöntemlerin hangi temeller üzerine oturtulduğu, kurban icrasında kimlerin görev aldığı, icra sonrası kurban malzemesinin ne yapıldığı gibi konuları içermektedir. Monoteist dinlerde bu konularla ilgili geniş bilgiye erişmek, ilkel dinlere kıyasla çok daha kolaydır. Çünkü bu dinlere ait yazılı kodekslerde, kurban ritüelinin maksat, yöntem ve kurban malzemeleri hakkında çok sayıda bilgi, emir ve talimat bulunmaktadır.

Monotesit dinler, Tanrı'nın yüce varlığına, başka hiçbir güce ihtiyaç duymadan evreni yarattığına, koyduğu doğa yasalarıyla evrene belli bir düzen verdiğine, evrenin bir parçası olan dünyayı insan için hazırladığına, yaratıp türlü nimetlerle rızıklandığı insanlardan kayıtsız bir itaat ve teslimiyet beklediğine, bunun da ancak ibadetler ve güzel davranışlarla yerine getirilebileceğine inanma üzerine kuruludur. Bu tanım çerçevesinde, kurban ritüelinin en önemli ibadet biçimi olarak ön plana çıktığı ve Tanrı adına insan tarafından yapılan temel ibadet formu olduğu söylenebilir. Bu anlamda kurban ritüeli, köken bakımından vahye dayalı olup Hristiyanlık ve İslamiyet'ten daha eski bir geçmişe sahip olan Musevilikte de önemli bir eylem olarak görülmüş, Tanrı adına yapılan ana ibadet formu olarak tanımlanmıştır.

Musevilikte kurban ritüelinin temelini, herhangi bir canlının ya da sebze veya meyvenin Tanrı için, ona yönelik olarak, bir mezbah üzerinde kısmen ya da tamamen yok edilmesi esas teşkil etmiştir.⁶²² Bu durumla ilişkili olarak; şükür, saygı, dua, kefare, suç, günah gibi çeşitli duygu ve düşünceler altında adanan kurbanlar, sunu ögesi fark etmeksizin altar masası üzerinde yakılarak Tanrı'ya arz edilmiştir. Canlı hayvanlardan veya cansız nesnelerden oluşan sunu öğelerinin aynı biçimde sunulduğu Musevilikte tek fark, eylemin sunu öğesinin cinsine göre isimlendirilmiş

⁶²² CARTLEDGE, Tony W. (1990), "Sacrifice", 784.

olmasıdır. Nitekim kan akıtma eylemini temel alarak gerçekleştirilen sunu tipleri “*kurban*”; sunu öğelerinin yiyecek ve içecek sınıfından seçildiği sunu tipleri ise “*takdime*” olarak nitelendirilmiştir.⁶²³

Gönül dünyasında hissedilen derin inançla hem kendisini, hem de içinde yaşadığı âlemi, çevresindeki insanları, her an değişen olay ve olguları anlamaya, düzeltmeye, kontrol etmeye çalışan insan, bahsi geçen tüm alanlarda belli bir hareket elde edebilmek için kurban ritüeline başvurmuştur. Yahudilikte sınırları ve içerikleri yazılı kodeksle belirlenmiş olduğu halde, bazen farklı ihtiyaçlardan dolayı uygulama aşamasında değişik kurban biçimlerinin de ortaya çıktığı olmuştur. Bireylerin ve toplumların manevi dünyasını şekillendirmedeki öneminden dolayı, Yahudi kültür hayatı içerisinde önemli bir unsur olarak yer alan kurban ritüelinin pek çok alt disiplin halinde farklılaşan gelişim çizgisini belirleme ihtiyacı, belli bir tasnif ya da sıralama yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu anlamda, hem ilk yapılan tasnif olması hem de genel kabul görmesi bakımından Welhausen tarafından yapılan çalışma oldukça önemlidir. Araştırmacı, Musevilikte ritüelin gelişim çizgisini üç dönem içinde incelemiştir. Bunları; Yahudi Kralı Yoşiya’nın Reformuna Kadar Geçen Süre (M.Ö. 640-609), Kralın Reformunun Çıkışıyla Başlayan Süre (M.Ö. 621), Sürgün ya da İkinci Mabet Dönemi (M.Ö. 586- 536) şeklindeki başlıklarla isimlendirmiştir.⁶²⁴

Welhausen tarafından tarihi olay ve kişiler temel alınarak yapılan sınıflandırma, Musevilikteki kurban ritüellerinin gelişim çizgisinin belirlenmesine büyük katkı sağlamıştır. Ancak bir diğer sınıflandırmanın da bu dinin elçisi Musa peygamber, temel alınarak yapıldığı tespit edilmiştir. Musa peygamber genel bir kaide olarak tarihsel açıdan Museviliğin başlangıç noktası kabul edilmiş, dolayısıyla kurban ritüelleri de “*Musa peygamberden önceki dönemde kurban*” ile “*Musa peygamber döneminde kurban*” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.⁶²⁵

6.1.1. Musa peygamberden önceki dönemde kurban

Bilimsel anlamda nitelikli birkaç eser vasıtasıyla İsrail tarihinin karanlık yüzü olan bu dönem hakkında çeşitli bilgiler edinilse de, elde edilen verilerin ya da

⁶²³ HASTINGS, James (1989), **Dictionary of the Bible**, 810.

⁶²⁴ STRENSKI, I. (2016), **Emile Durkheim**, 301; DE VAUX, Roland (1973), **Ancient Israel, Its Life and Institutions**, 424.

⁶²⁵ GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, 145.

araştırmacılar tarafından ileri sürülen fikirlerin söz konusu sahayı tam anlamıyla aydınlatığı söylenemez. Bu nedenle, konuyla ilgili daha fazla veri toplamak, edinilen verileri bir bütün haline getirip sağlıklı bilgi oluşturmak için bir toplumu toplum yapan geleneklerin de takip edilmesi gerekmiştir. Özellikle insanların manevi dünyalarına derin ve güçlü etkileri olan dini yaşamın hangi inançlarla şekillendiğinin doğru anlaşılması büyük önem taşımaktadır. İnsanlık tarihiyle başlayan ve belirli biçimler kazanan kurban olgusu da ancak bu esaslara bağlı olarak değerlendirilebilir. İsrail sosyo-kültürel yaşamı içinde önemli bir pratik olarak yer alan kurban ritüelinin geleneklerin takip edilerek incelenmesi aslında çok da zor bir mesele olmamıştır. Çünkü önceki devirlerde yaşayan tüm Sami kökenli kavimlerde, benzer uygulamalar benzer özelliklerle yürürlükte olmuştur.⁶²⁶ Tüm bu kısa değerlendirmeler ışığında, Musa peygamber öncesi kurban ritüellerinin özellikleri ve genel hatları hakkında şu bilgilere erişilmiştir:

6.1.1.1. İbrahim peygamberin kurbanı

İbrahim peygamber döneminde, kurban ritüellerinin toplum hayatında en az din kadar etkin rol oynadığı görülmüştür. İnsanlar tarafından güdülen güven duygusuna erişme niyeti, ritüellerin bu dönemde de en çok başvurulmuş ibadet yöntemi haline gelmesini sağlamıştır.

Musevilik esas alınarak tarihi süreç değerlendirildiğinde, Tevrat'ta kronolojik olarak Habil ile Kâbil ve Nuh peygamber tarafından sunulan kurbanlardan bahsedildiği; ritüelin bir sistem kazanıp uygulanmasına ise İbrahim peygamber döneminde başlandığı bilgisine erişilmektedir.

İtaat ve sadakatiyle Tanrı'nın sevgisine mazhar olan, kutsal kitaplarda seçilmiş insan olarak bahsedilen İbrahim peygamberin, -elbette ki Tanrı isteğiyle- belli yerlerde Tanrı'nın varlığına işaret edecek mezbah/sunaklar yapmış olması, onun kurban ritüelini sistemli hale getirmek için yapmış olduğu ilk girişim olarak tanımlanmıştır.⁶²⁷ İbrahim peygamber tarafından Tanrı işaretleri göz önünde

⁶²⁶ LODS, Adolphe (1996), **Israel From Its Beginningsto the Middle of the VIIth Century**, 211.

⁶²⁷ Hz. Nuh'un, tufan sonrası bir sunak yaptığı bilgisi bulunmasına rağmen ilk sunakların inşası Hz. İbrahim'e atfedilmiştir. Çünkü Hz. Nuh'un başından geçen olay sonrasında şükür amaçlı kurban sunmak için yapmış olduğu mezbah tamamen kendi isteği ve tasavvuru altında gerçekleşmiştir. Hz. İbrahim de ise bu durum tam tersinin işaret etmiştir. Peygamber, Tanrı'dan gelen emir sonrasında onun işaret ettiği yerlerde mezbahlar kurmuştur.

bulundurularak yapılan ilk mezbahın Şekem’de,⁶²⁸ ikinci mezbahın ise Beyt-El’de⁶²⁹ olduğu bilgisine erişilmiştir.⁶³⁰ Son sunak ise Hevron’da yapılmıştır.⁶³¹

Musevilikte kurban ritüelleri için Musa öncesi dönemin sıfır noktası olarak kabul edilen İbrahim peygamber dönemi, sadece ritüeller için hazırlanan sunaklarla değil, aynı zamanda sunu biçimleriyle de öncekilerden farklı özellikler kazanmıştır. Nitekim Habil ve Kâbil döneminin takdimeleri (minha) ile Nuh peygamber döneminin yakmalık sunularına, bir de boğazlama esasına dayalı olarak kesilen kurbanlık hayvanın etinin yendiği toplu yemek törenleri (zebahim) eklenmiştir.⁶³²

En eski sunu biçimlerine yeni biçimlerin eklendiği atalar dönemiyle alakalı geniş bilgiler veren Tevrat, İbrahim peygamberin sunuları hakkında da geniş bilgiler vermektedir. Tanrı’nın İbrahim peygamberle yapmış olduğu antlaşma, bu antlaşmanın şartları olan kurbanlar ve bu kurbanların nasıl sunulması gerektiği, Tevrat’ta şu şekilde geçmektedir:

“Bundan sonra, RAB bir görünümde Avram’a şöyle seslendi: "Korkma, Avram. Senin kalkanın benim. Ödülün çok büyük olacak." Avram, "Ya Rab Yahve, bana ne vereceksin?" dedi, "Çocuk sahibi olamadım. Evim Şamlı Eliezer’e kalacak. Bana çocuk vermediğin için evimdeki bir hizmetkâr mirasçım olacak." RAB yine Avram’a seslendi: "O senin mirasçın olmayacak, öz çocuğun mirasçın olacak." RAB Avram’ı dışarı çıkararak, "Göklere bak" dedi, "Yıldızları sayabilir misin? İşte, soyun onlar kadar çok olacak." Avram RAB’be inandı. RAB bunu ona doğruluk saydı. Tanrı Avram’a, "Bu toprakları sana miras olarak vermek için Kildaniler’in Ur Kenti’nden seni çıkaran RAB benim" dedi. Avram, "Ya Rab Yahve, bu toprakları miras alacağımı nasıl bileceğim?" diye sordu. RAB şöyle karşılık verdi: "Bana bir düve, bir keçi,

⁶²⁸ **Tevrat**, Yaratılış, 12: 7;

“RAB Avram’a görünerek, "Bu toprakları senin soyuna vereceğim" dedi. Avram kendisine görünen RABB’e orada bir sunak yaptı.”

⁶²⁹ **Tevrat**, Yaratılış, 12: 8;

“Oradan Beyt-El’in doğusundaki dağlık bölgeye doğru gitti. Çadırını batıya düşen Beyt-El’le doğuya düşen Ay Kenti’nin arasına kurdu. Orada RABB’e bir sunak yaptı ve RABB’e yakardı.”

⁶³⁰ İbrahim peygamber Mısır dönüşü Beyt-El’e tekrar gelmiş ve burada yapmış olduğu sunakta Tanrı’ya dua etmiştir. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 13: 4;

“Önceden yapmış olduğu sunağın bulunduğu yere gidip orada RABB’e yakardı.”

⁶³¹ **Tevrat**, Yaratılış, 13: 18;

“Avram çadırını söktü, gidip Hevron’daki Mamre meşeliğine yerleşti. Orada RABB’e bir sunak yaptı”

⁶³² GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, 147.

bir de koç getir. Hepsi üçer yaşında olsun. Bir de kumruyla güvercin yavrusu getir." Avram bunların hepsini getirdi, ortadan kesip parçaları birbirine karşı dizdi. Yalnız kuşları kesmedi. Leşlerin üzerine konan yırtıcı kuşları kovdu."⁶³³

Tevrat'ta kurban ritüeliyle alakalı İbrahim peygamberle anılan bir diğer konu, Tanrı'nın İbrahim peygamberden oğlu İshak'ı kurban etmesini istemesi meselesidir.

Musevilik temelinde diğer monoteist dinlere de yansıyan, İbrahim peygamberin iman ve itaatini ölçen, peygamberin üstün çabasıyla kusursuz sıfatını yüklenerek başarıyla atlattığı bu zorlu mücadele, nesiller boyu anlatılacak efsanevi bir hikâye haline dönüşmüş ve didaktik yönü ağır olan bu hikâye Tevrat'ta uzun uzun anlatılmıştır. Buna göre; Tanrı, kulu İbrahim ile bir antlaşma yapmış ve onu koruyacağına dair söz vermiştir. Tanrı'nın ona karşı vermiş olduğu bu sözle irkilen İbrahim peygamber,⁶³⁴ eğer bir malla ödüllendirilecekse bir evladının olmadığını ve yine eğer kendisine bir şey olursa, bahşedilen varlığı ne yapması gerektiği konusu üzerine yaşadığı endişeyi Tanrı'ya iletmiştir.⁶³⁵ İbrahim peygamberin huzursuzluğunu sezen Tanrı, peygamber 99 yaşındayken büyük bir cömertlikle ona cevap vermiş, yaşamış olduğu endişenin gereksiz olduğunu, ona bir evlat bahşedeceğini ve eğer başına bir şey gelirse mirasını kendi evladına bırakabileceğini müjdelemiştir. Tanrı'nın verdiği müjdeye göre, İbrahim peygamber 100 yaşındayken 99 yaşındaki karısı Sara'dan⁶³⁶ bir çocuk sahibi olacaktır. Adı İshak olacak olan bu çocuk,⁶³⁷ İbrahim peygamberin soyunun devam ettiği isim olacaktır.⁶³⁸ Bu müjdeyle Avram adını İbrahim'e dönüştüren Tanrı,⁶³⁹ İbrahim peygamberi nimete erenlerden kılmıştır. İbrahim peygamberle aralarında olayın ispat niteliğini taşıması için aynı zamanda ikisi arasında bir ahit yapılması gerektiğini kuluna bildirmiştir. Tanrı, İbrahim peygamberin ve soyunun Tanrısı olmak için peygamber de dâhil olmak üzere soyundan gelen tüm erkeklerin sünnet

⁶³³ **Tevrat**, Yaratılış, 15:1-11.

⁶³⁴ İbrahim peygamberin adı Avram olarak geçmektedir. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 17:1-4.

⁶³⁵ **Tevrat**, Yaratılış, 15: 2;

"Avram, "Ya Rab Yahve, bana ne vereceksin?" dedi, "Çocuk sahibi olamadım. Evim Şamlı Eliezer'e kalacak."

⁶³⁶ İbrahim peygamberin karısının adı Saray'dır. Verilen müjde sonrasında Saray, Prenses anlamına işaret edilen Sara ismiyle çağrılmaya başlanmıştır. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 17:17.

⁶³⁷ İshak güler anlamını taşıyan bir isimdir. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 17:19.

⁶³⁸ İshak peygamber, İsrail oğullarının on iki boyunun atası olarak kabul edilmektedir.

⁶³⁹ İbrahim peygamberin adı Yüce Baba'dan (avram) Çokların Babası (İbrahim) haline getirilmiştir. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 17:5.

olması gerektiği yasasını belirlemiştir.⁶⁴⁰ Sünnetin, kutsal ile kutsanan arasında yapılan antlaşmanın bir işareti olacağını söylemiştir.⁶⁴¹

Zaman geçmiş, yapılan ahitle birlikte Tanrı, İbrahim peygamberi İshak'ın doğumuyla neşelendirmiştir. İbrahim peygamber, İshak sütten kesildiği gün büyük bir şölen vermiştir. Bu şölen sırasında İbrahim peygamberin Mısırlı cariye Hacer'den olan 14 yaşındaki oğlu İsmail'in, kendi oğlu İshak'la alay ettiğini gören Sara, İbrahim peygambere Hacer'i ve İsmail kovmasını, İshak'ın mirasına İsmail'in ortak olmaması gerektiğini söylemiştir. İbrahim peygamber, karısı Sara'nın bu tepkisine üzülmüş fakat Tanrı'nın kendisini uyarması ve kendisine emir vermesiyle birlikte onları uzaklaştırmıştır.⁶⁴² Hacer ve İsmail, Beer-Şeva Çölü'ne gitmiş, oraya yerleşmiş ve orada yaşamaya başlamışlardır.

Olayların üzerinden zaman geçmiş, geçkin yaşına rağmen İshak'la mükâfatlandırılan İbrahim'i, Tanrı test etmek istemiştir. Tanrı, İbrahim peygamber için zorlu olacak mücadeleyi bu sınavla başlatmıştır. Ona İshak'ı, biricik oğlunu Moriya bölgesine götürmesini, belirteceği yerde -bir dağda- oğlunu yakmalık sunu olarak sunmasını emretmiştir. Emri alan İbrahim peygamber sabah erkenden kalkmış, eşeğine palan vurmuş, yanına uşaklarından ikisini ve oğlu İshak'ı almıştır. Yakmalık sunu için odun kestikten sonra, Tanrı'nın kendisine belirttiği yere doğru yola çıkmıştır. Yolcuğun üçüncü gününde, kendisine gösterilen yeri, olayın geçeceği bölgeyi gören peygamber, uşaklarını ve eşeğini burada bırakmış; odunları İshak'ın sırtına yüklemiş, ateşi ve bıçağı da kendisi taşıyarak Tanrı'nın kendileri için belirlediği yere doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Yolculukları sırasında İshak babasına seslenerek "Ateşle odun burada, ama yakmalık sunu kuzusu nerede?" diye sormuştur. Bunun üzerine cevap olarak İbrahim peygamber, yakmalık sunu için kuzunun Tanrı tarafından sağlanacağını söylemiştir.

Uzun yolculuk sonrasında İbrahim peygamber ve yanındaki oğlu İshak belirtilen yere ulaşmıştır. İbrahim peygamber, vardığı yerde -emir üzerine- bir sunak yapmış, sunağın üzerine odunları dizmiş, onların da üzerine ellerini ve ayaklarını bağladığı

⁶⁴⁰ Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 17:10-11.

⁶⁴¹ İbrahim peygamber, soyundan gelenler, İbrahim peygamberin hizmetlileri ve yeni doğan sekiz günlük erkek bebeklerin tümüne sünnet zorunlu kılınmıştır. Bu zorunluluk üzerine İbrahim peygamber 99 İsmail ise 13 yaşında sünnet olmuştur.

⁶⁴² Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 21: 1-8.

oğlu İshak'ı yatırmıştır. Büyük iç mücadele sonunda, oğlunu boğazlamak üzere bıçağını kaldırmış tam hamle yapacakken Tanrı tarafından gelen uyarıyla durdurulmuştur. Tanrı bir melek göndermiş, ona çocuğa dokunmamasını, ona bir şey yapmamasını, Tanrı'ya olan itaatının tam olduğunun artık anlaşıldığını ve ona olan imanı sebebiyle oğlu bile olsa Tanrı'dan esirgemediğini söylemiştir. İbrahim çevresine bakarken çalılıklara takılmış bir koç görmüş, koçu almış ve oğlu İshak'ın yerine Tanrı rızası için koçu kesmiştir. İbrahim kusursuz olma sıfatına erişmiş, itaat ve sadakati sebebiyle tekrar kutsanmıştır.⁶⁴³

6.1.1.2. Eyüp peygamberin kurbanı

Musevilikte, İbrahim peygamberden sonra, kurban geleneğini tatbik ederek karşımıza çıkan bir diğer ulu kişi Eyüp peygamberdir. Tıpkı İbrahim peygamber gibi kusursuz ve doğru insan olarak tanımlanan Eyüp peygamber,⁶⁴⁴ çocuklarının günah işlediği endişesine kapılarak onlar adına kurban kesmiş; bu kurbanların Rab tarafından kefareti kurbanı olarak kabul edilmesini dilemiştir. Tevrat'ta *“Oğulları sırayla evlerinde şölen verir, birlikte yiyip içmek için üç kız kardeşlerini de çağırırlardı. Bu şölen dönemi bitince Eyüp onları çağırıp kutsardı. Sabah erkenden kalkar, “Çocuklarım günah işlemiş, içlerinden Tanrı'ya sövmüş olabilirler” diyerek her biri için yakmalık sunu sunardı. Eyüp hep böyle yapardı.”*⁶⁴⁵ şeklinde geçen ifadeler, Eyüp peygamberin hangi amaçla Rabb'e kurban sunduğunu, kurbanları sunarken hangi yol ve yöntemleri izlediğini takip edebilmemizi, öğrenebilmemizi sağlamıştır.⁶⁴⁶

6.1.1.3. İshak peygamberin kurbanı

İbrahim ve Eyüp peygamberlerden sonra atalar dönemi kurban geleneğini devam ettiren bir diğer isim İshak peygamber olmuştur. Babası İbrahim peygamberle aralarında geçen kurban meselesinden sonra Tanrı'nın emirlerine boyun eğen ve itaat eden bir kul olarak O'nun katında izzete erişip soyunun devamıyla müjdelenen İshak peygamberin başından geçen kurban olayı Tevrat'ta şu şekilde anlatılmıştır: *“İshak*

⁶⁴³ Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 22: 1-19.

⁶⁴⁴ **Tevrat**, Eyüp, 1: 1;

“Uts ülkesinde Eyüp adında bir adam yaşardı. Kusursuz, doğru bir adamdı. Tanrı'dan korkar, kötülükten kaçınırdı.”

⁶⁴⁵ **Tevrat**, Eyüp, 1: 4-5.

⁶⁴⁶ ALLEN, John (1816), **A Spiritual Exposition of the Old Testament, or, The Christian's Gospel Treasure**, 958.

oradan Beer-Şeva'ya gitti. O gece RAB kendisine görünerek, "Ben baban İbrahim'in Tanrısı'yım, korkma!" dedi, "Seninle birlikteyim. Seni kutsayacağım ve kulum İbrahim'in hatırı için soyunu çoğaltacağım." İshak orada bir sunak yaparak RABB'e yakardı. Çadırını oraya kurdu. Köleleri de orada bir kuyu kazdı."⁶⁴⁷ Tevrat'ta geçen bu emirler, İshak peygamberin diğer peygamberler gibi Tanrı'yla bir olabilmek, onun adına yapılacak olan kurban ibadeti için bir kutsal alan kurmakla görevlendirildiğini göstermiştir. Tevrat, İshak peygamberin sunak yapması gerektiği konusunda emir aldığını bildirmekle beraber, sunak sonrasında Tanrı için vereceği kurbanın nitelikleri ile ritüel esnasında izlemesi gereken yol ve yöntem hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

6.1.1.4. Yakup peygamberin kurbanı

İshak peygamberin Paddan-Aramlı Betuel'in kızı Rebeka'dan doğan oğlu⁶⁴⁸ Yakup peygamber; on iki Yahudi kabilesi tarafından ortak ata olarak kabul edilmiştir.⁶⁴⁹ Tevrat'ta, Tanrı'yla güreşen fakat canı bağışlanarak kutsanan adam olarak tanımlanan Yakup peygamber,⁶⁵⁰ kendinden önce gelen neslin Tanrı'ya kurban sunma geleneğini devam ettiren ve yeni uygulama biçimleri ekleyerek bu geleneğe farklı boyutlar kazandıran bir peygamberdir. El-Beyt-El'de⁶⁵¹ Tanrı varlığını

⁶⁴⁷ **Tevrat**, Yaratılış, 26: 23-25.

⁶⁴⁸ **Tevrat**, Yaratılış, 25: 20;

"İshak Aramlı Lavan'ın kız kardeşi, Paddan-Aramlı Betuel'in kızı Rebeka'yla evlendiğinde kırk yaşındaydı."

⁶⁴⁹ PHILLIPS, John (2006), **Exploring People of the Old Testament**,102.

⁶⁵⁰ **Tevrat**, Yaratılış, 32: 22-32;

"Yakup o gece kalktı; iki karısını, iki cariyesini, on bir oğlunu yanına alıp Yabbuk Irmağı'nın sığ yerinden karşıya geçti. Onları karşıya geçirdikten sonra sahip olduğu her şeyi de geçirdi. Böylece Yakup arkada yalnız kaldı. Bir adam gün ağarınca kadar onunla güreşti. Yakup'u yenemeyeceğini anlayınca, onun uyluk kemiğinin başına çarptı. Öyle ki, güreşirken Yakup'un uyluk kemiği çıktı. Adam, "Bırak beni, gün ağarıyor" dedi. Yakup, "Beni kutsamadıkça seni bırakmam" diye yanıt verdi. Adam, "Adın ne?" diye sordu. "Yakup." Adam, "Artık sana Yakup değil, İsrail denecek" dedi, "Çünkü Tanrı'yla, insanlarla güreşip yendin." Yakup, "Lütfen adını söyler misin?" diye sordu. Ama adam, "Neden adımı soruyorsun?" dedi. Sonra Yakup'u kutsadı. Yakup, "Tanrı'yla yüz yüze görüştüm, ama canım bağışlandı" diyerek oraya Peniel adını verdi. Yakup Peniel'den ayrılırken güneş doğdu. Uyluğundan ötürü aksıyordu. Bu nedenle İsraililer bugün bile uyluk kemiğinin üzerindeki siniri yemezler. Çünkü Yakup'un uyluk kemiğinin başındaki sinire çarpılmıştı."

⁶⁵¹ **Tevrat**, Yaratılış, 35: 7;

"Bir sunak yaparak oraya El-Beyt-El adını verdi. Çünkü ağabeyinden kaçarken Tanrı orada kendisine görünmüştü."

simgelemesi niyetiyle dikmiş olduğu taş üzerine,⁶⁵² Tanrı rızasını kazanma amacıyla sunu olarak zeytinyağı dökmüştür.⁶⁵³

Yakup peygamberin dönemin genel özellikleri ve yaygın uygulamaları dışına çıkarak kurban geleneği içerisinde belli yenilikler yaratması Tevrat'ta tüm ayrıntılarıyla anlatılmış; taşın üzerine zeytinyağı dökülerek gerçekleştirilen dökmelik sununun dışında üç kurban olayına daha yer verilmiştir. Bunlardan ilki; uygulama açısından farklılık taşımayan fakat yapılma amacı bakımından bambaşka bir anlamı olan öşür kurbanıdır. Ayrıntıları Tevrat'ta açık bir şekilde anlatılan bu sunu biçimi, bilimsel bir teoriyle açıklamak gerekirse, *“ben veriyorum ki sen de bana ver!”* anlayışı kapsamında bir sunudur.⁶⁵⁴ Tanrı'yla antlaşma niteliği taşıy şekilde yapılan bu sunu biçimi, bu anlamda dikkatleri çekmiştir. İkinci kurban ritüeli, Yakup peygamberin Lavan'la arasında geçen ant merasiminden sonra gerçekleşmiştir. Lavan'la yapılan antlaşma sonrasında, dağda Tanrı adına bir kurban kesilmiş ve kesilen kurban, antlaşmanın taraflarıyla düzenlenen bir yemekte beraberce yenmiştir.⁶⁵⁵

Yakup peygamberin içinde yer aldığı üçüncü kurban olayı ise Mısır'a gidiş sürecinde gerçekleşmiştir. Peygamber, bu göç sonunda hedef noktası olan Beer-Şeva'ya varınca, Tanrı'ya şükür amaçlı bir kurban kesmiştir. Yahudi inanç sisteminde zebah sunularını örnekleyen bu kurbanlar, sadece eylemsel özellikleri bakımından değerlendirilebilmiştir. Çünkü sunu ögesi olarak kullanılan hayvanın nitelikleri hakkında Kutsal Kitap'ta herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁶⁵⁶

6.1.1.5. Midyyanlı Kahin Yitro'nun kurbanı

⁶⁵² Hz. Yakup, Beyt-El'de, yaptığı bu uygulamanın aynısını Şekem kentinde de yapmıştır. Kentte bir sunak kurarak burayı kutsal bir merkez haline getirmiş ve şehre El-Elohe-İsrail adını vermiştir. Konuyla alakalı bilgi edinmek için bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 33: 20.

⁶⁵³ **Tevrat**, Yaratılış, 28: 18-19;

“Ertesi sabah erkenden kalkıp başının altına koyduğu taşı anıt olarak dikti, üzerine zeytinyağı döktü. Oraya Beyt-El adını verdi. Kentin önceki adı Luz'du.”

⁶⁵⁴ **Tevrat**, Yaratılış, 28: 20-22;

“Tanrı benimle olur, gittiğim yolda beni korur, bana yiyecek ve giyecek sağlarsa, esenlik içinde babamın evine dönersem, RAB benim Tanrım olacak. Anıt olarak diktiğim bu taş Tanrı'nın evi olacak. Bana vereceğin her şeyin ondalığını sana vereceğim.”

⁶⁵⁵ **Tevrat**, Yaratılış, 31: 53-54;

“İbrahim'in, Nahor'un, babasının Tanrısı aramızda yargıç olsun.” Yakup babası İshak'ın taptığı Tanrı'nın adıyla ant içti. Sonra dağda kurban kesip yakınlarını yemeğe çağırdı. Yemeği yiyip geceyi dağda geçirdiler.”

⁶⁵⁶ **Tevrat**, Yaratılış, 46: 1;

“İsrail sahip olduğu her şeyle birlikte yola çıktı. Beer-Şeva'ya varınca, orada babası İshak'ın Tanrısı'na kurbanlar kesti.”

Musa peygamberden önceki dönemde, toplumun önde gelen bazı şahsiyetlerinin de aynı yasa ve kurallara bağlı kalarak Tanrı adına çeşitli kurbanlar sunduğu görülmüştür. Musa peygamberin kayınpederi Midyanlı Kâhin Yitro tarafından sunulan kurbanlar buna örnektir.

Tevrat'a göre; Tanrı'nın Musa peygamber ve halkı İsrail için yaptığı her şeyi duyan Midyanlı Kâhin Yitro, Musa peygamberi ziyarete gitmiştir. Tanrı'nın İsrail halkı için Firavun ve Mısırlılara karşı neler yaptığını tüm detaylarıyla bir de Musa peygamberin ağzından dinleyen Yitro duyduklarına çok sevinmiş, Tanrı'nın üstünlüğünü kabul ederek ona övgü ve şükür mahiyetinde yakmalık sunu ve kurbanlar getirmiştir.⁶⁵⁷ Yahudi kültür tarihinde, özellikle kurban ritüelinin gelişim sürecinde etkili olup ritüelin temelini teşkil eden bu sunular, olâh ve zebah sunularına önemli birer örnektir.

6.1.2. Musa peygamber döneminde kurban

Musa peygamberden önceki dönemde insanlar Tanrı'ya şükretmek, ona övgüler sunmak, onun adını anmak gibi çeşitli manevi gayeler güderek kurbanlar sunmuşlardır. Sunulan kurbanların yasalarını belirleyenler ya da bu yasalar dâhilinde bazı şekli ve içeriksel değişiklikler yaparak farklı uygulama biçimleri ortaya koyanlar, genellikle Musa peygamberin ataları ve ailesinin ileri gelenleri olmuştur. Bu şahıslar tarafından sunulan kurbanlar, toplum inançları açısından bir temel oluştursa da, kurban ritüeli esas ivmesini Musa peygamber dönemiyle birlikte kazanmıştır. Bir ibadet biçimi olarak önem kazanan ve bu anlamda kulluk vazifesini yerine getirmek isteyen insan için Tanrı'ya ulaşmada başvurulması gereken en önemli yollardan biri olarak görülen kurbanın ve kurban için yapılan takdim töreninin öz olarak Musa peygamber dönemiyle birlikte şekillendiği söylenebilir.

6.1.2.1. Ahit kurbanı

Musa peygamber tarafından sunulan ahit kurbanı, isminden de anlaşılacağı üzere, Tanrı'yla yapılan bir antlaşmanın sonrasında gerçekleştirilmiştir. Sina Dağı'nda gerçekleştirilen sunuda Tanrı'nın elçisi Musa ve İsrailoğulları'ndan istediği tek şeyin

⁶⁵⁷ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 18: 11-12;

"Artık biliyorum ki, RAB bütün ilahlardan büyüktür. Çünkü onların gurur duyduğu şeylerin üstesinden geldi." Sonra Tanrı'ya yakmalık sunu ve kurbanlar getirdi. Harun'la bütün İsrail ileri gelenleri, Musa'nın kayınbabasıyla Tanrı'nın huzurunda yemek yemeye geldiler."

aslında kendisine tam anlamıyla sunulacak sadakat olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁸ Musevilikte sebep ve sonuçlarıyla ders çıkarılması gereken bir konu haline gelen olay, Tevrat'ta verilen bilgiler ışığında şöyle özetlenebilir:

Musa peygamber, İsrailoğulları'nı Mısır'dan selametle çıkarmış; üç ay süren uzun bir yolculuktan sonra beraberindekilerle birlikte Sina Çölü'ne varmıştır. İsrail halkı Sina Dağı'nın karşısında çadırlarını kurmuş ve orada konaklamıştır. Bu konaklama sırasında Tanrı, dağdan Musa'ya seslenmiştir. Ona, tayin edeceği vakitte kavminden seçeceği yetmiş kişiyle beraber Tur Dağı'nda olması gerektiğini söylemiştir.⁶⁵⁹ Musa peygamber, Tanrı'dan gelen emirleri dinlemiş, vakti geldiğinde onunla buluşmak üzere yola çıkmıştır. Tanrı'yla buluştuktan, onun kendisi ve kavminden neler istediğini öğrendikten sonra Musa peygamber tekrar yola düşmüş ve liderlik ettiği kavmin yanına gelmiştir. Tanrı'nın kendisini tanımları yönündeki dileğini kendisiyle beraber yola çıkanlara ve İsrail halkına iletmiştir. İsrail halkı, Musa peygambere Tanrı'nın kabulü konusuyla alakalı olumlu cevap vermiştir. Bunun üzerine Musa peygamber, Tanrı'nın dağda kendisiyle yaptığı konuşmanın hepsini tüm detaylarıyla yazmıştır. Sabah erkenden kalkıp dağın eteğinde bir sunak kurmuş, bu alanda İsrail'in on iki oymağını simgeleyen on iki taş sütun dikmiştir. Halkın arasından gençler seçmiş, onları Tanrı'ya sunu ögesi boğadan oluşan esenlik kurbanları sunmaları için göndermiştir. Kesilen hayvanların kanını bir leğende toplayan Musa peygamber, bu kutsal kanın yarısını diktığı taşların üzerine dökmüştür. Daha sonra İsrail halkının yanına gitmiş; Tanrı'nın istek ve dileklerini yazmış olduğu antlaşma kitabını halkın huzurunda tekrar okumuş, onlardan Tanrı'nın varlığını kabul ettiklerine dair yeniden bir onay almış ve leğendeki kanı halkın üzerine serpmiştir. Serpilen bu kan; Tanrı, elçi Musa ve İsrail halkı arasında yapılan antlaşmanın sembolü haline dönüşmüştür.⁶⁶⁰

⁶⁵⁸ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 19: 4-5;

"Mısırlılara ne yaptığımı, sizi nasıl kartal kanatları üzerinde taşıyarak yanıma getirdiğimi gördünüz. Şimdi sözümü dikkatle dinler, antlaşmama uyarmanız, bütün uluslar içinde öz halkım olursunuz. Çünkü yeryüzünün tümü benimdir."

⁶⁵⁹ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 24:1;

"Rab Musa'ya, "Sen, Harun, Nadav, Avihu ve İsrail ileri gelenlerinden yetmiş kişi bana gelin" dedi, "Bana uzaktan tapın."

⁶⁶⁰ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 24:1-8.

Musa peygamber dönemi sonrasında adanan kurbanlardan en önemlisini oluşturan ahit kurbanı, Musevi inancının temelini oluşturmuştur. Her noktasıyla önem arz eden sunuda esas belirleyici olan unsur, kandır.

6.1.2.2. Harun ve oğullarının kâhinliğe atandıklarında sundukları kurban

Harun ve oğullarının, kâhinlik edebilmeleri için verdikleri kurbanlar,⁶⁶¹ Musa peygamberin ahit kurbanından sonraki en önemli kurban biçimidir. İnce buğday unundan mayasız ekmek, zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız pide, üzerine yağ sürülmüş mayasız yufkayla beraber bir boğa ve iki kusursuz koçun sunu öğeleri olarak kullanıldığı kurban töreninde en çarpıcı husus, kurbanların sunulduğu altar masasının boynuzlu olarak tasvir edilmesidir. Önemli bir hadise ve sunu tipi olan Harun ve oğullarının kurbanları Tevrat'ta şöyle anlatılmıştır:

Tanrı tarafından nitelikleri bildirilen sunu öğeleri, hazırlandıktan sonra Harun ve oğullarının toplanma çadırının kapısına getirilmiştir. Harun ve oğulları, getirildikleri yerde yıkandıktan sonra kıyafetleri giydirilmiştir.⁶⁶² Son aşamada taçları takıldıktan sonra başlarına mesh yağı dökülerek mesh edilmiştir. Kurban edilecek olan boğa toplantı çadırının önünde getirilmiştir. Harun ve oğulları ellerini hayvanın başı üzerine bırakmıştır. Çünkü boğa, vekil olarak onların yerine kesilecektir. Gerekli tüm bu işlemler tamamlandıktan sonra Musa peygamber, boğayı boğazlamak suretiyle Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde kesmiştir. Akan kandan birazını parmaklarıyla alıp altar masasının boynuzlarına sürmüştür. Geri kalan kanı ise altar masasının dibine dökmüştür. Hayvanın bağırsak ve işkembe yağları, karaciğer perdesi, böbrekleri ve böbrek yağları sunağın üzerinde; eti, derisi, gübresi de ordugâhın dışında günah sunusu olarak yakılmıştır.

Boğanın kurban edilmesinden sonra, diğer sunu öğelerinin kurban edilmesine geçilmiştir. Hazırlanan iki koçtan biri getirilmiştir. Harun ve oğulları ellerini hayvanın başı üzerine bırakmıştır. Koç kesilmiş, akan kanı sunağın her yerine dökülmüştür. Parçalara ayrılan koç, iç organları da yıkandıktan sonra bütünüyle altar masası üzerine konup yakmalık olarak sunulmuştur. İlk koçun kurban edilmesi işlemi tamamlandıktan sonra, ikinci koçun kurban edilmesi işlemine geçilmiştir. Yine Harun ve oğulları ellerini hayvanın başı üzerine bırakmıştır. Vekil olarak hayvan kesilmiş; akan kanı Harun'la oğullarının sağ kulak memelerine, sağ el ve ayaklarının başparmaklarına sürülmüştür. Artan kan ise sunağın her yanına dökülmüştür. Sunağın üzerindeki kan ve mesh yağı alınarak Harun'la oğullarının ve onların

⁶⁶¹ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 1-37.

⁶⁶² Bkz. **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 4-9.

giysilerinin üzerine serpilmiştir. Böylelikle kanın taşımış olduğu kutsallıkla Harun'la oğulları ve onların giysileri kutsanmıştır. Kutsama işlemi tamamlandıktan sonra, bir diğer işleme geçilmiştir. Kesilen hayvanın yağı, kuyruk yağı, bağırsak ve işkembe yağları, karaciğer perdesi, böbrekleri, böbrek yağları ve sağ budu, hazırlanan bir somun, yağlı pide ve yufkayla Harun'la oğullarının eline verilmiştir. Bunlar Tanrı'nın önünde sallamalık sunu olarak sallanmıştır. Bu işlem de tamamlandıktan sonra, hepsi altar masası üzerinde yakmalık sunu olarak Tanrı'ya sunulmuştur.

Harun'un atanması için sunulacak koçun döşü, Tanrı'nın huzurunda sallamalık sunu olarak sallandıktan sonra, pay olarak Musa'ya devredilmiştir; yani o döş Musa'nın payı olmuştur. Ayrıca Harun'la oğullarının atanması için kesilen koçun sallanmış olan döşü ile bağış olarak sunulan budu Tanrı'ya ayrılmıştır. Tanrı'nın payına verilen bu döş ve but, İsrailoğulları tarafından Harun ve oğullarına verilmesi gereken sürekli sunu haline getirilmiştir.

Harun'un kutsal giysileri, kendinden sonra oğullarına kalacaktır; yasa bu şekilde belirlenmiştir. Harun'un oğulları mesh edilip atanırlarken bu giysileri giymeleri zorunlu kılınmıştır. Harun'un yerine kâhin olan oğlu, Kutsal Yer'de hizmet etmek üzere Buluşma Çadırı'na girdiğinde, yedi gün bu giysileri giyecektir.

Kesilen koçla ilgili bir diğer hüküm ise şöyledir: Harun ile oğulları göreve atanırken kesilen koçun eti kutsal bir yerde haşlanacaktır. Haşlanan eti ve sepetteki ekmeği Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde yiyeceklerdir. Bir nevi kefarete sunusu olan bu sunuları yalnız onların yemelerine izin verilmiştir. Yabancı birisinin yemesi yasaklanmıştır. O gün içinde et ya da ekmekten arta kalan olursa, yakılacaktır.

Belirtilen bu şart ve işlemlerin yedi gün boyunca yapılması gerekmiştir. Ayrıca günah sunusu olarak her gün genç bir boğanın kesilmesi emredilmiştir. Altar masası, kesilen kurbanın kanıyla kutsandıktan sonra, her gün düzenli olarak biri sabah, öbürü akşamüstü olmak üzere, birer yaşında iki erkek kuzu sunulacaktır. Kuzunun biri için dörtte bir hin sıkma zeytinyağıyla yoğrulmuş onda bir efa ince un ve dökmelik sunu olarak dörtte bir hin şarap sunma yasası getirilmiştir. Akşamüstü sunulacak sunuda da aynı işlemlerin yapılması hak kılınmıştır. Bu sunu da yakılan güzel kokulu bir sunu olarak, sabahki gibi tahıl sunusu ve dökmelik sunuyla birlikte Tanrı'ya

sunulacaktır. Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde, RABB'in huzurunda, yapılan bu sunu biçimi kuşaklar boyu uygulanan bir ritüel biçimine dönecektir.⁶⁶³

6.1.2.3. Harun'un altın buzağısı- olay içinde sunulan kurbanlar

Tevrat anlatımları içerisinde önemli bir hikâye olarak yer alan; içeriği, kapsamı ve bütün bunların ötesinde sembolik manasıyla ders verir nitelikte olan Harun'un Altın Buzağısı meselinde;⁶⁶⁴ insanın zaaf noktalarından biri olan şüphe duygusunun ön plana çıkması, bu duygunun onu itaatsizliğe sürüklemesi⁶⁶⁵ fakat her şeye rağmen ilahî adalet ve merhametin tecelli etmesi olayları anlatılmıştır.⁶⁶⁶

Harun'un Altın Buzağısı meselesi Tevrat'ta şu şekilde anlatılmıştır:

"Halk Musa'nın dağdan inmediğini, geciktiğini görünce, Harun'un çevresine toplandı. Ona, "Kalk, bize öncülük edecek bir ilah yap!" dediler, "Bizi Mısır'dan çıkaran adama, Musa'ya ne oldu bilmiyoruz!" Harun, "Karılarınızın, oğullarınızın, kızlarınızın kulağındaki altın küpeleri çıkarıp bana getirin!" dedi. Herkes kulağındaki küpeyi çıkarıp Harun'a getirdi. Harun altınları topladı, oymacı aletiyle buzağı biçiminde dökme bir put yaptı. Halk, "Ey İsraililer, sizi Mısır'dan çıkaran Tanrınız budur!" dedi. Harun bunu görünce, buzağının önünde bir sunak yaptı ve "Yarın RABB'in onuruna bayram olacak" diye ilan etti. Ertesi gün halk erkenden kalkıp yakmalık sunular sundu, esenlik sunuları getirdi. Sonra oturup yediler, içtiler, kalkıp âlem yaptılar. RAB Musa'ya, "Aşağı in" dedi, "Mısır'dan çıkardığın halkın baştan çıktı. Buyurduğum yoldan hemen saptılar. Kendilerine dökme bir buzağı yaparak önünde tapındılar, kurban kestiler. 'Ey İsraililer, sizi Mısır'dan çıkaran ilahınız budur!' dediler... Musa döndü, elinde antlaşma koşulları yazılı iki taş levhayla dağdan indi. Levhaların ön ve arka iki yüzü de yazılıydı. Onları Tanrı

⁶⁶³ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 1-37; GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban, 179-181.**

⁶⁶⁴ Harun tarafından altın ve değerli madenlerden yapılan buzağı şeklindeki obje, İbraniler tarafından kutsal sayılmış hatta tanrı olarak görülüp ibadet edilen bir güç haline getirilmiştir.

⁶⁶⁵ Mısır'dan Çıkış sonrasında Hz. Musa, Sina dağına, Tanrı'yla görüşmek için çıkmıştır. Uzun bir süre dağdan inmeyen Hz. Musa'yı halk merak etmeye başlamıştır. Bunun üzerine şüphe ve merak duygularının iç içe girdiği bir dönem içerisinde İbrani göçebeler Harun'un çevresinde toplanmış daha önceki dönemde Tanrı'yla yaptıkları ahdi bir kenara bırakarak ondan kendileri için bir ilah yapmalarını istemiştir. Bkz. **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 32: 1.

⁶⁶⁶ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 32: 13-14;

"Kulların İbrahim'i, İshak'ı, İsrail'i anımsa. Onlara kendi üzerine ant içtin, 'Soyunuzu gökteki yıldızlar kadar çoğaltacağım. Söz verdiğim bu ülkenin tümünü soyunuza vereceğim. Sonsuza dek onlara miras olacak' dedin. Böylece RAB halkına yapacağını söylediği kötülükten vazgeçti."

yapmıştı, üzerlerindeki oyma yazılar O'nun yazısıydı... Musa ordugâha yaklaşıncâ, buzağıyı ve oynayan insanları gördü; çok öfkeleni. Elindeki taş levhaları fırlatıp dağın eteğinde parçaladı. Yaptıkları buzağıyı alıp yaktı, toz haline gelinceye dek ezdi, sonra suya serpererek İsraililer'e içirdi. Harun'a, "Bu halk sana ne yaptı ki, onları bu korkunç günaha sürükledin?" dedi. Harun, "Öfkelenme, efendim!" diye karşılık verdi, "Bilirsın, halk kötülüğe eğilimlidir. Bana, 'Bize öncülük edecek bir ilah yap. Bizi Mısır'dan çıkaran adama, Musa'ya ne oldu, bilmiyoruz' dediler. Ben de, 'Kimde altın varsa çıkarsın' dedim. Altınlarını bana verdiler. Ateşe atınca, bu buzağı ortaya çıktı!" Musa halkın başıboş hale geldiğini gördü. Çünkü Harun onları dizginlememiş, düşmanlarına alay konusu olmalarına neden olmuştu. Musa ordugâhın girişinde durdu, "RABB'en yana olanlar yanıma gelsin!" dedi. Bütün Levililer çevresine toplandı. Musa şöyle dedi: "İsrail'in Tanrısı RAB diyor ki: 'Herkes kılıcını kuşansın. Ordugâhta kapı kapı dolaşarak kardeşini, komşusunu, yakınıni öldürsün. Levililer Musa'nın buyruğunu yerine getirdiler. O gün halktan üç bine yakın adam öldürüldü. Musa, "Bugün kendinizi RABB'e adanmış oldunuz" dedi, "Herkes öz oğluna, öz kardeşine düşman kesildiği için bugün RAB sizi kutsadı." Ertesi gün halka, "Korkunç bir günah işlediniz" dedi, "Şimdi RABB'in huzuruna çıkacağım. Belki günahınızı bağışlatabilirim." Sonra RABB'e dönerek, "Çok yazık, bu halk korkunç bir günah işledi" dedi, "Kendilerine altın put yaptılar. Lütfen günahlarını bağışla, yoksa yazdığın kitaptan adımı sil." RAB, "Kim bana karşı günah işlediyse onun adını sileceğim" diye karşılık verdi, "Şimdi git, halkı sana söylediğim yere götür. Meleğim sana öncülük edecek. Ama zamanı gelince günahlarından ötürü onları cezalandıracağım." RAB halkı cezalandırdı. Çünkü Harun'a buzağı yaptırmışlardı."⁶⁶⁷

Musevilerin inancına göre, Harun tarafından yapılan buzağının önünde bir sunak inşa edilmesi ve hemen akabinde düzenlenen bir bayram programıyla bu sunakta altından yapılan heykel önünde yakmalık ve esenlik sunuları kapsamında kurban kesilmesi Tevrat'ta bu şekilde anlatılmıştır. Hikâyede anlatıldığı şekliyle Tanrı burada en çok kime kızmıştır? Yeminini hiçe sayarak başka bir ilah arayan İbranilere mi, Harun'un halkın talebi üzerine böyle bir günah içerisine girişine mi yoksa yapılan heykel önünde kesilen kurbanlara mı? Bütün bunlar bir itaatsizliğe gönderme yapsa da asıl olan, bir sembol önünde kurban kesilmiş olmasıdır.

⁶⁶⁷ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 32: 1-35.

6.1.3. Musevilikte kurban çeşitleri

Musevilikte kutsal kitap vasıtasıyla kuralları belli edilen kurban ritüelinin uygulanış prosedürlerini inceleyebilmek için bu ritüel kapsamında farklı içerik ve yöntemleri temel alan sunu biçimlerinin de incelenmesi gerekmiştir. Her biri ayrı terim ile isimlendirilen, özde bir fakat içerik ve uygulama biçimleri olarak farklılık arz eden sunu eylemlerinin bu tanımlamalara göre sınıflandırılması gerekmiştir.

Museviliğin teolojik anlamda ana kaynağı olan Tevrat'ta kurban ritüelinin anlam, içerik ve işlenişine dair geniş bilgilere yer verilmiştir. Levililer bölümünde, ilk beş maddeyi oluşturan kısımda şahıslar tarafından Tanrı'ya sunulan kurbanların; altı ve yedinci maddeyle oluşturulan alt kısımlarda ise din adamları tarafından sunulan kurbanların isimlerinden, içeriklerinden, eylem sırasında izlenen yol ve yöntemlerden, ayrıca bütün bu kurbanların dindeki yeri ve öneminden bahsedilmiştir.

Tevrat'ta; Levililer bölümünde ilk beş maddeden oluşan alt bölümde, altı tane sunu tipinin varlığı dikkat çekmiştir. “*Yakmalık Sunular*” başlığı adı altında incelenecek sunuların Levililer, 1: 1-17'de; “*Tahıl Sunusu*” başlığı adı altında incelenecek sunuların Levililer, 2: 1-16'da; “*Esenlik Sunusu*” başlığı adı altında incelenecek sunuların Levililer, 3: 1-17'de; “*Bilinçsizce İşlenen Günah Sunusu/Arınma*” başlığı adı altında incelenecek sunuların Levililer, 4:1-35'te; “*Şarta Bağlı Gelişen Suç Sunusu*” başlığı adı altında incelenecek olan sunuların Levililer, 5: 1-13'te; “*Suç Sunusu*” başlığı adı altında incelenecek olan sunuların ise Levililer, 5: 14-19'da anlatılmıştır.

Kitabın aynı bölümünde, altıncı ve yedinci maddeden oluşan alt bölümünde, din adamları tarafından sunulan kurbanların içeriklerinden bahsedilmiştir. Kitabın, Levililer bölümünün altıncı maddesiyle oluşan alt bölümünde Kâhinlerin Sunu Sunma Kuralları'ndan, din adamları tarafından yapılan sunuların içeriklerinden, yöntem ve dini olarak taşıdığı anlamdan bahsedilmiştir. Buna göre, Levililer, 6: 8-13'te “*Yakmalık Sunu*”; Levililer, 6: 14-23'te “*Tahıl Sunusu*”; Levililer, 6: 24-30'da “*Günah Sunusu*” genel hatlarıyla tanıtılmış; Tanrı tarafından gelen emirlerle her biri ayrı kategoride olan sunularda yapılması gerekenler sıralanmıştır.

Levililer'de yedinci maddeyle oluşturulan alt bölümde, bir önceki bölümde sıralanan kurban çeşitlerinin devamı işlenmiştir. Levililer, 7: 1-10'da “*Suç Sunusu*” başlığı adı

altında incelenecek olan sunuların; Levililer, 7: 11-21’de “*Esenlik Sunusu*” başlığı adı altında incelenecek olan sunuların; Levililer, 7: 22-38’de Musevi inancında yer alan ritüelde boğazlanma esası üzerine yapılan sunuların, Tanrı’ya sunulan bu sunularda temel unsur olan kan ve yağının üzerine verilen hükümlerin ve tüm bu ritüellerde kâhinlerin payının neler olduğunun açıklamasına gidildiği sonucuna varılmıştır.⁶⁶⁸

Tüm bu açıklamalar ışığında, Musevilikte, Tanrı adına sunulan nesnenin türüne ve sunuda gözetilen niyete göre kurbanlar bir takım kategorilere ayrılmıştır. Buna göre; semavi dinlerin en eskisi olan Musevilikte,⁶⁶⁹ Tanrı adına canlı ve cansız her türlü varlık ya da nesnenin sunu ögesi olarak kullanıldığı kurbanlar, sunu öğelerinin özelliklerine göre “kanlı kurbanlar” ve “kansız kurbanlar” olmak üzere iki ana başlık altında tasnif edilmiştir.⁶⁷⁰

Eski Ahit’te anlatılan kurban ritüelinin genel hatlarını ve bu din kapsamında taşıdığı anlam ve önemi belirleyebilmek için her bir sunuyu kendi içinde ayrıntılarıyla ele almak gerekmiştir. Buna göre, iki ana başlık altında incelenen sunu biçimlerinin genel hatları ve özellikleri aşağıdaki gibi sıralanmıştır.⁶⁷¹

6.1.3.1. Kanlı kurbanlar

İnsanoğlu, kendinden üstün bir gücün farkına vardığı ve bu güçle barış içerisinde olması gerektiğini kavradığı andan itibaren, kalben varlığına inandığı Yaratıcı’nın rızasını kazanma amacıyla birtakım kulluk faaliyetlerinde bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Bu nedenle, Yaratıcı’ya olan iman, itaat ve sadakatini ispat edebilmek

⁶⁶⁸ STOKES, Musser Sarah (2015), *Sacrifice, Sabbath, and the Restoration of Creation*, 106.

⁶⁶⁹ *Tevrat*, Yeşeya, 45: 5;

“*Yahve Ben'im, başkası yok, Benden başka Tanrı yok. Sen beni tanımadığın halde seni güçlü kılacağım*”; *Tevrat*, Yasa’nın Tekrarı/Tesniye, 6: 4;

“*Kulak ver, ey İsrail! Yahve Tanrımız'dır, O tektir.*”; *Tevrat*, Yasa’nın Tekrarı/Tesniye, 32: 39;

“*Artık anlayın ki, Ben, evet Ben O'yum, Benden başka Tanrı yoktur! Öldüren de, yaşatan da, Yaralayan da, iyileştiren de Benim. Kimse elimden kurtaramaz.*”; *Tevrat*, Yasa’nın Tekrarı/Tesniye, 4: 35;

“*Bu olaylar Yahve'nin Tanrı olduğunu ve O'ndan başkası olmadığını bilesiniz diye size gösterildi.*”; <http://www.u.arizona.edu/~shaked/Judaism/Judaism.html> (31.01.2019).

⁶⁷⁰ LEONHARDT, Jutta (2001), *Jewish Worship in Philo of Alexandria*, 276.

⁶⁷¹ *Tevrat*’taki kurban ritüeli için içeriğe bağlı kalarak yapılan en sağlam sınıflandırma, Roland De Vaux tarafından ortaya konulmuştur. Araştırmacı tarafından yapılan sınıflandırma bizce de kabul edilmiş çalışmamızda ritüel hakkında yapılacak olan tanımlamalarda bu sınıflandırma temel alınmıştır.

Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde edebilmek için bkz. DE VAUX, Roland (1973), *Ancient Israel, Its Life and Institutions*, Tran. by John Mcgugh, Darton-Longman-Todd, London.

için, sahip olduğu ya da bir şekilde elde ettiği, kendisi için değer ifade eden herhangi bir şeyden feragat etmeyi daima göze almıştır.⁶⁷² Elde ettiği şeylerden tereddütsüz vazgeçilebilmeyi başaran insan, yepyeni ve oldukça etkili bir ritüelin doğuşuna imza atmış, en etkili yöntem olduğunu düşünerek kan akıtma esasına dayalı kurban eylemleri düzenlemiştir.⁶⁷³ Tarihin her döneminde önemli bir dinî uygulama olarak görülen “canlı bir varlığın boğazlanması ve kanının akıtılması” esasına dayalı kanlı kurban ritüeli,⁶⁷⁴ Musevilikte de önemli bir ibadet biçimi olarak uygulanmıştır.⁶⁷⁵ Kutsal kitap Tevrat’ta yer alan emirlerle kural ve kaideleri belirlenen kanlı kurban, Musevilik inanç sistemi içerisinde en çok tercih edilen sunu biçimidir.⁶⁷⁶

6.1.3.1.1. Yakmalık sunu/kurban: Ôlâh/Holocaust

İngilizce’de “*holocaust*”,⁶⁷⁷ İbranice’de “*ôlâh*” (fiil olarak yukarıya yükselen anlamına gelen “*alah*” teriminden türetilmiştir) terimiyle tanımlanan,⁶⁷⁸ sunu ögesinin tamamının ateşte yakılarak Tanrı’ya sunulduğu kurban biçimi, dilimizde “*yakmalık sunusu*” olarak ifade edilmiştir. Yahudi inanç ve gelenekleri içerisinde yer alan; kapsam, içerik ve icra şekli Tevrat’ta tüm detaylarıyla anlatılan bu sunu

⁶⁷² GÜÇ, Ahmet (2002), “Kurban”, 434.

⁶⁷³ ÖZKAN, Ali Rafet (2003), **Dinlerde Kurban Kültü**, 103.

⁶⁷⁴ MCCARTHY, Dennis J. (1973), “Further Notes on the Symbolism of Blood and Sacrifice”, 208.

⁶⁷⁵ **Tevrat**, Levililer,, 1: 1-5;

“*RAB Musa’yı çağırıp Buluşma Çadırı’ndan ona şöyle seslendi: “İsrail halkıyla konuş, onlara de ki, içinizden biri RABB’e sunu olarak bir hayvan sunacağı zaman, sığır ya da davar sunmalı. Eğer yakmalık sunu sığırsa, kusursuz ve erkek olmalı. RABB’in sunuyu kabul etmesi için onu Buluşma Çadırı’nın giriş bölümünde sunmalı. Elini yakmalık sununun başına koymalı. Sunu kişinin günahlarının bağışlanması için kabul edilecektir. Boğayı RABB’in önünde kesmeli. Harun soyundan gelen kâhinler boğanın kanını getirip Buluşma Çadırı’nın giriş bölümündeki sunağın her yanına dökcekler.”*”

⁶⁷⁶ Musevilikte, kurban ritüelinin önemli bir parçası olarak düzenlenen kanlı kurbanlar kapsamında genellikle hayvanların kurban edildiği görülmüştür. Bu dinde kan, önemli bir esas olarak görülmüş, sunulacak kurbanlar genellikle boğazlanma esasına dayanarak yapılan eylemler sonucu Tanrı’ya takdim edilmiştir. Pek çok yerde pek uygulama içine dâhil olan bu ana başlık altında yapılan kurbanlarda, insan kurbanı meselesinin örneklenmediği görülmüştür. Bazı kişilerin isimleriyle beraber bu mesele örneklense de genel itibarıyla Yahudi inanç sisteminde, insan kurbanına sıcak bakılmadığı söylenebilmiştir. Tanrı’nın ilk doğan erkek çocukları istemesi emirlerde açıkça yer alan bir hadise olarak karşımıza çıksa da bu isteğin bedel kurbanlarıyla bertaraf edilmesi gözlerden kaçmamıştır. Kısaca kutsal kitap Tevrat’ta, insan kurbanı meselesi örnekleriyle verilse de aslında bu durum önceki devirlerden sirayet eden ve ihtiyatla yaklaşılacak konunun üzerine konan yasağa dikkat çekmektedir.

⁶⁷⁷ Tamamı yakılarak sunulan kurbanı niteleyen kelime, İngilizce’ye, İncil’in IV. yüzyıla ait Latince versiyonu (Vulgate) vasıtasıyla girmiştir. Her iki dilde mevcut olan kelimenin esas kaynağı ise Tevrat’ın bilinen en eski Yunanca tercümesidir (Septuagint). Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde edebilmek için bkz. STREET, Benjamin (1872), **The Restoration of Paths to Dwell in: Essays on the Re-editing and Interpretation of the Old Testament Scriptures**, 337.

⁶⁷⁸ PETRI, William (2015), **Universal Version Bible The Torah**, 563; STEVENS, Marty E. (2012), **Leadership Roles of the Old Testament: King, Prophet, Priest, Sage**, 71; NORDELL, P. A. (1889), “Old Testament Word-Studies; 7. Sacrifice and Worship”, 258

biçimi,⁶⁷⁹ Musevilerce erken dönemlerden itibaren uygulanmaya başlamıştır.⁶⁸⁰ Tanrı'ya bağlılığın, O'na karşı duyulan özverinin ifadesi olan⁶⁸¹ ve mevcut inanç sistemi içerisinde temel ibadet ilkesi haline getirilen sunu biçimi⁶⁸², bu dinin mensupları için taşımış olduğu önemi hiçbir dönemde yitirmemiştir.⁶⁸³

Yakmalık sununun ilk örnekleri, elindekinin en iyisini sunarak Tanrı'nın rızasına mazhar olan Habil'in⁶⁸⁴ kurbanı ile Nuh peygamberin⁶⁸⁵ tufandan salimen kurtulduktan sonra sunduğu şükür kurbanıdır. Ayrıca Manoah ve karısının başından geçen hikâyede de önemli bir sembol olarak karşımıza çıkan yakmalık sunu⁶⁸⁶ konusunda Tevrat esas alınarak yapılacak olan ilk değerlendirmede, sununun takdiminde belli bir zorunluluğun gözetilmediği, eyleme geçme sürecinin tamamen

⁶⁷⁹ WATTS, James W. (2006), "Ölâh: The Rhetoric of Burnt Offerings", 125-126.

⁶⁸⁰ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 10:25;

"Musa, "Ama Tanrımız RABB'e kurban kesmemiz için bize kurbanlık ve yakmalık sunular da vermelisin" diye karşılık verdi."; **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 18:12;

"Sonra Tanrı'ya yakmalık sunu ve kurbanlar getirdi. Harun'la bütün İsrail ileri gelenleri, Musa'nın kayınbabasıyla Tanrı'nın huzurunda yemek yemeye geldiler."; **Tevrat**, Hâkimler, 6:26;

"Tanrın RAB için bu höyüğün üstünde uygun bir sunak yap. İkinci boğayı al, keseceğin Aşera'yı simgeleyen sütunun odunlarıyla yakmalık sunu olarak sun."; **Tevrat**, Hâkimler, 13: 16;

"RABB'in meleği, "Beni alıkoysan da hazırlayacağın yemeği yemem" dedi, "Yakmalık bir sunu sunacaksan, RABB'e sunmalısın." Manoah onun RABB'in meleği olduğunu anlamamıştı."

⁶⁸¹ WALTKE, Bruce K. (2007), **An Old Testament Theology An Exegetical Canonical and Thematic Approach**, 464; BOTTERWECK, G. Johannes-RINGGREN, Helmer -FABRY, Heinz-Josef (2004), **Theological Dictionary of the Old Testament**, 187; **Tevrat**, Levililer, 1:17.

⁶⁸² **Tevrat**, I. Krallar, 9:25;

"Süleyman RAB için yaptırdığı sunakta yılda üç kez yakmalık ve esenlik sunuları sundu. Ayrıca RABB'in önündeki sunağın üstünde buhur da yakardı. Böylece Süleyman tapınağın yapımını tamamlamış oldu."

⁶⁸³ **Tevrat**, Ezra, 3: 2-4;

"Yosadak oğlu Yeşu ve kâhin olan kardeşleri, Şealtiel oğlu Zerubbabil'le kardeşleri İsrail'in Tanrısı'nın sunağını yeniden kurdular. Amaçları, Tanrı adamı Musa'nın yasası uyarınca, sunağın üzerinde yakmalık sunular sunmaktır. Çevrelerinde yaşayan halklardan korkmalarına karşın, sunağı eski temeli üzerine yeniden kurdular. Üzerinde RABB'e sabah, akşam öngörülen yakmalık sunuları sundular. Sonra yazılanlara uygun biçimde Çardak Bayramı'nı kutladılar. Kural uyarınca, her gün için belirlenen sayıya göre, yakmalık sunuları sundular."; **Tevrat**, Hezekiel, 43:18;

"Adam konuşmasını şöyle sürdürdü: "İnsanoğlu, Rab Yahve şöyle diyor: Sunak yapılacağı gün, üzerinde yakmalık sunular sunmak ve kan dökmek için kurallar şunlardır: ..."

⁶⁸⁴ **Tevrat**, Yaratılış, 4:4;

"Habil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. RAB Habil'i ve sunusunu kabul etti."

⁶⁸⁵ **Tevrat**, Yaratılış, 8: 20;

"Nuh RABB'e bir sunak yaptı. Orada temiz sayılan hayvanların ve kuşların hepsinden yakmalık sunular sundu."

⁶⁸⁶ **Tevrat**, Hâkimler, 13: 19-23;

"Manoah bir oğlakla tahıl sunusunu aldı, bir kayanın üzerinde RABB'e sundu. O anda Manoah'la karısının gözü önünde şaşılacak şeyler oldu: RABB'in meleği sunaktan yükselen alevle birlikte göğe doğru yükselmeye başladı. Bunu gören Manoah'la karısı yüzüstü yere kapandılar. RABB'in meleği Manoah'la karısına bir daha görünmeyince, Manoah onun RABB'in meleği olduğunu anladı. Karısına, "Kesinlikle öleceğiz" dedi, "Çünkü Tanrı'yı gördük." Karısı, "RAB bizi öldürmek isteseydi, yakmalık sunuyu ve tahıl sunusunu kabul etmezdi" diye karşılık verdi, "Bütün bunları bize göstermezdi. Bugün söylediklerini de işitmezdik."

kişinin istek ve arzusuna bırakıldığı tespit edilmiştir. Yani Tanrı, sunuyla ilgili belli bir zorunluluk belirlememiş, bu doğrultuda kesin bir hüküm koymamış, sadece sununun eyleme geçiriliş aşamasıyla ilgili bilgiler vermiştir.⁶⁸⁷

Teknik açıdan belli bir düzen ve kurallar silsilesinin bileşiminden oluşan, yüksek bir mezbah üzerinde tutuşturulan ateşte yakılan kurbandan yükselen duman ve kokuyla Tanrı'nın hoşnut edilebileceği düşüncesiyle yapılan *ölâh* sunusu⁶⁸⁸ her şeyden önce sembolik anlamlar taşıyan bir ritüeldir.⁶⁸⁹ Bu ritüelin tatbikinde gözetilmesi gereken ilk kesin kural, sunu ögesi olarak kullanılacak hayvanın (sığır ya da boğa olması tercih edilir) "*kusursuz*" olması gerekliliğidir.⁶⁹⁰ Sembolik bir anlam ifade eden bu kurala Tevrat'ta açıkça vurgu yapılmıştır. Bu nedenle, Nuh⁶⁹¹ ve İbrahim peygamberler⁶⁹² gibi iki uhrevi ve kutsal karakterin, taşımış oldukları "*doğru insan olma*" vasfıyla, Tanrı'yla birlikte olabilme, O'nun katında değerli olma durumuna

⁶⁸⁷ **Tevrat**, Levililer, 1: 2;

"İsrail halkıyla konuş, onlara de ki, içinizden biri RABB'e sunu olarak bir hayvan sunacağı zaman, sığır ya da davar sunmalı." Bu emirde anlaşılacağı üzere sunu hakkında Tanrı tarafından konulmuş zorunluluk yoktur; sununun sunulması kişinin istek ve arzusuna bırakılmıştır.

⁶⁸⁸ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29:41;

"Öbür kuzuyu akşamüstü, yakılan güzel kokulu bir sunu olarak, sabahki gibi tahıl sunusu ve dökmelik sunuyla birlikte bana sunacaksınız." **Tevrat**, Levililer, 8: 21;

"Bağırsaklarını, içkembesini, ayaklarını yıkadı ve koçun tümünü sunağın üzerinde yaktı. Bu bir yakmalık sunu, yakılan sunu ve RABB'i hoşnut eden kokuydu. Musa her şeyi RABB'in buyurduğu gibi yaptı." **Tevrat**, Yaratılış, 8:21;

"Güzel kokudan hoşnut olan RAB içinden şöyle dedi: "İnsanlar yüzünden yeryüzünü bir daha lanetlemeyeceğim. Çünkü insanın yüreğindeki eğilimler çocukluğundan itibaren kötüdür. Şimdi yaptığım gibi bütün canlıları bir daha yok etmeyeceğim."

STEVENS, Marty E. (2010), **Theological Themes of the Old Testament-Creation, Covenant, Cults and Characters**, 116-117.

⁶⁸⁹ Bu fikir üzerinden hareket ederek yorum yapan ve sunuya ayrı bir boyut kazandıran bazı araştırmacıların çalışmaları bu noktada değerli görülmüş, ileri sürülen yorumlar belli temeller üzerinde yükseldiği için tarafımızca da kabul edilmiş ve kabul edilen bir fikir olarak burada yer verilmesinin gerektiği düşünülmüştür. Ayrıntılarıyla açıklanacak olan sununun sembolik ifadeleri hakkında kapsamlı bilgi elde edebilmek için bkz. STOKES, Musser Sarah (2015), **Sacrifice, Sabbath, and the Restoration of Creation**, 118; SHIGEMURA-PARKER, Alexandria (2011), **The New World Order in Genesis 1-9: A Commentary**, 438.

⁶⁹⁰ **Tevrat**, Levililer, 1: 3;

"Eğer yakmalık sunu sığırsa, *kusursuz* ve erkek olmalı. RABB'in sunuyu kabul etmesi için onu Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde sunmalı." **Tevrat**, Levililer, 22: 20-22;

"Kusurlu olanı sunmayacaksınız. Çünkü kabul edilmeyecektir. Kim gönülden verilen bir sunuyu ya da dilek adağını yerine getirmek için RABB'e esenlik sunusu olarak sığır veya davar sunmak isterse, kabul edilmesi için hayvan kusursuz olmalı. Hiçbir eksiği bulunmamalı. Kör, sakat, yaralı, yarası irinli, kabuklu ya da uyuz bir hayvanı RABB'e sunmayacaksınız. Yakılan sunu olarak sunak üzerinde RABB'e böyle bir hayvan sunmayacaksınız."

⁶⁹¹ **Tevrat**, Yaratılış, 6: 9;

"Nuh'ün öyküsü şuydu: Nuh *doğru* bir insandı. Çağdaşları arasında *kusursuz* biriydi. Tanrı yolunda yürüdü."

⁶⁹² **Tevrat**, Yaratılış, 17: 1-2;

"Avram doksan dokuz yaşındayken RAB ona görünerek, "Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım" dedi, "Benim yolumda yürü, *kusursuz* ol. Seninle yaptığım antlaşmayı sürdüreceksin, soyunu alabildiğine çoğaltacağım"

işaret ettikleri yorumları yapılmıştır. Nuh ve İbrahim peygamber, Tanrı'nın istediği şekilde birer kul olmuş, sahip oldukları doğrulukla kusursuz bir karaktere bürünmüş, bu sebeple Hak'la beraber olabilme şerefine erişmiş, Yaratıcı ve yaratılan arasında yapılan antlaşma ve uzlaşmayla (çünkü her iki karakter de yakmalık sunu sunmuştur) her ikisi de refaha erenlerden olmuştur.⁶⁹³ Bu iki kutsal karakterin hayatı rehber olarak dikkate alındığında, olâh sunusunun ancak tüm özellikleriyle Tanrı'nın istediği biçimde şekillendiği takdirde kabul göreceği, böylece sunu sahibinin ritüelin dolaylı etkisi sonucu Tanrı'ya manen yaklaşabileceği görüşü benimsenmiştir. Olâh sunusunun "*kusursuzluk*" ilkesine dayandırılan bu sembolik anlatımındaki bir diğer nokta da sununun tamamının mezbah üzerinde yakılmasıdır. Tanrı'nın rızasını kazanma amacıyla yapılan ve temel ibadetlerden biri olarak tanımlanan sunu ritüelinde kurbanın tamamının Tanrı'ya sunulması, daha sonraki dönemlerde Hristiyanlar tarafından geliştirilen "*İsa peygamberin çarmıha gerilerek tüm insanlık adına hayatıyla ilk günahın kefareti ödediği*" şeklindeki teolojik ön kabulün ilham kaynağı olarak görülmüştür.⁶⁹⁴

Bu sembolik anlamlar ve anlatımlar, kutsal kişilerin başından geçen olaylarla ilintili birer mesele olarak görülse de, olayın sonraki zamanlarda da geçerli olan didaktik yönü bu anlatımlar vasıtasıyla sağlanmıştır. Ancak buna kaynaklık eden kesin bilgi ve açıklamalar, Tanrı tarafından moderatörlerine/peygamberlerine gönderilen ve daha sonra diğer insanlara bildirilen emirlerde gizli kalmıştır. Buna göre; olâh sunusunun

⁶⁹³ Her iki ana karakter sahip oldukları doğrulukla Tanrı'nın müstesna gördüğü insanlardan olmuş, Tanrı'nın lütfuyla karşılaşmış ve her ikisi de şükür mahiyetinde Tanrı'ya yakmalık sunu sunmuştur. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 8:20;

"Nuh RABB'e bir sunak yaptı. Orada temiz sayılan hayvanların ve kuşların hepsinden **yakmalık sunular sundu.**"; **Tevrat**, Yaratılış, 2-13;

"Tanrı, "İshak'ı, sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git" dedi, "Orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun. "İbrahim sabah erkenden kalktı, eşeğine palan vurdu. Yanına uşaklarından ikisini ve oğlu İshak'ı aldı. Yakmalık sunu için odun yardıktan sonra, Tanrı'nın kendisine belirttiği yere doğru yola çıktı. Üçüncü gün gideceği yeri uzaktan gördü. Uşaklarına, "Siz burada, eşeğin yanında kalın" dedi, "Oğlumla birlikte tapınmak için oraya gidip döneceğiz." Yakmalık sunu için yardığı odunları oğlu İshak'a yükledi. Ateşi ve bıçağı kendisi aldı. Birlikte giderlerken İshak İbrahim'e, "Baba!" dedi. İbrahim, "Evet, oğlum!" diye yanıt verdi. İshak, "Ateşle odun burada, ama yakmalık sunu kuzusu nerede?" diye sordu. İbrahim, "Oğlum, yakmalık sunu için kuzuyu Tanrı kendisi sağlayacak" dedi. İkisi birlikte yürümeye devam ettiler. Tanrı'nın kendisine belirttiği yere varınca İbrahim bir sunak yaptı, üzerine odun dizdi. Oğlu İshak'ı bağlayıp sunaktaki odunların üzerine yatırdı. Onu boğazlamak için uzanıp bıçağı aldı. Ama RABB'in meleği göklerden, "İbrahim, İbrahim!" diye seslendi. İbrahim, "İşte buradayım!" diye karşılık verdi. Melek, "Çocuğa dokunma" dedi, "Ona hiçbir şey yapma. Şimdi Tanrı'dan korktuğunu anladım, biricik oğlunu benden esirgemedin." İbrahim çevresine bakınca, boynuzları sık çalılara takılmış bir koç gördü. Gidip koçu getirdi. **Oğlunun yerine onu yakmalık sunu olarak sundu.**"

⁶⁹⁴ SHIGEMURA-PARKER, Alexandria (2011), **The New World Order in Genesis 1-9: A Commentary**, 438.

genel kural ve kaidelerine Tevrat'ın Levililer bölümünde yer verildiği; bu bölümde ilk on yedi maddede yer alan emirlerle kurban ritüelinin içeriğinin, anlamının ve icra ediliş sürecinin tanımlandığı görülmektedir.

Ölâh sunusuyla ilgili yazılı kodeksten elde edilen ilk bilgiler, kurban ritüeli kapsamında Tanrı'ya takdim edilecek sununun cins ve özellikleri hakkında belirlenen kriterlerle ilgilidir. Kutsal Kitap'taki ifadeler bu konuyla ilgili şu açık ve net talimatları içermiştir: Yakmalık sunu olarak takdim edilecek hayvanın genellikle sığır (sığırdan kasıt boğadır⁶⁹⁵ genellikle üç yaşını doldurmuş hayvan tercih edilir⁶⁹⁶) ya da davar⁶⁹⁷ (davardan kasıt koyun ya da keçidir⁶⁹⁸) türünden seçilmesi, bu seçim yapılırken sürünün erkek ve en kusursuz hayvanının tercih edilmesi gerektiği belirtilmiştir⁶⁹⁹. Aynı sunu türü için büyük ve küçükbaş hayvan dışında bazı kuşların da kurban edilebileceği bilgisine erişilmiştir. Özellikle kumru ve güvercinin⁷⁰⁰ de birer sunu nesnesi olabileceğinin anlaşıldığı metinlerde en dikkat çekici husus, sığır ya da davar kategorisindeki hayvanlarda aranan sağlık ve cinsiyetle ilgili bilgilerin bu kanathılar hakkında verilmemiş olmasıdır.

Tevrat'ta sunu öğelerinin neler olabileceği ve bu öğeler seçilirken nelere dikkat edilmesi gerektiği konularının açıklandığı ilk ölâh sunusu ifadelerinde, sununun icra ediliş şekli, aşamaları ve bu sürecin yönetiminin büyük önem taşıdığı görülmüştür.

Tanrı'yla buluşma noktası olan Toplanma Çadırı'nın girişinde yapılması gereken sunu ritüelinde ilk adım; sunuyu takdim edecek olan ve dini anlamda temiz olma şartını taşıyan erkeğin (ki, kurbanın sahibidir) sunu hayvanının kesimini bizzat

⁶⁹⁵ **Tevrat**, Levililer 1: 5;

“Boğayı RABB'in önünde kesmeli. Harun soyundan gelen kâhinler boğanın kanını getirip Buluşma Çadırı'nın giriş bölümündeki sunağın her yanına dökcekler.”

⁶⁹⁶ BUSH, George (1842), **Notes, Critical and Practical, on the Book of Leviticus: Designed as a General Help to Biblical Reading and Instruction**, 9.

⁶⁹⁷ **Tevrat**, Levililer 1: 2;

“İsrail halkıyla konuş, onlara de ki, içinizden biri RABB'e sunu olarak bir hayvan sunacağı zaman, sığır ya da davar sunmalı.”

⁶⁹⁸ **Tevrat**, Levililer 1:10;

“Eğer kişi yakmalık sunu olarak davar yani koyun ya da keçi sunmak istiyorsa, sunusu kusursuz ve erkek olmalı.”

⁶⁹⁹ **Tevrat**, Levililer 1:3-10;

“Eğer yakmalık sunu sığır, kusursuz ve erkek olmalı. RABB'in sunuyu kabul etmesi için onu Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde sunmalı.”;

“Eğer kişi yakmalık sunu olarak davar yani koyun ya da keçi sunmak istiyorsa, sunusu kusursuz ve erkek olmalı.”

⁷⁰⁰ **Tevrat**, Levililer 1:14;

“Eğer kişi yakmalık sunu olarak RABB'e kuş sunmak istiyorsa, kumru ya da güvercin sunmalı.”

kendisinin gerçekleştirmesidir.⁷⁰¹ Kişi, kesime geçmeden önce ellerini (eğer sunu küçük-büyükbaş hayvanlardan seçildiyse) takdimenin başına koyar ve hayvanı kutsal alanda Rabbin önünde keser.⁷⁰² İlk aşamada en önemli husus, hayvanı kesen kişinin elini takdimenin üzerine bırakmış olmasıdır. Bu sembolik davranışın pek çok anlam ve yoruma müsait olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu, ne büyüsel bir anlatım ne de arkasında teolojik ve mitolojik bir hikâye barındıran bir işlemdir. Burada hedeflenen şey, kurbanın kim tarafından verildiğinin ispat edilmesi ve bunun karşılığında Tanrı'nın kime cevap vereceğinin ve bu kurbanla kimi refah ve mutluluğa eriştireceğinin belirlenmesi isteğidir.⁷⁰³ Bir anlamda bu hareket, sunuyu takdim eden kişi tarafından istenen bir teminat, bir sağlama alma yöntemidir.

Kurban sahibinin takdimeyi boğazlayarak Tanrı'ya sunması, ritüelin birinci aşaması olarak anlatıldıktan sonra, ikinci aşamaya ve bu aşamada yapılması gerekenlere geçilmiştir. Tevrat'taki emirler esas alındığında, sunu ritüelinin bu gelişim evresinde yapılması gerekenlerin bilgi ve şekil olarak tanımlanıp tarif edilmesi, olayın akışının anlaşılır olmasını sağlamıştır. Buna göre; kurban sahibi yapması gerekenleri yapmış; eyleme geçiş sürecini tamamlamış; bir sonraki evrenin tamamlanması için görevi Harun soyundan gelen kâhinlere bırakmıştır.⁷⁰⁴ Kâhinler, kesilen hayvanın kanını Buluşma Çadırı'nın giriş bölümündeki sunağın her yanına dökmekle görevlendirilmiştir. Bu sembolik hareketle: yaşamı temsil eden, bu anlamda temsil edilen şeyi kuvvetle işaret eden, Tanrı ile insanın belli bir düzlemde varmış oldukları antlaşmanın belirteci olarak kesilen kurban vasıtasıyla mezbaha akıtılan, bir yaşam taşıdığına hatta yaşamın ta kendisi olduğuna kanaat getirilen kanın; asıl sahibi olan

⁷⁰¹ Ritüellerin eyleme geçiriliş aşamasında yani gerek kanlı gerekse kansız kurbanlar başlığı adı altında düzenlenecek eylemlerde, Tanrı'ya takdim edilecek sunu ögesini ya aile reisi, ya rahip/kâhin ya da sununun sahibi bizzat sunmuştur. Burada istenen, olması zorunlu olan tek durum sunuyu sunacak kişinin fiziksel anlamda bir eksiğinin olmamasıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Levililer, 21. Bab. Kâhinlerle İlgili Kurallar.

⁷⁰² **Tevrat**, Levililer 1:4-5;

“Elini yakmalık sununun başına koymalı. Sunu kişinin günahlarının bağışlanması için kabul edilecektir. Boğayı RABB'in önünde kesmeli. Harun soyundan gelen kâhinler boğanın kanını getirip Buluşma Çadırı'nın giriş bölümündeki sunağın her yanına dökecekler.”

⁷⁰³ MCLEAN, Bradley (1996), **The Cursed Christ: Mediterranean Expulsion Rituals and Pauline Soteriology**, 28; DE VAUX, Roland (1973), **Ancient Israel, Its Life and Institutions**, 416.

⁷⁰⁴ **Tevrat**, Levililer 1: 5;

“Boğayı RABB'in önünde kesmeli. Harun soyundan gelen kâhinler boğanın kanını getirip Buluşma Çadırı'nın giriş bölümündeki sunağın her yanına dökecekler.”

Tanrı'ya dönüşünün önemli olduğuna, bununla Tanrı'nın kudret olarak belli bir devinim yaşayacağına inanılmıştır.⁷⁰⁵

Kanın kâhinler tarafından kutsal mekâna serpiştirilmesinden ve dince zorunlu görülen diğer sembolik hal ve eylemlerin belirtilen düzen içerisinde icra edilmesinden sonra, ritüelin bir diğer aşamasına, kategoriye isim olarak kullanılan en önemli aşamasına geçilmiştir. Bu evre, kesilen hayvanın yakmalık sunusu olarak takdimi için gerekli işlemlerin tamamlanması evresidir. Tevrat'ta bu konu yine açık ve net bir ifade ile yapılması gerekenler şeklinde duyurulmuştur. Boğazlanan, akan kanı kutsal yerlere serpiştirilen hayvanın eti, parçalara ayrılmış; içkembesi, bağırsakları ve ayakları yıkandıktan sonra, başı, iç yağı, parçaları da dâhil olmak üzere⁷⁰⁶ yanan ateşin üzerine atılmıştır.⁷⁰⁷

Büyük ve küçükbaş hayvanın sunuluşunda izlenecek yol ve yöntem yazılı kodekste böyle belirlenirken, kumru ya da güvercin sunusuyla ilgili farklı koşulları ve zorunlulukları içeren kurallar ile bu kanatlıların ritüeldeki kullanımları için nelerin gerekli olduğu ayrıca belirtilmiştir.

Tevrat'ta, kuşların sunu ritüelinde, diğer cins hayvanların tabi tutulduğu sunu biçimlerinden farklı olarak tüm işlemlerin kâhin tarafından yapılması emredilmiştir. Aynı zamanda, konuyla ilgili emirlerin yanı sıra uygulamanın ne şekilde icra edileceği de ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre; kâhin kullanılacak sunu ögesi olarak kuşun boynunu mezbahın üzerinde koparmış; akan kanını mezbahın bir yanına dökmüş,⁷⁰⁸ iç organı olan kursağını mezbahın doğusunda yer alan küllükte

⁷⁰⁵ Kan teriminin, Eski Ahit'te, 362 kez geçtiği görülmüştür. Terim, bu kullanımın 203 örneğinde şiddet aracılığıyla gelen ölümün anlatıldığı yerlerde; 103 örnekte ise kurban ritüeliyle alakalı durum ve olaylar içinde kullanılmıştır.

⁷⁰⁶ **Tevrat**, Levililer 1:8-9;

“Hayvanın başını, iç yağın, parçalarını sunakta yanan odunların üzerine yerleştirecekler. Kişi hayvanın içkembesini, bağırsaklarını ve ayaklarını yıkayacak. Kâhin de hepsini yakmalık sunu, yakılan sunu ve RABB'i hoşnut eden koku olarak sunağın üzerinde yakacaktır.”

⁷⁰⁷ Burada Tanrı'yı tatmin eden şeyin duman ve o dumanla beraber yükselen koku olduğuna inanılmıştır.

⁷⁰⁸ **Tevrat**, Levililer 1: 15;

“Kâhin sunuyu sunağa getirecek, başını ayırıp sunağın üzerinde yakacak. Kuşun kanı sunağın yan tarafından akıtılacak.”

temizlemiş,⁷⁰⁹ daha sonra kanatlarından tutup yardığı kuşu altar masası üzerinde yanmakta olan ateşte yakmalık sunu⁷¹⁰ olarak sunmuştur.⁷¹¹

Uygulama olarak çokça tercih edilen, öz manasıyla tek bir şeyi ifade eden, uygulamada ise kullanılan sunu ögesine göre farklı adımların takibini gerekli kılan “Yakmalık Sunu/Kurban [Ölâh/Holocaust]” ritüeli ile ilgili bu bilgilerden sonra, Yahudi inancında yer alan ve “kālîl” adı verilen bir diğ er sunu biçimi hakkında da yeterli bilgiye erişilmiştir.

“Ölâh” ve “Kālîl” sunuları, anlam ve biçim bakımından değerlendirildiğinde, teorik olarak iki farklı uygulamayı örneklemiştir. Fakat yapısal ve anlamsal farklılığa rağmen bu iki terimin paradoksal bir biçimde birbirlerini tamamladıkları görülmüştür. “Ölâh” kavramı bir kurban takdim ritüelinin icra şeklini açıklayan bir terim olarak kullanılırken, “kālîl” gerçekleştirilen eylemin kapsamını açıklayan⁷¹² bir terim olarak kullanılmıştır. Tüm bunlara rağmen birbirlerinden bağımsız olan fakat tamamlayıcı unsur olarak birbirlerinin varlığına mutlak ihtiyaç duyan bu iki terim arasındaki temel farklılık, eylemin gerçekleştiriliş amacında yatmaktadır. Buna göre; “ölâh” sunusunda, sunuyu takdim eden kişinin bireysel istekleri ön planda değildir; sunu sadece Tanrı’nın hoşnutluğunun kazanılması amacıyla yapılmaktadır. “Kālîl” adı verilen sunuda ise sunuyu takdim eden kişinin temel amacının Tanrı’dan af dilemek olduğı; dolayısıyla sunulan hayvanın günahların bağışlanması isteğine hizmet eden bir vasıta işlevi gördüğü ifade edilmiştir.⁷¹³

6.1.3.1.2. Komünyon sunusu/kurbanı: Zebah/Zebah Şelāmîm/Şelāmîm

Mezbah önünde bir hayvanın boğazlanarak öldürülmesi ve bir kısım etinin yine aynı alan üzerinde yakılarak Tanrı’ya sunulması esasının temel alındığı;⁷¹⁴ İbrani dilinde

⁷⁰⁹ Tevrat, Levililer 1: 16;

“Kâhin kuşun kursağını pisliğiyle birlikte çıkarıp sunağın doğusundaki küllüğe atacak.”

⁷¹⁰ Tevrat, Levililer 1: 17;

“Kanatlarını tutarak kuşu ikiye bölecek, ama tamamen ayırmayacak. Sonra kuşu sunakta yanan odunların üstünde yakmalı. Bu yakmalık sunu, yakılan sunu ve RABB’i hoşnut eden kokudur.”

⁷¹¹ Kuş sunuları daha çok maddi gücü eterli olmayan insanlardan istenen sunu biçimi olarak belirmiştir.

⁷¹² WALTKE, Bruce K. (2007), *An Old Testament Theology An Exegetical Canonical and Thematic Approach*, 464; BOTTERWECK, G. Johannes-RINGGREN, Helmer –FABRY, Heinz-Josef (2004), *Theological Dictionary of the Old Testament*, 187; Tevrat, Levililer 1:17.

⁷¹³ Tevrat, Levililer 1:4; 9:7; 16:3, 24.

⁷¹⁴ BALENTINE, Samuel E. (2002), *Interpretation A Bible Commentary Teaching and Preaching Leviticus*, 33.

“zebah šelāmîm” ya da “šelāmîm” olarak tanımlanan, fakat kimi yerde kesmek fiili temel alındığı için genel anlamda “zebah”⁷¹⁵ terimiyle de anlatılan⁷¹⁶ esenlik (selamet) veya barış sunusu,⁷¹⁷ Yahudi inanç sisteminde uygulamada olan bir diğer sunu biçimidir.⁷¹⁸

Kutsal emirlerle biçimlenen Musevilikte önemli bir uygulama olarak yer alan “esenlik (selamet)” veya “barış (zebah)” sunusunda, kesilen hayvan vasıtasıyla⁷¹⁹ Tanrı’yla iletişime geçilebileceğine, kurulan bu iletişimle Tanrı ile manen yakınlaşılabileceğine ve böylelikle Tanrı’nın rızasının kazanılabileceğine inanılmıştır.⁷²⁰ Bu bağlamda; Tanrı ve insan arasında dengeli bir ilişki oluşturturduğuna, en azından bu ilişkinin oluşumunda bir vasıta olarak görev aldığına inanılan ritüelin⁷²¹ sadece bu özelliğiyle bile bir değer göstergesi olarak kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

⁷¹⁵ Terim; “kesmek/kurban etmek” anlamında gelen “zabah” fiilinden türetilmiştir.

⁷¹⁶ EBERHART, Christian (2011), **The Sacrifice of Jesus: Understanding Atonement Biblically**, 135.

⁷¹⁷ Dilimizde bu şekilde tercüme edilmiştir. Bkz. **Tevrat**, Levililer, 3:1-17.

⁷¹⁸ **Tevrat**, Levililer, 22: 21;

“Kim gönülden verilen bir sunuyu ya da dilek adağını yerine getirmek için RABB’e esenlik sunusu olarak sığır veya davar sunmak isterse, kabul edilmesi için hayvan kusursuz olmalı. Hiçbir eksiği bulunmamalı.”

PETERSON, B. Daniel (2010), **Conflict and Christianity: Jesus: from Righteousness to Religion**, 173.

⁷¹⁹ Kan burada önemli bir unsur olarak belirmiştir. Yaşamın kaynağı kana bağlanmıştır. Bkz. **Tevrat**, Yasa’nın Tekrarı, 12: 23;

“Ama kan yememeye dikkat edin. Çünkü ete can veren kandır. Etle birlikte canı yememelisiniz.” Tevrat’ta, kanlı kurban geleneği içinde verilen sunu öğelerinin kan ve yağının kesinlikle yenmemesi konusu üzerine kesin emirler bulunmaktadır. Çünkü bu din kapsamında, kan ve yağ, cana bedel yani eşit sayılmıştır. Ayrıca kan Tanrı ile insan arasında yapılan ahdin sembolü; yağ ise verilen kurbanda Tanrı’nın payı olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla bu iki hususa inananlar dikkat etmiş din bu konu üzerine bir zorunluluk bildirmiştir.

⁷²⁰ EICHRODT, Walther (1961), **Theology of the Old Testament**, 156; **Tevrat**, Levililer, 7: 11-16.

⁷²¹ **Tevrat**, Levililer, 3: 1-17;

“Eğer biri esenlik sunusu olarak sığır sunmak istiyorsa, RABB’e erkek ya da dişi, kusursuz bir hayvan sunmalı. Elini sununun başına koyup onu Buluşma Çadırı’nın giriş bölümünde kesmeli. Harun soyundan gelen kâhinler kanı sunağın her yanına dökcekler. Kişi esenlik sunusunun bazı parçalarını RAB için yakılan sunu olarak sunmalı. Sununun bağırsak ve işkembe yağlarını, böbreklerini, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan perdeyi ayıracak. Harun’un oğulları sunakta yanan odunların üzerinde duran yakmalık sununun üzerinde bunları yakacak. Yakılan sunu, RABB’i hoşnut eden kokudur. “Eğer kişi esenlik sunusu olarak RABB’e davar sunmak istiyorsa, erkek ya da dişi, sunusu kusursuz olmalı. Eğer kuzu sunmak istiyorsa, RABB’in önünde sunmalı. Elini sununun başına koyup onu Buluşma Çadırı’nın önünde kesmeli. Harun’un oğulları kanı sunağın her yanına dökcekler. Kişi esenlik sunusunun bazı parçalarını RAB için yakılan sunu olarak sunmalı. Yağını almalı, kuyruk sokumunun dibinden bütün kuyruk yağını kesmeli, bağırsak ve işkembe yağlarını, böbreklerini, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan perdeyi ayırmalı. Kâhin bunları sunağın üzerinde yakacak. RAB için yakılan yiyecek sunusudur bu. “Eğer adağı keçi ise, onu RABB’in önünde sunmalı. Elini adağın başına koyup onu Buluşma Çadırı’nın önünde kesmeli. Harun’un oğulları kanı sunağın her yanına dökcekler.

Farklı içerik ve amaçlarla gerçekleştirildiği gibi birçok farklı uygulama biçimiyle de karşılaşılan kurban sunulardan biri de esenlik (selamet) veya barış (zebah) sunusudur. Kesilen hayvanın etinin Tanrı,⁷²² sunuda görev alan din adamı ve sunuyu sunan kişi⁷²³ arasında pay edildiği bu sunu uygulamasında; hayvanın etinin sunuyu sunan kişinin tercih ettiği bir kalabalıkla yemesi, W. R. Smith tarafından komünyon törenine ilham kaynağı olan yorumlanmıştır.

RAB için yakılan sunu olarak adaktan şunları ayırıp sunmalı: Bağırsak ve içkembe yağlarını, böbrekleri, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan perdeyi. Kâhin bütün bunları sunağın üzerinde yakacak. Yakılan yiyecek sunusudur bu. Kokusu RABB'i hoşnut eder. Yağın tümü RABB'e aittir. Hayvan yağı ve kan yemeyeceksiniz. Yaşadığınız her yerde kuşaklar boyunca bu kural hep geçerli olacak.”; Tevrat, Levililer, 7: 11-35;

"RABB'e sunulacak esenlik sunusunun yasası şudur: Eğer adam sunusunu RABB'e şükretmek için sunuyorsa, sunusunun yanı sıra zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız pideler, üzerine zeytinyağı sürülmüş mayasız yufkalar ve iyice karıştırılmış ince undan yağla yoğrulmuş mayasız pideler de sunacak. RABB'e şükretmek için, esenlik sunusunu mayalı ekmek pideleriyle birlikte sunacak. Her sunudan birini RABB'e bağış sunusu olarak sunacak ve o sunu esenlik sunusunun kanını sunağa döken kâhinin olacak. RABB'e şükretmek için sunulan esenlik sunusunun eti, sununun sunulduğu gün yenecek, sabaha bırakılmayacak.

"Biri gönülden verilen bir sunu ya da dilediği adağı sunmak istiyorsa, kurbanın eti adağın sunulduğu gün yenecek, artakalırsa ertesi güne bırakılabilecek. Ancak üçüncü güne bırakılan kurban eti yakılacak.

Esenlik sunusunun eti üçüncü gün yenirse adak kabul edilmeyecek, geçerli sayılmayacak. Çünkü et kirlenmiş sayılır ve her yiyen suçunun bedelini ödeyecektir. Kirli sayılan herhangi bir şeye dokunan et yenmemeli, yakılmalıdır. Öteki etlere gelince, temiz sayılan bir insan o etlerden yiyebilir. Ama biri kirli sayıldığı sürece RABB'e sunulan esenlik sunusunun etini yerse, Tanrı Halkı'nın arasından atılacak. Ayrıca kirli sayılan herhangi bir şeye, insandan kaynaklanan bir kirliliğe, kirli bir hayvana ya da kirli ve iğrenç bir şeye dokunup da RABB'e sunulan esenlik sunusunun etinden yiyen biri Tanrı Halkı'nın arasından atılacak." RAB Musa'ya şöyle dedi: "İsrail halkına de ki: İster sığır, ister koyun ya da keçi yağı olsun, hayvan yağı yemeyeceksiniz. Kendiliğinden ölen ya da yabani hayvanların parçaladığı bir hayvanın yağı başka şeyler için kullanılabilir, ama hiçbir zaman yenmemeli. Kim yakılan ve RABB'e sunulan hayvanlardan birinin yağını yerse, halkımın arasından atılacak. Nerede yaşarsanız yaşayın, hiçbir kuşun ya da hayvanın kanını yemeyeceksiniz. Kan yiyen herkes halkımın arasından atılacak."

RAB Musa'ya şöyle dedi: "İsrail halkına de ki: RABB'e esenlik sunusu sunmak isteyen biri, esenlik sunusunun bir parçasını RABB'e sunmalı. RAB için yakılan sunusunu kendi eliyle getirmeli. Hayvanın yağını döşüyle birlikte getirecek ve döş RABB'in huzurunda sallamalık bir sunu olarak sallanacak. Kâhin yağı sunağın üzerinde yakacak, ama döş Harun'la oğullarının olacak. Esenlik sunularınızın sağ budunu bağış olarak kâhine vereceksiniz. Harunoğulları arasında esenlik sunusunun kanını ve yağını kim sunuyorsa, sağ but onun payı olacak. İsrail halkının sunduğu esenlik sunularından sallamalık döşü ve bağış olarak sunulan budu aldım. İsrail halkının payı olarak bunları sonsuza dek Kâhin Harun'la oğullarına verdim." Harun'la oğulları kâhin atandıkları gün RAB için yakılan sunulardan paylarına bu düştü. RAB onları meshettiği gün İsrail halkına buyruk vermişti. Adağın bu parçaları gelecek kuşaklar boyunca onların payı olacaktı. Yakmalık, tahıl, suç, günah, atanma, esenlik sunularının yasası budur. RAB, bu buyruğu çölde, Sina Dağı'nda İsrail halkından kendisine sunu sunmalarını istediği gün Musa'ya vermişti."

⁷²² Etin **bir kısmı** yakmalık sunu olarak sunulmuştur. Bu uygulama; zebah/zebah şelâmîm/ şelâmîm başlığı adı altında yapılan sununun, etin **tamamının** yakmalık sunu olarak sunulduğu olâh sunusundan farklı bir seyrinde ilerlemesini sağlamıştır.

⁷²³ Kişi dilerse aile ve çevresiyle bu kurbanın etini paylaşabilmiştir. Bkz. **Tevrat**, Yaratılış, 31: 54; "Sonra dağda kurban kesip yakınlarını yemeğe çağırdı. Yemeği yiyip geceyi dağda geçirdiler."

Toplumsal bağıllığın oluşması ve kuvvetlenmesinde önemli bir adım olan⁷²⁴ esenlik (selamet) veya barış (zebah) sunusunun tercih ediliş nedenleri bilimsel olarak bu şekilde tanımlanıp yorumlanırken, çerçevesi kutsal emirlerle belirlenmiş olan bu ritüelin içerik ve eyleme geçiriliş şeklinin de daha kapsamlı olarak irdelenmesi gerekmiştir.

Esenlik veya barış sunusu olarak tanımlanan zebah sunusunda, Kutsal Kitap vasıtasıyla belirlenen ilk hüküm, sunu ögesi olarak kullanılacak hayvanın cinsi ile ilgilidir.⁷²⁵ Buna göre, sunuda kullanılacak hayvanın sığır (sığırdan kasıt boğa) ya da davar (davardan kasıt koyun ya da keçidir) cinsinden olacağı; seçilen hayvanın cinsiyetinin önemli olmadığı;⁷²⁶ ancak seçim yapılırken dikkat edilmesi gereken tek hususun seçilen hayvanın “kusursuz” olması⁷²⁷ gerektiği bilgisine erişilmiştir.

Kutsal Kitap’ta, esenlik (selamet) veya barış (zebah) sunusu için seçilen hayvanlarda dikkat edilmesi gerektiği bildirilen özelliklerin olâh sunusuyla benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. Olâh sunusu için geçerli olan kural ve kaideler, esenlik (selamet) veya barış (zebah) sunusu için de geçerli görülmüş, ancak bu sunu tipinde kuşların kurban edilmesinin yasaklanması,⁷²⁸ iki sunu arasındaki temel farklılığı oluşturmuştur.

Bu sunu tipinde aydınlatılması gereken bir diğer konu da, ritüelin nasıl tatbik edileceği, hangi işlemin hangi sıra gözetilerek yapılması gerektiğidir. Konu detaylı bir şekilde incelendiğinde; sunu ögesinin seçimi, törenin düzenleniş şekli, tören

⁷²⁴ **Tevrat**, Yaratılış, 31/54;

“Sonra dağda kurban kesip yakınlarını yemeğe çağırdı. Yemeği yiyip geceyi dağda geçirdiler.”,

Tevrat, Mısır’dan Çıkış, 10: 25;

“Musa, “Ama Tanrımız RABB’e kurban kesmemiz için bize kurbanlık ve yakmalık sunular da vermelisin” diye karşılık verdi,”

Tevrat, Mısır’dan Çıkış, 12/27;

“Bu RABB’in Fısıh kurbanıdır’ diyeceksiniz, ‘Çünkü RAB Mısırlılar’ı öldürürken evlerimizin üzerinden geçerek bizi bağışladı.” İsraililer eğilip tapındılar”;

ALBERTZ, Rainer (1994), **A History of Israelite Religion in the Old Testament Period, Volume I: From the Beginnings to the End of the Monarchy**, 102.

⁷²⁵ **Tevrat**, Levililer, 3: 1;

“Eğer biri esenlik sunusu olarak sığır sunmak istiyorsa, RABB’e erkek ya da dişi, kusursuz bir hayvan sunmalı.”

⁷²⁶ Bu sunu biçiminde, erkek ya da dişi bir hayvan, Tanrı rızası için kurban edilebilmiştir.

⁷²⁷ **Tevrat**, Levililer, 3: 6;

“Eğer kişi esenlik sunusu olarak RABB’e davar sunmak istiyorsa, erkek ya da dişi, sunusu kusursuz olmalı.”

⁷²⁸ NEUSNER, Jacob- SCHIFFMAN, Lawrence H. (1994), **The Talmud of the Land of Israel A Preliminary Translation and Explanation, Vol. 13: Yerushalmi Pesahim**, 223.

sırasında sununun gerçekleştiriliş biçimi ve bu süreci yönetenlerin şahsi özellikleri gibi pek çok hususun olâh sunusundakilerle paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.⁷²⁹

Tüm detayları olâh sunusuyla benzerlik taşıyan “esenlik (selamet)” veya “barış (zebah)” sunusu, olâh sunusundan sadece Tanrı’ya sunulmuş biçimindeki farklılıkla ayrılmaktadır. Bu sunu tipinde; bir mezbah üzerinde kesilen ve kanı mezbahın çevresine serpilerek hayvanın etinin tamamı değil; bağırsak ve işkembe yağları, iki böbreği, böbrek yağları ve karaciğerden böbreklere uzanan yağlı perde başta olmak üzere, belli kısımları yakmalık sunu olarak kullanılmıştır.⁷³⁰ Kurbanın bu şekilde sunulması; kan ve yağın “hayat” manasına geldiğine inanılmasına, içerik olarak bu iki unsurun dönüşüm için belli bir kuvvet barındırdığına, dolayısıyla Tanrı’ya geri verilmesi gereken iki temel öğe olarak görülmesine bağlanmıştır.⁷³¹

Olâh sunusuna kıyasla farklı bir biçimde icra edilen esenlik (selamet) veya barış (zebah) sunusunda; hayvanın geriye kalan etinin dağıtımında da farklı bir yol izlenmiştir. Buna göre; ritüelin icrasında görev alan din adamı, hayvanın göğüs eti ve sağ butunu alırken⁷³² geri kalan kısmı da kurban sahibine verilmiştir.

Genel hatlarıyla bu şekilde özetleyebileceğimiz esenlik veya barış sunusu, yapılaş amaç ve niyetine göre üç farklı türe ayrılmıştır. Bu ayrıma göre; esenlik sunusu

⁷²⁹ E VAUX, Roland (1973), *Ancient Israel, Its Life and Institutions*, 418.

⁷³⁰ **Tevrat**, Levililer, 3: 3-4;

“Kişi esenlik sunusunun bazı parçalarını RAB için yakılan sunu olarak sunmalı. Sununun bağırsak ve işkembe yağlarını, böbreklerini, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan perdeyi ayıracak.”; **Tevrat**, Levililer, 3: 8-11;

“Elini sununun başına koyup onu Buluşma Çadırı’nın önünde kesmeli. Harun’un oğulları kanı sunağın her yanına dökcekler. Kişi esenlik sunusunun bazı parçalarını RAB için yakılan sunu olarak sunmalı. Yağını almalı, kuyruk sokumunun dibinden bütün kuyruk yağını kesmeli, bağırsak ve işkembe yağlarını, böbreklerini, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan perdeyi ayırmalı.”; **Tevrat**, Levililer, 3: 14-16;

“RAB için yakılan sunu olarak adaktan şunları ayırıp sunmalı: Bağırsak ve işkembe yağlarını, böbrekleri, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan perdeyi. Kâhin bütün bunları sunağın üzerinde yakacak. Yakılan yiyecek sunusudur bu. Kokusu RABB’i hoşnut eder. Yağın tümü RABB’e aittir.”

⁷³¹ **Tevrat**, Levililer, 3: 17;

“Hayvan yağı ve kan yemeyeceksiniz. Yaşadığınız her yerde kuşaklar boyunca bu kural hep geçerli olacak.”

⁷³² **Tevrat**, Levililer, 10: 14-15;

“Sallamalık döşle başış olarak sunulan budu ise oğulların ve kızlarınla birlikte temiz bir yerde yemelisin. Çünkü bunlar İsrail halkının sunduğu esenlik sunularından senin ve çocuklarının payı olarak ayrıldı. Başış olarak sunulan butla sallamalık döşü yakılan yağlarla birlikte getirip RABB’in önünde sallamalık sunu olarak sunacaklar. RABB’in buyruğu uyarınca bunlar sonsuza dek senin ve çocuklarının payı olacak.”

başlığı altında incelenmesi gereken ilk sunu biçimini “şükür sunusu (tôdâ)” oluşturmuştur.⁷³³

İbrani dilinde “tôdâ” kelimesiyle tanımlanan bu sunu biçimi, kanlı kurban geleneği çerçevesinde icra edilen bir sunu tipidir. Seçilen hayvandan akıtılan kutsal kanla Tanrı’ya şükür edileceği inancıyla tatbik edilen bu sunuda,⁷³⁴ sunu ögesi olan hayvanın temel özellikleri, esenlik sunusunda belirlenen genel kurallar çerçevesinde şekillenmiştir. Buna göre; kurban edilecek hayvanın cinsi sığır ya da davar, keçi ya da kuzu olarak belirlenmiş; ancak seçim yapılırken “kusursuzluk” ilkesine dikkat edilmesi istenmiştir.

Tanrı adına değerli/kutsal olan herhangi bir nesnenin feda edilmesiyle zenginleştiğine inanılan şükür sunusunda (tôdâ) uygulama süreci de önemli görülmüştür. O süreçte yapılması ve takip edilmesi gereken bütün işlemler yine Tevrat’taki hükümlerle belirlenmiştir. Kesilen hayvanın etinin sabaha bırakılmayıp hemen o gün tüketilmesi,⁷³⁵ eğer kalan parça varsa onların da mezbah üzerinde yakılması kesin emirlerle bildirilmiştir.⁷³⁶

Kanlı kurban geleneği kapsamında icra edilen şükür sunularında, boğazlanarak kurban edilen hayvanların yanı sıra, zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız pideler,

⁷³³ **Tevrat**, Levililer, 7: 12-15;

“Eğer adam sunusunu RABB’e şükretmek için sunuyorsa, sunusunun yanısıra zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız pideler, üzerine zeytinyağı sürülmüş mayasız yufkalar ve iyice karıştırılmış ince undan yağla yoğrulmuş mayasız pideler de sunacak. RABB’e şükretmek için, esenlik sunusunu mayalı ekmek pideleriyle birlikte sunacak. Her sunudan birini RABB’e bağış sunusu olarak sunacak ve o sunu esenlik sunusunun kanını sunağa döken kâhinin olacak. RABB’e şükretmek için sunulan esenlik sunusunun eti, sununun sunulduğu gün yenecek, sabaha bırakılmayacak.”;

Tevrat, Levililer, 22: 29-30;

“RABB’e şükran kurbanı sunduğunuz zaman, kabul edilecek biçimde sunun. Eti aynı gün yenecek, sabaha bırakılmayacak. RAB benim.”

⁷³⁴ **Tevrat**, Mezmurlar, 56:12-13;

“Ey Tanrı, sana adaklar adamıştım, Şükran kurbanları sunmalyım şimdi. Çünkü canımı ölümden kurtardın, Ayaklarımı tökezlemekten korudun; İşte yaşam ışığında, Tanrı huzurunda yürüyorum”;

Tevrat, Mezmurlar, 22:25-26;

“Övgü konum sen olacaksın büyük toplulukta, Senden korkanların önünde sunacağım adaklarımı. Yoksullar yiyip doyacak, RABB’e yönelenler O’na övgü sunacak. Sonsuza dek ömrünüz tükenmesin!”,

BROWN, William P. (2014), **The Oxford Handbook of the Psalms**, 142.

⁷³⁵ **Tevrat**, Levililer, 22: 29-30;

“RABB’e şükran kurbanı sunduğunuz zaman, kabul edilecek biçimde sunun. Eti aynı gün yenecek, sabaha bırakılmayacak. RAB benim.”

⁷³⁶ **Tevrat**, Levililer, 17:11;

“Çünkü canlılara yaşam veren kandır. Ben onu size sunakta kendinizi günahattan bağışlatmanız için verdim. Kan yaşam karşılığı günah bağışlatır.”

üzerine zeytinyağı sürülmüş mayasız yufkalar ve yağla yoğrulmuş ince undan mayasız pideler de sunu ögesi (takdime) olarak kullanılmıştır.⁷³⁷

Sunu öğelerinin ve bunların sunuluş şeklinin ayrıntılı olarak anlatıldığı yazılı kodekste, sunu işlemi yapılırken nelere dikkat edilmesi gerektiği hakkındaki bilgilere de erişilmiştir. Buna göre; şükür kurbanlarında, sunu sahibi, vermiş olduğu her bir sunudan birini Tanrı'ya bağış takdimesi olarak sunmuş, yaptığı bu bağışı daha sonra ritüelin düzenlenmesinde görevli olan din adamına vermiştir.⁷³⁸

Esenlik sunusu başlığı altında incelenmesi gereken bir diğer sunu biçimi de “*neder*” ismiyle anılan kurbanlardır. Türkçe'ye “*adak kurbanı*” olarak çevrilmesi uygun olan bu terim; Tanrı'nın yardımıyla kurtulan bir kişinin Tanrı adına verdiği adak kurbanlarını ya da bunlara benzeyen sunuları (Tanrı için Tanrı'ya gönülden verilen hediye) tanımlamak için kullanılmıştır.

Diğer kurbansal sunu biçimlerinde olduğu gibi adak (neder) sunusunda da yapılması gereken bütün eylemler belli bir kurala bağlanmıştır. Eski Ahit'te bu kural ve kaideler tüm detaylarıyla anlatılmıştır. Sunu ögesi olarak kullanılacak hayvanın kusursuzluk ilkesi gözetilmeden seçilebileceği⁷³⁹ bu sunu tipinde, Tanrı adına kesilen hayvanın etinin ilk ve ikinci gün yenebileceği, üçüncü güne kalırsa yenmesinin artık mümkün olmayacağı, kalan parçaların yakılarak Tanrı'ya sunulması gerektiği gibi pek çok bilgiye de yine Tevrat'taki anlatımlar vasıtasıyla erişilmiştir.⁷⁴⁰

⁷³⁷ **Tevrat**, Levililer, 7: 12;

“Eğer adam sunusunu RABB'e şükretmek için sunuyorsa, sunusunun yanı sıra zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız pideler, üzerine zeytinyağı sürülmüş mayasız yufkalar ve iyice karıştırılmış ince undan yağla yoğrulmuş mayasız pideler de sunacak.”

⁷³⁸ **Tevrat**, Levililer, 7: 11-14;

“RABB'e sunulacak esenlik sunusunun yasası şudur: Eğer adam sunusunu RABB'e şükretmek için sunuyorsa, sunusunun yanı sıra zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız pideler, üzerine zeytinyağı sürülmüş mayasız yufkalar ve iyice karıştırılmış ince undan yağla yoğrulmuş mayasız pideler de sunacak. RABB'e şükretmek için, esenlik sunusunu mayalı ekmek pideleriyle birlikte sunacak. Her sunudan birini RABB'e bağış sunusu olarak sunacak ve o sunu, esenlik sunusunun kanını sunağa döken kâhinin olacak.”

⁷³⁹ **Tevrat**, Levililer, 22: 23;

“Organlarından biri aşırı büyümüş ya da yeterince gelişmemiş bir sığırı veya davarı dilek adağı olarak sunabilirsiniz. Ama gönülden verilen bir sunu olarak kabul edilmez.”

⁷⁴⁰ **Tevrat**, Levililer, 7:16-17;

“Biri gönülden verilen bir sunu ya da dilediği adağı sunmak istiyorsa, kurbanın eti adağın sunulduğu gün yenecek, artakalırsa ertesi güne bırakılabilecek. Ancak üçüncü güne bırakılan kurban eti yakılacak.”;

Tevrat, Levililer, 22: 18-23;

“Harun'la oğullarına ve bütün İsrail halkına de ki: İster İsraili olsun, ister İsrail'de yaşayan bir yabancı olsun, biriniz RABB'e dilek adağı ya da gönülden verilen bir sunu olarak yakmalık sunu

“Tôdâ” ve “neder” sunularından sonra, esenlik veya barış sunusu başlığı altında incelenmesi gereken son sunu çeşidi ise “nedābâ”dır. “Gönülden verilen kurban/atanma kurbanı” olarak tanımlanan bu sunu biçiminde, sunu ritüeli icra edilirken uyulması ve yapılması gerekenlerin tümü Kutsal Kitap’ta ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Kâhinlerin atanması başlığı altında anlatılan bu sunu çeşidinde, yapılması gereken tüm işlemler Harun ve oğulları kıssası üzerinden verilmiştir.⁷⁴¹

6.1.3.1.3. Kefaret sunusu/kurbanı: Hattât ve Āšām⁷⁴²

Kefaret, işlenen bir kusur ya da günahdan dolayı Tanrı’ya karşı mahcubiyet duyup O’ndan af dilemek ya da işlenen günaha karşı nefsi cezalandırmak niyetiyle yapılan herhangi bir ibadet davranışı demektir. Bu dinî terim İbranice’de “*kippēr*” kelimesiyle ifade edilmiştir.⁷⁴³ Aynı dilde “*tanzim etmek*” anlamına gelen “*kopher*” teriminden türetilen bu fiil,⁷⁴⁴ “*örtmek*” manasına işaret eden “*kpr*” fiil kökü esas

sunmak istiyorsa, sunusunun kabul edilmesi için kusursuz bir erkek sığır, koyun veya keçi sunmalı. Kusurlu olanı sunmayacaksınız. Çünkü kabul edilmeyecektir. Kim gönülden verilen bir sunuyu ya da dilek adağını yerine getirmek için RABB’e esenlik sunusu olarak sığır veya davar sunmak isterse, kabul edilmesi için hayvan kusursuz olmalı. Hiçbir eksiği bulunmamalı. Kör, sakat, yaralı, yarası irinli, kabuklu ya da uyuz bir hayvanı RABB’e sunmayacaksınız. Yakılan sunu olarak sunak üzerinde RABB’e böyle bir hayvan sunmayacaksınız. Organlarından biri aşırı büyümüş ya da yeterince gelişmemiş bir sığırı veya davarı dilek adağı olarak sunabilirsiniz. Ama gönülden verilen bir sunu olarak kabul edilmez.”

⁷⁴¹ **Tevrat**, Levililer, 8: 22-36;

“Sonra öteki koçu, atanma sunusu olarak sunulacak koçu getirdi. Harun’la oğulları ellerini koçun başına koydular. Musa koçu kesti. Kanını Harun’un sağ kulak memesine, sağ elinin ve sağ ayağının başparmaklarına sürdü. Sonra Harun’un oğullarını öne çıkardı. Onların da sağ kulak memelerine, sağ ellerinin ve ayaklarının başparmaklarına kan sürdü. Artan kanı sunağın her yanına döktü. Hayvanın yağın, kuyruk yağın, bağırsak ve içkembe yağlarını, karaciğer perdesini, böbreklerini, böbrek yağlarını ve sağ budunu aldı. Sonra RABB’in huzurunda bulunan mayasız ekmek sepetinden bir ekmek, yağlı pide ve yufka alıp hayvanın yağlarının ve sağ budunun üzerine koydu. Hepsini Harun’la oğullarının eline verdi. Bunları RABB’in huzurunda sallamalık sunu olarak salladı. Sonra ellerinden alıp sunakta yakmalık sununun üzerinde yaktı. Bunlar atanma sunusu, RABB’i hoşnut eden koku ve RAB için yakılan sunuydu. Bundan sonra Musa döşü aldı ve sallamalık sunu olarak RABB’in huzurunda salladı. Atanma sunusu olarak sunulan koçtan Musa’nın payına düşen buydu. Musa her şeyi RABB’in buyurduğu gibi yaptı. Musa mesh yağın ve sunağın üzerindeki kanı alıp Harun’la oğullarının ve giysilerinin üzerine serpti. Böylece Harun’u, oğullarını ve giysilerini kutsal kılmış oldu. Sonra Harun’la oğullarına, “Eti Buluşma Çadırı’nın giriş bölümünde haşlayın” dedi, “Eti Harun’la oğulları yiyecek’ diye buyurmuştum. Atanma sunularının bulunduğu sepetteki ekmekle birlikte onu orada yiyin. Etten ve ekmekten artanı yakın. Atanma günleriniz doluncaya kadar, yedi gün boyunca Buluşma Çadırı’nın giriş bölümünden ayrılmayın. Çünkü atanmanız yedi gün sürecek. Bugün yapılan her şeyi günahlarınızı bağışlatmak için RAB buyurdu. Yedi gün boyunca gece gündüz Buluşma Çadırı’nın giriş bölümünde bekleyecek, RABB’in buyruğunu yerine getireceksiniz. Öyle ki, ölmeyesiniz. Bana böyle buyruk verildi. Böylece Harun’la oğulları RABB’in Musa aracılığıyla verdiği bütün buyrukları yerine getirdiler”;

Tevrat, Mısır’dan Çıkış, 29: 1-37.

⁷⁴² NORDELL, P. A. (1889), “Old Testament Word-Studies; 7. Sacrifice and Worship”, 259-260.

⁷⁴³ DOUGHERT, Kenneth F. (1964), “Atonement and Scripture”, 19.

⁷⁴⁴ COPPEDGE, Allan (2009), **Portraits of God: A Biblical Theology of Holiness**, 315.

alınarak çoğaltılmıştır.⁷⁴⁵ Ancak Kutsal Kitap'ta geçen “*kefare*t” terimi, etimolojik olarak konuyla ilgili bilgi veren lügat ve diğer yazılı kaynaklardakinden biraz daha geniş bir bağlama sahiptir. Buna göre kefare, genel bir anlatım biçimi olarak “*günahları örtme*”, “*temizleme veya silme, bozma*”⁷⁴⁶ ya da bir uzlaşmayı tamamlayan unsur olmadan sağlanan “*geçici antlaşma*” manasında kullanılmıştır.⁷⁴⁷

Musevilik inanç sistemini oluşturan kutsal emirler, hem inananlarına Yaratan hakkında bilgi vermiş, hem de onlara kul olma bilinci içerisinde yapmaları ve yapmamaları gerekenleri detaylarıyla anlatmıştır; böylelikle doğru olma yolunda ilerlemesi gereken insanın Tanrı ile arasında manevi bir ilişki tanzim etmiştir. II. Mabad sonrası çok fazla uygulama dâhilinde olan kefare kurbanlarının da tıpkı kutsal emirlerin taşıdığı olduğu bu misyon gibi bir işlev yüklendiği, Yaratan ve yaratılan arasında bir manevi yaklaşma sağladığı söylenebilir.

Tanrı ve insan, yapılan bir ahitle bir birliktelik ve uzlaşma sağlamıştır. Tanrı uzlaşma için imkân yaratmış; kul ise elde etmiş olduğu bu imkânı değerlendirebilmek, sağlanan iletişim ve uzlaşmanın devamını getirebilmek için ona verdiği sözlerle bunun teminatını elde etmek istemiştir. Kefaret kurbanları, herhangi bir sebeple bu uzlaşmanın güvencesini bozan insanın, işlemiş olduğu günah sonucu yıkılan çift taraflı antlaşmayı yenilemek (tövbe etmek burada önemli bir noktadır), bu antlaşmanın yeniden sağlanması, bozulan ahdin yeniden tesis edilmesi için verilen kurbanlar olarak tanımlanmıştır.

Kefaret amacıyla yapılan her türlü dini eylem, suçu işleyen insanın günahından arınmasına ve sadece manevi olarak da olsa insanın hissettiği kirlilikten kurtulmasına vesile olmuştur. İnsanın Tanrı'yla yeniden belli bir iletişim sağlamasına araç olarak hizmet eden bu eylemler içerisinde, bir ritüel olarak düzenlenen kurbansal sunuların

⁷⁴⁵ GILDER, William K. (2004), **Blood Ritual in the Hebrew Bible: Meaning and Power**, 28.

⁷⁴⁶ **Tevrat**, Yeşeya, 27: 9;

“Böylece Yakup soyunun suçu bağışlanacak. Günahlarından bağışlanmasının sonucu şöyle olacak: Sunağın taşlarını tebeşir taşı gibi un ufak ettiklerinde ne Tanrı’ya Aşera’yı simgeleyen sütun ne de buhur sunağı kalacak.”;

Tevrat, Yeremya, 18: 23;

“Beni öldürmek için kurdukları düzenlerin hepsini biliyorsun, ya RAB. Bağışlama suçlarını, günahlarını önünden silme. Yığılıp kalsınlar senin önünde; öfkeliyken uğraş onlarla.”

⁷⁴⁷ HARRIS, R. Laird Harris (1961), “The Meaning of ‘Kipper’, Atone,” 3.

önemli bir yeri vardır. Bu konuyla ilgili olarak Museviliğin temel kaynağı Tevrat'ta çeşitli bilgiler verilmiştir.⁷⁴⁸

Kefaret kurbanları başlığı altında incelenen kurbanlar, uygulamada izlenen farklı yol ve yöntemlerden dolayı farklı isimlerle adlandırılan türlere ayrılmıştır. Günah sunusu olarak icra edilen “*hattāt*” ve Tanrı'nın memnuniyetsizliğine sebep olacak herhangi bir olay sonrasında telafi kurbanları adı altında sunulan “*āšām*” bu durumu örnekleyen biçimler olarak karşımıza çıkmıştır.

“Bilinçsiz işlenen günah sunusu” olarak tanımlayabileceğimiz sunu biçimi,⁷⁴⁹ İbrani dilinde “*hattāt*”⁷⁵⁰ terimiyle isimlendirilmiştir.⁷⁵¹ Tanrı'nın koyduğu emir ve yasaklara uymayan kişiler, pişmanlık duygusunun tesiriyle işlediği günahlardan azâde olmak, temizlenmek, arınmak⁷⁵² amacıyla bu sunu tipine başvurmuştur. Tanrı adına, O'nun rızasını kazanma amacıyla yapılan bu sunuyla bağışlanacaklarına

⁷⁴⁸ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 36;

“Günah bağışlatmak için günah sunusu olarak her gün bir boğa sunacaksın. Sunağı arındırmak için günah sunusu sun, kutsal kılmak için de mesh et.”;

Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 30: 10;

“Harun yılda bir kez sunağın boynuzları üzerinde arınma töreni yapacak. Kuşaklarınız boyunca yılda bir kez günah sunusunun kanıyla sunağı arındıracak. Sunak ben, RAB için çok kutsaldır.”

⁷⁴⁹ **Tevrat**, Levililer, 4: 1-15;

“RAB Musa'ya şöyle dedi: İsrail halkına söyle: Biri buyruklarımdan birinde yasakladığım bir şeyi yapar, bilmeden günah işlerse; yağla kutsanmış kâhin günah işleyerek halkını da suçlu kılar, işlediği günahı otürü RABB'e günah sunusu olarak kusursuz bir boğa sunmalı. Boğayı Buluşma Çadırı'nın girişi bölümüne, RABB'in önüne getirip elini onun başına koymalı ve RABB'in huzurunda onu kesmeli. Mesh edilmiş kâhin boğa kanının birazını Buluşma Çadırı'na götürecektir.”;

Tevrat, Levililer, 4: 13;

“Eğer bütün İsrail topluluğu bilmeden günah işler, RABB'in buyruklarından birinde yasaklanmış olanı yaparsa durum gözden kaçsa bile suçlu sayılır.”;

Tevrat, Levililer, 4: 17-23;

“Mayayla pişirilmemeli. Bunu yakılan sunulardan, kâhinlerin payı olarak verdim. Suç sunusu, günah sunusu gibi bu da çok kutsaldır. Harun soyundan gelen her erkek ondan yiyebilir. RAB için yakılan sunularda onların kuşaklar boyunca sonsuza dek payları olacak. Sunulara her dokunan kutsal sayılacak. RAB Musa'ya şöyle dedi: “Harun kâhin olarak mesh edildiği gün, Harun'la oğulları tahıl sunusu olarak RABB'e yarısı sabah, yarısı akşam olmak üzere, onda bir efa[i] ince un sunacaklar. Bu sürekli bir sunu olacak. Zeytinyağıyla iyice yoğrulup sacda pişirilecek. Tahıl sunusunu getirip RABB'i hoşnut eden koku olarak pişmiş parçalar halinde sunacaklar. Bunu Harun soyundan gelen mesh edilmiş kâhin RABB'e sunacak. Sürekli bir kural olacak bu. Sununun tümü yakılacak. Kâhinin sunduğu her tahıl sunusu yakılmalı, hiç yenmemeli.”

⁷⁵⁰ **Tevrat**, Levililer, 10: 17;

“Musa günah sunusu olarak sunulacak tekeyi soruşturdu, yakılmış olduğunu öğrenince, Harun'un sağ kalan oğulları Elazar'la İtamar'a çok öfkelenildi, “Neden günah sunusunu kutsal yerde yemediniz?” diye sordu, “O çok kutsaldır. Topluluğun suçunu üstlenmesi ve günahlarını bağışlatmanız için RAB onu size vermişti.”

⁷⁵¹ Bu sunu tipi hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. KIM, Gyung-Yul-VENTER, Pieter M. (2013), “The Disposal of the Hattat Flesh”, **HTS Theologiese Studies/Theological Studies**, Vol. 69, No. 1, South Africa: 1-10.

⁷⁵² BARTH, Christoph-BARTH, Marie-Claire (1991), **God with Us: A Theological Introduction to the Old Testament**, 150.

inanan Museviler,⁷⁵³ bunun yanı sıra Tanrı'yla aralarında var olan fakat günahları sebebiyle zedelenen ilişkilerinin de bu şekilde onarılmış olacağını düşünmüşlerdir.

Tanrı tarafından makbul görüldüğüne inanılan günah sunusunda; sununun düzenlenişi, neyin, kim tarafından, nasıl sunulması gerektiği; bütün bunlar yapılırken hangi kuralların gözetileceği, süreç içerisinde takibi zorunlu olan hallerin nasıl sıralandığı gibi konuyla ilgili pek çok husus, kutsal kitap Tevrat'ta tüm ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Tevrat'taki emirlerden edinilen ilk bilgiler, belli bir niyet güdülerek sunulacak olan sunu ögesinin cins, cinsiyet, yaş, kusursuzluk gibi temel özellikleriyle ilgilidir. Günah (*hattāt*) sunusunda, kurbanı sunacak olan kişinin sosyal statüsünün sunu ögesinin belirlenmesinde oldukça etkili bir rolü olduğu tespit edilmiştir.⁷⁵⁴ Buna göre; oluşan hiyerarşide ilk sırada din adamları (hahamlar, rabbiler) yer almıştır; Kendileriyle beraber rehberlik ettikleri toplumu da günaha sokacaklarına inanıldığı için, toplum nezdinde önemli bir misyon üstlenen bu kişilerin, işledikleri günaha bedel olarak genç bir boğa kurban etmeleri gerekmiştir.⁷⁵⁵ Tanrı'nın emirlerine itaat etmeyip O'nunla sağlanan manevi yakınlık ilişkisinin zedelenmesine sebebiyet verecek herhangi bir durum ya da olay içerisine giren ve bu durumdan haberdar edilen kişi eğer bir yönetici ise; günahlarına kefarete olarak bir erkek keçi sunması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁵⁶

Din adamları ve yönetici kesim için belirlenen günah sunusu hayvanları Tevrat'ta bu şekilde anlatılırken, sosyal yapının alt tabakasını oluşturan kişi ve kurumlar için kurallar şu şekilde sıralanmıştır:

⁷⁵³ **Tevrat**, Levililer 4:1-35; **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış 29:14, **Tevrat**, Levililer 8:2; **Tevrat**, Levililer, 16; PATTERSON, Jane Lancaster (2015), **Keeping the Feast: Metaphors of Sacrifice in 1 Corinthians and Philippians**, 45.

⁷⁵⁴ <https://jewsforjesus.org/publications/newsletter/newsletter-nov-2008/two-types-of-biblical-offerings/> (15.02.2019).

⁷⁵⁵ **Tevrat**, Levililer, 4: 3;

“Yağla kutsanmış kâhin günah işleyerek halkını da suçlu kılar, işlediği günahıtan ötürü RABB'e günah sunusu olarak kusursuz bir boğa sunmalı.”

⁷⁵⁶ **Tevrat**, Levililer, 4: 23-24;

“İşlediği günah kendisine açıklanırsa, sunu olarak kusursuz bir teke getirmeli. Elini tekenin başına koymalı ve yakmalık sunuların kesildiği yerde RABB'in huzurunda onu kesmeli. Bu bir günah sunusudur.”

Günah işleyen, işlediği günahı haberdar edilen ve bundan arınmak isteyen sade bir vatandaş bir dişi keçi veya bir kuzu;⁷⁵⁷ belirtilen sunu öğelerini alamayacak kadar ekonomik anlamda sıkıntıda olan kişiler, biri yakmalık diğeri günah sunusunun bedeli olmak üzere, iki kumru veya iki yavru güvercin;⁷⁵⁸ kuşlarla yapılacak sunuya bile mali gücü yetmeyen kişiler ise yine yakmalık sunusu olmak üzere 1/10 efa miktarında un⁷⁵⁹ sunacaktır.

Günah sunularında sunu ögesi olarak seçilen nesnelerin özellikleri kısaca böyledir. Ancak bu emirler vasıtasıyla bildirilen bir diğeri konu da ritüelin eyleme geçiş süreci ve bu sürecin işleyiş şeklidir.

İşlediği kusur veya günahı dolay af için Tanrı'ya kurban sunan kişi, bu eylemi kendisinin yaptığını gösteren sembolik bir hareketle elini hayvanın başının üzerine koyar.⁷⁶⁰ Hayvan, altar masasının kuzey yönünde boğazlanmak suretiyle kurban edilir.⁷⁶¹ Kesilen hayvanın kanı, sunuda görev alan yetkili tarafından mezbah tütsülüklerine sürülür.⁷⁶² Din adamı sunu masasına kanı sürmüş,⁷⁶³ geri kalan kısmı ise altar masasının tabanına dökmüştür. Günah sunularında en son aşama ise sunulan

⁷⁵⁷ **Tevrat**, Levililer, 4: 27-28;

“Eğer halktan biri RABB’in buyruklarından birinde yasak olanı yapar, bilmeden günah işlerse, suçlu sayılır. İşlediği günah kendisine açıklanırsa, günahından ötürü sunu olarak kusursuz bir dişi keçi getirmeli.”;

Tevrat, Levililer, 4: 32;

“Eğer biri günah sunusu olarak bir kuzu getirirse, kuzu dişi ve kusursuz olmalı.”

⁷⁵⁸ **Tevrat**, Levililer, 5: 7;

“Eğer kuzu alacak gücü yoksa, suçuna karşılık biri günah sunusu, öbürü yakmalık sunu olmak üzere RABB’e iki kumru ya da iki güvercin sunmalı.”

⁷⁵⁹ **Tevrat**, Levililer, 5: 11-12;

“Eğer iki kumru ya da iki güvercin alacak gücü yoksa, günahına karşılık günah sunusu olarak onda bir efa[i] ince un getirmeli. Üzerine zeytinyağı dökmemeli, günnük de koymamalı; çünkü bu günah sunusudur. Onu kâhine vermeli. Kâhin anılma payı olarak bir avuç dolusu alıp sunakta, RAB için yakılan sunuların üzerinde yakacak. Bu günah sunusudur.”

⁷⁶⁰ **Tevrat**, Levililer, 4: 24;

“Elini tekenin başına koymalı ve yakmalık sunuların kesildiği yerde RABB’in huzurunda onu kesmeli. Bu bir günah sunusudur.”

⁷⁶¹ **Tevrat**, Levililer, 1: 11;

“Onu sunağın kuzeyinde, RABB’in önünde kesmeli. Harun soyundan gelen kâhinler kanı sunağın her yanına dökcekler.”

⁷⁶² Günah sunularında kanın sunuyu sunan kişi tarafından dokunulmaz olduğu kanaatine varılmıştır. Yani sunuyu sunan kişi kana dokunamamış eylemsel olarak sunuyu gerçekleştiren din adamı bu imkâna sahip olabilmiş hatta sunulan hayvanın etinden bir tek o yiyebilmiştir. Ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Levililer, 5: 13;

“Kâhin kişinin günahını bağışlatacak ve kişi bağışlanacak. Tahıl sunusunda olduğu gibi, artakalan un kâhinin olacaktır.”

⁷⁶³ Kuş sunularında kan, altar masasına sürülmemiş masanın kenarına serpilmiştir. Bkz. **Tevrat**, Levililer, 5: 9;

“Sununun kanından birazını sunağın yan yüzüne serpmeli. Artakalan kan sunağın dibine akıtılmalı. Bu günah sunusudur.”

hayvanın eti ve yağı hakkında belirlenen hükümlerle biçimlenmiştir. Komünyon kurbanlarında olan uygulamaya benzer bir uygulama bu sunu tipinde de icra edilmiştir. Hayvanın iç organları üzerindeki yağlı zarı, bağırsak ve işkembe yağları, böbreği, karaciğer ve böbrek üzerine uzanan yağlı perde gibi kısımları yakmalık sunu olarak sunulmuştur.⁷⁶⁴

İbranice’de “*kusur*” ve “*suç*” manasına gelen “*šm*” kökünden türetilen; isim olarak “*suçlu*”, fiil olarak ise “*suçlu olmak*” anlamlarına işaret eden ve yine aynı dilde “*āšhām*” terimiyle nitelenen “suç sunusu,” Musevilikte yer alan bir diğer önemli kurban çeşididir.⁷⁶⁵ Teolojik ve etnolojik sahada araştırma yapanlar arasında “*günah sunusu*” ile farkının ihtilaf konusu olduğu “*suç sunusu*”;⁷⁶⁶ Tanrı katında değerli olan herhangi bir şeye zarar verme, sosyal hayattaki ikili ilişkiler bağlamında karşıdaki kişiye zarar verecek herhangi bir olayın içerisinde yer alma, kişilerin hak ve emanetlerine tecavüz etme, hırsızlık yapma ve bu suçu reddederek yalan yere yemin etme,⁷⁶⁷ köle bir kadınla cinsel temasta bulunma⁷⁶⁸ gibi durumlarda, suçluluk duygusunun giderilmesi için Tanrı adına verilen kefaret kurbanlarını kapsamaktadır.

⁷⁶⁴ **Tevrat**, Levililer, 4: 8-10;

“*Günah sunusu olarak adanan boğanın bütün yağını alacak. Bağırsak ve işkembe yağlarını, böbrekleri, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan perdeyi, esenlik sunusu olarak sunulan sığırda olduğu gibi ayıracak. Bunları yakmalık sunu sunağı üzerinde yakacak.*”

⁷⁶⁵ MILGROM, Jacob (1976), **Cult and Conscience: The Asham and the Priestly Doctrine of Repentance The Asham and the Priestly Doctorine of Repetance**, 3.

⁷⁶⁶ DUNNILL, John (1993), **Covenant and Sacrifice in the Letter to the Hebrews (Society for New Testament Studies Monograph Series)**, 93.

⁷⁶⁷ **Tevrat**, Levililer, 5: 14-19;

“*RAB Musa’ya şöyle dedi: “Eğer biri RABB’e adanmış nesnelere el uzatır, bilmeden günah işlerse, suç sunusu olarak RABB’e küçükbaş hayvanlardan kusursuz bir koç getirmeli. Değeri gümüş şekelle[i], tapınak şekeliyle ölçülmeli. Adanmış nesneler konusunda işlediği günahın karşılığını ödemeli ve beşte birini üzerine ekleyip kâhine vermeli. Kâhin suç sunusu olan koçla kişinin günahını bağışlatacak ve kişi bağışlanacak. “Eğer biri günah işler, RABB’in buyruklarından birinde yasak olanı yaparsa, bilmeden yapsa bile, suç işlemiş olur; suçunun bedelini ödeyecektir. Kâhine suç sunusu olarak küçükbaş hayvanlardan belli değeri olan kusursuz bir koç getirmeli. Kâhin kişinin bilmeden işlediği günahı bağışlatacak ve kişi bağışlanacak. Bu suç sunusudur. Kişi gerçekten RABB’e karşı suç işlemiştir.”;*

Tevrat, Levililer, 6: 1-7;

“*RAB Musa’ya şöyle dedi: “Eğer biri günah işler, RABB’e ihanet eder, kendisine emanet edilen, rehin bırakılan ya da çalıntı bir mal konusunda komşusunu aldatır ya da ona haksızlık ederse, kayıp bir eşya bulup yalan söylerse, yalan yere ant içerse, yani insanların işleyebileceği bu suçlardan birini işlerse, günah işlemiş olur ve suçlu sayılır. Çaldığı ya da haksızlıkla ele geçirdiği şeyi, kendisine emanet edilen ya da bulduğu kayıp eşyayı, ya da hakkında yalan yere ant içtiği şeyi, üzerine beşte birini de ekleyerek, suç sunusunu getirdiği gün sahibine geri vermeli. RABB’e suç sunusu olarak kâhine belli değeri olan kusursuz bir koç getirmeli. Kâhin RABB’in huzurunda onun günahını bağışlatacak; işlediği suç ne olursa olsun kişi bağışlanacak.”;*

Tevrat, Levililer, 7: 1-10;

“*Çok kutsal olan suç sunusunun yasası şudur: Suç sunusu yakmalık sununun kesildiği yerde kesilecek ve kanı sunağın her yanına dökülecek. Hayvanın bütün yağı alınacak, kuyruk yağı, bağırsak ve*

Diğer sunu biçimlerinde olduğu gibi, Tevrat'ta yer alan emirler vasıtasıyla içerik ve uygulama biçimiyle alakalı geniş bilgilere erişebildiğimiz suç sunusunda (āšhām), sunu ögesi olarak kullanılacak canlı varlık ya da cansız nesnelerin neler olduğu ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Diğer sunu biçimlerinin aksine, bu sunu tipinde, suçun mahiyeti ve kapsamının sunu öğelerinin üzerinde belirleyici bir rol oynadığı tespit edilmiştir.

Kutsal emirle yasaklanan, emrin içeriğinden haberdar olduğu halde bilinçli bir şekilde suça teşebbüs eden, sosyal hayatındaki insani ilişkileri güven kaybına yol açacak kasıtlı hareketlerle zedeleyen, birinin malına zarar veren, bu durumu yalan söyleyerek örbast etmeye çalışan, haksız yere mal elde eden kişinin, bu sunu kapsamında, elde ettiği malı beşte bir fazlasıyla gerçek sahibine vermesi;⁷⁶⁹ maddi olarak kesilen bu cezadan sonra, işlemiş olduğu günahlara kefarete olması için kusursuzluk ilkesini gözeterek bir koç getirmesi⁷⁷⁰ ve bunu kâhin aracılığıyla Tanrı'ya sunması gerektiği bildirilmiştir.⁷⁷¹

Sürecin işleyişi hakkında şu bilgilere erişilmiştir: Kutsal metinde belirtildiği şekilde, bir koç suç sahibi tarafından kâhine getirilmiştir. Kâhin, koçu bir mezbah önünde boğazlamış, akan kanı mezbahın üzerine serpmiştir. Daha sonra hayvanın bağırsak ve iškembe yağlarını, böbrekleri, böbrek yağlarını, karaciğerden böbreklere uzanan yağlı perdeyi yakmalık sunu olarak altar masası üzerinde Tanrı'ya sunmuştur. Hayvanın geri kalan kısmı, kâhin ve kâhinin soyundan gelen erkekler tarafından

işkembe yağları, böbrekleri, böbrek yağları, karaciğerden böbreklere uzanan perde ayrılacak. Kâhin bunların hepsini sunak üzerinde, RAB için yakılan sunu olarak yakacak. Bu suç sunusudur. Kâhinler soyundan gelen her erkek bu sunuyu yiyebilir. Sunu kutsal bir yerde yenecek, çünkü çok kutsaldır. "Suç ve günah sunuları için aynı yasa geçerlidir. Et, sunuyu sunarak günahı bağışlatan kâhinindir. Yakmalık sununun derisi de sunuyu sunan kâhinindir. Fırında, tavada ya da sacda pişirilen her tahıl sunusu onu sunan kâhinin olacak. Zeytinyağıyla yoğrulmuş ya da kuru tahıl sunuları da Harunoğulları'na aittir. Aralarında eşit olarak bölüşülecektir."

⁷⁶⁸ **Tevrat**, Levililer, 19: 20-22;

"Bir adam bir cariyeyle yatarsa, eğer kadın nişanlı, bedeli ödenmemiş ya da azat edilmemişse, ikisi de cezalandırılacak ama öldürülmeyecek. Çünkü kadın özgür değildir. Adam RABB'e, Buluşma Çadırı'nın giriş bölümüne, suç sunusu olarak bir koç getirecek. Kâhin bu koçla adamın işlediği günahı RABB'in önünde bağışlatacak ve adam bağışlanacak."

⁷⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Tevrat**, Levililer, 5: 14-16, 7: 1-7.

⁷⁷⁰ Yapılan sunu toplum ya da birden fazla fert için yapılmamıştır. Burada yapılan sunu bir tek şahıs adına yapılmıştır. Kuralları belli olan sunuda, sunu ögesi olarak kullanılacak olan hayvanın sadece koçtan oluşması bu anlamda dikkat çekicidir ve sunu için önemli bir ayrıntı olarak kabul edilmelidir.

⁷⁷¹ **Tevrat**, Levililer, 6: 4-7;

"...günah işlemiş olur ve suçlu sayılır. Çaldığı ya da haksızlıkla ele geçirdiği şeyi, kendisine emanet edilen ya da bulduğu kayıp eşyayı, ya da hakkında yalan yere ant içtiği şeyi, üzerine beşte birini de ekleyerek, suç sunusunu getirdiği gün sahibine geri vermeli. RABB'e suç sunusu olarak kâhine belli değeri olan kusursuz bir koç getirmeli. Kâhin RABB'in huzurunda onun günahını bağışlatacak; işlediği suç ne olursa olsun kişi bağışlanacak."

kutsal bir alanda yenmiştir. Tevrat'ta kişinin günahını bağışlatanın kâhin olduğuna işaret edilmesi, etin sadece kâhin ve onun soyundan gelen erkekler tarafından yenmesinin izahını oluşturmuştur.⁷⁷²

6.1.3.2. Kansız kurbanlar

Tüm dönemlerde ve toplumlarda olduğu gibi, Musevilikte de Tanrı inancı dinin merkezidir. İnsan, Tanrı'yı kendi güç sınırlarını aşan bir kudretin sahibi olarak tanımlamış, her ne kadar görmese de, şekil olarak belli kalıplar içine sokamasa da, akıl vasıtasıyla onu daha iyi anlamaya çalışmıştır. İlkel dönemlerde insanlar inandıkları bu yaratıcı ve üstün güce bazı somut özellikler yüklemiştir. Kişileştirdikleri, insani vasıflarla nitelendirdikleri Tanrı'nın tıpkı kendileri gibi bazı gereksinimleri olduğunu düşünen ilkel toplumlar, farklı sunu öğeleri kullanarak O'na çeşitli kurbanlar/takdimeler (her türlü canlı ve cansız madde ya da varlık) sunmuşlardır. Kansız kurbanlar başlığı altında düzenlenen ritüellerde takdime olarak Tanrı'ya tahıl, şarap, süt, bal, tütüsü, ekmek vs. gibi yiyecek ve içecekler sunulmuş, böylece hem Tanrı'nın ihtiyaçlarının giderileceği hem de onunla iyi ilişkiler içerisinde olunabileceği düşünülmüştür.⁷⁷³ Genel bir kaide olarak tüm toplumlarda var olduğu bilgisine erişilen bu sunu türü, Musevilikte de önemli bir sunu biçimi olarak yer almıştır.

⁷⁷² **Tevrat**, Levililer, 7: 1-8;

Çok kutsal olan suç sunusunun yasası şudur: Suç sunusu yakmalık sununun kesildiği yerde kesilecek ve kanı sunağın her yanına dökülecek. Hayvanın bütün yağı alınacak, kuyruk yağı, bağırsak ve işkembe yağları, böbrekleri, böbrek yağları, karaciğerden böbreklere uzanan perde ayrılacak. Kâhin bunların hepsini sunak üzerinde, RAB için yakılan sunu olarak yakacak. Bu suç sunusudur. Kâhinler soyundan gelen her erkek bu sunuyu yiyebilir. Sunu kutsal bir yerde yenecek, çünkü çok kutsaldır. Suç ve günah sunuları için aynı yasa geçerlidir. Et, sunuyu sunarak günahı bağışlatan kâhinindir. Yakmalık sununun derisi de sunuyu sunan kâhinindir."

⁷⁷³ J. H. D. D., KURTZ (2004), **Sacrificial Worship of The Old Testament**, 281.

6.1.3.2.1. Hububat ve yiyecek takdimesi: “Minha”⁷⁷⁴

Musevilikte; anlamı, amacı ve yapılışı bakımından farklılık arz eden bir diğer sunu çeşidi de “minha” terimiyle ifade edilen sunulardır. “Mnh (vermek)” fiil kökünden türetilen, “hediye/armağan etmek”,⁷⁷⁵ “kutsal olan/kutsallaştırılan bir şeyi Tanrı’ya vermek” anlamında kullanılan kelime,⁷⁷⁶ esasında kanlı kurban sunusuna alternatif olarak geliştirilen,⁷⁷⁷ bazı durumlarda ise kanlı kurban sunularıyla birlikte Tanrı’ya sunulan yağla yoğrulmuş un ve şarap sunusunu tanımlamada kullanılmıştır.⁷⁷⁸

Farklı malzeme kullanımını ve düzenlenen dini merasimde farklı yol ve yöntemlerin takibini gerekli kılan hububat ve yiyecek takdimesi (minha);⁷⁷⁹ Hasat Bayramı’nda,⁷⁸⁰ ateşte sunulan günlük sunularda,⁷⁸¹ kanlı kurban başlığı altında

⁷⁷⁴ **Tevrat**, Levililer, 2: 1-16;

"Biri RABB'e tahıl sunusu getirdiği zaman, sunusu ince undan olmalı. Üzerine zeytinyağı dökerek ve günnük koyarak unuyu Harun soyundan gelen kâhinlere götürmeli. Kâhin avuç dolusu ince un, zeytinyağı ve bütün günnüğü alıp sunağın üzerinde anılma payı olarak yakacak. Bu yakılan sunu ve RABB'i hoşnut eden kokudur. Tahıl sunusundan artakalan Harun'la oğullarına bırakılmalı. RAB için yakılan bir sunu olduğundan çok kutsaldır. "Eğer fırında pişirilmiş tahıl sunusu sunuyorsan, zeytinyağıyla yoğrulmuş ince undan yapılmış mayasız pideler ya da üzerine yağ sürülmüş mayasız yufkalar olmalı. Eğer sunu sacda pişirilmiş tahıl sunusu ise, zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız ince undan yapılmalı. Onu sunarken parçalara ayırıp üzerine zeytinyağı dökeceksin. Bu tahıl sunusudur. Eğer sunu tavada pişirilmiş tahıl sunusu ise, ince un ve zeytinyağıyla yoğrulmuş olmalı. Böyle yapılmış tahıl sunusunu RABB'e sunmak için getirip kâhine vereceksin. Kâhin de onu sunağa götürecektir. Anılma payı olarak tahıl sunusundan bir parça alıp yakılan sunu ve RABB'i hoşnut eden koku olarak sunak üzerinde yakacak. Tahıl sunusundan artakalan Harun'la oğullarına bırakılmalı. RAB için yakılan bir sunu olduğundan çok kutsaldır. "RABB'e sunacağınız tahıl sunularının hiçbirine maya katılmamalı. Çünkü RAB için yakılan sunu içinde hiçbir zaman maya ya da bal yakılmamalı. Bunları ilk ürünlerinizin sunusu olarak RABB'e sunabilirsiniz. Ancak RABB'i hoşnut eden koku olarak sunak üzerinde sunulmamaları gerekir. Bütün tahıl sunularını tuzlayacaksınız. Tanrı'nın sizinle yaptığı antlaşmayı simgeleyen tuzu tahıl sunularından hiç eksik etmeyeceksiniz. Bütün sunulara tuz katacaksınız. "Eğer RABB'e ilk ürünlerin tahıl sunusunu getiriyorsan, kavrulup dövülmüş, taze devşirilmiş buğday başakları sunacaksın. Üzerine zeytinyağı ve günnük koyacaksın. Tahıl sunusudur bu.

Kâhin biraz dövülmüş buğday ve zeytinyağı alıp günnüğün tümüyle birlikte anılma payı olarak yakacak. RAB için yakılan sunudur bu."

⁷⁷⁵ **Tevrat**, Yaratılış 32: 20;

"Kulun Yakup arkamızdan geliyor' diyeceksiniz." "Önden göndereceğim armağanla onu yatıştırır, sonra kendisini görürüm. Belki beni bağışlar" diye düşünüyordu."

⁷⁷⁶ GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, 5.

⁷⁷⁷ Tevrat'ta geçen emirlerde tüm ayrıntılarıyla anlatılan minha sunusu, aslında bir tahıl sunusu olarak da tanımlanabilir.

⁷⁷⁸ WEGNER, Paul D. (2009), **Using Old Testament Hebrew in Preaching: A Guide for Students and Pastors**, 82.

⁷⁷⁹ Tevrat'ta geçen emirlerde detaylarıyla anlatılan bu sununun temelini -her ne kadar Tanrı tarafından Habil'in ilk doğan kuzuyu kurban ettiği sunu kabul edilse de- Habil ile Kâbil hikâyesinin devamına ilişkilendirmek de mümkündür. Ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Levililer, 2:1-3; SASSOON, I. S. D. (2001), **Destination Torah: Notes and Reflections on Selected Verses from the Weekly Torah Readings**, 8.

⁷⁸⁰ **Tevrat**, Levililer, 23: 18;

incelenen ve bu başlık altında yapılan tüm yakmalık sunularda,⁷⁸² bütünleştirici bazen de tek başına önemli bir misyon yüklenerek tatbiki zorunlu olan bir sunu çeşidi olarak karşımıza çıkmıştır.

Hububat ve yiyecek takdimesini içeren *minha* törenleri, tıpkı diğer sunu tiplerinde olduğu gibi belli kurallar ve özellikler gözetilerek düzenlenmiştir. İçerik ve uygulama aşaması farklı olan bu sunuda doğal olarak farklı sunu öğeleri öne çıkmıştır. Hububat ve yiyecek takdimesinde sunu ögesi olarak kullanılacak temel malzemeleri buğday unu,⁷⁸³ zeytinyağı ve günnük adı verilen tahıl oluşturmıştır. Bazı zamanlarda bu malzemeler arasında suyun da yer aldığı tespit edilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, her biri ayrı kategoride değerlendirilen bu malzemeler karıştırılmış ve elde edilen karışım Tanrı'ya takdim edilmiştir.⁷⁸⁴

Hububat ve yiyecek takdimeleriyle (*minha*) ilgili Tevrat'ta yer alan emirler incelendiğinde, takdimelerin Tanrı'ya üç farklı biçimde sunulduğu tespit edilmiştir.⁷⁸⁵ Süreç, Tevrat'tan elde edilen bilgiyle şu şekilde özetlenebilir:

Bir kimse Tanrı'ya takdime olarak tahıl sunacaksa, sunacağı öğeyi ince undan yapmalıdır. Üzerine zeytinyağı dökmeli ve son aşamada elde edilen bu karışımın üzerine günnük dökmelidir. Hazırlanan karışım, Harun soyundan gelen kâhinlere getirilmelidir. Kâhin avuç dolusu ince un, zeytinyağı ve bütün günnüğü alıp anılma payı olarak sunağın üzerinde ateşte yapılan takdime şeklinde sunulmalıdır. Tahıl sunusundan artakalanlar Harun'la oğullarına bırakılmalıdır. Malzemeleri farklı türden oluşan bu sunu tipinde Tanrı'yı memnun eden esas mesele, sunu öğesinin

“Ekmekle birlikte yakmalık sunu olarak RABB'e bir yaşında kusursuz yedi kuzu, bir boğa ve iki koç sunacaksınız. Tahıl sunusu ve dökmelik sunuyla sunulan bu sunu, yakılan sunu ve RABB'i hoşnut eden kokudur.”

⁷⁸¹ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 38-42;

“Düzenli olarak her gün sunağın üzerinde bir yaşında iki erkek kuzu sunacaksınız. Kuzunun birini sabah, öbürünü akşamüstü sunun. Kuzuyla birlikte dörtte bir hin[i] sıkma zeytinyağıyla yoğrulmuş onda bir efa[ii] ince un ve dökmelik sunu olarak dörtte bir hin şarap sunacaksınız. Öbür kuzuyu akşamüstü, yakılan güzel kokulu bir sunu olarak, sabahki gibi tahıl sunusu ve dökmelik sunuyla birlikte bana sunacak. Bu yakmalık sunu Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde, RABB'in huzurunda, kuşaklar boyu sürekli sunulacaktır. Musa'yla konuşmak için İsrail halkıyla orada buluşacağım.”

⁷⁸² DE VAUX, Roland (1973), **Ancient Israel, Its Life and Institutions**, 416.

⁷⁸³ Gerçekleştirilen sunuda, hazırlanan karışım içinde bal ve maya olması yasaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Tevrat**, Levililer, 2: 11.

⁷⁸⁴ KILIÇ, Sami (2012), “Yahudilik'te Kutsal Yiyecek ve İçecekler”, 78.

⁷⁸⁵ Tora-Vayikara: 2-16.

yakılması sırasında çıkan kokudur. Aynı zamanda yakmalık sunu olduğu için bu sunu Tanrı tarafından kutsal kabul edilmiştir.⁷⁸⁶

Hububat ve yiyecek takdimelerinde ikinci sunu biçimi, fırında pişirilen ekmek takdimesidir. Bir kimse Tanrı'ya takdime olarak fırında pişirilmiş tahıl sunuyorsa, bu takdimiye zeytinyağıyla yoğrulmuş ince undan yapılmış mayasız pideler ya da üzerine yağ sürülmüş mayasız yufkalar şeklinde hazırlamalıdır. Takdime sacda pişirilmiş tahıl sunusu olarak sunulacaksa, bu takdime zeytinyağıyla yoğrulmuş mayasız ince undan yapılmalıdır. Elde edilen malzeme sunulurken parçalara ayrılıp üzerine zeytinyağı dökülmelidir. Bu sunu hem tahıl hem de ekmekle hazırlanmıştır. Sununun bu iki hazırlanış biçiminin dışında bir teknik denenecekse; bu teknik, sunu malzemesi tahılın tavada pişirilmesi olmalıdır. Yine bir ekmek takdimesi olan sunuda, ekmek hamurunun ince un ve zeytinyağıyla karıştırılıp yoğurulmuş olması gerekmektedir. Üç farklı hazırlanış tekniğiyle ortaya çıkarılan sunu ögesi kâhine getirilecektir. Kâhin onu mezbah üzerinde yakmalık sunu olarak Tanrı'ya takdim etmelidir. Bu sunuda da Tanrı'yı memnun eden şeyin mezbahtan yükselen koku olduğu söylenmiştir.⁷⁸⁷ Yapılan takdimeden sonra sunu ögesi olarak arta kalan bir malzeme varsa, onlar anılma payı olarak Harun ile oğullarına bırakılmalıdır.

Hububat ve yiyecekler ile yapılan üçüncü tür sunu, ilk ürünlerden verilecek olan ekmek takdimeleridir. Bu sunu türünde, üzerine zeytinyağı ve günnük dökülmüş, kavrulup dövülmüş taze buğday başakları kullanılmıştır.⁷⁸⁸ Sunuyu Tanrı'ya takdime etmede, diğer sunu biçimlerinde olduğu gibi yine kâhin görev almıştır. Kâhin biraz dövülmüş buğday, zeytinyağı ve günnükten oluşan malzemeyi ateşte yakmak suretiyle sunmuştur.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ **Tevrat**, Levililer, 2: 1-3;

“Biri RABB’e tahıl sunusu getirdiği zaman, sunusu ince undan olmalı. Üzerine zeytinyağı dökerek ve günnük koyarak sunuyu Harun soyundan gelen kâhinlere götürmeli. Kâhin avuç dolusu ince un, zeytinyağı ve bütün günnüğü alıp sunağın üzerinde anılma payı olarak yakacak. Bu yakılan sunu ve RABB’i hoşnut eden kokudur. Tahıl sunusundan artakalan Harun’la oğullarına bırakılmalı. RAB için yakılan bir sunu olduğundan çok kutsaldır.”

⁷⁸⁷ BALSERAK, Jon (2006), **Divinity Compromised: A Study of Divine Accommodation in the Thought of John Calvin**, 129; **Tevrat**, Levililer, 2:1-16; 6:14-23; 7: 9-10; 10: 12-13.

⁷⁸⁸ Kutsal kitaplarda, Tanrı'ya hediye/haraç/rüşvet (farklı tanımlamalar mevcuttur) amaçlı sunulan bu sunu çeşidinde, sunulan sunuların hepsinin üzerine tuz serpilmesi gerektiği konusunda çeşitli hükümlerin geçtiği görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tora-Vayikara, 38-40.

⁷⁸⁹ **Tevrat**, Levililer, 2: 14-16;

“Eğer RABB’e ilk ürünlerin tahıl sunusunu getiriyorsan, kavrulup dövülmüş, taze devşirilmiş buğday başakları sunacaksın. Üzerine zeytinyağı ve günnük koyacaksın. Tahıl sunusudur bu. Kâhin biraz

6.1.3.2.2. Huzur takdimesi: Lehem Happanim/Lehem Hamma'areketh

“Huzur Takdimesi” ya da “Tanrı’ya Sunulan Ekmek” sunuları, Musevilikte kansız kurbanlar başlığı altında incelenen, bir yönüyle hububat ve yiyecek takdimesine benzeyen bir diğer önemli dinî merasim/ritüeldir. Bu sunu biçimi, Yunanca’da isim kökenli bir terim olan “*prothesis*” kelimesiyle;⁷⁹⁰ İbranice de ise “*Tanrı’nın yüzü ekmeği*” ya da “*huzur ekmeği*” anlamına gelen “*lehem happanim*”,⁷⁹¹ “*sürekli ekmeği*” manasına gelen “*lehem hattāmîd*”⁷⁹² ya da “*hazırlanan ekmeği*” anlamına gelen “*lehem hamma’areketh*”⁷⁹³ kelimeleriyle ifade edilmiştir.⁷⁹⁴

Tüm sunu biçimlerinde olduğu gibi, bu sunu türüyle de alakalı en geniş bilgiye Tevrat aracılığıyla ulaşılmıştır. Sununun icra ediliş şekli, ne tür sunu öğeleri kullanıldığı, sununun kim tarafından, ne zaman ve hangi kurallar gözetilerek takdim edilmesi gerektiği gibi pek çok önemli nokta bu bilgiler ışığında aydınlatılmıştır.

Huzur takdimeleri başlığı altında incelenen sunularda uyulması ve uygulanması gereken şeylerin neler olduğuna dair en geniş bilgi, Tevrat’ta Levililer bölümünde verilmiştir.⁷⁹⁵ Belli bir olay örgüsü içinde sununun düzenleniş şekli kısaca şöyle

dövülmüş buğday ve zeytinyağı alıp günnüğüün tümüyle birlikte anılma payı olarak yakacak. RAB için yakılan sunudur bu.”

⁷⁹⁰ BEALE, G. K.- CARSON, D. A. (2007), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, 620;

<http://www.abidingplace.org/the-word/daily-bread/3612-daily-bread-april-27-2018.html> (15.02.2019).

⁷⁹¹ BUSH, George (1841), *Notes, Critical and Practical, on the Book of Exodus: Designed as a General Help to Biblical Reading and Instruction*, Vol. II, 104; *Tevrat*, Mısır’dan Çıkış, 25:23-30 ; “*Akasya ağacından bir masa yap. Boyu iki[vi], eni bir[vii], yüksekliği bir buçuk arşın[viii] olacak. Masayı saf altınla kapla. Çevresine altın pervaz yap. Pervazın çevresine dört parmak eninde bir kenarlık yaparak altın pervazla çevir. Masa için dört altın halka yap, dört ayak üzerindeki dört köşeye yerleştir. Masanın taşınması için sııkların içinden geçeceği halkalar kenarlığa yakın olmalı. Sııklar akasya ağacından yap, altınla kapla. Masa onlarla taşınacak. Masa için saf altından tabaklar, sahanlar, dökmelik sunular için testiler, taslar yap. Ekmekleri sürekli olarak huzuruma, masanın üzerine koyacaksın.”;*

Tevrat, Mısır’dan Çıkış, 35: 13;

“*Masayla sııklarını, bütün masa takımlarını, huzura konan ekmekleri*”;

Tevrat, Mısır’dan Çıkış, 39: 36;

“*...Bağışlanma Kapağı’nı; masayla takımlarını, huzura konan ekmekleri; saf altın şamdanı, üstüne dizilecek kandillerle takımlarını, kandil için zeytinyağını; altın sunağı, mesh yağını, güzel kokulu buhuru...*”

⁷⁹² *Tevrat*, Çölde Sayım, 4: 7;

“*Kutsal masanın üzerine lacivert bir bez serip üzerine tabakları, sahanları, tasları, dökmelik sunu testilerini koyacaklar. Masada sürekli ekmeğin bulunmasını sağlayacaklar.*”

⁷⁹³ *Tevrat*, I. Krallar, 9: 32;

“*Kardeşleri Kehatoğulları’ndan bazıları da her Şabat Günü Tanrı’ya adanan ekmekleri hazırlamakla görevliydi.*”

⁷⁹⁴ BRUCE, F. F., (1990), *The Epistle to the Hebrews*, 199; HUIDEKOPER, Frederic (1859), *Genesis, Chapters I.-XI.: In Parallel Columns*, 43.

⁷⁹⁵ *Tevrat*, Levililer, 24: 5-9;

özetlenebilir: Her biri efanın onda ikisi ağırlığında olacak şekilde ince undan on iki adet pide pişirilmiş; pişirilen bu ekmekler en kutsal yerde, perdenin öbür tarafında, konutun kuzeye bakan yanına yerleştirilen⁷⁹⁶ saf altından yapılmış masanın üzerine,⁷⁹⁷ altışarlı gruplar halinde, iki sıra oluşturacak şekilde dizilmiştir. Masanın üstüne dizilen ekmeklerin yanına anılma payı olarak günnük ile saf buhurlar konulmuştur. Huzur takdimeleri genel bir kaide olarak cumartesi günleri düzenlenmiştir. Belirtilen günde sununun hazırlık işlemleri tamamlanmış, yine aynı gün içinde icra aşamasına geçilerek takdime Tanrı'ya sunulmuştur. Huzur takdimelerinde masa önemli bir figür olup tüm özellikleri ve nerede konumlandırılması gerektiği hakkında geniş bilgilere erişilmiştir.⁷⁹⁸ Masayla ilgili tüm detaylar tamamlandıktan sonra sunu aşamasına geçilmiştir. Masa üzerinde altışarlı gruplar halinde, iki sıra oluşturacak şekilde dizilen ve sembolik anlamda Tanrı'nın uzlaşmaya vardığı on iki kabileyi işaret eden mayasız ekmekler ile yanında duran günnük ateşte yakılarak Tanrı'ya takdim edilmiştir. Sunu, masa üzerinde bulunan buhurla pekiştirilmiş; hem ateşte yakılan sunu hem de buhurdan çıkan kokuyla Tanrı'nın memnun edileceği düşünülmüştür.

Huzur takdimelerinde hazırlanan masanın, bu masa üzerinde bulunan ekmekler ile Buluşma Çadır'ındaki kutsal sandık ve kutsal şeyler kadar önemi vardır.⁷⁹⁹ Çünkü

"İnce undan on iki pide pişireceksin. Her biri efanın onda ikisi[i] ağırlığında olacak. Bunları RABB'in huzurunda iki sıra halinde, altışar altışar saf altın masanın üzerine dizeceksin. İki sıra ekmeğin yanına anılma payı olarak saf günnük koyacaksın. Bu RAB için yakılan sunu olacak ve ekmeğin yerini alacak. Bu ekmek, İsrail halkı adına sonsuza dek sürecek bir antlaşma olarak, her Şabat günü aksatılmadan RABB'in huzurunda dizilecek. Ve Harun'la oğullarına ait olacak. Onu kutsal bir yerde yiyecekler. Çünkü çok kutsaldır. RAB için yakılan sunulardan onların sürekli bir payı olacak."

⁷⁹⁶ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 26: 34-35;

"Bağışlanma Kapağı'nı En Kutsal Yer'de bulunan Levha Sandığı'nın üzerine koy. Masayı perdenin öbür tarafına, konutun kuzeye bakan yanına yerleştir; şamdanı masanın karşısına, konutun güney tarafına koy."

⁷⁹⁷ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 37: 10-16;

"Besalel akasya ağacından bir masa yaptı. Boyu iki[iii], eni bir[iv], yüksekliği bir buçuk arşındı[v]. Masayı saf altınla kapladı. Çevresine altın pervaz yaptı. Pervazın çevresine dört parmak eninde bir kenarlık yaparak altın pervazla çevirdi. Masa için dört altın halka dökerek dört ayak üzerindeki dört köşeye yerleştirdi. Masanın taşınması için sırtıkların içinden geçeceği halkalar kenarlığa yakındı. Sırtıkları akasya ağacından yaptı, altınla kapladı. Masa için saf altından tabaklar, sahanlar, dökmelek sunular için testiler, taslar yaptı."

⁷⁹⁸ Masa, Musevilikte dinsel bir ritüel olan kurban sunularında olmazsa olmaz bir öğe olarak varlık gösteren altar masalarıyla/mezbahla eşdeğer tutulmuştur. Bkz. **Tevrat**, Hezekiel, 41: 22-23;

"Ana bölümün kapı söveleri kare şeklindeydi, En Kutsal Yer'in önündeki kapı söveleri bunlara benziyordu. Üç arşın yüksekliğinde, iki arşın uzunluğunda ağaçtan yapılmış bir sunak vardı. Köşeleri, ayakları[ij], yanları ağaçtandı. Adam bana, "RABB'in önündeki masa budur" dedi."

⁷⁹⁹ **Tevrat**, Çölde Sayım, 4: 5-14;

"Ordugâh taşınacağı zaman Harun'la oğulları gelip bölme perdesini indirecekler ve Levha Sandığı'nı bununla örtecekler. Sonra üzerine deri bir örtü geçirecek, üstüne de salt lacivert bir bez

masa üzerinde olan ekmekler, İsrail halkı ile Tanrı arasında sonsuza kadar sürecek olan antlaşmayı sembolize etmiştir.⁸⁰⁰ Bu sunu tipine yüklenen bir diğer sembolik anlam ise ekmeklerin Fısıh kurbanında sunulan mayasız ekmeklerle özdeş kabul edilmesidir. Hristiyanlıkta ise masa üzerindeki ekmeklerin İsa'nın bedenini sembolize ettiği ve kurtuluşun bununla sağlanacağı düşüncesi yer almıştır.⁸⁰¹

6.1.3.2.3. Buhur takdimesi: Q'toreth

İbranice “q'toreth” terimiyle tanımlan, rahiplere ait metinlerde “q'toreth sammim”⁸⁰² adıyla çokça geçen “güzel, hoş koku” ya da “dumanla yükselen” anlamına gelen buhur takdimeleri, hububat ve yiyecek takdimeleriyle birlikte kullanılmış, bu takdimeler sunulurken ona eşlik edip sununun Tanrı tarafından kabul edilmesini pekiştirdiğine inanılmıştır.⁸⁰³

serecek, sırtıklarını yerine koyacaklar. Kutsal masanın üzerine lacivert bir bez serip üzerine tabakları, sahanları, tasları, dökmelik sunu testilerini koyacaklar. Masada sürekli ekmek bulunmasını sağlayacaklar. Bunların üzerine kırmızı bir bez serip deri bir örtüyle örtecek, sırtıklarını yerine koyacaklar. "Işık veren şamdanı, kandillerini, fitil maşalarını, tablalarını ve zeytinyağı için kullanılan kaplarını lacivert bir bezle örtecekler. Şamdanla takımlarını deri bir örtüye sarıp sedyenin üzerine koyacaklar. Altın sunağın üzerine lacivert bir bez serip üzerine deri bir örtü örtecek, sırtıklarını yerine koyacaklar. Kutsal Yer'de kullanılan bütün eşyaları lacivert bir beze sarıp deri bir örtüyle örtecek, sedyenin üzerine koyacaklar. Sunaktan yağı, küllü kaldıracak, sunağı mor bir bezle örtecekler. Sonra üzerine hizmet için kullanılan bütün takımları, ateş kaplarını, büyük çatalları, kürekleri, leğenleri yerleştirip deri bir örtüyle örtecek, sırtıklarını yerine koyacaklar.”

⁸⁰⁰ Tevrat, Levililer, 24: 8;

“Bu ekmek, İsrail halkı adına sonsuza dek sürecek bir antlaşma olarak, her Şabat günü aksatılmadan RABB'in huzurunda dizilecek”

⁸⁰¹ İncil, Yuhanna, 6: 31-52;

“Çünkü Tanrı'nın ekmeği, gökten inen ve dünyaya yaşam verendir. Onlar da, «Efendimiz, bizlere her zaman bu ekmeği ver!» dediler. İsa, «Yaşam ekmeği ben'im. Bana gelen asla acıkmaz, bana iman eden hiçbir zaman susamaz» dedi. Ama ben size dedim ki, 'Beni gördünüz, yine de iman etmiyorsunuz. Baba'nın bana verdiklerinin hepsi bana gelecek ve bana geleni ben asla kovmam. Çünkü kendi isteğimi değil, beni gönderenin isteğini yerine getirmek için gökten indim. Beni gönderenin isteği şudur: bana verdiklerinden hiçbirini yitirmeyeyim, ama son günde hepsini dirilteyim. Çünkü Babamın isteği, Oğul'u gören ve O'na iman eden herkesin sonsuz yaşama kavuşmasıdır. Ben de böylelerini son günde dirilteceğim. Gökten inmiş olan ekmek ben'im dediği için Yahudiler O'na karşı söylenmeye başladılar. Yusuf'un oğlu İsa değil mi bu?» diyorlardı. «Annesini de, babasını da tanıyoruz. Şimdi nasıl oluyor da,

'gökten indim' diyor?» İsa, «Aranızda söylenmeyin» diye cevap verdi. Beni gönderen Baba bir kimseyi bana çekmedikçe, o kimse bana gelemez. Bana geleni de son günde dirilteceğim. Peygamberlerin yazdığı gibi, 'Tanrı onların hepsine kendi yollarını öğretecektir.' Baba'yı işiten ve O'ndan öğrenen herkes bana gelir. Bu, bir kimsenin Baba'yı gördüğü anlamına gelmez. Baba'yı sadece Tanrı'dan gelen görmüştür. Size doğrusunu söyleyeyim, iman edenin sonsuz yaşamı vardır. Yaşam ekmeği ben'im. Atalarınız çölde man yediler, yine de öldüler. Gökten inen öyle bir ekmek var ki, ondan yiyecek ölmeyecek. Gökten inmiş olan diri ekmek ben'im. Bu ekmekten yiyecek sonsuza dek yaşayacak. Dünyanın yaşamı uğruna vereceğim ekmek de benim bedenimdir.”

⁸⁰² GÜÇ, Ahmet (2003), *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, 223.

⁸⁰³ KIRKPATRICH A.F. (1901), *The Book of Psalms with Introduction and Notes Book IV- V*, 797.

Kefaret Günü'nde (Günahları Bağışlatma Günü) düzenlenen merasimlerde de tatbik edilen⁸⁰⁴ buhur sunularıyla ilgili en açık ve net bilgiler Tevrat'ta, Mısır'dan Çıkış bölümünde yer almıştır. Sununun içeriğinde bulunması gereken şeylerin neler olduğu, bunların nasıl harmanlanıp bir bileşim haline getirileceği, hazırlanan malzemenin nerede sunulması gerektiği, sununun kim tarafından ve nasıl icra edileceği; Tanrı'nın, rıza göstermediği şeylerde kuralları yıkan kişiye ya da kişilere nasıl karşılık vereceği gibi pek çok sorunun cevabına bu bilgilerle ulaşılmıştır.⁸⁰⁵

Tevrat'ta bir ibadet biçimi olarak önemli olduğu belirtilen buhur sunuları, her gün sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez uygulanmıştır.⁸⁰⁶ Sunuda yapılması gereken işlemler ise şöyle belirtilmiştir: Buhur sunuları; ateşte yapılan kurban mezbahından bir kürek yardımıyla alınan kömürlerin Kudüsülakdes'in önündeki parfüm mezbahının üzerine konulmasıyla gerçekleştirilmelidir.⁸⁰⁷ Sununun bu aşamasında rahiplerin görev alması zorunludur.⁸⁰⁸

6.1.3.2.4. Diğer kurbanlar/takdimeler

Musevilikte; inananları Tanrı'ya doğrulukla yaklaştıran; yaratılanın Yaratana karşı beslediği itaat ve sadakatin önemli bir belirtisi olarak addedilen; dolayısıyla dini hayatın içinde önemli bir ibadet biçimi haline gelen kurban ritüeli, genel çerçevesiyle “kanlı” ve “kansız” kurbanlar başlığı altında incelenmiş, konunun detayları alt

⁸⁰⁴ **Tevrat**, Levililer, 16: 12-13;

“RABB'in huzurunda bulunan sunağın üzerindeki korları buhurdana koyup iki avuç dolusu ince öğütülmüş güzel kokulu buhurla perdenin arkasına geçecek. Orada, RABB'in huzurunda buhuru korların üzerine koyacak; buhurun dumanı Antlaşma Levhaları'nın üzerindeki Bağışlanma Kapağı'nı kaplayacak. Öyle ki, Harun ölmesin.”

⁸⁰⁵ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 30: 34-38;

“ Sonra RAB Musa'ya şöyle dedi: “Güzel kokulu baharat; kara günnük, onika[vii], kasnı ve saf günnük al. Hepsi aynı ölçüde olsun. Bir itriyatçı ustalığıyla bunlardan güzel kokulu bir buhur yap. Tuzlanmış, saf ve kutsal olacak. Birazını çok ince döv, Buluşma Çadırı'nda seninle buluşacağım yere, Levha Sandığı'nın önüne koy. Sizin için çok kutsal olacaktır. Aynı reçeteyle kendinize buhur yapmayacaksınız. Onu RAB için kutsal sayacaksınız. Kim koklamak için aynısını yaparsa halkının arasından atılacaktır.”

⁸⁰⁶ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 30: 7-8;

“Harun her sabah kandillerin bakımını yaparken sunağın üzerinde güzel kokulu buhur yakacak. Akşamüstü kandilleri yakarken yine buhur yakacak. Böylece huzurunda kuşaklar boyunca sürekli buhur yanacak.”

⁸⁰⁷ DE VAUX, Roland (1973), **Ancient Israel, Its Life and Institutions**, 423.

⁸⁰⁸ **Tevrat**, II. Tarihler, 26: 16-18;

“Ne var ki, güçlenince kendisini yıkıma sürükleyecek bir gurura kapıldı. Tanrısı RABB'e bağlı kalmadı. Buhur sunağı üzerinde buhur yakmak için RABB'in Tapınağı'na girdi. Kâhin Azarya ile RABB'in yürekli seksen kâhini de ardisıra tapınağa girdiler. Kral Uzziya'ya karşı durarak, “Ey Uzziya, RABB'e buhur yakmaya hakkın yok!” dediler, “Ancak Harun soyundan kutsanmış kâhinler buhur yakabilir. Kutsal Yer'den çık! Çünkü sen RABB'e bağlı kalmadın; RAB Tanrı da seni onurlandırmayacak!”

başlıklar halinde incelenerek Museviliğin kurbanı verdiği önem açıklanmaya çalışılmıştır. Ana çerçeve ve detaylarını Kutsal Kitap'taki talimatların oluşturduğu kurban sistemi önce genel yapısıyla ele alınmış, sonra da sistemde yer alıp özü aynı fakat biçimsel özellikleri ve uygulamaları farklı olan belli başlı kurban türleri hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur. Farklı sunu öğeleri ve uygulama biçimleri olan ve en çok tatbik edilen kurban türlerinin yanı sıra, başka sunu biçimlerinin de varlığı dikkatlerden kaçmamıştır. Ayrıntılarına girilmeden bu sunu çeşitlerinin ismen sayılmasının, konunun işlenişi açısından tamamlayıcı olacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda şu sunu türleri sayılabilir:

- Musevilikte dinî bir göreve getirilen bir kimsenin sunması gereken kurban (kâhinliğe atanma)⁸⁰⁹
- Şahısların belirli olayları kutlamak amacıyla sundukları kurban⁸¹⁰
- Cüzzamlı bir kişinin sunduğu kurban⁸¹¹
- Doğum yapan kadının sunması gereken kurban⁸¹²
- Zina işlemek kaydıyla günaha giren kişinin sunması gereken kurban⁸¹³
- Doğum, hayız gibi durumlarda gelen akıntının kesilmesi üzerine kadınların sunmaları gereken kurban⁸¹⁴

⁸⁰⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 1-37.

⁸¹⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Levililer, 8: 1-36.

⁸¹¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Levililer, 14: 1-32.

⁸¹² **Tevrat**, Levililer, 12: 6-8;

"Erkek ya da kız çocuk doğuran kadının temiz sayılması için geçmesi gereken günler dolunca, yakmalık sunu olarak bir yaşında bir kuzu, günah sunusu olarak bir güvercin ya da bir kumru getirip Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde kâhine verecektir. Kâhin bunu RABB'in huzurunda sunacak ve kadını arıtacak. Böylece kadın kanamasından temizlenmiş sayılacak. Erkek ya da kız doğuran kadınla ilgili yasa budur. Eğer kadının kuzu alacak gücü yoksa biri yakmalık sunu, öbürü günah sunusu olmak üzere, iki kumru ya da iki güvercin getirecek. Kâhin kadını arıtacak ve kadın temiz sayılacaktır."

⁸¹³ **Tevrat**, Levililer, 19: 20-22;

"Bir adam bir cariyeyle yatarsa, eğer kadın nişanlı, bedeli ödenmemiş ya da azat edilmemişse, ikisi de cezalandırılacak ama öldürülmeyecek. Çünkü kadın özgür değildir. Adam RABB'e, Buluşma Çadırı'nın giriş bölümüne, suç sunusu olarak bir koç getirecek. Kâhin bu koçla adamın işlediği günahı RABB'in önünde bağışlatacak ve adamı bağışlanacak."

⁸¹⁴ **Tevrat**, Levililer, 15: 13-15;

*"Eğer adamın akıntısı kesilirse, paklanmak için yedi gün bekleyecek. Sonra giysilerini yıkayacak, akarsuda yıkanacak ve temiz sayılacak. Sekizinci gün iki kumru ya da iki güvercin alıp RABB'in huzuruna, Buluşma Çadırı'nın giriş bölümüne gelecek ve bunları kâhine verecek. Kâhin birini günah sunusu, ötekini yakmalık sunu olarak sunacak. Böylece akıntısı olan adamı RABB'in huzurunda arıtacak; **Tevrat**, Levililer, 15: 25-30;*

"Eğer bir kadının âdet günleri dışında uzun süreli bir kanaması varsa, ya da kanaması âdet günlerinden sonra da devam ediyorsa, kanaması olduğu sürece âdet günlerinde olduğu gibi kirli sayılır. Kanaması olduğu sürece, âdet günlerinde olduğu gibi, yattığı her yatak ve üzerine oturduğu her şey kirli sayılacaktır. Kim bunlara dokunursa kirli sayılacak. Giysilerini yıkayacak, yıkanacak, akşama kadar kirli kalacaktır. Ama kanama durursa, kadın yedi gün bekleyecek, sonra temiz

6.1.4 Musevilikte kurban sunma yerleri: altar masaları

“Sunagı akasya ağacından kare biçiminde yap. Eni ve boyu beşer arşın, yüksekliği üç arşın olacak. Dört üst köşesine kendinden boynuzlar yaparak hepsini tunçla kapla. Sunak için yağ ve kül kovaları, kürekler, leğenler, büyük çatallar, ateş kapları yap. Tümü tunç olacak. Ağ biçiminde tunç bir ızgara da yap, dört köşesine birer tunç halka tak. Izgarayı sunağın kenarının altına koy. Öyle ki, aşağı doğru sunağın yarısına yetişsin. Sunak için akasya ağacından sırtıklar yap, tunçla kapla. Sırtıklar halkalara geçirilecek ve sunak taşınırken iki yanında olacak. Sunağı tahtadan, içi boş yapacaksın. Tıpkı dağda sana gösterildiği gibi olacak.”⁸¹⁵

İbranice’de “z-b-h (kesmek)” fiil kökü temel alınarak türetilen⁸¹⁶ “mizbeah” teriminin⁸¹⁷ Türkçedeki karşılığı, kurbanın kesildiği yer anlamına gelen altar (mezbah) kelimesidir. Altar/Mizbeah; Musevilikte kanlı veya kansız kurban ritüelleri icra edilirken mutlaka gerekli olduğuna inanılan temel öğelerden biridir. Bu anlamda altar masaları sadece kurban ritüeli için gerekli bir nesne olarak önemli sayılmamıştır; aynı zamanda Tanrı’nın işaret ettiği kutsal yer olarak addedilmiş, inşa edildiği yeri kutsal bir alan haline getirdiğine, bu nedenle ibadetler için bir merkez oluşturduğuna inanılmıştır. Bütün bunlar, altar masalarına verilen değer ve önemin artmasını sağlamıştır.

Musevilikte, Tanrı’ya sadakat ve itaatin önemli bir göstergesi olarak kabul edilen ve bu anlamda temel ibadet biçimi haline dönen kurban ritüellerinin altar masaları denen kutsal mekânlarda yapılması gerektiğine inanılmıştır. Aslında bu, bir inanç olmanın da ötesinde, Tanrı’nın kullarına koyduğu bir zorunluluk olarak görülmüştür. Musevilikte peygamberlerin hayatı incelendiğinde, bu kutsal kişilere “Bir sunak inşa et!” şeklinde emirler geldiği, ya da onlar için “bir sunak yaptı” şeklinde ifadeler

sayılacaktır. Sekizinci gün iki kumru ya da iki güvercin alıp Buluşma Çadırı’nın giriş bölümüne getirecek ve bunları kâhine verecek. Kâhin birini günah sunusu, ötekini yakmalık sunu olarak sunacak. Böylece kadını kanamasından doğan kirlilikten RABB’in huzurunda arıtacak.

⁸¹⁵ Tevrat, Mısır’dan Çıkış, 27: 1-8.

⁸¹⁶ STEVENS, Marty E. (2010), *Theological Themes of the Old Testament-Creation, Covenant, Cults and Characters*, 116.

⁸¹⁷ Kelime; aynı dilde “zebach” (kurban) ve “zabach” (kurban etmek) olarak geçen iki terim gibi aynı kök temel alınarak türetilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. VINE, W.E-KULAKOWSKI, Rev Terry (2015), *Vines Expository Dictionary of Old Testament Words*, 369.

kullanıldığı görülmektedir. Bu bilgiler, kurbanın sunulacağı yer/sunak anlamına gelen altar masalarının dince zorunlu görüldüğü yönündeki görüşleri kanıtlar niteliktedir.⁸¹⁸

⁸¹⁸ **Tevrat**, Yaratılış, 8: 20;

*"Nuh RABB'e **bir sunak yaptı**. Orada temiz sayılan hayvanların ve kuşların hepsinden yakmalık sunular sundu."* ;

Tevrat, Yaratılış, 12: 7;

*"RAB, Avram'a görünerek "Bu toprakları senin soyuna vereceğim" dedi. Avram kendisine görünen RABB'e orada **bir sunak yaptı**."* ;

Tevrat, Yaratılış, 12: 8;

*"Oradan Beyt-El'in doğusundaki dağlık bölgeye doğru gitti. Çadırını batıya düşen Beyt-El'le doğuya düşen Ay Kenti'nin arasına kurdu. Orada RABB'e bir **sunak yaptı** ve RABB'e yakardı";*

Tevrat, Yaratılış, 13: 18;

*"Avram çadırını söktü, gidip Hevron'daki Mamre meşeliğine yerleşti. Orada RABB'e **bir sunak yaptı**."* ;

Tevrat, Yaratılış, 22: 9;

*"Tanrı'nın kendisine belirttiği yere varınca İbrahim bir **sunak yaptı**, üzerine odun dizdi. Oğlu İshak'ı bağlayıp sunaktaki odunların üzerine yatırdı."* ;

Tevrat, Yaratılış, 26: 25;

*"İshak orada **bir sunak yaparak** RABB'e yakardı. Çadırını oraya kurdu. Köleleri de orada bir kuyu kazdı."* ;

Tevrat, Yaratılış, 33: 20;

*"(Yakup) Orada **bir sunak kurarak** ona El-Elohe-İsrail adını verdi."* ;

Tevrat, Yaratılış, 35: 1;

*"Tanrı Yakup'a, "Git, Beyt-El'e yerleş" dedi, "Ağabeyin Esav'dan kaçarken sana görünen Tanrı'ya orada **bir sunak yap**."* ;

Tevrat, Yaratılış, 35: 3;

*"Beyt-El'e gidelim. Sıkıntı çektiğim günlerde yakarışımı duyan, gittiğim her yerde benimle birlikte olan Tanrı'ya orada **bir sunak yapacağım**."* ;

Tevrat, Yaratılış, 35: 7;

*"**Bir sunak yaparak** oraya El-Beyt-El adını verdi. Çünkü ağabeyinden kaçarken Tanrı orada kendisine görünmüştü."* ;

Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 17: 15;

*"Musa **bir sunak yaptı**, adını Yahve-Nissi koydu";*

Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 24: 4;

*"Musa RABB'in bütün buyruklarını yazdı. Sabah erkenden kalkıp dağın eteğinde bir sunak kurdu, İsrail'in on iki oymağını simgeleyen **on iki taş sütun dikti**."* ;

Tevrat, Çölde Sayım, 23: 1;

*"Balam Balak'a, "Burada benim için yedi **sunak kur** ve yedi boğayla yedi koç hazırla" dedi."* ;

Tevrat, Çölde Sayım, 23: 4;

*"Tanrı kendini Balam'a açıkladı. Balam Tanrı'ya, "Yedi **sunak kurdum**, her sunağın üstünde birer boğayla koç sundum" dedi."* ;

Tevrat, Çölde Sayım, 23: 14;

*"Böylece Balak Balam'ı Pisga Dağı'ndaki Gözcüler Yaylası'na götürdü. Orada yedi **sunak kurdu**, her sunağın üstünde birer boğayla koç sundu."* ;

Tevrat, Çölde Sayım, 23: 29;

*"Balam, "Burada benim için yedi **sunak kurup** yedi boğayla yedi koç hazırla" dedi"* ;

Tevrat, Yeşu, 8: 30-31;

*"Bundan sonra Yeşu Eval Dağı'nda İsrail'in Tanrısı RABB'e **bir sunak yaptı**. **Sunak**, RABB'in kulu Musa'nın İsrail halkına verdiği buyruk uyarınca, Musa'nın Yasa Kitabı'nda yazıldığı gibi yontulmamış, demir alet değmemiş taşlardan **yapıldı**. RABB'e orada yakmalık sunular sundular, esenlik kurbanları kestiler."* ;

Tevrat, Yeşu, 22:10,11,16, 26, 27;

*"(10)Ruben ve Gadoğulları'yla Manaşşe oymağının yarısı, Şeria Irmağı'nın Kenan topraklarında kalan kesimine varınca, ırmak kıyısında büyük ve gösterişli **bir sunak yaptılar**."; (11)"Ruben ve Gadoğulları'yla Manaşşe oymağının yarısının Kenan sınırında, Şeria Irmağı kıyısında, İsraililer'e*

Konuyla ilgili ilk çözümleme, Habil ve Kâbil kardeşlerin takdimeleri vesilesiyle yapılmıştı; bu iki kardeşin Tanrı'ya takdimelerini sundukları dönemde henüz kutsal bir merkez anlayışı mevcut değildi. Habil'in takdimesinin henüz kutsal bir merkez ya da sunak olmadan kabul edilmesi, bir ayrıntı olarak dikkat çekicidir. Oysa bu ilk kurban olayından sonra, Nuh peygamber döneminde meselenin bambaşka bir form kazandığı görülmüştür. Hikâyeye göre, Tufan felaketinden kurtarılan Nuh peygamber, Tanrı'ya şükretme amacıyla bir mezbah inşa etmiş, temiz hayvan ve kuşları inşa ettiği bu altar masası üzerinde yakmalık sunu olarak Tanrı'ya arz etmiştir. Nuh peygamber tarafından inşa edilen mezbah, insanlık tarihindeki ilk uygulama olması bakımından önemlidir. Hikâyede farklı kültür etkileri olup olmadığı tartışılmakla beraber, bu uygulamanın süreklilik kazandığı görülmektedir. Nuh peygamberle başlayan mezbah inşası bir gelenek ve hatta bir zorunluluk olarak diğer peygamberlerin hayatına (İbrahim peygamberin Nablus'taki altarı, Beyt'el'deki

ait topraklarda bir **sunak yaptıklarını...**"; (16) "RABB'in topluluğu, 'Bugün kendinize **bir sunak yaparak** RABB'e başkaldırdınız, ihanet ettiniz' diyor, 'İsrail'in Tanrısı'na karşı bu hainliği nasıl yaparsınız?"; (26) "Bu nedenle, kendimize **bir sunak yapalım** dedik. Yakmalık sunu ya da kurban sunmak için değil"; (27) "yalnız sizinle bizim aramızda ve bizden sonra gelecek kuşaklar arasında bir tanık olması için yaptık. Böylece RABB'in Tapınağı'nda yakmalık sunularla, kurbanlarla ve esenlik sunularıyla RABB'e tapınacağız. Oğullarınız da ilerde bizim oğullarımıza, 'RAB'de hiçbir payınız yok' diyemeyecekler.";

Tevrat, Hâkimler, 6: 26;

"Tanrın RAB için bu höyüğün üstünde uygun **bir sunak yap**. İkinci boğayı al, keseceğin Aşera'yı simgeleyen sütunun odunlarıyla yakmalık sunu olarak sun.";

Tevrat, Hâkimler, 21: 4;

"Ertesi gün erkenden kalkıp **bir sunak yaptılar**, orada yakmalık ve esenlik sunuları sundular." ;

Tevrat, 1. Samuel, 7. 17;

"Sonra Rama'daki evine döner, İsrail'i oradan yönetirdi. Orada RABB'e **bir sunak yaptı**." ;

Tevrat, 1. Samuel, 14: 35;

"O sırada Saul RABB'e **bir sunak yaptı**. RABB'e **yaptığı ilk sunaktı bu**." ;

Tevrat, 2. Samuel, 24: 18;

"O gün Gad Davut'a gitti. Ona, "Gidip Yevuslu Aravna'nın harman yerinde RABB'e **bir sunak kur**" dedi." ;

Tevrat, 1. Tarihler, 21: 18;

"RABB'in meleği Gad'a, Davut'un Yevuslu Ornan'ın harman yerine gidip RABB'e **bir sunak kurmasını buyurdu**." ;

Tevrat, 1. Krallar, 7: 48;

"Süleyman'ın RABB'in Tapınağı için yaptırdığı altın eşyalar şunlardı: **Sunak**, ekmeklerin Tanrı'nın huzuruna konduğu masa..." ;

Tevrat, 1. Krallar, 9: 25;

"Süleyman RAB için **yaptırdığı sunakta** yılda üç kez yakmalık ve esenlik sunuları sunardı. Ayrıca RABB'in önündeki sunağın üstünde buhur da yakardı. Böylece Süleyman tapınağın yapımını tamamlamış oldu." ;

Tevrat, 1. Krallar, 18: 30;

"O zaman İlyas bütün halka, "Bana yaklaşın" dedi. Herkes onun çevresinde toplandı. İlyas RABB'in **yıkılan sunağını onarmaya başladı**." ;

Tevrat, Ezra, 3: 2;

"Yosadak oğlu Yeşu ve kâhin olan kardeşleri, Şealtiel oğlu Zerubbabil'le kardeşleri İsrail'in Tanrısı'nın **sunağını yeniden kurdular**. Amaçları, Tanrı adamı Musa'nın yasası uyarınca, sunağın üzerinde yakmalık sunular sunmaktı."

altarı,⁸¹⁹ Hebron'daki Mambre meşeliğindeki altarı;⁸²⁰ İshak peygamberin Beer Şeba'da yaptığı altarı,⁸²¹ Yakup peygamberin Şekem'de yaptığı altarı⁸²² ve yine Yakup peygamberin Beyt'el'de yaptığı altarı),⁸²³ dolayısıyla dinî uygulamaya ve mabet kavramına önem veren Yahudi cemaatinin hayatına yansımıştır.

Atalar dönemiyle başlayan, Kutsal Kitap'ta yer alan emirlerle uygulanması zorunlu hale gelen altar masası, canlı bir varlığın kanı dökülerek icra edilen kurban ritüellerinin dışında, yiyecek ve içeceklerin sunulduğu kansız kurban uygulamalarında da yer alması gereken bir nesnedir.⁸²⁴ Gerek mabedin dışında kanı akıtılıp altar masasına yakmalık sunu olarak getirilen büyük ve küçükbaş hayvanlar, gerekse altar masası üzerinde boğazlanan ve yine yakmalık sunu olarak orada sunulan kuşlar, hububat türleri, buhur ve huzur sunuları/takdimeleri bu durumu örneklemiştir.⁸²⁵ Esasen ritüel kapsamında uyulması zorunlu olan bu durum,⁸²⁶ belli sebeplere işaret etmektedir. Mabedin işlerlik ve devamlılık kazanması için altar masası ile onun üzerinde yanan ateşin gerekli olduğu düşüncesi, bu sebeplerden biri olarak gösterilmiştir.⁸²⁷ Diğer bir sebebin de ilkel dinlerde tanrıların yüksek yerlerde,

⁸¹⁹ **Tevrat**, Yaratılış, 12: 8;

“Oradan Beyt-El’in doğusundaki dağlık bölgeye doğru gitti. Çadırını batıya düşen Beyt-El’le doğuya düşen Ay Kenti’nin arasına kurdu. Orada RABB’e bir sunak yaptı ve RABB’e yakardı.”.

⁸²⁰ **Tevrat**, Yaratılış, 13: 18;

“Avram çadırını söktü, gidip Hebron’daki Mamre meşeliğine yerleşti. Orada RABB’e bir sunak yaptı.”

⁸²¹ **Tevrat**, Yaratılış, 26: 23-25;

“İshak oradan Beer-Şeva’ya gitti. O gece RAB kendisine görünerek, “Ben baban İbrahim’in Tanrısı’yım, korkma” dedi, “Seninle birlikteyim. Seni kutsayacağım ve kulum İbrahim’in hatırı için soyunu çoğaltacağım.” İshak orada bir sunak yaparak RABB’e yakardı. Çadırını oraya kurdu. Köleleri de orada bir kuyu kazdı.”

⁸²² **Tevrat**, Yaratılış, 33: 18;

“Yakup Paddan-Aram’dan Kenan ülkesine, Şekem Kenti’ne güvenlik içinde vardı. Kentin yakınında konakladı.”

⁸²³ **Tevrat**, Yaratılış, 35: 1-7;

“Tanrı Yakup’a, “Git, Beyt-El’e yerleş” dedi, “Ağabeyin Esav’dan kaçarken sana görünen Tanrı’ya orada bir sunak yap.” Yakup ailesine ve yanındakilere, “Yabancı ilahlarınızı atın” dedi, “Kendinizi arındırıp giysilerinizi değiştirin. Beyt-El’e gidelim. Sıkıntı çektiğim günlerde yakarışımı duyan, gittiğim her yerde benimle birlikte olan Tanrı’ya orada bir sunak yapacağım.” Böylece herkes yabancı ilahlarını, kulaklarındaki küpeleri Yakup’a verdi. Yakup bunları Şekem yakınlarında bir sakız ağacının altına gömdü. Sonra göçtüler. Çevre kentlerde yaşayan halk peşlerine düşmedi. Çünkü hepsini Tanrı korkusu sarmıştı. Yakup adamlarıyla birlikte Kenan ülkesindeki Luz, yani Beyt-El Kenti’ne geldi. Bir sunak yaparak oraya El-Beyt-El[i] adını verdi. Çünkü ağabeyinden kaçarken Tanrı orada kendisine görünmüştü.”

⁸²⁴ RUTSCHMAN, Laverne A. (1962), **Altar and Sacrifice in the Old Testament Nomadic Period Wiith Relation to Sacred Space and Sacred Time**, 10.

⁸²⁵ GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, 225.

⁸²⁶ DE VAUX, Roland (1973), **Ancient Israel, Its Life and Institutions**, 406

⁸²⁷ **Tevrat**, Levililer: 24:2-4;

dağlarda yaşadığına ve taşa degecek şekilde yapılan kanlı kurbanlarla Tanrı'nın güç kazanacağına inanılması olduğu söylenmiştir.⁸²⁸

Antik dönem inançları ve uygulamalarının Musevilik üzerindeki etkileri ayrı bir tartışma konusu olmakla beraber; tanrıların yüksek yerlerde, dağlarda yaşadığı; taşa degecek şekilde yapılan kanlı kurbanlarla Tanrı'nın güç kazanacağı şeklindeki ilkel inançların farklı boyut ve açılarla bu din içine girdiği tespit edilmiştir. Çok az örnekte karşılaşılsa da, kimi yerde altar masalarının Tanrı'nın masası olduğu bilgisi geçmesi⁸²⁹ ya da herhangi bir yerde bulunan altar masasının Tanrı'nın varlığına işaret etmesi, bu durumu örneklemiştir.

Tanrı ile insan arasında yapılan antlaşmanın sembolik bir ifadesi olan ve Tanrı'nın varlığına işaret eden altar masalarının kurulduğu yer ya da bölge “kutsal alan” olarak nitelendirilmiş, ancak zaman içinde pek çok yer ya da bölge bu amaçla kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda hem kimlik hem de çok güçlü bir etki kazanarak varlığını günümüze kadar devam ettirmeyi başaran en önemli merkez Kudüs şehridir. M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılıp tahrip edilmesine kadar bu önemli ritüelin şehirde tatbik edilmeye devam edildiği bilinmektedir⁸³⁰

6.1.5. Musevilikte kurban törenlerinin gizli sembolleri: ateş, duman, koku

Musevilikte zorunlu bir ibadet biçimi olarak kabul edilen kurban töreninde üç temel unsurun önem kazandığı görülmüştür. Bu unsurlar, ateş, duman ve kokudur. Bu öğelerin ritüel içindeki sembolik anlamları kısaca şu şekilde özetlenebilir:

Maddelerin fiziksel ve kimyasal yapılarında değişiklik meydana getiren ateş, antik dönemlerden bugünkü modern zamanlara kadar tüm insanlık için önem arz eden bir olgudur. Teknik anlamda, yanıcı herhangi bir madde ile oksijenin kimyasal

“İsrail halkına buyruk ver, kandilin sürekli yanması için saf sıkma zeytinyağı getirsinler. Harun kandilleri benim huzurumda, Buluşma Çadırı'nda, Levha Sandığı'nın önündeki perdenin dışında, akşamdan sabaha kadar sürekli yanacak biçimde yakacak. Kuşaklar boyunca sürekli bir kural olacak bu. RABB'in huzurunda saf altın şamdandaki ışıklar sürekli yanacaktır.”

⁸²⁸ <https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/29248/02chapters9-10.pdf?sequence=3> (17.02.2019).

⁸²⁹ Tevrat, Hezekiel, 41: 21-22;

“Ana bölümün kapı söveleri kare şeklindeydi, En Kutsal Yer'in önündeki kapı söveleri bunlara benziyordu. Üç arşın yüksekliğinde, iki arşın uzunluğunda ağaçtan yapılmış bir sunak vardı. Köşeleri, ayakları, yanları ağaçtandı. Adam bana, "RABB'in önündeki masa budur" dedi.”

⁸³⁰ GÜÇ, Ahmet (2003), *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, 227; LASEBIKAN, G. L (1998), “Eski Ahit'te Kurban”, 576?

reaksiyona girmesi olarak tanımlanan ateş, asıl metaforik çağrışımlarını bin yıllar içerisinde kazandığı sembolik anlamlarla ifade eden bir kavram haline gelmiştir. Bilimsel ve teknolojik alanlarda pek çok farklı terimle karşılanan ateş teriminin teolojik sahada ifade ettiği anlamlar ise son derece sembolik ve metaforiktir. Eski Ahit'in pek çok yerinde defalarca geçen ateş sözcüğü, farklı meselelerde farklı şeyleri çağrıştıran bir kavram olarak yer almıştır. Bu anlam örgüsüyle ateş, kurban merasimleri hakkında yapılacak yorumlamaları da daha anlamlı hale getirmiştir.

Kutsal Kitap Tevrat'ta ateşin sembolik anlamlarıyla ilgili bazı bilgilere erişilmiş ve bu kavramla işaret edilen konulardan birinin Tanrı'nın varlığı⁸³¹ ve iradesi olduğu tespit edilmiştir. Kavram, varlık meselesi dışında; Tanrı'nın kutsallığı, zaferi, rehberliği, kıskançlığı,⁸³² iyiyi koruması,⁸³³ kötüye ya da günaha olan öfkesi,⁸³⁴ kötüye karşı olan mücadelesi gibi pek çok konu için belirleyici bir unsur olarak kullanılmıştır.

Yahudi inanç sisteminde, insan eliyle var edilen ateş, garip ve tahrip edici bulunmuştur.⁸³⁵ Bu ateşin söndürülmesinin ya da etkisinin ortadan kaldırılmasının ilahi kaynaklı ateşle giderildiği ya da giderileceği bildirilmiştir. Çünkü esas ateş,

⁸³¹ **Tevrat**, Hezekiel, 8: 1-2;

“Sürgünlüğün altıncı yılı, altıncı ayın beşinci günü evde Yahuda'nın ileri gelenleriyle otururken **Rab Yahve'nin eli bana dokundu**. Baktım, insana benzer birini gördüm: Görünüşü, **belinden aşağısı ateşi** andırıyor, belinden **yukarısı maden gibi ışıldıyordu**.”

Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 3: 2-5;

“**RABB'in meleği** bir çalıdan yükselen alevlerin içinde ona göründü. Musa baktı çalı yanıyor, ama tükenmiyor. Çok garip” diye düşündü, “Gidip bir bakayım, çalı neden tükenmiyor!” **RAB** Tanrı Musa'nın yaklaştığını görünce, çalının içinden, “Musa, Musa!” diye seslendi. Musa, “Buyur!” diye yanıtladı. Tanrı, “Fazla yaklaşma” dedi, “Çarıklarını çıkar. Çünkü bastığın yer kutsal topraktır.”;

Tevrat, Mısır'dan Çıkış, 13: 21-22;

“Gece gündüz ilerlemeleri için, **RAB** gündüzün bir bulut sütunu içinde yol göstererek, geceleyin bir ateş sütunu içinde ışık vererek onlara öncülük ediyordu. Gündüz bulut sütunu, gece ateş sütunu halkın önünden eksik olmadı.”

⁸³² **Tevrat**, Hezekiel, 36: 5;

“**Rab Yahve** şöyle diyor: Yüreklere sevinç dolu, aşağılayarak otlaklarınızı yağmalamak için ülkeme sahip çıkan başka uluslara, özellikle Edom'a karşı büyük bir kıskançlıkla konuştum.”

⁸³³ **Tevrat**, Hezekiel, 3: 3-4;

“**Kıldan ülkesinde**, Kedar Irmağı kıyısında **RAB** Buzi oğlu Kâhin Hezekiel'e seslendi. **RABB'in eli** orada **onun üzerindeydi**. Kuzeyden esen kasırganın göz alıcı bir ışıkla çevrelenmiş, **ateş saçan büyük bir bulutla** geldiğini gördüm. Ateşin ortası ışıldayan madeni andırıyordu.”;

Tevrat, Hâkimler, 10: 16;

“Sonra aralarındaki yabancı putları atıp **RABB'e** tapındılar. **RAB** de onların daha fazla acı çekmesine dayanamadı.”

⁸³⁴ **Tevrat**, Hâkimler, 10: 10-11;

“İsraililer **RABB'e**, “Sana karşı günah işledik” diye seslendiler, “Seni, Tanrımız'ı terk edip Baallar'a kulluk ettik. **RAB**, “Sizi Mısırlılar'dan, Amorlular'dan, Ammonoğulları'ndan, Filistliler'den kurtaran ben değil miyim?” diye karşılık verdi.”

⁸³⁵ Tanrısal kuvveti sembolize eden herhangi bir ateş garip bir durum olarak nitelendirilmiştir.

yukarıda da bahsedildiği gibi, Tanrı'ya işaret etmektedir.⁸³⁶ Dolayısıyla ateş kutsal ve hükmedicidir.⁸³⁷ Yani cevap veren ve hükmeden Tanrı'nın ta kendisidir.

Ateşin yüklenmiş olduğu bu sembolik anlamlar, kutsal varlık Tanrı'nın insanla olan karşılaşması ya da ona cevap vermesi durumunu çözmemize yardım etmiştir. Geline bu nokta, Yahudi inanç sisteminde düzenlenen kurban merasimlerinin temelini oluşturan yakmalık sunuları yorumlayabilmemize de imkân sağlamıştır. Musevilikte, yakmalık sunularda ateşle yok edilen sununun Tanrı tarafından kabul edildiğine;⁸³⁸ bir anlamda Tanrı'nın bu sunuyu tükettiğine inanılmıştır.⁸³⁹ İnsanlar, ateşin olduğu yerde Tanrı'nın olduğu fikrini güçlendirmiş, buna inanmış, yapılan sunuya Tanrı'nın bir ateş yumağı şekliyle icabet ettiğine ve ateşte yanan kurbanın Tanrı tarafından teslim alındığına dair sağlam bir kanaat geliştirmiştir.⁸⁴⁰

Musevilikte ateş, sunulan kurbanın Tanrı tarafından kabul edilip edilmediğine işaret eden ya da kurbanın kabulü için kuvvetli bir etkisi olduğuna inanılan bir öge olarak görülse de, tek başına belirleyici bir işlevi olmadığı tespit edilmiştir. Zira duman ve koku gibi çeşitli unsurların da kurbanın kabul edilip edilmediği ile ilgili bir işlevi olduğuna inanılmıştır.

Tevrat incelendiğinde, belli başlı yerlerde ateş terimiyle varlığına işaret edilen Tanrı'nın yine aynı kitapta dumanla da betimlendiği ya da isminin çağrıştırıldığı görülmüştür.⁸⁴¹ Dumanın ateşe eşlik eden bir olgu olduğu düşünülmüş, geçici olan

⁸³⁶ **Tevrat**, Yasanın Tekrarı, 4: 24;

“Çünkü Tanrınız RAB yakıp yok eden bir ateştir; kıskanç bir Tanrı'dır.”

⁸³⁷ **Tevrat**, Levililer, 10: 1-2;

“Harun'un oğulları Nadav'la Avihi buhurdanlarını alıp içlerine ateş, ateşin üstüne de buhur koydular. RABB'in buyruklarına aykırı bir ateş sundular. RAB bir ateş gönderdi. Ateş onları yakıp yok etti. RABB'in huzurunda öldüler.”

Tevrat, Levililer, 9: 24;

“RAB bir ateş gönderdi. Ateş sunağın üzerindeki yakmalık sunuyu, yağları yakıp küle çevirdi. Bunu gören halkın tümü sevinçle haykırarak yüzüstü yere kapandı.”

⁸³⁸ Musevilikte, ateş her ne kadar Tanrı varlığına işaret eden bir öge olarak tanımlansa da aynı unsurun sunulan öğelere anlık biçim ve kimyasal değişim yaşatması onun, sunulan ögenin hızlı bir şekilde Tanrı'ya ulaştırılmasını sağlayan bir vasıta olarak tanımlanmasını da sağlamıştır.

⁸³⁹ **Tevrat**, Levililer, 6: 12;

“Sunağın üzerindeki ateş sürekli yanacak, hiç sönmeyecek. Kâhin her sabah ateşe odun atacak, yakmalık sununun parçalarını odunların üzerine dizecek, onun üzerinde de esenlik sunularının yağını yakacak.”

⁸⁴⁰ **Tevrat**, Levililer, 9: 24;

“RAB bir ateş gönderdi. Ateş sunağın üzerindeki yakmalık sunuyu, yağları yakıp küle çevirdi. Bunu gören halkın tümü sevinçle haykırarak yüzüstü yere kapandı.”

⁸⁴¹ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 19: 18;

“Sina Dağı'nın her yanından duman tütüyordu. Çünkü RAB dağın üstüne ateş içinde inmişti. Dağdan ocak dumanı gibi duman çıkıyor, bütün dağ şiddetle sarsılıyordu.”

şeyleri simgelediği gibi Tanrı'nın kimliğine de göndermede bulunan bir öge olarak tanımlanmıştır.⁸⁴²

Kurban merasimlerinde, yakmalık sunularda altar masası üzerinden yükselen dumanın tıpkı ateş gibi Tanrı tarafından kurbanın kabulüne işaret olduğuna inanılmıştır. Kurbanı kabul eden Tanrı, ateş şeklinde eylemin yapıldığı yere intikal etmiş; ateşte yanan sunu malzemesi aslında Tanrı tarafından tüketilmiş; duman ise tüm bu olaylar silsilesi içerisinde tıpkı ateş gibi Tanrı'nın alâmetifarıkası sayılmıştır.⁸⁴³

Musevilikte (kurban ritüeli kapsamında) Tanrı'nın varlığına işaret eden ve arkasında derin bir sembolizm barındıran bir diğer öge “koku”dur. Çünkü bu dinde koku tıpkı ateş ve duman gibi Tanrı'nın alâmetifarıkası sayılmıştır. Tanrı'nın, toplum içinde putlara tapan kişilerin inandıkları şeylerden üstün özelliklere sahip bir varlık olarak tanımlanması bu özellik vasıtasıyla sağlanmıştır.⁸⁴⁴ Yapılan sunularda Tanrı'yı hoşnut edecek bir kokunun elde edilmesi meselesinin altında yatan gizem⁸⁴⁵ bu inanış ve anlayışla açıklanmıştır.

6.1.6. Musevilikte kurban sunma zamanları: kutsal gün ve dönemler

Geçmiş ve gelecek arasında bir köprü vazifesi görerek toplumda birlik ve bareberlik duygusu oluşturan, böylece sosyo-kültürel açıdan toplum bireylerinde ortak bir hafızanın oluşumunu sağlayan ritüeller, genellikle belli zaman döngüleri takip edilerek uygulanmıştır. Kültür tarihi açısından değerlendirildiğinde, genel geçer bir kuralı ya da uygulamayı ifade eden bu düzenin Musevilikte de geçerli olduğu

⁸⁴² **Tevrat**, Ezra, 4: 48;

“Böylece onun yanında durup iz-ledim. Orada gözlerimin önünden ılık saçan bir ateş geçti, alevler gözden kaybolurken geride hâlâ biraz duman vardı.”

⁸⁴³ **Tevrat**, Sirak, 22: 24;

“Kazanın buharı ve duman yangın çıktığını bildirir, Aynı biçimde hakaretler kan döküleceğini bildirir.”

(Duman ateşe refakat eden bir unsurdur. Ateşin olduğu yerde duman vardır.)

⁸⁴⁴ **Tevrat**, Sirak, 30: 19;

“Yemek yiyemeyen ve koku alamayan bir puta sunulan yemeklerin ne yararı vardır? Tanrı'nın öfkesine neden olan kişi de böyledir.”

⁸⁴⁵ **Tevrat**, Mısırdan Çıkış, 30:7-8;

“Harun her sabah kandillerin bakımını yaparken sunağın üzerinde güzel kokulu buhur yakacak. Akşamüstü kandilleri yakarken yine buhur yakacak. Böylece huzurunda kuşaklar boyunca sürekli buhur yanacak.”

görülmüştür. Önemli bir ibadet biçimi olan kurban ritüellerinin zaman döngüsü bunun en belirgin örneğidir.

Musevilikte kurban ritüelleri; günlük, haftalık, aylık ve yıllık olmak üzere dört farklı periyod takip edilerek düzenlenmiştir. Bu ritüellerin genel özellikleri kısaca şöyledir.

6.1.6.1. Günlük kurbanlar

Belirli bir biçim ve usulün takip edildiği günlük kurbanlar; en yalın haliyle, her gün sabah ve akşamüstü yakmalık sunu olarak uygulanmış kurbanlardır.⁸⁴⁶

Küçük fakat gün içinde sürekli yanacak şekilde hazırlanan bir ateş üzerinde,⁸⁴⁷ sabah saat dokuz ve akşamüstü saat üçte olmak üzere,⁸⁴⁸ bir yaşında, kusursuz⁸⁴⁹ iki erkek kuzu,⁸⁵⁰ merasimde görev alan rahipler tarafından yakmalık sunu olarak Tanrı'ya takdim edilmiştir.

Tevrat'ta geçen emirler vasıtasıyla; gün döngüsü belli olan yakmalık sunuların her birinin⁸⁵¹ dörtte bir hin sıkma zeytinyağıyla yoğrulmuş onda bir efa ince un⁸⁵² ve dörtte bir hin şaraptan oluşan⁸⁵³ hububat, yiyecek ve içecek takdimleriyle birlikte sunulması gerektiği bilgisine erişilmiştir. Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde

⁸⁴⁶ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 39;

"Kuzunun birini sabah, öbürünü akşamüstü sunun.";

Tevrat, 2. Tarihler, 31: 3;

"Kral da RABB'in Yasası uyarınca sabah akşam sunulmak üzere yakmalık sunular, Şabat Günleri, Yeni Ay ve bayramlarda sunulacak yakmalık sunular için sürüsünden hayvanlar verdi."

⁸⁴⁷ **Tevrat**, Levililer, 6: 13;

"Sunağın üzerindeki ateş sürekli yanacak, hiç sönmeyecek.";

Tevrat, Levililer, 6: 9;

"Harun'la oğullarına buyruk ver. Yakmalık sunu yasası şudur: Yakmalık sunu bütün gece, sabaha kadar sunaktaki ateşin üzerinde kalacak. Sunağın üzerindeki ateş sönmeyecek."

⁸⁴⁸ JONES, John (1821), **Scripture antiquities: or, A compendious Aummary of the Religious Institutions, Customs, and Manners, of the Hebrew Nation**, 86.

⁸⁴⁹ **Tevrat**, Çölde Sayım, 28: 3;

"Onlara de ki, 'RABB'e sunacağınız yakılan sunu şudur: Günlük yakmalık sunu olarak her gün bir yaşında kusursuz iki erkek kuzu sunacaksınız."

⁸⁵⁰ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 38;

"Düzenli olarak her gün sunağın üzerinde bir yaşında iki erkek kuzu sunacaksınız."

⁸⁵¹ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 41;

"Öbür kuzuyu akşamüstü, yakılan güzel kokulu bir sunu olarak, sabahki gibi tahıl sunusu ve dökmelik sunuyla birlikte bana sunacaksınız."

⁸⁵² **Tevrat**, Çölde Sayım, 28: 29;

"...her kuzuyla da onda bir efa ince un sunacaksınız.";

Tevrat, Levililer, 6: 15;

"...tahıl sunusunun ince unundan ve zeytinyağından bir avuç alıp anılma payı ve RABB'i hoşnut eden koku olarak sunakta yakacak."

⁸⁵³ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 29: 40;

"Kuzuyla birlikte dörtte bir hin[i] sıkma zeytinyağıyla yoğrulmuş onda bir efa ince un ve dökmelik sunu olarak dörtte bir hin şarap sunacaksınız."

gerçekleştirilen bu sunuların kuşaklar boyu sürdürüleceği ve Tanrı'nın bu yerde Musa peygamberle iletişime geçeceği bilgisi yine bu kaynak vasıtasıyla elde edilen önemli bilgiler arasında yer almıştır.

6.1.6.2. Haftalık kurbanlar

Tanrı'nın rızasını kazanmak amacıyla, her Sabbat (Cumartesi) günü sunulan kurbanlar, Musevilikteki haftalık kurbanları oluşturmuştur.⁸⁵⁴

Haftalık kurban öğelerinin türü ve nitelikleri, günlük olarak takdim edilen kurbanlarınkıyile aynıdır. Tek farklılık, sunu malzemelerinin niceliği yani ölçü ve sayısıdır.

Haftalık sunularda; bir yaşında, kusursuz ikişer erkek kuzu ile zeytinyağıyla yoğrulmuş efanın onda ikisi ince un ve dökmelik sunu olarak (şarap), merasimde görev alan rahipler tarafından yakmalık sunu olarak Tanrı'ya takdim edilmiştir.⁸⁵⁵

6.1.6.3. Aylık Kurbanlar

Ay takviminin takip edildiği Musevilikte,⁸⁵⁶ her ayın ilk günü⁸⁵⁷ Tanrı'ya sunulan kurbanlar, aylık kurbanlar olarak tanımlanmıştır.⁸⁵⁸ Sunu kapsamında iki genç erkek

⁸⁵⁴ **Tevrat**, Çölde Sayım, 28: 9-10;

“Şabat Günü bir yaşında kusursuz iki erkek kuzuyla birlikte tahıl sunusu olarak zeytinyağıyla yoğrulmuş onda iki efa[iii] ince un ve onun dökmelik sunusunu sunacaksınız. Günlük yakmalık ve dökmelik sunu dışında, her Şabat Günü sunulan yakmalık sunu budur.”

⁸⁵⁵ WHOWELL, Thomas (1840), **An Analogy of the Old and New Testaments Systematically Classified, Whereby the Dispersed Rays of Gospel Truth are Concentrated into Chapters**, 781.

⁸⁵⁶ Bu din kapsamında önemli olarak belirlenen ve kabul edilen tarihler için ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Levililer, 23.

⁸⁵⁷ Yeni Ay törenleri düzenlenmiştir. Bunlar toplum tarafından neşe ve mutlulukla karşılanması gereken dönemler olarak addedilmiştir. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Çölde Sayım, 10: 10;

“Sevinçli olduğunuz günler - kutladığınız bayramlar ve **Yeni Ay Törenleri'nde** - yakmalık ve esenlik sunuları üzerine borazan çalacaksınız. Böylelikle Tanrınız'ın önünde anımsanmış olacaksınız. Ben Tanrınız RABB'im.”;

Tevrat, 1. Samuel, 20: 5;

“Davut, Yonatan'a, "Bak, yarın **Yeni Ay Töreni** dedi, Kralla birlikte yemeğe oturmam gerekir. Ama izin ver, ertesi günün akşamına dek tarlada gizleneyim.”;

Tevrat, 1. Samuel, 20: 18;

“Yonatan Davut'a, "**Yarın Yeni Ay Töreni**" dedi, "Yerin boş kalacağından, yokluğun anlaşılacak.”;

Tevrat, 1. Samuel, 20: 24;

“Böylece Davut tarlada gizlendi. **Yeni Ay Töreni** başlayınca, Kral Saul gelip yemeğe oturdu.”

⁸⁵⁸ Musevilikte, aylık kurbanlar başlığı adı altında sunulan sunu öğelerinin -gerek canlı gerek cansız varlıklar- nitelik ve nicelik olarak benzerlerinin, diğer önemli gün ve bayramlarda da sunulduğu görülmüştür. Pesah, İbrani Pentakost, İbrani Yeni Yıl Bayramı gibi bayramlar, bu durum incelenmesi için gerekli koşulları sunan içerikleriyle dikkat çekmiştir.

boğa, bir koç, bir yaşında, kusursuz, yedi erkek kuzu ve günah sunusu olarak bir teke⁸⁵⁹ Tanrı'ya yakmalık sunu olarak takdim edilmiştir.⁸⁶⁰

Yeni ayın gelişini kutlamak, aslında Tanrı'ya bir nevi şükretmek amacıyla yapılan aylık kurban törenlerinde boğazlama esasına dayanarak farklı hayvanlar kurban edilmiştir. Kanlı kurban geleneği çerçevesinde sunulan bu kurbanlara un ve şaraptan oluşan bir sunu daha eklenmiştir. Eğer kesilecek hayvan boğa ise; zeytinyağıyla yoğrulmuş onda üç efa ince un ve yarım hin şarapla; kesilecek hayvan koç ise; zeytinyağıyla yoğrulmuş onda iki efa ince un ve üçte bir hin şarapla; kesilecek hayvanlar bir yaşında kusursuz yedi erkek kuzu ise; zeytinyağıyla yoğrulmuş onda bir efa ince un ve üçte bir hin şarapla bir araya getirilerek Tanrı'ya takdim edilmiştir.⁸⁶¹

6.1.6.4. Yıllık Kurbanlar

Musevilikte, senenin belli zamanlarında Tanrı'ya şükür göstergesi olarak takdim edilen sunular, yıllık kurbanlar olarak tanımlanmıştır.⁸⁶²

Şükür mahiyetinde olmak üzere; hayvanların ilk doğan yavruları, ilk mahsül ve ilk desteler,⁸⁶³ ilk hamur⁸⁶⁴ gibi pek çok öge, yılda bir kez Tanrı'ya takdim edilmiştir.

⁸⁵⁹ **Tevrat**, Çölde Sayım, 28: 15;

"Günlük yakmalık ve dökmelik sunu dışında, RABB'e günah sunusu olarak bir teke sunulacak."

⁸⁶⁰ **Tevrat**, Çölde Sayım, 28: 11;

"Her ayın ilk günü, RABB'e yakmalık sunu olarak iki boğa, bir koç ve bir yaşında kusursuz yedi erkek kuzu sunacaksınız."

⁸⁶¹ **Tevrat**, Çölde Sayım, 28: 11-15;

"Her ayın ilk günü, RABB'e yakmalık sunu olarak iki boğa, bir koç ve bir yaşında kusursuz yedi erkek kuzu sunacaksınız. Her boğayla birlikte tahıl sunusu olarak zeytinyağıyla yoğrulmuş onda üç efa ince un; koçla birlikte tahıl sunusu olarak zeytinyağıyla yoğrulmuş onda iki efa ince un; her kuzuyla da tahıl sunusu olarak zeytinyağıyla yoğrulmuş onda bir efa ince un sunacaksınız. Bu, RABB'i hoşnut eden koku, yakılan sunu ve yakmalık sunu olacaktır. Her boğayla dökmelik sunu olarak yarım hin[v], koçla üçte bir hin[vi], her kuzuyla dörtte bir hin[vii] şarap sunacaksınız. Yıl

boyunca her Yeni Ay'da yapılacak yakmalık sunu budur. Günlük yakmalık ve dökmelik sunu dışında, RABB'e günah sunusu olarak bir teke sunulacak."

⁸⁶² WIERSEBE, Warren W. (2007), **The Wiersbe Bible Commentary: Old Testament**, 295.

⁸⁶³ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 13: 1-16;

"RAB Musa'ya, "Bütün ilk doğanları bana adayın" dedi, "İsrailliler arasında insan olsun, hayvan olsun her rahmin ilk ürünü bana aittir" ... ;

Tevrat, Yasanın Tekrarı, 15:19;

"Sığır ve davarlarınızın içinde ilk doğan her erkek hayvanı Tanrınız RABB'e ayıracaksınız. Sığırınızın ilk doğan öküzüyle iş yapmayacak, sürünüzün ilk doğan koyununu kırmayacaksınız."

Tevrat, Yasanın Tekrarı, 18: 4;

İnsanlar, kendilerine ihsan edilen nimetlerden dolayı, bu kurban ve sunularla Tanrı'ya şükran borçlarını ödediklerini düşünmüşlerdir. Daha da ötesi, Tanrı'nın ihsanı olan mal varlığını bu kurbanlarla takdis ettiğine, bu mal üzerindeki ilahi yasağın kaldırılması için gerekli olan her şeyi yaptığına inanmıştır.⁸⁶⁵

Büyük festivaller düzenlenerek kutlanan Fısıh ve Mayasız Ekmek Bayramı sunuları, İlk Ürünler veya Haftalar (İbrani Pentekost) Bayramı sunuları, İbrani Yeni Yıl Bayramı sunuları, Tövbe günü (Yom Kippur) sunuları, Hasat ya da Çadırlar Bayramı sunuları, temelde Tanrı'nın rızasını elde etme amacıyla icra edilen yıllık kurbanlardır.

6.1.6.4.1. Fısıh (Pesah) ve Hamursuz Bayramı

İbranice'de "geçmek" veya "atlamak" anlamına işaret eden "pāsah" teriminden türetilerek elde edilen;⁸⁶⁶ dilimizde ise *fısıh (pesah)* kelimesiyle nitelendirilen Fısıh Bayramı'nı ve hemen sonrasında kutlanan Hamursuz Bayramı'nı, İsrailoğulları'nın Mısırdan çıkışları/kölelikten kurtuluşları anısına kutladıkları bir bayram olarak tanımlamak mümkündür.⁸⁶⁷ Yahudiler için önemli bir dönem olan bu bayram,

"Tahılınızın, yeni şarabınızın, zeytinyağınızın **ilk ürününü** ve koyunlarınızdan kırıktığınız ilk yünü kâhine vereceksiniz";

Tevrat, Yasanın Tekrarı, 26: 10;

"Şimdi, ya RAB, bana verdiğin toprağın ürününün **ilk yetişenini** getiriyorum. ' Sonra sepeti Tanrınız RABB'in önüne koyup O'nun önünde yere kapanacaksınız. " ;

Tevrat, Yaratılış, 4: 3-4;

"Günler geçti. Bir gün Kayın toprağın ürünlerinden RABB'e sunu getirdi. Habil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını, özellikle de yağlarını getirdi. RAB Habil'i ve sunusunu kabul etti. ";

Tevrat, 2. Krallar, 4: 42;

"Baal-Şalişa'dan bir adam geldi. Tanrı adamına o yıl **ilk biçilen arpadan** yapılmış yirmi ekmekle taze buğday başağı getirdi. Elişa uşağına, "Bunları halka dağıt, yesinler" dedi. " ; **Tevrat**, Levililer, 23: 9-14.

⁸⁶⁴ **Tevrat**, Çölde Sayım, 15: 18-21;

"İsrail halkına de ki: 'Sizi götüreceğim ülkeye girip o ülkenin ekmeğinden yediğinizde, bir kısmını bana sunacaksınız. İlk tahılınızdan sunu olarak bir pide sunacaksınız; bunu harmanınızdan bir sunu olarak sunacaksınız. İlk tahılınızdan yapılmış bu sunuyu kuşaklar boyunca RABB'e sunacaksınız. " ;

Tevrat, Hezekiel, 44: 30;

"İlk ürünlerin en iyileri ve bütün özel armağanlarınız kâhinlerin olacak. Evinize bereket yağsın diye tahılınızın ilkinin onlara vereceksiniz. "

⁸⁶⁵ **Tevrat**, Levililer, 23: 14;

"Tanrınız'a bu sunuyu getireceğiniz güne kadar ekmek, kavrulmuş buğday, taze başak yemeyeceksiniz. Yaşadığınız her yerde kuşaklar boyunca sürekli bir yasa olacak bu. "

⁸⁶⁶ HOOTON, Michael (2016), **The Crib, the Cross, and the Crown: Reflections on the Stories of the First Christmas and Easter**, 99; GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, 231.

⁸⁶⁷ LEONHARD, Clemens (2006), **The Jewish Pesach and the Origins of the Christian Easter: Open Questions in Current Research**, 59

Musevilerin kullandığı ay takviminin birinci ayı olan Nisan'ın on dördüncü günü akşamüstü başlatılmış, yedi gün devam ettirilmiştir.⁸⁶⁸

İsrail halkı, kefarete sunusuyla başlayan ve böylelikle kurtuluşa ermeyle sonuçlanan bir olay anısına düzenlendikleri Fısıh ve Hamursuz Bayramı⁸⁶⁹ kapsamında, Tanrı'ya çeşitli cins ve türde kanlı ve kansız kurbanlar sunmuştur. Kanlı kurban⁸⁷⁰ kapsamında yakmalık sunu olarak iki genç boğa, bir koç, birer yıllık yedi erkek kuzu; kansız kurbanlar kapsamında ise; boğa için onda üç, koç için onda iki, kuzu için ise onda bir yağla yoğrulmuş hamur takdim etmişlerdir.⁸⁷¹

6.1.6.4.2. İlk Ürünler veya Haftalar (İbrani Pentekost) Bayramı

İbranilerin kültür hayatından önemli bir yeri olan İlk Ürünler veya Haftalar Bayramı, Fısıh Bayramı'ndan elli gün sonra⁸⁷² ya da hasat için belli işlemler yapılmaya başlandığı andan itibaren yedi hafta sonra kutlanan⁸⁷³ bir bayram olarak tanımlanmıştır.⁸⁷⁴

Tevrat'ın Levililer bölümünde, bu bayram kapsamında yapılması gereken şeyler hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir. Başlangıç tarihi, amacı ve bayram

⁸⁶⁸Fısıh (Pesah) bayramıyla alakalı en geniş bilgilere Tevrat vasıtasıyla erişilmiştir. Buradan elde edilen bilgiye göre; Tanrı, Mısırlıları başka ilahlara taptığı gerekçesiyle cezalandırmak istemiştir. Kendisinin varlığına inanmayan ve azametinden şüphe duyan Mısırlılar için korkunç bir ceza belirlemiş; Mısır'da doğan ilk erkek çocukların ve sürülerin doğan ilk hayvanların ölümünü ferman etmiştir. Tüm bu süreç ilerlerken Tanrı, Mısırlılar için tayin edilen cezadan etkilenmelerini istemediği seçilmiş ırk olarak belirlediği İsrail halkıyla bir ahit yapmıştır. Halkına; bir yaşında kusuruz, erkek koyun ya da keçiden oluşan bir kurban vermelerini, boğazlanarak öldürülen bu hayvanların kanlarını evlerin giriş kapılarının sövelerine sürmelerini ve hanelerini belli etmelerini istemiştir. Bunun üzerine, İsrail halkı, Tanrı'nın söylediklerini yapmış, emirlerini yerine getirmiş ve o gece Mısırlılar için belirlenen cezadan zarar görmeden sabaha ermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 12: 1-14.

⁸⁶⁹ Bu bayram kapsamında yedi gün mayasız ekmek yenilmiştir. Birinci ve yedinci gün büyük toplantılar düzenlenmiş, halkın bugünler içinde ağır işler yapması yasaklanmıştır. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 12: 15-20.

⁸⁷⁰ Bu bayram kapsamında kesilen hayvanın eti hane içinde yenilmiştir. Yabancıların bu kurbanların etini yemesi ise yasaklanmıştır. Bu yasağın sünnet olma ilkesiyle kaldırılacağı belirtilmiştir. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 12: 43-51.

⁸⁷¹ Bahsi geçen tüm sunu öğeleri, -kanlı ve kansız olması bir farklılık yaratmaksızın- altar masası üzerinde yakılarak Tanrı'ya takdim edilmiştir. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. GÜÇ, Ahmet (2003), **a.g.e.**, 231.

⁸⁷² Arpa hasatının başlangıç tarihiyle buğday hasatının sonlandığı tarih, bu süreci belirleyen temel faktördür.

⁸⁷³ **Tevrat**, Yasa'nın Tekrarı, 16: 9;

"Ekin biçme zamanından başlayarak yedi hafta sayacaksınız."

⁸⁷⁴ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 34: 22;

"İlk buğday biçiminde Haftalar Bayramı, yılsonunda da Ürün Devşirme Bayramı yapacaksınız."

kapsamında yapılması gerekenlerin anlatıldığı bölümde, ayrıntılarıyla anlatılan bir diğer konu da Tanrı'ya sunulacak olan sunuların/kurbanların özellikleriyle ilgilidir.

İbranilerin dinî ve sosyo-kültürel hayatının bir yansıması olarak ortaya çıkan yıllık bayramlardan ikinci önemli olanı, İlk Ürünler veya Haftalar Bayramıdır. Bu bayramda da yine Tanrı adına kanlı ve kansız kurbanların sunulduğu görülmüştür. Festival kapsamında düzenlenen ve belli kurallar çerçevesinde icra edilen bu kurban ritüellerindeki ilk sunu malzemesi ekmektir. Buna göre; elden edilen ilk üründen efanın onda ikisi ince un alınmış, bu malzeme maya ile birleştirilerek ekmek haline getirilmiş ve bunlardan iki tanesi Tanrı'ya takdim edilmiştir.⁸⁷⁵

İlk Ürünler Bayramındaki ikinci sunu biçimini ise kanlı kurbanlar oluşturmuştur. Kanlı kurban geleneği kapsamında yapılan bu sunuda, bir yaşında, kusursuz yedi kuzunun, bir boğanın ve iki koçun Tanrı'ya takdim edilmesi gerekmiştir.⁸⁷⁶ Bu kurbanlar, yapılan mayalı ekmeklerle birlikte, şarap gibi dökmelik sunular eşliğinde altar masası üzerinde yakılarak Tanrı'ya arz edilmiştir.

İlk Ürünler veya Haftalar Bayramı'nda, bu tür kurbanların yanı sıra, kanlı kurbanların bir alt kategorisi olarak nitelenebilecek bir diğer kurban türü de “suç ve selamet takdimesi” olarak tanımlanabilecek kurbanlardır. Buna göre; iki kusursuz erkek kuzu kurban edilmiş ve mayayla hazırlanmış ekmekle beraber sallamalık sunu olarak kâhin tarafından Rabb'e takdim edilmiştir.⁸⁷⁷ Yeni tahıl sunusuyla Tanrı'ya şükürün amaçlandığı merasimin sonunda kutsal bir toplantı düzenlenmiş;⁸⁷⁸ bu dine inananların o gün ağır işler yapması yasaklanmış, bayram ve bayramda yapılan ritüeller tüm kuşaklar için yürürlükte olan bir yasa haline getirilmiştir.

⁸⁷⁵ **Tevrat**, Levililer, 23: 17;

“Yaşadığınız yerden RABB'e sallamalık sunu olarak iki ekmek getirin. Ekmekler ilk ürünlerden, onda iki efa[iii] ince undan yapılacaktır. Mayayla pişirilip RABB'e öyle sunulacaktır.”

⁸⁷⁶ **Tevrat**, Levililer, 23: 18;

“Ekmekle birlikte yakmalık sunu olarak RABB'e bir yaşında kusursuz yedi kuzu, bir boğa ve iki koç sunacaksınız. Tahıl sunusu ve dökmelik sunuyla sunulan bu sunu, yakılan sunu ve RABB'i hoşnut eden kokudur.”

⁸⁷⁷ **Tevrat**, Levililer, 23: 20;

“Kâhin iki kuzuyu ilk üründen yapılmış ekmekle birlikte sallamalık sunu olarak RABB'in huzurunda sallayacaktır. RAB için kutsal olan bu sunular kâhinindir.”

⁸⁷⁸ **Tevrat**, Çölde Sayım, 28: 26;

“İlk ürünleri kutlama günü, Haftalar Bayramı'nda RABB'e yeni tahıl sunusu sunduğunuzda kutsal toplantı düzenleyecek, gündelik işlerinizi yapmayacaksınız.”

6.1.6.4.3. İbrani Yeni Yıl Bayramı

Tevrat'ta “*Yom Teru'ah*” (Şofar Çalma Günü) ya da “*Yom ha Zikaron*” (Hatırlatma Günü)⁸⁷⁹, İngilizce'de “*Rosh Hashanah*”,⁸⁸⁰ dilimizde ise “*Roş Aşana*” olarak geçen İbranilerin yeni yıl bayramı, yılın yedinci ayının birinci günü kutlanmıştır.⁸⁸¹ Yahudi geleneğinde anma ve kutsal toplantı günü olarak tanımlanan bu günde, Tanrı adına kanlı ve kansız kurbanlar sunulmuştur.

Kanlı kurbanlar kapsamında yakmalık sunu olarak bir boğa, bir koç, birer yıllık yedi erkek kuzu; kansız kurbanlar kapsamında ise boğa için onda üç, koç için onda iki, kuzu için onda bir yağla yoğrulmuş hamur takdim edilmiştir. Tanrı İsrail halkına, aynı gün içinde günahların bağışı için bir de teke sunulması gerektiğini bildirmiştir.⁸⁸²

İbrani Yeni Yıl Bayramında sunulacak her iki kategorideki kurbanların; Tevrat'ta kuralları açık ve net bir şekilde anlatıldığı şekilde, altar masasında yakılarak Tanrı'ya takdim edilmesi gerekmiştir. Altar masası üzerinden yükselen kokunun Tanrı'ya memnun edecektir.⁸⁸³

6.1.6.4.4. Tövbe Günü (Yom Kippur)

Tövbe Günü (Yom Kippur) Bayramı, Yeni Yıl Bayramı olan Roş Aşana'dan on gün sonra, yani yedinci ayın onuncu gününde kutlanmıştır. Bu özel günde Museviler günahlarının affı için Tanrı'ya yakarmış; yaptığı dualarla içsel bir temizliğe gitmiş, farkına vardıkları günahlarından büyük bir pişmanlık duyarak bunları geride bırakmak istemişlerdir.

⁸⁷⁹ ARIK, Durmuş (2011), *Buhara Yahudileri*, 236; BAKER, Lemuel (2012), *The Many Faces of Judaism: Jewish Studies for the Busy Person*, 44.

⁸⁸⁰ <https://jewsforjesus.org/jewish-resources/community/jewish-holidays/rosh-hashanah/> (23.02.2019).

⁸⁸¹ *Tevrat*, Levililer, 23: 24;

“İsrail halkına de ki: Yedinci ayın birinci günü dinlenme günüdür, boru çalınarak anma ve kutsal toplantı günü olacaktır.”

⁸⁸² *Tevrat*, Çölde Sayım, 29: 1-5;

“Yedinci ayın birinci günü kutsal toplantı düzenleyecek, gündelik işlerinizi yapmayacaksınız. O gün sizin için boru çalma günü olacak. RABB'i hoşnut eden koku, yakmalık sunu olarak kusursuz bir boğa, bir koç ve bir yaşında yedi erkek kuzu sunacaksınız. Boğayla birlikte tahıl sunusu olarak zeytinyağıyla yoğrulmuş onda üç efa koçla birlikte onda iki efa, her kuzuyla da onda bir efa ince un sunacaksınız. Günahlarınızı bağışlatmak için de günah sunusu olarak bir teke sunacaksınız.”

⁸⁸³ *Tevrat*, Çölde Sayım, 29: 6;

“Kurala göre sunacağınız aylık ve günlük yakmalık, dökmelik, tahıl sunularına ek olarak bunları sunacaksınız. Bunlar RABB'i hoşnut eden koku olarak yakılan sunulardır.”

Yahudiler için çok büyük bir önem taşıyan bu bayramda Museviler, kendilerini maddeten ve manen huzur ortamı içinde hissetmişlerdir. Çünkü ruhlarını arındırdıklarına inandıkları bu özel günde, kendilerini tam anlamıyla Tanrı'nın lütfuna, merhametine ve bağışlayıcılığına bırakmışlardır. Nefislerini köreltmüş, benliklerini yenmeye çaba göstermişlerdir.⁸⁸⁴

Kefaret veya günah çıkarma günü olarak da tanımlanabilecek Tövbe Günü (Yom Kippur) Bayramında insanların başka işlerle meşgul olması yasaklanmıştır.⁸⁸⁵ Ayın dokuzuncu günü akşamüstü başlanacak ve onuncu günün akşamına kadar devam edecek olan bayramda kişilerin tam anlamıyla kendi iç dünyalarına dönmeleri istenmiştir.⁸⁸⁶

Tövbe Günü (Yom Kippur) Bayramı olarak tanımlanan bu günde, Tanrı adına kanlı ve kansız kurbanlar sunulmuştur. Kanlı kurbanlar kapsamında yakmalık sunu olarak bir boğa, bir koç, birer yıllık yedi erkek kuzu (kusursuz olmalıdır); kansız kurbanlar kapsamında ise; boğa için onda üç, koç için onda iki, kuzu için onda bir yağla yoğrulmuş hamur takdim edilmiştir.⁸⁸⁷ Bütün bu kurban ve takdimelerin yanı sıra, aynı kutsal günlerde bir de suç takdimesi olarak bir teke kurban edilmiştir.⁸⁸⁸

Günahların affı için önemli bir zaman dilimi olan bu bayram günlerinde, ibadet olarak Tanrı'ya adanan kanlı veya kansız kurbanların hepsi de yakmalık sunu olarak uygulanmıştır. Tüm öğeler dökmelik sunuların (şarap sunusu) eşlik ettiği bir törenle altar masası üzerinde yakılarak Tanrıya takdim edilmiştir.⁸⁸⁹

⁸⁸⁴ **Tevrat**, Levililer 23: 29;

"O gün benliğini yenmeyen herkes halkımın arasından atılacaktır."

⁸⁸⁵ **Tevrat**, Levililer 23: 31;

"Hiç iş yapmayacaksınız. Yaşadığınız her yerde kuşaklar boyunca sürekli yasa olacak bu."

⁸⁸⁶ **Tevrat**, Levililer 23: 32;

"O gün sizin için Şabat, dinlenme günü olacak. Benliğinizi yeneceksiniz. Ayın dokuzuncu günü, akşamdan ertesi akşama kadar Şabat'ı kutlayacaksınız."

⁸⁸⁷ **Tevrat**, Çölde Sayım, 29: 8-10;

"RABB'i hoşnut eden koku, yakmalık sunu olarak bir boğa, bir koç ve bir yaşında yedi erkek kuzu sunacaksınız. Sunacağınız hayvanlar kusursuz olmalı. Boğayla birlikte tahıl sunusu olarak zeytinyağıyla yoğrulmuş onda üç efa, koçla birlikte onda iki efa, her kuzuyla da onda bir efa ince un sunacaksınız."

⁸⁸⁸ **Tevrat**, Çölde Sayım, 29: 11;

"Günah sunusu için bir teke sunacaksınız..."

⁸⁸⁹ **Tevrat**, Çölde Sayım, 29: 11;

..."Günahlarınızı bağışlatmak için sunulan günah sunusu, günlük yakmalık, dökmelik, tahıl sunularına ek olarak bunları da sunacaksınız."

6.1.6.4.5. Hasat ya da Çadırlar Bayramı

Yahudilerin, Mısır'dan kaçan İsrailoğulları'nın köleliklerinden kurtularak kırk gün boyunca çölde yaptıkları yolculuğu anma üzerine düzenledikleri Hasat ve Çadırlar Bayramı, Yahudi takvimine göre yedinci ay olan Tişri ayının on beşinci günü kutlanmıştır.⁸⁹⁰ Genel olarak yıllık periyotta düzenlenen üç büyük bayramdan biri olan;⁸⁹¹ tarladan toplanan ilk ürünlerle yapıldığı için Hasat; yılsonunda ürünler toplandığı zaman yapıldığı için Devşirme;⁸⁹² bayram boyunca çardaklarda kalınması şart koşulduğu için Çadırlar Bayramı⁸⁹³ olarak adlandırılan Hasat ve Çadırlar Bayramı, yedi gün süreyle kutlanan bir bayramdır.

Musevi inancını benimseyenler, ihsan ettiği ürünlerden dolayı, Yahve adını verdikleri Tanrı'ya bir şükür ifadesi olarak Hasat ve Çadırlar Bayramında çeşitli kurbanlar sunmuşlardır.

Kurallarının neler olduğu Tevrat'taki bilgiler vasıtasıyla öğrenilen Hasat ve Çadırlar Bayramı kapsamındaki kurbanların özellikleri özetle şöyledir:

Çardak Bayramı, yedinci ayın on beşinci günü başlamıştır. Bu bayram Tanrı'nın rızası göz önünde bulundurularak yedi gün sürdürülecektir. İlk gün kutsal bir toplantı düzenlenecek, gündelik işlerin devamı terk edilecektir. Gündelik işlerin terk edildiği günden itibaren Tanrı'yı hoşnut eden yakmalık sunu olarak on üç boğa, iki koç ve bir yaşında on dört erkek kuzu kurban edilecektir. Sayıları belli olan bu hayvanlarda kusursuzluk ilkesi aranacaktır. Kanlı kurban kategorisindeki bu kurbanlar; kansız kurbanlar kategorisindeki sunularla beraber takdim edilecektir. Buna göre; yapılacak takdimde her boğayla birlikte tahıl sunusu olarak zeytinyağıyla yoğrulmuş onda üç efa, her koçla birlikte onda iki efa, her kuzuyla da onda bir efa ince un kullanılacaktır. Nitelik ve nicelikleri belirlenen kanlı kurbanlar, bayram süresi boyunca her gün bir eksiltilecek kesilecektir. Ölçüleri belli edilen ekmekler yine bu kurbanlarla beraber yakmalık sunu olarak Tanrı'ya arz edilmeye devam edecektir.

⁸⁹⁰ **Tevrat**, Çölde Sayım, 29: 12;

"Yedinci ayın on beşinci günü kutsal bir toplantı düzenleyecek, gündelik işlerinizi yapmayacaksınız. Bu bayramı RABB'in onuruna yedi gün kutlayacaksınız."

⁸⁹¹ Bkz. **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış.

⁸⁹² **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 23: 16;

"Tarlaya ektiğiniz ürünleri biçtiğinizde ilk ürünlerle Hasat Bayramı'nı kutlayacaksınız. "Yıl sonunda tarladan ürünlerinizi topladığınızda Ürün Devşirme Bayramı'nı kutlayacaksınız".

⁸⁹³ **Tevrat**, Levililer, 23: 42;

"Yedi gün çardaklarda kalacaksınız. Bütün yerli İsraililer çardaklarda yaşayacak."

Sekizinci güne gelindiğinde; Rabb'i hoşnut eden koku, yakılan sunu, yakmalık sunu olarak kusursuz bir boğa, bir koç ve bir yaşında yedi erkek kuzu takdim edilecektir. Sekizinci gün bir toplantı düzenlenecek, yine gündelik işlerin devamı terk edilecektir. Aynı bayram kapsamında günah sunusu için bir teke sunulacaktır. Tanrı, bu kurbanları sunuyu sunan kişinin taşımış olduğu niyet ve bu niyete göre yapmış olduğu eylem farklılıklarıyla değerlendirecektir.⁸⁹⁴

6.2. Hristiyanlıkta Kurban

6.2.1. Hristiyanlıkta “Kurban’ı” tanımlayan terimler

Sosyal yapılanma, toplumsal yaşayış, dini birliktelik ve bu birlikteliği sağlayan temel değerler üzerine yapılan bilimsel araştırmalar, bir toplumu toplum yapan unsurların içerik ve şekil olarak incelenmesini gerekli hale getirmiş; bu doğrultuda yapılan araştırmalar sonucu Hristiyan dünyasını da genel çerçevesiyle yakından tanımamızı sağlamıştır. Gerek kendinden önceki Yahudi inanç geleneğinin bir devamı olarak gerekse doğrudan Hristiyanlık inancının bir ürünü olarak ortaya çıkan kurban ritüelinin bu dinde hangi sembolik anlamları içerdiği, her yönüyle araştırılması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmıştır.⁸⁹⁵

Bir ibadet eylemi olarak niçin yapıldığı, Hristiyan inancına mensup olanlar için nasıl bir sembolik anlam taşıdığı önemli olan kurban ritüeli, diğer dinlerde ve inanç sistemlerinde olduğu gibi Hristiyanlıkta da incelenmesi zor bir konudur. Kurban konusunun tüm yönleriyle irdelenerek elde edilen bulguların Hristiyanlık inancı kapsamında neye işaret ettiği, insan hayatına getirdiği yenilik ya da dönüşümlerin neler olduğu, içerik ve şekli belirlenen ritüelin hangi sembolik anlamları taşıdığı gibi hususların farklı alt başlıklar halinde incelenmesi gerekli görülmüştür. Hristiyanlıkta ritüelle ilgili olarak kullanılan terimlerin ve bu terimlerin işaret ettikleri anlamların belirlenmesi, bütün bunların içinde belki de ele alınması gereken en temel unsur olmuştur. Hristiyan inancında kurban ritüeli kapsamında kullanılan terimler şöyledir:

⁸⁹⁴ Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **Tevrat**, Çölde Sayım, 29: 12-40.

⁸⁹⁵ DALY, Robert J. (2009), **Sacrifice Unveiled: The True Meaning of Christian Sacrifice**, 1.

Latince'den türeyen dillerde, özellikle İngilizce'de, genel manada “*sunma*” anlamını karşılaması niyetiyle kullanılan ve aslı Yunanca olan “*prosphora*” kelimesi, kurban ritüeli kapsamında kullanılan ilk ve en önemli terim olarak karşımıza çıkmıştır.⁸⁹⁶

Dilimizdeki tam karşılığı “Ortodoks kiliselerinde ayin sırasında kullanılan ekmek parçası” olan *prosphora* teriminin⁸⁹⁷ aynı zamanda İsa peygambere de işaret ettiği söylenmiştir. Yazılı kodeks üzerinde yapılan çalışmalar bu savı doğrulamış; terimin peygamberin ölümüne işaret ettiğine dair ipuçları taşıdığı tespit edilmiştir. Öyle ki; Yeni Ahit'in (İncil'in) Efesliler bölümünde bir,⁸⁹⁸ İbraniler bölümünde beş kez olmak üzere⁸⁹⁹ *prosphora* sözcüğü bu anlama işaret eder şekilde kullanılmıştır. Sembolik olarak İsa peygamberin ölümüyle eşleştirilen “*prosphora*” terimi, bütün bu anlamların yanı sıra, İncil'de “*sunmak*” eylemine işaret eden fiil⁹⁰⁰ ve “*sunu*” ismine işaret eden isim⁹⁰¹ kökenli bir kelime olarak da kullanılmıştır.

Hıristiyan teolojisi içerisinde kurban ayiniyle ilgili sıklıkla kullanılan bir diğer terim, aslı Yunanca “*thyisa/thuisa*” olan, İngilizce'de “*sacrifice*” kelimesiyle tanımlanan, dilimizde ise “*kurban*” terimiyle açıklanan kelimedir.⁹⁰² Tanrı'nın varlığını yüceltmek adına yapılan, ancak İsa peygamberin bir örnek olarak göz önünde bulundurulmasına da işaret eden “*sacrifice*” terimi, İncil'de yirmi dokuz yerde geçmektedir. Farklı bölüm ve emirlerde geçen kelimenin niceliksel verilerinin çıkarılması, bu durum için belli bir sonuç yaratırken, esas veri, kelimenin kullanımında yer alan içerik biçimlerinin sınıflandırılmasıyla elde edilmiştir. Buna

⁸⁹⁶ RENN, Stephen D. (2005), **Expository Dictionary of Bible Words: Word Studies for Key English Bible Words Based on the Hebrew and Greek Texts**, 691.

⁸⁹⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. LAMPE, W.H (1961), **A Patristic Greek Lexicon**, 1184.

⁸⁹⁸ İncil, Efesliler, 5: 2;

“Mesih bizi nasıl sevdiyse ve kendisini bizim için güzel kokulu bir *sunu* ve kurban olarak nasıl Tanrı'ya sunduysa, siz de öylece sevgi yolunda yürüyün.”

⁸⁹⁹ İncil, İbraniler, 10: 5;

“Bunun için Mesih dünyaya gelirken şöyle diyor: “Kurban ve sunu istemedin, ama benim için bir beden hazırladın.”; İncil, İbraniler, 10: 8;

“Mesih ilkönce, «Kurbanları, sunuları, yakımalık adakları ve günah için sunulan kurbanları istemedin ve bunlardan hoşnut olmadın» dedi. Oysa bunlar Yasa'nın bir gereği olarak sunulur.”; İncil, İbraniler, 10: 10;

“Tanrı'nın bu isteği uyarınca İsa Mesih'in bedeninin ilk ve son kez sunulmasıyla kutsal kıldık.”; İncil, İbraniler, 10: 14;

“Çünkü kutsal kılınanları tek bir sunuyla sonsuza dek yetkinliğe erdirmiştir.”; İncil, İbraniler, 10: 18;

“Bunların bağışlanması durumunda artık günah için sunuya gerek yoktur.”

⁹⁰⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İncil, İbraniler, 5:1,3; 8:3,4; 9:7,14,25,28; 10:1,8,11,12; 11: 4.

⁹⁰¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İncil, Elçilerin İşleri, 7:42; 21:26.

⁹⁰² GEORGOUDI, Stella (1989), “Sactified Slaughter in Modern Greece: The “Kourbânia” of the Saints”, 185.

göre “*thyisa/thuisa*” yani “*kurban*” teriminin işaret ettiği en önemli biçimlerden biri, sembolik olarak İsa peygamberin ölümüyle eşleştirilen ve burada başkalarının iyiliği için kendinden vazgeçme esasının vurgulandığı kurban biçimiyle karşımıza çıkmıştır.⁹⁰³ Can vermek ya da boğazlanma esasının etkin olduğu öldürme eylemine dayanarak yapılan sunuda, bu sunuyu nitelendiren ismin ana hedefi niyete bir gönderme yapmak olmuştur. Kurban ritüelleri içerisinde en basit haliyle en temel forma işaret eden *thyisa/thuisa*” teriminin (direkt olarak kurban eylemine işaret eder) bir başka farklı içerikli anlatımı, Filipililer tarafından yapılacak olan sunu, biçimiyle açıklanabilmiştir. Sunu üzerine damlayacak kan ve sunuyla beraber belli bir refaha erecek olan kişilerin durumunun anlatıldığı emir ve burada gizlenen sembolik mana bu bakımından önem arz etmiştir.⁹⁰⁴ Vazgeçme, feda etme ve kutsama gibi anlamların ön plana çıktığı “*thyisa/thuisa*” teriminin içeriğinde yer alan bir diğer önemli husus da sunulan kurbanın hediye olarak nitelenmesidir.⁹⁰⁵ Tanrı’ya içtenlikle verilecek olan sununun, onun tarafından verilecek değerle kıymetleneyeceği vurgulanmak istenmiştir.⁹⁰⁶

Bir ibadet biçimi olarak hem Hristiyanlık inancı içerisinde hem de bu dinin bağlılarının sosyal hayatında önemli bir yeri olan kurban ritüeliyle alakalı kullanılan bir diğer terim de aslı Yunanca “*anapherō*”⁹⁰⁷ olan, İngilizce’de “*anaphora*” şeklinde kullanılan kelimedir.⁹⁰⁸ Genel anlamda kullanımıyla dilimize “*kaldırmak*”, “*taşımak*”, “*sunu sunmak*”, “*ilişkili olmak*” ya da “*ilgili olmak*” şeklinde çevrilmesi mümkün olan “*anaphora*” kelimesi, ibadetle ilgili bir bağlamda kullanıldığında ise daha çok “*kaldırmak*”, “*taşımak*”, “*sunu sunmak*” anlamlarına işaret etmiştir.⁹⁰⁹

İçerdiği anlam zenginliğiyle birden fazla yöne işaret eden *anapherō/anaphora* terimi, en çok elçi İsa’nın kurban olarak sunulmasıyla Eski Ahit kurbanlarının

⁹⁰³ İncil, Efesliler, 5: 2;

“Mesih bizi nasıl sevdiyse ve kendisini bizim için güzel kokulu bir sunu ve **kurban** olarak nasıl Tanrı’ya sunduysa, siz de öylece sevgi yolunda yürüyün.”

⁹⁰⁴ İncil, Filipililer, 2: 17;

“İmanınızın sunusu ve hizmeti üzerine **kanım adak şarabı** gibi dökülecek olsa da, seviniyorum ve hepimizin sevincine katılıyorum.”

⁹⁰⁵ İncil, Filipililer, 4: 18;

“Benim her şeyim var, bolluktayım. Epafrodit’in eliyle gönderdiğiniz hediyeleri alınca bir eksikim kalmadı. Bunlar güzel kokulu sunular, Tanrı’nın beğenisini kazanan, O’nu hoşnut eden kurbanlardır.”

⁹⁰⁶ BAUMANN, Eddie Karl (2011), **Worldview as Worship: The Dynamics of a Transformative Christian Education**, 284.

⁹⁰⁷ HUANG, Yan (2000), **Anaphora: A Cross-linguistic Approach**, 1;

<https://www.blueletterbible.org/lang/lexicon/lexicon.cfm?t=nlt&strongs=g399> (09.03.2019).

⁹⁰⁸ CLEMENT, M. Olivier (2004), **The Living God: A Catechism for the Christian Faith**, 292.

⁹⁰⁹ FERGUSON, Everett (1999), **Encyclopedia of Early Christianity**, 48-49.

tamamlandığının anlatılmak istendiği yerlerde kullanılmıştır.⁹¹⁰ Yani bir ritüel olarak eskiden beri düzenlenen, tüm türlerinin biçimsel özellikleri yazılı kodeksle belirlenmiş kurban geleneğinin İsa peygamberin kurban oluşuyla tamamlandığı, bu vasıta ile noksanlıklarının giderildiği ve peygamberin insanlık için can verişinin bu anlamda eşsiz bir konumda olduğu bu terimle vurgulanmıştır.⁹¹¹

Hristiyan inancında kurban ritüeli kapsamında kullanılan bir diğer önemli terim, Türkçede “hediye” anlamına gelen Yunanca asıllı “*dōron*” sözcüğüdür. İngilizce’de “*gift*” kelimesiyle ifade edilen ve “*birinin onuruna verilen hediye*” anlamına gelen bu sözcüğün dinî terminolojide İsa peygamberi temsil ettiğine, İncil’de de bu ulu şahsiyeti ima ettiğine inanılmıştır. Kelime, dolaylı ve doğrudan olmak üzere, İncil’de on dört ayrı yerde⁹¹² farklı şekillerde kullanılmıştır. Bunların tümü göz önünde tutularak bir değerlendirme yapıldığında, kelimenin Hristiyan teolojisindeki anlam örgüsünü şu şekilde özetlemek mümkündür: Yaratıcı tarafından tüm insanlık için bir kurtarıcı olarak gönderilen İsa peygamberin canını feda etmesi, ruhuyla insanlığın günahlarının silinmesini sağlaması,⁹¹³ bir bakıma elçi İsa’nın insanlık için bir hediye/armağan olarak gönderilişinin kısa ve öz ifadesidir.⁹¹⁴

Hristiyan teolojisinde kurban ritüeliyle ilgili farklı yönleri öne çıkaran *prophora*, *thyisa/thuisa*, *anapherō* ve *dōron* gibi terimlerin dışında, farklı uygulamaları nitelendiren başka terimler de kullanılmıştır. Yakmalık sunuların isimlendirilmesinde kullanılan “*holokaútōma*”,⁹¹⁵ buhur sunularını (duman vasıtasıyla yapılan

⁹¹⁰ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, İbraniler, 9:28; 13:15.

⁹¹¹ **İncil**, İbraniler, 7:27;

“O, diğer baş kâhinler gibi her gün önce kendi günahları için, sonra da halkın günahları için kurbanlar sunmak zorunda değildir. Çünkü kendi kendini sunmakla bunu ilk ve son kez yaptı.”

⁹¹² Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, Yuhanna, 4:10; **İncil**, Elçilerin İşleri, 2: 38; 8: 20; 10: 45; 11: 17; **İncil**, Romalılar, 5: 15, 16, 17, 18; **İncil**, II. Korintliler, 9: 15; **İncil**, Efesliler, 2: 8; 3: 7; 4: 7; **İncil**, İbraniler, 6: 4.

⁹¹³ **İncil**, Elçilerin İşleri, 2: 38;

“Petrus onlara şu karşılığı verdi: «Tövbe edin, her biriniz İsa Mesih'in adıyla vaftiz olsun. Böylece günahlarınız bağışlanacak ve Kutsal Ruh armağanını alacaksınız.»

⁹¹⁴ JACOBSEN, Douglas Gordon (2006), **A Reader in Pentecostal Theology: Voices from the First Generation**, 181.

⁹¹⁵ BOTTERWECK, G. Johannes-RINGGREN, Helmer-FABRY, Heinz-Josef (2001), **Theological Dictionary of the Old Testament**, 112.

kurbanları) niteleyen “*thymiama*”⁹¹⁶ ve içecek sunularını (dökmelik sunu/libasyon) niteleyen “*spendo*”⁹¹⁷ kelimeleri buna örnektir.

Hristiyanlıkta; ritüeli doğrudan ifade eden terimlerin dışında, tek başına özel bir anlam taşımayan fakat dolaylı bir şekilde ritüele işaret eden başka terimler de vardır. Bu terimleri, taşıdıkları anlamları, Yeni Ahit’te nerede ve hangi bağlamda kullanıldıklarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Hristiyanlıkta; kurban ritüelinin varlığına doğrudan değil, dolaylı bir anlatımla işaret eden ve yazılı kodekste de yer alan ilk kavram “*kan*”dır. İncil’de yer alan emirler ve bunlarla ilgili yorumlamalar detaylı bir şekilde incelendiğinde, kan sözcüğünün genellikle İsa peygamberle özdeşleştirilen yerlerde kefare⁹¹⁸ ve insanlık için bir kurtuluş vesilesi addedildiği tespit edilmiştir.⁹¹⁹ Kutsal Kitap’ta toplam on dokuz yerde geçen kan kelimesiyle⁹²⁰ elçi İsa’nın insanlık adına ölümüne işaret edilmiştir.

Dolaylı anlatımla kurban ritüelinin varlığına işaret eden bir diğer terim “*fıdye*”dir. İçerisinde bulunan olumsuz bir durumdan maddi ya da manevi bir değer fedaya edilerek azade olunmasını ifade eden fıdye kelimesi, Eski Ahit’te sıklıkla kullanılan bir terim olmasına rağmen Yeni Ahit’te sadece üç yerde geçmektedir.⁹²¹

İncil’de geçen “*kurtuluş*” kelimesi de kurban ritüeline dolaylı şekilde işaret eden terimlerden birisidir. İçerik olarak bambaşka bir anlama hizmet eden kelime, en az kan kadar İsa peygamberin ölümüyle özdeşleşmiştir. İsa peygamberin insanlık için bir kurban olarak seçilmesi ve hayatını feda etmesi, Hristiyan teolojisinde bir

⁹¹⁶ GIHR, Nikolaus (1902), *The Holy Sacrifice of the Mass: Dogmatically, Liturgically And Ascetically Explained*, 87.

⁹¹⁷ BROMILEY Geoffrey W. (1985), *Theological Dictionary of the New Testament: Abridged in One Volume*, 1064.

⁹¹⁸ İncil, I. Petrus, 1: 18-19;

“Biliyorsunuz ki, atalarınızdan kalma boş yaşayışınızdan gümüş ya da altın gibi geçici şeylerle değil, Mesih’in kusursuz ve lekesiz bir kuzunun kanına benzer değerli kanı fidyesiyle kurtuldunuz.”

⁹¹⁹ İncil, Efesliler, 1: 7-8;

“Tüm bilgeliği ve anlayışı üzerimize yağdırdığı kendi lütfunun zenginliği sayesinde, Mesih’in kanının aracılığıyla Mesih’te kurtuluşa, suçlarımızın başına sahibiz.”

⁹²⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. İncil, Romalılar, 3: 25; 5: 9; İncil, I. Korintliler, 10: 16; İncil, Efesliler, 1: 7; 2: 13; İncil, Koloseliler, 1: 20; İncil, İbraniler, 9: 12, 14; 10: 19; 10: 29; İncil, I. Petrus, 1: 2, 19; İncil, I. Yuhanna 1: 7; 5:6,8; İncil, Esinlenme, 1: 5.

⁹²¹ İncil, Matta, 20: 28;

“Nitekim insanoğlu, hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fıdye olarak vermeye geldi.”; İncil, Markos, 10: 45;

“Çünkü insanoğlu bile hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fıdye olarak vermeye geldi.”; İncil, I. Timoteyus, 2: 6;

“Bu da insan olan ve kendisini herkes için fıdye olarak sunmuş bulunan Mesih İsa’dır. Uygun zamanda verilmiş olan tanıklık budur.”

kurtuluş vesilesi olarak kabul edilmiştir.⁹²² *Kurtuluş* kelimesi, bu anlamdaki kullanımıyla İncil’de on farklı yerde geçmektedir.⁹²³

Kurban ritüelini dolaylı ifade eden bir diğer terim de “*barış*”tır. Genel manada uzlaşmaya varma anlamını taşıyan *barış* sözcüğü, bu inanç sisteminde; kurban eylemi vasıtasıyla yeniden antlaşmaya varan Tanrı ile insan arasında bağlayıcı unsur olarak görev alan kurban (İsa’ya) işaret etmiştir.⁹²⁴ İncil’de kelimenin bahsedilen şekilde kullanımı altı farklı yerde karşımıza çıkmaktadır.⁹²⁵

İncil’de ayrıca “*merhamet*” ile “*affetmek*” kelimeleri de bir anlam örgüsü oluşturacak şekilde kurban ritüelinin varlığına işaret etmektedir. Verilen kurban veya sunulan takdimeler ile insanın Yaratıcı’nın affına uğrayacağına ve böylelikle günahlarını bertaraf edip manevi dünyasında iç huzuru yakalayabileceğine inanılmıştır.⁹²⁶ İncil’de kelimenin bahsedilen şekilde kullanımı altı farklı yerde karşımıza çıkmaktadır.⁹²⁷

Kurban ritüelinin varlığı ve biçimi hakkında değişik yargılara varmamızı sağlayan bu terimlerin dışında, konuyla ilgili olarak hem gerçek hem de mecaz anlamıyla dikkatimizi çeken bazı sözcük ve tamlamalar da mevcuttur. Kurban ritüeline gönderme yapan “*Tanrı Kuzusu*” ifadesi, bu sözcük ve tamlamaların güzel bir örneğidir.

Hristiyanlık inancına göre; Yaratıcı tarafından insanlığın kurtuluşu olarak gönderilen İsa peygamberden İncil’de pek çok yerde “*Tanrı Kuzusu*” olarak bahsedilmiştir. Ondan bu şekilde bahsedilmesi, hem Tanrı tarafından kıymet verilen bir kimlik olarak hem de insanlığın günahını kaldırmak için feda edilecek, kanı onların

⁹²² **İncil**, Romalılar, 3: 24;

“*İnsanlar, İsa Mesih’te olan kurtuluşla, Tanrı’nın lütfuyla, karşılıksız olarak aklanırlar.*”

⁹²³ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, Romalılar, 3: 24; 8: 23; **İncil**, I. Korintliler, 1: 30; **İncil**, Efesliler, 1:7,14; 4: 30; **İncil**, Koloseliler, 1:14, **İncil**, İbraniler, 9: 15; 11: 35, **İncil**, Luka, 21:28.

⁹²⁴ **İncil**, Romalılar, 5: 11;

“*Yalnız bu kadar da değil, bizi şimdi Tanrı’yla barıştırmış olan Rabbimiz İsa Mesih aracılığıyla, Tanrı’nın kendisiyle de övünürüz.*”

⁹²⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, Romalılar, 5: 10, 11; 11: 15; **İncil**, Romalılar, II. Korintliler, 5:18,19, 20.

⁹²⁶ **İncil**, I. Yuhanna, 2: 2;

“*Kendisi günahlarımızı ve yalnız bizim günahlarımızı değil, bütün dünyanın günahlarını da bağışlatan kurbandır.*”

⁹²⁷ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, Luka, 18:13; **İncil**, İbraniler, 2:17; **İncil**, I. Yuhanna, 2: 2; 4:10; **İncil**, Romalılar, 3: 25; **İncil**, İbraniler, 9: 5;

günahını temizleyen kutsal madde olarak dökülecek önemli bir şahsiyet olarak algılanmasını sağlamıştır.⁹²⁸ Sembolik anlamı göz önünde bulundurulmadığında bir şey ifade etmeyen fakat teolojik anlamda önemli bir anlam örgüsüne sahip “*Tanrı Kuzusu*” tamlaması, İncil’de yirmi iki farklı yerde, tek bir şeye işaret eder şekilde kullanılmıştır.⁹²⁹

Kurban ritüeliyle ilgili incelenmesi gereken son terim “haç”tır. Kökü ve taşıdığı anlam itibariyle ritüel kapsamında herhangi bir şey ifade etmeyen terim, yüklendiği sembolik anlamla değer kazanmıştır. Elçi İsa’nın insanlık için çarmıhta (haçta) can vermiş olması, kelimenin kurban ritüeliyle dolaylı olarak bağlantılı olmasını sağlamıştır. İncil’de on altı yerde geçen “haç” kelimesi, olayın anlaşılmasını kolaylaştıran anlam örgüsüyle en az diğerleri kadar önemli bir terimdir.⁹³⁰

6.2.2. İsa peygamber ve İncil yazarlarının kurban ritüelini değerlendiriş biçimleri

Amaç ve niyet açısından ortak bir tema üzerine oturan kurban ritüeli, zaman ve toplum açısından bir takım biçimsel farklılıklarla devam edegelmiştir. Özdeki niyet ve amaç birlikteliğinin yanı sıra bir takım uygulama farklılıklarını da bünyesinde barındıran kurban ritüeli, temel bir ibadet formu olarak tüm dinlerin içinde yer almayı başarmıştır. Buna semavi dinlerden Hristiyanlık da dâhildir.

Hristiyan teolojisinde İsa peygamberin misyonuyla ilintili olarak bambaşka bir yöne evrilen kurban ritüelinin Yeni Ahit (İncil) içerisinde nasıl işlendiği, hangi nedenlerle geleneksel anlamından sıyrılarak farklılaştığı, ritüeldeki bu dönüşümün hangi uygulamalar tarafından biçimlendirildiği gibi önemli soruları cevaplandırabilmek için dünyanın vahiy kökenli en eski dinlerinden biri olan Musevilikteki kurban ritüelinin İsa peygamber döneminde nasıl algılandığının ortaya konulması gerekmektedir. İsa peygamber başta olmak üzere Hristiyan inancı içerisinde önderlik yapan kişilerin kurbana bakışı ve ritüeli değerlendiriş şekilleri bu noktada

⁹²⁸ **İncil**, I. Petrus, 1: 18-19;

“*Biliyorsunuz ki, atalarınızdan kalma boş yaşayışınızdan gümüş ya da altın gibi geçici şeylerle değil, Mesih’in kusursuz ve lekesiz bir kuzunun kanına benzer değerli kanı fidyesiyle kurtuldunuz.*”

⁹²⁹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, I. Yuhanna, 1:29,36; **İncil**, Elçilerin İşleri, 8:32; **İncil**, I. Petrus, 1:19; **İncil**, Esinlenme, :6,8,12,13; 6:1,16; 7:9,10,14; 19:7,9; 21:9,14,22,23,27; 22:1,3

⁹³⁰ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, I. Korintliler, 1: 17, 18; 1:20; 2:14, **İncil**, Galatyalılar, 5:11; 6:12,14; **İncil**, Efesliler, 2:16; **İncil**, Filipililer, 2:8; 3:18; **İncil**, İbraniler, 12:2; **İncil**, Matta, 10:38; 16:24; **İncil**, Markos, 8:34; İncil, Luka, 9:23; 14:27.

büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, Eski Ahit geleneğinin devamı olarak gelişen Hristiyanlıkta din önderlerinin kurban ritüeli açısından eski sisteme nasıl baktıklarını araştırmanın uygun olacağı düşünülmüştür.

6.2.2.1. İsa peygamberin kurban ritüelini değerlendiriş biçimi

İsa peygamber, Âdem peygamberle başlayan ve Muhammet peygamberle sonlanan peygamberlik geleneği içerisinde, İsrailoğulları'na yeni vahiyleri tebliğ etmesi için gönderilen⁹³¹ Yahudi kökenli bir peygamberdir.⁹³² Geldiği toplum ve soyu gereği Yahudi inanç ve geleneklerine aşina olan İsa peygamberin kurban meselesine bakış açısı ve meseleyi özümseyişi, büyük olasılıkla bu aşinalık çerçevesinde gelişmiştir.

Yazılı kaynaklar vasıtasıyla elde edilen küçük ama önemli bilgiler, İsa peygamberin kurban ritüeli konusunda Eski Ahit geleneklerini tamamen reddetmediğini, bu alandaki eski dönem uygulamalarına hiçbir zaman şiddetle karşı çıkmadığını göstermiştir.⁹³³ İncil'de *"Bu yüzden, adağını sunağa getirdiğinde, orada kardeşinin sana karşı bir şikâyeti olduğunu hatırlarsan, adağını orada, sunağın önünde bırak, git, önce kardeşinle barış; sonra gel, adağını sun!"* şeklinde geçen emir,⁹³⁴ İsa peygamberin bu konudaki yaklaşımını gösteren güzel bir örnektir. Aslında vahiy kökenli dinlerde bir ibadet biçimi ve kulluk vazifesi olarak görülen kurban ritüelinin İsa peygamber tarafından algılanışında ve dolayısıyla ritüelin Hristiyan inancına yansımada herhangi bir olumsuzluğa değil, ritüelin öncesinde benimsenip özümsemesi gereken ahlaki değerleri hatırlatmaya yönelik bir vurgu bulunmaktadır. Bu, Musevilik inanç sistemi içerisinde gelişip Kutsal Kitap'taki emirlerle şekillenen kurban ritüelinin tüm formlarıyla beraber Hristiyanlıkta da temel kabul edildiğini göstermektedir.⁹³⁵ İsa peygamberin Eski Ahit gelenekleri kapsamında bizzat kurban

⁹³¹ KAYA, Remzi (2004), "İnciller ve Kur'an'da Hz. İsa'nın İnsan ve Peygamber Oluşu", 37; ÇOBAN, Bekiz Zakir (2007), "Bir Yahudi Olarak İsa", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXV, İzmir : 43-58.

⁹³² JOSSA, Giorgio (2006), *Jews or Christians?: The Followers of Jesus in Search of Their Own Identity*, 63.

⁹³³ CRAIG, Clarence Tucker (1939), *The Study of the New Testament*, 109; MUSANA, Paddy (2014), "The Judeo-Christian Concept of 'Sacrifice' and Interpretation of Human Sacrifice in Uganda" 47.

⁹³⁴ İncil, Matta, 5: 23-24.

⁹³⁵ Hz. İsa'nın, cüzzam hastalığına yakalanan kişiye Musa'nın buyurduğu şekilde kurban kesmesini öğütmesi, Tevrat hükümlerinin temel alınışı doğrulamaktadır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. İncil, Matta, 8: 4;

Sonra İsa adama, "Sakın kimseye bir şey söyleme!" dedi. "Git, kâhine görün ve cüzzamdan temizlendiğini herkese kanıtlamak için Musa'nın buyurduğu adağı sun!"

sunup sunmadığı, kurban ritüeliyle ilgili hangi tavrı benimsediği ve bu konuda hangi hükümleri bildirdiği gibi konular hakkında açık ve kesin bilgilere erişilememiştir. Çünkü Kanonik İncillerde ve yazılı kaynaklarda bu konuyla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Konuyla alakalı tek ve en yalın bilgi, Apokrif İnciller arasında sayılan Barnaba İncili vasıtasıyla günümüze gelmiştir.⁹³⁶

Kurban ritüelinin, İsa peygamber tarafından tatbik edilip edilmediği tartışılan bir konu olmakla beraber, durum peygamberin çevresi ve aile cephesinde farklıdır. Luka İncili'nde; *“Musa'nın Yasasına göre, arınma günlerinin bitiminde Yusuf'la Meryem çocuğu Rabb'e adamak için Kudüs'e götürdüler. Nitekim Rabb'in Yasasında, ‘İlk doğan her erkek çocuk Rabb'e adanmış sayılacak’ diye yazılmıştır. Ayrıca Rabb'in Yasasında buyrulduğu gibi, kurban olarak ‘bir çift kumru ya da iki güvercin yavrusu’ sunacaklardı”* şeklinde geçen ifade,⁹³⁷ İsa peygamberin annesi ve babası tarafından Yahudi itikadına göre kurban takdimesinde bulunulacağı bilgisini vermektedir. Meryem ve Yusuf'un bu itikadı takip ederek gerçekleştirdikleri bir diğer ritüeli ise Pesah Bayramı'na katılışları örneklemiştir. Yine Luka İncil'inde geçen *“İsa'nın annesi babası her yıl Fısıh bayramında Kudüs'e giderlerdi. İsa on iki yaşına gelince, bayram geleneğine uyararak yine gittiler.”* şeklindeki emir⁹³⁸ de bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

Eski geleneklerin köklerinden beslenerek yepyeni bir düzenin oluşumu olarak da tanımlanabilecek Hristiyanlıkta her ne kadar İsa peygamber, ailesi ve çevresi tarafından kurban ritüelinin tatbiki ile ilgili bilgilerle karşılaşılrsa da, ritüelin en azından eylemsel sürecini baltalayacak çeşitli fikirlerin de ileri sürüldüğü görülmüştür. Bazı durum ve hallerde kurban ritüelinin tatbikinin yeterli olmadığı; ahlaki değerlerin ve insani hasletlerin kimi zaman bu ritüelin de önüne geçip değer kazandığı ifade edilmiştir. İncil'de; *“İnsanın Tanrı'yı bütün yüreğiyle, bütün anlayışıyla ve bütün gücüyle sevmesi, komşusunu da kendi gibi sevmesi, tüm yakınlalık adaklardan ve sunulan kurbanlardan daha önemlidir.”*⁹³⁹ şeklindeki emir bu durumu en iyi açıklayan kutsal söz olarak karşımıza çıkmıştır.

⁹³⁶ Barnaba İncili'nde geçen bilgiye göre; Hz. İsa, Hz. İbrahim ile oğlu İshak arasında geçen meseleyi yad etmiş; Yüce Allah'ın ismini zikredip O'na şükürlerini bildirerek O'nun adına bir kurban kesmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **BARNABA İncili** (2013), 68.

⁹³⁷ **İncil**, Luka, 2: 22-24.

⁹³⁸ **İncil**, Luka, 2: 41-42.

⁹³⁹ **İncil**, Markos, 12: 33.

Tanrı'yla insan arasındaki ilişki dengesini kurarken bu dengenin elamanlarının kimi zaman değiştiği görülmüştür. Manevi anlamda hissedilen yüce duyguların kimi zaman Tanrı'ya sunulacak kurban kadar değer taşıdığı ifade edilmiştir. “*Gidin de ‘Ben kurban değil, merhamet isterim!’ sözünün anlamını öğrenin! Çünkü ben doğru kişileri değil, günahkârları çağırmaya geldim.*” emrindeki gibi bazen insanı insan yapan kalbi değerler yüceltilmiştir.⁹⁴⁰

İster yüce duygular ve erdemli davranışlar kurban ritüelinin eş değeri olarak görülsün, isterse kurbanın sosyal ve psikolojik boyutu vurgulansın, bir ibadet olarak kurbanla ilgili esas değişiklik, İsa peygamberin kendi kanıyla yapılan antlaşmanın⁹⁴¹ üstünlüğünü vurgulaması, kanının insanlık için bir kurtarıcı olduğunu söylemesi,⁹⁴² bununla yeni bir antlaşmanın gerçekleştiğini bildirmesi⁹⁴³ ile son bulmuştur.

6.2.2.2. Pavlus’un kurban ritüelini değerlendiriş biçimi

Pavlus’un (St. Paul) kurban ritüeline bakışı, Eski Ahit’te anlatılan ve tarif edilen kurban anlayışıyla paralel değildir. Batı Hristiyanlığının adeta kurucusu niteliğindeki bu Hristiyan azizi eski sistemin işlerliğini kabul etmemiş, hatta kurbanın gereksiz bir eylem olduğunu söylemiştir. Özellikle hayvan kurbanının putlara yapıldığını ileri sürmüş,⁹⁴⁴ İsa peygamberin dökülen kanının kutsal bir kan olduğunu, herhangi bir niyet için onun kanı dışındaki kanların beyhude döküldüğünü telaffuz etmiştir.⁹⁴⁵

Eski Ahit temel alınarak Pavlus tarafından kesilen kurbandan İncil’in Elçilerin İşleri bölümünde bahsedilmiştir. Bu, Pavlus’un dönüşümünden önce Eski Ahit’i temel alarak yapmış olduğu ilk eylemdir.⁹⁴⁶

⁹⁴⁰ İncil, Matta, 9: 13.

⁹⁴¹ İncil, Markos, 14: 24;

“Bu benim kanım” dedi İsa, “birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır.”

⁹⁴² İncil, Matta, 26: 28;

“Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır.”

⁹⁴³ İncil, Luka, 22: 20;

“Aynı şekilde, yemekten sonra kâseyi alıp şöyle dedi: “Bu kâse, sizin uğruna akıtılan kanımla gerçekleşen yeni antlaşmadır.”

⁹⁴⁴ SORABJI, Richard (1995), **Animal Minds and Human Morals: The Origins of the Western Debate**, 179.

⁹⁴⁵ İncil, I. Korintliler, 5: 7;

“Yeni bir hamur olabilmek için eski mayadan arınıp temizlenin. Nitekim mayasızsiniz. Çünkü Fıstık kuzumuz olan Mesih kurban edilmiştir.”

⁹⁴⁶ İncil, elçilerin İşleri, 21: 23-26;

6.2.2.3. İncil yazarlarının kurban ritüelini değerlendiriş biçimi

Yeni Ahit'te; kabul edilen, tatbik edilen, bu anlamda genel-geçerlilik vasfı kazanıp yaygınlık gösteren tüm biçimler ortak değerler bütünü olarak Eski Ahit temel alınarak kurulmuştur. Her iki kitap ve dolayısıyla hitap ettiği dinde benzer konular, benzer ilke ve kurallarla açıklanmış; aynı fikirler temel alınarak inanılan sistem içerisinde, tutarlı inanç öğeleri oluşturulmaya çalışılmıştır.

Yeni Ahit'te, Eski Ahit'le benzerlik taşıdığı kanatine varılan en önemli konulardan biri, kurban meselesi olmuştur. Eski Ahit'te olduğu gibi Yeni Ahit'te de kanlı kurbanlar kutsal görülmüş, Tanrı rızası için akıtılan kanın, kutsal olduğuna inanılmıştır. Benzer ilkedен hareket ederek açıklanan ritüelde farklı kişi ve kurumlar tarafından yapılan yorumlarda, öz bir olsa da yorumda kayda değer farklılıklar yaratıldığı söylenebilmiştir. Bu yorum farklılıklarından en önemlisi İncil yazarları tarafından ortaya konulmuştur. Yazarlar; kanlı kurbanlar başlığı adı altında yapılan sunuları, belli bir kutsallık taşısa da günah ya da suçu ortadan kaldırmak için gerekli olan kudreti, bünyesinde barındırmayan kurbanlar olarak tanımlamıştır. Onlara göre; Tanrı, tüm bunlara aracılık etmesi için kendi özünden olan İsa peygamberi göndermiştir. İsa peygamber, günahları temizleme gücüne sahip tek kurban olarak görülmüştür. Yeni Ahit, Eski Ahit'teki kanlı kurban geleneği ve buna olan inancı tüm bunları göz önünde bulundurarak yeniden reforme etmelidir. İsa peygamberin kurban edilmesiyle sunulan tüm kurbanların sonuca bağlandığı ilkesine olan inanç burada kuvvetlendirilmelidir.⁹⁴⁷

"Bunun için sana dediğimizi yap. Aramızda adak adanmış dört kişi var. Bunları yanına al, kendileriyle birlikte arınma törenine katıl. Başlarını traş edebilmeleri için kurban masraflarını sen öde. Böylelikle herkes, seninle ilgili duyduklarının asılsız olduğunu, senin de Kutsal Yasa'ya uygun olarak yaşadığını anlasın. Diğer uluslardan olan imanlılara gelince, biz onlara, putlara sunulan kurbanların etinden, kandan, boğularak öldürülen hayvanlardan ve cinsel ahlaksızlıktan sakınmalarını öngören kararımızı yazmıştık. Bunun üzerine Pavlus o dört kişiyi yanına aldı, ertesi gün onlarla birlikte arınma törenine katıldı. Sonra tapınağa girerek arınma günlerinin ne zaman tamamlanacağını, her birinin adına ne zaman kurban sunulacağını bildirdi."

⁹⁴⁷ ORR, James, NUELSEN, John L., MULLINS, Edgar Young (1915), **The International Standard Bible Encyclopedia**, 2654.

6.2.3. Yeni Ahit'te (İncil'de) kurban ritüeli

Varlık âleminin en üstün özellikli canlısı olarak evrende kimlik bulan insan, herhangi bir şekilde muhatap olup benimsediği inanç sistemi kapsamında, inandığı yaratıcıya; onunla iletişime geçebilmek, ona yakın olabilmek gibi pek çok farklı niyet ve amaçla kurbanlar sunmuştur. Maddi veya manevi anlamda kendince değerli gördüğü bazı hayvan ya da nesnelerden Tanrı'nın rızasını kazanma niyetiyle vazgeçmiş; böylece Yaratıcıyla kurduğına inandığı bağ ve yakınlık vesilesiyle kendisini tehdit edebilecek çeşitli tehlikeleri bertaraf edebileceğine, yapmış olduğu vazgeçişlerle kendisi için daha büyük nimetlere kapı açılacağına kanaat getirmiştir. Genel bir teori olarak kurban ritüelini izah eden bu yaklaşım, Hristiyan teolojisi temel alındığında, farklı bir açıdan da bakılmasını gerektiren bir mahiyet taşımaktadır. Çünkü Hristiyanlık kapsamında kurban; şükür, adak, dua, af dileme gibi niyetlerden öte, kefareti niyetinin baskın olduğu bir ritüel biçimi olarak karşımıza çıkmıştır.

Kişinin kutsal olan Yaratıcı'ya "iyi niyetli" ve "doğru kişi" olarak yönelmesi ve taşımış olduğu bu vasıflarla hem üyesi olduğu toplum adına hem de kendi adına bir kefareti kurbanı oluşturması şeklindeki uygulama, antik dönem geleneklerinden türemiştir. Sosyal ve kültürel bağlarla Yahudilere geçen ve köklü bir gelenek haline gelen bu dinsel eylem, yüklenmiş olduğu sembolik anlam örgüsüyle bu dinin merkezine yerleşmiştir.⁹⁴⁸ Kefareti doktrini, Eski Ahit geleneklerinin unutulmadığı ve genel hatlarının bu dinin gereklilikleriyle çizildiği Hristiyan teolojisine de bu anlam ve kapsamıyla intikal etmiştir. İsa peygamberin çarmıhtaki ölümü bir kefareti kurbanı olarak nitelendirilmiş, birey ya da toplumların günahlarının onun ölümüyle adeta sıfırlandığına inanılmış; bu inanç, kurban ritüeli kapsamında temel prensip olarak tanımlanmış ve işlenmiştir.⁹⁴⁹

⁹⁴⁸ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. ANTWI, Daniel Jacobson (1980), **The Death of Jesus as Atoning Sacrifice a Study of the Sources and Purpose of New Testament Soteriology, with Particular Reference to Selected Texts**, Thesis Submitted to the University of Aberdeen in Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in New Testament Exegesis, Scotland.

⁹⁴⁹ Hristiyan teolojisinde önemli ve tek bir terimle tanımlanabilecek kurban ritüeli tamamen Eski Ahit'in bir biçimlendirilmesi olarak karşımıza çıkmıştır. Öyle ki, Eski Ahit'teki geleneklerin hepsi, bu din kapsamında önem kazanan olay ve olgularda sembolik anlatımlarla yeniden işlenmiş ve işlenen sembolik anlatımlı ifadelerle Eski Ahit'teki geleneklerin hepsine yeniden işlerlik kazandırılmıştır.

6.2.3.1. Vaftizci Yahya'nın öğretilerine göre İncil'de kurban

Tanrı'yla olan ilişkiyi tanzim etmede başvurulması gereken en etkili yöntemlerden biri olarak addedilen kurban ritüeli, dinen taşımış olduğu bu anlam ve önemini Hristiyanlıkta da devam ettirmiştir. Bir ibadet biçimi olarak önem kazanan ve böylelikle insan tarafından yaratıcıya duyulan güvenin çekirdeğini oluşturan kurban, farklı bir yol takip ederek önem ve anlamını bu din içinde de devam ettirmiştir. İlahi dinlere kaynaklık eden ve bu bağlamda Hristiyanlık için de temel oluşturan Musevilik dininin kurbanla ilgili şartları ve uygulama biçimleri gibi birçok ayrıntı Hristiyanlık tarafından benimsenmemiştir. Bu şart ve biçimlerin reddedilerek farklı bir yol izlenmesinin temel nedeni, İsa peygamberin son kurban olarak belirlenmesidir.

Tevrat'ın işaret ettiği tüm sunuların bertaraf edildiği Hristiyanlıkta, İsa peygamberin bizzat kurban edilişi, Tanrı'ya verilen en kıymetli sunu ögesi olarak kabul edilmiştir. Hristiyan inancı içerisinde önemli bir karakter olarak karşımıza çıkan Vaftizci Yahya'nın konu hakkındaki görüşleri de bu kabulle doğru orantılıdır. Vaftizci Yahya; İsa peygamberi *“dünyanın günahını ortadan kaldıran kuzu”*, *“Tanrı kuzusu”* olarak adlandırmıştır.⁹⁵⁰ Ona göre; Tevrat'ta günahların temizlenmesi, onlara kefarete olması için boğazlanma esasına dayanarak yapılan kurbanların yerini (sunu ögesi olarak genellikle küçükbaş hayvanlar tercih edilmiştir), Hristiyanlıkta elçi İsa'nın kurban olması almıştır.⁹⁵¹ Çünkü İsa peygamber, tüm benliği ve hayatı ile insanlık için kendisini kurban olarak sunmuştur.⁹⁵² Günahkâr olan insanlığın günahının altında acı çekmiş;⁹⁵³ bu insanların günahlarının kaldırılması adına kendi yaşamından vazgeçmiştir.⁹⁵⁴

⁹⁵⁰ **İncil**, Yuhanna, 1: 29;

“Yahya ertesi gün İsa'nın kendisine doğru geldiğini görünce şöyle dedi: ‘İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu!’”

⁹⁵¹ **İncil**, Esinlenme, 5:12;

Yüksek sesle şöyle diyorlardı: ‘Boğazlanmış Kuzu, gücü, zenginliği, bilgeliği ve kudreti, saygıyı, yüceliği ve övgüyü, almaya layıktır.’”

⁹⁵² MORRIS, Henry Madison, LAHAYE, Tim F., CLARK, Martin E., (1976), **The Bible Has the Answer**, 153.

⁹⁵³ **İncil**, Luka, 12: 50;

“Katlanmam gereken bir vaftiz var. Bu vaftiz gerçekleşinceye dek nasıl da sıkıntı çekiyorum.”

⁹⁵⁴ BURTON, Ernest De Witt, SMITH, John Merlin Powis, SMITH, Gerald Birney (1909), **Biblical Ideas of Atonement: Their History and Significance**, 107.

Vaftizci Yahya'nın İsa peygamberi “dünyanın günahını ortadan kaldıran kuzu”, “Tanrı kuzusu” olarak adlandırması,⁹⁵⁵ aslında İsa peygamberin vaftiz olayına da dayanmaktadır. O dönemde Yahya, insanları günahlarından arınması için tövbe edip vaftiz olmaya çağırmaktadır. İsa peygamber de onun tarafından vaftiz edilenler arasındadır. Fakat Hristiyanlık inancına göre, elçi İsa'nın vaftizi diğer insanların vaftizinden farklı bir nedene dayanmaktadır. İsa peygamber günahkâr olduğu için değil, insanların günahkârlığı dolayısıyla vaftiz edilmiştir; onun Yahya tarafından vaftiz edilmesi, tamamen bu durum çerçevesinde gelişmiştir.⁹⁵⁶ Yahya'nın “Ben sizi suyla vaftiz ettim, ama o sizi Kutsal Ruh'la vaftiz edecektir.”⁹⁵⁷ demesi hem İsa'nın vaftizini farklılaştırmış hem de onun insanlık arasındaki yerini belirginleştirmiştir. Vaftizci Yahya'nın bu sözü, İsa peygamberin “Tanrı Kuzusu” olarak adlandırılmasını açıklayan temel gerekçelerden biridir.

6.2.3.2. İsa peygamberin öğretilerine göre kurban

İncil'de İsa peygamberin kurban oluşuyla ilgili iki farklı söyleme yer verildiği tespit edilmiştir. Bu söylem farklılığı, elçi İsa'nın kendi kanı ve bedeniyle vermiş olduğu kurbanı ifade ederken ritüelle ilgili kavramları geleneksel anlamlarından farklı bir bağlamda kullanmasından kaynaklanmıştır.

Hristiyan teolojisinde İsa peygamberin ölümünün kurban olarak kabul edilişi, İncil'de bizzat İsa peygamber tarafından yapıldığı belirtilen bir açıklamada geçen “fidye” kavramı üzerine kuruludur.⁹⁵⁸ “Çünkü insanoğlu bile hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fidye olarak vermeye geldi.”⁹⁵⁹ şeklinde

⁹⁵⁵ İncil, Yuhanna, 1: 35-36;

“Ertesi gün Yahya yine öğrencilerinden ikisiyle birlikteydi. Oradan geçmekte olan İsa'ya bakarak, «İşte Tanrı Kuzusu!» dedi”

⁹⁵⁶ İncil, Matta, 3: 13-17;

“Bu sırada İsa, Yahya tarafından vaftiz edilmek üzere Celile'den Şeria nehrine, Yahya'nın yanına geldi. Ne var ki Yahya, “Benim senin tarafından vaftiz edilmem gerekirken sen mi bana geliyorsun?” diyerek O'na engel olmak istedi. İsa ona şu karşılığı verdi: “Şimdilik buna razı ol! Çünkü doğru olan her şeyi

bu şekilde yerine getirmemiz gerekir.” O zaman Yahya O'nun dediğine razı oldu. İsa vaftiz olur olmaz sudan çıktı. O anda gökler açıldı ve İsa, Tanrı'nın Ruhunun güvercin gibi inip üzerine konduğunu gördü. Göklere gelen bir ses de şöyle dedi: «Sevgili Oğlum budur, O'ndan hoşnudum.”

⁹⁵⁷ İncil, Markos, 1: 8.

⁹⁵⁸ CAVE, Alfred (1877), *The Scriptural Doctrine of Sacrifice*, 274; BAVINCK, Herman, BOLT, John, VRIEND, John (2006), *Reformed Dogmatics: Sin and Salvation in Christ*, 397.

⁹⁵⁹ İncil, Markos, 10: 45; İncil, I. Korintliler, 6: 20;

“Bir bedel karşılığı satın alınındınız; bunun için Tanrı'yı bedeninizde yüceltin.” ; İncil, I. Korintliler, 7: 23;

“Bir bedel karşılığı satın alınındınız, insanlara köle olmayın.”; İncil, I. Petrus, 1: 18-19;

geçen ifade ile “Nitekim insanoğlu hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fıdye olarak vermeye geldi.”⁹⁶⁰ şeklinde geçen ifadeler bu durumu örneklemiştir. Fidyeye kelimesi sözlük anlamıyla herhangi bir şeye karşı verilen maddi bir bedeli/değeri ifade etmekle beraber, kurban ritüeli kapsamında vazgeçilen bir bedeli/değeri de içermektedir.⁹⁶¹ Ancak bu bedel, “fedakârlık” kelimesinin taşıdığı anlamsal derinliğe kıyasla daha hafif bir kavramdır.

Hristiyanlıkta “fedakârlık” kavramı temel alınarak yapılan açıklamalarda, kurbanın aslında bir antlaşma vesilesi olduğuna işaret edilmiştir.⁹⁶² Yani dökülen kanın bir fedakârlık olduğu ve kan vasıtasıyla Tanrı ve insan arasında yeni bir antlaşmanın gerçekleştiği ifade edilmiştir.⁹⁶³ Bu durum, kan aracılığıyla Tanrı’nın insanla uzlaşmaya vardığının ispatı olarak Eski⁹⁶⁴ ve Yeni Ahit’te ortak bir payda olarak yer almıştır.

Bir terim olarak hem İncil metinlerinde geçen şekliyle hem de taşıdığı sembolik anlamla önemli hale gelen “fedakârlık” kavramı, İsa peygamber tarafından kurban ritüelini tanımlamada kullanılan temel kavram olarak gözükmektedir. İncil’de İsa peygamberin bir kurban olarak (fedakârlık terimi içinde) acı çekerek öldüğünün anlatılması ve bu şekliyle Tevrat’ta geçen tüm kurban türlerinin son şekli olarak tanımlanması, bu durumu izah için yeterli veriyi sunmaktadır.⁹⁶⁵

“Biliyorsunuz ki, atalarınızdan kalma boş yaşayışınızdan gümüş ya da altın gibi geçici şeylerle değil, Mesih’in kusursuz ve lekesiz bir kuzunun kanına benzer değerli kanı fıdyesiyle kurtuldunuz.”

⁹⁶⁰ İncil, Matta, 16: 26;

“İnsan bütün dünyayı kazanıp da canından olursa, bunun kendisine ne yararı olur? İnsan, kendi canına karşılık ne verebilir?”; İncil, Markos, 8: 37;

“İnsan, kendi canına karşılık ne verebilir?”

⁹⁶¹ İncil, Matta, 20: 28.

⁹⁶² İncil, Markos, 14: 24;

“Bu benim kanım” dedi İsa, “birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır.”

⁹⁶³ İncil, Luka, 22: 20;

“Aynı şekilde, yemekten sonra kâseyi alıp şöyle dedi: “Bu kâse, sizin uğruna akıtılan kanımla gerçekleşen yeni antlaşmadır.”; İncil, I. Korintililer, 11: 25;

“Bu kâse benim kanımla gerçekleşen yeni antlaşmadır. Bunu her içtiğinizde beni anmak için böyle yapın.”

⁹⁶⁴ Tevrat, Mısır’dan Çıkış, 24: 8;

“Musa leğenlerdeki kanı halkın üzerine serpti ve, “RAB’bin sizinle yaptığı antlaşmanın bütün maddelerini işte bu kan geçerli kılıyor” dedi.”

⁹⁶⁵ İncil, Luka, 24: 25;

“İsa onlara: “Sizi akılsızlar! Peygamberlerin tüm söylediklerine inanmakta ağır davranan kişiler!”

6.2.3.3. Petrus'un öğretilerine göre İncil'de kurban

Kurban ritüeliyle alakalı ileri sürülen bir diğer fikir, İsa peygamberin on iki havarisinden biri olan; Katolikler tarafından önemli bir din adamı olarak kabul edilen ve bu anlamda İsa peygamberin varisi olarak addedilen Aziz Petrus tarafından ortaya konulmuştur.⁹⁶⁶ Aziz Petrus'un dinsel bir öğreti olarak nitelenebilecek kapsamlı görüşlerine göre; İsa peygamber günahlara kefareti olması amacıyla kurban edilmiştir. Yani İsa peygamberin ölümü, tamamen insanlığın günahını ortadan kaldırma amacına yöneliktir;⁹⁶⁷ bu amaca hizmet etmesi için gönderilen İsa peygamber, kendisi için belirlenen acı sona itaatkâr bir şekilde teslim olduğu için kutsal bir figür haline gelmiştir.⁹⁶⁸

Aziz Petrus; Tanrı'ya olan bağlılığında kusursuz olan elçi İsa'yı, tüm vasıflarının dışında, taşımış olduğu isimle bile bir kurtarıcı, bir şifa aracı olarak kabul etmiştir.⁹⁶⁹ İsa peygamberin adıyla, kanıyla bir değer olduğuna inanmış,⁹⁷⁰ bu inancının gösterdiği rota üzerinden hareketle imanını tamamlamış; peygamberin ölümüne tüm bunları ekleyerek bir anlam yüklemiştir.⁹⁷¹

6.2.3.4. Pavlus'un öğretilerine göre İncil'de kurban

İsa peygamberin ölümüyle eşleştirilen; zaman kavramının yıpratıcı etkisine rağmen uygulanabilirliğini çağlar boyunca devam ettiren kurban ritüeliyle alakalı bir diğer yorum Aziz Pavlus tarafından ileri sürülmüştür. Ritüelin açıklanması için belli ilkelerin temel alınarak kendi içinde ahenkli bir görüş ortaya konulması gerektiğini

⁹⁶⁶ PERKINS, Pheme (2000), **Peter: Apostle for the Whole Church**, 6.

⁹⁶⁷ **İncil**, Elçilerin İşleri, 3: 18-19;

"Ama tüm peygamberlerin ağzından Mesih'i'nin acı çekeceğini önceden bildiren Tanrı, sözünü bu şekilde yerine getirmiştir. Öyleyse, günahlarınızın silinmesi için tövbe edin ve Tanrı'ya dönün."

⁹⁶⁸ **İncil**, Elçilerin İşleri, 2: 36;

"Böylelikle tüm İsrail halkı şunu kesinlikle bilsin: "Tanrı, sizin çarmıha gerdiğiniz bu İsa'yı hem Rab hem Mesih yapmıştır."

⁹⁶⁹ **İncil**, Elçilerin İşleri, 4: 9-10;

"Eğer bugün bir hastaya yapılan iyilik nedeniyle bizden hesap soruluyor ve bu adamın nasıl iyileştiği soruşturuluyorsa, hepiniz ve tüm İsrail halkı şunu bilin: bu adam, sizin çarmıha gerdiğiniz, ama Tanrı'nın ölümden dirilttiği Nasıralı İsa Mesih'in adı sayesinde önünüzde sapaşaglam duruyor."

⁹⁷⁰ **İncil**, I. Petrus, 1: 1-2;

"Mesih İsa'nın elçisi olan ben Petrus'tan, Pontus, Galatya, Kapadokya, Asya ili ve Bitinya'ya dağılmış ve buralarda yabancı olarak yaşayan seçilmişlere selam! İsa Mesih'in sözünü dinlemeniz için ve O'nun kanının üzerinize serpilmesi için, Baba Tanrı'nın önbilgisine göre Ruh tarafından kutsal kılınarak seçildiniz. Lütuf ve esenlik artan ölçüde sizin olsun."

⁹⁷¹ **İncil**, I. Petrus, 3: 18-19;

"Nitekim Mesih de bizleri Tanrı'ya ulaştırmak amacıyla doğru kişi olarak doğru olmayanlar uğruna, günahlar için kurban olarak ilk ve son kez öldü. Bedence öldürülmüş, ama ruhça diriltilmiştir."

ifade eden Pavlus, bu yorumunu kan ve kefareterimleri çerçevesinde oluşturmuştur.⁹⁷²

Pavlus'a göre; kan terimi ve taşıdığı olduğu sembolik anlam, Hristiyanlıktaki kurban ritüelinin algılanış şekli üzerinde belirleyici bir rol oynayan ilk ilke olarak tanımlanmalıdır. Çünkü Tanrı, İsa peygamberin dökülen kanı⁹⁷³ aracılığıyla insanlığa kurtuluşun yolunu açmış, onları bağışlamış,⁹⁷⁴ böylelikle insanlığı gazabından korumuştur.⁹⁷⁵ İsa peygamberin çarmıh üzerinde dökülen kutsal kanı vasıtasıyla Tanrı ile yaratılanlar⁹⁷⁶ bir uzlaşıya varabilmiştir.⁹⁷⁷ Kefaret ise bu unsurun kutsallığının anlaşılması, anlamlandırılması ve kıymetlendirilmesinden sonra tartışılmalıdır. Aslında kan, kefareterimlerini besleyen öge olarak kefareteriminin içinde varlık kazanmıştır. Dökülen kanla insanlık günahlarından arınmıştır.⁹⁷⁸ Kan günahlara kefareterim olmuş, günahların silinmesi için önemli bir vasıta olarak görülmüş⁹⁷⁹ ve affı getirmiştir.⁹⁸⁰

6.2.3.5. İbrani yazarların öğretilerine göre İncil'de kurban

Kurban ritüeliyle alakalı İbrani Yazarlar tarafından ileri sürülen bir diğer yorum da şöyledir: Eski Ahit'in ilkelerine uyularak kurban sunmak, insanlık için bir kurtuluş vesilesi olma etkisi oluşturmamaktadır. Çünkü bu anlayış kapsamında sunulan boğa

⁹⁷² Pavlus'un öğretilerine göre İncil'de kurban meselesi için bkz. DUNN, James D.G.(1974), "Paul's Understanding of the Death of Jesus," **Reconciliation and Hope. New Testament Essays on Atonement and Eschatology Presented to L.L. Morris on his 60th Birthday**, Ed. by. Robert Banks, The Paternoster Press, Carlisle- UK.: 125-141.

⁹⁷³ İsa peygamberin kanının kutsallığı bilgisi için ayrıca bkz. **İncil**, I. Korintliler, 10: 16.

⁹⁷⁴ **İncil**, Efesliler, 1: 7;

"Tüm bilgelik ve anlayışla üzerimize yağdırdığı kendi lütfunun zenginliği sayesinde, Mesih'in kanının aracılığıyla Mesih'te kurtuluşa, suçlarımızın bağışına sahibiz."; ayrıca bkz. **İncil**, Romalılar, 3: 25.

⁹⁷⁵ **İncil**, Romalılar, 5: 9;

"Böylece şimdi O'nun kanıyla akladığımıza göre, O'nun aracılığıyla Tanrı'nın gazabından kurtulacağımız çok daha kesindir."

⁹⁷⁶ İsa peygamberin dökülen kanı vasıtasıyla Tanrı'ya yakın olan insanlık için ayrıca bkz. **İncil**, Efesliler, 2: 13.

⁹⁷⁷ **İncil**, Koloseliler, 1: 20;

"Onun çarmıhta akıtılan kanı aracılığıyla esenliği sağlamış olarak yerde ve gökte olan her şeyi O'nun aracılığıyla kendisiyle barıştırmaya razı oldu."

⁹⁷⁸ **İncil**, Romalılar 8: 3;

"Doğal insan benliğinden ötürü güçsüz olan Kutsal Yasa'nın yapamadığını Tanrı yaptı. Öz Oğlunu günahlı insan benzerliğinde günah için kurban olarak gönderip günahı insan benliğinde yargıladı."

⁹⁷⁹ **İncil**, Korintliler, 5: 21;

"Tanrı, Mesih sayesinde kendisinin doğruluğu olalım diye, günahı bilmeyen Mesih'i bizim için günah yaptı."

⁹⁸⁰ **İncil**, II. Korintliler, 1: 20;

"Tanrı'nın bütün vaatleri Mesih'te "Evet'tir". Bu nedenle Tanrı'nın yüceliği için Mesih'in aracılığıyla Tanrı'ya "Amin" diye sesleniriz"

ve erkeklerin kanı, bunun için yeterli niteliği taşımamaktadır.⁹⁸¹ Cins ve türleri hakkında ayrıntılı bilgi verilen hayvanlarla yapılan sunu, insan ve Tanrı arasında sadece geçici bir uzlaşma kanalı açılmasını sağlamıştır. Yapılan uzlaşmanın sabitlenmesi, kurulan bu iletişimin devamlılığının sağlanması ise sadece İsa peygamberin kurbanıyla mümkün olacaktır. Onun akan kanı, Tanrı ve yarattığı kul arasında yeni bir ahit kabul edilecek ve bu ahit geçerliliğini sonsuza dek devam ettirecektir.⁹⁸²

6.2.3.6. Yuhanna'nın öğretilerine göre İncil'de kurban

Kurban ritüeli üzerine yapılan bir diğer ve son değerlendirme ise Elçi Yuhanna tarafından ortaya konulmuştur. İncil'de üç bölüm halinde yer alan Yuhanna'nın Mektupları bölümü, bu değerlendirmenin dayanağı ile ilgili ayrıntılı bilgi vermektedir.

İncil'in ilk dört bölümünü meydana getiren Yuhanna İncili ile metin yapısı bakımından benzerlik gösterdiği tespit edilen Yuhanna'nın Mektupları bölümünde kurbanla ilgili değerlendirmede kan teriminin temel alındığı görülmüştür.⁹⁸³ Burada kan, günahlardan temizlenmenin birinci koşulu ya da günah karşılığında verilen bir kefarete olarak tanımlanmıştır.⁹⁸⁴ İsa peygamberin çarmıh üzerinde dökülen kanı bir kurtuluş ve onun kutsallığına iman etmek için inanılması gereken öz olarak belirlenmiştir.⁹⁸⁵

Hristiyanlıkta; tüm yazarların ve önemli konumdaki din bilginlerinin kurban ritüeliyle alakalı tüm savları, ritüelin günahlara karşı verilmesi gereken bir kefarete olarak düzenlendiği gerekçesi üzerine kuruludur.⁹⁸⁶ Tanrı, Tanrı Kuzusu olarak tanımlanan İsa peygamberi, kendi özünden olan oğlunu, insanlığın günahını

⁹⁸¹ İncil, İbraniler, 10: 4;

“Çünkü boğaların ve erkeklerin kanı günahları ortadan kaldıramaz”

⁹⁸² İncil, İbraniler, 10: 14;

“Çünkü kutsal kılınanları tek bir sunuyla sonsuza dek yetkinliğe erdirmiştir.”

⁹⁸³ İncil, I. Yuhanna, 5: 6-8;

“Su ve kanla gelen, İsa Mesih'tir. O yalnız suyla değil, su ve kanla gelmiştir. Kendisine tanıklık eden Ruh'tur. Çünkü Ruh gerçektir. Şöyle ki, tanıklık edenler üçtür: Ruh, su ve kan. Bunların üçü de uyum içindedir.”

⁹⁸⁴ İncil, Esinlenme, 1: 5-6;

“Yücelik ve güç sonsuzlara dek, bizi seven, kanıyla bizi günahlarımızdan özgür kılmuş olan ve bizi bir krallık haline getirip Babası Tanrı'nın hizmetinde kâhinler yapan Mesih'in olsun. Amin.”

⁹⁸⁵ İncil, Esinlenme, 13: 8;

“Yeryüzünde yaşayan ve dünya kurulduğundan beri boğazlanmış Kuzu'nun yaşam kitabında adı yazılmamış olan her insan ona tapacak.”

⁹⁸⁶ Kurban ritüelinin günaha karşılık yapıldığı bilgisi hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. İncil, Romalılar, 8: 3; İncil, II Korintililer, 5:21; İncil, İbraniler, 13:11; İncil, I. Petrus, 3: 18.

yargılamak için göndermiştir.⁹⁸⁷ Bu durum, doğru olma özünü hareket eden İsa tarafından da böyle tanımlanmıştır. İsa peygamberin dökülen kanı, Tanrı ve insan arasında sonsuza dek sürecek olan antlaşmanın simgesi sayılmıştır.⁹⁸⁸

6.2.4. İsa peygamberin kurban edilmesinin insan kurtuluşuyla olan ilişkisi

Hristiyanlık inancının mensupları, İsa peygamberin çarmıh üzerinde ölümüyle (esasinda bu ölümle birlikte Tanrı'ya sunulan kurbanla) bu dinin mensubu olarak çeşitli ayrıcalıklar elde ettiklerine inanmışlardır. Varsayılan bu ayrıcalıklar, İncil'de yer alan açıklamalardan hareketle tespit edilmeye çalışılmış, elde edilen veriler alt başlıklar halinde aşağıda özetlenmiştir.

6.2.4.1. Kefaret ve bağışlama

Dilimizde bir günahı Tanrı'ya bağışlatmak umuduyla yapılan maddi veya manevi içerikli eylemler bütünü olarak tanımlanabilen kefareterimi,⁹⁸⁹ Hristiyan teolojisiinde de bu anlamı kapsayacak şekliyle kullanılmıştır. Genellikle İsa peygamberin ölümüyle özdeşleştirilen kelimenin, bu ölüm vasıtasıyla elde edilen bir uzlaşmaya,⁹⁹⁰ insanı manen Tanrı'ya yaklaştırmaya⁹⁹¹ işaret ettiği ifade edilmiştir.

Hristiyanlıkta İsa peygamberi merkeze alan bir anlayış çerçevesinde gelişen kefareter doktrini, İsa peygamberin “*Nitekim insanoğlu hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fıdye olarak vermeye geldi*”⁹⁹² şeklindeki sözlerine dayanmaktadır. İsa peygambere atfedilen bu söz, Hristiyan teologlar tarafından ölüm olayının baştan verilmiş bir karara göre gerçekleştiği ve bu kararın elçi İsa'nın bilgisi dâhilinde olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

İnsan için Tanrı tarafından açılan ve O'nun merhametine mazhar olmanın bir yolu olarak görülen kefareter doktrinin özü, yapılan eylemle Tanrı'nın kendi kullarıyla barıştığına ve bir uzlaşma içine girdiğine inanılmasıdır.⁹⁹³ Şöyle ki; insanoğlu işlediği

⁹⁸⁷ İsa peygamberin Fısıh Kuzusu olduğuyula alakalı ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, I. Korintliler, 5: 7,

⁹⁸⁸ Kanla yapılan ahit hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, Matta, 26: 28; **İncil**, Luka, 22: 20, **İncil**, İbraniler, 9: 15-22.

⁹⁸⁹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=KEFARET (16.03.2019).

⁹⁹⁰ KROEGER, C. C.,-EVANS, M. J. (2002), **The IVP Women's Bible Commentary**, 805.

⁹⁹¹ BRANDON, S.G.F. (1970), **A Dictionary of Comparative Religion**, 114; GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban**, 277.

⁹⁹² **İncil**, Matta, 20: 28.

⁹⁹³ **İncil**, II. Korintliler, 5: 18-19;

günahlar sonucu yapmış olduğu her hatanın esaretinde kalmış, tüm bunlara kızan fakat aynı zamanda merhametinden şüphe duyulmayan Tanrı da kendi özünden yarattığı oğlu İsa'yı bu esaretin giderilmesi ve günahın ortadan kaldırılması için bir kefarete olarak insanlığa göndermiş, neticede oğul İsa'nın ölümü iki taraf arasında uzlaşmayı sağlayan unsur olarak görev almıştır.⁹⁹⁴

Hristiyan teolojisinde dinin özü olarak kabul edilen kefarete doktrini, niteliği bakımından tanımlanmasında zorluk çekilen bir kavramdır. Nitekim aynı eylemin farklı araştırmacılar ve yorumcular tarafından kurtarma, kurtuluş, özgürlük, affetme gibi farklı terimler kullanılarak açıklanması,⁹⁹⁵ bu olgunun sabit ve tek bir terimle nitelendirilmesini güçleştirmiştir.

Kökleri Eski Ahit'e dayanan *“akıtılan kan ve feda edilen hayat ile günahların temizlendiği”* anlayışından beslenip Hristiyanlığın çekirdeği haline gelen kefarete konusundaki bu terminolojik karışıklık, bu dinde önemli bir yeri ve misyonu olan Pavlus'un yorumlarına da sirayet etmiştir.

Pavlus kefarete ve bağışlama hakkındaki görüşlerine *“kurtuluş”* ve *“kurtulma”* terimlerini kullanarak bir açıklık getirmeye çalışmıştır.⁹⁹⁶ İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümünü insanlığın kurtuluşu⁹⁹⁷ vesilesi olarak görmüş ve sahip olduğu bu bakış açısıyla konuyu ele almıştır.⁹⁹⁸ Pavlus kefarete konusuyla ilgili iki şeyi vurgulamıştır. Bunlardan birincisi; insanın İsa peygamber ile olağandışı şeylerin bilgisine eriştiği iddiasıdır. Tanrı, Kutsal Ruh aracılığıyla insana bir şeylere vakıf olma hakkı vermiştir. Ruh'un öğrettiği şeylerle insan, insan olmanın erdemine

“Bunların hepsi Tanrı'dandır. Tanrı, Mesih'in aracılığıyla bizi kendisiyle barıştırdı ve bize barıştırmayı görevini verdi. Şöyle ki Tanrı, insanların suçlarını saymayarak dünyayı Mesih'te kendisiyle barıştırdı ve barıştırmayı sözünü bize emanet etti.”

⁹⁹⁴ **İncil**, Koloseliler, 1: 20;

“O'nun çarmıhta akıtılan kanı aracılığıyla esenliği sağlamış olarak yerde ve gökte olan her şeyi O'nun aracılığıyla kendisiyle barıştırmaya razı oldu.”; **İncil**, I. Yuhanna, 2: 1-12;

“Yavrularım, bunları size, günah işlemeyesiniz diye yazıyorum. Ama bizim günah işlerse, adil olan İsa Mesih bizi Baba'nın önünde savunur. Kendisi günahlarımızı ve yalnız bizim günahlarımızı değil, bütün dünyanın günahlarını da bağışlatan kurbandır.”

⁹⁹⁵ DYRNESS William A., KÄRKÄINEN Veli-Matti (2009), **Global Dictionary of Theology: A Resource for the Worldwide Church**, 86; KROEGER, C. C.,-EVANS, M. J. (2002), **The IVP women's Bible Commentary**, 805.

⁹⁹⁶ ORR, James, NUELSEN, John L., MULLINS, Edgar Young (1915), **The International Standard Bible Encyclopedia**, 2653.

⁹⁹⁷ **İncil**, I. Korintililer, 1: 30;

“Ama siz Tanrı sayesinde Mesih İsa'dasınız. O bizim için Tanrısal bilgelik, doğruluk, kutsallık ve kurtuluş oldu.”

⁹⁹⁸ FITZMYER, Joseph (1993), **According to Paul: Studies in the Theology of the Apostle**, 13.

ulaşmış,⁹⁹⁹ varılan noktada özgürleşmiştir. Tanrı'nın müdahalesiyle O'nun hakkında soyut algının dışında bir bilgiye erişen fakat onunla herhangi bir uzlaşa sağlayamayan insanın neticede belli bir uzlaşya varması ise İsa peygamberin ölümüyle gerçekleşmiştir.

Pavlus tarafından vurgulanan ikinci husus ise İsa peygamberin ölümüyle ilgili yaptığı yorumlamadır. Burada Pavlus İsa peygamberi Pesah kuzusuyla özdeşleştirmiş,¹⁰⁰⁰ “kurtuluş” ve “kurtulma” terimlerinden yola çıkarak kefareti doktrinini İsa peygamberin kurbanıyla açıklamaya çalışmıştır.¹⁰⁰¹ Onun yorumlamasına göre, İsa peygamberin kurban edilmesiyle yani dökülen kanı ve feda edilen canıyla insanlık sonsuza dek Tanrı'yla uzlaşa içinde olacaktır.¹⁰⁰² Pavlus tarafından belli ilkeler temel alınarak yapılan bu açıklamanın benzerleri diğer İncil yazarları tarafından da ileri sürülmüştür. Buna göre; İbrani Yazarlar, İsa peygamberin kurbanıyla insanlığın sonsuz kurtuluşa erdiğini;¹⁰⁰³ Yuhanna, onun dökülen kanıyla insanlığın günahlarından temizlendiğini ve özgürleştiğini;¹⁰⁰⁴ Petrus da dökülen kanın bir fidiye niteliğinde işlem gördüğünü¹⁰⁰⁵ belirtmiştir. Kısaca; yasa ve din önderleri, kefareti doktrinini insanın kurtuluşunu sağlayan ana etmen olarak tanımlamıştır.

6.2.4.2. Mutabakata varma-barışma

Herhangi bir konu hakkında farklı görüş ve önerileri savunan iki tarafın, karşılıklı bir şeylerden feragat ederek ortak bir yolda buluşması “uzlaşma” terimiyle tanımlanmıştır. İnsanlar arasında çokça yaşanan bir durumu ifade etmek için kullanılan *uzlaşma* kavramı, Tanrı ile yarattığı kulları arasındaki iletişim kanalını ifade etmede de önem verilen bir kelimedir.

Eski ve Yeni Ahit'te tartışılan; her iki kaynakta bazen bir terim bazen de anlam bakımından içeriği yoğun bir emir olarak geçen; karmaşık fakat bir o kadar da

⁹⁹⁹ İsa Mesih'in tanıtılması konusuyla ilgili İncil'den detaylı bilgi elde edebilmek amacıyla bkz. **İncil**, I. Korintliler, 2: 1-16.

¹⁰⁰⁰ **İncil**, I. Korintliler, 5: 7;

“Yeni bir hamur olabilmek için eski mayadan arınıp temizlenin. Nitekim mayasızsınız. Çünkü Fısıh kuzumuz olan Mesih kurban edilmiştir.”

¹⁰⁰¹ Konuyla ilgili İncil'den detaylı bilgi elde edebilmek amacıyla bkz. **İncil**, Romalılar, 3: 25-26.

¹⁰⁰² **İncil**, Romalılar, 5: 10.

“Çünkü eğer biz Tanrı'nın düşmanlarıyken Oğlunun ölümü sayesinde O'nunla barıştıksa, barışmış olarak Oğlunun yaşamıyla kurtulacağımız çok daha kesindir.”

¹⁰⁰³ İncil'de bu yönde geçen emir hakkında detaylı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, İbraniler, 9: 12.

¹⁰⁰⁴ İncil'de bu yönde geçen emir hakkında detaylı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, Esinlenme, 1: 5.

¹⁰⁰⁵ İncil'de bu yönde geçen emir hakkında detaylı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, I. Petrus, 1: 18-19.

önemli bir hususa işaret eden uzlaşma/barış kavramı zaman içinde anlamca derinleşmiş ve aynı doğrultuda ileri sürülen fikirlerle geliştirilmiştir.¹⁰⁰⁶

Hristiyan teolojisinin odak noktasını oluşturan uzlaşma konusuyla alakalı İsa peygamber tarafından direkt olarak söylenmiş herhangi bir ileti tespit edilememiştir. İncil’de sadece bir yerde Tanrı’nın merhametine sığınan günahkâr insanın durumuna işaret edilmiş, günahından dolayı Tanrı’yla iletişime geçmeye çekinen insan ve dolayısıyla günahkâra karşı kesin tavır koyan Tanrı’nın durumunun altı çizilmiştir.¹⁰⁰⁷

Tanrı elçisi İsa’nın söz konusu kavram ve kapsadığı alanla ilgili yorumları yukarıdaki örnekle sınırlıyken, konuyla ilgili detaylı bilgi veren ve bir tema olarak kavramı en geniş haliyle işleyen kişi, Erken Hristiyan döneminin ilk ve en önemli teologlarından biri olan Aziz Pavlus’tur. Saint Paul olarak da bilinen Pavlus, İncil’de geçen emirleri incelemiş, konuyla ilgili her bir emir için derin düşünce kalıpları oluşturmuştur. İleri sürmüş olduğu fikir ve ortaya koymuş olduğu yorumlarla kavramın Hristiyan dini içinde taşıdığı anlama işaret etmiştir.¹⁰⁰⁸

Aziz Pavlus’a göre; uzlaşma kavramı ve bu kavram etrafında evrilerek bir durum haline gelen meselede göz ardı edilmemesi gereken en önemli şey, İsa peygamberin ölümünün bir uzlaşma aracı olarak işlev görmüş olmasıdır.¹⁰⁰⁹ Bu tespitiyle Pavlus, elçi İsa ölümünün Tanrı ve insan arasında bir iletişim ağı oluşturacağına inandığını ortaya koymuştur.¹⁰¹⁰ İncil’de “Çünkü eğer biz Tanrı’nın düşmanlarıyken oğlunun ölümü sayesinde O’nunla barıştıksa, barışmış olarak oğlunun yaşamıyla kurtulacağımız çok

¹⁰⁰⁶ FITZMYER, Joseph A. (1998) **To Advance the Gospel: New Testament Studies**, 161.

¹⁰⁰⁷ İncil, Luka, 13: 18;

“Vergi görevlisi ise uzakta durmuş, gözlerini göğe doğru kaldırmak bile istemiyor, ancak göğsünü döverek, ‘Tanrım, ben günahkâra merhamet et’ diyormuş.”

¹⁰⁰⁸ MARTIN, Ralph P (1997), **Reconciliation: A Study of Paul's Theology**, 71.

¹⁰⁰⁹ İncil, Romalılar, 5: 17;

“Çünkü eğer ölüm bir tek adamın suçu yüzünden o tek adam aracılığıyla egemenlik sürdüyse, Tanrı’nın bol lütfunu ve aklanma bağışını alanların bir tek adam, yani İsa Mesih sayesinde yaşamda egemenlik sürecekleri çok daha kesindir.”

¹⁰¹⁰ İncil, II. Korintliler, 5: 19;

“Şöyle ki Tanrı, insanların suçlarını saymayarak dünyayı Mesih’te kendisiyle barıştırdı ve barıştırma sözünü bize emanet etti.”; İncil, Titus, 3: 4-5;

“Ama Kurtarıcımız Tanrı, iyiliğini ve insana olan sevgisini açıkça göstererek bizi kurtardı. Bunu, doğrulukla yaptığımız işlerden dolayı değil, kendi merhametiyle, yeniden doğuş yıkamasıyla ve Kurtarıcımız İsa Mesih aracılığıyla üzerimize bol bol döktüğü Kutsal Ruh’un yenilemesiyle yaptı.”

daha kesindir.” şeklinde geçen cümle, Aziz Pavlus’un bu cümleyi dikkate alarak yapmış olduğu yorumu doğrular niteliktedir.¹⁰¹¹

Pavlus, esasında konunun ele alınış şeklinde belirlenen ilkelerle sadece Tanrı ve insan buluşmasına dikkat çekmemiştir; Mesih aracılığıyla iki karşıt grubun ortak bir temelde buluşacak olmasına da işaret ederek meselenin sosyal hayattaki etkisine de bir gönderme yapmıştır. İncil’de “*Ama bir zamanlar uzak olan sizler, şimdi Mesih İsa’da, Mesih’in kanı sayesinde yakınsınız. Çünkü Mesih’in kendisi barışıklığımızdır. Kutsal Yasa’yı, buyrukları ve kurallarıyla birlikte etkisiz kılarak iki topluluğu birleştirdi, kendi bedeninde aradaki engel duvarını, yani düşmanlığı yıktı. Amacı, bu iki topluluktan kendisinde yeni bir insan yaratarak esenliği sağlamak, düşmanlığı çarmıhta öldürmek ve çarmıh aracılığıyla bir bedende iki topluluğu Tanrı’yla barıştırmaktı. O gelip, hem uzakta olan sizlere, hem de yakındakilere esenliği müjdeledi. O’nun aracılığıyla hepimiz aynı Ruh’ta Baba’nın huzuruna çıkabiliriz.*” şeklinde geçen ifadeler,¹⁰¹² Aziz Pavlus’un bu kapsamda geliştirdiği yorumu tüm ayrıntılarıyla keşfetmemizi sağlamıştır.

Tanrı ve insan, insan ve insan arasında kurulacak olan iletişimde bir köprü işlevi görerek her iki taraf arasındaki gergin ilişkileri düzeltmede başvurulacak ana öge olarak tanımlanan Mesih’in ölümü ve bu ölüm vesilesiyle sağlanacak uzlaş, Aziz Pavlus tarafından daha kapsamlı bir alanı çevreleyecek şekilde de yorumlanmıştır. Onun İncil’de geçen “*Zaman dolunca gerçekleştireceği bu tasarıya göre, yerdeki ve gökteki tüm varlıkları Mesih’te birleştirecek.*” şeklindeki sözü¹⁰¹³ ve bu söz dikkate alınarak yapılan yorumlar, Mesih’in ölümüne yüklenen bu farklı anlamlara işaret etmektedir.

6.2.4.3. Doğru olma-Tanrı’yla doğrulukta buluşma

Tanrı elçisi İsa’nın ölümüyle insanlığın kurtuluşu arasındaki ilişkinin bir yönü de Tanrı’yla doğrulukta buluşma esası üzerine kuruludur. Önemi oldukça üst sıralarda olan bu esas, farklı anlayışa mensup fakat aynı özden hareket eden pek çok din bilgini tarafından konuşulmuş ve tartışılmıştır.

¹⁰¹¹ İncil, Romalılar, 5: 10; BRONDOS, David A. (2018), **Jesus' Death in New Testament Thought Volume 2: Texts**, 822.

¹⁰¹² İncil, Efesliler, 2: 13-18.

¹⁰¹³ İncil, Efesliler, 1: 10.

Günah ve suç gibi insanı manen aşağıya çeken durumların tersine, insanın Tanrı'yla doğrulukta buluşarak O'nunla manen yakınlaşması ekseninde birçok değişik yorum yapılmıştır. Ancak alan içindeki en genel geçer yorum yine Aziz Pavlus tarafından dile getirilmiştir. Pavlus'a göre; İsa peygamberin ölümü, kendisiyle beraber ilahi bir karar ve gereklilik getirmiştir. Tanrı, oğlunun ölümüyle ruhunu insanlık adına feda etmiş, günahından peygamberin ölümüyle sıyrılan insan¹⁰¹⁴ da Tanrı'nın yanında tüm saflığı¹⁰¹⁵ ve imanı¹⁰¹⁶ yer alabilmiştir.

6.2.4.4. Arınma ve kutsanma

Hristiyan inancını benimseyen insanlar, İsa peygamberin ölümüyle manevi dünyalarına yepyeni bir oluşum ve yenilik geldiğine inanmıştır. Hristiyanlar tarafından kazanılmış bir imtiyaz olarak görülen bu durum, "*Arınma ve Kutsanma*" başlığı adı altında incelenmiştir.

Hristiyan teolojisinde önemli bir unsur haline gelen "*arınma ve kutsanma*" olgusunda temel ögenin kan yoluyla yapılan temizlenme olduğu düşünülmüştür.¹⁰¹⁷ İncil'de yer alan ifadelerden yola çıkılarak İsa peygamberin ölümü ve dökülen kanının, insanların günahını temizleme için önemli bir misyon taşıdığı kanaatine varılmıştır.¹⁰¹⁸

İncil'in farklı bölümlerinde, elçi İsa'nın ölümünün günahkâr insana günahsız olabilmesi için bir imkân yarattığıyla ilgili çeşitli bilgiler geçmektedir. Bu bilgiler genellikle İncil yazarlarının yorumlarına dayalıdır ve İncil'in ek bölümlerini oluşturan metinlerde bulunmaktadır. Kutsal Kitap'ta konuyla ilgili İsa peygamber tarafından açıkça söylenmeyen fakat işaret edilen durumların varlığı da gözlerden

¹⁰¹⁴ **İncil**, Romalılar, 3: 22;

"Tanrı, insanları İsa Mesih'e olan imanlarıyla aklar. Bunu, iman eden herkes için yapar. Hiç ayırım yoktur." ;

İncil, II. Korintliler, 1: 30;

"Ama siz Tanrı sayesinde Mesih İsa'dasınız. O bizim için Tanrısal bilgelik, doğruluk, kutsallık ve kurtuluş oldu."

¹⁰¹⁵ **İncil**, Korintliler, 5: 21;

"Tanrı, Mesih sayesinde kendisinin doğruluğu olalım diye, günahı bilmeyen Mesih'i bizim için günah yaptı." İncil'de bu konu kapsamında bilgi veren ya da konuya yönlendirme yaptığı kabul gören emirler hakkında detaylı bilgi elde etmek için bkz. **İncil**, Romalılar, 3: 24;

¹⁰¹⁶ **İncil**, Romalılar, 10: 10;

"İnsan yürekte iman etmekle aklanır, imanını ağızıyla açıklamakla da kurtulur."

¹⁰¹⁷ SCHREINER, Thomas R. (2008), **New Testament Theology: Magnifying God in Christ**, 398.

¹⁰¹⁸ **İncil**, İbraniler, 2: 11;

"Çünkü kutsal kılınanlar kutsal kılınanların hepsi aynı Baba'dandır. Bu nedenle İsa onlara «kardeş» demekten utanmıyor."

kaçmamıştır. “Onları *gerçekle kutsal kıl! Senin sözün gerçektir.*” şeklinde geçen ve peygamber tarafından söylendiği belirtilen söz,¹⁰¹⁹ bu duruma verilebilecek güzel bir örnek olarak değerlendirilmiştir.

İsa peygamber tarafından net ifadelerle anlatılmayan “arınma ve kutsanma” konusuyla alakalı en geniş yorum, yine Aziz Pavlus tarafından ortaya konulmuştur. Peygamberin ölümü ve dökülen kanının “temizleme” ve “kutsal kılma” kavramlarından hareket edilerek açıklanmaya çalışıldığı bu yoruma göre; peygamberin ölümü ve dökülen kanı kutsal bir araç olarak addedilmiş ve peygamberin mucizesi olarak beliren ölüm ve yeniden diriliş ile belli bir yaşamsal döngünün ve enerji akışının sağlandığına inanılmıştır.¹⁰²⁰

6.2.5. İsa peygamberin kurban edilmesi: kurtuluşun sağlanması meselesi

İsa peygamberin bir kefarete kurbanı olarak çarmıh üzerinde ölmesi, insanlığın akıbetini değiştirecek sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Özellikle peygamberin çarmıh üzerinde dökülen kanı yeni bir ahdin/sözleşmenin sembolü sayılmıştır. Tanrı için büyük bir itaat ve sadakatin göstergesi olarak dökülen bu kanın, Tanrı’yla kurulacak olan iletişimde belli bir işlev yüklendiği ve insanlık için yeni imtiyazlar oluşturduğu ifade edilmiştir. İnsanın kurtuluşuna farklı yollarla hizmet ettiğine inanılan bu durum, bir takım felsefî yorumların oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Bu konudaki yorumlar, alt başlıklar halinde aşağıda özetlenmeye çalışılmıştır.

6.2.5.1. İsa peygamberin öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması

Tanrı’yla buluşma, arınma ve kutsanma gibi çeşitli kanallar açarak Tanrı’yla insanı buluşturan İsa peygamberin kurbanında (onun dökülen kanı burada esas alınan unsurdur) ve bu kurban vasıtasıyla ortaya çıkan kurtuluş meselesinde¹⁰²¹ en genel geçer söylem “kefarete” kavramı üzerine kuruludur.¹⁰²² Bazı araştırmacılar, İsa

¹⁰¹⁹ **İncil**, Yuhanna, 17: 17.

¹⁰²⁰ Aziz Pavlus tarafından temizlenme ve arınma durumuyla alakalı yapılan yorumları ayrıntılı bir biçimde incelemek için bkz. **İncil**, Efesliler, 5: 26; **İncil**, Titus, 2:1 4; **İncil**, Romalılar, 6: 8; **İncil**, Filipililer, 3: 10-11.

¹⁰²¹ **İncil**, Elçilerin İşleri, 4: 11-12;

“İsa, siz yapımcılar tarafından hiçe sayılan, ama köşenin baş taşı durumuna gelen taştır. Başka hiç kimsede kurtuluş yoktur. Bu göğün altında insanlara bağışlanmış, bizi kurtarabilecek başka hiçbir ad yoktur.”

¹⁰²² **İncil**, Romalılar, 5: 9-10;

peygamberin insanlığın günahını yüklenerek onların selameti için kendini kurban edişini fidyeye¹⁰²³ kavramıyla ilişkilendirmişlerdir. İsa peygamberin Eski Ahit geleneğine göre bir kefarete kurbanı niteliğinde olduğu kabul edilmekle beraber İncil'deki bazı ifadelerin bunun tersine işaret ettiğini söyleyenler de olmuştur.¹⁰²⁴ İncil'de “...canını birçokları uğruna fidyeye olarak vermeye geldi”¹⁰²⁵ şeklinde geçen fidyeye kavramı bu durumu örneklemiştir. Şöyle ki: Fidyeye kavramının burada Tanrı için canından vazgeçmenin ve ona kurban olmanın büyük bir olay olduğunu öğreten İsa peygamberin öğretisi kapsamında, kefarete kurbanına eş bir tanım yapma amacıyla kullanılmadığı görüşü ileri sürülmüştür. Çünkü burada kurbanın eylemsel tarafına dikkat çekilerek kuramsal açıdan konuyla ilgili bir değerlendirme yapılmamış; kavram mecazi anlamıyla kullanıma dahil edilmiştir.¹⁰²⁶

Genel şemada günahın esaretinden bir bedel ödenerek kurtulmaya işaret edilen ve fidyeye teriminin anahtar kelime olarak kullanıldığı kefarete kurbanında, peygamber tarafından kurbanın nasıl yapıldığı ve insanın kurtuluşuna nasıl vesile olunduğu konusunda ayrıntılı bir açıklama yapılmamıştır. Son akşam yemeğinde İsa peygamber tarafından dile getirilen “*Bu benim kanım, birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır.*” sözü bile bu durumu açıklamak için yeterli veri sunmamıştır.¹⁰²⁷ Kan; Tanrı ve günahkâr insan arasında bir antlaşma sağlamış; iki tarafta bir uzlaşma yaratmış fakat bu uzlaşmada kanın nasıl bir işlevlik kazandığı konusuna açıklama getirilmemiştir.

Bir kefarete sunusu olarak tüm insanlık adına kurban edilmeyi itaat ve imanla kabul eden İsa peygamberin kurbanında, teolojik anlamda detaylar üzerinde açıklama yapılmamıştır. Peygamberin kurbanının o güne kadar tatbik edilmiş tüm sunu tiplerini tamamlayan bir kurban olarak tanımlanması, bu alanda yapılan en belirgin

“Böylece şimdi O'nun kanıyla aklandığımıza göre, O'nun aracılığıyla Tanrı'nın gazabından kurtulacağımız çok daha kesindir. Çünkü eğer biz Tanrı'nın düşmanlarıyken Oğlunun ölümü sayesinde O'nunla barıştıksa, barışmış olarak Oğlunun yaşamıyla kurtulacağımız çok daha kesindir.”¹⁰²³ İncil, Markos, 10: 45;

“Çünkü İnsanoğlu bile hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fidyeye olarak vermeye geldi.”¹⁰²⁴

¹⁰²⁴ FINLAN, Stephen (2005), **Problems with Atonement: The Origins of, and Controversy About, The Atonement Doctrine**, 66-69.

¹⁰²⁵ Bkz. İncil, Markos, 10: 45.

¹⁰²⁶ ORR, James, NUELSEN, John L., MULLINS, Edgar Young (1915), **The International Standard Bible Encyclopedia**, 2654.

¹⁰²⁷ İncil, Markos, 14: 24.

yorumu oluşturmıştır. ¹⁰²⁸ Buna göre; İsa peygamber Tanrı'ya sunulabilecek en değerli varlık olarak tanımlanmıştır. Komünyon teorisi kapsamında da incelenen sunu; Tanrı ile O'nun merhamet gösterip bağışladığı kulları için ortak payda oluşturmıştır. ¹⁰²⁹

6.2.5.2. Pavlus'un öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması

Tanrı'nın varlığını araştıran; gözlem ve tefekküre dayanarak Tanrı'nın niceliksel ve niteliksel özellikleri hakkında bir takım çıkarımlar yapmaya çalışan teoloji alanında; soru sorulması, sorulan sorulara cevap verilmesi ya da verilen cevapların yorumlanması konusuna tüm zamanlar içerisinde araştırmacıların ya da yorumcuların ihtiyatla yaklaştığı görülmüştür. Bunun nedeni, meselenin farklı yaklaşımlarla çözümlenmek istendiğinde özünden kopabileceği ve bu durumun saha içerisinde doğru olmayan bir yöntemin izlenilmesine sebebiyet vereceği ihtimalidir. Alanla ilgili problem oluşmasına neden olabilecek bu genel şema, Hristiyan teolojisi için de geçerlidir. Bu sebeple, çoğu Hristiyan din bilimcisi, İsa peygambere yönelme, tüm teorileri bırakarak bir elçi olarak onun söylediklerine inanma esasında fikir birliğine varmıştır. Bu fikirden hareket ederek İsa peygamberi, onun yaşamını ve öğretilerini temel alıp yaşadığı dini açıklamaya çalışan en önemli din bilgini Aziz Pavlus olmuştur.

Pavlus, İsa peygamberin Hristiyan teolojisi içindeki yeri ve önemine dikkat çekmiş, konuyu en temel ilkeleriyle ele alıp açıklamaya çalışmıştır. ¹⁰³⁰ Onun aydınlığa erdirdiği bir diğer konu da İsa peygamberin bir kurban olarak insanlık için nasıl kurtuluş vesilesi olduğudur.

İsa peygamberin Tanrı'ya olan iman ve itaatının yol açtığı ve insanı kurtuluşa erdiren kurban meselesiyle ilgili en öz bilgi, İncil'de geçen şu ifadedir:

“İnsanlar, İsa Mesih'te olan kurtuluşla Tanrı'nın lütfuyla karşılıksız olarak aklanırlar. Tanrı, Mesih'i, kanıyla günahları bağışlatan ve imanla benimsenen

¹⁰²⁸ İncil, I. Petrus, 2: 19;

“Bir kimse haksız yere acı çektiğinde Tanrı bilinciyle bu acılara katlanırsa, Tanrı'yı hoşnut eder.”

¹⁰²⁹ ORR, James, NUELSEN, John L., MULLINS, Edgar Young (1915), **The International Standard Bible Encyclopedia**, 2654.

¹⁰³⁰ O'COLLINS, Gerald (2002), **Introducing Catholic Theology Interpreting Jesus**, 16-18.

kurban olarak sundu. Böylece adaletini gösterdi. Çünkü sabrederek daha önce işlenmiş günahları cezasız bıraktı. Bunu, adil kalmak ve İsa'ya iman edeni aklamak için şimdiki zamanda kendi adaletini göstermek amacıyla yaptı.”¹⁰³¹

Buna göre; İsa peygamberin kurban edilmesiyle insanlar Tanrı'yla aralarında bir iletişim kanalı oluşturmuşlardır. Tanrı, Mesih'in dökülen kanı vasıtasıyla insanın günahını bağışlamış, yani bir anlamda onlara karşı beslemiş olduğu öfkeden arınmıştır. Peygamber, doğru özü taşıdığı ve bu özün korunmasını sağladığı için Tanrı tarafından makbul sayılan bir kurban olarak addedilmiş, bir kefarete kurbanı olarak insanın günahını yüklenmiş ve böylelikle onları Tanrı'nın gazabından korumuştur.¹⁰³² Bununla ilişkili olarak İncil’de geçen “İbrahim'e sağlanan kutsama, Mesih İsa aracılığıyla uluslara sağlansın ve bizler vaat edilen Ruh'u imanla alalım diye, Mesih uğrumuza lanetlenerek bizi Yasa'nın lanetinden kurtardı. Çünkü ‘Ağaç üzerine asılan herkes lanetlidir’ diye yazılmıştır.” şeklindeki ifade,¹⁰³³ İsa peygamberin bir kurtuluş vasıtası ve hatta kefarete kurbanı olduğuna işaret eden önemli bir delil olarak değerlendirilmiştir. Bu söz temel alındığında; insan, peygamber ve Tanrı arasındaki ilişki şöyle açıklanmıştır: İnsan, yasanın zorunluluklarını çiğnemekle günah işlemiş ve lanetlenmiştir. İsa peygamber bu laneti üstlenerek insanı günahsız hale getirmiştir. Elçi İsa günahkâr ve lanetli olduğu için kurban edilmiş, günahından dolayı gazaba uğrayacak olan insanı bu vesileyle Tanrı'nın öfkesinden ve şiddetinden kurtarmıştır.¹⁰³⁴ O, elçi olarak gönderildiği toplum iman eden ve iyilikte bulunan insanlar olsun diye bütün bunları kabul etmiştir.¹⁰³⁵

Pavlus'un ortaya koymuş olduğu bir diğer önemli husus, İsa peygamberin çarmıh üzerinde kurban edilişinin sadece insanı günahından temizleyen bir vasıta olarak işlev görmesi değil, aynı zamanda Yaratan ve yaratılan arasında bir uzlaşa da

¹⁰³¹ İncil, Romalılar, 3: 24-26.

¹⁰³² İncil, Galatyalılar, 1: 4;

“Mesih, Babamız Tanrı'nın isteğine uyarak, bizi şimdiki kötü çağdan kurtarmak için günahlarımıza karşılık kendini feda etti.”

¹⁰³³ İncil, Galatyalılar, 3: 13-14.

¹⁰³⁴ İncil, Efesliler, 5: 25-27;

“Ey kocalar, Mesih inanlılar topluluğunu nasıl sevip onun uğruna kendini feda ettiyse, siz de karılarınızı öyle sevin. Mesih, inanlılar topluluğunu suyla yıkayıp Tanrısal sözle temizleyerek kutsal kılmak için kendini feda etti. Öyle ki, inanlılar topluluğunu, üzerinde leke, buruşukluk ya da buna benzer bir şey bulunmadan, görkemli bir biçimde kutsal ve kusursuz olarak kendine sunabilsin.”

¹⁰³⁵ İncil, Titus, 2: 14;

“Mesih, bizi her suçtan kurtarmak, arıtıp kendisine ait ve iyilik etmekte gayretli bir halk yapmak için kendini bizim uğrumuza feda etti.”

sağlamış olmasıdır. Tanrı insanın günahı karşısında gazap ve öfke gibi sonuçları insan için kötü olacak duygular taşısa da bunu asla yürürlüğe koymamıştır. Tanrı merhametini insandan esirgememiş, kendi özünden göndermiş olduğu elçi ile onlara kurtuluşun kapısını aralamıştır. Tanrı her şeye rağmen yarattığı beşere sahip çıkmış ve ona sevgi beslemiştir.¹⁰³⁶

Konu hakkında erişilen tüm bilgiler, Pavlus'un "Kurtuluş" öğretisini dayandırdığı temelin "günahattan temizlenme ve Tanrı ile uzlaşının İsa peygamberin kurban oluşuyla gerçekleştiği" şeklindeki görüşü olduğunu göstermektedir. Her ne kadar bu iki anahtar kelime peygamberin kurbanı ile ilişkili olsa da kefarete teorisinin dışında vurgulanacak olgulara dönüşmemiştir. Yani farklı kanallar üzerinden bir değerlendirme yapılsa da İsa peygamber tam anlamıyla bir kefarete kurbanıdır.¹⁰³⁷

6.2.5.3. İbrani yazarların öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması

İsa peygamberin itaat ve sadakatının bir göstergesi olarak ulvi duygularla Tanrı'nın yolunda yürümeye işaret eden ölümü ve özellikle bu ölümün insanlığa bir armağan olarak taşıdığı kurtuluş meselesi, İbrani Yazarlar tarafından derin bir yorumlama konusu yapılmamıştır. Teolojik anlamda saha içerisinde etkili yorumları olan bu kişiler, ağırlıklı olarak Pavlus'un ortaya koymuş olduğu yorumlar doğrultusunda fikir beyan etmişlerdir.¹⁰³⁸

İbrani Yazarlar, İsa peygamber ve onun ölümü aracılığıyla Tanrı tarafından gönderilen lütfun işareti sayılan kurtuluş olgusu hakkında yorum yaparken elçi İsa'nın nasıl kurban edildiğinden çok, bu kurbanın meydana getirdiği etkiye dikkat çekmişlerdir. Bu etki "kefarete" ve "yatıştırma" terimleri dikkate alınarak açıklanmış,¹⁰³⁹ buradan hareket edilerek İsa peygamberin kurban oluşunun maddi

¹⁰³⁶ **İncil**, Romalılar, 5: 8-11;

"Tanrı bize olan sevgisini şununla kanıtıyor: biz daha günahkârken, Mesih bizim için öldü. Böylece şimdi O'nun kanıyla akladığımıza göre, O'nun aracılığıyla Tanrı'nın gazabından kurtulacağımız çok daha kesindir. Çünkü eğer biz Tanrı'nın düşmanlarıyken Oğlunun ölümü sayesinde O'nunla barışıksa, barışmış olarak Oğlunun yaşamıyla kurtulacağımız çok daha kesindir. Yalnız bu kadar da değil, bizi şimdi Tanrı'yla barıştırmış olan Rabbimiz İsa Mesih aracılığıyla, Tanrı'nın kendisiyle de övünürüz."

¹⁰³⁷ BOISSONNAS, Louis-Octave (1845), **Thèses Sur L'expiation: Présentées à la Vénérable Compagnie des Pasteurs**, 7.

¹⁰³⁸ ORR, James, NUELSEN, John L., MULLINS, Edgar Young (1915), **The International Standard Bible Encyclopedia**, 2655.

¹⁰³⁹ **İncil**, İbraniler, 9: 15;

dünyadaki etkisi çözümlenmeye çalışılmıştır. Peygamberin dökülen kanının kurtuluşu sağlayan ana unsur olduğu vurgulanmış,¹⁰⁴⁰ günahından kurtulanlar için¹⁰⁴¹ ebedi mutluluk ve huzurun yaşanacağı cennetin kapısının bu sayede açılacağı söylenmiştir.¹⁰⁴² Günahı yüklenen peygamber, hitap ettiği insanlığı günahından kurtarmış, insanlar doğrulukla yaşasın ve Tanrı'nın lütfuna ersinler diye kanını, canını bu yolda feda etmiştir.

6.2.5.4 Petrus ve Yuhanna'nın öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselenin açıklanması

Petrus ve Yuhanna'ya göre; İsa peygamberin ölümüyle gelen doğruluk ve kurtuluş, onun kanı vasıtasıyla insanlığa erişebilmiştir. İnsanlık ancak günahı bilmeyen günahsızın yani Tanrı'ya sonsuz itaat ve sadakat besleyen İsa peygamberin kurban edilmesiyle söz konusu erdemlerle tanışabilmiştir.

Alması gereken bir ders, vermesi gereken bir hesabı olmamasına rağmen İsa peygamber kurban edilmiştir. O, çarmıh üzerinde acı çekerek ve bir kul olarak hakkını tamamen Tanrı'ya devrederek can vermiştir.¹⁰⁴³ İnsanların günahını yüklenerek ölmüş,¹⁰⁴⁴ canı onlar adına bir kefarete aracı, yaraları ise bir şifa kaynağı ya da yolu olarak hizmet etmiştir. Bedenen ölen fakat ruhen diriltiren bu peygamberin kurbanı, tüm insanlık adına bir kurtuluş vesilesi olarak addedilmiştir.

¹⁰⁴⁵

“Bu nedenle, çağrılmış olanların vaat edilen sonsuz mirası almaları için Mesih, yeni bir antlaşmanın aracısı olmuştur. Kendisi, onları birinci antlaşma[h] zamanında işledikleri suçlardan kurtarmak için fide olarak öldü.”

¹⁰⁴⁰ **İncil**, İbraniler, 9: 12;

“Erkeçlerin ve danaların kanıyla değil, sonsuz kurtuluşu sağlayarak kendi kanıyla kutsal yere ilk ve son kez girdi.”

¹⁰⁴¹ **İncil**, İbraniler, 2: 17;

“Bunun için her yönden kardeşlerine benzemesi gerekiyordu. Öyle ki, Tanrı'ya olan hizmetinde merhametli ve sadık baş kâhin olup halkın günahlarını Tanrı'ya bağışlatabilsin.”

¹⁰⁴² **İncil**, İbraniler, 10: 19-20;

“Bu nedenle ey kardeşler, İsa'nın, kendi kanı sayesinde perdede, yani kendi bedeninde bize açtığı yeni ve diri yoldan kutsal yere girmeye cesaretimiz vardır.”

¹⁰⁴³ **İncil**, I. Petrus, 2: 22-24;

“O, günah işlemedi, ağızından hileli bir söz çıkmadı. Kendisine sövüldüğü zaman sövgüyle karşılık vermedi. Acı çektiğinde kimseyi tehdit etmedi; davasını, adaletle yargılayan Tanrı'ya bıraktı. Bizler günah karşısında ölelim ve doğruluk uğruna yaşayalım diye, günahlarımızı çarmıhta kendi bedeninde yükledi. O'nun yaralarıyla şifa buldunuz.”

¹⁰⁴⁴ **İncil**, I. Yuhanna, 2: 2;

“Kendisi günahlarımızı ve yalnız bizim günahlarımızı değil, bütün dünyanın günahlarını da bağışlatan kurbandır.”

¹⁰⁴⁵ **İncil**, I. Petrus, 3: 18;

İsa peygamberin kurbanı ve bu kurban vesilesiyle gerçekleştiğine inanılan kurtuluş teorisi, teoloji alanında otorite kabul edilen tüm yazar ve yorumcuların buluştuğu ortak payda olarak gözükmektedir. Peygamberin çarmıh üzerinde dökülen kanı kutsal sayılmış, insanlığı kurtuluşa erdiren özün kanla sembolize edildiği ifade edilmiş, özelden tüme varıldığında başkaları adına yapılmış olan bu sunuda¹⁰⁴⁶ kefarete ve fidye terimleri ön planda tutularak belli yorumlar yapılmıştır.¹⁰⁴⁷

6.2.6. Tanrı-insan-inanç bağlamında İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin etkisinin çözümlenmesi

Tanrı ve insan arasında bağlayıcı ve bağdaştırıcı bir rol üstlendiği düşünülen kurban ritüeli, değişik dönemlerde çok çeşitli yol ve yöntemler izlenerek tatbik edilmiştir. Farklı niyetler gözetilerek yapılan ritüelle ilgili her törenin ve törende sunulan her sununun, insanın bireysel ve sosyal yaşamında bir etki ve getirisinin olduğuna inanılmıştır. Bu etki ve getirinin bazen eylem sürecinin yönetimiyle, bazen de sunulan nesne ya da varlığın süreç içerisinde alacağı nitelikte kazanılacağı düşünülmüştür. Zamanla yaygın bir ibadet türü haline gelen kurban ve onun insan hayatına etkileri, Hristiyan teolojisinde de benzer özellikler gözetilerek tartışılmıştır. Ritüel kapsamında Yeni Ahit incelendiğinde ise tek örnek olduğu için tüm bu belirtilen şeyler, İsa peygamberin çarmıha gerilişi ve kurban olarak sunulmasıyla ilişkilendirilmiştir.

Hristiyan teolojisine göre; elçi olmasının dışında Tanrı'nın oğlu olma vasfıyla önem kazanan İsa peygamberin ölümünün Tanrı, insan ve inanç kapsamında özel bir değer taşıdığına inanılması, bu ölümün kurban ritüeli kapsamında da farklı bakış açılarıyla yorumlanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, bu durum ele aldığımız bu çalışma için de önem arz etmiştir. Bu nedenle konuyla ilgili farklı görüşlere aşağıda alt başlıklar halinde kısaca yer verilmiştir.

"Nitekim Mesih de bizleri Tanrı'ya ulaştırmak amacıyla doğru kişi olarak doğru olmayanlar uğruna, günahlar için kurban olarak ilk ve son kez öldü. Bedence öldürülmüş, ama ruhça diriltilmiştir."

¹⁰⁴⁶ **İncil**, Yuhanna, 10: 11;

"Ben iyi çobanım. İyi çoban koyunları uğruna canını verir."

¹⁰⁴⁷ **İncil**, Markos, 10: 45;

"Çünkü İnsanoğlu bile hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fidye olarak vermeye geldi."

6.2.6.1. İsa peygamberin öğretilerinin temel alınmasıyla meselenin çözümlenmesi

Kurban meselesinde İsa peygamberin özellikle vurguladığı husus “gönüllük” esasıdır.¹⁰⁴⁸ Meselenin çözümlenmesinde bu esas takip edilerek belli açıklamalar yapılmış, meselenin özünün burada gizli olduğuna inanılmıştır. İsa peygamber Tanrı’nın oğlu olarak dünyaya gelmiş, insanlığı kurtuluşa erdirmek ve günahlarını yüklenerek masumiyetlerini kazandırmak ve Tanrı’ya affettirmek¹⁰⁴⁹ için gönüllü olarak kurban edilmeyi kabul etmiştir.¹⁰⁵⁰ Gerçekleşen bu kabulde bir zorunluluğun olmadığı ya da Tanrısal kaynaklı bir emirle İsa’ya bildirilmediği belirtilmiştir. İsa peygamberin hayatından vazgeçmesi ve bunu insanlık adına yapması için Tanrı tarafından böyle bir ihtiyaç içerisine girilmediği, en azından peygamberin bununla ilgili bilgilendirilmediği ifade edilmiştir.

6.2.6.2. Pavlus’un öğretilerinin temel alınmasıyla meselenin çözümlenmesi

Aziz Pavlus, İsa peygamberin kurban olarak seçilmesi meselesindeki görüşünü hemen hemen Tanrı Elçisi İsa’nın öğretileri doğrultusunda şekillendirmiştir. Meseleyi algılayış şeklindeki tek farklılık, İsa peygamberin seçilmiş bir kişi ve kutsal kimliği olduğuna dair yaptığı vurgudur. İsa peygamberin Tanrı’nın oğlu sıfatıyla

¹⁰⁴⁸ **İncil**, Yuhanna, 10: 11;

“Ben iyi çobanım. İyi çoban koyunları uğruna canını verir.”

¹⁰⁴⁹ **İncil**, I. Petrus, 3: 18-19;

“Nitekim Mesih de bizleri Tanrı’ya ulaştırmak amacıyla doğru kişi olarak doğru olmayanlar uğruna, günahlar için kurban olarak ilk ve son kez öldü. Bedence öldürülmüş, ama ruhça diriltilmiştir.”

İncil, Korintliler, 5: 21;

“Tanrı, Mesih sayesinde kendisinin doğruluğu olalım diye, günahı bilmeyen Mesih’i bizim için günah yaptı.”

İncil, I. Korintliler, 1: 30;

“Ama siz Tanrı sayesinde Mesih İsa’dasınız. O bizim için Tanrısal bilgelik, doğruluk, kutsallık ve kurtuluş oldu.”

İncil, Titus, 3: 4-5;

“Ama Kurtarıcımız Tanrı, iyiliğini ve insana olan sevgisini açıkça göstererek bizi kurtardı. Bunu, doğrulukla yaptığımız işlerden dolayı değil, kendi merhametiyle, yeniden doğuş yıkamasıyla ve Kurtarıcımız İsa Mesih aracılığıyla üzerimize bol bol döktüğü Kutsal Ruh’un yenilemesiyle yaptı.”

İncil, II. Korintliler, 1: 30;

“Ama siz Tanrı sayesinde Mesih İsa’dasınız. O bizim için Tanrısal bilgelik, doğruluk, kutsallık ve kurtuluş oldu.”

¹⁰⁵⁰ **İncil**, Matta, 20: 28;

*“Nitekim insanoğlu, hizmet edilmeye değil, hizmet etmeye ve canını birçokları uğruna fidiye olarak vermeye geldi.”; **İncil**, Markos, 10: 45;*

İncil, I. Timoteyus, 2: 6;

“Bu da insan olan ve kendisini herkes için fidiye olarak sunmuş bulunan Mesih İsa’dır. Uygun zamanda verilmiş olan tanıklık budur.”

kurban edilmesinin eyleme kutsallık ve önem katacağına inanmıştır. Herhangi bir zorunluluk olmadan kurban edilmeyi içtenlikle kabul edip uygulayan peygamberin¹⁰⁵¹ çarmıh üzerinde iman ve itaatle kurban olmasını ve bu olay sonrasında yeniden dirilmesini önemli bir olay olarak görmüştür. Sıradan bir kul olmayan, günahı bilmeme ve tanımama özelliğine sahip İsa peygamberin kurban oluşu, Pavlus için bir referans noktasıdır. İsa hem oğul hem elçi hem de kul olarak kurban olmuş¹⁰⁵² ve yeniden yeni bir kudrete kavuşarak dirilmiştir.¹⁰⁵³ O, bu öyküsüyle insanlık için bir doğruluk oluşturmuş,¹⁰⁵⁴ günahlarını yüklenerek insanları doğru kişi yapmıştır.¹⁰⁵⁵ Pavlus'a göre Tanrı-insan-inanç bağlamında İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin özünü, elçinin günahsızlığı ve buna rağmen kurban oluşu oluşturmuştur.¹⁰⁵⁶ Çünkü onun sırf bu özelliği ile bile önemli ve etkili olduğuna inanmıştır.

6.2.6.3. İbrani yazarların öğretilerinin temel alınmasıyla meselenin çözümlenmesi

İsa peygamberin kurban oluşunun etkileri değerlendirilirken konu üzerindeki en ayrıntılı yorumlamanın İbrani Yazarlar tarafından yapıldığı görülmüştür. Söz konusu yazarlar tarafından yapılan yorumlarda, İsa peygamberin kurban oluşuyla alakalı ele alınan ilk ve en temel husus, onun bir insan kurbanı oluşudur. İbrani Yazarlara göre İsa peygamber, kanlı kurban geleneği kapsamında değerlendirilen bir kurban olmakla beraber genel uygulamanın aksine bir hayvan kurbanı olmamasıyla dikkatleri üzerine çekmiştir.¹⁰⁵⁷ Dökülen kanı insanlık için bir kurtuluş vesilesi olmuş, günahı bilmeme

¹⁰⁵¹ **İncil**, Galatyalılar, 2: 20;

"Mesih'le birlikte çarmıha gerildim. Artık ben yaşamıyorum, Mesih bende yaşıyor. Şimdi bedende sürdürdüğüm yaşamı, beni seven ve uğruma kendini feda eden Tanrı Oğluna imanla sürdürüyorum."

¹⁰⁵² **İncil**, I. Korintliler, 15: 3-4;

"Aldığım bilgiyi size öncelikle ilettim. Şöyle ki, Kutsal Yazılar uyarınca Mesih, günahlarımıza karşılık öldü, gömüldü ve Kutsal Yazılar uyarınca üçüncü gün ölümden dirildi."

¹⁰⁵³ **İncil**, Romalılar, 1: 2-4;

"Tanrı, öz Oğlu Rabbimiz İsa Mesih'le ilgili olan bu müjdeyi peygamberleri aracılığıyla Kutsal Yazılarda önceden vaat etti. Bedence Davut'un soyundan doğan Rabbimiz İsa Mesih'in, kendi kutsal ruhu sayesinde ölümden dirilişiyle Tanrı'nın Oğlu olduğu kudretle ilan edildi."

¹⁰⁵⁴ **İncil**, Matta, 5: 10;

"Ne mutlu doğruluk uğruna zulüm görenlere! Göklerin Egemenliği onlarındır."

¹⁰⁵⁵ **İncil**, Romalılar, 4: 25;

"İsa suçlarımız için ölüme teslim edildi ve aklanmamız için diriltildi.";

¹⁰⁵⁶ **İncil**, II. Korintliler, 5: 21.

"Tanrı, Mesih sayesinde kendisinin doğruluğu olalım diye, günahı bilmeyen Mesih'i bizim için günah yaptı."

¹⁰⁵⁷ **İncil**, İbraniler, 9: 12;

özelliğine sahip bir kurban olarak Tanrı'nın rızasını kazanmıştır.¹⁰⁵⁸ Çarmıh üzerinde kurban edilerek Eski Ahit'te yer alan bütün kurban türlerinin tamamlayıcısı olmuştur.¹⁰⁵⁹ Kendi rızasıyla Tanrı ile kulları arasında yeni bir ahdin yapılmasını sağlayan¹⁰⁶⁰ bir kurban olmuştur.

İbrani Yazarların inancına göre, İsa peygamberin kurban oluşuna verilen değerin derecesini yükselten bir diğer neden de, İsa'nın Tanrı oğlu kimliğiyle kendini kurban etmiş olmasıdır.¹⁰⁶¹ Ayrıca günahsız bir insan olarak kurban olmuştur.¹⁰⁶² Çarmıhta dökülen kanıyla bir kurtuluş aracı haline gelmiştir.¹⁰⁶³ Canı ve kanı tüm insanlık için ebedi bir kurtuluş vesilesi sayılmıştır.¹⁰⁶⁴ Yapmış olduğu kefarete kurbanıyla Tanrı rızasını kazanmıştır. Sonsuz bir yaşamın ve kudretin sahibi ve öncüsü olmuştur.¹⁰⁶⁵ peygamberin kurban meselesinin etki alanını çevreleyen temel unsur, İbrani Yazarlar tarafından onun kutsallığıyla bağdaştırılmıştır. İsa peygamber Tanrı oğlu ve günahı bilmeyen bir kalp sahibi, kutsal bir zat olarak kurban edilmiştir. Elbette bu vasıflara sahip olan kişinin Tanrı, insan ve inanç bağlamında belli tesirler yarattığına inanılmıştır.¹⁰⁶⁶ Dökülen kanının yeni bir iletişim kanalı oluşturduğu ve Tanrı tarafından hatırı gözetilecek bir kutsallık taşıdığı ileri sürülmüştür.¹⁰⁶⁷

"Erkeçlerin ve danaların kanıyla değil, sonsuz kurtuluşu sağlayarak kendi kanıyla kutsal yere ilk ve son kez girdi."

¹⁰⁵⁸ **İncil**, İbraniler, 9: 14;

"Öyleyse sonsuz Ruh aracılığıyla kendini lekesiz olarak Tanrı'ya sunmuş olan Mesih'in kanının, diri Tanrı'ya kulluk edebilmemiz için vicdanınızı ölü işlerden temizleyeceği ne kadar daha kesindir!"

¹⁰⁵⁹ **İncil**, İbraniler, 9: 26;

"Öyle olsaydı, dünyanın kuruluşundan beri Mesih'in tekrar tekrar acı çekmesi gerekirdi. Oysa Mesih, kendisini bir kere kurban edip günahı ortadan kaldırmak için çağların sonunda ortaya çıkmıştır."

¹⁰⁶⁰ **İncil**, İbraniler, 10: 4;

"Çünkü boğaların ve erkeklerin kanı günahları ortadan kaldıramaz."

¹⁰⁶¹ **İncil**, İbraniler, 3: 6;

"Oysa Mesih, O'nun evi üzerinde yetkili oğul olarak sadık kalır. Eğer cesaretimizi ve övündüğümüz ümidi gevşemeden sonuna dek sürdürürsek, O'nun evi biziz."

¹⁰⁶² **İncil**, İbraniler, 7: 26-27;

"Öyle bir baş kâhinimiz, kutsal, suçsuz, lekesiz, günahkârlardan ayrılmış ve göklerden daha yücelere çıkarılmış bir baş kâhinimiz olması uygundur. O, diğer baş kâhinler gibi her gün önce kendi günahları için, sonra da halkın günahları için kurbanlar sunmak zorunda değildir."

¹⁰⁶³ **İncil**, İbraniler, 9: 14.

¹⁰⁶⁴ **İncil**, İbraniler, 10:10;

"Tanrı'nın bu isteği uyarınca İsa Mesih'in bedeninin ilk ve son kez sunulmasıyla kutsal kılındık."

Her kâhin, günden güne tapınakta durup görevini yapar ve günahları asla ortadan kaldıramayan aynı kurbanları tekrar tekrar sunar."

¹⁰⁶⁵ **İncil**, İbraniler, 6: 20;

"İsa, Melkisedek düzenine göre sonsuza dek baş kâhin olup bizim uğrumuza oraya öncümüz olarak geçti."; **İncil**, İbraniler, 7: 16;

"O, Yasa'nın soyla ilgili ön koşuluna göre değil, yok edilemez bir yaşamın gücüne göre kâhin olmuştur."

¹⁰⁶⁶ **İncil**, İbraniler, 8: 1-2;

6.2.7. İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin insan üzerindeki etkisi

Hristiyan inancına göre, İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümü, bu dine bağlı insanların benliği ve hayatı üzerinde çeşitli etkiler yaratmıştır. Bu etkiler kimi zaman tüm Hristiyanlar için ortak paydalı etkiler, kimi zaman da sadece şahısları ilgilendiren etkiler olarak ortaya çıkmıştır. Bu açıklamayla paralel olarak; kurban olayının insan üzerindeki etkisi, “evrensellik” ve “öznellik” anahtar kavramları ekseninde olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

6.2.7.1. İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin evrensellik ilkesiyle olan ilişkisi

Hristiyan teolojisine göre; İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümüyle gerçekleşen ve Eski Ahit'teki tüm kurban biçimlerini tamamlayarak sona erdiren bir kurban olması, zamanla evrensel bir niteliğe bürünerek tüm uluslar için ortak bir manaya işaret eder hale gelmiştir.¹⁰⁶⁸ Böylece İsa peygamber de her ulustan insanın iman etmek üzere öyküsünden ibret alabileceği bir şahsiyete dönüşmüştür.¹⁰⁶⁹ Doğruluğuyla tüm insanlık adına bir kurtuluş vesilesi olmuş¹⁰⁷⁰ ve hepsinin Tanrı tarafından bağışlanmasına yardımcı olmuştur.¹⁰⁷¹ Dökülen kanı ve gönüllü olarak nihayete erdirdiği hayatıyla Tanrı'nın insanlar ile buluşmasına yardım etmiştir.¹⁰⁷² Bunu yaparken tek bir ulus ya da millet üzerinden hareket etmemiştir. Onun bağdaştırıcılığı tüm insanlık üzerine olmuştur.¹⁰⁷³

“Söylediklerimizin özü şudur: göklerde, yüce Olan'ın tahtının sağında oturan, kutsal yerde, insanın değil, Rab'bin kurduğu asıl tapınma çadırında görev yapan böyle bir baş kâhinimiz vardır.”

¹⁰⁶⁷ **İncil**, I. Petrus, 1: 18-19;

“Biliyorsunuz ki, atalarınızdan kalma boş yaşayışınızdan gümüş ya da altın gibi geçici şeylerle değil, Mesih'in kusursuz ve lekesiz bir kuzunun kanına benzer değerli kanı fidyesiyle kurtuldunuz.”

¹⁰⁶⁸ **İncil**, Luka, 24: 47;

“... Mesih acı çekecek ve üçüncü gün ölümden dirilecek; günahların bağışlanması için tövbe çağrısı da Kudüs'ten başlayarak tüm uluslara O'nun adıyla duyurulacak.”

¹⁰⁶⁹ **İncil**, Romalılar, 1: 5;

“Her ulustan insanların iman edip söz dinlemesini sağlamak için Mesih'in aracılığıyla ve O'nun adı uğruna Tanrı'nın lütfuna ve elçilik görevine sahip olduk.”

¹⁰⁷⁰ **İncil**, Romalılar, 5: 18;

“İşte, tek bir suç bütün insanların mahkûmiyetine yol açtığı gibi, bir doğruluk eylemi de bütün insanlara yaşam veren aklanmayı sağladı.”

¹⁰⁷¹ **İncil**, I. Yuhanna, 2: 2;

“Kendisi günahlarımızı ve yalnız bizim günahlarımızı değil, bütün dünyanın günahlarını da bağışlatan kurbandır.”

¹⁰⁷² **İncil**, Romalılar, 11: 32;

“Çünkü Tanrı, merhametini hepsine göstermek için hepsini söz dinlemezliğin tutsağı kıldı.”

¹⁰⁷³ **İncil**, II. Korintililer, 5: 14-15;

6.2.7.2. Öznellik ilkesi

Hıristiyan teolojisiinde önemle üzerinde durulan bir mesele haline gelen İsa peygamberin çarmıha gerilmesi ve bu şekliyle bir kefarete kurbanı haline gelmesi bazı evrensel nitelikli kabullere kaynaklık etmekle beraber, bireysel anlamda bazı uygulamaların yapılmasını zorunlu hale getiren sonuçlara da yol açmıştır . Tanrı rızası için yapılan eylemin etki sahasının artırılması için bunun bir gereklilik olduğu kanaati yaygınlaşmıştır. İsa peygamberin dökülen kanı her ne kadar günahkâr bir insanın günahını kaldıran güçlü bir etkiye sahip olsa da, esas mesele her inanan insanın bunun devamını getirebilmek için bazı eylemleri yapmak zorunda olmasıdır. Bu noktada; tövbe, itaat, iman gibi kavramların önemi ortaya çıkmaktadır.

6.2.7.2.1. Tövbe

İsa peygamberin ölümüyle insan için kurtuluş yolunu açtığı; ancak bu kutsal kazancın devamlılığının sağlanması için tövbe unsuruna önem verilmesi gerektiği düşünülmüştür. Peygamber tarafından çizilen yolda ilerlenmesi için her bireyin kendi çapında ayrıca çaba göstermesi, günahının farkında olarak ve Tanrı'nın büyüklüğünü kabul ederek tövbe etmesi¹⁰⁷⁴ gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁷⁵ Zira tövbe, günahların affı için yerine getirilmesi en zaruri davranış olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁷⁶ Kurtuluş için özelde yapılması gereken tövbenin tüm insanlık için de eş değer bir kıymet taşıdığı bildirilmiştir.¹⁰⁷⁷

6.2.7.2.2. İman

Tüm inanç sistemlerinde; insanın yararına olacak olan iş ve davranışların ancak iman esasıyla birlikte olduğunda bir değer taşıdığı kabul edilmiştir. İnsan kendisi için

“Bizi zorlayan, Mesih'in sevgisidir. Yargımız şu ki, bir kişi herkesin uğruna öldü; öyleyse hepsi öldü. Evet, Mesih herkesin uğruna öldü. Öyle ki, yaşayanlar artık kendileri için değil, kendileri uğruna ölmüş ve dirilmiş olan Mesih için yaşasınlar. ”

¹⁰⁷⁴ **İncil**, Romalılar, 2: 4

“Tanrı'nın sınırsız iyiliğini, hoşgörüsünü ve sabrını hor mu görüyorsun? O'nun iyiliğinin seni tövbeye yönelttiğini bilmiyor musun?”

¹⁰⁷⁵ **İncil**, Matta, 3: 1-2;

“O günlerde Vaftizci Yahya ortaya çıktı. Yahudiye çölünde şu çağrıda bulunuyordu: Tövbe edin! Göklerin Egemenliği yaklaşmıştır.”

¹⁰⁷⁶ **İncil**, Elçilerin İşleri, 2: 38;

“Petrus onlara şu karşılığı verdi: Tövbe edin, her biriniz İsa Mesih'in adıyla vaftiz olsun. Böylece günahlarınız bağışlanacak ve Kutsal Ruh armağanını alacaksınız.”

¹⁰⁷⁷ **İncil**, Elçilerin İşleri, 20: 21;

“Hem Yahudileri hem de Grekleri, tövbe edip Tanrı'ya dönmeye ve Rabbimiz İsa'ya inanmaya çağırdım.”

iyilik ve doğruluk yolunu bu esası takip ederek yaratmıştır.¹⁰⁷⁸ Bahsedilen tüm bu durum ve olgular, İsa peygamberin kurban meselesiyle vurgulanır hale gelmiştir. “Tanrı, Mesih’i, kanıyla günahları bağışlatan ve imanla benimsenen kurban olarak sundu.” şeklinde geçen İncil ifadesi¹⁰⁷⁹ bunu kanıtlamıştır. İman unsurunun insan ve Tanrı arasındaki iletişimde oynamış olduğu rol tamamen ve en yalın haliyle tanımlanmıştır. İnsan yüreğinde hissettiği imanla Tanrı’yla iletişime geçmiş ve bu imanı O’nunla uzlaşabilmiştir.¹⁰⁸⁰ Kurtuluşa da yapılan bu uzlaşıyla erişmiştir.¹⁰⁸¹

6.2.7.2.3. İtaat

Hristiyan teolojisine göre; İsa peygamberin kurban edilişinin sağladığı kurtuluş yoluyla elde edilen manevi kazancın devamı için benimsenmesi gereken bir diğer davranış da itaat tutumudur. İnananlar bu hususta noksansız olmalıdır. Tanrı’nın varlığına inanmalı, doğru olanlardan ve merhamete erişenlerden olabilmek için itaatin ilk kaidesini eksiksiz yerine getirmelidir.¹⁰⁸² İsa peygamberin kurbanının Yeni Ahit’in ilkelerine dayalı olduğuna iman ve itaat etmesi bu noktada önem arz etmiştir.¹⁰⁸³

6.2.8. Hristiyanlıkta birey yaşantısı: birey yaşantısında kurbanın yeri ve önemi

İncil’in kutsal bir kodeks olduğuna, bu kitap içerisinde yer alan talimat ve bilgilere uyulmasının zorunlu olduğuna inanılan Hristiyanlıkta, İsa peygamberin kurban oluşu önemli bir mesele olarak görülmüş, Yaratana olan inanç kapsamında geliştirilen tüm kuralların temelinde bu meselenin yattığına inanılmıştır.

İnsanlık tarihi boyunca her zaman önemli bir ibadet ve kulluk görevi olarak icra edilegelen kurban ritüeli, itaat ve iman gibi iki temel öge üzerinde yükselen Hristiyanlık inanç sisteminde, İsa peygamberin canını kendisine iman edenler için

¹⁰⁷⁸ İncil, Romalılar, 1: 16;

“Çünkü ben Müjde’den utanmıyorum. Müjde, önce Yahudilerin, sonra da Yahudi olmayanların olmak üzere, iman eden herkesin kurtuluşu için Tanrı’nın gücüdür.”

¹⁰⁷⁹ Bkz. İncil, Romalılar, 3: 25.

¹⁰⁸⁰ İncil, Romalılar, 5: 1;

“Böylece imanla akladığımızı göre, Rabbimiz İsa Mesih sayesinde Tanrı’yla barışmış oluyoruz.”

¹⁰⁸¹ İncil, I. Petrus, 1: 9;

“Çünkü imanınızın sonucu olarak canlarınızın kurtuluşuna erişiyorsunuz.”

¹⁰⁸² İncil, Markos, 8: 34;

“Öğrencileriyle birlikte halkı da yanına çağırıp şöyle konuştu: Ardımdan gelmek isteyen, kendini inkâr etsin, çarmıhını yüklenip beni izlesin.”

¹⁰⁸³ ORR, James, NUELSEN, John L., MULLINS, Edgar Young (1915), **The International Standard Bible Encyclopedia**, 2656.

vermesi olarak görülmüştür. İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümü, Eski Ahit'te anlatılan bir ritüel olarak kurban geleneğiyle ilişkilendirilmiştir. İsa, söylediklerini uygulayan, günlük yaşamını öğütlerine göre programlayan, kısaca kendisine iman eden insanlar için hayatını hiçe saymıştır; bütün bunların farkında olarak yaşamını düzenleyen insan ise İsa'nın öğretilerini kabul ederek¹⁰⁸⁴ bu kurbanı devam ettirmeyi başarmıştır.¹⁰⁸⁵

6.2.8.1. İsa peygamberin kurban edilmesi ve meselenin önemli sonuçları

Tanrı'nın oğlu olma vasfıyla kurban edilen ve çarmıha gerilen İsa peygamberin çarmıh üzerinde çektiği acı ve Tanrı'nın rızası için vazgeçtiği canı; kurban terimiyle itaat, iman, sadakat ve doğruluk gibi sıfatları kuvvetlendiren birer eylem modeli olarak tanımlanmıştır.

İsa peygamber tarafından hiçbir zorunluluk olmadan verilen bu can ve sonrasında dirilişle yeniden fakat bambaşka bir güçle kazanılan hayat, hem maddi hem de manevi yaşamda örnek alınması gereken bir öz olarak görülmüştür.

İsa peygamberin çarmıh üzerinde can verişiyile şekillenen Hristiyanlıkta, kurban meselesinin en önemli sonuçlarından birisi de insanların kendi yaşamlarını İsa peygamberin yaşam öyküsünü esas alarak şekillendirmeye çalışmalarıdır.¹⁰⁸⁶ İsa peygamber her yönüyle bir rol model olarak tanınmış ve yaptığı her şey dinsel bir öğreti kapsamında izlenmeye ve uygulanmaya çalışılmıştır. Böylelikle bu öğretinin insan hayatını şekillendirmesi hedeflenmiştir.¹⁰⁸⁷

6.2.8.2. İsa peygamberin ölümü ile kurban ritüelinin anlamının bütünleştirilmesi

İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümü, Hristiyan teolojisinde kurban ritüeli kapsamında temel alınan ilk mesele olarak karşımıza çıkmıştır. Yaratanın rızasının

¹⁰⁸⁴ **İncil**, Galatyalılar, 1: 20;

“Bakın, size yazdıklarımın yalan olmadığını Tanrı'nın önünde belirtiyorum.”

¹⁰⁸⁵ **İncil**, Filipililer, 1: 20;

“Çünkü benim için, yaşamak Mesih'tir, ölmek kazançtır.”

¹⁰⁸⁶ **İncil**, Filipililer, 3: 10-11;

“Ölümünde O'na benzeyerek O'nu tanımak, dirilişinin gücünü ve acılarına ortak olmanın ne demek olduğunu bilmek ve böylece ne yapıp yapıp ölümden dirilişe erişmek istiyorum.”

¹⁰⁸⁷ **İncil**, Markos, 8: 34;

“Öğrencileriyle birlikte halkı da yanına çağırıp şöyle konuştu: “Ardımdan gelmek isteyen, kendini inkâr etsin, çarmıhını yüklenip beni izlesin.”

kazanılması için canın feda edilmesi, dini anlamda bir kurtuluş doktrininin kurgulanmasında etkin bir rol oynamıştır. İsa peygamberin elçi olarak gönderildiği insanların iman ve itaat noktasındaki kusurlarının affı ve kurtuluşu için canını hiçe sayması, bu doktrinin özünü teşkil etmiştir.¹⁰⁸⁸ Kurtuluş, peygamberin çarmıh üzerinde dökülen kanıyla gelen bir ilahi ferahlık olarak addedilmiştir.

İsa peygamber insanlık için kendi hayatından vazgeçmiştir. İnsan için ölmüş, uğruna canını feda ettiği kişiler ise onun için onun doğruluğuna erişebilmek için yaşamayı hedeflemiştir. İnsanlar kendileri için hayatından vazgeçen Mesih'i severek ona olan borçlarını ödemek istemişlerdir.

Günahkârken Tanrı'nın düşmanı olarak görülen insan için derin bir sevgiyle kurban olmayı kabul eden İsa peygamberin bu tutumu, yapmış olduğu bu olayı kutsallaştırmıştır.¹⁰⁸⁹ Günahkâr olan kalpleri yumuşatmış ve akan kanı günahı bağışlanan kalplerde derin izleri olan bir sevgiye dönmüştür. Öyle ki, insanlar kendileri için canını ortaya koyan İsa peygamber için tıpkı onun yaptığı gibi ölümü bile göze almışlardır.¹⁰⁹⁰ Ona iman etmişler, bu imanları her şeyin üstüne çıkmıştır.

6.2.8.3. İsa peygamberin ölümünün azizlerin ölümüyle pekiştirilmesi

Bu başlık altında ele alınacak olan meselede en dikkat çeken husus, Hristiyan din bilginlerinden bazılarının kendilerini İsa peygamber gibi feda etmeleri ve bu feda edişleriyle Hristiyan teolojisi içerisinde ele alınacak olan kurban ritüelini pekiştirmeleri olmuştur. Aziz Pavlus'un bu açıklamalarla benzer özellikler gösteren bir şekilde kurbanını sunması bunun bir örneğidir. *“Sizin için acı çektiğime şimdi seviniyorum. Mesih'in kendi bedeni olan inanlılar topluluğu uğruna çektiği*

¹⁰⁸⁸ **İncil**, II. Korintliler, 5: 14-15;

“Bizi zorlayan, Mesih'in sevgisidir. Yargımız şu ki, bir kişi herkesin uğruna öldü; öyleyse hepsi öldü. Evet, Mesih herkesin uğruna öldü. Öyle ki, yaşayanlar artık kendileri için değil, kendileri uğruna ölmüş ve dirilmiş olan Mesih için yaşasınlar.”

¹⁰⁸⁹ **İncil**, Romalılar, 5: 10;

“Çünkü eğer biz Tanrı'nın düşmanlarıyken Oğlunun ölümü sayesinde O'nunla barıştıksa, barışmış olarak Oğlunun yaşamıyla kurtulacağımız çok daha kesindir.”

¹⁰⁹⁰ **İncil**, Elçilerin İşleri, 21: 13;

“Bunun üzerine Pavlus şöyle karşılık verdi: Ne yapıyorsunuz, ne diye ağlayıp yüreğimi sızlatıyorsunuz? Ben Rab İsa'nın adı uğruna Kudüs'te yalnız bağlanmaya değil, ölmeye de hazırım.” ;

İncil, Filipinliler, 1: 29-30.

“Çünkü Mesih uğruna size yalnız Mesih'e iman etmek değil, ama daha önce bende gördüğünüz ve hâlâ sürdürdüğümü duyduğunuz zorlu çabanın aynısına sahip olarak Mesih uğruna acı çekmek ayrıcalığı da verildi.”

sıkıntılardan eksik kalanlarını kendi bedenimde tamamlıyorum.”¹⁰⁹¹ sözleriyle dile getirdiği durum hadiseyi özetler niteliktedir.

Pavlus, tıpkı İsa peygamber gibi, ilahi anlamda değerli bir kurban olabilmek amacıyla çalışmıştır. Onun gibi acı çekmiş, onun gibi birçoklarını kurtuluşa erdirebilmek için canını feda etmeyi düşünmüştür.

6.2.8.4. Hristiyanlıktaki kurban ritüelinin içeriğini oluşturan faktörler

Bireyin kendisini feda etmesi, bunu yaparken insanların yararını düşünmesi, teolojik anlamda kurban ritüelinin içeriğini oluşturan en önemli faktörlerden biridir.¹⁰⁹² Bazı Hristiyan büyükleri İsa peygamberin ölümünü örnek almış, onun ölümünden yola çıkarak tüm benliklerini Tanrı’ya feda etmenin önemi kavramış ve O’nu memnun eden bir kurban olarak ölmek için çaba sarf etmişlerdir.¹⁰⁹³

İncil’de geçen kurban ritüellerinde, Eski Ahit’tekilerden farklı bazı uygulamalara yer verilmiştir. Eski Ahit’te kanlı kurban geleneği içinde hayvan kurban edilirken, özellikle İsa peygamber tarafından verilen kurbandan sonra, bizzat kendi bedenlerini kurban olarak sunanlar olmuştur.¹⁰⁹⁴

Bu din kapsamında, insanların maddi anlamda sahip oldukları şeylerle de kurbanlar sunabileceğine inanılmıştır.¹⁰⁹⁵ İsa peygamberin çarmıh üzerinde kurban edilişine yüklenen anlama yakın bir anlam içerisinde kurbanlar sunulmuştur.

¹⁰⁹¹Bkz. **İncil**, Koloseliler, 1: 24.

¹⁰⁹² **İncil**, II. Korintliler, 8: 5;

“Ümit ettiğimiz ötesinde, kendilerini öncelikle Rabb’e ve Tanrı’nın isteğiyle bize adadılar.”

¹⁰⁹³ **İncil**, Romalılar, 12:1;

“Bunun için ey kardeşler, Tanrı’nın merhameti uğruna size yalvarırım: kendinizi Tanrı’ya diri, kutsal ve O’nu hoşnut eden bir kurban olarak sunun. Ruhsal tapınmanız budur.”

¹⁰⁹⁴ **İncil**, Romalılar, 6: 13.

“Bedenlerinizin üyelerini haksızlığa araç ederek günaha sunmayın. Ölümden dirilenler gibi kendinizi Tanrı’ya adayın; bedenlerinizin üyelerini doğruluk araçları olarak Tanrı’ya sunun.”

¹⁰⁹⁵ **İncil**, Filipililer, 4: 18;

“Benim her şeyim var, bolluktayım. Epafrodit’in eliyle gönderdiğiniz hediyeleri alınca bir eksikim kalmadı. Bunlar güzel kokulu sunular, Tanrı’nın beğenisini kazanan, O’nu hoşnut eden kurbanlardır”

6.2.9. Hristiyanlıkta kurban ritüeli kapsamında Son Akşam Yemeği'nin değerlendirilmesi

Son Akşam Yemeği, Hristiyan teolojisinde kurban ritüelini sembolize eden önemli bir olay olarak yer almıştır.

İsa peygamberin havarileriyle yediği Son Akşam Yemeği, Ahit geleneği içerisinde Musa peygamber ile Tanrı arasında yapılan ahdin benzerine işaret eden bir olay olarak değerlendirilmiştir. İsa peygamberin Tanrı adına bir kurban olarak kendini sunuş şekli olarak görülen Son Akşam Yemeği, Aziz Pavlus tarafından ayinsel bir törende Korintlilere açıklanmış ve İsa peygamberin ölümü hatırlanmıştır.¹⁰⁹⁶ Bir ibadet biçimi olarak sistemin özünü oluşturan ritüel kapsamında başka hiçbir eylemin yapılmasına gerek kalmamış, İsa peygamberin tüm insanlık adına Tanrı rızasını kazanmak için verdiği canı hatırlanmış ve son kurban olarak Son Akşam Yemeği ile sembolize edilmiştir. İncil'de *"Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükran duasını yapıp ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. 'Alın, yiyin!' dedi. 'Bu benim bedenimdir.'*¹⁰⁹⁷ *Beni anmak için böyle yapın!' dedi.*¹⁰⁹⁸ *Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine verdi. Hepsi bundan içti. 'Bu benim kanım' dedi İsa, 'birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır.'*¹⁰⁹⁹ ... *"Gökten inmiş olan diri ekmek ben'im! Bu ekmekten yiyen sonsuza dek yaşayacak. Dünyanın yaşamı uğruna vereceğim ekmek de benim bedenimdir"*¹¹⁰⁰ şeklinde geçen ifadeler ile; amacı, yöntemi ve neye hizmet ettiği açıkça bildirilen Son Akşam Yemeği'nde işaret edilen dini anlam, İsa peygamberin ölümünün insanlık için bir kefare kurbanı olduğudur. Ayinsel törenlerle bu olayın tekrar hatırlanması, insanlığın kendilerini İsa'ya sunmalarını sembolize etmektedir. Geleneksel kurban türlerinin sonuncusu ve tamamlayıcısı olduğuna inanılan İsa peygamberden sonra, Hristiyanlar Son Akşam Yemeği gibi ayinsel törenler kapsamında kurban eylemleri yapmaya devam etmişlerdir.

¹⁰⁹⁶ İncil, I. Korintliler, 11: 26;

"Bu ekmeği her yediğinizde ve bu kâseden her içtiğinizde, Rabb'in gelişine dek Rabb'in ölümünü ilan etmiş olursunuz."

¹⁰⁹⁷ Bkz. İncil, Matta, 26: 26-28.

¹⁰⁹⁸ Bkz. İncil, Luka, 22: 17-21.

¹⁰⁹⁹ Bkz. İncil, Markos, 14: 23-24.

¹¹⁰⁰ Bkz. İncil, Yuhanna, 6: 51.

6.2.10. Hristiyanlıkta Evharistiya Ayini'nin kurban ritüeli kapsamında değerlendirilmesi

Evharistiya ayini gerek teolojik gerekse litürjik bakımdan farklı dönemlerde farklı algılarla yorumlanmıştır. Bu durum, tarihin hiçbir döneminde teolojik anlamda sade ve yalın bir konu olarak düşünülmeyen ve bu şekilde yorumlanmayan Evharistiya ayininin biçim olarak da zenginleşmesine ve farklılaşmasına yol açmıştır. Bu sebeple, eylemle ilgili yapılacak herhangi bir değerlendirmenin tarihsel kaynaklarla da beslenmesi gerekmiştir.

Grekçe şükretme ve şükran anlamına gelen *eucharistia* kelimesinden türetilen Evharistiya ayini, Hristiyanlıkta İsa peygamberin bir kurtarıcı olarak insanlık için ölümünü ve kutsal bir kimlik kazanarak tekrar dirilişini sembolize eden bir ibadet biçimi olarak kabul edilmiştir.

Hristiyan inancının ve ibadet biçimlerinin merkezinde yer alan yedi sakramentten biri olan Evharistiya ayininin kökeni ve gelişim evrelerinin gereği gibi anlaşılabilmesi için Son Akşam Yemeği hadisesinin ayrıntılarıyla bilinmesi zorunludur. Çünkü Son Akşam Yemeği hadisesi Evharistiya ayini için bir model oluşturmuş, dolayısıyla bu ayininin Hristiyan teolojisi içerisinde önemli bir yer ve itibar kazanmasını sağlamıştır.

Teolojik ve litürjik anlamda önemli bir sakrament olan Evharistiya ayini ile ilgili en temel bilgilere İncil vasıtasıyla ulaşılmıştır. Son Akşam Yemeği'nde İsa peygamberin ne yaptığı, hangi düzeni takip ettiği ve neyi amaçladığı gibi soruların cevapları bizi Evharistiya ayinin ayrıntılarına ulaştırmıştır.

İncil'de; *“Onlar da gittiler, her şeyi İsa'nın kendilerine söylemiş olduğu gibi buldular ve Fısıh yemeği için hazırlık yaptılar. Yemek saati gelince İsa, elçileriyle birlikte sofraya oturdu ve onlara şöyle dedi: ‘Ben acı çekmeden önce bu Fısıh yemeğini sizinle birlikte yemeyi çok arzulamıştım. Size şunu söyleyeyim: Fısıh yemeğini, Tanrı'nın Egemenliğinde yetkinliğe erişeceği zamana dek, bir daha yemeyeceğim.’ Sonra kâseyi alarak şükretti ve ‘Bunu alın, aranızda paylaşın!’ dedi. ‘Size şunu söyleyeyim: Tanrı'nın Egemenliği gelene dek, asmanın ürününden bir daha içmeyeceğim.’ Sonra eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve onlara verdi.*

‘Bu sizin uğrunuza feda edilen bedenimdir. Beni anmak için böyle yapın!’ dedi.”¹¹⁰¹ şeklindeki sözlerle anlatılan Son Akşam Yemeği’nde en önemli mesajın “*Beni anmak için böyle yapın!*” cümlesiyle verildiği belirtilmiştir. Çünkü İsa peygamberin inananların ibadet olarak yapmaları gereken eylemlerin sınırlarını ve zorunluluk derecesini bu sözle belirlediği ifade edilmiştir. Bu durum Evharistiya ayininin amaç ve yöntemlerini de belirlemiştir. Böylece inananlar İsa peygamberin söylediklerine itaat ederek, onu hatırlayarak, onun yaptığı eylemi model alarak ibadet etmişlerdir.

İsraioğullarına mensup bir peygamber olan İsa peygamber, Son Akşam Yemeği’yle Yahudi geleneği kapsamında meşruiyeti olan bir eylem ortaya koymuştur. Hristiyan teolojisinin bir sakramenti olmakla beraber işin özünde Yahudi geleneği olması çok da vurgulanacak bir hadise haline gelmemiştir. Çünkü bu törensel düzenleme genel anlamda Yahudi geleneklerine atıfta bulunulmasına imkân verse de elçi İsa’nın olay içerisindeki söz ve davranışları, yeni bir dinsel uygulamanın başladığına işaret etmiştir.

Evharistiya ayininin kökenini oluşturan ve bu nedenle özünün iyi anlaşılması gereken Son Akşam Yemeği’nin İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümüne işaret ettiği de söylenmiştir. Bir veda töreni olan yemekte, ekmekle İsa peygamberin çarmıh üzerinde feda edeceği bedeninin, şarapla da akan kanının temsil edildiği öne sürülmüştür.

Fiili olarak düşünüldüğünde, Son Akşam Yemeği ve Evharistiya ayininde sadece eylemsel benzerlikler söz konusu değildir; ekmek ve şarap gibi öğeler de her iki olayda ortak bir payda olarak yer almıştır. Dolayısıyla hem eylemsel benzerlik hem de ekmek ve şarap öğelerinin müşterekliği sebebiyle her iki eylemin de İsa peygamberin ölümüyle gelen kurtuluşa işaret ettiği belirtilmiştir. Son Akşam Yemeği düzeninde İsa peygamber içtiği kadehten içilen şarap, inananlar tarafından bir rahmet olarak gelen kurtuluş şeklinde yorumlanmıştır.

¹¹⁰¹ **İncil**, Luka, 22: 13-20.

6.2.11. Genel değerlendirme

İncil yazarları ve Hristiyan din bilginleri, bu dinde temel ibadet formu olarak yer alan kurban ritüelinin İsa peygamberin kurbanıyla mükemmelleştiğini savunmuşlardır. Monotesit dinler açısından düşünülecek olursa, Hristiyanlığın da kaynağını oluşturan Eski Ahit'teki tüm kurban türlerinin Tanrısal kaynaklı olduğunu, hepsinin farklı amaçlara hizmet ettiğini fakat tüm bu yol ve yöntemlerin tek bir kurbana işaret ettiğini ve o kurbanları tamamladığını ifade etmişlerdir.

Hristiyan teolojisi içerisinde İsa peygamberin kurbanı, İncil yazarları ve din bilimciler nezdinde belirgin bir öneme sahiptir. Hemen tüm yazarlar konuyla ilgili görüş beyan edip konunun önemine işaret etmişlerdir. Fakat yapılan tüm araştırma ve yorumlamalar, İsa peygamberin kurbanıyla ilgili tek bir şeyi öne çıkarmıştır; o da İsa peygamberin hayatını bir kefarete kurbanı olarak adadığına olan inançtır. Bu inanca göre Tanrı elçisi İsa doğru kişilik ve kimliğiyle tüm insanlığın günahını yüklenmiş, iman ve itaatinde noksanlık göstermeden kurban olmayı tercih etmiştir. Kutsal bir emirle veya herhangi bir zorunluluk olmadan gerçekleştirdiği bu eylemiyle iman çatısı altında birleştirmek istediği insanlar için bir kurtuluş yolu açmıştır. Çarmıh üzerindeki can verışı ve akan kanı vasıtasıyla Tanrı'yı razı ettiğine, günahın laneti altında ezilen insanı günahından azade kıldığına, insanları Tanrı'nın merhamet ve sevgisiyle birleştirdiğine inanılmıştır. Hristiyanlığın mottosu niteliğindeki bir inanç ilkesiyle: Tanrı oğlu olan, doğru ve lekesiz hayatı ve kalbiyle bu kutsallığını perçinleyen ölümden sonra yeni bir kudretle dirilen İsa peygamber, bu anlamda tüm Hristiyanlar için ruhani bir önder olmuştur.

7. DEĞERLENDİRME

Kurban, evrende hâkimiyetin tek ya da çok sayıdaki güce ait olduğuna inanılan tüm inançsal şemalarda sistemin kurucu ilkelerinden biri olarak yer almıştır. Gerek politeist (çok tanrılı) dinlerde gerekse monoteist (tek tanrılı) üç büyük dinde, niyet, amaç, biçim ve uygulama farklılıklarına rağmen ortaklaşa yer verilen kurban ibadeti, coğrafya fark etmeksizin insanın var olduğu her yerde, dolayısıyla insanlığın ortak kültür hafızasında varlık gösteren evrensel bir olgudur. Kültürden kültüre, milletten millete, uygulama biçimi, içeriği ve kapsamı bakımından farklılık arz ederek icra edilen fakat temelde tek bir öz üzerine, inanılan üstün gücün memnuniyetini kazanma esası üzerine kurulan bu ibadet biçimi, hem “*sunan*” hem de “*sunulan*”a fayda sağlayan bir araç olarak hizmet etmiştir.

“*Yaratan*” ve “*yaratılan*” arasında manevi bir bağ kurulmasında önemli bir rol oynayan kurban; Arapça’da “*yaklaşmak*” ve “*yakın olmak*” anlamına gelen “*k-r-b*” fiil kökünden türeyen bir kavram olarak dilimize girmiştir.¹¹⁰² Aynı kavram, Latince kaynaklı dillerde “*sacrificium*” kelimesinden türetilerek elde edilen “*sacrifice*” ya da “*offere*” kelimesinden türetilerek elde edilen “*offrande*” (Almanca’da *opfer*) kelimesiyle ifade edilmiştir.¹¹⁰³ Etimolojik olarak farklı kök ve gövdelerden türeyen, birbirinden farklı sözcüklerle ifade edilen, değişik görüşlerle pek çok farklı açıdan farklı şekillerle tanımlanabilen kurban, en genel anlamıyla “*insanın sahip olduğu değerli bir varlıktan belli bir amaç ya da çıkar için vazgeçmesi*” veya “*kuralları belirlenmiş bir süreç dâhilinde, özellikle boğazlama esasına dayanarak inanılan güce sunu adamak*” şeklinde açıklanmıştır.

¹¹⁰² MUTCALI, Serdar (1995), *Arapça-Türkçe Sözlük*, 697.

¹¹⁰³ PONGRATZ, B. (2007), “Ritual Killing and Sacrifice in the Ancient Near East”, 5.

İlk uygulamasının ne zaman ve nerede başladığı konusunda net bilgilerin olmadığı kurban ritüeli, tarih içinde kanlı¹¹⁰⁴ ve kansız kurban¹¹⁰⁵ olmak üzere iki ana başlık altında düzenlenmiştir. Bu tasnife göre insanlar ya inandıkları Tek Yaratıcı'ya ya da bu görevde olduğuna inandıkları herhangi bir kuvvete kurbanlar sunmuşlardır.

Niyet olarak aynı istek ve beklentilerin temel alındığı; ancak eylem aşamasında farklı uygulamalarla biçimlenen kurban ritüeli, özellikle tek tanrılı dinlerde belirgin kuralları olan yetkin bir sisteme kavuşmuştur. Bunun nedeni, tek tanrılı dinlerin esaslarını belirleyen yazılı kodekslerin yani ilahi kaynaklı emirleri içeren kutsal kitapların varlığıdır.

Monoteist inanç sisteminde kurban ritüeliyle ilgili en eski ve temel kurallar Tevrat hükümlerinden çıkarılmıştır. Hristiyanlık ve İslamiyet farklı elçilerle tebliğ edilen yeni dinler olarak görülse de, aynı kaynaktan gelen ilahi mesajlardan dolayı bu dinlerin içeriğinde de Tevrat hükümleriyle benzerlikler bulunmaktadır. Ortak bir temelden hareketle aynı şeyleri vurgulayan monoteist dinlerde, kurban ibadetinin de benzer şekillerde algılandığı, yorumlandığı ve tatbik edildiği kanaatine varılmıştır.

Tek tanrılı dinlerde kurban ritüelinin özde bir fakat eylemdeki en başkalaşmış halinin Hristiyan inancı kapsamında şekillendiği görülmüştür. Bir kurtuluş vesilesi olarak agılanan ve insanın bu kurtuluşa erişmesi için uygulaması gereken bir ibadet formu olarak gelişen ritüel kapsamında, İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümü de bir kurban olarak nitelendirilmiştir. Ona inananların bu ölümle beraber sonsuz bir doğrulukla kutsandığına, dolayısıyla Tanrı'nın memnuniyetini sağlamak veya O'nunla barışıp uzlaşmak için bir daha kurban sunmalarına gerek kalmadığına inanılmıştır. İsa peygamber son kurban olarak nitelendirilmiş ve ona bu şekilde inanılmıştır.

İnanç sahasında gelişen ve başkalaşan durumlar, insanların sadece dini yaşamlarında bir takım değişikliklere neden olmakla kalmamıştır; meydana gelen bu değişimler

¹¹⁰⁴ Kanlı kurban, herhangi bir canlının boğazlanarak öldürülmesi esasına dayanarak yapılan sunu biçimidir.

¹¹⁰⁵ Kansız kurban, yiyecek ve içeceklerin sunu ögesi olarak kullanıldığı sunu biçimidir. Bazı toplumlarda çiçek, kumaş gibi nesnelerin de kurban olarak sunulduğu görülür. Ayrıntılı bilgi için bkz. GESLANI, Marko (2018), **Rites of the God-King: Santi and Ritual Change in Early Hinduism**, 218.

sosyal ve kültürel hayatı da etkilemiş, dolayısıyla sanat alanına da doğrudan yansımıştır.

Hristiyan sanatının ne zaman başladığı konusunda değişik veriler temel alınarak bir takım öngörülerde bulunulsa da konuyla ilgili net bir tarihlendirme yapılamamıştır. Arkeolojik araştırmaların ve yazılı kaynakların yetersiz veri sunması, konuyla alakalı sağlam ve net bir değerlendirme yapılmasını engellemiştir. Tüm bunlara rağmen öncesi ve sonrası düşünüldüğünde, Hristiyan sanatının antik dünyanın geleneklerinin gölgesi altında gelişen Roma İmparatorluğu etkisiyle biçimlendiğini söylemek mümkündür.

İstikrarlı yönetimi sayesinde tüm zamanların en güçlü devletlerinden biri olan Roma İmparatorluğu, siyasi alanda kazanmış olduğu bu başarıyı, sosyal yapıda birlik ve beraberliği sağlama konusunda da gerçekleştirebilmiştir. Farklı kültür ve milletlere mensup pek çok insanın aynı çatı altında birlik içinde yaşamasına imkân sağlayan ve bu süreci iyi yönetip kozmopolit bir devlet yapısı oluşturmayı başaran imparatorluk, imkân tanıdığı bu sosyal çeşitliliğin yanı sıra dini alanda da zengin bir görünüm elde etmiştir.¹¹⁰⁶

Kültürel ve sosyal anlamda farklı tabakalara mensup insanlar imparatorluk sınırları içerisinde kendi dinlerini yaşamaya başlamışlar, böylece yaşadıkları dinin bir başkası tarafından tanınmasına da zemin hazırlamışlardır. Çok tanrılı dinlere mensup putperestler ile tek tanrılı inanca mensup Museviler sosyal hayatta yan yana gelmiş, birbirlerinin farklı ibadet ve inanç özelliklerini görme, tanıma ve öğrenme fırsatı bulmuşlardır. İmparatorluk sınırları içerisinde kök salıp gelişen; pek çok özelliğiyle insanları cezbedip etki sahalarını genişleten bu dinlerin şekillendirdiği sosyal yapı, o dönem için yeni bir din olan Hristiyanlıkla değişip dönüşmeye başlamıştır.

Hristiyan sanatı, kaynak ve aidiyet bakımından Roma ve öncesi döneme bağlı olmakla beraber, en köklü gelişimini Bizans İmparatorluğu döneminde yaşamıştır. Kimliğini Doğu ve Batı'nın kültürel senteziyle inşa eden fakat tüm özellikleriyle özgün bir form ortaya koyan Bizans İmparatorluğu'nda, sanat da dâhil olmak üzere devleti devlet yapan tüm gelişmeler, Erken Bizans (330-726), Orta Bizans (842-1204) ve Geç Bizans (1204-1453) olmak üzere üç ana dönem altında incelenmiştir.

¹¹⁰⁶ KLEINER, Fred, (1996), **Gardner's Art Through the Ages: the Western Perspective** (Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 221.

Yeni dinin getirdiği sosyal ve metafizik özelliklerle biçimlenen Bizans kültürünün bileşiminde, her medeniyette olduğu gibi sanatın çok önemli bir payı vardır. Farklı yapılarda farklı malzemelerle işlenen tasvirler, mozaik tablolar, rölyefler, vitraylar, ikonalar ya da ortaya konan diğer küçük ürünler, bu bileşimi gösteren eserler olarak Bizans dinî sanatını değerlendirmede yol gösterici bir işleve sahiptir. Mezar anıtları (katakomplar, sarkofajlar), kiliseler, vaftizhaneler, kısacası sivil ve dini mimariyi örnekleyen tüm formlar; seramik, cam, kemik, maden-metal, tekstil gibi malzemelerden yapılmış küçül el sanatlarını örnekleyen sanatsal değeri yüksek pek çok eser –ki bunların içinde el yazmaları da önem arz eden eser grubu olarak yer alır– dönem hakkında birtakım yargılara varmak için somut bilgi kaynağı olarak kullanılmıştır.

Bizans’ın Erken Hristiyan Dönemi ile ilgili en önemli veriler, II. ve V. yüzyıllar arasına tarihlendiren örnekler aracılığıyla elde edilmiştir. Bu dönemdeki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeler bu örnekler vasıtasıyla kolayca değerlendirilebilmiştir.

Yeni dinin yayılmaya ve insanlar tarafından belli bir ilgiyle karşılanmaya başladığı erken dönemde, devlet içinde resmi olmayan müdahalelerle Hristiyanlığın sanat eserleri vasıtasıyla yayılmasına yönelik dolaylı bir politika yürütüldüğü görülmüştür. Bu kapsamda üretilen sanat eserleri vasıtasıyla pagan kültürünü zayıflatıp toplumdaki olumlu dönüşümü motive eden yeni dinin daha fazla kitleye erişmesi hedeflenmiştir. Bir politika olarak izlenen bu durum öyle etkili olmuştur ki, III. ve IV. yüzyılda, yeni dine inanan, bu dinin gerekliliklerini bir inanç temelinde yapmaya başlayan insanların sayısı hızla artmaya başlamıştır. Çünkü okuma-yazma bilmeyen, yüksek maliyetinden dolayı yazma eserlere kolayca erişemeyen insanlar, kutsal kitaplarda geçen meseleleri görsel sanatlarla ortaya konan kompozisyonlarla tanıma ve olay örgüsünü anlama fırsatını elde etmiş; İsa’nın öğretilerini, yeni dinin gerekliliklerini bu vasıtayla öğrenmiş ve tatbik etmiştir. Eğitici ve öğretici tasvirlerle yeni dinin bu sıcak, yavaş fakat güçlü etkisiyle pagan kültürü temelinden sarsılmaya başlamıştır. Yeni bir birliğin ve düzenin kurulmasına yönelik güçlü etkisiyle insanları bir araya getiren, onlar için ortak bir payda oluşturan tasvirler ve sanat eserleri, bu nedenle büyük önem taşır hale gelmiştir. Erken dönemde tamamen dini içerikli tasvirlerle karşılaşılması, pagan inanışının baskın olduğu Roma imparatorluk

sınırlarında zamanla bu etkinin zayıfladığını gösteren bir etken olarak değerlendirilmiştir.

Erken Bizans döneminde sanat sahasında bir yenilik olarak ortaya konan tüm faaliyet ve müdahaleler ile bu kapsamda üretilen eserler sadece belli amaçlara hizmet eden ögeler olarak kalmamış, ortaya konulan şekilleri ve işleniş biçimleriyle de önem arz etmiştir.

Dönem içerisinde yeni bir mesaj ve yeni bir öğreti olarak gündeme gelen Hristiyanlık, esasen Musevilik temeli üzerinde yükselip onu reforme eden bir din olarak tanımlanmıştır. Başta temel öğretiler olmak üzere kurban gibi bazı konularda da iki din arasında ortak veya benzeşik yaklaşımların olduğu bilinmektedir. Fakat her iki din arasında var olan özdeki bu benzerlik her alanda geçerliliğini sürdürememiştir. Hristiyan inancı kapsamında gelişen tasvir sanatındaki farklı yönelim bu durumu doğrulamıştır.

Musevilikte Musa peygamberin gelen On Emir'in ikincisinde “... *Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sular da olanın hiçbir suretini yapmayacaksın; onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin.*” şeklinde geçen emirle¹¹⁰⁷ bildirilen tasvir yasağı, Hristiyanlar tarafından farklı değerlendirilmiştir. Çok tanrılı dinlerin temel karakteristiği olan heykel ve tasvirlerle tapma sapkınlığının engellenmesi gerekçesiyle hareket eden Eski Ahit geleneğinin (Museviliğin) heykel ve tasvir yasağı Hristiyanlıkta tamamen göz ardı edilmiş ve konuya bambaşka bir gözle yaklaşmıştır. Öyle ki, yeni dinin yayılma politikasında tasvir, kullanılacak en önemli araç olarak belirlenmiştir.

Tek tanrılı dinler için temel olduğuna inanılan Musevilikte tasvir sanatına karşı yasaklayıcı bir tutum söz konusuysa, bir bakıma onun devamı olan Hristiyanlıkta hangi gerekçeyle tasvir yapılmasına izin verilmiş hatta yaygın bir şekilde kullanılması teşvik edilmiştir? Bunun nedeni, Hristiyanlığın sadece Tevrat öğretilerini temel alan bir din olarak gelişmemesi, yeni dinin bileşiminde pagan din etkilerinin de yer almış olmasıdır. Özellikle Batı Hristiyanlığı eski dönemin geleneklerinden kopmamış, bir kültür mirası olarak Yunan ve Roma sanatının eşsiz tasvir sanatını kendi inanç dünyalarına taşımayı adeta görev telakki etmiştir.

¹¹⁰⁷ **Tevrat**, Mısır'dan Çıkış, 20: 4-5.

Freskler, mozaikler, ikonalar, el yazmaları, heykeller ve küçük el sanatları gibi pek çok türde ve eski dinin yasaklarla çevrili ortamında kendine bir uygulama alanı bulan Hristiyan tasvir sanatı, en çok Eski ve Yeni Ahit'te yer alan kutsal hikâyeleri konu almıştır. Yapılan tasvirlerle bu hikâyelerin örnekleyici ve öğretici yönü göze hitap eder hale getirilerek Hristiyan inancının yayılmasına çalışılmıştır.

Farklı teknikler kullanılarak farklı malzemeler üzerinde tatbik edilen tasvir sanatının en önemli dini konularından biri de, pagan ve tek tanrılı dinlerde ortak tema olarak yer alan kurban ritüelidir. Dini içerikli konu ve olaylar içerisinde tasvirine en çok başvurulmuş bu hikâyenin diğer konulara oranla daha fazla işlenmesi, konunun toplum tarafından önemsenen bir hadise olduğunu göstermektedir.

Bu nedenle, Hristiyanlığın temel inanç ilkelerinden biri olan “insanın kurtuluşu” doktrininin vurgulanmak istendiği durumlarda Habil ve Kâbil kardeşler, Nuh peygamber, Musa peygamber, Salem Kralı Melhizedek, Musevi dininin önemli şahsiyetlerinden Harun gibi karakterlerin yaşam öykülerine başvurulmuştur. Ancak bu karakterler tasvirlerde belli bir oranda yer aldığı halde, İbrahim peygamber ile oğlu İshak arasında geçen kurban hikâyesinin en çok işlenen tasvir konusu oluşu özellikle dikkat çekmektedir.

Yeni din kapsamında gelişen sanatın ve bu sanat içerisinde yer alan kurban ritüelinin ilk örnekleri, mezar yapıları ve ölü gömme törenleriyle ilgilidir. Özellikle II. ve V. yüzyıllar arasına tarihlendirilen yapı ve materyaller üzerindeki tasvirler önemlidir. Katakomp resimleri, bu sanatsal etkileşimin kaynağını, nasıl ve hangi yöntemler takip edilerek gerçekleştiğini açıklar niteliktedir. Pagan etkileriyle biçimlenmiş sanat eserleri dikkatlerden kaçmamıştır. Museviliğin yasaklamış olduğu tüm formlar kullanılmaya başlanmış ve Hristiyan kültür özelliklerini gösteren eklektik bir sanat ortaya konmuştur. Özellikle IV. yüzyıl itibarıyla bütün dinî tasvirlerin Hristiyan sanat özelliklerini taşıyor hale geldiği görülmüştür. Nuh Tufanı, Daniel Peygamber'in Aslanlı Çukur'daki tasviri, Lazarus'un Dirilişi gibi olaylar, antik dönem Hristiyan sanatında çokça işlenen konular haline gelmiştir. II. yüzyıl sonu ile III. yüzyıl başlarında yapılan tasvirler, IV. yüzyılda sarkofajlar üzerindeki işleniş sıklığıyla dikkat çekmiştir. Bir ön model olarak İsa peygamberin kurban olayı ve dirilişi, ölüme karşı kazandığı zafer bu tasvirlerle verilmeye çalışılmıştır.

Yeni din kapsamında gerçekleşen sanatsal etkileşimin gözlemlendiği katakomp resimlerinde, pagan etkileriyle biçimlenmiş sanat perspektifi dikkatleri celb etmiştir. Museviliğin yasaklamış olduğu tüm formların yenilenerek Hristiyan kültür özelliklerini taşıyan bir sanat perspektifinin kullanılması, katakomp türü yapılarıdaki dinsel sahne tasvirlerinin sanatsal değerini daha da artırmıştır.

“İbrahim Peygamberin Kurbanı” konusu, Hristiyan sanatının neredeyse ilk yıllarından itibaren en çok işlenen konulardan biri haline gelmiştir. Bizanslı sanatçılar, Tanrı tarafından ilahi bir emirle görevlendirilen İbrahim peygamber ile oğlu İshak’ın başından geçenleri tasvir etmişler, kutsal kitaplarda yer alan bu öğüt verici ve ibret alınması gereken hikâyeyi görsel olarak insanlığa sunmuşlardır. Bu kutsal hikâye, kurban sahnelerinin işlenmesinin temelini oluşturmuştur. Böylesi bir hikâyenin sanatçılar tarafından çokça işlenir bir kompozisyon haline gelmesi, hikâyenin taşıdığı anlam dolayısıyladır. Tanrısal bir emre itaat ederek oğul İshak’ı kurban etmeyi göze almak nasıl Tanrı’nın varlığını kabul etme ve ona iman etme anlamına geliyorsa, İsa peygamberin tüm insanlık için çarmıha gerilişi de bu hikâye ile bağlantılı görülmüş ve aynı mesaj verilmek istenmiştir.

Bütün bu tasvirlerden yola çıkarak; Erken Dönem Hristiyan Sanatı kapsamında, İbrahim peygamber ve İshak’ın kurban meselesini örnekleyen hikâyenin katakomplarda III. ve IV. yüzyıllarda tasvir edildiğini söyleyebiliriz.

Gerek mekân içinde ölümün kasvetini kırmak gerekse gizliden gizliye büyüyen yeni dinin daha fazla insana ulaşmasını sağlamak gibi nedenlerle didaktik bir nitelik kazanan tasvirler ile “kurtuluş” temasının işlendiği diğer sahnelerde İbrahim peygamber pallium adı verilen uzun kıyafetiyle betimlenmiştir. Söz konusu sahnelerde İbrahim peygamber genellikle sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet taşıyor halde resmedilmiştir. Oğul İshak genellikle peygamberin sol tarafında yer almıştır. Baba İbrahim, sol eliyle Oğul İshak’ın saçını çeker ya da başını tutar şekilde tasvir edilmiştir.

İshak çoğu zaman ayakta gösterilmiş, birkaç örnekte de diz çökmüş olarak itaat eder bir pozisyonda işlenmiştir. İshak bazen altar masası önünde diz çöker vaziyette, bazen oturur, yatar ya da altar masası üzerinde diz çöker şekilde tasvir edilmiştir. Bu görünümü ile babaya olan itaati sembolize edilmiştir. Sahnede esas kahramanlar

kadar önemli bir tasvir daha bulunmaktadır: Genellikle sağ taraftan çıkan bir el ya da melek şeklinde beliren bu tasvir, Tanrı'nın müdahalesine işaret etmektedir. Kimi sahnede İbrahim ve İshak peygamberler kendilerine eşlik eden iki hizmetkâr ve eşek ile tasvir edilirken, sahnelerin çoğunda yer yer zeytin ağacı, koç ve ateş gibi öğelere da yer verilmiştir. Bunun nedeni, Tevrat'ta önemli bir ritüel olarak yer alan yakmalık sunu kapsamındaki bu ibadet için ateş ve altar masası gibi öğelerin orada bulunması zorunluluğudur.

İbrahim'in kurbanı başta olmak üzere, katakomp ve lahitler üzerinde yer alan sahnelerin çoğu ile ölümden kurtuluş sembolize edilmek istenmiştir. İmanı sayesinde Tanrı rızasına kavuşan ve doğrulukla tescillenen insanların öykülerinin işlenmesine özellikle önem verilmiştir. Tufan öncesi ve sonrası yaşananların, Daniel ve Yunus peygamberlerin hayatları ve mucizelerinin, Lazarus'un Dirilişi'nin, Musa peygamberin hayatı ve kurbanının, İsa peygamberin mucizelerinin ve İyi Çoban İsa'nın yan yana, bütünlük oluşturur şekilde betimlenmesi bu sebeptir.

Yapılan tasvirler, her bir dönemde gerek coğrafya gerekse kültür özelliklerini verecek şekilde tasarlanmıştır. Öyle ki karakterlerin işleniş şekilleri bazı gruplandırmaların yapılmasını sağlamıştır. Bu gruplandırma özellikle İbrahim peygamber ve İshak'ın kurban meselesinin tartışıldığı alan içinde gerçekleşmiştir. Konunun işlenişindeki üslup ve sanatsal gelişim esasları ile kompozisyonun biçimsel özelliklerinin ortaya konulduğu tasnif, Alison Moore Smith tarafından yapılmıştır.¹¹⁰⁸ Buna göre; İbrahim peygamber ile İshak'ın ve hatta kompozisyonun kurulumunu sağlayan betim öğelerinin kompozisyonlardaki işleniş temel alınmış, sahnelerin üslup özellikleri Helenistik, Asya-Helenistik, İskenderiye-Kipti, Filistin-Kipti ve Bizans olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir.

Alison Moore Smith tarafından karakterlerin işleniş biçimleri temel alınarak oluşturulan tasnif çalışması, bizler tarafından da yol gösterici bir harita olarak kabul edilmiştir. Tasnifin özellikle erken dönem eserleri için belirleyici özellikler ortaya koyması önemlidir; ancak her dönem için uygulanabilir bir formül oluşturmayı başaramamıştır. Erken dönem haricinde ortaya konulan tüm tasvirlerde karakterlerin

¹¹⁰⁸ Konu hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. SMITH Alison Moore (1922), "The Iconography of the Sacrifice of Isaac in Early Christian Art," **American Journal of Archaeology**, Vol. 2, No. 2, USA. : 159-173.

ve dolayısıyla kompozisyonun kurulumunun farklılaşması, başlıkların kaidesiz-kuralsız tüm dönemlerde tatbikini zorlaştırmıştır.

Katakomp lar, Hristiyan sanatının gelişim aşamasını anlayabilmek, dönem sanatı hakkında teknik ve üslup olarak belli çıkarım ve yorumlarda bulunmak için önemli verilere ulaşılmasını sağlayan yapılardır. Ölen kimselerin ölü gömme gelenekleri çerçevesinde ebedi istirahat mekânları olarak tasarlanan katakomp lar,¹¹⁰⁹ Roma imparatorluk sınırlarında, II. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Yeni dinin mensupları tarafından kendi inançlarını yansıtan mekânlar olarak Yunan ve Roma uygarlıklarından intikal eden kültür mirası hakkında¹¹¹⁰ detay verecek şekilde inşa edilen bu anıtsal mekânlar, aynı amaç doğrultusunda V. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir.

Katakomp lar, V. yüzyıl sonrasında, ölülerin gömülmesi gibi aktif bir hizmetin dışında, yeni dinin mensupları tarafından kutsal görülen ve bu nedenle ziyaret edilen mekânlara dönüşmüştür.¹¹¹¹ Kazandığı bu yeni işlevsel özellikle bambaşka bir misyonu üstlenmiş ve IX. yüzyıla kadar bu işlevini devam ettirmiştir.

Katakomp lar sadece mimari kurulumu ve hizmet ettiği amaçla insanların sosyal ve kültürel hayatlarında belli bir yer edinmemiştir; içerisindeki resim ve tasvirleriyle erken dönem Hristiyan sanatının gelişim evresi ve çizgisi hakkında da bilgi vermiş, dönemin kültür ve sanat anlayışı ile dini yaşamı hakkında pek çok veriye ulaşılmasını da olanaklı kılmıştır. Çevresel faktörlerin ve insan eliyle gerçekleşen yıkımların etkisinden uzak kalan bu yapılarla günümüze sanat değeri yüksek pek çok tasvir ulaşmıştır. Bu tasvirler gerek genel tarih gerekse sanat tarihi disiplinleri için bugün de büyük önem taşımaya devam etmektedir.

Erken Hristiyan döneminde üretilip o dönemin resim sanatı hakkında fikir veren katakomp tasvirlerinin tarihlendirmesi konusunda fikir birliği sağlanamamıştır.

¹¹⁰⁹ Kayalara oyularak yapılan (genellikle volkanik kayalarda tatbik edilmiştir) tonozlu, yeraltı mezarlıklarına **katakomp** adı verilir.

¹¹¹⁰ Terminolojik tanımının yanı sıra katakomp ları; bir toplumun sosyal ve kültürel alt yapısı ile dini inanç ve inanç çerçevesinde gelişen yaşam biçimleri hakkında genel geçer bilgilere ulaşılabilmesini olanaklı kılan birimler olarak da tanımlayabilmek mümkündür.

¹¹¹¹ II. ve V. yüzyıllar arasında ölü gömme birimleri olarak hizmet veren katakomp lar, V. yüzyıl sonunda bu amaca hizmet eden birimler olmaktan çıkmıştır. Katakomp ların, özellikle haç vazifesini yerine getiren Hristiyanlarca ziyaret edilmesi gereken ve dua edilmesi gereken bir yere dönüştürülmesi bu duruma sebebiyet vermiştir. Erken dönemde ölülerin kilise ve manastıra yakın yerlere gömülmesi geleneği bu uygulamanın bir devamı olarak karşımıza çıkmıştır.

Teknik ve biçimsel özellikler temel alınarak yapılan değerlendirmelerde, tasvirlerin katakompların inşa tarihleriyle eş zamanlı yapılmadığı, bu mekânların sanatsal tasvirlerle süslenmesine III. yüzyıl itibariyle başlandığı kanısına varılmıştır.

Herhangi bir olgu veya olayın görsel olarak hikâye edilmesinden daha çok, seçilen konuya bir işaret, bir yön oku görevi üstlenerek gönderme yapan, genellikle ölüm olgusunun sınırladığı konu çeperinde şekillenen katakomp tasvirleri, bu kültürel etkileşimin nereden, nasıl ve hangi yöntemlerle gerçekleştiğini gösteren önemli kanıtlar olarak değerlendirilmiştir. Özellikle tasvirlerdeki üslup özellikleri bu anlamda aydınlatıcı ipuçlarının yakalanmasını olanaklı kılmıştır.

Erken Hristiyan sanatında, katakomp tasvirleri üslup olarak üç aşamada gelişim göstermiştir. II. ve III. yüzyıllara tekabül eden dönem, tasvirlerin gelişim seyrini gösteren ilk evreyi oluşturmuştur. Bu dönemde ele alınan kompozisyonlar, betimlerin pagan etkilerle harmanlanıp zenginleştirilmesi ve yeni bir ifadeye kavuşturulması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Pagan dünyanın inanç sistemini etkileyen betimler adeta birer yol haritası gibi kullanılmış, bu eserlerdeki sanat tarzı korunmakla beraber tasvirlerde anlamsal farklılıklar yaratılarak yeni dinin inanç, ibadet ve kurtuluş temaları işlenmiştir. Katakomp betimlerinin gelişiminin ikinci basamağı III. yüzyıla tekabül eden döneme tarihlendirilmiştir. Bu dönemde pagan etkilerin yanı sıra Musevi gelenekten intikal eden farklı unsurlar da kullanılmaya başlanmış, bu harmanlamayla zengin bir ifade biçimi yakalanmıştır. Bezemedeki gelişim evresinin son aşaması ise IV. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Devlet dini olarak benimsenen ve bu haliyle resmiyet kazanan Hristiyanlık, tüm alanlarda etkin bir güce kavuştuğunu katakomplardaki sanatsal tasvirlerle de göstermiştir. Kabul edilen yeni dinle özgün bir ifade ve sanat ortamı yaratılmıştır.¹¹¹²

IV. yüzyılda, yeni dinin devlet dini olarak kabulüyle sadece katakomplarda değil, genel manada Hristiyan sanatının da temeli atılmıştır. Kendinden önceki devirlerin ve inançsal sistemlerin öğelerini ufak değişikliklerle içine alıp benimseyen, bu yaklaşımıyla yeni bir tarz ortaya koymaya çalışan Bizanslı sanatçılar, yaklaşık bir yüzyıl sonra kendilerine özgü orijinal bir sanat perspektifi oluşturmayı

¹¹¹² RUTGERS, L. V. Rutgers (2000), *Subterranean Rome: In Search of the Roots of Christianity in the Catacombs of the Eternal City*, 82-84.

başarmışlardır. İkonografik gelişim ve bunun sanata yansıması, bu temel üzerinde yükselerek gerçekleşmiştir.

Erken Hristiyanlık dönemi sanatının önemli verileri olan katakomp betimleri, genellikle üst örtü ya da yan duvarlarda, düz ya da eğrisel çizgilerle yaratılan küçük alanlar içine tatbik edilmiştir. Mekân içinde bu tür bir alan ayırımına gidilmesi, muhtemelen genel biçimlendirmede alanın daha iyi kullanabilmesi için geliştirilmiş bir yöntemdir. Küçük alanlarda ve ufak boyutlarda yapılan karakter tasvirleri IV. yüzyıla kadar aynı küçüklükteki yer ve oranlarda işlenirken, bu yüzyıl sonrasında karakterler din içindeki işlevleri veya misyonları göz önünde bulundurularak tasvir edilmeye başlanmıştır; dolayısıyla tasvirlerin büyük veya küçük alanlarda ve ebatlarda yapılıp yapılmaması da bu kritere göre belirlenmiştir. Betimlenen kompozisyonlardaki ana karakterlerin yüzleri, katı kurallar takip edilerek tasvir yapılan yüzey üzerine aktarılmamıştır. Detay ve ince çizgilerin yer almadığı tasvirlerde; hayvan figürleri, insan figürleri, bitkisel ve geometrik figürler iç içe kullanılarak bir kompozisyon yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak tüm bu nesneler primitif biçimlendirmelerle tasvir edilmiştir.

Birden fazla süsleme öğesinin kullanıldığı katakomp resimlerinde çoğunlukla Kutsal Kitap hikâyelerinden esinlenen sahneler tercih edilmiştir. Olay örgüsünün tüm aşamalarıyla aktarılmadığı, dolayısıyla fazla detaya yer verilmeyen bu betimlemelerle elde edilmek istenen hâsıla, katakompları ziyaret eden ve tasvirlerde kendi inancıyla karşılaşan insanların belli bir mesaj almalarının sağlanmasıdır.

İnce detaylardan ve yetkin bir sanatsal ifadeden yoksun olan fakat dönemi itibarıyla kendi alanında devrim yaratan katakomp tasvirleri, hem eski dinle olan irtibat noktalarının hatırlatılması hem de yeni dinin getirdiği yenilikler ve farklılıklar hakkında bilgi ve bilinç kazandırılması maksadıyla üretilmiştir. Tasarlanan kompozisyonlar, yüzey üzerine işlenen her figüre, her nesne ya da simgeye didaktik bir nitelik kazandırılarak izleyicinin hizmetine sunulmuştur. Olayların tüm akışının anlaşılır kılındığı betimlerden ziyade, sembolik ifadelerin tercih edildiği bir anlatım modeli kullanılmıştır.

Erken Hristiyan döneminin resim sanatının anlaşılmasında önemli bir rol oynayan katakomp tasvirlerinde; pagan dünyanın yaşam ve inancını yansıtan betimler ile kutsal kitaplardan alınmış ilahi kaynaklı tasvirler, anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde harmanlanarak bir arada kullanılmıştır. Münferit ve değişik alanlara işaret eden figür ya da sahneler ile Vaftiz, Komünyon Yemeği, İyi Çoban İsa,¹¹¹³ Nuh Tufanı, Daniel Peygamber'in Aslanlı Çukur'daki tasviri, Lazarus'un Dirilişi ve İbrahim Peygamberin Kurbanı gibi Tevrat kaynaklı hikâyelerden derlenen sahnelerin bir arada betimlenişi, katakomp tasvirlerinin görsel zenginliğini ve etkileyciliğini artırmıştır.

Mezarlık alanı olarak inşa edilen fakat geçen zaman içinde kimlik ve işlev değişikliğine uğrayarak asıl anlamının dışında önem kazanan katakomplarda; kurtuluş temasının yer aldığı Tevrat kaynaklı hikâyelerin çokça işlendiği görülmüştür. Tek bir öze yani kurtuluş esasına işaret eden farklı olaylar aynı mekân içinde kompozisyon birliği yaratacak şekilde kullanılmış; Tanrı'nın merhametine sığınan ve bu eylemleri sebebiyle O'nun rahmetiyle muamele görenlerin tasvir edildiği sahnelerle adeta katakompları ziyarete gelenlere bir müjde vermeye çalışılmıştır. Yapılan bu tasvirlerle aynı zamanda ölümün zihinlerdeki yok edici imajının da iptal edilmesine çalışılmıştır. Böylece ölümün ruhlarda uyandırdığı kasvet duygusu ortadan kaldırılmış, tasvirlerle yas ve hüznün gerekli olmadığı vurgulanmıştır. İyiliğin ve duanın kabul göreceği gerçeği üzerinde durulmuş; Tanrı'nın kendisine itaat edenı koruduğuna dikkat çekilerek tasviri yapılan önemli karakterlerin hayat hikâyelerinden ders çıkarılmasına çalışılmıştır.

Hristiyanlık henüz resmiyete dökülen bir süreçle desteklenmediği için yeni dinin gerekliliklerinin gizliden gizliye yerine getirildiği erken dönemde; İsa peygamberin çarmıh üzerindeki ölümüne, tüm insanlık için ödenen bir bedel ve kendileri için bir kurtuluş vesilesi olduğuna inanılmakla beraber, katakomplarda çarmıha gerilmiş İsa peygamber tasvirine neredeyse hiç yer verilmemiştir. İlk Hristiyanların çarmıha gerilen İsa peygamberin acısıyla yüzleşmek istememesi, bu durumu açıklayan en olası sebep olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple tasvir sanatçıları, gerek "kurtuluş" temasını açıklamak gerekse iman ve itaatın gerekli olduğunu vurgulamak için yeni

¹¹¹³ Katakomp bezemelerinde monogramlar oluşturulan kompozisyonlarda hemen hemen hiç yer almamıştır. Çarmıh sahnesi İsa peygamberin acı çekerek ölmesine işaret ettiği için monogramlar gibi tercih edilmeyen betim ögesi ya da kompozisyon olarak tanımlanabilmiştir.

dinin de kökeni olarak kabul edilen Tevrat'taki¹¹¹⁴ İbrahim peygamberin oğluyla imtihan edildiği kurban olayını anlatmaya ihtiyaç duymuşlardır.¹¹¹⁵ Derin bir saygıyla hatırlanan bu olay, İsa peygamberin çarmıha gerilerek kurban edilmesi inancını çağrıştıracak bir hale getirilmiş, dolayısıyla hikâyenin bir üst model olarak çarmıh olayını hatırlatacağına inanılmıştır.¹¹¹⁶

İbrahim peygamber ve oğlu İshak'ın kurban ritüeli kapsamında başından geçenler, Erken Bizans döneminde farklı alanlarda farklı malzemeler üzerine tatbik edilen ve sevilen bir kompozisyon haline gelmiştir. Söz konusu kompozisyonun katakomplarda da sıklıkla işlendiği görülmüştür. Yapılan betimlemelerle öğüt verici ve ibret alınması gereken bu hikâyenin insanlar tarafından kolayca algılanması amaçlanmıştır.

İbrahim peygamberin oğluyla imtihanını konu alan ilk tasvirlerde olayın anlatımı kronolojik bir sıra takip etmemiştir. Kimi zaman olayın sadece belli kısımları tasvir edilerek verilmek istenen mesajın ima edilmesiyle yetinilmiştir. Dönemi içinde oldukça başarılı bir teknikle ortaya konulan Callixtus Katakompunda orans duruşunda gösterilen İbrahim ve İshak tasviri, bu durumu örnekleyen sahnelerden biri olarak değerlendirilmiştir (Bkz. Kat. No. 1). İman ve itaatleri sonucunda Tanrı'nın merhametiyle muamele gören İbrahim peygambere ve oğlu İshak'a Tanrı tarafından bahşedilen kurtuluş, bu şükür pozisyonu ile anlatılmaya çalışılmıştır. En azından dua eder şekilde betimlenen bu iki ana karakterle meseleye bir gönderme yapılmış, yapılan tasvirle adeta olayın sadece sonuna dikkat çekilmek istenmiştir.

İbrahim peygamber ve İshak'ın başından geçen kurban hikâyesinin anlatıldığı bir diğer sahne Priscilla Katakompu'nda karşımıza çıkmıştır. Kompozisyonda İbrahim peygamber ve İshak'ın kurban için hazırlık evresi içinde olduğu tasvir edilmiştir. Tasvir, eylem öncesi yapılanların verildiği sahne olarak önem taşımıştır (Bkz. Kat. No. 2).

¹¹¹⁴ Eski ve Yeni Ahit kurallarının birbirini çürütmediği esası bu durumu güçlendirmiştir.

¹¹¹⁵ Hikâyenin tüm detayları için bkz. Tevrat, **Yaratılış**, 22: 1-19.

¹¹¹⁶ İbrahim peygamberin ve oğlu İshak'ın kendileri için soy oluşturduğuna inanılması bununla ilintili olarak iki ana karakterin ortak ata olarak nitelendirilmesi olaya başka bir boyut kazandırmıştır.

Aynı olay ile ilgili farklı anlamların ima edildiği katakomp tasvirlerinde, kurban meselesine yapılacak yönlendirmenin bazen bir ya da iki betim ögesiyle sağlandığı görülmüştür. Yüzey üzerinde meydana gelen deformasyon nedeniyle hakkında kesin bir kanaate varamadığımız Domitilla Katakompı'nda yer alan İbrahim peygamber tasviri bu durumu örneklemiştir (Bkz. Kat. No. 15).

Kurtuluş meselesine vurgu yapılan Tevrat kaynaklı hikâyelerle birlikte işlenen İbrahim peygamber ve İshak'ın başından geçen kurban hikâyesiyle ilgili en güzel tasvirlerden biri de yine Priscilla Katakompı'nda yer almıştır (Bkz. Kat. No. 3). Bu hikâye, Yunan Şapeli olarak adlandırılan mekân içerisinde, Daniel Peygamber (Aslanlı Çukur), Tufan, Lazarus'un Dirilişi ve Son Akşam Yemeği (ökarist ayininin ön modeli) sahneleriyle birlikte işlenmiştir.¹¹¹⁷

Kutsal kitap hikâyeleriyle bir arada işlenen kurban sahnesini örnekleyen bir diğer önemli tasvir de Pietro-Marcellino Katakompı'nda karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 5).

Katakomplarda tasvir edilen Tevrat kaynaklı hikâyeler sadece İbrahim peygamber ve İshak'ın kurban hadisesiyle sınırlı değildir. Cennetten kovulan Âdem ve Havva tasvirinde işlenen Habil ve Kâbil kardeşlerin kurban takdimeleri de bu anlamda çarpıcı bir hikâye olarak karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 23).

Erken Hristiyan dönem katakomplarındaki kurban ritüeliyle ilgili tasvirlerde çoğunlukla ritüelin hazırlık aşamasına yer verilmiştir. Bu kompozisyonlarda İbrahim peygamber ve İshak ayakta tasvir edilmiştir. Genellikle sağ kolu havada betimlenen peygamber, bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde resmedilmiştir. Çocuk haliyle resmedilen İshak ise kompozisyonda babasının solunda olacak şekilde yer almıştır. Sırtında çalı çırpı taşır vaziyette tasvir edilen İshak, çoğunlukla tunica exomis adı verilen kısa elbisesiyle görünmektedir. Altar masası ve baba ile oğul arasında geçen kurban meselesinin seyrini değiştirmek için Tanrı tarafından gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağında olacak şekilde sahnelerde yer almıştır. (Bkz. Kat. No. 10, 11, 12, 18, 20, 21).

¹¹¹⁷ CLARIDGE, Amanda-TOMS, Judith-CUBBERLEY, Tony (1998), **Rome: An Oxford Archaeological Guide**, 415.

Olay örgüsünün neredeyse tamamının sahnelendiği Pietro-Marcellino Katakompı'nda yer alan kurban sahnesi de yine bu konuyla ilgili önemli kaynaklardan biri olarak değerlendirilmiştir. İbrahim peygamberin ve İshak'ın işleniş şekli ve diğer betim öğelerinin tüm detaylarıyla verilmesi, izleyicinin sahneye dâhil olmasını sağlamıştır. (Bkz. Kat. No. 4, 13, 14, 16,17, 19, 22). Tasvirde hikâyenin nasıl başladığı, nasıl ilerlediği, süreç içerisinde nelerin etkin rol oynadığı gibi çeşitli unsurların cevaplarını yansıtacak betim öğelerine yer verilmiştir.

Daha sonraki dönemlerde tasvirler tam anlamıyla hikâyeyi karşı tarafa nakledecek özellikte işlenmeye başlamıştır. İbrahim peygamber elinde bıçakla, İshak ise diz çökmüş ve elleri bağlanmış şekilde beklerken tasvir edilmiş, İshak'ın önünde altar masası betimlerine yer verilmiş, sahnenin tasviri genellikle İbrahim peygamberin sağından uzanan ve olayın seyrini değiştiren müdahalenin sembolü olarak Tanrı eli ya da melek figürünün işlenişiyle zenginleştirilmiştir.

Monotesit dinler tarafından sonraki nesillere nakledilmesi gerekli görülen ve ders çıkarılıp ibret alınması istenen kurban ritüeliyle alakalı sahneler, Erken Hıristiyanlık döneminde sadece katakomplarda bezeme unsuru olarak kullanılmamış, kapsamlı ve detay veren bir sahne olarak Geç Roma-Erken Bizans dönemine tarihlenen sarkofajlar üzerine de işlenmiştir.¹¹¹⁸

Roma Dönemi'nde I. yüzyıl sonuna kadar ölü gömme gelenekleri kapsamında kullanılan kremasyon yöntemi, II. yüzyıl itibariyle yerini farklı uygulama biçimlerine bırakmıştır. II. yüzyıldan itibaren insanlar ölümlerini daha güzel anmak ve anımsamak için mezarlıklar yapmaya başlamış, geliştirilen bu uygulamayı benimseyerek kendi gelenekleri içinde klasik bir şema yaratmaya çalışmışlardır. En nihayetinde ölü gömme gelenekleri kapsamında III. yüzyıl itibariyle yeni bir düzen kurulmuştur. Taş ve mermer gibi dayanıklı malzemelerden yapılan, iki ya da üç tarafı dönemin önemli olayları ya da inanılan inanç sistemin yarattığı imge dünyasının ürünleriyle bezenen,¹¹¹⁹ genellikle dikdörtgen formlu bir biçim sunacak şekilde tasarlanan

¹¹¹⁸ Hıristiyan ikonografisinin tanımlanmasında önemli bir misyon taşıyan ve bu dönem için oldukça fazla örnekle karşılaşmamızı sağlayan sarkofajlarda; kurban ritüeli kapsamında en çok İbrahim Peygamber ve oğlu İshak arasında geçen meselenin işlendiği görülmüştür. Bu sebeple hem katakomplardaki hem de sarkofajlardaki tasvirler, ritüel hakkındaki tasvirlerin bu hikâye üzerinden çözümlenmesini sağlamıştır.

sarkofajlar, gelenek içinde önem kazanmaya, değişen ve değiştiren dönemin yeniliği haline gelmeye başlamıştır.

Yeni Ahit kurallarının benimsendiği bu kurallar çerçevesinde yeni yaşam şekillerinin benimsendiği erken dönemde; sipariş üzerine yapılan genellikle soylu ya da zengin kimseler için istenen, Eski ve Yeni Ahit hikâyeleriyle bezenen sarkofajlar, katakomplardan sonra erken dönemin sanatsal özelliklerini veren en iyi materyaller haline dönüşmüştür.

Hristiyanlığın imgeler dünyasını göz önüne seren sarkofajlarda yer alan özellikle kurban ritüeliyle alakalı tasvirlerin çoğu IV. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

IV. yüzyıl itibarıyla büyük bir popüleriteye erişen ve pagan dünyanın yanı sıra her iki kutsal kitabın etkisiyle farklı ikonografik çözüm gerektiren olayların tasvir edildiği sarkofajlarda, genel bezeme şeması eserin yan yüzleri üzerinde yapılan farklı tasarımlarla ortaya konulmuştur. Buna göre sarkofajlarda yan yüzler; kimi zaman hiçbir detayla bölünmeyen sahnelerin sıralı bir düzenle devam ettiği basit şekilli tasarımlarla (Bkz. Kat. No. 45, 47, 51, 55, 57, 61, 62, 63, 81, 84, 85, 106, 107, 108, 109, 115, 118, 132, 159, 162, 172, 173); kimi zaman sütun ve sütunceler gibi mimari öğelerin kullanımıyla yaratılan değişik formlu alanların farklı kişi ve konuların betimlerinin doldurulmasıyla (Bkz. Kat. No. 60, 73, 76, 86, 89, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 116, 131, 160); kimi zaman merkezde basit formlu ya da istiridye kabuğu şeklinde tasarlanmış bir madalyon içinde yer alan kişi ya da kişilerin portrelerinin işlendiği alanların etrafında ikonografik çözüm gerektiren meselelerin tasvirinin yapılmasıyla (Bkz. Kat. No. 46, 48, 49, 50, 52, 53, 56, 58, 59, 64, 80, 87, 88, 90, 92, 97, 139); kimi zaman sarkofajların kapak kısımlarının orta kısmına yapılan yazıtlı alanların etrafının doldurulmasıyla ya da aynı sarkofajlarda yan yüzlerin sıralı bir düzenle devam eden tasarımlarla bezenmesiyle (Bkz. Kat. No. 41, 54, 110, 111, 133, 161); kimi zaman ise münferit bezeme şekilleri oluşturacak şekilde yan yüzlerin geometrik alanlara bölündüğü tasarımların arasına yerleştirilmiş konulu tasvirlerle dekore edilmiştir.

¹¹¹⁹ Mitolojik sahneler, savaş sahneleri, evlilik sahneleri gibi pek çok tür bezemede kullanılan ana kompozisyon olarak karşımıza çıkmıştır.

Alan bakımından yukarıda belirtilen şemalarla belli bir kompozisyon oluşturulan sarkofajlarda daha çok yeni dinin inanç ilkeleri tasvir edilmeye çalışılmıştır. Yapılan bütün tasvirlerle Hristiyan inancının insan hayatına getireceği yenilikler tartışılmış, bütün bu yeniliklerin neden kabul edilmesi gerektiği hakkında izleyiciye fikir verecek tutarlı kompozisyonlar oluşturulmuştur. Bu kompozisyonlarda insanların yeni dini kolayca benimseyebilmesi için ruhani önder şahsiyetlerin mucizelerinin tasvirlerine yer verilmiş, bu kişilerin başından geçen ve sonu mutlu biten hikâyeleri anlatılarak iman ve itaatin sağlayacağı kurtuluş temaları resmedilmiştir. Bununla hem ölen kişi için iyi dileklerde bulunma hem de ölüm olgusunun ziyaretçilerde yaratacağı kaygının giderilmesi amacı güdülmüştür.

Erken Hristiyan dönemi sarkofajlarında katakomplarda olduğu gibi Lazarus'un Dirilişi (Bkz. Kat. No. 41), İyi Çoban İsa, Aslanlı Çukurdaki Daniel Peygamber (Bkz. Kat. No. 52), Vaftiz (Bkz. Kat. No. 56), Âdem ile Havva'nın Cennetten Kovuluşu (Bkz. Kat. No. 53), Nuh Tufanı (Bkz. Kat. No. 51), İsa Peygamber'in Mucizeleri (Bkz. Kat. No. 49) gibi Hristiyan inancı için temel oluşturacak olaylar ile bu inanç kapsamında ibadet formlarını belirleyecek meseleler yan yana ve belli kompozisyonlar oluşturacak şekilde tasvir edilmiştir.

Geç Roma-Erken Bizans dönemine tarihlenen sarkofajlarda, konu itibarıyla üzerinde dikkatle durulması gereken temel sahne kurban ritüelidir. İman ve itaatin zafer simgesi olarak kabul edilen İshak'ın kurban edilmesi meselesi, taşıdığı mesaj bakımından önemli bir hikâye olması hasebiyle sarkofajlarda Tevrat kaynaklı hikâyelerle sıklıkla bir arada işlenmiştir. Süsleme kompozisyonlarının içinde yer almayı başaran bu hikâyenin yeni dinin resmiyet kazanmasıyla İsa peygamberin çarmıh meselesine gönderme yapan bir olaya dönüşmesi ya da en azından olayın Hristiyan inancına mensup kişilerce Tanrı ve oğlu İsa peygamber arasında geçen meseleye ön model oluşturduğuna dair bir inancın geliştirilmesi, sahnenin dönem içinde tasvir grupları arasında sağlam bir yer edinmesini sağlamıştır.¹¹²⁰

¹¹²⁰ Geç Roma-Erken Bizans dönemi katakomplarında kutsal kitaplarda yer alan ve diğer kutsal kimlikli kişiler tarafından verildiği bilinen bu anlamda bir biçim olarak kurban ritüelini örnekleyen sahneler neredeyse hiç yer verilmemiştir. Sarkofajlar üzerine işlenen temel hikâye İbrahim peygamber ve İshak arasında geçen kurban hadisesiyle verilmeye çalışılmıştır.

Sarkofajlar üzerine hem Tevrat kaynaklı hem de çarmıh meselesine gönderme yapan bir hikâye olarak işlenen İbrahim peygamber ve İshak'ın kurban hadisesi, Erken Hristiyan döneminde insanlar tarafından peygamberlerin başından geçen olayların bir örneği olarak algılanmıştır. Ancak bu algı doğru olmakla beraber, ortak hafızada yer eden hikâyenin aynı zamanda gizliden gizliye bir mesaj taşıdığına da inanılmıştır. Hikâyede işlenen olayların vermek istediği mesajın açılımı, yarattığını merhametiyle kuşatan Tanrı'nın varlığı ile O'na iman ve itaat ederek kurtuluşa erenlerin ulaşacağı mutlu sondur. Bu bağlamda; Sainte-Quitterie Sarkofajı, tüm bu açıklamaları örnekleyen önemli sarkofajlardan biri olarak değerlendirilmiştir. Eserin gövde kısmındaki yan yüzünde, soldan sağa doğru Lazarus'un Dirilişi, Aslanlı Çukurdaki Daniel Peygamber, İyi Çoban İsa, Âdem ile Havva ve Vaftiz sahnesi betimlenmiştir. Tevrat ve İncil'de temel kabul edilen bu önemli olayların tasvirine sarkofajın kapak kısmında da devam edilmiştir. Kompozisyonu sağ ve sol yanda bulunan Medusa figürüyle tamamlayan kapak kısmında; soldan sağa doğru İbrahim peygamberle oğlu İshak arasında geçen kurban meselesi,¹¹²¹ felçlilerin iyileştirilmesi, Tobias'ın mücadelesi ve Yunus Peygamber'in balığın karnından kurtuluşu tasvir edilmiştir (Bkz. Kat. No.41).

Eserde işlenen kompozisyonel birlikle özellikle Lazarus'un Dirilişi, Aslanlı Çukur'daki Daniel Peygamber, İyi Çoban İsa, Vaftiz ve İbrahim peygamberle oğlu İshak arasında geçen kurban meselesinin işlenmesiyle doğrudan İsa peygamberin yaşamına işaret edilmiştir. Onun çarmıh üzerindeki ölümüne gönderme yapılmış; doğruluğu, Tanrı'ya olan imanı ve temiz olma özelliğiyle çarmıh üzerindeki ölümünden sonra ölüme karşı nasıl bir zafer kazandığı sembolik bir dille ima edilmeye çalışılmıştır.

İyi niyetli, salih insan olma özelliği gösteren, iman ederek tüm bu hasletlerini tamamlayan ve Tanrı'nın merhametiyle buluşanların hikâyelerinin tasvir edildiği bir diğer sarkofaj, "*Kutsal Kitap Sahnelerinin İşlendiği Sarkofaj*" olarak isimlendirilen eserle karşımıza çıkmıştır. Eserin yan yüzü, yatayda geçen tek çizgiyle iki ana hatta ayrılmıştır. Merkezde istiridye kabuğu formunda bir madalyona yer verilmiş, diğer sahneler bu madalyon ve yatay olarak çizilen iki hat üzerine işlenmiştir.

¹¹²¹ Alison Smih tarafından yapılan tasnife göre; sahnenin tasviri Helenistik tip özelliklerini taşımaktadır.

Eserin yan yüzündeki üst hatta (soldan sağa doğru) Kudüs'e Giriş, Âdem ve Havva'nın Dünya Meşgalelerinin Belirlenmesi, Musa Peygamber'e On Emrin Verilmesi, İbrahim peygamberle oğlu İshak arasında geçen kurban meselesi,¹¹²² İsa Peygamber'in Jairus'un Kızını Diriltmesi ve Ekmek ve Şarabın Çoğaltılması sahnelerine yer verilmiştir. Yan yüzdeki alt hatta (soldan sağa doğru) ise; Petrus'un Su Mucizesi, İsa Peygamber, Petrus ve Horoz, Aslanlı Çukurdaki Daniel Peygamber, Felçlilerin İyileştirilmesi, Kör Adam'ın İyileştirilmesi, Kadın Hastalıklarının İyileştirilmesi, İsa'nın Kana'daki Mucizesi sahneleri işlenmiştir.

Yukarıda bahsi geçen konu ve kompozisyonların yanı sıra sarkofajlar üzerinde İbrahim Peygamberin Kurbanı, Ekmek ve Şarabın Çoğaltılması ve Aslanlı Çukur'daki Daniel Peygamber gibi kutsal kitapların kaynaklık ettiği hikâyelerin de çokça işlendiği görülmüştür. Farklı kişi ve hikâyeler üzerinden hareket ederek aynı şeye işaret eden mesajların verilmeye çalışıldığı sarkofajlarda, seçilen sahnelerle bu tip bir konu bütünlüğünün yakalanmak istenmesinde ölen kişinin ve onu ziyarete gelenlerin kurtuluşla müjdelenmesini sağlama amacının güdüldüğü görülmüştür.

Sarkofajlardaki kompozisyonların nasıl oluşturulduğuyla alakalı bilgi veren bir diğer önemli eser, "*Adelphia Sarkofajı*" olarak adlandırılan eserdir. Bu eserde de tasvirler için belirlenen alan "*Kutsal Kitap Sahnelerinin İşlendiği Sarkofaj*" adlı eserdeki gibidir. Kurtuluş teması ile İsa'nın çarmıh meselesine gönderme yapmayı sağlayan sanatsal ima, sarkofajın kapak kısmında ve sağ üst tarafta İsa'nın Doğumu sahnesi ile merkez madalyonun sağ tarafında, İbrahim peygamber ile oğlu İshak arasında geçen kurban meselesi ile aynı sahnenin devamında, Ekmek ve Şarabın Çoğaltılması ile; merkez madalyonun sağ alt çaprazında ise Âdem ve Havva tasvirleri ile yaratılmıştır (Bkz. Kat. No. 49).

Tasvir edilen sahnelerin kısa ve öz olarak anlatıldığı bir diğer eser de "*Lid Sarkofajı*"dır. Bu sarkofajda kurtuluşa erenlerin hikâyesi; sağlam imanları ve itaatkâr yapılarıyla Tanrı sevgisini kazanan Yunus, İbrahim ve İshak ile Daniel peygamberin tasvirleriyle verilmeye çalışılmıştır (Bkz. Kat. No. 64). Bir diğer yalın anlatım, Astorga'da bulunan sarkofaj vasıtasıyla karşımıza çıkmıştır. Hiçbir detayla bölünmeyen sahnelerin sıralı bir düzenle devam eder şekilde betimlendiği eserde; Lazarus'un Dirilişi, Petrus'un Su Mucizesi, Âdem ile Havva, Ekmek ve Şarabın

¹¹²² Bu sahne de Helenistik tip özelliklerini taşımaktadır.

Çoğaltılması ve İbrahim peygamberle oğlu İshak arasında geçen kurban meselesi konuları işlenmiştir (Bkz. Kat. No. 81).

Museviliğin köken olarak kabul edildiği, dolayısıyla Tevrat hikâyelerinin benimsenip önemsendiği Hristiyanlığın erken döneminde, sanatçıların İsa'nın çarmıhtaki ölümüyle özdeşleştirdiği ve İsa Peygamber ile diğer kutsal kişilerin yaşam hikâyelerinde de yer alan kurtuluş temasının işlendiği tasvirlerin adeta kronolojik gelişim seyrini gösteren bir diğer önemli eser "*Julia Latronilla Sarkofajı*"dır. Âdem ile Havva, Ekmek ve Şarabın Çoğaltılması, Aslanlı Çukur'daki Daniel Peygamber ve İbrahim peygamberle oğlu İshak arasında geçen kurban meselesi, bu sarkofajın üzerine işlenen temel konulardır. (Bkz. Kat. No. 117).

Dönemi için anlam bakımından büyük önem taşıyan sahnelerin betimlendiği sarkofajlarda; kurtuluş temasını vurgulayan hikâyelerin yanı sıra ölüm algısını olumlu yönde değiştirecek farklı konular da tasvir edilmiştir. Katakomp resimlerinde sadece bir örnekte görülen orans duruşu pozisyonunun sarkofajlar üzerindeki temsili, bu noktada farklılık yarattığı için büyük önem taşımıştır. İbrahim peygamberle oğlu İshak arasında geçen kurban meselesinin tasvir edildiği eserlerde orans duruşuna yer verilmesi, tam anlamıyla ibadete yapılan vurgunun, kurtuluş ve sonrasında gelen şükürün simgesi gibi görülmüştür. Yapılan bu çeşit bir kurguyla aslında ölen kişinin ruhu betimlenmeye çalışılmıştır (Bkz. Kat. No. 54-83).

İnanç sistemlerinin olmazsa olmazı olan kurban ritüeli, Erken Hristiyan dönemindeki sanatçılar tarafından sadece katakomp ve sarkofajlar üzerine işlenmemiş, farklı ebatlardaki taş ve mermer malzemeler üzerine de işlenmiştir. Kırık malzemeler olarak kayıt altına alınan bu eserlerin kimisinin sahne hakkında belli bir fikir verecek bütünlükte olduğu (Bkz. Kat. No. 9, 26, 27, 42, 67, 70, 72, 74, 77, 85, 96, 105, 104, 110, 112); kimi eserin ise kompozisyon açısından değerlendirildiğinde belli bir bütünlük yaratmadığı; kimi zaman tek bir figürle olaya işaret eden bir boyut taşıdığı (Bkz. Kat. No. 103); kimi zaman ise birden fazla ipucuyla olayla bağlantılı görülüp ve çizimlerle tamamlanarak bir şema haline getirildiği (Bkz. Kat. No. 43, 44, 66, 68, 69, 71, 78, 79, 95, 113, 114, 130,131, 164) tespit edilmiştir.

İman ve itaatin göstergesi olarak kurban temasının işlendiği sarkofaj tasvirlerinde tüm biçimlendirmeler Helenistik özellikli betimlerle ortaya konmuştur. Bu kapsamda

yapılan tüm tasvirlerde; İbrahim peygamber tunik ve pallium¹¹²³ ya da exomis¹¹²⁴ giymiş şekilde tasvir edilmiştir. Peygamberin sağ elinde bıçak vardır. Sol eli diz çökmüş İshak'ın başı üzerindedir. Peygamber sahneye sol taraftan inen tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilir. İshak, bu tipin genel bir özelliği olarak küçük ebatlı dikdörtgen formlu altar masası önünde diz çökmüş vaziyette betimlenmiştir. İşlenen tasvirlerin çoğunda olayın seyrini değiştiren koç betimine yer verildiği görülmüştür. Kompozisyon kurulumunda yer alan bir diğer betim ögesi olan ağaç ise çoğu sahnede karşımıza çıkmamıştır.

Erken Hristiyan döneminde; gerek izlenen yol ve yöntemde geleneksel izlerin takibinin değerli görülmesiyle gerekse dönemin sosyal-siyasal ve kültürel alt yapısının o günkü sanat üzerine tesir etmesi sebebiyle, ikonografik anlamda başka olaylara işaret eden bir simge olarak kullanılan kurban ritüeli, farklı alanlarda farklı malzemeler üzerine tatbik edilmiştir. Ölü gömme gelenekleri ve törenleriyle biçimlenen katakomp ve sarkofajların yanı sıra kilise ve sinagog gibi ibadet mekânlarının içerisinde de yer alan tasvir kompozisyonları bu duruma örnektir.

Kurban ritüelinin farklı konular ele alınarak anıtsal bir mekân içinde (bir ibadet merkezinde) tasvir edilişi, ilk olarak III. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen Dura Europos Sinagogu'nda karşımıza çıkmıştır.¹¹²⁵ İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen olayın bu ibadet merkezindeki görsel anlatımı, sinagogun batı duvarı üzerinde yer alan nişin (aedicula) üst bölümündeki kavisli panel üzerinde, fresk tekniğinde yapılmış bir sahne olarak karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 6).

Musa peygamberin hayatından alınan kesitler ve Eski Ahit temelli konular, sinagogun orta ekseninde yer alan niş üzerinde, menorah ve tapınak betimleriyle bir bütünlük yaratacak şekilde tüm detaylarıyla yüzey üzerine aktarılmıştır.

Alışılmışın dışına çıkılarak kompozisyonun yatay düzlemde dikey düzleme geçirildiği ve tasvir öğelerinin konumlandırılışında yeni denemelerin tatbik edildiği

¹¹²³ **Antik Yunanistan ve Roma'da erkekler tarafından giyilen büyük, dikdörtgen bir manto.**

¹¹²⁴ *Antik Yunanistan ve Roma'da erkekler tarafından giyilen sol omuzu kısa tunik.*

¹¹²⁵ Yapıda; kurban ritüeli kapsamında işlenen sahne, kendi içinde üslupsal özellikler barındırdığı için sanat tarihi açısından kayda değer bir önem taşımaktadır. Fakat yapı sadece bu özelliğiyle ön plana çıkmamıştır; Dura Europos Sinagogu'ndaki tasvir, sahnenin ibadet merkezlerindeki işlenişine örnek teşkil eden yönüyle VI. yüzyıla kadar gelişen sanat içinde de önemli bir etkide bulunarak aynı olayın farklı kompozisyon kurulumlarıyla kiliselerde de ortaya konulmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla bu konudaki öncülüğüyle de önem taşımaktadır.

sahnede, bu müdahalelerle sanatsal bir farklılık oluşturularak özgün bir şema yaratılmaya çalışılmıştır. Teknik olarak yaratılan bu farklılık, İbrahim peygamberle sahnenin sağ üst köşesinde yer alan çadır biçimli mekânın içindeki insan figürünün¹¹²⁶ arkaları dönük şekilde tasvir edilmesiyle ifadesel anlamda da yaratılmıştır.

İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen kurban olayının tasvir edildiği bir diğer erken tarihli örnek, Mısır'da, El Bağawat'ta bulunan Barış Şapeli'ndeki tasvirlerdir (Bkz. Kat. No. 157, 158). V. yüzyıla tarihlenen eserde, kubbe içine işlenen tasvirde kurban ritüeliyle ilgili tüm öğeler kullanılmıştır. Genel şemaya uygun kompozisyondaki en dikkat çekici unsur; İshak'ın hemen arkasında iki eli yana doğru açık, orans duruşundaki Sara'nın tasviridir. Sara ve olayın asıl karakterlerinin betimiyle kurtuluş ve sonrasında Tanrı'ya edilen şükür vurgulanmıştır. Kompozisyonun çevresindeki diğer sahnelerle birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu sahnenin yine standart bir anlatıma işaret ettiğini söyleyebiliriz. Aslanlı Çukur'daki Daniel Peygamber, Nuh Tufanı, Âdem ve Havva, Yakup Peygamber'in Hayatı ve Mucizeleri gibi Kutsal Kitap'tan alınmış hikâyelerle bütünlük içinde aktarılan sahnenin yine kurtuluş mesajına gönderme yapacak biçimde ele alındığı görülmektedir.

V. yüzyıla tarihlenen bir diğer örnek, yine El Bagawat'ta Exodus (Çıkış) Şapeli'nde yer almaktadır. İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen meselenin tasvir edildiği sahnedeki temel farklılık, İshak'ın resmediliş biçimiyle ilgilidir. İshak burada elleri göğsü üzerinde çapraz durur şekilde tasvir edilmiştir. Aslanlı Çukur'daki Daniel Peygamber, Nuh Tufanı, Âdem ve Havva, Yunus peygamber, İyi Çoban İsa, Azize Thekla, Kudüs'ten Çıkış gibi kutsal Kitap'tan alınmış hikâyelerle anlam bakımından birlik yaratacak şekilde işlenen sahne, bu kurgusuyla önemli bir eser olarak değerlendirilmiştir.

İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen olayın tasvir edilmesiyle bir anlatım dilinin oluşturulduğu betim dünyasında, bir örnek de Anadolu'dan gelmiştir. V. yüzyıla tarihlenen, Efes. St. Paulus Mağarası'nda bulunan fresk, bu anlamda büyük önem taşımıştır (Bkz. Kat. No. 165). Yapının batı duvarına işlenen İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi meselesi, aynı yerde işlenen İlyas

¹¹²⁶ İbrahim Peygamber'in karısı Sara betimlenmiştir.

peygamberin tasviriyle bir bütünlük yaratacak şekilde ele alınmıştır. Azize Thekla'nın hayat hikâyesinin tasvirlerinin de yer aldığı yapıda bu çeşit bir kurulumun görülmesi, çalışmamızın başından beri ana hikâyeye birlikte verilen konuların birbirleriyle ilintili olduğu şeklindeki görüşümüzü desteklemektedir.

Kurban sahneleri bağlamında erken dönem tasvir sanatını açıklarken, kronolojik olarak üzerinde durmamız gereken bir diğer örnek de Santa Maria Maggiore Bazilikası'nda karşımıza çıkmıştır. Yapıda, ana nefe¹¹²⁷ sol tarafta işlenen “*Melhizedek'in*¹¹²⁸ *Kurbanı*” sahnesi, (Bkz. Kat. No. 167) bu anlamda büyük önem taşımıştır.

Ekmek ve şarap (ökarist) ayininin bir ön modeli olarak tanımlanan Salem Kralı'nın bu sunusu, yapı içinde İbrahim Peygamber'i Ziyaret Eden Üç Genç, İbrahim Peygamber'in Misafirperverliği, İshak'ın Kurban Edilmesi (sahne, restorasyon geçirip üslup olarak dönemi örneklediği için burada ele alınmamıştır), İlyas peygamber, Yakup peygamber ve Aslanlı Çukur'daki Daniel Peygamber tasvirleriyle ikonografik anlamda bir bütünlük yaratır şekilde işlenmiştir. Bu yapıda da söz konusu tasvirlerle inancın temeli olan iyi niyet, doğru insan olma, iman etme ve itaatte kusursuz olma ilkesi ve en nihayetinde kurtuluşla müjdelenme gibi hususların vurgulanması amaçlanmıştır.

Erken tarihli bir örnek olan Dura Europos Sinagogu'ndan sonra yine İsrail'in kültürel ve sanatsal özellikleri ile bu kültürün yaratmış olduğu sanatsal ifade biçiminde kurban konusunun nasıl işlendiğiyle alakalı bilgi veren bir diğer eser; Sepphoris Sinagog'u¹¹²⁹ mozaikleriyle karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 166).

46 x 16 m. ölçülerinde, primitif çizgilerle oldukça yalın bir anlatımla ortaya konan eserde; Meleklerin İbrahim Peygamber'i Ziyareti, İbrahim Peygamber'in Kurbanı, Burçlar (Zodyak), Tapınağa Sunulan Sunular, Harun Peygamber'in Kutsanması ve Sunusu, tapınak ve menorah, simetrik duran iki aslan figürü gibi inanç dünyasında önemli yeri olan olay, kişi veya nesnelerin tasvirlerine yer verilmiştir.

¹¹²⁷ Nef, kilise mimarisinde apsise dik ya da paralel olarak yer alan ve birbirlerinden sütun ya da paye dizileriyle ayrılan uzunlamasına mekânlardır.

¹¹²⁸ Hristiyan sanatında Melhizedek figürü, İsa Peygamber'in bir prefigürasyonu olarak düşünülmüştür. Soyu ve sonu olmayan karakter, tüm bu özellikleriyle İsa Peygamber'e işaret eden bir kişi olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Melhizedek'in, İbrahim Peygamber'i kutsayan kişi olarak bilinmesi, onun hem teolojik hem de ikonografik anlamda önem derecesinin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

¹¹²⁹ V. yüzyıla tarihlenen eser, 1993 yılında yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır.

İbrahim peygamber ve oğlu arasında geçen hikâye, yapının giriş bölümünde Meleklerin Ziyareti'nin tasvir edildiği panel sonrasında işlenmiştir. Bu sahne burç tasvirleriyle devam etmiştir. Burç tasvirlerinin hemen yukarısında inanç kapsamında yapılan günlük sunulardan örnekler verilmiştir.

14 betimli panelden oluşan eserde, yapılan betimlemelerle vaad ve itaat (İbrahim peygamber ve oğlu arasında geçen hikâye), Tanrı'ya yapılan ibadet ve geliştirilen inançla sağlanacak olan kurtuluş ve aydınlık (tapınak ve menorah) kavramlarının vurgulanması amaçlanmıştır. Kısaca burada işlenen temayla da yine kurban vasıtasıyla insanın Tanrı'ya ve kurtuluşa gidebileceği, inanç ve itaatin sağlanmasında İbrahim peygamber ve İshak karakterinin model alınması gerektiği gibi hususlar vurgulanmıştır.

Sepphoris Sinagog'undaki mozaik tabloyu örnekler nitelikte yapılan bir diğer mozaik panel, Beth Alpha Sinagogu'nda¹¹³⁰ karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 178).¹¹³¹ Uzun, dikdörtgen bir form özelliği gösteren ve yatayda üç panelle anlamlı bir kompozisyon oluşturan Beth Alpha Sinagogu mozaiği, betimlenen sahne açısından Sepphoris Sinagog'unda bulunan mozaik panellerle benzerlik taşımaktadır. Yerel sanat özelliklerini taşıy nitelikte üretilmiş olan eserde, Sepphoris Sinagog'unda olduğu gibi İbrahim peygamber ve oğlu arasında geçen hikâye burç tasvirleriyle devam ettirilmiş ve bu kompozisyon tapınak tasvirleriyle sonlandırılmıştır. Sıralama bakımından Sepphoris Sinagog'u mozaikleriyle benzer özellikleri gösteren Beth Alpha Sinagogu mozaığının içerik yani ikonografik anlam bakımından da benzer şeylere işaret ettiği belirtilmiştir.

Konu itibarıyla erken dönem sanatını örnekleyen bir diğer eser, St. Jeremiah Manastırı vasıtasıyla günümüze erişmiştir. Tahribat nedeniyle sahnesi hakkında ve genel anlamda resimsel bütünlüğünün nasıl kurulduğuyla alakalı çok fazla detaya erişemediğimiz freskin, önemli bir örnek olarak burada yer alması gerektiği düşünülmüştür (Bkz. Kat. No. 181).

Hristiyan ve Musevi inancının bağlıları, Tanrı'ya inanmada ve bu vasıtayla Tanrı'nın gazabını ötelemeye kurban ritüelinin önemli bir yeri olduğuna inanmıştır.

¹¹³⁰ VI. yüzyıla tarihlenen eser, 1928 yılında yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır.

¹¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. FINE, Steven (1999), Art and the Liturgical Context of the Sepphoris Synagogue Mosaic", **Galilee through the Centuries**, Indiana: 227-237.

İnançlarının temelini oluşturan bu ritüeli ibadet esası olarak kabul etmiş ve hayatlarına dâhil etmeye çalışmışlardır. İbrahim peygamber ve oğlu arasında geçen olay bu sebeple her iki toplum tarafından önemli bir gösterge olarak kabul edilmiştir. Hristiyanların İbrahim peygamber ve oğlu arasında geçen meselenin İsa peygamberin kurbanına bir ön model oluşturduğuna inanmaları, Musevilerin ise hikâyenin sonunda Tanrı merhametiyle buluşup soy olarak kendilerini Tanrı'yla barıştıran İbrahim peygambere inanmaları, olayın iki kültür arasında ortak bir tema olarak benimsenip içselleştirilmesini sağlamıştır.

Bu inanç kapsamında, dinin gerekliliklerini ve kul olmanın özelliklerini vurgulamak isteyen Hristiyanlar, İbrahim peygamber ve oğlu İshak'ın arasında geçen meseleyi, derin anlamlar içeren bir olay olarak ibadet merkezlerine taşımaya başlamıştır. İsa peygamberin çarmıhtaki ölümüyle gelen kurtuluşu doğrudan tasvir etmek yerine, İshak'ın kurban sahnesini farklı ikonografik anlamları olan sahnelerle birleştirerek iman, itaat ve kurtuluş mesajını insanlara kurban ritüeli üzerinden vermeye çaba göstermişlerdir. Erken dönemin önemli ibadet merkezlerinde, İshak'ın kurban edilmesi meselesi hiçbir zaman tek başına ele alınan bir kompozisyon haline getirilmemiştir. Bu durumu örnekleyen en yetkin tasvirlerin yer aldığı yapı San Vitale Kilisesidir (Bkz. Kat. No. 179, 180, 197/1).¹¹³² Kilise'de, presbytery olarak adlandırılan mekânın duvarlarında, kompozisyon için ayrılan yarım dairevi alan içinde işlenen “*Habil ile Melhizedek'in Sunusu*” (sahne, sol taraftaki duvar üzerinde yer alır) ile “*İbrahim Peygamber'i Ziyaret Eden Üç Genç, İbrahim Peygamber'in Misafirperverliği ve İshak'ın Kurban Edilmesi*” sahneleri (sağ taraftaki duvar üzerinde yer alır) bu bakımdan önem taşımıştır. İşlenen bu dört ayrı sahneyle Hristiyan inancındaki İsa peygamberin kanının şarap, bedeninin ekmek olarak tanıtıldığı Son Akşam Yemeği ve Çarmıh'la Kurtuluş temaları anlatılmak istenmiştir. Komünyon Yemeği olarak da bilinen Son Akşam Yemeği, daha sonra bir gelenek haline gelip kilise tarafından Ökarist Ayini olarak tanımlanmıştır.

San Vitale'deki bu kurgu Sant'Apollinare Classe'de de karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No.185). Yeni ve Eski kapsamında anlatılan kurban ritüeli ve bu ritüel kapsamında işlenecek olan tasvirler burada tek bir sahnede betimlenmiştir. Apsisin güney duvarı

¹¹³²San Vitale Kilisesi duvar mozaiklerinde betimlenen kurban sahneleri –özellikle İshak'ın Kurban Edilmesi Sahnesi” tam anlamıyla Bizans üslubunu yansıtır niteliktedir. Ayrıntıların betimlenişinde yakalanan bu başarı ve belli bir şema dâhilinde yapılmaya çalışılan kompozisyonun kuruluşunun bir benzeri, XI. yüzyıla tarihlenen San Marco Bazilikasında karşımıza çıkmaktadır.

üzerinde yer alan “*Habil, Melhizedek ve İbrahim’in Kurbanı*” bu durumu örneklemiştir. Hristiyan litürjisinde kurban ritüeli kapsamında geliştirilen tüm formlar ve ritüele yüklenen tüm anlamlar tek bir sahnede izleyicinin dikkatine sunulmuştur. Habil’in sunusuyla İsa’nın Tanrı Kuzusu olduğu vurgulanmış, Melhizedek’in şarap ve ekmek sunusuyla Son Akşam Yemeği’nde işaret edilen Çarmıh olayı betimlenmiş, İsa peygamberin kanı ve bedeninin kutsanması anlatılmış, sonra da Ortodoks kiliselerinde bir ibadet biçimi haline gelen ökarist ayini betimlenmiş, İbrahim peygamber ve İshak’ı sunmasıyla da Baba’nın yani Tanrı’nın insanlık için kurban ettiği biricik oğlu İsa peygamber hadisesine gönderme yapılmıştır. Tüm bu formlar, Dura Europos Sinagogu için belirttiğimiz sembolik ifadeyi doğrulamıştır. İbrahim peygamberin İshak’ı kurban etmek istemesi meselesinin Hristiyan ikonografisinde bu denli yer alması sadece Eski Ahit geleneklerinin tamamen silinmediği mesajının verilmek istenmesiyle alakalı değildir. III. yüzyıldan itibaren eski inanç gölgesinde gelişen yeni inanç sisteminde baba ve oğul ilişkisinin vurgulandığı tasvirler ile bu ilişkinin anlam ve önemimin izleyiciye aktarılması istenmiştir.

Erken dönemde tek başına bir sahne olarak kilise içlerinde tasvir edilmeyen bir sahne haline gelen İbrahim peygamber ve İshak arasındaki kurban hadisesinin bu örnek dışındaki formu, St. Katerina Manastırı’nda karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 184). Bemanın¹¹³³ sol yan duvarında yer alan tasvirin tam karşı tarafında herhangi bir betimle karşılaşılmamıştır. Bu durum Erken dönem kiliselerinin kompozisyon kurgusunun dışında bir oluşuma işaret etmiştir. Dolayısıyla tek bir sahne olarak bemada yer alan İbrahim peygamber ve İshak arasında geçen mesele mutlaka bir eşiyile benzeşmiş olmalıdır. Bu form, yapı içinde bir eksiklik ya da tahribata işaret eden durum olarak tanımlanmalıdır.

Moriah Dağı’nda kurban edilmek istenen ve bu şekliyle Golgota tepesinde çarmıha gerilen İsa peygamber için bir ön model oluşturan İshak’ın hem hüznü hem de teolojik manada öğretici hikâyesi, yeni dini benimseyen sanatçılar için oldukça cazip bir sahne haline gelmiştir. Çünkü kurtuluş esasını yalın bir ifadeyle anlatan kurban teması, o dönemde gizliden gizliye yürütülen yeni dinin kabulü sürecinde insanların karşılaşmak istediği umut verici bir tablo olarak işlev görmüştür. Söz konusu sahne,

¹¹³³ Bema, Erken Hristiyan kiliselerinde ruhban sınıfı için ayrılmış yüksekçe platformdur.

Tanrı'ya kavuşmanın, O'nun merhametiyle kuşanmanın sonrasında gelecek olan dinginlik duygusunun vurgulanmasında başvurulan en temel tasvir ögesi haline gelmiştir.

Tevrat kaynaklı bir hikâye olup dinsel inancın temelini oluşturan, böylelikle kurban ibadetine de kaynaklık eden İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasındaki olay sadece mimari yapılarda değil, insan hayatını kolaylaştıran ya da insanın günlük yaşamı içinde ihtiyaç hissettiği çoğu malzemelerin üzerine de işlenmiştir. Cam, seramik taş ve mermer, kurşun, bronz, yarı değerli taş, kemik, tekstil gibi türevleri çoğaltılabilecek pek çok farklı nesne üzerine uygulanan tasvirler, bu malzemeleri görsel anlamda zenginleştirilmiştir.

Sırtında odun taşıyan İshak figürünün, çarmihini sırtında taşıyan İsa peygamberin prefigürasyonu şeklinde algılandığı Tevrat kaynaklı hikâye, en güzel örnekleriyle seramik kap-kacaklar üzerinde tasvir edilmiştir.

III. ve V. yüzyıllar arasına tarihlenen seramik eserlerde, yeni dinin didaktik ve ikonografik özellikli konu ve kompozisyonlarının, dönemin pagan etkileriyle şekillenmiş konu ve kompozisyonlarıyla bir bütün oluşturacak şekilde birlikte işlendiği görülmüştür.

Çoğu, Kuzey Afrika kırmızı astarlı seramiklerini örnekleyen ve kalıpla kabartma tekniğinde bezenen bu seramikler, üretildiği yerden yapılan ticaret vasıtasıyla Akdeniz ve Karadeniz kıyıları boyunca uzanan topraklara ulaşma imkânı bulmuştur. Farklı kültür özelliklerinin bileşimiyle oluşmuş geometrik, bitkisel, hayvan figürü gibi süsleme öğelerinin kullanıldığı bu eserler, Kutsal Kitap hikâyelerinde yer alan karakterlerin tasvirleriyle bambaşka bir görünüme kavuşturulmuştur (Bkz. Kat. No. 40, 135, 144, 145, 146).

Erken dönemde katakomplarda, sarkofajlarda, kiliselerde belli kompozisyonların belli biçimlendirmeler yaratılarak kullanıldığı şemalar, aynı biçimlendirme ve birleştirmeye seramik eserler üzerinde de kullanılmıştır. Daniel, Yunus, Nuh, İlyas peygamberlerin hayatı ve mucizeleri Âdem ile Havva, Lazarus'un Dirilişi gibi sahneler bu kompozisyonel birlik içinde yer alan öykülerdir (Bkz Kat. No. 39, 147).

İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi meselesi sadece kap-kacaklar üzerinde işlenmemiştir; aynı malzemeden yapılan tuğla ve kiremitler (Bkz Kat. No. 153) ve farklı amaçlara hizmette kullanılmak üzere yapılan eserler (mimari yapılarda kullanılan levhalar ya da ikona tarzında tasarlanan tabletler), bu durumu örneklemiştir (Bkz Kat. No. 136,152).

İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen olayla ilgili tasvirlerin işlendiği bir diğer eser grubu da seramikten yapılmış kandillerdir. Yahudiliğin tasvir sanatına olan yaklaşımından dolayı kurban konusu bu kandillerden bazılarında resim sayılabilecek herhangi bir figüre yer verilmeden sembolik işaretler kullanılarak işlenmiştir (Bkz Kat. No. 127). Gerek bu tür kandiller gerekse bu anlayışı yıkıp sanatta tasvire ehemmiyet veren bir kültür anlayışıyla bezenen kandiller (Bkz Kat. No. 128,149, 150,151, 169) kurban konusunun işlendiğini gösteren örnekler olarak büyük önem taşımaktadır.

Ticaret vasıtasıyla Bizanslı ustalara ulaşip onların maharetli ellerinde biçim bulan ve sevilen bir konu olarak İbrahim peygamber ve İshak'ın kurban olayına yer verildiğini örnekleyen diğer eser grubunu, kemikten yapılmış küçük objeler oluşturmuştur.¹¹³⁴

Afrika'dan Mısır'a, Mısır'dan Konstantinapolis'e giriş yapan kemik ve fildişi malzemeler, kolay biçimlendirilen yapısı, rengi ve dokusu gibi pek çok özelliği sebebiyle dönem içerisinde severek işlenilen bir malzemeye dönüşmüştür. Gerek dini amaçlara hizmet için (triptikonlar, diptikonlar ve ikon-ikonalar) gerekse insanların özel ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanan pek çok objenin yapımında bu malzeme temel hammadde olarak kullanılmıştır.

Bizans döneminin sanatsal özellikleri hakkında önemli veriler sunan bu kemik nitelikli eserler, tıpkı seramik malzemeler gibi farklı kaynaktan alınmış konu ve kompozisyonlarla bezenmiştir. İbrahim peygamberin oğlunu kurban etmek istemesi, İsa peygamberin tasviri, İsa peygamberin mucizeleri ve Lazarus'un Dirilişi gibi konular dini sahadan çekilmiş ve işlenmesi en çok tercih edilen betimler olarak karşımıza çıkmıştır.

¹¹³⁴ Bizans'ta kemik ve fildişinin temel alınarak geliştirildiği sanat hakkında genel bir bilgi elde etmek için bkz. https://www.metmuseum.org/toah/hd/ivor/hd_ivor.htm (30.04.2019).

Konu ve kompozisyon kurulumunun dönemin gerektirdiği şekillerde geliştiği erken dönemde bazen aynı kaynaktan alınan sahnelerin birlikte işlendiği görülmüştür. Berlin Pyxis'i¹¹³⁵ üzerinde havariler arasında oturmuş İsa peygamberin betimi ile İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesinin yan yana tasvir edilmesi, bu durumu örneklemiştir (Bkz. Kat. No. 154).¹¹³⁶

Erken dönemin sanatçıları, meydana getirecekleri süsleme kompozisyonlarında sadece Tevrat konularını baş kaynak olarak kullanmamış, zaman zaman eski ve yeni dinin kaynaklarını da bir arada kullanmışlardır. İbrahim peygamberin oğlunu kurban etmek istemesi hikâyesiyle İsa peygamberin mucizelerinin yan yana işlendiği Museo Civico Archeologico'da bulunan pyxis, bu durumu örneklemiştir. Bu eser üzerinde dikkat çeken en önemli ayrıntı da yine Lazarus'un Dirilişi sahnesinin işlenmiş olmasıdır (Bkz. Kat. No. 155).

İshak'ın kurban edilmesini anlatan bir diğer sahne, British Müzesi'nde yer alan bir pyxisle karşımıza çıkmıştır. Burada yer alan sahneye eşlik eden en önemli kompozisyon, St. Menas'ın orans duruşundaki temsildir (Bkz. Kat. No. 175). Eserde birbirinden farklı meselelere gönderme yapar şekilde ele alınan iki kompozisyonun, kurban ritüeli ve onunla gelen kurtuluşa şükür amaçlı yapılan duaya işaret edecek şekilde birlikte kullanılması, sahnelerin ikonografik anlamda birbirini tamamlaması açısından önemlidir.

Kurban ve kurtuluş temaları arasındaki bağlantının yakalandığı, bu bağlantı üzerinden hareket edilerek insanlara mesaj verecek bir tasvir kurgusunun gerçekleştirildiği bir diğer kompozisyon da Nocera Umbra'da bulunan pyxiste karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 176). İbrahim peygamberin oğlunu kurban etmek istemesi ile Daniel peygamberin mucizesi eser üzerinde bir arada işlenmiştir.

İbrahim peygamberin ve İshak'ın hikâyesi, erken dönemde hep benzer kurulumlarla karşımıza çıkmıştır. Tasvirlerde İbrahim peygamber, Tanrı'nın isteğini yerine

¹¹³⁵ Eser üzerinde yer alan ikonografik kurulum hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. CLAIR, Archer St. (1978), "The Iconography of the Great Berlin Pyxis", *Jahrbuch der Berliner Museen*, 20. Bd., Pub. by. Staatliche Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz: 5-27.

¹¹³⁶ İsa Peygamber'in çarmıhtaki ölümüne bir ön model yaratan İbrahim Peygamber'in oğlu İshak'ı kurban etmesi meselesi, erken dönemde genellikle Lazarus'un Dirilişi sahnesiyle tamamlanmıştır. Bu eserde ise betimlenen İsa figürüyle aynı anlam yakalanmaya çalışılmıştır. Tanrı'yla birlikte olma ve bu birliktelikle yeniden doğma manası kurban ritüeline işaret eden sahnenin yanında işlenen İsa figürüyle verilmeye çalışılmıştır.

getirmeye çalışan, bunun için istek duyan; İshak ise babasına karşı koymayan iman ve itaatkâr tavrıyla işlenmiştir. Ancak genel şemada vurgulanan bu itaatkâr tutumun tersine işaret eden bazı tasvirler de görülmüştür. Rheinisches Landes Müzesi'ndeki bir pyxis¹¹³⁷ üzerinde yer alan tasvir (Bkz. Kat. No. 163) bu durum için örnek teşkil etmiştir. İbrahim peygamber burada kendisinden kaçan İshak'ı yakalamak için hamlede bulunur şekilde tasvir edilmiştir. Sahne bu özelliğiyle kutsal kitapların işaret ve tarif ettiği olayın genel örgüsünün dışına çıkılabildiğini, kimi zaman olayın farklı bakış açılarıyla değerlendirilebildiğini belgelemiştir.

İbrahim peygamber ve İshak'ın hikâyesinin bir kompozisyon olarak işlendiği bir diğer eser grubunu cam malzemeler oluşturmuştur. III. ve V. yüzyıllar arasına tarihlenen fakat çoğu IV. yüzyılın ikinci yarısına ait olan eserlerde, seçilen görsel sahneler birkaç örnek dışında cam yüzeylere altın yaldızlı bezeme tekniği kullanılarak işlenmiştir. İlk örnekleri aile ve kişi portreleri ya da pagan dünyanın sembol ve karakterleriyle bezeli olan cam eserler, Hristiyanlık yayılmaya başladıktan ve meşruiyet kazandıktan sonra dini konulu temsillerle (Eski ve Yeni Ahit sahneleriyle) bezenmiş, bu bezemeler Grekçe ve Yunanca yazı kuşağıyla zenginleştirilmiştir.

Sanatsal ifade biçimleri kuvvetli olmayan, sadece ikonografik şemanın kurulumu hakkında detay veren eserlerde; katakomp, sarkofaj, fresk ve mozaikler üzerinde görülen kompozisyon kurgusunun farklılık gözetmeksizin işlendiği görülmüştür. Günlük ihtiyaçları karşılamak üzere üretilen ve üzerlerine dinî hikâyelerden sahneler işlenen cam eser (kap-kacak) örnekleri, kompozisyonlardaki bu benzerliği örnekler niteliktedir (Bkz. Kat. No. 38, 121, 122, 125, 138). Bahsi geçen eserler üzerinde Eski Ahit sahneleri yer almış, İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi meselesi erken dönemin genel şemasına uygun olarak iman, itaat ve bunun sonucu olarak kurtuluşla müjdelenen kutsal kişilerin hikâyeleriyle yan yana betimlenmiştir. Ancak genellikle bir kompozisyonun parçası olarak tasvir edilen İbrahim ve oğlu İshak'ın kurban olayı bazen tek başına bir sahne olarak da işlenmiştir (Bkz. Kat. No. 119, 148, 156).

¹¹³⁷ Eser üzerinde yer alan ikonografik kurulum hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. WEITZMANN, Kurt (1960), "The Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and Their Impact on Christian Iconography", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 14, Pub. by. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University: 45-63.

Dönem içinde genellikle günlük hayat ihtiyaçlarını gidermek için tasarlanan cam eserlerin bazen işlev değişikliği yaratılarak farklı biçimlerle kullanıldığı da olmuştur. İsa peygamber, azizler ve İbrahim peygamber ile oğlu İshak'ın tasvirleriyle görsel anlamda zenginleştirilen ve bir kabın dip parçası olduğu veya aynen o şekilde imal edildiği izlenimi veren bu eserlerin çoğunun, mezarları mühürleme işleminde kullanıldığı bilgisine erişilmiştir (Bkz. Kat. No. 120,123, 124) Buna göre; mezarların kapakları hazırlanan yaş sıva ve çimento ile kapatılmış, dini içerikli sahnelerin yer aldığı bu eserler kapak harcına bastırılarak yerleştirilmiş, böylelikle ölen kişi için koruyucu bir muska hazırlandığına inanılmıştır. İsa peygamberin, aziz tasvirlerinin, İbrahim peygamber ve İshak betimlerinin ölen kişinin ebedi uykusu için bir rahatlık yaratacağı düşünülmüştür.¹¹³⁸ Aynı eserlere, ölen kişi, onun ailesi ve çevresi hakkında referans veren bilgi kaynakları olarak da bakılmıştır.

Kurban ritüeli kapsamında ele almaya çalıştığımız sahnelerin yer aldığı tasvirlerle karşılaşılan bir diğer malzeme grubunu yarı değerli taşlar oluşturmıştır.

Takı grubuna giren zinetlerin ya da haç, ikon, röliker gibi metalden yapılmış eserler ile kap kakakların görsel anlamda daha yetkin bir görüntüye kavuşturulmasında kullanılan düz yüzeyli ya da hafif bombeli yarı değerli taşlar, kabartma (kameo) ve oyma (intaglio) olmak üzere iki teknik kullanılarak bezenmiştir.

Süslemede iki farklı tekniğin kullanıldığı malzeme grubunda, inanç teması üzerinden hareket edilerek bir kompozisyon yaratılmıştır. Yeni dinin tesiriyle insan hayatına dâhil olmuş, her biri insan duygusuna hizmet eden bu unsurlar, kimi zaman sembol ve imgelerle kimi zaman ise açıklayıcı bir anlatımla yüzey üzerine tatbik edilmiştir.¹¹³⁹

Erken dönemde inanç ve kurtuluş temasına işaret eden sembol ve figürlerin süslemede kullanımı, yarı değerli taşlar üzerine işlenen kompozisyonların içeriğini

¹¹³⁸ Altın yaldızlı cam eserler hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. AVERY, C. Louise (1921), "Early Christian Gold Glass", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 16, No. 8, New York: 170-175; KISA, Anton (1908), *Das Glas im Altertume*, Leipzig; GARRUCI, Raffaele (1858), *Vetri Ornati Di Figure In Oro Trovati Nei Cimiteri Dei Cristiani Primitivi Di Roma Raccolti E Spiegati Da*, Roma.

¹¹³⁹ Yarı-değerli taşlar hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için bkz. BOSSELMANN-RUICKBIE, Antje (2017), "The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium", *Gemstones in the First Millenium: Mines, Trade, Workshops and Symbolism Conference Proceedings*, ed. by A. Hilgner, S. Greiff, D. Quast, Mainz : 293-306; MAGUIRE, Henry (1995), *Byzantine Magic*, USA.

belirleyen ana etmen olmuştur. Çünkü taşlar, hem kimyevi özellikleri hem de üzerlerine işlenen betimleriyle kimi zaman koruyucu bir tılsım, kimi zaman da bir şifa kaynağı olarak görülmüştür.

Yarı değerli taşlar üzerinde en sık işlenen sahne; İsa, Meryem ve aziz tasvirleridir. Kutsal kişi tasvirlerinin yer aldığı erken dönem eserlerinde yine en başat sahne, Yeni Ahit'teki kurban ritüeline kaynaklık eden İbrahim peygamber ile oğlu İshak arasında geçen kurban hadisesidir. Doğru kişilikleri, inançlı ve itaatkâr tutumları, bundan dolayı kurtuluşla müjdelenmeleri gibi özellikleri sebebiyle bu iki karakter de en az İsa peygamber, Meryem ve Hristiyan azizleri kadar önemsenmiş, kurban hadisesiyle ilgili tasvirleri takı çeşitlerinden (Bkz. Kat. No. 7, 31), tılsıma/muskaya (Bkz. Kat. No. 8, 140, 143) kadar farklı malzemeler üzerine işlenmiştir. Bunun dışında, nerede kullanıldığı bilinmeyen fakat cins özellikleri bakımından yarı değerli taş grubu içerisine giren pek çok malzeme üzerinde de bu betimle karşılaşmıştır. Bu tasvirlerin işlendiği eserlerden bazılarının Bizanslı ustalar tarafından (Bkz. Kat. No. 32, 33, 35, 141, 142) bazılarının da Hristiyan inancına sahip Araplar tarafından tasarlandığı tespit edilmiştir (Bkz. Kat. No. 28, 29). Tüm bu eserlerde genel kompozisyon açısından benzer bir tasarıma yer verildiği görülmüştür. Fakat bunlardan iki tanesi, üzerlerinde yer alan yazıtla farklı bir tasarım örneği oluşturmuştur (Bkz. Kat. No. 33, 35).

Erken dönemde, yeni dinin etkisiyle hayatlarının her safhasını yeniden biçimlendiren; yaşamlarını, davranışlarını, düşüncelerini ve manevi duygularını buna göre belirleyen insanlar, benimsedikleri din kapsamında tahayyüllerinde beliren ya da bu dinin bir öğretisi olarak karşılarına çıkardığı her durum veya hikâyeden bir unsuru farklı malzemeler üzerine işleyerek kendileri için görsel bir veri tabanı oluşturmuşlardır. Bu anlamda, dokuma ve tekstil mamülleri üzerine işlenen tasvirler, o dönemin sanatsal faaliyetlerinin sergilendiği bir diğer önemli eser grubunu oluşturmuştur.

Erken dönemde üretilen pek çok dokuma ve tekstil ürünü eser (kumaş, halı, kilim gibi) hem dini yaşama hem de sivil hayata hizmet edecek şekilde kullanılmıştır. Gerek dinsel mekân tasarımı ve gerekse insanların giyinme ihtiyacını karşılamada kullanılan bu tür ürünler, popüler eğilimleri ya da inanç olgusunu harekete geçirecek

tasvirlerle işlenmiş, görselliği güçlü bu tasvirler vasıtasıyla sözü edilen dokuma ve tekstil ürünlerinin etkili birer sanat eser haline dönüşmesi sağlanmıştır.¹¹⁴⁰

Tasvirlerle bezenen dokuma ve tekstil ürünlerinde farklı desen grupları kullanıldığı gibi, din temalı sahneler de yer verilmiştir. Cooper Hewitt Smithsonian Design Müzesi'nde (New York) yer alan kumaş kol bandı, buna iyi bir örnektir (Bkz. Kat. No. 171). İsa peygamberin çarmıha gerilmesi meselesinin bir ön modeli olduğu düşünülen ve bu nedenle dönem sanatı içinde çokça işlenen İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi sahnesi, eserde görsel olarak tüm detaylarıyla anlatılmıştır.

Erken Hristiyan döneminde, İsa peygamberin çarmıhtaki ölümüne, dolayısıyla kurban ritüeline işaret eden bir şema olarak görülen İshak'ın kurban edilmek istenmesi sahnesi, önemli bir betim ögesi olarak tüm alanlarda kullanılmıştır. Farklı tekniklerle farklı yüzeyler üzerine işlenen bu sahne, bazen farklı amaçlara hizmet maksadıyla üretilmiş eser ya da birimler üzerinde de yer almıştır. Fonksiyon ve kullanım yerleri belli olmayan fakat yeni din kapsamında bir ibadet formu olarak önem kazanan kurbanla ilgili sahne; taş ve mermer gibi dayanaklı kayaçların (Bkz. Kat. No. 134, 137, 177) ya da kireç taşı (Bkz. Kat. No. 170) ve ahşap (Bkz. Kat. No. 129) gibi çevresel faktörlerin etkisiyle çabuk yıpranacak özellikteki malzemelerin üzerine de işlenmiştir.

Erken dönem Hristiyan sanatının gelişimi, bu dönem içinde ikonografik kurulumun nasıl gerçekleştirildiği, bu kurulumda İbrahim peygamber ve İshak'ın nasıl ve neden işlendiği, eserler üzerine işlenen sahnelerin betim olarak hangi sebeple önem arz ettiği gibi konuları aydınlatan bir diğer eser grubu da metalden yapılmış küçük eserlerdir.

İşlev bakımından farklı amaçlara hizmet etmek üzere üretilen metal eserlerde, İbrahim peygamber ile oğlu İshak arasında geçen hikâyeden alınan sahneler, sanatsal ifadeleri kuvvetli olmayacak şekilde yüzey üzerine işlenmiştir.

Form bakımından farklılık arz eden bu eserlerin genellikle dinsel yaşamla ilgili farklı niyetlere göre kullanıldığı tespit edilmiştir. Üzerlerine iman, itaat, doğruluk ve

¹¹⁴⁰ Bizans tekstil sanatı hakkında bilgi elde etmek için bkz. FULGHUM, Mary Margaret (2001-2002), "Under Wraps: Byzantine Textiles as Major and Minor Arts", **Studies in the Decorative Arts**, Vol. 9, No. 1 USA: 13-33.

kurtuluş mesajları veren tasvirlerin işlenmesi bu eserleri görsel anlamda zenginleştirmiş, bu da söz konusu eserlerin dini eylemler sırasında kullanılmasını sağlayan bir ayrıcalık oluşturmuştur. Kartaca’da bulunduğu düşünülen, tondosuna İbrahim peygamberin oğlu İshak’ı kurban etmek istemesi hikâyesinin işlendiği kurşun bardak (Bkz. Kat. No. 24), yaptığımız bu açıklama için görsel veri niteliğinde bir eserdir. Günlük hayat ihtiyaçlarını karşılamak üzere farklı form ve işlevsel özelliklerde üretilen bu malzemeler haricinde, bu iki karakterin başından geçen olay örgüsünün işlendiği ince, plak şeklinde metal levhalar da dikkat çekmiştir (Bkz. Kat. No. 8, 25, 30, 36,37, 126, 174). Konuyla ilgili yazılı kaynaklar, çoğu muska/tılsım olarak kullanılan bu ince plakların hem kötülükten koruyan hem de hastalıklar için şifa dağıtan bir özellik taşıdığına inanıldığı için tasarlandıklarını göstermiştir. Üzerlerine İbrahim peygamberin oğlu İshak’ı kurban etmek istemesi hikâyesinin betimlendiği küçük metal levhalar, genellikle mide ağrısı çeken insanlar için şifa getireceğine inanılan objeler olarak tasarlanmıştır.¹¹⁴¹

Erken dönem Bizans sanatı içerisinde gelişen ve konumuz itibariyle alan içerisinde güzel örnekler sunan bir diğer sanat kolunu, el yazmaları oluşturmuştur.

İnanılan din içerisinde, inananlar için kıssadan hisse oluşturacak meselelerin tasvir edildiği el yazmalarında; yapılan betimlerle hem hikâyelerin öğretici yönü vurgulanmış hem de dönemin sanatsal gelişimi ve geliştirmiş olduğu üslup biçiminin genel değerlendirmesi yapılabilmektedir.

Erken dönemin sanatsal üslubu hakkında birtakım sonuçlara erişebilmemizi sağlayan en önemli el yazmalarından biri, Viyana Genesis’i olmuştur. 31x25 cm boyutlarında, erguvaniye boyanmış parşömenden yapılmış dönemin şaşıaalı örneklerinden biri olan, yazı ve resmin birlikte kullanılarak ahenkli bir bütünlüğün yakalandığı eserde, Nuh peygamberin tufan sonrası Tanrı’ya sunmuş olduğu kurbanını örnekleyen bölümü, bu anlamda dikkat çekmiştir. Canlı ve parlak renklerin hâkim olduğu, figür ve kompozisyonu oluşturacak diğer betim öğelerinin ise doğulu üslup (Suriye?) biçimiyle tasvir edildiği eserde, olay sırasının tüm detaylarıyla anlatıldığı görülmüştür (Bkz. Kat. No. 182). Kurban temasının İbrahim peygamber ve İshak arasında geçen meselenin temel alarak irdelendiği bir diğer el yazması ise;

¹¹⁴¹ FOSKOLOU, Vicky (2014), “The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets”, 342.

Echmiadzin İncilleri (Etschmiadzin Evangeliary) olmuştur. Hikâye, eserde kalın bir çizgiyle çevrelen alan içinde betimlenmiştir. Kompozisyonda genel anlamda doğu etkisinin hâkim olduğu görülmüştür. Başında haleyle betimlenen İbrahim peygamber ve boynunda tasma olan koç betimi bu fikrimizi doğrular niteliktedir (Bkz. Kat. No. 183).

Yeni dinin ortaya çıkıp filizlendiği erken dönemde severek kullanılan Eski Ahit sahneleri, Orta Bizans döneminde, çok fazla tercih edilmeyen biçimler haline dönüşmüştür. Özellikle İkonoklazma döneminden sonra, gerek yeni dinin gerekliliklerinin yerine getirilmesi niyetiyle tasarlanan ibadet mekânlarında gerekse imparatorluğa kültürel kimlik kazandırması istenen diğer sanat kollarında, tamamen Yeni Ahit anlatımlarından seçilen sahneler kullanılmıştır. M. 692 yılında düzenlenmiş olan Trullo Konsili'nde alınan kararların bu sanatsal tercihin benimsenmesindeki etkisi büyüktür. Konsilin 82. maddesinde yer alan kararda, İsa peygamberin bir takım sembolik işaret ya da olaylarla anlatılmasının gereksiz olduğuna kanaat getirilmiş, Hristiyanlar için bir kurtuluş mucizesi olan Elçi'nin bizzat kendisinin tasvirlerinin yapılması önerilmiştir.

Yeni dinin özgür bir biçimde yaşanmasına ve ifade edilmesine zemin hazırlayan bu karar, sanat sahasında yeni bir yaklaşımın benimsenmesini teşvik eden bir işlev görmüştür. Erken dönemde haç, kuzu gibi sembolik işaretlerle tasvir edilen İsa peygamber artık tüm canlılığıyla tasvir sanatındaki yerini almıştır. Dönem ustaları tarafından ortaya konulan sanat eserleri üzerinde incelikle işlenen İsa betimleri, bu dini benimseyen kişilere artık aracı simgeler olmaksızın hitap etmeye başlamıştır.

İsa peygamberin sembol ve işaret kullanılmaksızın tasvir edilmeye başlanması, zamanla, İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen mesele başta olmak üzere, iman ve itaat öğelerini vurgulayan tüm Tevrat kaynaklı hikâyelerin sanatkârlar tarafından tercih edilmeyen betimler haline dönüşmesine neden olmuştur. Erken Bizans döneminde sık sık karşılaşılan Habil- Kâbil kardeşler ile Nuh peygamberin sunu hikâyesinin tasvirleri, kurtuluşa müjdelenen kutsal kişilerin hayat öyküleri ve bütün bunlarla bir bütünlük içerisinde oluşturulan sanatsal kompozisyonlar neredeyse tamamen durmuştur. Ölümüyle insanlık için bir kurtuluş vesilesi olduğuna, bedeni ve kanıyla inananlar için bir müjde niteliği taşıdığına inanılan İsa peygamberin çarmıhtaki ölümü, tüm biçim ve içeriğiyle net bir şekilde algılanmaya başlanmış, bu

da onun ölümüne ön model olarak görülen İshak'ın kurban edilmek istenmesi sahnesinin artık tasvir olarak çok fazla kullanılmamasına yol açmıştır.

Değişen bu bakış açısıyla iman ve itaatin algılanış ve uygulanış şekli de zamanla değişmiştir. Kurban ritüeliyle bağlantılı tüm eylemler farklılaşmaya başlamış, son kurban olarak kanıyla Tanrı'yla yeniden bir antlaşma sağladığına inanılan İsa peygamberin ölümü, ökarist ayiniyle kilise içerisinde tatbik edilen bir ibadet biçimine dönüşmüştür. Hristiyan inancını benimseyenler, son kurban olan İsa peygamberin anısını bu şekliyle korumuş; kurban ritüeliyle verilmek istenen itaat, iman, erdem, kurtuluş ve sonsuz yaşam ilkelerini litürjilerinin ana ayini haline getirdikleri ökarist ayiniyle ortaya koymuşlardır.

İman ve itaati simgeleyen kurban temasının Orta Bizans döneminde Hristiyan litürjisindeki ökarist ayini ile birleşerek kilise içerisindeki uygulanışı, ibadet mekânlarında kutsal alanların vurgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Ökarist ayini kapsamında apsis ve bema önem kazanmış; bu iki yer hem eylem alanı hem de din kapsamında önem taşıyan konu ve kompozisyonların işlenmesi gerektiği bir yer olarak düşünölmeye ve dizayn edilmeye başlanmıştır.

Bir ön model olduğu için ökarist ayini sırasında hikâyesi okunan İshak, bir tasvir olarak Orta Bizans dönemi kiliselerinde konu ve kompozisyonların ağırlık kazandığı bemada neredeyse hiç tasvir edilmemiştir. Ohrid'teki St. Sofia Kilisesi, bahsedilen bu genel şemanın dışına çıkan bir örnek olarak önemlidir (Bkz. Kat. No 204). Sahne, Yakub'un merdiveni, İbrahim Peygamber'in Konukseverliği, İbrahim Peygamber'i Ziyaret Eden Üç Genç ve Ateşte Yanan Üç Yahudi Genç gibi Tevrat kaynaklı hikâyelerle yan yana işlenmiştir.¹¹⁴²

Orta Bizans dönemi kilise dekorasyonunu örnekleyen bir diğeri eser; Kiev'deki St. Sophia Kilisesidir (Bkz. Kat. No. 195). Konu bütönlüğünün kuruluşu Ohrid'teki St. Sofia Kilisesi ile benzerlik gösteren yapıda, İshak'ın Kurban Edilmesi sahnesi naosta güney duvar üzerinde yer almıştır.

Yapıda, İbrahim Peygamber'in Konukseverliği, İbrahim Peygamber'i Ziyaret Eden Üç Genç gibi Tevrat kaynaklı sahnelerle yan yana işlenen İshak'ın Kurban Edilmesi

¹¹⁴²https://www.icon-art.info/book_contents.php?book_id=29&chap=7&ch_l2=7#pic178 (30.04.2019).

sahnesi, kurulan bu bütünlükle ökarist ayinine işaret eder şekilde ele alınmıştır. Öyle ki, İbrahim Peygamber'i Ziyaret Eden Üç Genç betimiyle, Hristiyan teolojisi içinde yer alan Baba-Oğul-Kutsal Ruh bileşimine; İbrahim Peygamber'in Konukseverliği betimiyle ökarist ayininde sunulan sunu biçimine; kurban meselesinin betimlendiği sahne ile de İsa peygamberin ölümü ve bu ölümle gelen kurtuluş temasına bir gönderme yapıldığı düşünülmüştür.¹¹⁴³

Orta Bizans dönemi kiliseleri içerisinde ikonografik anlamda belli kurallar gözetilerek yapılan tasarımlar bazen farklı nedenlere dayalı müdahalelerle bozulmuştur. Böyle bir müdahale ve bozulmaya işaret eden en önemli veri Phorbiotissa Asninou Kilisesi'nde karşımıza çıkmıştır. Dönem ve coğrafi lokasyona göre olmaması gereken yerde betimlenen bir sahnenin varlığı bu anlamda çarpıcı bir örnek oluşturmıştır. Apsis nişi üzerinde betimlenen sahne hem geleneksel betimleme alanının hem de ikonografik kurgunun tasarımında gözetilen esasların göz ardı edildiğini ya da yapı içerisinde sonradan bir müdahaleyle farklı bir değişikliğe gidildiğini göstermiştir (Bkz. Kat. No. 198).

XII. yüzyılın gelişmiş sanat özelliklerini tüm ihtişamıyla sergileyen; dönemin üslubunu yansıtan kompozisyonlarıyla sanatsal faaliyetlerdeki yetkinliği en iyi ifade eden kurban ritüeli tasvirleri, Palermo Palatine Şapeliyle günümüze ulaşmıştır. Yapıda kurban ritüeli görsel olarak hem İbrahim peygamber ve İshak'ın hem de Habil ve Kâbil kardeşlerin kurban hikâyesiyle anlatılmıştır (Bkz. Kat. No. 199, 200). Dönemine göre sıra dışı bir tasarımla karşımıza çıkan bu sahneler, Eski Ahit'ten alınma diğer sahneler ile bütünlüklük bir kompozisyon içinde işlenmiştir. XII. yüzyılın standart şemasına işaret eden bu tasarımın bir benzeri de Montreal Katedrali'nde karşımıza çıkmıştır. Baştan sona Tevrat hikâyeleriyle donatılan yapıda, kurban konusu; İbrahim peygamberin İshak'ı kurban etmek istemesini, Habil ve Kâbil kardeşlerin sunduğu kurbanları ve Nuh peygamberin şükür kurbanını anlatan sahnelerle tasvir edilmiştir (Bkz. Kat. No. 199, 222 223, 225).

Kurban temasının Ortodoks kiliseleri içerisindeki işleniş şeklini gösteren bir diğer güzel örnek Anadolu'dan gelmiştir. XII. yüzyıla tarihlenen Sinop Balatlar Kilisesi, anıtsal bir yapı olarak ritüelin tasvir edildiği en güzel örneklerden biridir. Güney

¹¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. LAZAREV, Victor (1971), "Regard Sur L'art e la Russie Prémongole [II, Le Système de la Décoration Murale de Sainte-Sophie de Kiev", *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 14e année (n°55), Juillet-Septembre: 221-238.

duvarda (tympanon) yer alan sahne, Mısırlı Meryem tasviriyle bir bütünlük içerisinde ökarist ayinine yapılan vurguyu tekrar etmiştir (Bkz. Kat. No. 201).

Farklı kurban sahnelerinin yan yana işlenerek ökarist ayinine işaret edildiği San Vitale'deki kompozisyonun bir benzeri de Mısır'dadır (Bkz. Kat. No. 228). St. Anthony Kilisesi'nde, apsisin yanında, kuzey ve güney yöndeki duvarlar üzerine işlenen İshak'ın Arınması, İbrahim Peygamber'in ve Melhizedek'in Buluşması, İbrahim Peygamber'in oğlu İshak'ı Kurban Etmesi ve Jephthah'ın Kızını Kurban Etmesi sahneleri, söz konusu kompozisyonu oluşturan dört ana sahne olarak değerlendirilmiştir. İlk üç sahne İsa peygamberin kurbanına işaret etmiş, son sahne ise onun kurbanı için bir prefürasyon yaratmıştır. Apsis alanında oluşturulan kurgu, tam anlamıyla Hristiyan inancının biçimlendirdiği kurban ritüeliyle örtüşmüştür.

Bizans resim sanatının gelişim özelliklerini ve tasvirlerle belli bir kompozisyon oluştururken kullanılan konu birleşimini örnekleyen en güzel örneklerden birisi San Giacomo Kilisesi'nde karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 229).

Yapıda kurban ritüeline gönderme yapan sahne, apsis nişinin hemen üzerinde yer almıştır. İbrahim peygamber ile İshak'ın kurban hadisesinin yaşanacağı yere gidişinin betimlendiği yerde, hemen alt kısımda bir de Paskalya Kuzusu'nun Tanrı'ya sunulduğu sahnesine yer verilmiştir. Yumuşak renkler ve dönemi için yetkin çizgilerle oluşturulan sahneler, tamamen Hristiyan inancı çerçevesinde biçimlenen kurban ritüeline gönderme yapmaktadır. Konu seçimi ve seçilen konuların mekân içerisinde işlendikleri alan, bu düşüncemizi doğrular niteliktedir.

Gracianca Manastırı'nda, altar masasının güney duvarında yer alan kompozisyonda, İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi hikâyesinin tüm detaylarıyla anlatıldığı görülmektedir (Bkz. Kat. No. 232). Kompozisyonda; alt bölümde İbrahim peygamberin İshak ve iki hizmetliyle olay yerine gidişi, üst bölümde ise İbrahim peygamberin İshak'ı kurban etmek istemesi işlenmiştir. Hikâyenin genel kurgusunun iki bölüme ayrılarak betimlendiği sahnede; kurban ritüeli kapsamında Hristiyan ve Yahudi toplumlar tarafından ortaya konulan tüm yorumlar, içerik ve simgesel olarak izleyiciye aktarılmıştır.

Hristiyan inancına göre şekillenen bu kompozisyonda; İbrahim peygamber betimiyle hem büyük bir iman taşıyan ve Tanrı'ya olan itaatkâr duruşunu bozmayan Tevrat

peygamberine hem de Yeni Ahit'te kendi özünden olan oğlunu yani İsa peygamberi insanın günahından kurtulması için feda etmekte tereddüt etmeyen sonsuz varlık, Tanrı'ya işaret edilmiştir. Ayrıca babasına yumuşak bir tavırla cevap veren ve ona gelen emre severek itaat eden İshak betimiyle de hem Tevrat peygamberinin yumuşak huylu oğluna hem de Yeni Ahit'te kendini feda etmekte kusur görmeyen ve bunu gönüllük esasına bağlı kalarak yapan İsa peygambere işaret edilmiştir.

Kurgulanan bu genel şema ve verilmek istenen mesaj için harcanan çaba; kilise içerisinde ökarist ayinin önemini kuvvetlendirmiştir. Ökarist ayini sırasında okunan İshak'ın hikâyesi ile verilmek istenen mesaj, İsa peygamberin ölümüyle gerçekleştiğine inanılan kurtuluş mucizesidir.

Hıristiyan inancı içerisinde gelişen ve ökarist ayini şeklinde Ortodoks kiliselerinde sürekli bir ibadet haline gelen kurban ritüelinin bir diğer temsili, Deçan (Dečani) Manastırı'nda karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 233). XIV. yüzyılın önemli eserlerinden biri olan yapı içerisinde sahnelenen kurban konusu, Habil ve Kâbil kardeşler tarafından Tanrı'ya sunulan kurban hikâyesi üzerinden verilmiştir. Gerçekçi çizgileri, canlı renkleri ile Geç Bizans döneminin üslup özelliklerini yansıtan sahne, Tevrat hikâyeleriyle birlikte işlenmiştir. Ancak Erken dönem tasvirlerinde bir anlatım yöntemi olarak tercih edilen konu birlikteliğinin bu yapıda olmayışı özellikle dikkat çekmiştir.

Orta Bizans dönemi resim sanatı özelliklerinin yansıtıldığı ve konu olarak kurban temasının işlendiği bir diğer önemli tasvir, Yunanistan'da karşımıza çıkmıştır. İkonografik kurgusunda nasıl bir şemayı örneklediği konusunda yeterli bilgiye ulaşamadığımız yapıda, ele alınan hikâyenin doğulu üslup etkileriyle işlendiği ifade edilmiştir (Bkz. Kat. No. 202). Aynı yüzyıla tarihlendirilen bir diğer örnek ise Rusya'da Spas-Mirojski Manastırı'nın diakonikon'u üzerine işlenmiş tasvirlerdir. Yapıda freskler üzerinde meydana gelen deformasyon, tasvirlerin kurgusu ve biçimsel özellikleri hakkında yeterli bilgiye erişmemizi engellemiştir (Bkz. Kat. No. 203).

Fresk ve duvar mozaikleri üzerine farklı olay ve karakterler temel alınarak betimlenen kurban ritüeline bir diğer örnek de St. S. Nicholas Şapeli'nin taban mozaikidir. Bitkisel ve geometrik karakterlerle detaylandırılan sahnede İshak'ın

sırtında çarmıha benzer bir odun yükü taşır halde yapılan tasviri, dönemi içerisinde farklı bir tarz olarak değerlendirilmiştir (Bkz. Kat. No. 205).

Geç Bizans dönemi tasvir sanatını örnekleyen geleneksel çizginin Batılı unsurlarla harmanlanarak kendi özgün tarzının dışına çıkan bir üslup oluşturduğu tasvirler, San Francesco Kilisesi ve S. Maria Kilisesinde karşımıza çıkmıştır (Bkz. Kat. No. 226-227).

Bir ibadet formu olarak biçimlenen kurban ritüeliyle alakalı bilgi ve verilerin aktarıldığı görsel nitelikli bir diğer sanat ürünü de el yazmalarıdır.

El yazmalarını; kültürlerin kendi dillerini, dinlerini, felsefelerini, çevreleri hakkında edindikleri tüm bilgileri, kısaca sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlardaki tüm birikimlerini görsel tasvirlerle daha anlaşılır hale getiren veriler olarak nitelemek mümkündür. Geçmişten geleceğe bir köprü vazifesi gören bu eserler, Bizans imparatorluk dönemi içinde de aynı önem ve değeri taşımış, ait olduğu kültürün bir ifade mekanizması olarak kültürle alakalı en çok ipucu veren resmi belgeler haline gelmiştir.

Betim dünyasının her ögesini farklı bölgelerden farklı etkiler taşıyacak şekilde tasvir sanatında kullanan Bizans; sonraki dönemlerde özellikle İsa peygamberin çarmıhtaki ölümünü ve bu ölümün ilk modeli olduğuna inanılan İbrahim peygamber ve İshak arasında geçen hikâyenin en güzel tasvirlerini el yazmaları üzerine işlemiştir.

İmparatorluk sanatçıları, çeşitli dönemlerde kaleme alınan el yazmalarını değişik figür ve süsleme öğeleriyle bezemiş ve çeşitli metinlerle zenginleştirmiştir. Ancak en dikkat çekici husus, bütün bu işlemlerin belirli bir disiplin içinde ve belli kurallar gözetilerek yapılmış olmasıdır. Özellikle bu süslemelerin ve metinlerin sadece İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen hikâyeyle sınırlı tutulmamış olmasıdır. Şöyle ki: hem Eski Ahit ve Yeni Ahit'te haklarında bilgi verilen karakterlerin hem de Tanrı'ya ulaşmada önemli bir iletişim kanalı olarak işlev gören kurban ritüeliyle alakalı çeşitli eylemler düzenlediği bilinen karakterlerin tasvirleri de yapılmıştır. XII. yüzyılın Bizans resim sanatı özelliklerini en muhteşem şekliyle günümüze taşıyan Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8) el yazması içerisinde yer alan on minyatür bu durumu örneklemiştir (Bkz. Kat. No. 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220).

Kurban ritüelinin farklı karakterlerin öyküleriyle betimlendiği el yazmalarında; alanla ilgili en yetkin örnekler IX. yüzyıldan itibaren verilmeye başlamıştır.

IX. yüzyılda ortaya konulan eserler, İkonoklazma'dan sonra tasvire olan yaklaşımda meydana gelen değişimi gösterir niteliktedir. Bu dönemde üretilen eserler, tasvir sanatının gelişim çizgisinin belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır. Meydana gelen değişim dalgası sonucu, Bizanslı sanatçılar eserlerini yeni bir perspektif ve sanat anlayışıyla üretmeye başlamış, ürettikleri bu eserlerde değişime ayak uyduracak şekilde farklı bir tarz kullanmışlardır. Bu yeni tarz, işlenen konuların ve karakterlerin tasvirlerine de yansıtılmıştır. Genellikle eserlerde imparator portreleri işlenmiş, dinî konuların hazırlanan görsellerle karşı tarafa en sade görünümle nakledilmesine çaba gösterilmiştir. Parlak ve canlı renkler kullanılmış, stilde yalın bir anlatım tarzı benimsenmiştir.

Bu dönemde ortaya konulan kompozisyonlar, üslup olarak belli temellerin oluşumunu sağlar nitelikte kurgulanmıştır. Teknik anlamda sağlanan bu başarı, işlenen kompozisyonlarla ikonografik bütünlüğün yakalanması konusunda da yakalanmıştır. Metinle bütünlük sağlayan bir tasvir bazen tek başına (Bkz. Kat. No. 187) bazen de aynı şeye işaret eden farklı olaylarla yan yana işlenmiştir. Betimi yapılan olaylarla alan içerisinde bir bütünlük yakalanmaya çalışılması dikkat çekmiştir. İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi, Yakup Peygamber'in Rüyası, Davut Peygamber'in Yaşlanması gibi üç konuyu aynı sayfada örnekleyen el yazması ile İbrahim Peygamber'in Oğlu İshak'ı Kurban Etmek İstemesi, Musa Peygamber'in Asasıyla Suyu İkiye Bölmesi gibi iki konuyu aynı anda işleyen el yazmaları bu durumu örneklemiştir (Bkz. Kat. No. 186, 187,188). İlahi mucizeyle yön değiştiren olaylar ile bu olayların sonucunda hayatı değişen karakterlerin görsel olarak anlatıldığı tasvirler bu anlamda önemlidir.

X. yüzyılın sonundan itibaren politik anlamda kazanılan başarılar sanatta bir dönüşüm yaratmıştır. Tüm alanlarda olduğu gibi bu durum yazma eserler üzerinde de etkili olmuştur. Değişim ve dönüşümün devlet teşkilatındaki etkileri sanat alanında da belli derecelerde rol oynarken, özellikle el yazmalarındaki değişim, ökarist ayinin Bizans litürjisinde önem kazanmaya başlamasıyla kendini göstermiştir. İman ve itaat simgesi olarak kullanılan kurban sahnelerinin ibadet merkezlerinde işlenişini önemini

yitirmiş, bu ritüelin sembolik olarak yerine getirildiği ekmek şarap ayininde kullanılan ikonalar ve el yazmalarının önemi artmıştır.

Ayin sırasında kullanılacak kitaplar daha küçük formatta hazırlanmış, seçilen konu ve kompozisyonlarla bunların iç tasarımı tamamlanmıştır. Oldukça süslü görseller olarak hazırlanan tasvirlerde, antik geleneklerden gelen formlar ile edinilmiş ve geliştirilmiş sanatsal biçimlendirmeler yana yana kullanılmaya başlamıştır. Çok sayıda atölye ve bunlara dâhil olan sanatçı, özgün bir ürün yaratma çabası içerisine girmiştir.

Bu durumla ilişkili olarak; dini yaşamın biçim verdiği el yazmalarında ve ayin sırasında İshak'ın kurban meselesinin okunduğu kitaplarda en çok kurban meselesi tasvirlerine yer verilmiştir. Yavaş yavaş Bizans betim etkilerinin girdiği sahnelerde İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi çokça betimlenmiştir. Parlak renkler, doğa tasvirleri ve antik geleneklerin sessiz ama derin etkileriyle biçimlenen figürlerin işlendiği eserler değer arz etmiştir (Bkz. Kat. No. 190, 191, 192, 193). İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi meselesi bazen alan üzerinde tek başına işlenmiş bir kompozisyon olarak karşımıza çıkmıştır. Öğelerin farkı oranla çizilerek sahne içerisinde hiyerarşik bir kurgunun yaratıldığı betimler dikkat çekmiştir (Bkz. Kat. No. 194). Kurban ritüeli sadece İbrahim peygamber ve İshak karakterlerinden yola çıkılarak anlatılmamıştır; farklı karakterler ve kompozisyonlarla da anlatılmıştır. Dini yaşamla ilgili el yazmalarında Tevrat kaynaklı hikâyelerin kiborium gibi değişik mimari öğelerle birlikte çizildiği, böylelikle kurban kesim yerleri olan tapınak ve ibadethanelerin de tasvirlerde yer aldığı dikkat çekmiştir (Bkz. Kat. No. 196).

IX-X. yüzyıllarda temel alınan kurban hadisesinin sadece el yazmaları üzerinde işlenmediği görülmüştür. Modern dönem arkeologlarının yaptığı çalışmalarla gün yüzüne çıkarılan seramik parça bu anlamda etkileyicidir. Primitif çizgilerle betimlenmiş sahnede, taç gibi farklı betim elemanlarına yer verilmesi sahne bazında düşünüldüğünde farklı bir türü işaret ettiği için İstanbul'dan gelen bu örneği önemli hale getirmiştir (Bkz. Kat. No. 189).

Kurban sahneleriyle ilgili bir diğer tasvir örneği de XII. yüzyılda karşımıza çıkmıştır. Resimli İncillerin yapılmasıyla yeni bir tarzın uygulamaya girdiği dönemde,

kompozisyonlar teknik anlamda en üst beceri düzeyiyle ortaya konmaya başlamıştır. Altın yaldızlı zeminler, karakterlerin yüz ve gözlerinin işlenişindeki üstün özellikler etkileyici birer öge olarak görsellerdeki yerini almıştır (Bkz. Kat. No. 206, 207). Hristiyan inancında İsa peygamberin ön modeli olduğuna inanılan İshak peygamber, bazen tasvirlerde İsa peygambere benzer bir pozisyonda gösterilerek ikisinin kurban edilme anlamında benzeştikleri izlenimi verilmek istenmiştir. Şöyle ki: İshak bir minyatürde İsa peygamberin çarmıh olayını temsil eder şekilde, elleri ayakları çapraz bağlanmış ve çapraz şekilde dizilmiş odun kümeleri üzerinde oturur pozisyonda resmedilmiştir. Minyatürdeki bu anlatım tarzı dikkat çekmiştir (Bkz. Kat. No. 221).

Bizans imparatorluk tarihinde Geç dönem sanatını 1204-1453 tarihleri arasında yaşanan Geç Bizans dönemi oluşturmuştur. Latin istilasının yer aldığı 1204-1261 yılları arasında sanat hem durağan bir dönem içine girmiş hem de Batı etkisine girmeye ve bu yöndeki etkileşimle değişip dönüşmeye başlamıştır. Bizans resim özelliklerini gösteren fakat Batı etkisi tadı bırakan görseller, kurban ritüelini örnekleyen sahneler olarak el yazmalarında yerini almıştır (Bkz. Kat. No. 230, 231).

Bizans dünyasında inanç esasından hareket ederek inanılan sistemin temelini oluşturan kurban ritüeli kapsamında, soyun ondan devam ettiğine inanılan İshak'ın hikâyesi, imparatorluk tarihinin geç döneminde hatta sonrasında bile üzerinde ehemmiyetle durulan bir konu haline gelmiştir. Sanatın pek çok sahasında yine tercihen çokça işlenen betim, bu şekliyle nesiller öncesinden gelen birikimi devam ettirebilmiştir. Ortak bir hafızanın ürünü olan sahne; Alman ve Fransız sanat üslubun hissedildiği çizgilerle el yazmalarında başta olmak üzere pek çok eser üzerinde hak ettiği yeri koruyabilmiştir (Bkz. Kat. No. 234, 235, 236). Aydınlanma çağının gelişen sanat üslubuyla tasvirde, gerçekçilikte dönüşüm yaşayan (Bkz. Kat. No. 237) hikâye görsel anlamda vurucu etkisini yüzyıllar ötesine taşıyabilmiştir.¹¹⁴⁴

¹¹⁴⁴ Caravvigo tarafından tuval üzerine yağlıboya tekniğiyle yapılan tablo (1603), kültürler arası aktarımın en güzel örneklerinden birini teşkil etmiştir. Bir miras olarak yüzyıllar ötesine taşınan hikâye ve onun taşımış olduğu önem Baba İbrahim'in yüzündeki tereddüt oğul İshak'ın gözündeki korku ve acıyla nakledilmiştir. Görsel için ayrıca bkz. <https://www.uffizi.it/en/artworks/sacrifice-of-isaac> (22.05.2019).

8. SONUÇ

Bir ibadet biçimi olan kurban; gerek günümüzde yaşamaya devam eden Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi vahiy kökenli dinlerde gerekse tarihin derinliklerinde kaybolup giden ilkel inanç sistemlerinin tümünde yer almış bir olgudur. Yaratıcı ve yaratılan arasında manevi bir yakınlık ve dengeli bir ilişkinin sağlanması amacıyla uygulanan ritüelde her detay büyük bir önem taşımıştır.

İnanılan üstün güce, bulunulan coğrafyaya ve yaşanan döneme bağlı olarak önemli uygulama farklılıklarının olduğu ritüelde; biçimsel değişiklikler ve detaylardaki karmaşık olayın kronolojik çizgisinin net bir şekilde belirlenmesini zorlaştırır da, ana özelliklerin canlılığını koruması, ritüel hakkında genel geçer tanım ve içerik belirlemelerinin yapılabilmesini olanaklı kılmıştır.

Manevi yaşamın düzenlenmesinde önemli rolü olan, dolayısıyla maddi yaşamın karakterini de etkileyerek toplumsal hayata olumlu yönde katkı sağlayan kurban ritüeli, farklı kültür yapılarında ortak bir şema olarak yer almıştır. Bu anlamda sadece tek tanrılı dinlerde değil, çok tanrıya yer verilen inanç sistemlerinde de önemli bir konuma sahiptir. Ancak önemli bir ibadet biçimi olan kurban ritüeli hakkındaki en kapsamlı çözümleme, monoteist dinlerde var olan uygulamaların detaylıca tartışılıp yorumlanmasıyla gerçekleşmiştir.

Monoteist inanç sisteminde kurucu öge olarak beliren kurban ritüeli için Musevilik ve bu dinin yazılı kodeksi Tevrat temel oluşturmuştur. Manevi bir amaçla icra edilen, icra ediliş şekli ve sürecinde farklılıklar oluşan, bu sebeple sürekli bir dönüşüm ve çeşitlilik gösteren kurban ritüeli, bu kutsal kitaba göre ilk insanla, Âdem peygamberin oğulları Habil ve Kâbil kardeşlerin takdimeleriyle başlamıştır. Genel anlamda kan akıtma esasına göre kurban sunmanın makbul görüldüğü İbrani uygulamasının, monoteist anlayıştaki diğer dinler için de zemin oluşturduğu ifade edilmiştir.

Ortak pek çok değere rağmen, kurbanın anlam ve mahiyetini mensubu oldukları dinin kutsal kitabına bağlı kalarak açıklayanlar, kurban şeklini de kendilerine göre yeni bir yoruma tabi tutmuşlardır. Hristiyan teolojisinin kurbanla ilgili algısı ve yorumu buna iyi bir örnektir. Bu inanç çerçevesinde; Tanrı özüne sahip İsa peygamberin kul özüne dönerek insan benzeyişinde doğduğu; insan biçimine bürünerek çarmıh üzerinde öldüğü; bu şekliyle bir kurtuluş mucizesi olduğu; dökülen kanla Tanrı ve kul arasında evrensel ve sonsuz bir barış antlaşması sağlandığı; dolayısıyla artık eski dönemlerdeki gibi başka bir kurban verilmesi gereğinin kalmadığı anlayışı ortaya çıkmıştır.

Kurbanla ilgili ortak özün farklı tarz ve biçimlerde uygulandığı monotesit dinlerde, bu uygulama biçimlerinin görsel sanatlarla yansıtılışında da farklılıklar oluşmuştur.

Görsel bir hafıza oluşumunun sağlandığı tasvir sanatında kurban teması; kök ve bu kökten türeyen iki dinde (Musevilikte ve Hristiyanlıkta), en çok İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi hikâyesi temel alınarak anlatılmıştır.

Sevgi, adalet, nezaket, itaat, dindarlık, onur, kahramanlık, misafirperverlik gibi pek çok kıymetli ve eşsiz değerlerin sahibi olarak tanımlanan İbrahim peygamber; Tanrı'nın yüce, her şeye gücü yeten, sonsuz varlığın ta kendisi olduğuna inanmış ve bu inancında direnmiştir. Sadakati nedeniyle Tanrı'nın lütfuna mazhar olmuş ve doğrulukla kutsanmıştır. İman ve itaatiyle mükâfatlandırılan, kurtuluşla müjdelenen peygamber, bu iki monoteist dinde ortak ata olarak kabul edilmiştir. Tevhit/Tevhid (Tanrı'nın varlığı ve birliği) inancının yayılmasında mihenk taşı olarak görev yapan İbrahim peygamber örnek neslin atası olarak kabul edilmiş; soyunun hem Yahudiler hem de Hristiyanlar tarafından oğlu İshak vasıtasıyla çoğaldığı kabul edilmiştir. Üstün bir değeri olan İbrahim peygamberin bizzat kendi oğlu İshak'la sınanması meselesi, her iki toplum için de kıymet verilen bir hikâyeye dönüşmüştür.

İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi, Yahudiler tarafından görsel bir şema haline getirilerek kurban ritüeline model yapılması belli bir süreç

dâhilinde gerçekleşmiştir. Zamanla olay, Tanrı'ya karşı hissedilmesi gereken iman ve itaat duygusunu vurgulamak için kullanılan bir tema haline gelmiştir. Ancak bizzat yaşamıyla değerli bir kurban örneği oluşturduğuna ve insanın kurtuluşunu sağladığına inanılan İsa peygambere rağmen neden İbrahim ve İshak'ın olayı özellikle erken dönem Hristiyan sanatında çokça işlenmiştir? Sahnenin kurban ritüeliyle olan bağlantısı nasıl kurulmuş, bu ilişki neden İbrahim peygamber ve İshak üzerinden verilmeye çalışılmıştır? İnançta esas kabul edilen İsa peygamberin insanlığın kurtuluşu için çarmıha gerilişi yani kurban edilişi neden ritüeli örnekleyen bir olay olarak tasvir edilmemiştir? İsa peygamberin çarmıha gerilişinin ökarist ayiniyle simgelenmesine, bu ayinin bir ibadet biçimi olarak kilisede tatbik edilmesine rağmen kurban teması neden inanılan elçinin hayatından kesitlerle verilmemiştir? Hristiyan sanatında, V. yüzyıldan sonra İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi meselesinin tasviri neden tek başına kurban ritüeline işaret edecek bir tema olarak görülmemiştir? Erken dönemde Daniel peygamber, Nuh peygamber, Yunus peygamber, Ateşte Yanan Üç Yahudi Genç, Lazarus'un Dirilişi gibi kurtuluşu sembolize eden sahnelerle ikonografik bir bütünlük yaratacak şekilde kurgulanan tasarım, neden kiliselerde ikonografik bir bütünlük oluşturması için Melhizedek, Habil ve Kâbil kardeşlerin öyküsüyle tanımlanmıştır?

Bütün bu soruların cevabı, insanların zaman içinde geliştirdikleri dinî yaşayış tarzlarını ve benimsedikleri ritüel ve uygulamaları belli bir kültür birikimiyle ifade ediş biçimlerini yönlendiren yazılı kodekslerde gizlidir.

Yahudi ve Hristiyan sanatı, antik dönemde müşterek zaman dilimlerinde ortaya çıkmıştır. Greko-Roman kültür birikimini temel alarak zenginleşen, çeşitlenen, ivme kazanan ve özgün bir ifade biçimi oluşturan bu iki sanat arasında zamanla ortak bir dil meydana gelmiştir.

Tevrat'ın hükmünü kaybetmediği, dolayısıyla Museviliğin hüküm sürmeye devam ettiği bir coğrafyada; yazılı kaynaklara ulaşmanın zor, insanların eğitim seviyesinin de oldukça düşük olduğu bir dönemde; yeni dinle tanışıp bu dinin gereklerini

gizliden gizliye yürütmeye çalışan insanlar, benimsedikleri dinle ilgili tüm bilgi ve inanışları tasvir sanatı yoluyla insanlar arasında anlaşılır kılmaya çalışmışlardır.

Dinin geniş kesimlere daha anlaşılır bir şekilde ulaşabilmesi için kutsal hikâye konularının tasvirlerine önem verilmiş, antik geleneklerle zenginleşen Yahudi sanatındaki modeller ve ifade biçimlerinden de beslenerek onunla özde bir fakat teknik ve işleyiş bakımından farklı bir sanatsal tarz gerçekleştirilmiştir. Benzer amaçlarla Tevrat kaynaklı hikâyeler işlenmiş, insanların kutsal hikâyelere olan aşinalığı artırılmaya çalışılmıştır.

Tevrat kaynaklı bir hikâye olan İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasındaki olayın Hristiyan sanatında da çokça işlenmesi, meselenin her iki kültürün ortak hafızasında da önemli bir yeri olduğunu göstermiştir.

Hristiyan sanatında ve buna bağlı olarak gelişen Hristiyan ikonografisinde; İshak'ın kurban edilmek istenmesi meselesi, İsa peygamberin çarmıha geriliş meselesi için bir ön model olduğuna inanılarak tasvir edilmiştir. Hristiyan inancının temeli olan Baba-Oğul-Kutsal Ruh doktrininin bu sahnede işlendiği, dolayısıyla hikâyenin İsa peygamberin çarmıha gerilişine işaret ettiği fikrinde birleşilmiştir. Buna bağlı olarak; İbrahim peygamber-Baba; İshak-Oğul (İsa), Kutsal Ruh-İlahi Müdahale eşleştirmeleri yapılmıştır. İshak'ın kurban hikâyesinde yer alan kuzu, İsa peygamberle; bu kuzunun boynuzlarıyla takılı kaldığı ağaç, İsa peygamberin başına geçirilen dikenli telle; İshak'ın sırtında taşıdığı odunlar ise İsa peygamberin sırtında taşıdığı haçla özdeşleştirilmiştir.

Aslında bu sembolik anlam ve işaretlerle birbirlerine yakınlaştırılan Yahudi ve Hristiyan ifade biçimlerinde konu üzerindeki temel farklılığı ölüm ve diriliş kavramları oluşturmalıdır. Tevrat'ta diriliş ya da buna dair geliştirilen bir inanç yoktur. Buna rağmen Hristiyan sanatında meselenin İsa peygamberin çarmıha gerilmesi hadisesine gönderme yapması şaşırtıcıdır. Sanıyoruz ki, işlenen tasvirde, kurguda bir farklılık yaratılmasa da yüklenen manada bir farklılık oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu durum, İbrahim peygamberin kararlılığının İsa peygamberin özverili

tavriyla; kurban edilmekten ilahi müdahaleyle son anda kurtulan İshak'ın ise çarmıha gerilen fakat sonrasında dirilen İsa peygamber ile eşleştirildiği şeklinde yorumlanmıştır.

İbrahim peygamber ve İshak arasında geçen meselenin İsa peygamberin çarmıha gerilme hadisesine ön model oluşturduğu inancıyla şekillenen Hristiyan sanatında, sahnenin bu yoğunlukta ele alınmasını sağlayan diğer etmen, İncil'de belli bir yaptırım öngördüğüne inanılan dinî emirlerdir.

İsa peygamberin gönüllük ilkesine dayalı bir kefareti kurbanı olarak kendini insanlık adına feda ettiğine ve bu mucizeyle kurtuluşun gerçekleştiğine inanılması esası; bizce İbrahim peygamber üzerinden verilen bir mesajla aktarılacak istenmiştir. İncil'de geçen *“İbrahim Tanrı'ya iman etti ve böylece aklanmış sayıldı. Öyleyse şunu bilin ki, İbrahim'in gerçek oğulları iman edenlerdir. Kutsal Yazı, Tanrı'nın diğer ulusları imanlarına göre aklayacağını önceden görerek İbrahim'e, “Bütün uluslar senin aracılığıyla kutsanacaktır” müjdesini önceden verdi. Böylece iman edenler, iman etmiş olan İbrahim'le birlikte kutsanırlar.”* şeklindeki sözler şaşırtıcıdır. Ancak yine İncil'de geçen *“Yasa'nın gereklerini yapmış olmaya güvenenlerin hepsi lanet altındadır. Çünkü şöyle yazılmıştır: ‘Yasa kitabında yazılı olan her şeyi sürekli yerine getirmeyen her insan lanetlidir.’ Açıktır ki, hiç kimse Tanrı katında Yasa'yla aklanmaz. Çünkü ‘imanla aklanan insan yaşayacaktır.’ Yasa imana dayalı değildir. Tersine, ‘Yasa'nın gereklerini yapan, bunlarla yaşayacaktır.’ İbrahim'e sağlanan kutsama, Mesih İsa aracılığıyla uluslara sağlansın ve bizler vaat edilen Ruh'u imanla alalım diye, Mesih uğrumuza lanetlenerek bizi Yasa'nın lanetinden kurtardı. Çünkü ‘Ağaç üzerine asılan herkes lanetlidir.’”¹¹⁴⁵* şeklindeki sözler acaba tasvirlerde İsa peygamberin bir kurtuluş vasıtası olarak işlenmemesinde ne derece rolü olmuştur? Bizce, İncil'de geçen bu ima ve işaretler, İsa peygamberin tasvirlerde işlenmemesine ışık tutan hususlar olarak kabul edilmelidir. Özellikle erken dönemde, dinin yeni yayılmaya başladığı yıllarda, sanatçıların hem işkence ve acıyla gelen hem de ürkütücü bir mana taşıyan “son”un bire bir tasvirini yapmak istememiş olmaları

¹¹⁴⁵ İncil, Galatyalılar, 3: 1-14.

ihtimali yüksektir. Yeni dinin resmiyet kazanıp meşrulaşmasına ve V. yüzyılda haçın politik sahada kazanılan başarıyı gösteren bir devlet amblemi haline gelmesine kadar devam eden süreçte bu durumun varlığının etkisi muhtemeldir.

Ancak İbrahim peygamber ve İshak arasında geçen meselenin erken dönem tasvirlerinde yoğun olarak işlenişini açıklayan bu olumsuz yorumun tersine işaret eden İncil sözleri de vardır: *“Kardeşler, insan yaşamından bir örnek vereyim! Onaylanmış bir antlaşma, sadece insanlar arasında bile yapılmış olsa, kimse bunu geçersiz sayamaz ve buna bir şey ekleyemez. İşte, vaatler İbrahim'e ve **onun soyundan olana** verildi. Tanrı, birçok kişiyi kastediyormuş gibi, **'senin soyundan olanlara'** demiyor, **'soyundan olana'** demekle tek bir kişiyi, yani Mesih'i kastediyor. Şunu demek istiyorum: dört yüz otuz yıl sonra gelen Yasa, Tanrı'nın önceden onayladığı antlaşmayı geçersiz kılmaz, vaadi ortadan kaldırmaz. Çünkü miras Yasa'ya bağlıysa, artık vaade bağlı değildir. Ama Tanrı, mirası İbrahim'e vaatle bağışlamıştır. Öyleyse Yasa'nın amacı neydi? Yasa, suçları ortaya çıkarmak için antlaşmaya eklendi. Vaadi alan ve İbrahim'in soyundan olan kişi gelinceye dek yürürlükte kalacaktı. Melekler yoluyla, bir aracı eliyle düzenlendi. Aracı tek bir tarafa ait değildir; Tanrı ise birdir.”*¹¹⁴⁶ İncil'de geçen bu sözler, bu durumu adeta sabitler niteliktedir. Burada İbrahim peygamberin İshak meselesinde itaatkâr tavrıyla sınavı kazanması ve Tanrı'yla bir antlaşma yapıp nesille müjdelenmesi esas alınmıştır.

Yeni din (Hristiyanlık) belli zorlukları beraberinde getirmiş, ilk Hristiyanlar inandıkları şeyleri şartlar olgunlaşınca kadar belli bir gizemlilik içinde yürütmeye çalışmışlardır. Bazen ifade etmek istedikleri şeyi dolaylı anlatım biçimleriyle farklı şemalar yaratarak anlatmaya çalışmışlar, bazen de sadece yorum katarak biçimlendirmişlerdir.

İbrahim peygamber ve İshak arasında geçen kurban meselesinin erken dönem Hristiyan sanatındaki işleniş, aslında bu konunun Yahudi inancına göre ele alınıp

¹¹⁴⁶ İncil, Galatyalılar, 3: 15-20.

tasvir edildiğini ve Yahudi sanatının bir devamı olarak geliştiğini, Tevrat'ta geçen *“Elimi kaldırdığımda sırtımı göreceksin. Ama yüzüm görülmeyecek”* şeklindeki emir de kanıtlamaktadır.¹¹⁴⁷

Dura Europos Sinagog’u freskleri üzerinde bu emri doğrular nitelikte yer alan betim, tam anlamıyla tasvir sanatı için kilit taşı niteliğindedir. Öyle ki, emir temel alınarak sahnede işlenen İbrahim peygamber tasvirinin Tanrı’ya, sahnenin alt kısmında işlenen koç betiminin ise İsa peygambere işaret etmiş olabileceği düşünülmüştür. Tevrat temel alınarak yapılan bu yorum, eğer düşünüldüğü gibi tasviri yapan kişi tarafından da dikkate alınıp yapıldıysa, sanatçı muhtemelen Yahudilikten Hristiyanlığa geçen yani Musevilikten türeyip onunla aynı kökü paylaşan yeni dini kabul edip benimseyen bir kişidir. Aynı zamanda, yeni dinin gerekliliklerini dönemin şartları gereği gizli fakat sağlam bir inançla yürütüyor olmalıdır. Psikolojik şartların müsait olmaması nedeniyle ilk Hristiyan sanatçılar, çarmıha gerilen İsa peygamberin acı çekerek ölmesi ve bu ölüm sonrasında insanlığın kurtuluşla müjdelenmesi olayını betimlemektense, Eski Ahit’teki İbrahim-İshak hikâyesini temel alarak kurtuluş temasını işlemeyi uygun görmüş olmalıdırlar.

Bir Yahudi geleneğine dayanan fakat Hristiyan inanç sisteminde de önemini korumaya devam eden İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasındaki olayın tasviri konusu, V. yüzyılla beraber başka bir yöne evrilmiştir. V. yüzyıl itibarıyla kiliselerde, ökarist ayinin merkezi olan apsis kısmında ve bu alana yakın yerlerde tercihen çokça işlenen İbrahim peygamber ve oğlu İshak’ın tasvirleri artık Melhizedek ve Habil-Kâbil kardeşlerin betimleriyle yana yana görülmeye başlanmıştır. Aynı zamanda İbrahim peygamberin misafirperverliğini konu alan sahneler de kurguda yer almıştır. İman ve itaat, yumuşak huyluluk ve doğruluk, günahsızlık ve gönüllük esası, Tanrı’ya olan yaklaşım, doğru seçim ve Tanrı’nın bu seçimlerle gelen lütfu, bu kompozisyon kurulumlarıyla verilmiştir. V. yüzyıldan sonra artık Yahudi etkili tasvirler yerini tam anlamıyla Hristiyan Bizans tasvirlerine bırakmıştır.

¹¹⁴⁷ **Tevrat**, Mısır’dan Çıkış, 33: 23.

Burada; günahlarıyla kararan, “*doğruluk*” ve “*doğru*” olmadan ödün veren Âdem ile Havva’nın iyi ve kötüyü örnekleyen çocukları Habil ve Kâbil’le; kocaman dünyayı doldurup boşaltan tufana yenik düşmeyen temiz kalpleriyle mucizeyle mükâfatlandırılan Nuh peygamberle; kararlı, doğru ve erdem sahibi; sevgisi ve merhametiyle küçük çocuğunun kalbinde yer etmiş bir İbrahim peygamberle; itaatkârlığıyla, halim ve selim duruşuyla âlemlere nur indiren İshak’la; zulmün her türlüünü görmüş ama buna rağmen imanında noksanlık yaratmamış Mesih’le, yeryüzüne inen “*kurtuluşun*”, Tanrı’nın yarattıklarına bahşettiği “*sonsuzluğun*” simgesi anlatılmıştır. İmanları sayesinde ateşle imtihanda mucizeler yaratan güzel ruhların kurtuluşunda kurban ritüelinin oynadığı yöne olan inancın hayata aksedişi bunun sanatta dile gelişi işlenmiştir.

**T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

BİZANS TASVİR SANATINDA KURBAN SAHNELERİ

**DOKTORA TEZİ
CİLT-II**

Feray KORUCU YAĞIZ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU

HAZİRAN-2019

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BİZANS TASVİR SANATINDA KURBAN SAHNELERİ

DOKTORA TEZİ
CİLT-II

Feray KORUCU YAĞIZ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Batı Sanatı ve Çağdaş Sanat Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU

HAZİRAN-2019

İÇİNDEKİLER

Sayfa	
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
ŞEKİL LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xxii
1. GİRİŞ	24
1.1. Araştırmanın Amacı	39
1.2. Araştırmanın Kapsamı	43
1.3. Araştırmanın Yöntemi	45
1.4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar-Kurbanla İlgili Bilimsel Teorilerinin İncelenmesi	47
2. KURBAN: KAVRAMSAL ve KURAMSAL ÇERÇEVE	71
2.1. Kurban Teriminin Etimolojik Açıdan Tahlili	72
2.2. Kurbanın Anlamı ve Kapsamı	80
3. KURBANIN ÇEŞİTLERİ	85
3.1. Kanlı Kurbanlar	87
3.2. Kansız Kurbanlar	97
4. İLK KURBANLAR	102
4.1. Kurban Meselesinde Habil ve Kâbil Hikâyesi	102
4.2. Kurban Meselesinde Nuh Peygamber ve Tufan Hikâyesi	113
5. ÇEŞİTLİ TOPLUMLARDA KURBAN (RİTÜELİN KRONOLOJİK GELİŞİMİ)	128
5.1. Mezopotamya Eski Kültürlerinde Kurban	128
5.1.1. Sümerlerde kurban	130
5.1.2. Akadlarda kurban	134
5.1.3. Babillerde kurban	138
5.1.4. Asurlularda kurban	143
5.2. Anadolu Eski Kültürlerinde Kurban	150
5.2.1. Hititlerde kurban	151
5.2.2. Urartularda kurban	159
5.2.3. Friglerde kurban	162
5.2.4. Lidyalılarda kurban	166
5.2.5. Yunanda kurban	168
5.2.6. Romada kurban	175
6. MUSEVİLİKTE ve HİRİSTİYANLIKTAKİ KURBAN	182
6.1. Musevilikte Kurban	182
6.1.1. Musa peygamberden önceki dönemde kurban	183
6.1.1.1. İbrahim peygamberin kurbanı	184
6.1.1.2. Eyüp peygamberin kurbanı	188
6.1.1.3. İshak peygamberin kurbanı	188
6.1.1.4. Yakup peygamberin kurbanı	189
6.1.1.5. Midyyanlı Kahin Yitro'nun kurbanı	190
6.1.2. Musa peygamber döneminde kurban	191

6.1.2.1. Ahit kurbanı	191
6.1.2.2. Harun ve oğullarının kâhinliğe atandıklarında sundukları kurban... ..	194
6.1.2.3. Harun'un altın buzağısı- olay içinde sunulan kurbanlar	196
6.1.3. Musevilikte kurban çeşitleri	198
6.1.3.1. Kanlı kurbanlar.....	199
6.1.3.1.1. Yakmalık sunu/kurban: Ölâh/Holocaust	200
6.1.3.1.2. Komünyon sunusu/kurbanı: Zebah/Zebah Šelâmîm/Šelâmîm..	207
6.1.3.1.3. Kefaret sunusu/kurbanı: Hattât ve Āšâm.....	214
6.1.3.2. Kansız kurbanlar	221
6.1.3.2.1. Hububat ve yiyecek takdimesi: “Minha	222
6.1.3.2.2. Huzur takdimesi: Lehem Happanim/Lehem Hamma'areketh...	225
6.1.3.2.4. Diğer kurbanlar/takdimeler	228
6.1.4 Musevilikte kurban sunma yerleri: altar masaları.....	230
6.1.5. Musevilikte kurban törenlerinin gizli sembolleri: ateş, duman, koku	234
6.1.6. Musevilikte kurban sunma zamanları: kutsal gün ve dönemler	237
6.1.6.1. Günlük kurbanlar	238
6.1.6.2. Haftalık kurbanlar	239
6.1.6.3. Aylık Kurbanlar	239
6.1.6.4. Yıllık Kurbanlar	240
6.1.6.4.1. Fısıh (Pesah) ve Hamursuz Bayramı	241
6.1.6.4.2. İlk Ürünler veya Haftalar (İbrani Pentekost) Bayramı	242
6.1.6.4.3. İbrani Yeni Yıl Bayramı	244
6.1.6.4.4. Tövbe Günü (Yom Kippur)	244
6.1.6.4.5. Hasat ya da Çadırlar Bayramı.....	246
6.2. Hıristiyanlıkta Kurban	247
6.2.1. Hıristiyanlıkta “Kurban'ı” tanımlayan terimler.....	247
6.2.2. İsa peygamber ve İncil yazarlarının kurban ritüelini değerlendiriş biçimleri	253
6.2.2.1. İsa peygamberin kurban ritüelini değerlendiriş biçimi	254
6.2.2.2. Pavlus'un kurban ritüelini değerlendiriş biçimi	256
6.2.2.3. İncil yazarlarının kurban ritüelini değerlendiriş biçimi	257
6.2.3. Yeni Ahit'te (İncil'de) kurban ritüeli	258
6.2.3.1. Vaftizci Yahya'nın öğretilerine göre İncil'de kurban.....	259
6.2.3.2. İsa peygamberin öğretilerine göre kurban.....	260
6.2.3.3. Petrus'un öğretilerine göre İncil'de kurban	262
6.2.3.4. Pavlus'un öğretilerine göre İncil'de kurban.....	262
6.2.3.5. İbrani yazarların öğretilerine göre İncil'de kurban	263
6.2.3.6. Yuhanna'nın öğretilerine göre İncil'de kurban.....	264
6.2.4. İsa peygamberin kurban edilmesinin insan kurtuluşuyla olan ilişkisi	265
6.2.4.1. Kefaret ve bağışlama.....	265
6.2.4.2. Mutabakata varma-barışma	267
6.2.4.3. Doğru olma-Tanrı'yla doğrulukta buluşma	269
6.2.4.4. Arınma ve kutsanma	270
6.2.5. İsa peygamberin kurban edilmesi: kurtuluşun sağlanması meselesi	271
6.2.5.1. İsa peygamberin öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması	271
6.2.5.2. Pavlus'un öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması.....	273
6.2.5.3. İbrani yazarların öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması	275

6.2.5.4 Petrus ve Yuhanna'nın öğretilerinin temel alınmasıyla kurtuluşun sağlanması meselesinin açıklanması.....	276
6.2.6. Tanrı-insan-inanç bağlamında İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin etkisinin çözümlenmesi.....	277
6.2.6.1. İsa peygamberin öğretilerinin temel alınmasıyla meselesinin çözümlenmesi.....	278
6.2.6.2. Pavlus'un öğretilerinin temel alınmasıyla meselesinin çözümlenmesi.....	278
6.2.6.3. İbrani yazarların öğretilerinin temel alınmasıyla meselesinin çözümlenmesi.....	279
6.2.7. İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin insan üzerindeki etkisi ..	281
6.2.7.1. İsa peygamberin kurban edilmesi meselesinin evrensellik ilkesiyle olan ilişkisi	281
6.2.7.2. Öznellik ilkesi	282
6.2.7.2.1. Tövbe	282
6.2.7.2.2. İman	282
6.2.7.2.3. İtaat	283
6.2.8. Hristiyanlıkta birey yaşantısı: birey yaşantısında kurbanın yeri ve önemi	283
6.2.8.1. İsa peygamberin kurban edilmesi ve meselesinin önemli sonuçları ...	284
6.2.8.2. İsa peygamberin ölümü ile kurban ritüelinin anlamının bütünleştirilmesi	284
6.2.8.3. İsa peygamberin ölümünün azizlerin ölümüyle pekiştirilmesi	285
6.2.8.4. Hristiyanlıktaki kurban ritüelinin içeriğini oluşturan faktörler	286
6.2.9. Hristiyanlıkta kurban ritüeli kapsamında Son Akşam Yemeği'nin değerlendirilmesi.....	287
6.2.10. Hristiyanlıkta Evharistiya Ayini'nin kurban ritüeli kapsamında değerlendirilmesi.....	288
6.2.11. Genel değerlendirme	290
7. DEĞERLENDİRME	292
8. SONUÇ	336
CİLT II	
9. EK A: ŞEKİL KATALOĞU	344
10. KAYNAKÇA	615
11. ÖZGEÇMİŞ	722

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 3.1 Boğarak Kurban Etme Töreni ve Savaşçıların Geçiti, Gundestrup'ta Bulunan Gümüş Leğen Levhası, MÖ. I. yüzyıl, Danimarka, Kopenhag, Nationalmuseet.....	90
Şekil 3.2 Azteklerde İnsan Kurbanı Çeşitleri:	93
Şekil 3.3 Azteklerde İnsan Kurbanı.....	94
Şekil 3.4 Mayalarda Kulaktan Kan Alınarak Yapılan Kurban- Mayalar-Klasik Sonrası-Geç Klasik Dönem.	96
Şekil 3.5 Penisten Kan Dökülmesi Sahnesi- Penisten Dökülen Kanla Yapılan Ayin-Mayalar, Klasik Sonrası-Geç Klasik Dönem.	96
Şekil 5.1 Warka Vazosu (Uruk, M. Ö. 3000)	134
Şekil 5.2 I. Ashurnasirpal ve Beyaz Obelisk.	150
Şekil 5.3 Kurbanlık Hayvanların Kesim Yerine Götürülüşünü Gösteren Ortostat.	156
Şekil 5.4 Seramik Küpün Ağız kısmında Yer Alan Silindir Mühür Baskı.	158
Şekil 5.5 Urartu Dönemine Ait Bir Plak.....	161
Şekil 5.6 Kurban Sahnesi, Ahşap Üzerine Yağlı Boya, M.Ö. 540, Pitsa, Korint-Yunanistan.	173
Şekil 5.7 Iphigenia'nın Kurban Edilmesi.	174
Şekil 5.8 Kurban Töreninde (Şükür İfadesi Olarak Tanrıya Sunulan Kurban)	178
Şekil A.1 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma.	346
Şekil A.2 İshak'ın Kurban Edilmesi, Priscilla Katakompı, Roma.....	347
Şekil A.3 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cappella Greca, Priscilla Katakompı, Roma.	348
Şekil A.4 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino Katakompı, Roma.....	349
Şekil A.5 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino Katakompı, Roma.....	350
Şekil A.6 İshak'ın Bağlanması, Dura-Europos Sinagogu, Suriye.	351
Şekil A.7 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bristish Müzesi, Londra.	354
Şekil A.8 İshak'ın Kurban Edilmesi, Amerikan Nümizmat, Amerika.	355

Şekil A.9 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.....	356
Şekil A.10 İbrahim'in Kurbanı, St. Saturninus-Thraso Katakompı, Roma.....	359
Şekil A.11 İbrahim'in Kurbanı, Maius/Majus Katakompı, Roma.	360
Şekil A.12 İbrahim'in Kurbanı, Maius/Majus Katakompı, Roma.	361
Şekil A.13 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino, Roma.....	362
Şekil A.14 İbrahim'in Kurbanı, Marcoo-Marcellino Katakompı, Roma.	363
Şekil A.15 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla (Via Ardeatina) Katakompı, Roma.	364
Şekil A.16 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla (Via Ardeatina) Katakompı, Roma.	365
Şekil A.17 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla (Via Ardeatina) Katakompı, Roma.	366
Şekil A.18 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino, Roma.....	367
Şekil A.19 İbrahim'in Kurbanı, St. Hermes Katakompı, Roma.....	368
Şekil A.20 İbrahim'in Kurbanı, Giordani (Jordanes) Katakompı, Via Salaria Roma-İtalya.	369
Şekil A.21 İshak'ın Bağlanması, Via Latina Katakombu, Roma.....	370
Şekil A.22 İbrahim ve İshak, Via Latina Katakompı, Roma.....	371
Şekil A.23 Habil ve Kâbil'in Kurbanı, Via Latina Katakompı, Roma.....	372
Şekil A.24 İshak'ın Kurban Edilmesi, MSBK, Berlin.	373
Şekil A.25 İshak'ın Kurban Edilmesi, Macaristan Ulusal Müzesi.....	374
Şekil A.27 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Christian Müzesi, Vatikan.	376
Şekil A.28 İshak'ın Kurban Edilmesi, Paris, B.N. Müzesi.	377
Şekil A.29 İshak'ın Kurban Edilmesi, Chicago Oriental Institute.	378
Şekil A.30 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.	379
Şekil A.31 İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi, Penn Müzesi, ABD.	380
Şekil A.32 İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	381
Şekil A.33 İbrahim'in Kurbanı.	382
Şekil A.34 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan.....	383
Şekil A.35 İshak'ın Kurbanı, Bilbao Güzel Sanatlar Müzesi.....	384
Şekil A.36 İshak'ın Kurbanı, C.S. Koleksiyon/Münih.	385

Şekil A.37 İshak'ın Kurbanı, C.S. Koleksiyon/Münih.	386
Şekil A.38 İshak'ın Kurban Edilmesi, Hermitage Müzesi.	387
Şekil A.39 İshak Kurban Edilmeye Gidiyor, Boston Güzel Sanatlar Müzesi.	388
Şekil A.40 İshak'ın Kurban Edilmesi, Dr. Lillian Malcove Koleksiyonu, New York.	389
Şekil A.41 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sainte-Quitterie-du-Mas-d'Aire Kilisesi, Landes-Fransa.	390
Şekil A.42 İshak'ın Kurban Edilmesi, Santa Maria dell'Anima Kilisesi, Roma-İtalya.	391
Şekil A.43 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.	392
Şekil A.44 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma/İtalya.	393
Şekil A.45 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vigna Baseggio, Roma.	394
Şekil A.46 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	395
Şekil A.47 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	396
Şekil A.48 İshak'ın Kurban Edilmesi, Camposanto, Pisa.	397
Şekil A.49 İbrahim ve İshak, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	398
Şekil A.50 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Damaso Kilisesi kriptâ bölümü, Roma.	399
Şekil A.51 İshak'ın Kurban Edilmesi, Gregoriano Profano Müzesi, Vatikan.	400
Şekil A.52 İshak'ın Kurban Edilmesi, Çift Sicilli Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	401
Şekil A.53 İshak'ın Kurban Edilmesi, Adelpia Sarkofajı, Siraküza Arkeoloji Müzesi, Sicilya.	402
Şekil A.54 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marcus Claudianus Sarkofajı, S Palazzo Massimo, Roma.	403
Şekil A.55 İbrahim'in Kurbanı, Arles Saint Pierre Kilisesi Sarkofajı, Arles Müzesi, Fransa.	404
Şekil A.56 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bir Çocuk İçin Yapılmış Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	405
Şekil A.57 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	406
Şekil A.58 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	407
Şekil A.59 İbrahim'in Kurbanı, Arles Müzesi, Fransa.	408

Şekil A.60 İshak'ın Kurban Edilmesi, Civita Castellana Müzesi, İtalya.	409
Şekil A.61 İshak'ın Kurban Edilmesi, Caracalla Hamamı, Roma-İtalya.....	410
Şekil A.62 İshak'ın Kurban Edilmesi, Santo Domingo Real, Toledo/İspanya.	411
Şekil A.63 İshak'ın Kurban Edilmesi, Montpellier, Fransa.	412
Şekil A.64 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lid Sarkofajı, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	413
Şekil A.65 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.	414
Şekil A.66 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompu, Roma.....	415
Şekil A.67 İshak'ın Kurban Edilmesi, Clermont-Ferrand, Fransa.	416
Şekil A.68 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Kallisto, Roma.	417
Şekil A.69 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma.	418
Şekil A.70 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma.	419
Şekil A.71 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ulusal Arkeoloji Müzesi, Tarragona.....	420
Şekil A.72 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marsilya Müzesi, İspanya.	421
Şekil A.73 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marsilya Müzesi, İspanya.	422
Şekil A.74 İshak'ın Kurban Edilmesi, Narbonne, Fransa.	423
Şekil A.75 İshak'ın Kurban Edilmesi, Tarragona, İspanya.....	424
Şekil A.76 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.	425
Şekil A.77 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.	426
Şekil A.78 İshak'ın Kurban Edilmesi, Palazzo San Sebastiano Müzesi, İtalya.	427
Şekil A.79 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma-İtalya.....	428
Şekil A.80 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	429
Şekil A.81 İshak'ın Kurban Edilmesi, Astorga, İspanya.	430
Şekil A.82 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kapitolin Müzesi, İtalya.....	431
Şekil A.83 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	432
Şekil A.84 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.	433
Şekil A.85 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Damaso Kilisesi kriptâ bölümü, Roma.	434
Şekil A.86 İshak'ın Kurban Edilmesi, Gregoriano Profano Müzesi, Vatikan.	435
Şekil A.87 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lot'un Sarkofajı, Saint Sebastiano Kilisesi, Roma.	436

Şekil A.88 İshak'ın Kurban Edilmesi, İki Erkek Kardeşin Sarkofajı, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.....	437
Şekil A.89 İshak'ın Kurban Edilmesi, Column Sarkofajı, Pio Christian Müzesi, Vatikan.	438
Şekil A.90 İbrahim'in Kurbanı, Arles Müzesi, Fransa.	439
Şekil A.91 İbrahim'in Kurbanı, San Peter Bazilikası, Vatikan.	440
Şekil A.92 İbrahim'in İshak'ı Kurban Etmesi, Üçlü Sarkofaj, Réattu Müze, Arles, Fransa.	441
Şekil A.93 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kurban Sarkofajı, Arles Müzesi.	442
Şekil A.94 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Ambrogio Sarkofajı, San. Ambrogio Bazilikası Vaiz Kürsüsü/Stiliko'nun Mezarı.	443
Şekil A.95 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Paul Bazilikası.....	444
Şekil A.96 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ravenna.	445
Şekil A.97 İshak'ın Kurban Edilmesi, Çift Kayıtlı Taş Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.....	446
Şekil A.98 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kraliyet Akademisi Müzesi, Madrid.	447
Şekil A.99 İshak'ın Kurban Edilmesi, Flavius Gorgonius Sarkofajı, San Ciriaco Katedrali, Ancona, İtalya.	448
Şekil A.100 İshak'ın Kurban Edilmesi, Aix Müzesi, Fransa.....	449
Şekil A.101 İshak'ın Kurban Edilmesi, Louvre Muzesi, Paris.....	450
Şekil A.102 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Sidoine Sarkofajı, Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, Bazilikası, Fransa.....	451
Şekil A.103 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Sidoine Sarkofajı, St. Sebastiano Müzesi, İtalya.	452
Şekil A.104 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Kallisto, Roma.	453
Şekil A.105 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pretestato, Roma.	454
Şekil A.106 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terni Katedrali, İtalya.	455
Şekil A.107 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Felice Kilisesi, Gerona.	456
Şekil A.108 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Felice Kilisesi, Gerona.	457
Şekil A.109 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.	458
Şekil A.110 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Damaso, Roma-İtalya.	459

Şekil A.111 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.....	460
Şekil A.112 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.....	461
Şekil A.113 İshak'ın Kurban Edilmesi, Canova Koleksiyonu, Roma.	462
Şekil A.114 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Maximin Kilisesi, St. Marie Madeleine Kriptası, Fransa.	463
Şekil A.115 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Lorenzo Kilisesi (atrium), Roma.	464
Şekil A.116 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cordoba Arkeoloji ve Etnografya Müzesi.	465
Şekil A.117 İshak'ın Kurban Edilmesi, Julia Latronilla Sarkofajı, Kutsal Topraklar Müzesi, Kudüs.	466
Şekil A.118 İbrahim'in Kurbanı, Frederic Marés Müzesi.....	467
Şekil A.119 İshak'ın Kurban Edilmesi, Barselona.	468
Şekil A.120 İbrahim'in İshak'ı Kurban Olarak Sunması, Hermitage Müzesi.	469
Şekil A.121 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi.....	470
Şekil A.122 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ashmolean Müzesi.....	471
Şekil A.123 İshak'ın Kurban Roma.	472
Şekil A.124 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Müzesi.	473
Şekil A.125 İshak'ın Kurban Edilmesi, Stazburg Müzesi.....	474
Şekil A.126 İshak'ın Kurban Edilmesi, Rheinisches Landesmuseum.	475
Şekil A.127 İshak'ın Kurban Edilmesi, Samiriye'den, İshak'ın Kurbanının Betimlendiği Kandil, Nablus, Batı Şeria Filistin.....	476
Şekil A.128 İbrahim İshak'ı Kurban Ediyor, Korinth.....	477
Şekil A.129 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bargala- Štip, Makedonya.	478
Şekil A.130 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma, İtalya.....	479
Şekil A.131 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma, İtalya.	480
Şekil A.132 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma,İtalya.....	481
Şekil A.133 İshak'ın Kurban Edilmesi, Konstantin Frieze Sarkofajı, St. Pietro Nekropolisi, Vatikan.	484
Şekil A.134 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kıbrıs Müzesi, Nicosia.....	485
Şekil A.135 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kuzey Afrika.....	486

Şekil A.136 İshak'ın Kurban Edilmesi, Berlin Müzesi.	487
Şekil A.137 İshak'ın Kurban Edilmesi, İstanbul Silivrikapı Hipojesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi.	488
Şekil A.138 İshak'ın Kurban Edilmesi, Antiquarium Comunale Müzesi Roma.	489
Şekil A.139 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi.	490
Şekil A.140 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.	493
Şekil A.141 İshak'ın Kurban Edilmesi, Herzögliches Müzesi, Gotha, Almanya.	494
Şekil A.142 İshak'ın Kurbanı, Bilbao Güzel Sanatlar Müzesi.	495
Şekil A.143 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.	496
Şekil A.144 İshak'ın Kurban Edilmesi, Boston Güzel Sanatlar Müzesi.	497
Şekil A.145 İshak'ın Kurban Edilmesi, Louvre Müzesi, Paris.	498
Şekil A.146 İshak'ın Kurban Edilmesi, Özel Koleksiyon Kartaca.	499
Şekil A.147 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma-Germen Merkez Müzesi, Almanya.	500
Şekil A.148 İshak'ın Kurban Edilmesi, Boulogne-sur-Mer, Fransa.	501
Şekil A.149 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lavigerie Müzesi, Kartaca.	502
Şekil A.150 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bardo Müzesi, Kartaca.	503
Şekil A.151 İshak'ın Kurban Edilmesi, Papaeliakis Collection Makedonya -Selanik Arkeoloji Müzesi.	504
Şekil A.152 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bardo Ulusal Müzesi.	505
Şekil A.153 İbrahim'in Kurbanı, Kuzey Afrika.	506
Şekil A.154 İshak'ın Kurban Edilmesi, Büyük Berlin Pyxis, Staatliche Museen zu Berlin Müzesi/Almanya.	507
Şekil A.155 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lazarus'ın Dirilişi, Museo Civico Archeologico, Bologna.	508
Şekil A.156 İshak'ın Kurban Edilmesi, Trevi, Roma.	509
Şekil A.157 İshak'ın Kurban Edilmesi, El Bagawat, Barış Şapeli, Mısır.	510
Şekil A.158 İshak'ın Kurban Edilmesi, El Bagawat, Exodus Şapeli, Mısır.	511
Şekil A.159 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ecija Sarkofajı, Kutsal Haç Kilisesi, Sevilla, İspanya.	512

Şekil A.160 İshak'ın Kurban Edilmesi, Şehir Kapısı Sarkofajı, Louvre Müzesi, Paris.	513
Şekil A.161 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Maximin Kilisenin kriptası, Provence-Alpes-Côte d'Azur, Fransa.	514
Şekil A.162 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint Victor Manastır Kilisesi, Fransa.	515
Şekil A.163 İshak'ın Kurban Edilmesi, Rheinisches Landes Müzesi, Trier, Almanya.	516
Şekil A.164 İshak'ın Kurban Edilmesi, Narbon, Fransa.	517
Şekil A.165 İbrahim'in Kurbanı, İzmir- Efes. St. Paulus Mağarası.	518
Şekil A.166 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sepphoris Sinagogu, Celile-İsrail.	519
Şekil A.167 Melhizedek'in Kurbanı, Santa Maria Maggiore Bazilikası.	520
Şekil A.168 Çiftçi Kâbil ile Çoban Habil, Ashburnham Pentateukh, MS nouv. Acq. Lat. 2334, fol. 6r.	523
Şekil A.169 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sagalossos/Yukarı Agro.	524
Şekil A.170 İbrahim'in Kurbanı, İstanbul Arkeoloji Müzesi.	525
Şekil A.171 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cooper Hewitt Smithsonian Design Museum, New York.	526
Şekil A.172 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Clair Sarkofajı, Saint Raymond Müzesi.	529
Şekil A.173 İshak'ın Kurban Edilmesi, Toulouse, Fransa.	530
Şekil A.174 İshak'ın Kurban Edilmesi, Princeton Üniversitesi, Online Katalog.	531
Şekil A.175 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.	532
Şekil A.176 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.	533
Şekil A.177 İbrahim ve İshak, Efes Müzesi, Selçuk.	534
Şekil A.178 İshak'ın Bağlanması, Beith Alpha Sinagogu.	535
Şekil A.179 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.	536
Şekil A.180 Habil ile Melhizedek'in Sunusu, San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.	537
Şekil A.181 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kopt Müzesi, Kahire.	538
Şekil A.182 Nuh Peygamberin Kurbanı, Avusturya Ulusal Kütüphanesi.	539
Şekil A.183 İshak'ın Kurban Edilmesi, Maštots Matenadaran Enstitüsü.	540
Şekil A.184 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Katerina Manastırı, Mısır.	543

Şekil A.185 Habil, Melhizedek ve İbrahim'in Kurbanı, Sant'Apollinare Classe, Ravenna-İtalya.	544
Şekil A.186 İshak'ın Kurban Edilmesi, Paris Ulusal Kütüphanesi.....	547
Şekil A.187 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	548
Şekil A.188 İshak'ın Kurban Edilmesi, Athos Dağı Manastırı.	549
Şekil A.189 Kurban Sahnesi, Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları, İstanbul.....	552
Şekil A.190 İbrahim'in Kurbanı, Sina Yazması.	555
Şekil A.191 İbrahim'in Kurbanı, Laurentianus Pluteus.....	556
Şekil A.192 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	557
Şekil A.193 İbrahim ve İshak, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	558
Şekil A.194 İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor, Theodore Psalter.....	559
Şekil A.195 İbrahim'in Kurbanı, St. Sophia Kilisesi, Kiev, Rusya.....	560
Şekil A.196 Tapınakta Kurban, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	561
Şekil A.197 İshak'ın Kurban Edilmesi, Monte Sant'Angelo Kilisesi, İtalya.	562
Şekil A. 197/1 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Marco Bazilikası, Venedik-İtalya.....	557
Şekil A.198 İshak'ın Kurban Edilmesi, Panagia Phorbiotissa Asninou Kilisesi, Kıbrıs.	566
Şekil A.199 Habil ve Kâbil, Palatin Şapeli Palermo, İtalya.	567
Şekil A.200 İshak'ın Kurban Edilmesi, Palatin Şapeli Palermo, İtalya.....	568
Şekil A.201 İbrahim'in Kurbanı, Sinop Balatlar Kilisesi.	569
Şekil A.202 İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor, Hilander Manastırı, Yunanistan.	570
Şekil A.203 İshak'ın Kurban Edilmesi, Spas-Mirojski Manastırı, Rusya.	571
Şekil A.204 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Sofia, Ohrid-Makedonya.....	572
Şekil A.205 İbrahim ve İshak, Reirrs Müzesi.....	573
Şekil A.206 İbrahim ve İshak, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	574
Şekil A.207 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.....	575
Şekil A.208 Habil ve Kâbil, Seraglio Octateuch, fol. 50r. Topkapı Sarayı, İstanbul.	576
Şekil A.209 RAB'bin Avrama'a Vaadi ve Avram'ın Sunağı, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 74r.	577

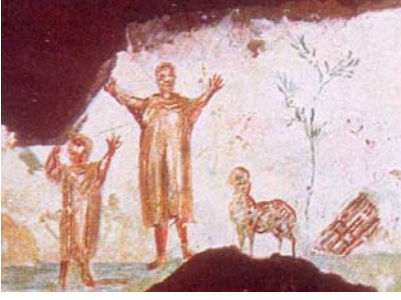
Şekil A.210 Nuh ve Oğullarının Gemiye Sökmesi ve Tufandan Sonra Kurban, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 60v.	578
Şekil A.211 Avram, Memre’de Kurban Sunuyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 70r.	579
Şekil A.212 İsrail (Yakup), Kurban Sunuyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 137r.	580
Şekil A.213 RAB, Fısıh Bayramını Açıklıyor ve Kurbanın Kanı Evin Kapısına Sürülüyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.	581
Şekil A.214 Musa, Ekmek ve Boğa Takdis Ediyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.	582
Şekil A.215 Boğanın Kesimi ve Boğanın Ateşte Takdimi, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 269v.	583
Şekil A.214 Hasat Bayramı: Ekmeğin Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 305v.	584
Şekil A.217 Balam’ın İlk Bildirisi, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 365v.	585
Şekil A.218 Adakların Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 417r.	586
Şekil A.219 Adakların Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 423v.	587
Şekil A.220 Yeşu, Ebal Dağında RAB’be Sunak Yapıyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol 487v.	588
Şekil A.221 İshak’ın Kurban Edilmesi, Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 5/I, fol. 18v.	589
Şekil A.222 Habil ve Kâbil’in Kurbanı, Meryem’in Göğe Yükseliş Kilisesi, Monreal.	592
Şekil A.223 İbrahim’in, İshak’ı Kurban Etmesi, Meryem’in Göğe Yükseliş Kilisesi, Monreal.	593
Şekil A.224 İshak’ın Kurban Edilmesi, San Giovanni Kilisesi, Porta Latina Roma.	594
Şekil A.225 Nuh’un Kurbanı, Monreal Katedrali, Palermo-İtalya.	595
Şekil A.226 Kurban, San Francesco Kilisesi, Assisi, İtalya.	598
Şekil A.227 İshak’ın Kurban Edilmesi, S. Maria Kilisesi, Vescovio, İtalya.	599

Şekil A.228 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Anthony Kilisesi, Mısır.	600
Şekil A.229 İbrahim ve İshak Kurban Yerine Gidiyor, San Giacomo Kilisesi, Grissiano. .	601
Şekil A.230 İshak'ın Kurban Edilmesi, Walters Ms. W.733, fol. 24 r.	602
Şekil A.231 İshak'ın Kurban Edilmesi, Psalter of Queen Ingeborg. Chantilly.	603
Şekil A.232 İbrahim'in Kurbanı, Gracanica Manastırı, Sırbistan.	606
Şekil A.233 Habil ve Kâbil'in Kurbanı, Deçan Manastırı, Sırbistan.	607
Şekil A.234 İshak'ın Kurban Edilmesi, Brabant Pentateuch, 1310. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Levi 19, fol. 34v.	608
Şekil A.235 İshak'ın Kurban Edilmesi, Fol. 22v.	609
Şekil A.236 İshak'ın Kurban Edilmesi, Fol. 120. Initial word of Leviticus.	610
Şekil A.237 İbrahim'in Kurbanı, Stavronikita Manastırı Yunanistan.	613

9. EK A: ŞEKİL KATALOĞU

III. YÜZYIL

Şekil A.1 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma.

Katalog No:1.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Callixtus Katakompı, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, St. Callixtus Katakompı'ndaki, A3 no.'lu hücrenin duvarı üzerinde yer alır.

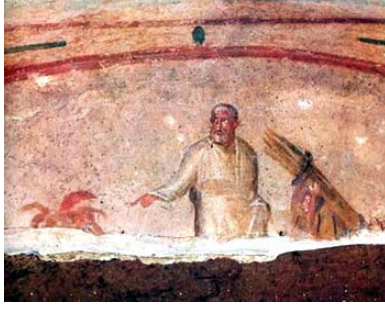
Tarihi: III. yüzyılın ilk yarısı? (Katakomp II. yüzyıla tarihlendirilse de fresklerin III. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir).

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 41-2.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Bu sahnede Hristiyan ikonografisinin temel konularından biri olan kurban sahnesi, kurban edilme anını gösterir şekilde değil ana karakterlerin kurtuluşa erenler olarak şükretmelerini gösterecek şekilde ele alınmıştır. İbrahim peygamber, Tanrı'dan gelen kurban emrine koşulsuz itaatle karşılık veren oğul İshak ve olayın akışını değiştirmek üzere Tanrı tarafından İshak'a bedel olarak gönderilen koç sahnenin ana kurulumunu sağlayan figürler olarak karşımıza çıkar. Sahnenin merkezinde ağırlığı iki ayağı üzerinde ve palium adı verilen uzun bir kıyafet giymiş halde İbrahim peygamber tasviri yer almıştır. Peygamber, cepheden görünüşüyle "orans" denilen duruşa bağlı kalınarak tasvir edilmiştir. Kıyafeti, duruş ve görünüş şekli İbrahim peygamberle aynı olan İshak, sahnede sol tarafta betimlenmiştir. Sahnenin sağ tarafının ise kurban sahnesinin önemli betimleme elemanları olan koç, zeytin ağacı, çalı çırpı gibi canlı ve cansız varlıkların tasvirine ayrıldığı görülmektedir. Yeşil yapraklı, narin yapılı zeytin ağacı merkezde, hareket yönü sola doğru olan koç ağaç betiminin solunda, çalı çırpı demeti ise ağaç betiminin sağında olacak şekilde konumlandırılmıştır.

Şekil A.2 İshak'ın Kurban Edilmesi, Priscilla Katakompı, Roma.

Katalog No: 2.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Priscilla Katakompı, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, katakompun içerisinde ana neften ilerlerken karşılaşılan ilk küçük hücrenin duvarı üzerinde yer alır (Velatio Hücresi).

Tarihi: III. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: O'KANE, Martin (2002), **Borders, Boundaries and the Bible**, fig. 15, s.80.

Çizim:Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede kurbanı gerçekleştirmek üzere Moriah'a giden İbrahim peygamber, oğlu İshak ve kurban sahnesinin içeriğinde bulunan diğer tamamlayıcı öğeler betimlenmiştir. Kompozisyonun merkezinde hareket yönü sağa doğru olan ve üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber tasviri görülür. Beyaz saç ve sakalıyla dikkat çeken İbrahim peygamber muhtemelen sağ yönde yer alan bir altar masası üzerinde yanmakta olan ateşi işaret etmektedir. Peygamberin hafif sağa dönük olarak gösterilen başı muhtemelen burada işlenmeyen fakat kurban sahnelerinde genel olarak sol üst köşeden dâhil edilen tarı eline, dolayısıyla tanrısal çağrıya işaret etmektedir. Merkezdeki İbrahim peygamber tasvirinin hemen sağında İshak'ın betimlendiği görülmektedir. İshak hareket yönü sola doğru olacak şekilde sırtında odun taşır şekilde tasvir edilmiştir. Sahne üzerindeki deformasyonlar sahnenin geri kalan kısmını değerlendirebilmemiz için yeterli veriye ulaşılmasını engellemiştir.

Şekil A.3 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cappella Greca, Priscilla Katakompı, Roma.

Katalog No: 3.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Priscilla Katakompı, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, “Cappella Greca” adı verilen hücre içinde yer alır.

Tarihi: III. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: BISCONTI, F. (1989), “Le Rappresentazioni Urbane Nella Pittura Cimiteriale Romana. Dalla Città Reale a Quella Ideale”, fig. 1, s. 1307.

Tanım: Elde edilen veriler, bize, bu yapıda yer alan kurban sahnesinin genel kuruluşu ve biçimiyle alakalı net bir tanımlama yapabilmemiz için yeterli veriyi sunmamıştır. Deformasyon oranının fazlalığı ve görselin çözünürlüğünün düşük olması bu durumda etken rol oynamıştır. Fakat görselde yer alan net olmayan görüntü, sahne hakkında genel bir fikir edinebilmemize olanak sağlamıştır. Kaynaklardan elde edilen bilgiye göre sahnenin kırmızı renkli bir zemin üzerine işlendiği bilgisi elde edilmiştir. Buna göre; olayın ana karakterleri ve betim elemanları sahnede sağ üst köşede betimlenmiştir. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafetle resmedilen İbrahim peygamber ve sahnede meydana gelen deformasyon nedeniyle bütünlük bozulsa da yüz hatları seçilebilen İshak bu noktada betimlenmiştir. İshak'a kurtarıcı olarak Tanrı tarafından gönderilen hareket yönü sola doğru olan, başı geriye dönük şekilde tasvir edilen koç betimi ise sahnede sol tarafta alt boşlukta işlenmiştir.

Şekil A.4 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino Katakompı, Roma.

Katalog No: 4.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Pietro-Marcellino Katakompı (Via Lavicana), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, Pietro-Marcellino Katakompı'ndaki, 8 no.'lu hücrede yer alır.

Tarihi: III. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 108-1.

Çizim Kaynak: HACHLILI, Rachel (2009), **Ancient Mosaic Pavements Themes, Issues and Trends**, fig. IV-3 a, s. 62.

Tanım: Bej ya da krem renkli bir sıvanın zemin oluşturduğu yarı dairesel formlu küçük bir alanda betimlenen sahne hakkında yüzey üzerinde meydana gelen deformasyon oranı fazla olduğu için net bir tanım ya da açıklama yapmak oldukça zor olmuştur. Yapılan örnek çizimler, sahnenin daha iyi algılanmasını sağlamıştır. Kompozisyonun odak noktasında, merkezde İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamberin ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden görünüşüyle betimlendiği görülmüştür. Sağ kolu gövde hizasında yere paralel duracak şekilde betimlenen peygamber, bu eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Peygamberin sol eli, sahnenin sağ tarafında hareket yönü sağa doğru olan, elleri arkadan bağlanmış ve dizleri üzerine çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başını tutar şekilde gösterilmiştir. Sahnenin sol yan boşluğunda üzerinde alevler yükselen küçük dikdörtgen formlu altar masasına ve hareket yönü sola doğru olan, kafası geriye çevirerek İbrahim peygambere bakar şekilde tasvir edilen koç betimi yer alır.

Şekil A.5 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino Katakompü, Roma.

Katalog No: 5.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Pietro-Marcellino Katakompü (Via Lavicana) Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, Pietro&Marcellino Katakompü'ndaki, 3 no.'lu hücrede, üst örtü üzerinde yer alır.

Tarihi: III. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 73.

Tanım: Üst örtü üzerinde yer alan sahne, İsa figürünü madalyon içine alan konsantrik iki daire arasına yerleştirilen yarım dairevi alan içine tatbik edilmiştir. Tüm yüzeyde olduğu gibi kurban sahnesinin betimlendiği alanda da bej ya da krem renkli bir sıvanın zemin olarak kullanıldığı görülmüştür. Kompozisyonda, üzerinde pallium adı verilen uzun bir kıyafet olan, ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, sahne için ayrılan alanda sağ tarafta betimlenmiştir. Sağ kolu gövde hizasında, dirsekten kıvrık yukarıya doğru durur şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin yine bu eliyle sivri ucu yukarıya doğru bakacak şekilde duran, bıçak ya da hançer benzeri kesici bir alet taşıdığı görülmüştür. Peygamberin sol kolu ise gövde yanında durur şekilde betimlenmiştir. Hikâyenin ana karakterlerinden olan İshak, sahnede sol tarafta tasvir edilmiştir. Duvar yüzeyinde meydana gelen deformasyon nedeniyle İshak'ın tasviri tüm ayrıntılarıyla incelenememiştir. Fakat buna rağmen İshak'ın ayakta, yürür vaziyette betimlendiği söylenebilmiştir. Sahnenin sol alt köşesinde bir ağaç gövdesi betiminin karaltısı görülse de yine bu noktada da net tanımlar yapılamamıştır. Sahnede yer alması gereken diğer eleman ve öğelerin kompozisyon içerisinde yer almadığı söylenebilmiştir.

Şekil A.6 İshak'ın Bağlanması, Dura-Europos Sinagogu, Suriye.

Katalog No: 6.

Sahnenin Adı: İshak'ın Bağlanması.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Dura-Europos Sinagogu, Suriye.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sinagogun batı duvarı üzerinde, burada bulunan nişin üst bölümündeki kavisli panel üzerinde yer alır.

Tarihi: III. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: <https://lethargic-man.dreamwidth.org/292134.html>

(18.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Konik panel içine işlenen, erken dönem tasviri olması nedeniyle büyük önem arz eden sahnede, resmin orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Üzerinde beyaz renkli (bej?), pallium adı verilen uzun bir kıyafet olan, ayaklarında kahverengi botları olduğu görülen, ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber sahnede arkasını dönmüş vaziyette betimlenmiştir. Sağ kolu gövde hizasında, dirsekten kıvrık yukarıya doğru durur şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin yine bu eliyle sivri ucu yukarıya doğru bakacak şekilde duran bıçak ya da hançer benzeri kesici bir alet taşıdığı görülmüştür. Sahnede sağ üst bölümde, dikdörtgen formlu, yüksekçe bir kaide üzerinde yükselen altar masası betimine yer verilmiştir. Hikâyenin kahramanlarından İshak altar masası üzerinde yatar vaziyette betimlenmiştir. Önemli bir betim öğesi olan Tanrı eli, bu sahnenin üstünde tasvir edilmiştir. Bu bölümde enteresan bir betimle daha karşılaşılmıştır. Sahnede üst bölümde yer alan, içinde küçük bir insan figürünün yer aldığı çadır betimi bu noktada ilgi çekicidir. Hikâyenin önemli öğelerinden olan koç ve zeytin ağacı betimi ise sahnede alt boşlukta işlenmiştir.

III – IV. YÜZYIL

Şekil A.7 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bristish Müzesi, Londra.

Katalog No: 7.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Bristish Müzesi, Londra.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, yüzük kaşı üzerinde yer alır.

Tarihi: III. yüzyılsonu-IV. yüzyıl başı.

Cinsi: Bronze, yüzük.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1880), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 6, Lev. 478.23.

Tanım: Sahne, yüzük kaşı üzerine oldukça primitif çizgilerle yapılmış bir kompozisyon olarak karşımıza çıkmıştır. Kompozisyonda, sahnenin odak noktasında ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olan, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamberin betimi yer almıştır. Peygamberin sağ kolunun duruş pozisyonu görseldeki düşük kalite nedeniyle çok fazla çözümlenememiştir. Bu durum sol kol için farklılık arz etmiştir. İbrahim peygamberin sol elinin sahnede sol tarafta betimlenen peygamberin hemen önünde elleri akadan bağlı şekilde sol dizi üzerine diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. İshak'ın hemen önünde alçak, üzerinde alevler yükselen bir altar masası betimi yer almıştır. İnce yapılı zeytin ağacı ile hareket yönü sağa doğru olan ve başı arkaya dönük peygambere bakar şekilde tasvir edilen koç betimi bu alanda yer almıştır.

Şekil A.8 İshak'ın Kurban Edilmesi, Amerikan Nümizmat, Amerika.

Katalog No: 8.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Amerikan Nümizmat Topluluğu (American Numismatic Society), Amerika.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri:

Envanter No: 0000.999.35847.

Ölçüleri: 31 x 28 x 4 mm.

Tarihi: III-IV. yüzyıl?

Cinsi: Limonit, tılsım-muska.

Görsel Kaynak: BONNER, Campbell (1950), **Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian**, Lev. 18, fig. 53.

Tanım: Kompozisyonda orta noktada, üzerinde pallium denilen bir elbise olan İbrahim peygamber tasvir edilmiştir. Ön cepheden tasviri yapılan İbrahim peygamberin başı sağına dönük şekilde verilmiştir. Sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutan peygamberin solunda altar masasına doğru bir yönelimde bulunan İshak tasvir edilmiştir. Alt ve üstten dikdörtgen formlu kaidelerle desteklenen ve üzerinden alevler yükselen silindirik formlu altar masasına doğru hareket eden İshak çıplak şekilde tasvir edilmiştir. Kurban sahnelerinin gereği olarak betimlemeye yer alması gereken ağaç, koç, Tanrı eli gibi unsurlar ise resmin sol tarafında yer bulmuştur. Çoğu örneğe göre gerçekçi nitelikte tasviri yapılan koç ve ağaç betiminin hemen yukarısında kurban olayında hikâyenin seyrini değiştirecek olan müdahalenin sahibi yani Tanrı'nın eli görülmektedir.

Şekil A.9 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.

Katalog No: 9.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Staatlichen Müzesi (Staatlichen Museen), Berlin.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri:

Envanter No: 11610 a-b.

Tarihi: IV. yüzyılın başları.

Cinsi: Mermer, kırık parça.

Görsel Kaynak:

<http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=DynamicAsset&sp=SU5mxm4Yx%2FVa7mYMRtCIXANVY4X3zCXfuutmYesi22Yy3VLMi3FnliwpXenNMJQGnP7Of90xDoLLr%0ABRQBTCGZBAXUp07PHEpAb%2FY00WdrO9KcBr8zjvZX6A%3D%3D&sp=Simage%2Fjpeg> (02.04.2018).

Tanım: Betimlenen sahne, eser yüzeyinde meydana gelen hasar nedeniyle net ifadelerle tanımlanamamıştır. Fakat mevcut betimlerin verdiği ipuçları ile sahne çözümlenmeye çalışılmıştır. Sahnede, sol tarafta genç bir erkek betimine yer verildiği görülmüştür. Üzerinde pelerin tarzı bir kıyafet olan bu sakalsız erkek betimi, kurban hikâyesinde Moriah'a giderken İbrahim peygambere ve İshak'a eşlik eden hizmetkârlardan birine ait olmalıdır. Sahnede, sol tarafta betimlenen bu erkek figürünün hemen altında, sol alt boşlukta, tahribat yoğunluğunun fazla olması nedeniyle net bir şekilde çözümlenemese de İshak'ın kurtuluşu için bir araç olarak gönderilen koç betimine yer verildiği görülmüştür. Kompozisyon, sağ tarafta yer alan ağaç betimi ile sağ alt boşlukta yer alan, yan levhası üzerinde ince küçük bir alev demeti betimlenen altar masası tasviriyle sonlandırılmıştır.

IV. YÜZYIL

Şekil A.10 İbrahim'in Kurbanı, St. Saturninus-Thraso Katakompı, Roma.

Katalog No: 10.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Saturninus-Thraso Katakompı (Via Salaria Vetus), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri:

Tarihi: IV. yüzyılın ortaları.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 164-2.

Tanım: Zamana karşı dirayet gösteremeyerek yoğun bir şekilde deformasyona uğrayan bu duvar resminde kurban sahnesinin ana karakterleri olan İbrahim peygamber ve İshak'ın tasvirlerinin yer aldığı görülmüştür. Kompozisyonun orta noktasına ağırlığı iki ayak üzerinde olan, cepheden tasvir edilmiş, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber ile ağırlığı iki ayak üzerinde olan, cepheden tasvir edilmiş, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan ve sırtında odun taşıyan İshak'ın betimi yerleştirilmiştir. Sahnede sol alt köşede yüksekçe bir kaide üzerinde yükselen altar betimi yer almıştır. Altar masası ile ilgi daha fazla detaya ulaşılamamıştır. Kurban sahnesinde olması gereken diğer önemli öge ve betimlerin sahnede yer almadığı, deformasyon nedeniyle daha fazla ayrıntıya vakıf olunamadığı görülmüştür.

Şekil A.11 İbrahim'in Kurbanı, Maius/Majus Katakompı, Roma.

Katalog No: 11.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Maius/Majus Katakompı (Coemeterium Maius-Via Nomentana), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri:

Tarihi: IV. yüzyılın ortaları.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 222-1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kurban temasının işlendiği bu sahnede krem ya da bej renkli bir sıva kompozisyonun zeminini oluşturmaktadır. Ölçek olarak küçük bir alan üzerine tatbik edilen sahnede İbrahim peygamber, oluşturulan alan içinde orta noktaya yerleştirilmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan ve pallium adı verilen bir kıyafet giymiş bulunan İbrahim peygamber cepheden tasvir edilmiştir. Sağ eli havada olacak şekilde betimlenen figürün yine bu eliyle bıçak benzeri küçük bir kesici alet taşıdığı görülmektedir. Sahnenin sol tarafında ağırlığı iki ayak üzerinde olan, sırtında küçük bir çalı çırpı demeti taşıyan, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İshak cepheden tasvir edilmiştir. Sahnenin sol tarafında İshak'ın yerine kurban edilmesi için Tanrı tarafından gönderilen koç betimine yer verilmiştir. Koçun hemen arkasında nispeten büyük ölçekli, dikdörtgen planlı, üzerinde alevler yükselen bir altar masası yer almıştır.

Şekil A.12 İbrahim’in Kurbanı, Maius/Majus Katakompü, Roma.

Katalog No: 12.

Sahnenin Adı: İbrahim’in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Maius/Majus Katakompü (Coemeterium Maius-Via Nomentana), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne “Susannah” adı verilen kriptada içerisinde bulunur.

Tarihi: IV. yüzyılın ortaları.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 220.

Tanım: Oldukça basit bir anlatımın egemen olduğu kompozisyon işlenen konuya dair çok az figür ve detayın yer olduğu bir sahne içermektedir. Kompozisyonun odak noktasında İbrahim peygamber ve İshak’ın tasvirine yer verildiği görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde ve cepheden gösterilen İbrahim peygamber, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafetle ve elinde bıçak benzeri küçük, kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Sahnenin hemen solunda, sırtında küçük bir çalı çırpı demeti olan çocuk İshak betimlenmiştir. İshak’ın tasvir ediliş şekli ve biçimi babası İbrahim ile benzer özellikler taşımaktadır.

Şekil A.13 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino, Roma.

Katalog No: 13.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Pietro-Marcellino (Via Lavicana/Labicana) Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, Pietro&Marcellino Katakompı'nda Cana hücresinin karşısında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın ilk yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 188-1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Etrafı basit geometrik motiflerden oluşturulmuş bir bordürle çevrelenen yarı dairesel formlu bir alan üzerine işlenen sahnede kompozisyonun odak noktasında hareket yönü sola doğru olan İbrahim peygamberin betiminin yer aldığı görülmüştür. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin sağ elinde bıçak benzeri küçük bir kesici alet yer almaktadır. Genel olarak ağırlığı sağ bacak üzerinde olan İbrahim peygamber sol dizinin hafif bükülmüş şekilde duruşuyla sola doğru hareket eder görüntüsü vermektedir. Sahnede sağ alt köşede diz çökmüş İshak betimine yer verilmiştir. Ayrıntılarına çok vakıf olunamayan bu betimin taşıması gereken diğer özellikler bu sebeple çözümlenememiştir. Resmin sol tarafında hikâyenin önemli bir unsuru olan koç betine yer verildiği görülmüştür. Çevik bir görünüm sunan koç yüzey üzerine hareket yönü sola doğru olacak şekilde işlenmiştir.

Şekil A.14 İbrahim'in Kurbanı, Marcoo-Marcellino Katakompı, Roma.

Katalog No: 14.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Marcoo-Marcellino Katakompı, Roma.

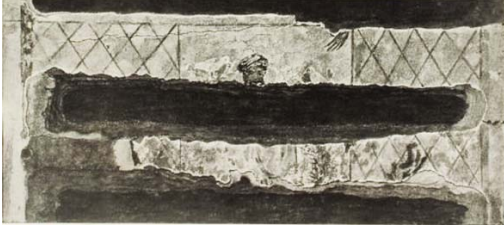
Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri:

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 216-1.

Tanım: Yüzeyde meydana gelen bozulmalar nedeniyle sahnenin tamamı izlenememiştir. Konusu dikkate alınacak olursa kompozisyonda yer alması gereken kişilerin sadece proporsiyon olarak belden aşağıları tanımlanabilmiştir. Sahnenin sağ tarafında üzerinde pallium olan İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Sol tarafta ise kucağında çalı çırpı demeti taşıyan İshak betimi yer almaktadır.

Şekil A.15 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla, Katakompı, Roma.

Katalog No: 15.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yayı: Domitilla Katakompı (Via Ardeatina), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri:

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 201-3.

Tanım: Baklava şeklindeki dörtgen çizgilerin hâkim olduğu geometrik karakterli iki süsleme panosuyla çevrelenmiş alan içerisinde kurban sahnesinin ele alındığı görülmüştür. Kompozisyonun orta noktasında yatay bir hat olarak boylu boyunca uzanan boşluk sahnenin tanımlanmasını olanaksızlaştırmıştır. Resmin odak noktasında görülen betim bunu doğrulamaktadır. Sahnenin kurban sahnesiyle olan alakasını ispatlayan en önemli detay ise sahneye sağ üst köşeden giriş yapan ve yönelişi İbrahim peygambere doğru olan Tanrı eli olmuştur.

Şekil A.16 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla, Katakompı, Roma.

Katalog No: 16.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Domitilla Katakompı (Via Ardeatina), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: ?

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 201-1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Baklava şeklindeki dörtgen çizgilerin hâkim olduğu geometrik karakterli dar, iki süsleme panosuyla çevrelenmiş alan içerisinde kurban sahnesinin ele alındığı görülmüştür. Kompozisyonun orta noktasında ağırlığı iki ayak üzerinde olan, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamberin cepheden tasvirine yer verilmiştir. Resmin odak noktasında görülen betimin sağ elinde bıçak benzeri küçük bir kesici alet tuttuğu ve bu elin havada resmedildiği görülmüştür. Sahnenin hemen sağ tarafında, alt köşede meydana gelen bozulmaya rağmen dizlerine kadar görülebilen İshak betimi yer almıştır. Ayakta durur şekilde tasvir edilmiş olan İshak betiminin üst tarafları seçilememektedir. Resmin sağ üst köşesinde belli belirsiz bir karaltı mevcuttur. Tanrı eli olması muhtemeldir.

Şekil A.17 İbrahim'in Kurbanı, Domitilla Katakompı, Roma.

Katalog No: 17.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Domitilla Katakompı (Via Ardeatina), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Domitilla Katakompı'nda 2 no.'lu hücre içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 196.

Tanım: Yapıda üst örtüde yer alan sahne merkezde yer alan dairesel şemadan doğrusal olarak hareket eden iki çizginin oluşturduğu üçgenimsi şema içerisinde yer almaktadır. Kompozisyonun orta noktasında pallium adlı bir kıyafet giymiş halde olan İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde ve cepheden tasvir edilmiştir. Resmin odak noktasında görülen betimin havada tuttuğu sağ elinde bıçak benzeri küçük bir kesici alet olduğu görülmüştür. İbrahim peygamber sol eliyle resmin sağ alt köşesinde diz çökmüş olan oğlu İshak'ın başını tutmaktadır. İshak adeta orans duruşunda olduğu gibi iki eli havada resmedilmiştir. Sahnenin sol alt köşesinde düzgün dikdörtgen kaide üzerinde yükselen ve üzerinde alevlerin yükseldiği bir altar masası tasvirine yer verildiği görülmüştür. Kompozisyonda sol üst köşeden sağa doğru bir yönelim yapan tanrı figürü yer almıştır.

Şekil A.18 İbrahim'in Kurbanı, Pietro-Marcellino, Roma.

Katalog No: 18.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Pietro-Marcellino (Via Lavicana/Labicana) Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, Pietro&Marcellino Katakompı'ndaki, 37(A) no.'lu hücrede yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın ilk yarısı.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 129-1.

Tanım: Krem ya da bej renkli bir sıvanın zemin oluşturduğu, kırmızı renkli bir çizgi ile adeta dikdörtgen planlı bir niş gibi çevrelenen sahnede kompozisyonu oluşturan öğeler sahnenin konumlandırıldığı yerin orta noktasına yerleştirilmiştir. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan yine sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet tutan ve bu eli havada betimlenen İbrahim peygamber sahnenin sol tarafında yerini almıştır. Figürün hemen sağında kompozisyonun tam orta noktasında başı hafif sağına eğik üzerinde tunik tarzı bir kıyafet olan İshak betimlenmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan tıpkı İbrahim peygamber gibi cepheden tasvir edilen İshak'ın hemen sağında yani oluşturulan kompozisyonun solunda dikdörtgen planlı basit şemalı bir altar masası ile başı ana karakterlere dönük, boynuzları olan koç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.19 İbrahim'in Kurbanı, St. Hermes Katakompü, Roma.

Katalog No: 19.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Hermes Katakompü (Via Salaria Vetus), Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne kutsal kitaptan esinlenerek yapılan birbirinden bağımsız olayların tasvir edildiği yapının üst örtüsünde bağımsız bir konu olarak yer almaktadır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Lev. 114.

Tanım: Sahnenin, üst örtüde konsantrik dairelerle yaratılan geniş alan içerisine yerleştirilen dört adet yarı dairesel formların oluşturduğu boşluklar üzerinde yer aldığı görülmüştür. Genel kompozisyonda yer alması gereken tüm öğelerin bu yapıda işlenen sahnede kullanılmadığı görülmüştür. St. Hermes katakompunda yer alan kurban sahnesi tasvirinde kompozisyonun odak noktasını İbrahim peygamber ve İshak oluşturmuştur. . Bu iki ana karakter ağırlıkları iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden tasvir edilmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin sağ tarafında (bize göre sol) aynı duruş özelliğine sahip, sırtında odun taşıyan İshak tasvirine yer verilmiştir. İshak, eğer belli bir tipoloji yaratılacak olursa ayakta ya da yürüyen bir figür olarak bu sahnedeki yerini almıştır. Hemen yanında üzerinden alevler yükselen uzun ince dikdörtgen formu bir altar masası betimi yer almıştır. Kompozisyonun sağ alt köşesinde anatomik özelliklere çok da uygun olmayarak tasvir edilmiş bir koç betiminin yer aldığı görülmüştür.

Şekil A.20 İbrahim'in Kurbanı, Giordani (Jordanes) Katakompı, Via Salaria Roma-İtalya.

Katalog No: 20.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Giordani (Jordanes) Katakompı, Via Salaria Roma-İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: 4 no.'lu hücre.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: MONTEBELLO DE, Philippe (1994), **The Metropolitan Museum of Art Guide**, s. 367.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Zamana karşı direnen canlı ve parlak renkleriyle kayıtlara geçen bu sahnede, oluşturulan kompozisyonun merkezine üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan, ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden görünüşüyle betimlenen İbrahim peygamberin tasvirinin yerleştirildiği görülmüştür. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tuttuğu hâlde betimlenen İbrahim peygamber sol eliyle hemen yanında gövde hizasında ayakta durur şekilde tasvir edilen İshak'ın elinden tutar şekilde betimlenmiştir. İshak'ın sahnede sağ yan boşlukta, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafetle sol kol altında bir demet çalı çırpı taşır vaziyette cepheden görünüşüyle betimlendiği görülmüştür. Sahnede sol yan boşlukta hikâyenin akışının değişmesine vesile olacak olan ve Tanrı tarafından İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç betimine yer verilmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koç, başını arkaya döndürerek İbrahim peygambere bakar şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.21 İshak'ın Bağlanması, Via Latina Katakombu, Roma.

Katalog No: 21.

Sahnenin Adı: İshak'ın Bağlanması.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Via Latina Katakombu, Roma

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: L Hücresi (Cubiculum L).

Tarihi: IV. yüzyılın başları.

Cinsi: Duvar resmi-fresk.

Görsel Kaynak: HACHLILI, Rachel (2009), **Ancient Mosaic Pavements Themes, Issues and Trends**, fig. IV.2 b., s. 122.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede, kompozisyonun orta noktasında hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber yer alır. Başı sola dönük tasvir edilen peygamber, sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eli havada kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin diğer kolunun duruş pozisyonuyla alakalı herhangi bir veriye eserdeki tahribat nedeniyle erişilememiştir. Genelde sahnelerin sağ tarafında işlenen İshak betiminin de nasıl görüldüğüyle alakalı bilgiler bu sebeple ortaya konulamamıştır. Sahnede sol yan boşlukta kademeli bir kaide üzerinde yükselen dikdörtgen planlı bir altar masası betimine yer verildiği görülmüştür. Üzerinde alevler olan bu altar masasının hemen yanında hikâyenin akışının değişmesine vesile olan koç betiminin işlendiği görülmüştür. Hareket yönü sağa tarafa doğru olan koçun başı yukarıya, İbrahim peygambere bakar şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.22 İbrahim ve İshak, Via Latina Katakompı, Roma.

Katalog No: 22.

Sahnenin Adı: İbrahim ve İshak.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Via Latina Katakompı, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: C Hücresi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi- fresk.

Görsel Kaynak: MARGARET JENSEN, Robin (2000), **Understanding Early Christian Art**, 67.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede, kompozisyonun orta noktasında hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber yer alır. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin sol kolu, sahnenin sağ yan boşluğunda hemen ayaklarının önünde betimlenen; elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. Başı sağına dönük şekilde gösterilen İbrahim peygamber bu sahnede görülme de genel anlamda sahnelere sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sahnede sol yan boşlukta kademeli bir kaide üzerinde yükselen dikdörtgen planlı bir altar masası betimi yer almıştır. Üzerinde alevler olan bu altar masasının hemen yanında hikâyenin akışının değişmesine vesile olan koç betiminin işlendiği görülmüştür. Hareket yönü sağa tarafa doğru olan koçun başı yukarıya, İbrahim peygambere bakar şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.23 Habil ve Kâbil'in Kurbanı, Via Latina Katakompı, Roma.

Katalog No: 23.

Sahnenin Adı: Habil ve Kâbil'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Via Latina Katakompı, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: B Hücresi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi- fresk.

Görsel Kaynak: GREGG, Robert C. (2015), **Shared Stories, Rival Tellings: Early Encounters of Jews, Christians, and Muslims**, fig. 2.1.

Tanım: Kompozisyonun sağ tarafında Habil ve Kâbil'in kurbanı meselesi betimlenmiştir. Her iki ana karakterin, ön cepheden görüşleriyle yüzey üzerine aktarıldığı görülmüştür. Habil; üzerinde uzun, palliuma benzer bir kıyafetle, Kâbil ise kısa, tunica exomis görünümü veren bir kıyafetle tasvir edilmiştir. Her iki kardeşin görünümü, yüz ve vücut hatları, tüm detaylarıyla anlaşılacak derecede yetkin bir biçimde işlenmiştir. Habil'in elinde Tanrı'ya sunmak istediği koyun, Kâbil'in elinde ise yine Tanrı'ya sunmak için getirdiği tahıl demeti bulunmaktadır. Kurban sahnesinin, Âdem ve Havva'nın cennetten kovuluş sahnesiyle birlikte işlendiği tespit edilmiştir.

Şekil A.24 İshak'ın Kurban Edilmesi, MSBK, Berlin.

Katalog No: 24.

Eserin Bulunduğu Yer: Kartaca?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: MSBK, Berlin.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin tondosunda iç içe geçmiş iki konsantrik daire ile oluşturulmuş madalyon içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Kurşun, bardak.

Görsel Kaynak: BATTISTA DE ROSSI, Giovanni (1879), **Bullettino Di Archeologia Cristiana Del Commendatore**, Vol. III, Lev. XI.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağız kısmı; muazzam incelikte işlenmiş bitkisel ve geometrik motiflerle zenginleştirilmiş hayvan ve insan figürleriyle bezeli bu kurşun bardağın tondosunda Hristiyan ikonografisinin önemli sahnelerinden biri olan kurban sahnesine yer verildiği görülmüştür. Madalyon içerisine yerleştirilmiş sahne, eser üzerine kabartma tekniğiyle işlenmiştir. Kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. Üzerinde kısa pliseli etek şeklinde bir elbisesi olan, ağırlığı iki ayağına eşit olarak yüklenen İbrahim peygamber, başı hafif sağına yönelmiş profilden görüntü verecek şekilde betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet bulunmaktadır. Kesici aletin sivri ucu aşağıya bakmaktadır. On yaşlarında bir çocuk görüntüsüyle işlenen çıplak görüntülü İshak, değişik formlu, üzerine alevler yükselen altar masası önünde diz çöker şekilde tasvir edilmiştir. Babası İbrahim'in sol eli başı üstündedir. Kompozisyonun sol tarafında ağaç ve kurban sahnesinin olmazsa olmaz ögesi olan koç figürüne yer verilmiştir. Tanrı eli altar masasının hemen üstünde betimlenmiştir.

Şekil A.25 İshak'ın Kurban Edilmesi, Macaristan Ulusal Müzesi.

Katalog No: 25.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Macaristan Ulusal Müzesi (Hungarian National Museum Magyar Nemzeti Múzeum).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, iç içe geçmiş iki basit konsantrik dairenin oluşturduğu madalyon içinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Görsel Kaynak: ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ, Α. (20005), **Ο Εικονογραφικός Κύκλος Του Πατριάρχου Αβραάμ**, Θεολογική Σχολή Τμήμα Ποιμαντικής Και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκης, fig. 23, s. 143.

Tanım: Madalyon dairesi içinde yerleştirilmiş kurban sahnesi kompozisyonunun merkezinde cepheden görüntüsüyle İbrahim peygamber tasvir edilmiştir. Pallium benzeri bir kıyafet giymiş halde, iki ayağı üzerine sağlamca basar pozisyonda tasvir edilen İbrahim peygamber sağ kolunu havaya kaldırmış vaziyettedir. Eserde meydana gelen tahribatın da etkisiyle elinin görüntüsü tam olarak izlenemese de kurban sahnesinin klasik anlatımından bu elinde bıçak benzeri bir kesici aleti havaya kaldırmış olduğunu söyleyebiliriz. İbrahim peygamberin sol eli, sol tarafında diz çökmüş halde duran oğlu İshak'ın üzerindedir. İshak kompozisyonun en sağında yer alan altar masasının önünde dizleri üzerinde durur şekilde tasvir edilmiştir. Kurban sahnesinin değişmez unsurlarından koç figürü kompozisyonun solunda, ağaca bağlı şekilde betimlenmiştir. Yine esedeki tahribattan ötürü tam anlaşılamasa da kompozisyonun sağ üst kısmında yer alan figürün kurban hadisesine tanrısal midahalenin simgesi olan melek figürü veya Tanrı eli olabileceği tahmin edilmektedir.

Şekil A.26 İshak'ın Kurban Edilmesi, Nazionale Arkeoloji Müzesi, İtalya.

Katalog No: 26.

Eser Adı: Sarkofaj.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Nazionale Arkeoloji Müzesi (Museo Archeologico Nazionale di Cagliari), İtalya

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ, Α. (2005), **Ο Εικονογραφικός Κύκλος Του Πατριάρχου Αβραάμ**, Θεολογική Σχολή Τμήμα Ποιμαντικής Και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, fig. 24., s. 143.

Tanım: Lahit üzerine işlenmiş kompozisyonun öğeleri birbirine yakın işlenmiş, sahnede bir derinlik algısı yaratılmıştır. İbrahim peygamber üzerinde tunica exomis olarak adlandırılan kıyafet ile ayakta ve cepheden gösterilmiştir. Başını soluna doğru döndürmüş, ayakları dibindeki İshak figürüne doğru yönelmiş vaziyettedir. Sol eli oğlu İshak'ın başı üzerinde, sağ eli ise sahnenin yaygın anlatımında olduğu gibi bıçak benzeri bir alet tutar halde gösterilmiştir. Dizleri üzerine çökmüş şekilde kurban edilmeyi bekleyen İshak'ın üzerindeki kıyafet tam olarak izlenememektedir. İbrahim peygamberin arkasında yer alan figür sahnenin değişmez unsurlarından tanrısal müdahaleyi temsil eden melek figürü yer alır. Kompozisyonun görülen kısmında koç figürü izlenememektedir.

Şekil A.27 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Christian Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 27.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma?.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Christian Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ, Α. (20005), **Ο Εικονογραφικός Κύκλος Του Πατριάρχου Αβραάμ**, Θεολογική Σχολή Τμήμα Ποιμαντικής Και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, fig. 27, s. 144.

Tanım: Lahit üzerinde yer alan sahnede sola doğru gelişen bir kompozisyon gözlenmektedir.

Kompozisyonun odağını merkezde yer alan İbrahim peygamber ve İshak figürü oluşturmaktadır. İbrahim peygamber pallium giymiş halde, profilden ve sola doğru bakar şekilde gösterilmiştir. Sakalları, duruşu ve sahnede kapladığı yer dolayısıyla güçlü bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Havaya kaldırdığı sağ kolu dirsekten yukarı dik bir şekilde kıvrılmış vaziyettedir ve bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutmaktadır. Sol eli ise ayakları dibinde diz çökmüş halde duran İshak'ın arkadan bağlanmış ellerine yönelmiş haldedir. İshak sahnenin solunda yer alan altar masasının sağında diz çökmüş ve başını sola, altar masasına eğer vaziyette, teslimiyet halinde gösterilmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Altar masasının hemen arkasında İshak'ın yerine kurban edilmesi için gönderilen koç figürü yer almaktadır. Sahnenin en sağında, İbrahim peygamberin arkasında ise tanrısal müdahaleyi simgeleyen melek figürü yer alır.

Şekil A.28 İshak'ın Kurban Edilmesi, Paris, B.N. Müzesi.

Katalog No: 28.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Paris, B.N. Müzesi.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Eserde, sahne için ayrılan alanın hepsi kullanılmıştır.

Envanter No: 1400A.

Tarihi: III. yüzyılsonu-IV. yüzyıl başı.

Cinsi: Sardoniks/değerli taş.

Görsel Kaynak: FINNEY, Paul Corby (2017), **The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology**, Vol. I, fig. 4, s. 572.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Primitif çizgilerin hâkim olduğu betimlemede, kurban sahnesini oluşturan tüm öğelerin eser üzerine işlendiği görülmüştür. Sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet bulunan, üzerinde giysi olarak tunica exomis olan İbrahim peygamber başı sağa dönük şekilde tasvir edilmiştir. İshak sahnenin (bize göre) sağ tarafında altar masası üzerinde yatar şekilde tasvir edilmiştir. Sahnenin sol tarafında üçgen şeklinde basit bir biçimlendirmeyeyle ele alınmış ağaç ve bu ağaca boynuzlarıyla takılı kalmış bir koç betimlemesine yer verilmiştir.

Şekil A.29 İshak'ın Kurban Edilmesi, Chicago Oriental Institute.

Katalog No: 29.

Eserin Bulunduğu Yer: Irak.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Chicago Oriental Institute.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri:

Envanter No: A2484.

Tarihi: III. yüzyılsonu-IV. yüzyıl başı (Sasani Dönemi ?).

Cinsi: Akik/değerli taş.

Görsel Kaynak: FINNEY, Paul Corby (2017), **The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology**, Vol. I, fig. 3, s. 572.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Primitif çizgilerin hâkim olduğu betimlemede, kurban sahnesini oluşturan tüm öğelerin eser üzerine işlendiği görülmüştür. Sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet bulunan, üzerinde giysi olarak tunica exomis olan İbrahim peygamber başı sağa dönük şekilde tasvir edilmiştir. İshak sahnenin sağ tarafında altar masası üzerinde yatar şekilde tasvir edilmiştir. Sahnenin sağ tarafında büyük kıvrımlı boynuzları olan bir koç betimlemesine yer verilmiştir. Kompozisyonun orta noktasında ise büyük yine oldukça basit çizgilerle yapılmış bir ağaç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.30 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.

Katalog No: 30.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Staatlichen Müzesi (Staatlichen Museen), Berlin.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Kurşun, levha.

Görsel Kaynak: ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ, Α. (20005), **Ο Εικονογραφικός Κύκλος Του Πατριάρχου Αβραάμ**, Θεολογική Σχολή Τμήμα Ποιμαντικής Και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, fig. 24, s. 143.

Tanım: Primitif çizgilerin hâkim olduğu betimlemede, kurban sahnesini oluşturan tüm öğelerin eser üzerine işlendiği görülmüştür. Sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet bulunan, üzerinde giysi olarak tunica exomis olan İbrahim peygamber başı sağa dönük şekilde tasvir edilmiştir. İshak sahnenin (bize göre)sağ tarafında altar masası önünde diz çökmüş vaziyette betimlenmiştir. Altar masası sağ yan boşlukta işlenmiştir. Uzun, ince dikdörtgen planlı altar masasının üzerinden alevler yükseldiği görülmektedir. Sahnenin sol tarafında koç betimine yer verilmiştir. Eserdeki deformasyon oranının fazla olması sebebiyle net çizgilerle takip edilemeyen figürün kompozisyon içerisinde önemli bir betim ögesi olan zeytin ağacıyla birlikte tasvir edildiği anlaşılmaktadır.

Şekil A.31 İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi, Penn Müzesi, ABD.

Katalog No: 31.

Eserin Bulunduğu Yer: Akdeniz.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Penn Müzesi (Penn Museum), ABD.

Sahnenin Adı: İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde merkezde yer alır.

Envanter No: 29-128-7.

Ölçüleri:

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, kameo.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1880), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 6, Lev. 479.5.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Primitif çizgilerin hâkim olduğu betimlemede, kurban sahnesinin oluşumunu sağlayan belli başlı öğelerin eser üzerine işlendiği görülmüştür. Sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet bulunan, üzerinde giysi olarak tunica exomis olan İbrahim peygamber başı sağa dönük şekilde tasvir edilmiştir. İshak sahnenin (bize göre) sağ tarafında diz çöker şekilde tasvir edilmiştir. Resmin sol tarafında Tanrı tarafından İshak'ın yerine kesilmesi için gönderilen koçun tasvir edildiği görülmüştür. Kompozisyonda altar masası, Tanrı eli ve ağaç gibi sahnede olması gereken diğer öğelere yer verilmediği görülmüştür.

Şekil A.32 İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 32.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın İbrahim Tarafından Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin orta noktasında sol tarafta yer alır.

Envanter No:

Tarihi: IV. yüzyıl?

Cinsi: Mermer, kameo.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1880), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 6, Lev. 435.6.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser üzerine Eski Ahit sahnelerinden çeşitli örnekler betimlenmiştir. Kurban sahnesinin, madalyonun orta kısımlarında, hafif sol üst köşede işlendiği görülmüştür. Yalın bir ifadeyle el alınan sahnede İbrahim ve İshak'ın hareket yönü sol tarafa doğru olacak şekilde işlenmiştir. . İbrahim peygamberin sağ eli yukarıda, bıçak benzeri bir kesici alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Üzerinde tunica exomis olan İbrahim peygamber diğer eliyle çıplak halde altar masası önünde diz çöken İshak'ın başını tutar şekilde tasvir edilmiştir. Tanrı eli ve ağaç gibi öğelerin yer almadığı sahnede koç figürünün hemen İbrahim peygamberin arkasında yer aldığı görülmüştür.

Şekil A.33 İbrahim'in Kurbanı.

Katalog No: 33.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde merkezde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl?

Cinsi: Değerli taş.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1880), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 6, Lev. 492.11.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser üzerine işlenen kompozisyonda kurban sahnesine ait betim öğelerinin çoğuna yer verilmediği görülmüştür. Buna rağmen anlatının ana karakterleri yer almaktadır. . Kullanılan karakter ve öğeler resmin merkezine yerleştirilmiştir. Resimde İbrahim peygamber ayakta durur vaziyette hareket yönü sola doğru olacak şekilde işlenmiştir. İbrahim peygamber farklı bir durum olarak burada çıplak betimlenmiştir. Sağ eli havada bıçak tutar şekilde gösterilen İbrahim peygamberin sol eli, önünde çıplak vaziyette diz çökmüş vaziyette bekleyen oğlu İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın hemen önünde çevik duruşlu bir koç ve onun arkasında İbrahim'e müjdeli haberi getiren melek figürünün yer aldığı görülmüştür.

Şekil A.34 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan.

Katalog No: 34.

Eserin Bulunduğu Yer: Vatikan?

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl?

Cinsi: Bronz, obje?

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1880), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 6, Lev. 480.12.

Tanım: Eser üzerine işlenen kompozisyonda kurban sahnesine ait betim öğelerinin hemen hemen hepsine yer verildiği görülmüştür. Kompozisyonun orta noktasına kurban sahnesinin ana karakterlerinin betimleri yerleştirilmiştir. Hareket yönü sola doğru olan İbrahim peygamber sağ eli ile bıçak benzeri bir kesici alet taşır halde betimlenmiştir. Üzerinde tunica exomis bulunmaktadır. Tam karşısında ayakta çıplak vaziyette duran İshak bulunmaktadır. Ağaç betimi İshak'ın, koç betimi ise İbrahim peygamberin arkasında yer almıştır. Sahnenin orta noktasında en yukarıdaki bölümde melek figürüne yer verilmiştir.

Şekil A.35 İshak'ın Kurbanı, Bilbao Güzel Sanatlar Müzesi.

Katalog No: 35.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Bilbao Güzel Sanatlar Müzesi (Bilbao Fine Arts Museum).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Alaca Akiktaşı.

Görsel Kaynak: https://www.museobilbao.com/uploads/salas_lecturas/archivo_in-54.pdf (18.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser üzerine işlenen kompozisyonda kurban sahnesine ait betim öğelerinin hemen hemen hepsinin işlendiği görülmüştür. Kompozisyonun orta noktasına kurban sahnesinin ana karakterlerinin betimleri yerleştirilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan İbrahim peygamber sağ eli ile bıçak benzeri kesici bir alet taşır halde gösterilmiştir. Üzerinde tunica exomis bulunmaktadır. Sol eli önünde diz çökmüş, üzerinde babasının kıyafetine benzer bir kıyafet taşıyan İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın tam karşısında üzerinde alevler yükselen bir altar masası bulunur. Koç betimi ise İbrahim peygamberin arkasında sahnenin sol alt köşesinde verilmiştir. Bu yönün tam üst bölümünde ise İbrahim peygamberin bakışlarının yöneldiği tanrı eli betimine yer verilmiştir.

Şekil A.36 İshak'ın Kurbanı, C.S. Koleksiyon/Münih.

Katalog No: 36.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: C.S. Koleksiyon/Münih.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Envanter No: 2336.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Gümüş, disk-plaka.

Görsel Kaynak: Dumbarton Oaks Annual Report, 1989–2001, Lev. 12 (Add. 18).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser üzerine işlenen kompozisyonda kurban sahnesine ait betim öğelerinin hemen hemen hepsinin işlendiği görülmüştür. Kompozisyonun orta noktasına kurban sahnesinin ana karakterlerinin betimleri yerleştirilmiştir. Kompozisyonun orta noktasına pallium adı verilen bir giysi giymiş, bıçak benzeri bir kesici aleti tuttuğu sol elini yukarı kaldırmış, başı sağa dönük cepheden görünüşüyle işlenen İbrahim peygamber yer almıştır. Resmin sol tarafında, üzerinden alevlerin yükseldiği silindirik formda, hafif yüksekçe işlenmiş altın masası önünde diz çökmüş vaziyette resmedilmiş İshak yer almıştır. Bu betim grubunun hemen üst tarafında Tanrı eli görülür. Koç ve ağaç figürü ise resmin sağ tarafında peygamber tasvirinin hemen arkasında yerini almıştır.

Şekil A.37 İshak'ın Kurbanı, C.S. Koleksiyon/Münih.

Katalog No: 37.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: C.S. Koleksiyon/Münih

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Envanter No: 2142.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Gümüş, disk-plaka.

Görsel Kaynak: *Dumbarton Oaks Annual Report, 1989–2001*, Lev. (Add. 19).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser üzerine işlenen kompozisyonda kurban sahnesine ait betim öğelerinin hemen hemen hepsinin işlendiği görülmüştür. Kurban sahnesine ait olan betim grubu eserin üst bölümünde yer almıştır. Orta noktada pallium giymiş İbrahim peygamber tasviri yer almıştır. Peygamber cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Görülebildiği kadarıyla iki kolunu da havaya kaldırmıştır. İbrahim peygamberin hemen sağında (bize göre sol) silindirik formlu küçük ebatlı bir altar masası önünde diz çökmüş İshak betimi yer almıştır. Resmin sağ tarafında koç ve oldukça çizgisel ifadelerle ele alınmış bir ağaç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.38 İshak'ın Kurban Edilmesi, Hermitage Müzesi.

Katalog No: 38.

Eserin Bulunduğu Yer: Podgoritsa yakınlarında Dolcea'da bulunmuştur.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Hermitage Müzesi.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin merkezinde tek çizgiyle oluşturulmuş madalyon içerisinde yer alır.

Envanter No: W. 73.

Tarihi: IV. Yüzyıl (340-400).

Cinsi: Cam, kâse.

Görsel Kaynak: VAN DEN HOEK, Annewies- HERRMANN JR, John J. Herrmann (2013), *Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity*, fig.1, s.216.

Tanım: Farklı konuların farklı süsleme elemanları ile uygulandığı tasvirde kurban sahnesi eserin orta noktasında ince basit bir çizgiyle oluşturulan madalyon içerisine alınarak yapılmıştır. İshak'ın kurban edilmesi olayının tasvir edildiği bu madalyon içerisindeki alanda yaratılan tüm betimlemelerin basit çizgiler ve primitif bir bezem tarzıyla yansıtıldığı görülmüştür. Sahnede odak noktasında İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Kısa saç ve sakallı olarak betimlenen İbrahim peygamber bir eliyle bıçak benzeri küçük bir kesici alet taşımaktadır. Sahnede sağ tarafta İshak betimlenmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Bu betimin hemen yukarısında alt ve üstte düzgün dikdörtgen formlu kaide ve başlığı olan, üzerinden alevler yükselen bir altar masası betimine yer verilmiştir. Hikâyede yer alan koç betimi sahnenin solundadır. Hemen bu betimin yukarısında Tanrı eli betimi yer alır.

Şekil A.39 İshak Kurban Edilmeye Gidiyor, Boston Güzel Sanatlar Müzesi.

Katalog No: 39.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika, Tunus?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Boston Güzel Sanatlar Müzesi (Emily Townsend Vermeule adlı kişiden satın alma yoluyla alınmıştır).

Sahnenin Adı: İshak Kurban Edilmeye Gidiyor.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin ağız kısmına yakın bir yerde gövde üzerinde yer alır.

Envanter No: 2002.131.

Tarihi: IV. Yüzyıl (320-360).

Cinsi: Seramik, kâse.

Görsel Kaynak: VAN DEN HOEK, Annewies- HERRMANN JR, John J. Herrmann (2013), **Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity**, fig.2, s.217.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Erken dönem eserleri arasında yer alan bu eserde ele aldığımız kompozisyon eserin iç kısmında gövde bölümüne işlenmiştir. Farklı konuların tasvirlerinin işlendiği eserde kurban sahnesiyle alakalı tam bir kompozisyon izlenememiştir. Hareket yönü sola doğru olan cepheden tasvir edilmiş üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan ve sırtında çalı çırpı demeti taşıyan İshak betimi tüm bu konu içerisinde izlenebilen tek figür olmuştur.

Şekil A.40 İshak'ın Kurban Edilmesi, Dr. Lillian Malcove Koleksiyonu, New York.

Katalog No: 40.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika-Tunus?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Dr. Lillian Malcove Koleksiyonu, (Collection of Dr. Lillian Malcove), New York.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin tondosunda yer alan iç içe geçmiş iki ince çizgiyle oluşturulmuş madalyonun çevresinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Seramik, çanak (Kırmızı Astarlı Afrika Seramikleri).

Görsel Kaynak: *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art* (1977), Ed. by. Kurt Weitzmann, fig. 379, s. 422.

Tanım: Eserin üst tarafında kompozisyonun ana karakterlerinin betimlendiği görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber üzerinde tunica exomis adı verilen bir elbiseyle cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Sağ kolu dirsekten kıvrık gövde hizasında ve başı genel olarak kurban sahnesinde sol üst köşede yer verilen fakat burada görülemeyen Tanrı eli betiminin olması gereken yere bakar vaziyettedir. Sağ elinde kılıç benzeri küçük kesici bir alet tutar şekilde betimlenen peygamberin sol eli, hemen önünde küçük ebatlı dikdörtgen formlu altar masası önünde elleri arkadan bağlı, diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis adı verilen bir elbiseyle tasvir edilmiştir. Sahnede sol üst köşede hemen İbrahim peygamberin arkasında bir koç betimine yer verildiği görülmüştür. Aslan ve ayı tasvirinin de içine dâhil olduğu bir çeşit av sahnesi biçiminde işlenen kurban sahnesi bu şekildeki kuruluşu ile bir ilk olarak dikkat çekicidir.

Şekil A.41 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sainte-Quitterie-du-Mas-d'Aire Kilisesi, Landes-Fransa.

Katalog No: 41.

Katalog No:

Eserin Adı: Sainte-Quitterie Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Sainte-Quitterie-du-Mas-d'Aire Kilisesi (kripta bölümü) Landes-Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, sarkofajın kapak kısmında, merkezde yer alan dikdörtgen şeklindeki şemanın solunda yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın sonları.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak:

<https://www.akg-images.fr/CS.aspx?VP3=SearchResult&VBID=2UMESQEPCCQQH#/SearchResult&VBID=2UMESQEPCCQQH&POPUPPN=2&POPUPID=2UMDHUR5P36R>

(11.01.2016).

Çizim: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 301.3.

Tanım: Sahnedeki kompozisyonun kurulumu merkeze yerleştirilen İbrahim peygamberin çevresinde şekillenmektedir. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir elbiseyle tasvir edilen İbrahim peygamber; ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenmiştir. Sağ eli ile bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamber, sol eliyle elleri arkadan bağlı, üzerinde tunica exomis bulunan diz çökmüş vaziyette betimlenen oğlu İshak'ın başını tutmaktadır. Hikâyenin akışının değişmesine vesile olan koç betimi ise İbrahim peygamberin sağında tasvir edilmiştir. Sahnede olması gereken altar masası, ağaç, Tanrı eli gibi betim öğelerinin burada yer almadığı görülmüştür.

Şekil A.42 İshak'ın Kurban Edilmesi, Santa Maria dell'Anima Kilisesi, Roma-İtalya.

Katalog No: 42.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Santa Maria dell'Anima Kilisesi, Roma-İtalya.

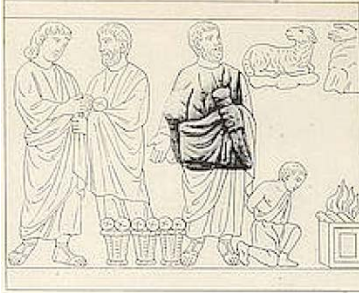
Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 183.1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kilisenin bahçesinde yer aldığı bilinen eserde yapılan tamamlama işlemleri ile kompozisyonun tüm hatlarıyla ortaya çıkarıldığı görülmüştür. Kompozisyonun orta noktasına İbrahim peygamberin tasviri işlenmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. İbrahim peygamberin sol eli; üzerinde yine tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı ve babasının önünde diz çökmüş olan İshak'ın başı üzerindedir. Kırık olan fakat çizimle tamamlandığı için detayları hakkında bilgi sahibi olduğumuz kısımda peygamberin sağ elinin havada ve küçük bıçak benzeri bir alet taşıyor halde olduğu bilgisine erişilmiştir. . Sahnede değişik bir uygulama olarak ikinci bir İshak betimine yer verildiği görülmüştür. Sırtında çalı çırpı taşıyan ve hareket yönü sağa doğru olan bu betim, sahne bazında düşünülecek olursa değişik bir tipoloji örneği olarak burada karşımıza çıkmıştır. Hikâyenin ana unsurları olan koç ağaç ve Tanrı eli betimleri ile ilgili bilgiye yine yapılan tamamlayıcı müdahale sayesinde ulaşılmıştır.

Şekil A.43 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.

Katalog No: 43.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi, Fransa.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 183.3.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Genel kurgunun dışında bir kurgunun kullanıldığı tespit edilen sahnede, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafetle betimlenen İbrahim peygamberin ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden tasvir edildiği görülmüştür. Peygamberin kollarının duruş pozisyonundaki farklılık dikkat çekicidir. Öyle ki sol eliyle kesici bir alet tutar şekilde betimlenen peygamberin sağ eli, ayası görünecek şekilde vücudunun yanında durur şekilde işlenmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan, diz çökmüş vaziyette bekleyen elleri arkadan bağlı İshak betimi, İbrahim peygamberin ayaklarının önünde tasvir edilmiştir. Alçak, dikdörtgen formu üzerinden alevler yükselen altar masası İshak'ın biraz uzağında yer almıştır. İbrahim peygamber sahnede sol tarafta İshak'ın hemen arkasında betimlenmiştir. Tanrı eli genelin aksine sahneye sağ üst köşeden girmiştir. Koç yine genel kurgunun dışında sağ üst boşlukta oturur vaziyette tasvir edilmiştir.

Şekil A.44 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma/İtalya.

Katalog No: 44.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Callixtus Katakompı, Roma/İtalya.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 183.5.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Yapılan incelemeler ve bu doğrultuda yapılan tamamlamalarla ortaya çıkarılan sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden tasvir edilmiştir. Sağ eli havada kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen tek omuzdan bağlı uzun bir elbise bulunmaktadır. Peygamberin sol eli, önünde diz çökmüş, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın hemen arkasında uzun ince dikdörtgen formlu, üzerinde alevler olan bir altar masası betiminin yer aldığı görülmüştür. Hikâyenin yapısı gereği önemli bir öge olarak hemen hemen tüm kompozisyonlarda karşımıza çıkan ağaç betimi ile hikâyenin seyrini değiştiren ve Tanrı tarafından İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç betimi yine bu alanda yer almıştır. Yapılan müdahale ile tamamlanan bir diğer öge sol üst köşeden sahneye dâhil olan Tanrı eli betimi olmuştur. Kompozisyonda sol tarafta sırtında çalı çırpı taşıyan ikinci bir İshak betiminin yer alması dikkat çekicidir.

Şekil A.45 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vigna Baseggio, Roma.

Katalog No: 45.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Vigna Baseggio, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sarkofajın sağında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 180.1.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 310-1.

Tanım: Eser üzerinde meydana gelen deformasyonlar, kompozisyonu tam olarak algılamamızı, dolayısıyla konu hakkında belli bir açıklama yapmamızı zorlaştırmıştır. Buna rağmen sahnenin genel olarak betimlenme biçimiyle ilgili birtakım değerlendirmeler yapılabilmektedir. Sahnede kompozisyonun orta noktasına İbrahim peygamberin tasvirinin yerleştirildiği görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Başı sola dönük betimlenen peygamber, sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eline bakar şekilde gösterilmiştir. El ve kolların duruş biçiminin nasıl olduğuyla alakalı kesin bilgilere erişemediğimiz sahnede, İbrahim peygamberin hemen solunda üzerinde tunica exomis olan, diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak tasvirine yer verildiği görülmüştür. Koç, ağaç, altar masası gibi diğer önemli betim öğeleri sahnede yer almamıştır.

Şekil A.46 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.

Katalog No: 46.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Lateran Müzesi (Lateranense Museo), İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde sağ alt köşede yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 157.1.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 358-1.

Tanım: Sahnede kompozisyonun orta noktasına İbrahim peygamberin tasvirinin yerleştirildiği görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Başı sola dönük tasvir edilen peygamber, genelde sahneye sol üst köşeden dâhil olan fakat burada yer verilmeyen tanrı eline bakar şekilde gösterilmiştir. Sağ eli havada kılıç benzeri kesici bir alet tutar halde betimlenen İbrahim peygamberin sol eli önünde diz çökmüş, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın hemen önünde uzun, ince dikdörtgen formlu üzerinde alevler olan bir altar masası betimine yer verilmiştir. Sahnedeki sol alt boşluğa İshak'ı kurban edilmesinden kurtaran koç betimi yerleştirilmiştir. Figürle ilgili detaylar yok denecek kadar azdır. Alanın küçük olması figürün net ifadelerle tasvir edilmesini zorlaştırmış olmalıdır.

Şekil A.47 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 47.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, seser üzerinde sol tarafta yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 184.1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede kompozisyonun orta noktasına İbrahim peygamber tasvirinin yerleştirildiği görülmektedir. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Peygamber başı sola dönük, sahneye sol üst köşeden giren Tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin sol eli önünde diz çökmüş, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın hemen önünde üzerinde alevler olan, dikdörtgen formlu küçük bir altar masası betimine yer verilmiştir. Sahnedeki sol üst boşluğa (İbrahim peygamberin sağ kolunun altındaki boşluğa) İshak'ı kurban edilmesinden kurtaran koç betimi yerleştirilmiştir.

Şekil A.48 İshak'ın Kurban Edilmesi, Camposanto, Pisa.

Katalog No: 48.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Camposanto, Pisa.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, merkezde yer alan madalyonun hemen altında, bu madalyonun sağ alt çaprazında yer alır.

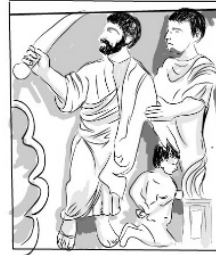
Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 157.2.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser üzerinde meydana gelen deformasyonlar, kompozisyonu tam olarak algılamamızı zorlaştırmıştır. Buna rağmen sahnenin genel betimlenme biçimiyle ilgili birtakım değerlendirmeler yapılabilmektedir. Baş kısmı kırık İbrahim peygamber pallium giymiş halde, ağırlığı iki ayak üzerinde ve cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Sağ kolu havada betimlenen peygamberin elinde ne tuttuğu yine eser yüzeyindeki hasar nedeniyle tespit edilememiştir. Aynı durum sol kol için de geçerlidir. İbrahim peygamberin hemen solunda ayakları önünde İshak betimine yer verildiği görülmüştür. Diz çökmüş, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak betiminin hemen önünde üstünde alevler olan küçük dikdörtgen formlu bir altar masası betimine yer verilmiştir. Sol üst köşede, hikâyedeki tanrısal müdahalenin simgesi olan Tanrı eli betimine yer verildiği görülmüştür. Koç, ağaç gibi diğer önemli betim öğeleri sahnede yer almamıştır.

Şekil A.49 İbrahim ve İshak, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 49.

Eserin Adı: Kutsal Kitap Sahnelerinin İşlendiği Sarkofaj.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İbrahim ve İshak.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, üst bölümde merkeze yerleştirilen madalyonun hemen sağ tarafında yer alır.

Envanter No: 31551.

Tarihi: IV. yüzyıl (300-325).

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak: <http://www.christianiconography.info/sicily/sarc31551Pio.html>

(12.01.2018) görsel için ayrıca bkz. WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 218.2.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Tunica exomis giymiş halde cepheden görünüşüyle işlenen İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük bir kesici alet tutmaktadır. Bu eli havada betimlenen İbrahim peygamberin bakışları yine sahneye sol üstten dâhil olan Tanrı eline doğru yönelmiştir. İbrahim peygamberin sol eli, hemen yanında üzerinde alevler yükselen altar masası önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen oğlu İshak'ın başı üzerindedir. İshak ve altar masasının olduğu alanın hemen arkasında İbrahim peygamberi sol taraftan sol eliyle tutan bir insan betimine yer verilmiştir. Bu figür hikâyede geçen tanrısal kaynaklı müdahaleye işaret eden ikinci simgedir. Müjdeyi getiren melek bu şekilde tasvir edilmiştir. Koç, ağaç gibi diğer önemli betim öğeleri sahnede yer almamıştır.

Şekil A.50 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Damaso Kilisesi kript a bölümü, Roma.

Katalog No: 50.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: San. Damaso Kilisesi kript a bölümü, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, merkeze yerleştirilen madalyonun hemen sağ tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 129.2.

Tanım: Sahnede kompozisyonun orta noktasına İbrahim peygamber tasvirinin yerleştirildiği görülmektedir. Tunica exomis giymiş halde olan İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde, cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Başı sola dönük tasvir edilen peygamber, genelde sahneye sol üst köşeden dâhil olan fakat burada varlığı hakkında net bir ifade kullanamadığımız tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin sol eli önünde diz çökmüş, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. Altar masası, koç, ağaç gibi diğer önemli betim öğeleri sahnede yer almamıştır.

Şekil A.51 İshak'ın Kurban Edilmesi, Gregoriano Profano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 51.

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Gregoriano Profano Müzesi (Gregoriano Profano Museum), Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, sarkofajda, sol tarafa yakın alanda, sırtında eşya taşıyan küçük çocuk betiminin hemen arkasında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak:

http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-cristiano/sarcofagi-_a-fregio-continuo/sarcofago-con-scene-bibliche.html#&gid=1&pid=1 (10.03.2018)

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kutsal kitap sahnelerinin betimlendiği eserde, işlenen temalardan biri de kurban sahnesi olmuştur. Sahnede kompozisyonun orta noktasına İbrahim peygamber tasvirinin yerleştirildiği görülmüştür. Pallium giymiş şekilde betimlenen İbrahim peygamber hareket yönü sola doğru olacak şekilde cepheden tasvir edilmiştir Başı sola dönük tasvir edilen peygamber, genelde sahneye sol üst köşeden dâhil olan fakat burada betimlenmeyen tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin sol eli, hemen önündeki üzerinde alevler olan küçük dikdörtgen formlu bir altar masası önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin akışının değişmesine vesile olan koç betimi ise İbrahim peygamberin sağındaki küçük ve dar alanda tasvir edilmiştir.

Şekil A.52 İshak'ın Kurban Edilmesi, Çift Sicilli Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 52.

Eserin Adı: Çift Sicilli Sarkofaj.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, merkeze yerleştirilen madalyonun hemen sağ tarafında yer alır.

Envanter No: 31532.

Tarihi: IV. yüzyıl (325-350).

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://personal.stthomas.edu/plgavrilyuk/PLGAVRILYUK/Baptism/Baptism2.htm>
(21.11.2017).

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 367-2.

Tanım: Hareket yönü sola doğru olacak şekilde gösterilen İbrahim peygamber üzerinde tunica exomis ile cepheden tasvir edilmiştir. Başı sola dönük, sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eline bakar vaziyettedir. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin sol eli, hemen önündeki üzerinde alevler olan küçük dikdörtgen formlu bir altar masası önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin akışının değişmesine vesile olan koç betimi, İbrahim peygamberin sağındaki alanda tasvir edilmiştir. İshak ve altar masasının olduğu alanın hemen arkasında İbrahim peygamberi sol taraftan sol eliyle tutan bir insan betimine yer verilmiştir. Bu figür hikâyede geçen tanrısal kaynaklı müdahaleye işaret eden ikinci simgedir. Müjdeyi getiren melek bu şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.53 İshak'ın Kurban Edilmesi, Adelphia Sarkofajı, Siraküza Arkeoloji Müzesi, Sicilya.

Katalog No: 53.

Eserin Adı: Adelphia Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: St. John Katakompı. Siraküza, Sicilya.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Siraküza Arkeoloji Müzesi (Syracuse Archeological Museum), Sicilya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin orta noktasında yer alan, istiridye kabuğu şeklindeki madalyonun hemen sağında yer almaktadır.

Ölçüleri: 69x85x207 cm. 20x80x200.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://www.christianiconography.info/sicily/sarcAdelphia.html> (12.02.2018).

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 365-1.

Tanım: İbrahim peygamber hareket yönü sola doğru, üzerinde tunica exomis ile cepheden görünecek şekilde yüzey üzerine aktarılmıştır. Başı sola dönük, sahneye sol üst köşeden dâhil olan tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin sol eli, hemen önündeki üzerinde alevler olan küçük dikdörtgen formlu bir altar masası önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Sahnede, altar masası, koç, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.54 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marcus Claudianus Sarkofajı, S Palazzo Massimo, Roma.

Katalog No: 54.

Eserin Adı: Marcus Claudianus Sarkofajı.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Palazzo Massimo, Roma.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne üst alanda, orta noktada yapılan, kareye yakın dikdörtgen formlu kitabe biçimli yazılı alanın soluna işlenmiştir

Tarihi: IV. yüzyıl (330-335).

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: DILLENBERGER, John (1987), **Theology of Artistic Sensibilities: Visual Arts and the Church**, Eugene, fig. 11, s. 22; görsel hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek için aşağıda linki verilen internet erişim adresine bakınız; http://www.rome101.com/Christian/Magician/pages/Mass051106_9959WS.htm (10.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Tunica exomis giymiş şekilde gösterilen İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde ve sağ elinde bıçak benzeri küçük bir kesici alet tutarken tasvir edilmiştir. Peygamberin sol eli hemen ayaklarının önünde diz çökmüş olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başının üzerindedir. Genellikle İshak'ın önünde duran altar masası bu sahnede İbrahim peygamberin sağındaki alanda yerleştirilmiştir. İnce uzun dikdörtgen formlu, üzerinden alevler yükselen altar masasının hemen arkasında ayrıntıları çok da seçilemeyen koç tasvirine yer verildiği görülmüştür. Tanrı eli figürü ya da kompozisyonda olması gereken ağaç betimi bu eserde ele alınan sahnede kullanılmamıştır.

Şekil A.55 İbrahim'in Kurbanı, Arles Saint Pierre Kilisesi Sarkofajı, Arles Müzesi, Fransa.

Katalog No: 55.

Eserin Adı: Arles Saint Pierre Kilisesi Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Alyscamps, Fransa.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi (Musée départemental Arles Antique), Fransa.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin sol tarafında (betimlenen ilk dört figür sonrasında) yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak:

http://www.carto.net/andre.mw/photos/2015/02/21_a_arles_museearcheologique/20150221122929_sarcophage_de_la_chaire_de_saint_pierre_d_arles.shtml
(10.03.20108).

Tanım: Eserin yüzeyi üzerinde meydana gelen deformasyondan ötürü sahne hakkında net bir tanımlama yapmak mümkün olmasa da figürler kompozisyonun genel gidişatı hakkında fikir vermiştir. İbrahim peygamberin tunica exomis giymiş halde, ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden tasvir edildiği tespit edilmiştir. Yüzeydeki hasar kolların hangi pozisyonda durduğunun anlaşılmasını engellemiştir. Sahnede İbrahim peygamberin yüzü yine cepheden görünüşüyle aktarılmıştır. Bu durum, genellikle işlenen Tanrı eli betimine burada yer verilmediğini göstermiştir. İbrahim peygamberin hemen ayaklarının önünde; üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunan, elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak betimine yer verilmiştir. İshak'ın baş kısmıyla ilgili detaylar yine eserdeki kayıplar nedeniyle incelenememiştir. Burada ayrıca İbrahim peygamberi sol taraftan sol eliyle tutan bir insan betimine yer verilmiştir. Bu figür hikâyede geçen tanrısal kaynaklı müdahaleye işaret eden ikinci simgedir. Müjdeyi getiren melek bu şekilde tasvir edilmiştir. Koç, ağaç gibi diğer önemli betim öğeleri sahnede yer almamıştır.

Şekil A.56 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bir Çocuk İçin Yapılmış Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 56.

Eserin Adı: ?/ Bir Çocuk İçin Yapılmış Sarkofaj. (Sarcophagus for a Child).

Eserin Bulunduğu Yapı/Yer: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eserin orta noktasında yer alan madalyonun hemen sağında yer almaktadır.

Tarihi: IV. yüzyıl (300-325).

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak: <http://www.christianiconography.info/sicily/childSarcPio.html> (11.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserde, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber hareket yönü sağa doğru olacak şekilde cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Baş hafif soluna dönük şekilde gösterilen peygamber, hemen önünde üzerinde tunica exomis ile diz çökmüş vaziyette bekleyen elleri arkadan bağlı İshak'a bakar şekilde betimlenmiştir. Sağ eli havada kılıç benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin sol eli İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin akışının değişmesine vesile olan koç betimi, İbrahim peygamberin sağındaki alanda tasvir edilmiştir. Sadece baş kısmı gösterilen figürün oldukça küçük ebatlarda işlenmiş olması, hakkında detaylara inilmesini engellemiştir. Sahnede, altar masası, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.57 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.

Katalog No: 57.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Lateran Müzesi (Lateranense Museo), İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin orta noktasında sağ tarafta yer almaktadır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 229.1.

Tanım: Hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde tunica exomis adlı kıyafet bulunan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Başı sola dönük gösterilen peygamber, sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eline bakar şekilde betimlenmiştir. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutar halde olan İbrahim peygamberin, sol elinin duruş pozisyonuyla ilgili detaylara erişilememiştir. İshak genelde olanın aksine İbrahim peygamberin sağındaki alt boşlukta tasvir edilmiştir. Üzerinde alevler olan küçük dikdörtgen formlu bir altar masası önünde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak tasviri, tunica exomis giymiş şekilde ele alınmıştır. Sahnede, ağaç, koç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.58 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.

Katalog No: 58.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Lateran Müzesi (Lateranense Museo), İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, üst bölümde merkeze yerleştirilen madalyonun hemen sağ tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 86.3.

Tanım: Kutsal kitap sahnelerinin betimlendiği eserde, işlenen temalardan biri de kurban sahnesi olmuştur. Sahnede kompozisyonun odak noktasına İbrahim peygamberin tasviri yerleştirilmiştir. Hareket yönü sola sola doğru olacak şekilde, üzerinde tunica exomis ile cepheden gösterilmiştir. Başı sola dönük, sahneye sol üstten dâhil olan fakat burada betimine yer verilmeyen Tanrı elinin olması gereken yere bakar vaziyette tasvir edilmiştir. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin sol eli; ince, uzun, küçük dikdörtgen formlu, üzerinde alevler olan bir altar masası arkasında diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. Farklı bir uygulama olarak altar masasının arkasında betimlenen İshak'ın, bu işleniş biçimiyle alakalı olarak kıyafetiyle ilgili net bir görüntü elde edilememiştir. Fakat küçük ipuçlarının yakalandığı sahnede İshak'ın çıplak olmadığı muhtemelen tunica exomis adı verilen kıyafetle tasvir edildiği anlaşılmaktadır.

Şekil A.59 İbrahim'in Kurbanı, Arles Müzesi, Fransa.

Katalog No: 59.

Eserin Adı: Sarkofaj (Sarcophage de l'histoire de Jonas d'Arles).

Eserin Bulunduğu Yer: Alyscamps, Fransa.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi (Musée départemental Arles Antique), Fransa.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, üst bölümde merkeze yerleştirilen madalyonun hemen sağ tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl sonu.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: http://www.carto.net/andre.mw/photos/2015/02/21_a_arles_musee-archeologique/20150221-123232_sarcophage_de_l_histoire_de_jonas_d_arles.shtml (10.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede kompozisyonun orta noktasına İbrahim peygamberin tasvirinin yerleştirildiği görülmektedir. Peygamber hareket yönü sola doğru olacak şekilde, üzerinde tunica exomis ile cepheden betimlenmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan başı sola dönük tasvir edilen peygamber, genelde sahneye sol üst köşeden dâhil olan fakat burada betimine yer verilmeyen tanrı eli betiminin işlendiği noktaya bakar şekilde tasvir edilmiştir. Eserdeki deformasyon nedeniyle sağ kolunun pozisyonu ile alakalı bilgilere erişilemeyen İbrahim peygamberin sol eli ise İshak'ın başı üzerindedir. Küçük dikdörtgen formlu üzerinde alevler olan bir altar masası önünde elleri arkadan bağlı, diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın tunica exomis ile betimlendiği tespit edilmiştir.

Şekil A.60 İshak'ın Kurban Edilmesi, Civita Castellana Müzesi, İtalya.

Katalog No: 60.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Civita Castellana Müzesi, İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin en solundaki sivri kemerli açıklık içinde yer almaktadır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 143.3.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kompozisyonda orta noktaya İbrahim peygamberin tasvirinin yerleştirildiği görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Sağ kolu dirsekten kıvrılmış hafif yukarıda betimlenen İbrahim peygamberin elinde kesici bir alet olduğu anlaşılmaktadır. Aletin kabzasının şematik de olsa avuç içindeki varlığı bu yorumu yapabilmemizi sağlamıştır. Fakat bu alanda meydana gelen deformasyon sebebiyle görüntü net bir şekilde tanımlanamamıştır. Sağ koldaki pozisyon bu şekildeyken İbrahim peygamberin sol elinin genel bir tavrın devamı olarak İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Açık ve net bir şekilde seçilememekle birlikte İshak'ın tunica exomis adı verilen bir kıyafetle betimlendiği tespit edilmiştir. İshak bu sefer ayakta durur/yürür vaziyette tasvir edilmiştir. Hikâyede tanrısal müdahalenin göstergesi olan Tanrı eli yine sahnede sol üst köşede betimlenmiştir. Tanrı tarafından İshak yerine kurban edilmesi için gönderilen koç betimi sol alt köşede yerini almıştır. Sahnede, ağaç, altar masası gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.61 İshak'ın Kurban Edilmesi, Caracalla Hamamı, Roma-İtalya.

Katalog No: 61.

Eserin Bulunduğu Yer: Caracalla Hamamı, Roma-İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin en solunda yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 98.2.

Tanım: Eserin yüzeyi üzerinde meydana gelen deformasyondan ötürü sahne hakkında net bir tanımlama yapmak mümkün olmasa da figürler kompozisyonun genel gidişatı hakkında fikir vermiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde olacak şekilde betimlenmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafetle sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutan peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Bu kolu havada betimlenen peygamberin başının yine bu tarafa dönük olduğu ve sahneye genelde sol üst noktadan dâhil edilen fakat burada tasvir edilmeyen Tanrı eli betimine baktığı tespit edilmiştir. İbrahim peygamberin sol eli sahnenin sağ tarafında hemen önünde duran, küçük ve bu ebata göre hafif yüksekçe yapılmış, üzerinde alevler yükselen altar masası önünde elleri arkadan bağlı, diz çöker vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Kurban konusunun işlendiği kompozisyonlarda olması geren koç, ağaç gibi diğer önemli betimlerin bu sahnede yer almadığı görülmüştür.

Şekil A.62 İshak'ın Kurban Edilmesi, Santo Domingo Real, Toledo/İspanya.

Katalog No: 62.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Santo Domingo Real, Toledo/İspanya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eserin solunda, Lazarus'un dirilişi olarak adlandırılan sahnenin hemen yanında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 219.2.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 369-4.

Tanım: Hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Başı sola dönük olan peygamber sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eline bakar şekilde betimlenmiştir. Sağ eli havada kılıç benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin, sol eli hemen önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin akışının değişmesine vesile olan koç betimi, İbrahim peygamberin sağındaki küçük ve dar alanda tasvir edilmiştir. Sahnede, ağaç, altar masası gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.63 İshak'ın Kurban Edilmesi, Montpellier, Fransa.

Katalog No: 63.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Montpellier, Fransa.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde sol tarafta yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), *I Sarcofagi Cristiani Antichi*, Vol. I, Tavole I, Lev. 99.5.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 5, Lev. 378-4.

Tanım: İbrahim peygamber tunica exomis giymiş halde, ağırlığı iki ayak üzerinde hareket yönü sola doğru olacak şekilde cepheden tasvir edilmiştir. Başı sola dönük, sahneye sol üst alandan giren Tanrı eline bakmaktadır. İbrahim peygamberin sağ elinin bulunduğu alandaki kayıplar sebebiyle bu elin duruşu hakkında detaylı bilgi edinilememiştir. Sol elinin ise hemen önünde diz çöker vaziyette elleri arkadan bağlı bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Hikâyenin seyrinin değişmesini sağlayacak olan ve bu amaçla Tanrı tarafından gönderilen koç betimi ise sahnede sol alt boşlukta işlenmiştir. Koç, hareket yönü sola doğru olacak şekilde başı yukarıda İbrahim peygambere dönük vaziyette tasvir edilmiştir. Sahnede, kurban konusunun işlendiği kompozisyonlarda olması gereken ağaç, altar masası gibi diğer önemli betim öğeleri yer almamıştır.

Şekil A.64 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lid Sarkofajı, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 64.

Eserin Adı: Lid Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Callixtus Mezar Alanı, Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde merkezde yer alan madalyonun hemen sağında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak: <http://www.christianiconography.info/sicily/sarcLid31483Pio.html> (12.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserde kurban sahnesi merkeze yerleştirilen madalyonun hem sağ tarafındaki alana işlenmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Tunica exomis adı verilen bir kıyafetle cepheden görünüşüyle işlenen İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. Bu eli havada betimlenen İbrahim peygamberin bakışları yine sahneye sol üstten dâhil olan Tanrı eline doğru yönelmiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen yanında, üzerinde alevler yükselen altar masası önünde diz çökmüş vaziyette betimlenen oğlu İshak'ın başı üzerindedir. İshak ve altar masasının olduğu alanın hemen arkasında İbrahim peygamberi sol taraftan sol eliyle tutan bir insan betimine yer verilmiştir. Betimlemelerin oldukça gerçekçi çizgilerle yapıldığı sahnede İshak yerine kurban edilmesi için tanrı tarafından gönderilen ve hikâyenin seyrini değiştiren koç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.65 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.

Katalog No: 65.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi (Musée départemental Arles Antique), Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde sağ taraftaki kareye yakın dikdörtgen panel içinde yer almaktadır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 198.3.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: İbrahim peygamber tunica exomis giymiş halde, ağırlığı iki ayak üzerinde hareket yönü sağa doğru olacak şekilde cepheden tasvir edilmiştir. Başı sola dönük, sahneye sol üst alandan giren Tanrı eline bakar vaziyettedir. İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık gövde üzerinde yatay bir hat oluşturacak şekilde bir görünümle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sağ eliyle kılıç benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde diz çöker vaziyette elleri arkadan bağlı bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. . İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Koç betimi ise sahnede sol boşlukta işlenmiştir. Grift ve gövde ölçüleriyle kıyaslandığında oldukça büyük boynuzlara sahip olduğu görülen bu koç figürü alanda iki ayak üzerinde durur vaziyette bir görüntü verecek şekilde diğer figürlere paralel konumda yerleştirilmiştir. Yüksekçe yapıldığı anlaşılan, silindirik formlu, üzerinden alevler yükselen altar masası İshak ve İbrahim peygamber betimlerinin hemen arkasında yer almıştır. Sahnede gerekli olan –belki ağaç dışında- tüm betim öğelerine yer verilmiştir.

Şekil A.66 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma.

Katalog No: 66.

Eserin Bulunduğu Yer: St. Callixtus Katakompı, Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 183.2.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında tam hatları belli olmasa da diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak tasvirinin olduğu görülmüştür. İbrahim peygamberin tasviri İshak'ın betiminin yapıldığı alanın hemen solunda yer almıştır. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden tasvir edilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan peygamberin baş kısmı sol üst köşeye bakar şekilde tasvir edilmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber sağ eli havada kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenmiştir. Sol eli, önünde diz çökmüş, İshak'ın başı üzerindedir. Sahnede değişik bir tipoloji yaratacak özelliklerin olduğu da görülmüştür. Kompozisyonun en soluna yerleştirilen sırtında odun taşıyan ikinci bir İshak tasviri bunu doğrulamıştır. Hikâyenin önemli bir ögesi olarak hemen hemen tüm kompozisyonlarda karşımıza çıkan ağaç betimi ile hikâyenin seyrini değiştiren ve Tanrı tarafında İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç betimi sol üst boşlukta Tanrı elinin betimlendiği alan içerisinde işlenmiştir. Sahnede sağ boşlukta bir melek tasvirine yer verilmiştir. Bu figür hikâyede geçen tanrısal kaynaklı müdahaleye işaret eden ikinci simge olarak nitelenebilir.

Şekil A.67 İshak'ın Kurban Edilmesi, Clermont-Ferrand, Fransa.

Katalog No: 67.

Eserin Bulunduğu Yer: Clermont-Ferrand, Fransa.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser yüzeyinde sol tarafta yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 184.5.

Tanım: Meydana gelen deformasyon nedeniyle tam olarak seçilemeyen sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli çizimlerle anlamlandırılmaya çalışılmıştır. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Tunica exomis adı verilen bir kıyafetle cepheden görünüşüyle işlenen İbrahim peygamberin, her iki kolunun duruş pozisyonuyla alakalı bilgilere mevcut olan kırıklar nedeniyle erişilememiştir. Aynı durum baş kısmıyla da alakalıdır. İshak, sahnede sağ alt köşede elleri arkadan bağlı diz çökmüş şekilde tasvir edilmiştir. Üzerinde tunica exomis bulunan İshak'ın baş kısmıyla alakalı net bir görüntü yine mevcut kırıklar nedeniyle elde edilememiştir. Hikâyenin önemli bir ögesi olarak hemen hemen tüm kompozisyonlarda karşımıza çıkan, hikâyenin seyrini değiştiren, Tanrı tarafında İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun betimi İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan ön ayakları içe doğru kıvrık halde betimlenen koçun baş kısmı mevcut olan kırıklar nedeniyle incelenememiştir. Tanrısal kaynaklı müdahalenin simgesi olan Tanrı eli sahnede sol üst köşede yer almıştır.

Şekil A.68 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Kallisto, Roma.

Katalog No: 68.

Eserin Bulunduğu Yer: San Kallisto, Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), *I Sarcofagi Cristiani Antichi*, Vol. II, Tavole II, Lev. 194.5.

Tanım: Kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber başı sola dönük şekilde, havada olan sağ eliyle bıçak benzeri kesici bir alet tutmaktadır. Bu duruş muhtemelen tüm sahnelerde genel olarak sol üst köşeden sahneye dâhil olan fakat burada işlenmeyen tanrısal çağrının işareti olan Tanrı eline gönderme yapmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak babası gibi tunica exomisle betimlenmiştir. İshak'ın hemen önünde hafif yüksekçe dikdörtgen formda yapılmış üzerinde alevler yükselen bir altar masası betimi yer almıştır. Tanrı tarafında İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun betimi İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnedeki sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı peygambere dönük şekilde verilmiştir. Sahnede sağ boşlukta bir adam tasvirine yer verilmiştir. Bu figür hikâyede geçen tanrısal kaynaklı müdahaleye işaret eden ikinci simge olarak nitelenebilir.

Şekil A.69 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma.

Katalog No: 69.

Eserin Bulunduğu Yer: San Ciriaco, Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 194.6.

Tanım: Sahne, figürlerin sunduğu ipuçlarının yön göstermesi ile ulaşılan tanımlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Kompozisyonun orta noktasında yer alan İbrahim peygamber cepheden, ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde gösterilmiştir. Bıçak tuttuğu sağ kolu yukarı kalkık, başı sola dönük şekilde, üzerinde tunica exomis ile resmedilmiştir. Peygamberin sola dönük başı muhtemelen kurban sahnesinin yaygın öğelerinden olan fakat burada göremediğimiz, sahneye sol üst köşeden dâhil olan tanrı eline gönderme yapmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak babası gibi tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın hemen önünde hafif yüksekçe dikdörtgen formda yapılmış üzerinde alevler yükselen bir altar masası betimi yer almıştır. Sahnede koç, tanrı eli, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.70 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma.

Katalog No: 70.

Eserin Bulunduğu Yer: San Ciriaco, Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 194.7.

Tanım: Sahne, figürlerin sunduğu ipuçlarının yön göstermesi ile ulaşılan tanımlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Kompozisyonun orta noktasında yer alan İbrahim peygamber cepheden, ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde gösterilmiştir. Bıçak tuttuğu sağ kolu yukarı kalkık, başı sola dönük şekilde, üzerinde tunica exomis ile resmedilmiştir. Peygamber tanrının çağrısının işareti olan tanrı eline bakar şekilde betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak babası gibi tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın hemen önünde hafif yüksekçe dikdörtgen formda yapılmış üzerinde alevler yükselen bir altar masası betimi yer almıştır. Sahnede koç, tanrı eli, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir. Tanrı tarafında İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun betimi İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir.

Şekil A.71 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ulusal Arkeoloji Müzesi, Tarragona.

Katalog No: 71.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Ulusal Arkeoloji Müzesi (National Archaeological Museum (MNAT), Tarragona.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri:

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 194.8.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde pallium olan İbrahim peygamberin bıçak benzeri küçük kesici bir alet tuttuğu sağ eli havada, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde gösterilmiştir. Peygamber başı sola dönük şekilde tanrısal çağrının işareti olan tanrı eli tasvirine bakmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın hemen önünde üzerinde alevler yükselen hafif yüksekçe dikdörtgen formda yapılmış bir altar masası betimi yer almıştır. Tanrı tarafında İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun betimi İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir.

Şekil A.72 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marsilya Müzesi, İspanya.

Katalog No: 72.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Marsilya Müzesi (Borely Marseille), İspanya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 194.10.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin bıçak benzeri kesici bir alet tutan sağ eli havada betimlenmiştir. Başı sola dönük şekilde tanrı eline bakmaktadır. Sahnede, sağ tarafta yüksek bir kaide formunda yapılmış altar masası üzerinde oturan İshak betimine yer verilmiştir. Elleri arkadan bağlı vaziyette diz çökmüş bekleyen İshak tunica exomis giymiş şekilde tasvir edilmiştir. İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun betimi İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koç kafası yukarıya dönük İbrahim peygambere bakar şekilde gösterilmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koç kafası yukarıya dönük İbrahim peygambere bakar şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.73 İshak'ın Kurban Edilmesi, Marsilya Müzesi, İspanya.

Katalog No: 73.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Marsilya Müzesi (Borely Marseille), İspanya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 194.11.

Tanım: Sahne, figürlerin sunduğu ipuçlarının yön göstermesi ile ulaşılan tanımlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Kompozisyonun orta noktasında yer alan İbrahim peygamber cepheden, ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde gösterilmiştir. Üzerinde pallium adlı kıyafet olan İbrahim peygamberin bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıdığı sağ eli havada betimlenmiştir. Peygamberin başı sahnede sola dönük halde tanrısal çağrısının işareti olan tanrı eline bakar şekilde gösterilmiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak da babası gibi pallium ile betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun betimi İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koç kafası yukarıya dönük, İbrahim peygambere bakar şekilde tasvir edilmiştir. Koçun hemen arkasında küçük bir ağaç betimi yer almıştır. Sahnede altar masası gibi önemli bir betim ögesine yer verilmemiştir.

Şekil A.74 İshak'ın Kurban Edilmesi, Narbonne, Fransa.

Katalog No: 74.

Eserin Bulunduğu Yer: Narbonne, Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 217.2.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin sağ kolu havada betimlenmiştir. Bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıdığı sağ eli havada, başı sola dönük, tanrısal çağrının işareti olan tanrı eline bakar vaziyettedir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak babası gibi tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Sahnede sağ tarafta İshak betiminin hemen önünde uzun ince dikdörtgen formlu yüksekçe yapılmış bir altar masası ve bu masanın hemen yanında duran bir ağaç tasvirine yer verilmiştir. İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun betimi İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir.

Şekil A.75 İshak'ın Kurban Edilmesi, Tarragona, İspanya.

Katalog No: 75.

Eserin Bulunduğu Yer: Tarragona, İspanya.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde sağdaki dikdörtgen şekilli niş içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), *I Sarcofagi Cristiani Antichi*, Vol. II, Lev. II, fig. 117, s. 200.

Tanım: Sahnede kompozisyonun merkezinde İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Tunica exomis giymiş halde olan İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık ve göğüs hizasında durur şekilde betimlenmiştir. Bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıdığı sağ eli havada, başı sola dönük, tanrısal çağrının işareti olan tanrı eline bakar vaziyettedir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde hafif diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak babası gibi tunica exomis ile betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç tasviri İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Koç kafası yukarıya dönük İbrahim peygambere bakar şekilde gösterilmiştir.

Şekil A.76 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi, Fransa.

Katalog No: 76.

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi, Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Eserde, sahne en soldaki niş içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 45.1.

Tanım: Eserdeki deformasyon nedeniyle kompozisyonun tamamı net bir şekilde anlaşılamamıştır. Sağlam kalan yerlerin verdiği ipuçları üzerinden bir yorumlama yapılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırılığı iki ayak üzerinde ve pallium giymiş halde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Peygamberin, baş ve kollarının duruş pozisyonu mevcut olan hasar nedeniyle çözümlenememiştir. Genellikle İbrahim peygamberin ayaklarının hemen yanında betimlenen İshak ve İshak'ın betimleniş şekli yine eserdeki hasar nedeniyle takip edilememiştir. Sahnede sol at boşlukta İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç betimlenmiştir. Sol üst boşlukta tanrının çağrısının işareti olan tanrı eli betimi yer almıştır. Sahnede sağ boşlukta bir adam tasvirine yer verilmiştir. Bu figür hikâyede geçen tanrısal kaynaklı müdahaleye işaret eden ikinci simge olarak nitelenebilir.

Şekil A.77 İshak'ın Kurban Edilmesi, Staatlichen Müzesi, Berlin.

Katalog No: 77.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Staatlichen Müzesi (Staatlichen Museen), Berlin.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde sağ tarafta yer alır.

Envanter No: 3261.

Ölçüleri: 45x64x9.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, kırık parça.

Görsel Kaynak:

<http://www.smb->

[digital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=15&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=300&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=305](http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=15&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=300&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=305)
(03.04.23018).

Tanım: İbrahim peygamber sahnenin solunda, kısa saç ve sakallarıyla tunica exomis giymiş halde resmedilmiştir. Sağa dönük şekilde duran başı genelde sahneye sol üst köşeden dahil olan fakat burada yer almayan tanrı elinin varlığına dikkat çeker niteliktedir. İbrahim peygamberin sağ ve sol kollarının duruş pozisyonları genel olarak sahnelerde gördüğümüz şemayla paralel bir görünüm sunacak şekilde verilmiştir. Fakat eserdeki kırılma ve tahribat duruş şekillerinin net tanımlanmasını engellemiştir. İshak sahnede muhtemelen sağ alt köşede işlenmiştir. Fakat betim yine bu alandaki hasar nedeniyle takip edilememiştir. Koç tasviri ise sağ üst köşede hareket yönü sağa doğru olacak şekilde işlenmiştir. Yüksek bir yerde oturur halde gösterilen koçun başı geriye, peygambere dönük şekildedir.

Şekil A.78 İshak'ın Kurban Edilmesi, Palazzo San Sebastiano Müzesi, İtalya.

Katalog No: 78.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Palazzo San Sebastiano Müzesi, İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 184.4.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıyan sağ eli havada betimlenmiştir. Baş sahnedeki sola dönük şekilde verilmiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde elleri arkadan bağlı vaziyette diz çökmüş bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak üzerindeki tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Sahnede sağ tarafta İshak betiminin hemen önünde üzerinden alevler yükselen uzun ince dikdörtgen formlu bir altar masası betimine yer verilmiştir. İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekildedir.

Şekil A.79 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Ciriaco, Roma-İtalya.

Katalog No: 79.

Eserin Bulunduğu Yer: San Ciriaco, Roma-İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev.105.6.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıyan sağ eli havada betimlenmiştir. Başı sahnede sola dönük şekilde verilmiştir. İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekildedir. Sahnede kompozisyonun oluşumunu sağlayan diğer önemli figür ve betim öğelerine yer verilememiştir.

Şekil A.80 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.

Katalog No: 80.

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Lateran Müzesi (Lateranense Museo), İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: sahne üst bölümde yer alan madalyonun altındaki kare alan içinde yer alır.

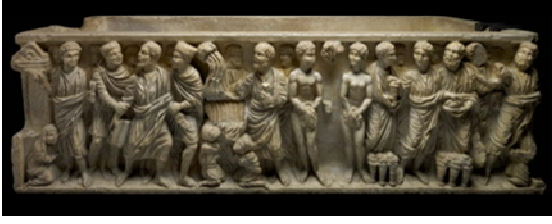
Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 184.3.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 402-5.

Tanım: İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıyan sağ eli havada betimlenmiştir. Başı genelin aksine sağa dönük şekilde verilmiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Sahnede sağ üst boşlukta İshak betiminin hemen arkasında kare formlu, üzerinden alevler yükselen bir altar masası betimine yer verilmiştir. İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç, adeta bir aslan figürü gibi heybetli şekilde betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta (sahnede sol) işlenen koçun hareket yönü sola doğru ve başı İbrahim peygambere dönük şekildedir. Sol üst boşlukta ise tanrı eli betimine yer verilmiştir.

Şekil A.81 İshak'ın Kurban Edilmesi, Astorga, İspanya.

Katalog No: 81.

Eserin Bulunduğu Yer: Astorga, İspanya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde sağ tarafta yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl (300-315).

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: <http://www.man.es/man/en/coleccion/catalogo-cronologico/edad-media/sarcofago-astorga.html> (12.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserdeki deformasyon nedeniyle kompozisyonun tamamı net bir şekilde anlaşılamamıştır. Sağlam kalan yerlerin verdiği ipuçları doğrultusunda bir yorumlama yapılmıştır. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin, eserdeki eksiklikler nedeniyle kollarının duruş pozisyonuyla alakalı belli bir açıklama getirilememiştir. Başı sola dönük şekilde tasvir edilen peygamber bu duruşuyla sahneye sol üst köşeden dâhil olan tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. İshak, İbrahim peygamberin ayaklarının hemen yanında sahnede sağ alt boşlukta betimlenmiştir. Eserin bu kısmı kırık olduğu için detaya inilemese de var olan yerlerden elde edilen bilgi İshak'ın diz çökmüş vaziyette beklediğini göstermiştir. Sahnede sol boşlukta İbrahim peygamberin hemen yanında bir adam tasvirine yer verilmiştir. Bu figür hikâyede geçen tanrısal kaynaklı müdahaleye işaret eden ikinci simge olarak nitelenebilir. Sahnede, koç, altar masası, ağaç gibi kompozisyonun kurulumu için önemli olan diğer betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.82 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kapitolin Müzesi, İtalya.

Katalog No: 82.

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Kapitolin Müzesi (Campidoglio Antico/ Musei Capitolini), İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, en solda, dikdörtgen formu niş içerisinde yer alır.

Ölçüler: 1,52x0,50.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev. 203.1.

Tanım: Uzun, ince dikdörtgen bir plakadan oluşan eser üzerinde yer alan beş ayrı bölüm içine kompozisyonlar yerleştirilmiştir. Kurban sahnesi sol köşedeki ince uzun dikdörtgen alan içerisine işlenmiştir. Kompozisyonun odak noktasında pallium giymiş halde ağırlığı iki ayak üzerinde cepheden tasvir edilmiş İbrahim peygamber ve elleri arkadan bağlı, tunica exomis giymiş olan diz çökmüş İshak betimi oluşturmuştur. Sahnede sağ alt köşede İshak'ın hemen önünde küçük bir altar masası betimine yer verilmiştir. Kompozisyonun kurulumunda olması gereke sahneye has diğer detaylar eser yüzeyinde meydana gelen deformasyon nedeniyle seçilememektedir.

Şekil A.83 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 83.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma?.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin sol tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, kırık parça.

Görsel Kaynak: <http://imagineinmendei.blogspot.com.tr/2018/02/god-put-abraham-to-test.html> (17.03.2108).

Çizim Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev. 214.4.

Tanım: Sahne, figürlerin verdiği ipuçlarının çizdiği yön doğrultusunda yapılan çeşitli tamamlamalarla ortaya çıkarılmıştır. Sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olduğu görülmüştür. Peygamberin sağ kolu havada betimlenmiştir. Sağ eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşır şekilde gösterilen İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak üzerindeki tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için tanrı tarafından gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekildedir. Sahnede kompozisyonun oluşumunu sağlayan altar masası, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.84 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 84.

Eserin Adı: Yeni Ahit Sahneleri ve İshak'ın Kurban'ının Sahnelendiği Sarkofaj.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin sağ tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: <http://imagineinmei.blogspot.com.tr/2018/02/god-put-abraham-to-test.html> (17.03.2108).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle tunica exomis giymiş halde yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin hareket yönü sağa doğrudur. Peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık şekilde havada betimlenmiştir. Elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıdığı görülen peygamberin sol eli sahnede sağ tarafta hemen önünde yer alan elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekler halde tasvir edilmiş İshak'ın başı üzerindedir. İshak üzerindeki tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Sahnede kompozisyonun oluşumunu sağlayan altar masası, ağaç, koç gibi diğer önemli betim öge ve elemanlarına yer verilmemiştir.

Şekil A.85 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Damaso Kilisesi kriptâ bölümü, Roma.

Katalog No: 85.

Eserin Bulunduğu Yer: San. Damaso Kilisesi kriptâ bölümü, Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin sol tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tav. I, Lev. 123.2.

Tanım: Sahnede kompozisyonun merkezinde yer alan İbrahim peygamber pallium giymiş halde, ağırlığı iki ayak üzerinde cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde gösterilmiştir. Peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık gövde hizasında yere paralel duracak şekilde betimlenmiştir. Sol eli sahnede sağ tarafta hemen önünde ayakta durur şekilde yer alan İshak'ın başı üzerindedir. İshak üzerindeki tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için tanrı tarafından gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekildedir. Kompozisyonun oluşumunu sağlayan altar masası, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine sahnede yer verilmemiştir.

Şekil A.86 İshak'ın Kurban Edilmesi, Gregoriano Profano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 86.

Eserin Adı: Agape ve Crescentianus Sakofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Vatikan-İtalya.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Gregoriano Profano Müzesi (Gregoriano Profano Museum), Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin sol tarafında sivri kemerli açıklık içinde yer alır.

Envanter No: Cat. 31489.

Tarihi: IV. yüzyıl ortaları.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak:

http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-cristiano/sarcofagi-_a-colonne/sarcofago-di-agape-e-crescentianus.html#&gid=1&pid=1 (10.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Genelin aksine soluna bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamber, pallium adı verilen bir kıyafetle betimlenmiştir. Havada olan sağ eliyle kılıç benzeri kesici bir alet tutan peygamberin sol elinin göğsü üzerinde olduğu görülmektedir. Bu eserde İshak genelin aksine sahnenin solunda olacak şekilde resmedilmiştir. Elleri arkadan bağlı İshak, İbrahim peygamberin sağında altar masası üzerinde oturur vaziyette betimlenmiştir. Sahnede kompozisyonun oluşumunu sağlayan tanrı eli, koç, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.87 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lot'un Sarkofajı, Saint Sebastiano Kilisesi, Roma.

Katalog No: 87.

Eserin Adı: Lot'un Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Saint Sebastiano Kilisesi, Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, merkezde yer alan madalyonun sağında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak: MILBURN Robert Leslie Pollington (1988), **Early Christian Art and Architecture**, fig.39, s. 69.

Tanım: İbrahim peygamber sahnede ağırlığı iki ayak üzerinde cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Pallium adlı kıyafeti giymiş halde olan peygamber sol üst köşeden sahneye giren Tanrı eli betimine bakmaktadır. Kollarının duruş pozisyonu bu sahnede tamamen farklıdır. Sağ ve sol kol hemen hemen karın hizasında olacak şekilde verilmiştir. İbrahim peygamberin solunda yani sahnenin sağında ince uzun dikdörtgen formlu bir altar masası betimine yer verilmiştir. Sahnenin en sağında üzerinde alevler yükselen altar masası betiminin hemen yanında elleri serbest bir pozisyon sunacak şekilde gösterilen İshak tasviri yer almıştır. İshak üzerinde tunica exomis ile ayakta, yürür vaziyette yansıtılmıştır. Sahnede kompozisyonun oluşumunu sağlayan koç, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilip verilmediği eser yüzeyinde meydana gelen deformasyon nedeniyle tam olarak takip edilmemiştir.

Şekil A.88 İshak'ın Kurban Edilmesi, İki Erkek Kardeşin Sarkofajı, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 88.

Eserin Adı: İki Erkek Kardeşin Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma?.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: **Sahne, eser üzerinde,** üst bölümde merkeze yerleştirilen madalyonun hem sağ tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak: <http://www.christianiconography.info/sicily/sarcTwoBrothers.html> (12.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde gösterilen İbrahim peygamber pallium adlı kıyafetle tasvir edilmiştir. Peygamberin, genellikle bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde ve havada betimlenen sağ kolunun burada nasıl durduğu eserdeki kırıklar sebebiyle tanımlanamamıştır. Sağ el ve kolun duruşu hakkındaki tanımlamalar böyle iken peygamberin sol kol ve eli genel bir betimleniş tarzı olarak, hemen yanında altar masası önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen oğlu İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis giymiş halde elleri arkadan bağlı tasvir edilmiştir. Sahnede koç, ağaç gibi kurban sahnesinde olması gereken öge ve elemanların yer almadığı görülmüştür.

Şekil A.89 İshak'ın Kurban Edilmesi, Column Sarkofajı, Pio Christian Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 89.

Eserin Adı: Column Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Vatikan Nekropolisi (Grotto of S. Pietro).

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Christian Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, en solda, sütunlarla oluşturulmuş kemer içinde yer alır.

Envanter No: 31528.

Tarihi: IV. yüzyılın sonu.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: NOGA-BANAI, Galit (2008), *The Trophies of the Martyrs/An Art Historical Study of Early Christian Silver Reliquaries*, fig. 35.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırılığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olduğu görülmüştür. Baş, genelin aksine soluna (sahnede sağ) dönük olan peygamber yine genelin aksine sahneye sağ üst köşeden dâhil olan tanrı eline bakar halde betimlenmiştir. Sağ eliyle kılıç benzeri küçük kesici bir alet taşıyan İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde dikdörtgen formlu alçak bir altar masası üstüne diz çökmüş elleri arkadan bağlı, hareket yönü sola doğru olacak şekilde konumlandırılmış vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak üzerindeki tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için tanrı tarafından gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta (sahnede sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekildedir.

Şekil A.90 İbrahim'in Kurbanı, Arles Müzesi, Fransa.

Katalog No: 90.

Eserin Adı: Suzanne Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Alyscamps, Fransa.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi, Fransa.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, merkezde yer alan madalyonun hemen solunda yer alır.

Tarihi: IV. yüzyılın ortaları.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: http://www.carto.net/andre.mw/photos/2015/02/21_a_arles_musee-archeologique/20150221-123800_sarcophage_de_la_chaste_suzanne_d_arles.shtml (10.03.2018).

Tanım: Ağırılığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olduğu görülmüştür. Baş, genelin aksine soluna (sahnede sağ) dönük olan peygamber yine genelin aksine sahneye sağ üst köşeden dâhil olan tanrı eline bakar şekilde betimlenmiştir. Eserdeki eksiklikler nedeniyle İbrahim peygamberin kollarının duruş pozisyonuyla alakalı belli bir açıklama getirilememiştir. İshak İbrahim peygamberin hemen önünde dikdörtgen formlu yüksek altar masası üstüne diz çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette betimlenmiştir. Yine tunica exomis adı verilen kıyafetle gözlemlenmiştir. Sahnede, İshak'ın kurtuluşu için Tanrı tarafından gönderilen koç, kurban sahnesinde çoğu yerde betimlenen ağaç gibi önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.91 İbrahim'in Kurbanı, San Peter Bazilikası, Vatikan.

Katalog No: 91.

Eserin Adı: Junius Bassus Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: San Peter Bazilikası, Vatikan.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sol üst niş içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit

Görsel Kaynak:

<http://stpetersbasilica.info/Interior/Sacristy-Treasury/SarcophagusGiunioBasso.jpg>
(10.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olduğu görülmüştür. Sağ kolu dirsekten kıvrık hafif yukarda betimlenen İbrahim peygamberin bu elinde nasıl bir alet taşıdığı tam olarak görülememiştir. Peygamberin sol eli hemen önünde dikdörtgen formlu yüksek ve üzerinden alevler yükselen bir altar masası önünde diz çökmüş, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde konumlandırılmış elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için tanrı tarafından gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta (sahne sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekildedir.

Şekil A.92 İbrahim'in İshak'ı Kurban Etmesi, Üçlü Sarkofaj, Réattu Müze, Arles, Fransa.

Katalog No: 92.

Eserin Adı: Üçlü Sarkofaj.

Eserin Bulunduğu Yer: Eser, 1974'te, Trinquetaille'de Saintes-Maries kıyısında bulunmuştur.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Réattu Müze, Arles, Fransa.

Sahnenin Adı: İbrahim'in İshak'ı Kurban Etmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Eserde kurban sahnesi, sarkofajın kapak kısmında sol tarafta bulunan küçük madalyonun hemen sağ tarafındaki alanda yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl (330).

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://www.christianiconography.info/3001course/sarcophagusArles2.html>
(12.01.2018).

Tanım: Sahnenin detaylarına eserde meydana gelen bozulma nedeniyle net olarak vakıf olunamasa da genel çizgiler belli bir görüşün sunulmasına imkân vermektedir. Kompozisyonda sahnenin merkezine ağırlığı iki ayak üzerinde olan, tunica exomis giymiş halde işlenen İbrahim peygamberin tasviri yerleştirilmiştir. İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. Bu eli havada betimlenen İbrahim peygamberin bakışları yine sahneye sol üstten dâhil olan tanrı eline doğru yönelmiştir. İbrahim peygamberin sol eli, hemen diz çökmüş vaziyette betimlenen oğlu İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin seyrini değiştiren koç ise İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Kurban sahnesinde olması gereken ağaç ve altar masası gibi elemanların bu eser üzerinde betimlenmediği görülmüştür.

Şekil A.93 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kurban Sarkofajı, Arles Müzesi.

Katalog No: 93.

Eserin Adı: Kurban Sarkofajı ?

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi (Museum of Arles).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, soldaki kemer açıklığı içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

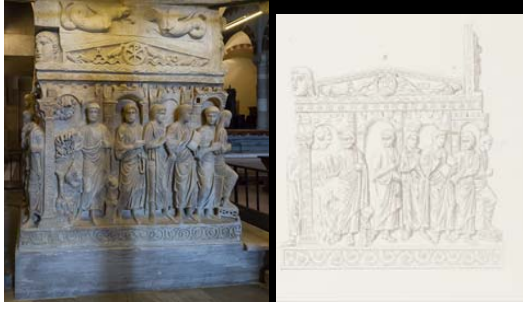
Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://wn.rsarchive.org/Lectures/GA292/English/eLib2016/19171022p01.html>
(10.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Üzerinde pallium adı verilen bir kıyafetle ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Baş, genelin aksine soluna (sahnede sağ) dönük olan peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık yukarıya doğru uzanmış haldedir ve bu eliyle orans duruşundaki pozisyonu almış şeklinde betimlenmiştir. Sol elinde kılıç benzeri kesici bir alet taşıyan İbrahim peygamberin eli gövde hizasında, kılıcın ucu ise sahnenin sağına bakacak şekilde verilmiştir. Sağ alt köşeye küçük dikdörtgen formlu uzun ve ince bir altar masasının yerleştirildiği sahnede sol alt köşedeki boş kısım ise kurban hikâyesinde olayın seyrini değiştirmesi için Tanrı tarafından gönderilen koç betiminin yer aldığı görülmüştür. İbrahim peygamberin tanrıya şükreder şekilde tasvir edildiği sahnede İshak'ın betimlenmediği görülmüştür. Bu yönüyle ilginç bir kurulumu gözler önüne seren eser bu sebeple ilgi çekicidir.

Şekil A.94 İshak'ın Kurban Edilmesi, San. Ambrogio Sarkofajı, San. Ambrogio Bazilikası Vaiz Kürsüsü/Stiliko'nun Mezarı.

Katalog No: 94.

Eserin Adı: San. Ambrogio Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: San. Ambrogio Bazilikası Vaiz Kürsüsü/Stiliko'nun Mezarı

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sol tarafta yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl sonu.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak: <https://hiveminer.com/Tags/church,sarcophagus> (10.03.2018).

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 328.3.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olduğu görülen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Burada sahnenin sağ ya da sol üst boşluğunda beliren tanrı eline bakan bir peygamber tasvirine yer verilmemiştir. İbrahim peygamberin başı cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Kollarının duruş pozisyonu sahnede farklı bir biçimin daha ağırlık kazandığını göstermektedir. İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrılmış olarak verilmiştir. Eserdeki kırıklar nedeniyle bu kolun ve elin duruş pozisyonu tam çözülememiştir. Peygamberin sol eli göğüs hizasında elbisesini tutar vaziyette verilmiştir. İshak sahnede sağ alt köşede betimlenmiştir. Tunica exomis adı verilen bir kıyafetle betimlenen İshak dikdörtgen formlu uzun ve ince bir altar masasının üzerinde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette tasvir edilmiştir. Net bir tanım yapılamasa da sahnede sol alt tarafta ağaç ve koç betimine yer verildiği görülmüştür.

Şekil A.95 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Paul Bazilikası.

Katalog No: 95.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Paul Bazilikası.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde sağda yarım daire formu kemer açıklığı içinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit,

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), *I Sarcofagi Cristiani Antichi*, Vol. I, fig.109, s. 184.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adlı kıyafet olduğu görülmüştür. Havada olan sağ eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşır şekilde betimlenen İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde alçak dikdörtgen formu bir altar masası üzerinde diz çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis denilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için tanrı tarafından gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahne sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekildedir. Koçun hemen arkasında küçük ebatlı bir ağaç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.96 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ravenna.

Katalog No: 96.

Eserin Bulunduğu Yer: Ravenna.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sol tarafta yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcophagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tav. I, Lev. 154.3.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine (?) bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adlı kıyafetin olduğu görülmüştür. Havada olan sağ eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşır şekilde betimlenen İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde alçak dikdörtgen formlu bir altar masası üzerinde diz çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis denilen kıyafetle betimlenmiştir. İshak'ın kurtuluşu için tanrı tarafından gönderilen koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahne sol) işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı bu sefer İbrahim peygambere dönük şekilde değildir. Koçun hemen arkasında küçük ebatlı bir ağaç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.97 İshak'ın Kurban Edilmesi, Çift Kayıtlı Taş Sarkofaj, Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Katalog No: 97.

Eserin Adı: Çift Kayıtlı Taş Sarkofaj.

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Pio Cristiano Müzesi, Vatikan.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, üstte, merkezde yer alan madalyonun sağ tarafındaki alanda yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://www.christianiconography.info/sicily/sarc31546Pio.front.html> (10.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: İnce bir çizgi ile yatayda iki panel haline getirilen eser yüzeyi üzerinde kutsal kitaplardan alınmış çeşitli sahnelere yer verildiği görülmüştür. Kurban sahnesi üst panelde iki figürün çerçeve içine alındığı madalyonun hemen sağ tarafında yerini almıştır. Kompozisyon olarak değerlendirildiğinde sahnede orta noktada İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan İbrahim peygamber, cepheden görünümüyle betimlenmiştir. Üzerinde tunica exomis olan İbrahim peygamber, sağ eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. Başı sağ tarafına dönük olan İbrahim peygamber sol üst köşeden sahneye dâhil olan tanrı eline bakmaktadır. Peygamberin sol eli hemen önünde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette betimlenmiş İshak'ın başı üzerinde yer alır. İshak'ın tunica exomis adlı kıyafetle gösterilmiştir. Sahnenin son noktasını, İshak'ın başını eğdiği, üzerinde alevler yükselen altar masası ve İbrahim peygamberin yapacağı hamleyi durduran melek ya da insan figürü oluşturmuştur.

Şekil A.98 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kraliyet Akademisi Müzesi, Madrid.

Katalog No: 98.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Kraliyet Akademisi Müzesi (Royal Academy Of Madrid Museum), Madrid.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, en sağdaki kemer açıklığı içinde yer alır.

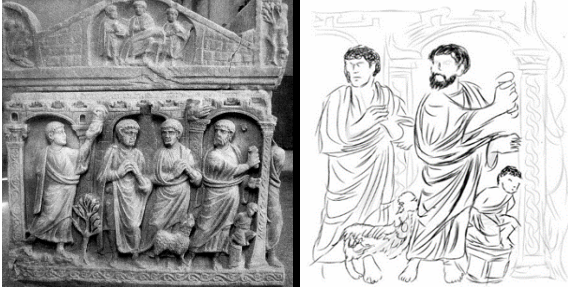
Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tav. I, Lev. 11.1.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 341.3.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olduğu görülmüştür. Sağ kolu havada hamle yapacak şekilde duran İbrahim peygamberin, yine sağ eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet tuttuğu tespit edilmiştir. Peygamberin sol eli göğüs hizasında elbisesini tutar vaziyettedir. Sahnede genelde koç ve ağaç betimine ayrılan sol boşlukta İshak tasvirine yer verildiği görülmektedir. İshak, uzun ve ince bir altar masasının üzerinde elleri arkadan bağlı oturur vaziyette gösterilmiştir. Sahnede sağ alt boşlukta hikâyenin gidişatını değiştirmek için Tanrı tarafından gönderilen koç betimine yer verilmiştir. Hareket yönü sağa doru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.99 İshak'ın Kurban Edilmesi, Flavius Gorgonius Sarkofajı, San Ciriaco Katedrali, Ancona, İtalya.

Katalog No: 99.

Eserin Adı: Flavius Gorgonius Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: San Ciriaco Katedrali, Ancona, İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, en sağdaki kemer açıklığı içinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: AHUNANYA, Kelechi John Bosco (2016), **The Traditio Legis Motif on Christian Sarcophagi in Fourth Century Rome**, fig. 8.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırılığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilmiştir. Üzerinde pallium adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Sağ kolu dirsekten kıvrık ve göğüs hizasında durur pozisyonda betimlenen peygamber, yine bu elinde kesici bir alet taşımaktadır. Eserde bu alandaki kırık nedeniyle alet hakkında net bir tanımlama yapılamamıştır. İbrahim peygamberin sol elinin, hemen önünde duran alçak dikdörtgen formlu bir altar masası üzerinde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başının biraz üzerinde olduğu görülmüştür. İshak tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sağ tarafındaki boşlukta (sahne sol) koç tasvirine yer verilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan koçun başı bu sefer İbrahim peygambere dönük şekildedir.

Şekil A.100 İshak'ın Kurban Edilmesi, Aix Müzesi, Fransa.

Katalog No: 100.

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Aix Müzesi, Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, en soldaki kemer açıklığı içinde yer alır.

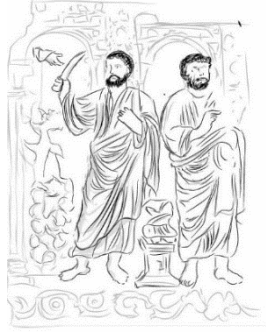
Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev. 205.5.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura ; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 379-2.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olan İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle sol üst boşluktan sahneye dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilmiştir. Üzerinde pallium adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Sağ kolu dirsekten kıvrık ve göğüs hizasından biraz yüksekte durur pozisyonda betimlenen peygamber, yine bu elinde kılıç benzeri kesici bir alet taşır şekilde betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sol elinin, hemen önünde yer alan alçak dikdörtgen formlu bir altar masası üzerinde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başının üzerinde olduğu görülmüştür. İshak tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Sahnede sağ alt boşlukta hikâyenin sonucunun değişmesini sağlayan ve Tanrı tarafından bu amaçla gönderilen koç betimine yer verilmiştir. Hareket yönü sağa doru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.101 İshak'ın Kurban Edilmesi, Louvre Muzesi, Paris.

Katalog No: 101.

Eserin Adı: Borghese Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Louvre Muzesi, Paris.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağdaki kemer açıklığı içinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl sonu.

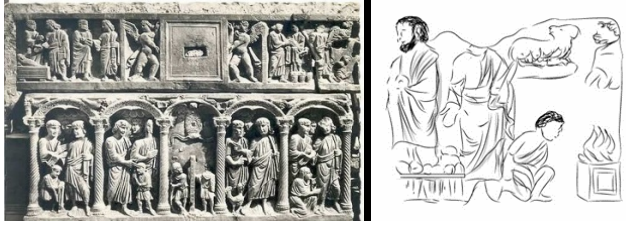
Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak:

<https://hiveminer.com/Tags/earlychristian%2Csarcophagus> (20.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan Tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adlı kıyafet olduğu görülmüştür. Sağ kolu dirsekten kıvrık, havada betimlenen peygamber, yine bu elinde kılıç benzeri kesici bir alet taşır şekilde durmaktadır. Peygamberin sol eli göğüs hizasında, elbisesini tutar vaziyette verilmiştir. İbrahim peygamberin sol elinin hemen önünde, alçak dikdörtgen formlu bir altar masası üzerinde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak sahnede sağ alt boşlukta tasvir edilmiştir. Baş kırık figürün üzerinde tunica exomis adlı kıyafet olduğu görülmüştür. Yüksekçe bir yerde duran, arkasında birkaç ağaç dalının olduğu koç figürü oldukça küçük ebatlarda yapılmıştır.

Şekil A.102 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Sidoine Sarkofajı, Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, Bazilikası, Fransa.

Katalog No: 102.

Eserin Adı: Saint-Sidoine Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Saint-Maximin-la-Sainte-Baume, Bazilikası, Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, sarkofajın kapak kısmında, merkeze yerleştirilen kare formlu, kitabe biçimli şeklin en sağında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl sonu.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://saintmaximin2008.fr/PAGESWEB/HISTOIRE/BASILIQUE/crypte.html>

(10.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserde, genel kurgunun dışında bir kurgunun kullandığı tespit edilmiştir. Kurban sahnesinin merkezine; üzerinde tunica exomis adlı kıyafet olan, elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak betimi yerleştirilmiştir. İshak'ın biraz uzağında sahnenin en sağında alçak, dikdörtgen formlu, üzerinden alevler yükselen bir altar masası betimine yer verilmiştir. İbrahim peygamber sahnede sol tarafta, İshak'ın hemen arkasında betimlenmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Pallium giydiği görülen İbrahim peygamberin kollarının duruş pozisyonu da farklıdır. Sol eliyle kesici bir alet tutar şekilde betimlenen peygamberin sağ eli, ayası görünecek şekilde vücudunun yanında durur şekilde işlenmiştir. Tanrı eli genelin aksine sahneye sağ üst köşeden girmiştir. Koç yine genel kurgunun dışında, sağ üst boşlukta tasvir edilmiştir.

Şekil A.103 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Sidoine Sarkofajı, St. Sebastiano Müzesi, İtalya.

Katalog No: 103.

Eserin Adı: Saint-Sidoine Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: St. Sebastiano Müzesi, İtalya?.

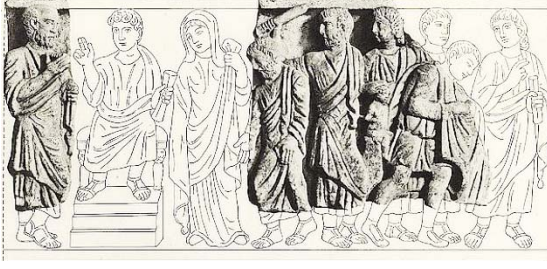
Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tav. I, Lev. 140.9.

Tanım: Hikâyeye has tüm öge ve elemanların işlenmediği sahnede kurban sahnesine işaret eden en önmeli figür İbrahim peygamber olmuştur. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Üzerinde pallium adlı kıyafet olan peygamberin kollarının duruş pozisyonu alışıldan farklıdır. Sol eliyle kesici bir alet tutar şekilde betimlenen peygamberin sağ eli, ayası görünecek şekilde vücudunun yanında durur şekilde betimlenmiştir. Sahnede, kurban sahnesine ait diğer öge ve betim elemanlarının tasvirine yer verilmemiştir.

Şekil A.104 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Kallisto, Roma.

Katalog No: 104.

Eserin Bulunduğu Yer: San Kallisto, Roma ?

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, orta noktada yer alan kırık parça üzerinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev. 183.4.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Sağ kolu dirsekten kıvrık, havada betimlenen peygamber, yine bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet taşır şekilde betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sol elinin, hemen önünde duran ve yüksek düzgün bir form göstermeyen dikdörtgen altar masası üzerinde elleri arkadan bağlı vaziyette oturan İshak'ın başının üzerinde olduğu görülmüştür. Görselden çok fazla bilgi elde edilemediği için İshak'ın kıyafeti konusunda net tanımlama yapılamamaktadır. Sahnede, kurban sahnesine ait diğer öge ve betim elemanlarının tasvirine yer verilmediği tespit edilmiştir.

Şekil A.105 İshak'ın Kurban Edilmesi, Pretestato, Roma.

Katalog No: 105.

Eserin Bulunduğu Yer: Pretestato, Roma ?

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev. 282.7.

Tanım: Kompozisyonun sol tarafında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, frontal görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olduğu görülmüştür. Peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık ve göğüs üzerine paralel duracak şekilde betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Sahnede kompozisyonun oluşumunu sağlayan altar masası, ağaç gibi diğer önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.106 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terni Katedrali, İtalya.

Katalog No: 106.

Eserin Adı:

Eserin Bulunduğu Yer: Terni Katedrali, İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ taraftaki dar alanda işlenmiştir.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer,taş? lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 203.2.

Tanım: Uzun, ince dikdörtgen bir plakadan oluşan eser üzerinde kutsal kitaptan alınmış çeşitli olayların sahnelendiği görülmüştür. İşlenen temalardan biri de kurban sahnesidir. Eser yüzeyinde meydana gelen deformasyon nedeniyle kompozisyon tüm ayrıntılarıyla anlaşılamamıştır. Kurban sahnesinde en belirleyici öğeleri hareket yönü sola doğru olan İbrahim peygamber ile onun önünde diz çökmeye hazırlanan İshak oluşturmıştır. İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Bakışları sol üst köşeye yönelik olan İbrahim peygamberin bu duruşu sahnede olması gereken tanrı eli figürünün varlığına işaret etmemektedir. Sol eli oğlu İshak'ın başı üzerinde olan İbrahim peygamberin tunica exomis giydiği seçilmektedir. İshak sahnede sağ alt köşede yer alan çok küçük ebatlı altar masası önünde betimlenmemiştir. Altar masasının üzerinde alevlerin olup olmadığıyla alakalı kesin bilgiler mevcut değildir. Kompozisyonun yaygın işlenişi düşünüldüğünde sahnede olması gereken ağaç ve koç figürünün burada yer almadığını ya da eser yüzeyinde bozulmalar olduğu için görülemediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Şekil A.107 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Felice Kilisesi, Gerona.

Katalog No: 107.

Eserin Bulunduğu Yer: San Felice Kilisesi, Gerona.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser yüzeyinde, sağ tarafta, dar bir alan içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 112. 2.

Tanım: Dar bir alana işlenen kompozisyonda konuyla alakalı hemen hemen tüm öge ve elemanların yüzey üzerine aktarıldığı görülmüştür. Sahnede kompozisyonun odak noktasında İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, tunica exomis adı verilen kıyafetle cepheden tasvir edilmiş İbrahim peygamberin başının sağına dönük olduğu ve bakışlarının sol üst köşeden uzanan Tanrı eline yöneldiği görülmüştür. Genel itibariyle sağ elinde bıçak benzeri kesici alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin burada da bu şemayı takip ederek tasvir edildiği görülmüştür. İbrahim peygamberin sol eli hemen solunda ayaklarının önünde diz çökmüş, elleri arkadan bağlı, tunica exomis adı verilen bir kıyafetle betimlenen İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın önünde çoğunlukla görülen altar masası betimi burada yer almamıştır. Hikâyenin önemli bir ögesi olarak tanımlayabileceğimiz koç figürü ise İbrahim peygamberin hemen sağ kolu altında yer almıştır. Oldukça basit çizgilerle yüzeye aktarılan koç betimi alanın verdiği imkânla bağlantılı olsa gerek küçük ebatlı olarak ele alınmıştır.

Şekil A.108 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Felice Kilisesi, Gerona.

Katalog No: 108.

Eserin Bulunduğu Yer: San Felice Kilisesi, Gerona.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser yüzeyinde, sağ tarafta yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 111.1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Hikâyede olması gereken unsur ve öğelerden çoğunun yer almadığı bu kompozisyonda sadece ana karakterler ile hikayede yer alan öğelerden biri olan altar masası betimine yer verilmiştir. Sahnede kompozisyonun merkezinde sağ eli havada bıçak benzeri küçük bir kesici alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamber görülmektedir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden görünüşüyle yüzeye işlenmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. İbrahim peygamberin hemen solunda elleri arkadan bağlı üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İshak tasvirine yer verilmiştir. İshak; çok yüksek olmayan, dikdörtgen planlı bir altar masası önündedir. Sahnede koç, ağaç, Tanrı eli gibi diğer önemli öğeler görülmemektedir.

Şekil A.109 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lateran Müzesi, İtalya.

Katalog No: 109.

Eserin Adı:

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Lateran Müzesi (Lateranense Museo), İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ taraftaki dar alan içinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 123.3.

Tanım: Kompozisyonun kurulumunda kullanılan pek çok öge ve elemanın kullanılmadığı sahnede, ana betim grubunu İbrahim peygamberin ve İshak'ın betiminin oluşturduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde tunica exomis giymiş halde bulunan İbrahim peygamber cepheden görünümüyle betimlenmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan peygamberin bakışlarının sola dönük olduğu görülmüştür. Muhtemelen bu duruş ile olaya müdahale eden Tanrı'nın varlığına işaret edilmiştir. Sağ eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin sol elinin, tunica exomis giymiş halde hemen önünde duran, elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde yer aldığı görülmüştür. Sahnede, hikâyede geçen ve pek çok yerde tasviri ile karşılaşılan diğer betim öge ve elemanlara yer verilmemiştir.

Şekil A.110 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Damaso, Roma-İtalya.

Katalog No: 110.

Eserin Bulunduğu Yer: San Damaso, Roma-İtalya

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ alt köşede yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş? lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tavole I, Lev. 129.1.

Tanım: Konu olarak oldukça fazla sahnenin işlendiği eser üzerinde betimlenen konulardan biri de kurban sahnesidir. Eserde sağ alt köşede yer alan kompozisyonda sağlanan bütünlük tamamlayıcı çizimlerle desteklenerek anlaşılır hale getirilmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde, pallium adlı uzun geleneksel kıyafetle cepheden görünümde yüzey üzerine aktarılan İbrahim peygamber tasviri kompozisyonun odak noktasını oluşturmuştur. Başı sağına dönük olarak verilen İbrahim peygamber sol üst köşeden kompozisyona dâhil olan Tanrı eline bakmaktadır. İbrahim peygamber yine pek çok yerde görüldüğü gibi burada da sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenmiştir. Peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen elleri arkadan bağlı, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan oğlu İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin önemli unsurları olan ağaç ve koç betiminin, İbrahim peygamberin hemen sağ kolu altında kalan küçük ve dar alanın içinde yer aldığı görülmüştür. Hemen hemen her sahnede karşımıza çıkan altar masası betimine burada yer verilmemiştir.

Şekil A.111 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.

Katalog No: 111.

Eserin Bulunduğu Yer: Terme Müzesi (Museo delle Terme), Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sol üstte yer alan madalyonun hemen sağ tarafında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer,taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), *I Sarcofagi Cristiani Antichi*, Vol. II, Tavole II, Lev. 212.2.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, pallium giymiş hâlde cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılan İbrahim peygamber, onun hemen sağında yer alan İshak ve İshak'ın hemen başının üzerinde betimlenen Tanrı eli figürü burada işlenen kompozisyonun temel karakter ve elemanlarını oluşturmuştur. Bu eserin, kurban sahnesinde olduğu gibi belli sahneler için yaygın uygulanan, birbirini tekrar eden şemalar dâhilinde yapılan tasvirlerin bambaşka şekillerde karşımıza çıkabileceğini gösteren örneklerden biri olduğunu görüyoruz. Genel itibariyle sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin hareket yönü sola doğru olan ve görülebildiği kadarıyla gözleri bağlı olarak tasvir edilen oğlu İshak'ın kolunu, sağ eliyle tutar şekilde tasvir edilmesi buradaki farklılığı oluşturan ana unsur olarak tanımlanabilmiştir. Yapılan bu farklı betim, sahnenin farklı bir tipoloji yaratacak şekliyle tanışmamızı sağlamıştır.

Şekil A.112 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.

Katalog No: 112.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Terme Müzesi (Museo delle Terme), Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ üst köşedeki alan üzerinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1936), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev. 204.3.

Tanım: Görselde de görüldüğü üzere bütünlüğünü koruyamayan eserde yer alan kompozisyonların ana hatları yapılan tamamlamalarla belirlenmiştir. Kompozisyonda sahnenin en soluna ağırlığı iki ayak üzerinde olan tunica exomis adı verilen bir kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamberin tasviri yerleştirilmiştir. İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. Bu eli havada betimlenen İbrahim peygamberin bakışları sahnenin sol üst köşesine yönelmiştir (Burada yer almasa da belirtilen nokta Tanrı eli tasvirinin işlendiği yere işaret etmektedir). İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde diz çökmüş vaziyette betimlenen oğlu İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin gidişatını değiştirmesi için gönderilmiş olan koç İbrahim peygamberin sol tarafındaki üst boşluğa işlenmiştir. Üzerinden alevler yükselen düzgün dikdörtgen planlı küçük altar masası sahnenin en sağına işlenmiştir. Bu betimin hemen arkasında her sahnede karşımıza çıkmayan ağaç betimine yer verildiği görülmüştür.

Şekil A.113 İshak'ın Kurban Edilmesi, Canova Koleksiyonu, Roma.

Katalog No: 113.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Canova Koleksiyonu (Collection of Canova), Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ tarafta yer almaktadır.

Tarihi: : IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit parçası.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1936), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tavole II, Lev. 184.2.

Tanım: Sahnede; merkezde İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Pallium adı verilen bir kıyafetle cepheden görünüşüyle işlenen İbrahim peygamber, sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde, elleri arkadan bağlı, diz çökmüş vaziyette bekleyen oğlu İshak'ın başının üzerindedir. İnce, uzun düzgün dikdörtgen formlu üzerinde alevler yükselen küçük bir altar masası önünde diz çöker şekilde tasvir edilen İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Sahnede, hikâyenin sonucunun değişime uğramasını sağlayan koç betimi, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Koç, hareket yönü sola doğru başı ise sağ tarafta yer alan İbrahim peygambere dönük olacak şekilde betimlenmiştir. Bu eserde Tanrı'nın uyarısının geldiğinin simgesi olan Tanrı eli figürü yerine sahnenin en solunda bir erkek ya da melek figürüne yer verildiği görülmüştür. İbrahim peygamberin oğlunu kurban etmesini engelleyen tanrısal uyarı bu şekilde kişileştirilmiştir.

Şekil A.114 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Maximin Kilisesi, St. Marie Madeleine Kriptası, Fransa.

Katalog No: 114.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Maximin Kilisesi, St. Marie Madeleine Kriptası, Fransa.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, levha.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 6, Lev. 482.19.

Tanım: Sahnede orta noktada, ağırlığı iki ayağı üzerinde tunica exomis giymiş halde bulunan İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Sağ kolu havada betimlenen İbrahim peygamberin sol eli hemen solunda, sahnede sağ alt boşlukta işlenen İshak'ın başı üzerindedir. İshak hareket yönü sola olacak şekilde betimlenmiştir. Onun da üzerinde tunica exomis bulunmaktadır. Yürür ya da ayakta duru şekilde tasvir edilmiştir. Kompozisyon için önemli bir betim ögesi olan altar masası İbrahim peygamber tasviri ile İshak arasında yer almıştır. Küçük dikdörtgen planlı altar masası, üzerinden alevler yükselir şekilde tasvir edilmiştir. Hikâyenin seyrini değiştirecek olan koç, sahnede sol alt boşlukta işlenmiştir. Hareket yönü sağa olacak şekilde işlenen koç oldukça küçük bir betim olarak sahnede yer almıştır.

Şekil A.115 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Lorenzo Kilisesi (atrium), Roma.

Katalog No: 115.

Eserin Bulunduğu Yer: St. Lorenzo Kilisesi (atrium), Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, orans duruşunda duran kadın figürünün betimlendiği merkezdeki madalyonun hemen sağında yer alır.

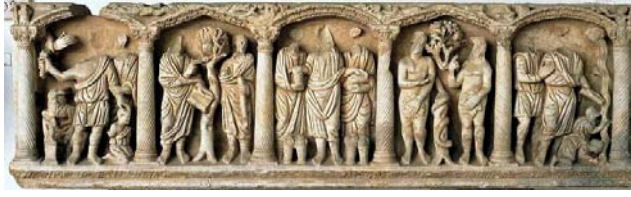
Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1936), *I Sarcofagi Cristiani Antichi*, Vol. II, Tavole II, Lev. 197.5.

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 5, Lev. 360-1.

Tanım: İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Tunica exomis adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde elleri arkadan bağlı ayakta duran oğlu İshak'ın başının üzerindedir. İnce, uzun, düzgün dikdörtgen formlu, üzerinde alevler yükselen bir altar masası arkasında diz çöker şekilde tasvir edilen İshak'ın, üzerinde de tunica exomis bulunmaktadır. Kurban sahnesinde görmeye alıştığımız ve hikâyenin bir parçası olarak betimlemelerde yer alması gereken diğer öge ve elemanların bu sahnede kullanılmadığı görülmüştür.

Şekil A.116 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cordoba Arkeoloji ve Etnografya Müzesi.

Katalog No: 116.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Cordoba Arkeoloji ve Etnografya Müzesi (Archaeological and Ethnological Museum Of Cordoba).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ taraftaki kemer açıklığı içerisinde yer alır.

Envanter No: CE021992.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://www.juntadeandalucia.es/cultura/WEBDomus/verImagen.do?ninv=CE021992&lng=en&codigo=1446&volver=busquedaSimple&pie=Sarc%F3fago%20class=>
(11.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde üzerinde pallium adı verilen bir kıyafetle tasvir edilen İbrahim peygamber sahnede merkezde, cepheden görünüşüyle betimlenmiştir. Peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık, hamle yapacak şekilde havada betimlenmiştir. Mevcut kırıklar sebebiyle bu elde olması gereken kesici aletin biçimi ve niteliği hakkında yorum yapılamamıştır. İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen, üzerinde tunica exomis bulunan oğlu İshak'ın başının üzerindedir. . Altar masası bu sefer sahnede sol alt boşluğa yerleştirilmiştir. Koç betimi; ince, uzun düzgün dikdörtgen formlu üzerinde alevler yükselen bu küçük altar masasının üstüne yerleştirilmiştir. Koçun hareket yönünün sağa doğru başının ise sağ tarafta yer alan İbrahim peygambere dönük olduğu görülmüştür. Tanrı eli betimi yerine sahnenin en solunda bir erkek ya da melek figürüne yer verildiği görülmüştür. Tanrısal uyarı burada bu figürle kişileştirilmiştir.

Şekil A.117 İshak'ın Kurban Edilmesi, Julia Latronilla Sarkofajı, Kutsal Topraklar Müzesi, Kudüs.

Katalog No: 117.

Eserin Adı: Julia Latronilla Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Kutsal Topraklar Müzesi (Bible Lands Museum Jerusalem), Kudüs.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ üst köşede yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl (M.S. 330).

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak: WESTENHOLZ, Joan Goodnick (2000), **Images of inspiration: the Old Testament in Early Christian Art**, s.30.

Tanım: Kompozisyonun odak noktasını ağırlığı iki ayak üzerinde pallium giymiş halde cepheden görünümüyle yüzey üzerine aktarılan İbrahim peygamber tasviri oluşturmaktadır. Başı sağına dönük olarak verilen İbrahim peygamber sol üst köşeden kompozisyona dâhil olan Tanrı eline bakmaktadır. İbrahim peygamber yine pek çok yerde görüldüğü gibi burada da sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenmiştir. Peygamberin sol eli hemen önünde elleri arkadan bağlı şekilde diz çökmüş duran oğlu İshak'ın başı üzerindedir. Üzerinden alevler yükselen küçük ebatlı, düzgün, dikdörtgen planlı altar masası İshak'ın önünde betimlenmiştir. Hikâyenin sonucunun değişmesi için gönderilen koç betimi sahnede sol alt köşede hareket yönü sola doğru olacak şekilde görülmektedir. Başı arkasına dönük şekilde betimlenen koç betimi çok ince detaylarla tasvir edilmemiştir.

Şekil A.118 İbrahim'in Kurbanı, Frederic Marés Müzesi.

Katalog No: 118.

Eserin Bulunduğu Yer: Layos, Toledo, İspanya.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Frederic Marés Müzesi (Museu Frederic Marés).

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sol tarafta Lazarus'un Dirilişi adlı sahnenin hemen arkasında yer alır.

Envanter No: MFM 157

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermeri lahit.

Görsel Kaynak: Frederic Marés Müzesi;

http://cataleg.museumares.bcn.cat/fitxa/mon_antic/H307806/?lang=ca&resultsetnav=5aba99a04cad8 (20.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde cepheden görünümüyle yüzey üzerine aktarılan, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber tasviri kompozisyonun odak noktasını oluşturmuştur. Başı sağına dönük olarak verilen İbrahim peygamber genellikle sol üst köşeden kompozisyona dâhil edilen fakat burada yer almayan Tanrı eli figürünün yer alması gereken noktaya noktaya bakmaktadır. İbrahim peygamber yine pek çok yerde görüldüğü gibi burada da sağ eli havada kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenmiştir. Peygamberin sol eli, elleri arkadan bağlı halde hemen önünde diz çökmüş bekleyen oğlu İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet görülmektedir. Hikâyenin sonucunun değişmesi için gönderilen koç sahnede sol yan boşlukta, hareket yönü sola doğru olacak şekilde verilmiştir. Başı arkasına dönük halde betimlenen koç tasvirinin ince detaylarla ele alınmadığı ve oldukça küçük ebatlı olarak betimlendiği görülmüştür.

Şekil A.119 İshak'ın Kurban Edilmesi, Barselona.

Katalog No: 119.

Eserin Bulunduğu Yer: Barselona.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde merkezde, yüzeyin tamamını kaplayacak şekilde betimlenmiştir.

Tarihi: IV. yüzyıl ?.

Cinsi: Cam, bardak parçası.

Görsel Kaynak: VAN WOERDEN, Isabel Speyart (1961), "The Iconography of the Sacrifice of Abraham", *Vigiliae Christianae*, Vol. 15, No. 4, fig.12.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserin tüm yüzeyini kaplayacak şekilde işlenen sahnenin merkezinde İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde elleri arkadan bağlı ayakta duran oğlu İshak'ın başının üzerindedir. Kıyafeti hakkında net bilgilere erişilemeyen İshak'ın (muhtemelen burada İshak çıplak tasvir edilmiştir) hemen üstünde sağ üst köşede üzerinde alevler yükselen bir altar masası betimine yer verildiği görülmüştür. Hikâyenin sonucunu değiştiren koç ise İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Oldukça heybetli ve boyut olarak da büyük ölçekli betimlenen koçun hareket yönü sola doğru başı ise sağ tarafta yer alan İbrahim peygambere dönük şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.120 İbrahim'in İshak'ı Kurban Olarak Sunması, Hermitage Müzesi.

Katalog No: 120.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Hermitage (Ermitage) Müzesi.

Sahnenin Adı: İbrahim'in İshak'ı Kurban Olarak Sunması.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, merkezde, yüzeyin tamamını kaplayacak şekilde betimlenmiştir.

Envanter No: W-1223. **Ölçüleri:** 9,5 cm.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Cam parçası (altın işlemeli).

Görsel Kaynak:

<http://hermitage--www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/483444> (21.01.2018).

Çizim Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 3, Lev. 169.4

Tanım: Kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde çıplak halde hareket yönü sağa doğru olan, elleri arkadan bağlı diz çökmüş şekilde betimlenen oğlu İshak'ın başının üzerindedir. Hikâyenin sonucunun değişime uğramasını sağlayan koç İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Koçun, hareket yönü sola doğrudur. Başı ise sağ tarafta yer alan İbrahim peygambere dönük şekilde betimlenmiştir. Sahne üzerinde alevler yükselen altar masası sağ üst köşede, ağaç ise tüm sahnenin gerisinde sağ tarafta küçük boşlukta yerini almıştır.

Şekil A.121 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi.

Katalog No: 121.

Eserin Adı: Kâse.

Eserin Bulunduğu Yer: Saint Sevenirus Kilisesi Mezarlık Alanı.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: British Müzesi (British Museum).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Envanter No: 1881,0624.1.

Ölçüleri: 6.5 inç.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Cam kâse (altın işlemeli).

Görsel Kaynak:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=1393837001&objectid=60434

(21.01.2018).

Tanım: Eser yüzeyine küçük puantiye şeklinde işlenmiş motifler içinde yer alan kurban sahnesinde kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamber sol elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sağ eli hemen önünde hareket yönü sağa doğru olan elleri arkadan bağlı, çıplak halde diz çökmüş şekilde betimlenen oğlu İshak'ın başının üzerindedir. Koç İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Koçun, hareket yönü sola doğrudur. Başı ise sağ tarafta yer alan İbrahim peygambere dönük şekilde betimlenmiştir. Sahnede üzerinden alevler yükselen altar masası sağ üst köşede betimlenmiştir. Sol üst köşede ise olayın seyrini değiştiren müdahalenin simgesi olan Tanrı eli figürüne yer verilmiştir.

Şekil A.122 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ashmolean Müzesi.

Katalog No: 122.

Eserin Bulunduğu Yer: Katakomplar/Roma

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Ashmolean Müzesi.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, merkezde, yüzeyin tamamını kaplayacak şekilde betimlenmiştir.

Envanter No: AN2007.13

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Cam parça (altın işlemeli).

Görsel Kaynak: <http://www.ashmoleanprints.com/image/1170202/italian-glass-fragment-with-latin-inscription-pie-zeses> (18.02.2018).

Tanım: Merkez madalyon içerisinde evli bir çiftin betimlendiği eserde dış dekoratif bant içerisinde Eski ve Yeni ahitten alınan sahnelerin betimlendiği görülmüştür. Bu sahneler arasında kurban sahnesi de yer almaktadır. Kurban sahnesinde kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde hareket yönü sağa doğru olan elleri arkadan bağlı, çıplak halde diz çökmüş şekilde betimlenen oğlu İshak'ın başının üzerindedir. Hikâyenin sonucunun değişime uğramasını sağlayan koç İbrahim peygamberin sağ tarafındaki üst boşlukta yer almıştır. Üzerinden alevlerin yükseldiği küçük boyutlarda yapılmış altar masası ise İbrahim peygamberin sol tarafındaki üst boşlukta yer almıştır.

Şekil A.123 İshak'ın Kurban Roma.

Katalog No: 123.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma (Sinyor Wishler-satın alma).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Cam parça (altın işlemeli).

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 3, Lev. 169.5.

Tanım: Eserin bütünlüğünü koruyamaması sebebiyle yüzeye işlenen sahne hakkında net bir tanımlama yapılamamıştır. Görüldüğü ve incelenebildiği kadarıyla merkezde madalyon içerisine işlenen sahnede kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamber muhtemelen bıçak benzeri küçük kesici bir alet tuttuğu sağ elinin havada betimlendiği anlaşılmıştır. Başı sağa dönük şekilde betimlenen İbrahim peygamber muhtemelen olaya müdahalenin simgesi olan Tanrı eline bakmaktadır. İshak, altar masası gibi figür ve elemanların görülmediği eserde İshak'ın yerine kurban edilmesi için Tanrı tarafından gönderilen koç kompozisyonun sol alt köşesine yerleştirilmiştir.

Şekil A.124 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Müzesi.

Katalog No: 124.

Eserin Bulunduğu Yer: Katakomplar/Roma.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Vatikan Müzesi/Vatican Museum.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, merkezde, yüzeyin tamamını kaplayacak şekilde betimlenmiştir.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Cam parça (altın işlemeli).

Görsel Kaynak: <http://asimsky.livejournal.com/7005.html> (18.02.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kurban sahnesinde kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. Başı sağına dönük olan İbrahim peygamberin sol eli, hemen önünde hareket yönü sağa doğru olan elleri arkadan bağlı, çıplak halde diz çökmüş şekilde betimlenen oğlu İshak'ın başının üzerindedir. İshak'ın önünde genel olarak kompozisyonu çevreleyen alanın en sağ tarafında dar bir alanda zayıf gövdeli bir ağaç betimine yer verilmiştir. İshak'ın yerine kurban edilmesi için Tanrı tarafından gönderilen koç kompozisyonun sol alt köşesine yerleştirilmiştir. Koç cepheden görüşüyle başı sağ tarafa dönük, İbrahim peygambere bakar şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.125 İshak'ın Kurban Edilmesi, Stazburg Müzesi.

Katalog No: 125.

Eserin Bulunduğu Yer: Porte Blanche, Strazburg.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Stazburg Müzesi (Musee de Strasbourg).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde (görsele göre) sol tarafta yer alır.

Envanter No: 1841.

Ölçüleri: 116x 124 mm.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Cam (kristal), bardak.

Görsel Kaynak: Stazburg Müzesi;

https://www.musees.strasbourg.eu/oeuvre-musee-archeologique/-/entity/id/614022?_eu_strasbourg_portlet_entity_detail_EntityDetailPortlet_returnURL=https%3A%2F%2Fwww.musees.strasbourg.eu%2Foeuvre-musee-archeologique%3Fp_p_id%3Dcom_liferay_asset_publisher_web_portlet_AssetPublisherPortlet_INSTANCE_I0pJrW2NTAEE%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_pos%3D1%26p_p_col_count%3D2%26p_p_auth%3DrYpXyoM4

Çizim Kaynak: <http://judaisme.sdv.fr/perso/rweyl/verre.htm> (10.04.2018).

Tanım: Eser üzerinde kutsal kitaptan alınmış üç farklı olay betimlenmiştir. Kurban sahnesi işlenen bu üç önemli konudan biridir. Kompozisyonun orta noktasında üzerinden alevler yükselen bir altar masası betimine yer verilmiştir. Masanın sol tarafında hareket yönü sağa doğru olan, sağ kolu havada, bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber üzerinde pallium olan bir betim olarak karşımıza çıkmıştır. Sahnede sağ tarafta üzerinde tunica exomis adlı kıyafet olan ve sırtında çalı çırpı taşıyan İshak betimine yer verilmiştir.

Şekil A.126 İshak'ın Kurban Edilmesi, Rheinisches Landesmuseum.

Katalog No: 126.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Rheinisches Landesmuseum.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, ince çizgilerle oluşturulmuş kare çerçeve içerisinde merkezde yer alır.

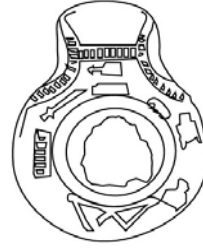
Envanter No: 1697.

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Bronz, boncuk.

Görsel Kaynak: BUSCHHAUSEN, Helmut (1971), **Die spätromischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare**, fig. 62, s. 64.

Tanım: Sahnede, merkezde hareket yönü sağa doğru olan üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. Peygamberin başı genelin aksine burada soluna dönük olarak görülmektedir. Sahneye, genelin aksine sağ üst köşeden dâhil olan Tanrı eli betiminin varlığı bu duruşun biçimlendirilmesinde etkili olmuştur. Sağ kolu havada betimlenen peygamberin yine bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol kolu ise yana doğru açık duracak şekilde tasvir edilmiştir. İshak, İbrahim peygamberin hemen solunda, ayakta durur hâlde betimlenmiştir. Üzerinde tunica exomis bulunan İshak elleri arakadan bağlı vaziyette hemen solunda duran altar masası önünde beklemektedir. Sahnede sağ yan boşlukta altar masası betimine yer verildiği görülmüştür. Uzun, ince ve dikdörtgen formlu altar masası üzerinde alevler yükselmektedir. Hikâyenin sonucunu değiştirmek için Tanrı tarafından bir araç olarak gönderilen koç ise çok net olmasa da sahnede sol alt boşlukta işlenmiştir.

Şekil A.127 İshak'ın Kurban Edilmesi, Samiriye'den, İshak'ın Kurbanının Betimlendiği Kandil, Nablus, Batı Şeria Filistin.

Katalog No: 127.

Eserin Adı: Samiriye'den, İshak'ın Kurbanının Betimlendiği Kandil.

Eserin Bulunduğu Yer: Nablus, Batı Şeria Filistin.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne eser üzerinde, kandilin disk adı verilen orta noktasının çevresinde yer alır.

Ölçüleri: 3.4 cmx8.4 cm; madalyonun çapı; 3.7 cm.

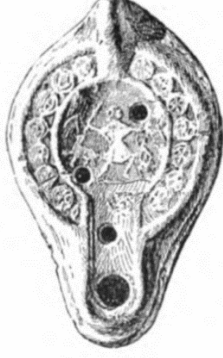
Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Pişmiş toprak, kandil.

Görsel Kaynak: WESTENHOLZ, Joan Goodnick (2000), **Images of inspiration: the Old Testament in Early Christian Art**, fig. 18, s.52.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserde sahne sembolik anlatımlarla verilmeye çalışılmıştır. Kandilin ağz kısmı bir merdiven betimiyle çevrelenmiştir. Bu merdiven muhtemelen İmparator Hadrian tarafından Gerizim Dağı'nda yapılan Samaritan Tapınağı'na giden merdiveni sembolize etmektedir. Gövdenin alt kısmında bir vazodan büyüyen, etrafı balıksırtı deseniyle çevrelenmiş geniş bir ağaç gövdesi betimlenmiştir. Bu betimin hemen merkezinde tanımlanamayan bir ek vardır. Bu ek muhtemelen burada stilize bir ağaç motifinin kullanıldığını bize işaret etmektedir. Kurban sahnesi bu sahnenin hemen aşağısında gövdenin çepeçevre çevrelendiği betimlerle verilmiştir. Sol üst köşedeki kılıç peygamberin kılıcı, sağ üst köşede stilize edilmiş bir koç betimi, koçun hemen altında üzerinden alevler yükselen bir altra masası tasviri bulunmaktadır. Burun kısmında orta noktada yatay duran ve bir kol uzanan yassı taş İshak'ı, bu betimin hemen üzerinde duran basit şekilli dikdörtgen formlu biçim ise Tanrı eline işaret etmektedir. Kurban sahnesi ve Gerizim dağı eşleşmesi tesadüfi olarak burada işlenmemiştir. Çünkü Samiyerililer, İshak'ın Moriah değil bu dağda kurban edildiğine inanmışlardır

Şekil A.128 İbrahim İshak'ı Kurban Ediyor, Korinth.

Katalog No: 128.

Eserin Adı:

Eserin Bulunduğu Yer: Korinth.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İbrahim İshak'ı Kurban Ediyor.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, disk üzerinde, ardışık küçük dairelerin oluşturduğu madalyonun iç kısmında yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl sonu.

Cinsi: Pişmiş toprak, kandil.

Görsel Kaynak: Broneer, O. (1930), **Terracotta Lamps**, fig. 53, s. 118.

Tanım: Primitif çizgilerle betimlenen sahnede, merkezde hareket yönü sağa doğru olan üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. Başı genelin aksine soluna dönük olarak verilen İbrahim peygamberin sağ kolu havada, bu elinde kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlendiği görülmüştür. Peygamberin sol eli hemen önünde –çok iyi seçilemese de- diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak figürünün yer aldığı alanın hemen üzerinde küçük bir çalı çırpı demeti betimine yer verildiği tespit edilmiştir. Sahnenin sol yan boşluğunda hikâyenin sonucunun değişmesi için Tanrı tarafından bir araç olarak gönderilen koç betimine yer verilmiştir. Hareket yönü sola doğru, başı arkasına dönük şekilde tasvir edilen koçun hemen üzerinde Tanrı eli betiminin olduğu gözlemlenmiştir. Sahnede altar masası gibi önemli bir betim elemanına yer verilmemiştir.

Şekil A.129 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bargala- Štip, Makedonya.

Katalog No: 129.

Eserin Bulunduğu Yer: Bargala- Štip, Makedonya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Ahşap, rölyef.

Görsel Kaynak: SNEŽANA, Filipova , “The Sacrifice of Abraham from Bargala’s Wooden Relief”, **УДК. 904**, fig. 4, s. 110.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserdeki kırıklar nedeniyle sahnenin tamamını net bir şekilde anlayamamıştır. Fakat kompozisyonun genel kurulumu sahne hakkında belli çıkarımlar yapılmasını kolaylaştırmıştır. Sahnde merkezde İbrahim peygamberin tasvirinin yer aldığı görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, üzerinde pallium adı verilen kıyafetle betimlenen peygamberin cepheden görünüşte yüzey üzerine işlendiği görülmüştür. İbrahim peygamberin sağ kolu havada betimlenmiştir. Kesici bir alet tuttuğu belli olan peygamberin kırıklar nedeniyle sol kol duruş pozisyonu anlayamamıştır. Sahnede sağ alt köşede İshak betimine yer verilmiştir. Üzerinde tunica exomis olan İshak diz çökmüş vaziyette betimlenmiştir. Hikâyenin önemli bir betim ögesi olan koç figürünün sol yan boşlukta işlendiği görülmüştür. Altar masası, ağaç ve Tanrı eli gibi betimlerin sahnede işlenmediği tespit edilmiştir.

Şekil A.130 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Callixtus Katakompı, Roma, İtalya.

Katalog No: 130.

Eserin Bulunduğu Yer: St. Callixtus Katakompı, Roma, İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 396-8.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirinin olduğu görülmüştür. İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Üzerinde pallium adı verilen tek omuzdan bağlı uzun bir elbise bulunan peygamberin başı sağına dönük şekilde tasvir edilmiştir. Başın bu şekildeki işlenişi genelde sahneye sol üst köşeden dâhil olan fakat burada işlenmeyen Tanrı eli betiminin varlığına gönderme yapmaktadır. Sağ eli havada bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin sol eli uzun, ince basit formlu dikdörtgen biçimli altar masası üzerine oturmuş şekilde bekleyen, üzerinde tunica exomis olan, elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyenin önemli betim elemanlarından olan, hemen hemen tüm kompozisyonlarda karşımıza çıkan ağaç betimi ile hikâyenin seyrini değiştiren ve Tanrı tarafında İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç tasviri sahnede yer almamıştır.

Şekil A.131 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma, İtalya.

Katalog No: 131.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma, İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde solt köşede yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 320-1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser üzerinde sol altta olduğu biline sahne, meydana gelen deformasyon ve eser yüzeyindeki kayıp nedeniyle net ve tam olarak incelenememiştir. Yapılan çizimler, sahnenin yarı dairesel formu kemer açıklığı içinde yapıldığını göstermiştir. Sahnede İbrahim peygamberin tasvirine sağ tarafta yer verilmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde cepheden görünüşüyle betimlendiği bilinen peygamberin üzerinde pallium adı verilen kıyafet olduğu görülmüştür. İbrahim peygamberin tasviriyle elde edilen detaylar bu bilgilerle sınırlı kalmıştır. Sahnede İshak sol tarafta küçük dikdörtgen planlı bir altar masası üzerinde oturur şekilde tasvir edilmiştir. Hareket yönü sola doğru olan İshak'ın üzerinde tunica exomis olduğu görülmüştür. Kompozisyona ait diğer betim öğelerinin ve elemanlarının tasvirine yer verilip verilmediği bilinmemektedir.

Şekil A.132 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma,İtalya.

Katalog No: 132.

Eserin Bulunduğu Yer: Roma,İtalya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne eser üzerinde sağ üst köşede yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. Lev. 377-1.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahne Lazarus'un Dirilişi adı verilen sahneyle birlikte eser üzerinde sağ üst köşede betimlenmiştir. Kurban sahnesinde kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin olduğu görülmüştür. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan İbrahim peygamber üzerindeki tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan peygamberin başının sağına dönük sahnede sol üst köşeye bakar şekilde tasvir edildiği görülmüştür. Burada yer almasa da bu duruş şekli Tanrı müdahalesinin olduğuna işaret olarak verilmiştir. Peygamberin sap kolu havada bu elinde bıçak tutar şekilde betimlenmiştir. Sol eli ise hemen önünde hareket yönü sağa olacak şekilde duran iki dizi üzerine çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette betimlenen İshak'ın başı üzerindedir. Hikâyede İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç, sahnede sol alt tarafta betimlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı genelin aksine peygambere dönük şekilde verilmemiştir. Sahnede Tanrı eli, zeytin ağacı, altar masası gibi diğer önemli betim öğeleri ve elemanlarına yer verilmemiştir.

IV - V. YÜZYIL

Şekil A.133 İshak'ın Kurban Edilmesi, Konstantin Frieze Sarkofajı, St. Pietro Nekropolisi, Vatikan.

Katalog No: 133.

Eserin Adı: Konstantin Frieze Sarkofajı (Constantinian Frieze Sarcophagus)/Üç Monogramlı Sarkofaj.

Eserin Bulunduğu Yer: St. Pietro Nekropolisi, Vatikan.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Eserde, sahne sarkofajın sandık bölümünde, kapak bölümünde merkezde yer alan dikdörtgen formlu çerçevenin hem sağ alt çaprazına denk gelen yerde yer almaktadır.

Tarihi: IV-V. yüzyıl.

Cinsi: Mermer/taş?, lahit.

Görsel Kaynak: NOGA BANAI, Galit (2008), *The Trophies of Martyrs: An Art-Historical Study of Early Christian Silver Reliquaries*, Fig. 25.

Tanım: Kutsal kitaptan alınmış pek çok hikayenin betimlendiği eserde kurban sahnesi işlenen önemli konulardan biri olarak karşımıza çıkmıştır. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, tunica exomis adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamberin hareket yönü sağa doğru olacak şekilde verilmiştir. Başı sağına dönük şekilde işlenen İbrahim peygamber, bu duruşuyla sahneye sol üstten dâhil olan tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sol eliyle kılıç benzeri kesici bir alet tutan peygamberin sağ eli, hemen önünde elleri arkadan bağlı, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunan oğlu İshak'ın başının üzerindedir. Peygamberin ellerinin bu farklılıkla betimlenmesi sahnede değişiklik olarak beliren ilk unsur olmuştur. Peygamberin önünde diz çökmüş vaziyette betimlenen İshak hareket yönü sola doğru olacak şekilde tasvir edilmiştir. Hemen önünde ince, uzun, düzgün dikdörtgen formlu, üzerinde alevler yükselen bir altar masası bulunmaktadıdır. İshak'ın bu şekildeki betimi sahnede farklılık yaratan ikinci unsur olarak karşımıza çıkmıştır.

Şekil A.134 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kıbrıs Müzesi, Nicosia.

Katalog No: 134.

Eserin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi Sahnesinin İşlendiği Kabartma (Kırık).

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Kıbrıs Müzesi, Nicosia .

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Envanter No:

Ölçüleri:

Tarihi: IV. yüzyılın ikinci yarısı- V. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, kabartma (kırık parça).

Görsel Kaynak: Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art (1977), fig. 380, s. 423.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen kıyafet olduğu görülmüştür. Baş, sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eli betimine dönük gösterilen İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kırık, sağ eli aşağıya bakacak şekilde tasvir edilmiştir. Yine sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde betimlenen peygamberin sol eli sağ alt köşede hemen önünde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen, üzerinde tunica exomis olan İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın kurtuluşu için Tanrı tarafından gönderilen ve olayın seyrini değiştirecek bir araç olarak tanımlanabilen koç, sahnede sol tarafta işlenmiştir. Büyük ebatlı dolgun vücutlu olan koçun hareket yönünün sağa doğru olduğu görülmüştür. Sahnede ağaç, altar masası gibi önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.135 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kuzey Afrika.

Katalog No: 135.

Eserin Adı: İbrahim Peygamberin Tasvir Edildiği Seramik Tabak Parçası.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Özel Koleksiyon-Dedham.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Ölçüleri: 4,5 cmx4.7 cm.

Tarihi: IV-V. yüzyıl (350-430).

Cinsi: Seramik, kırık parça.

Görsel Kaynak: HERRMANN, J., HOEK, A. van den. (2002), **Light from the age of Augustine: Late Antique Ceramics From North Africa (Tunisia)**, fig.22, s. 34.

Tanım: Eser, günümüze bütünlüğünü koruyarak gelememiştir. Hristiyan ikonografisinin önemli konularından bir olan kurban sahnesi eser üzerinde merkezde betimlenmiştir. Sahnenin odak noktasını cepheden görünüşte üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenen İbrahim peygamber tasviri oluşturmuştur. Sağ eli dirsekten kıvrık göğüs hizasında durur vaziyette tasvir edilen peygamberin bu elinde sivri ucu yukarıya bakan küçük kesici bir alet taşıdığı görülmüştür. Peygamberin sol eli, küçük altar masası önünde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başının üzerindedir. İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Sahnede koç, Tanrı eli, ağaç gibi kurban sahnesinin genel kurulumunda olması gereken diğer betim elemanları ve öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.136 İshak'ın Kurban Edilmesi, Berlin Müzesi.

Katalog No: 136.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Berlin Müzesi.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri:

Tarihi: IV-V. yüzyıl?

Cinsi: Pişmiş toprak, levha.

Görsel Kaynak: BONNER, Campbell (1950), **Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian**, Lev. 25, fig. 7.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kurban sahnesinin, kırık olarak günümüze ulaşan eser üzerinde tam köşe noktasında işlendiği görülmüştür. Kompozisyonu oluşturan öge ve elemanlar, sahnenin işlendiği alanın biçiminden dolayı yüzey üzerine birbirinden bağımsız ve dağınık bir görünüm sunacak şekilde yerleştirilmiştir. Hikâyenin ana karakterleri olan İbrahim peygamber ve İshak, eserde tam köşe noktada betimlenmiştir. Ağırılığı iki ayak üzerinde olan, üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet olduğu görülen peygamber cepheden görünüşüyle betimlenmiştir. Sağ kolu dirsekten kıvrık göğüs üzerinde duracak şekilde betimlenen İbrahim peygamberin bu eliyle bıçak benzeri kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli ise hemen solunda altar masası önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak alçak dikdörtgen formlu bir altar masası önünde her iki dizi üzerine diz çökmüş vaziyette betimlenmiştir. Elleri arkadan bağlı bir şekilde tasvir edilen İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Tanrı eli betimi sahnede sol üst köşede betimlenmiştir. Bu betimin hemen arkasında hikâyenin sonucunun değişmesi için bir araç olarak Tanrı tarafından gönderilen koçun betimine yer verildiği görülmüştür. Tüm hatlarıyla belirgin tasvir edilen koç hareket yönü sağa olacak şekilde betimlenmiştir. Sahnede kompozisyonun kurulumu için bir diğer önemli betim elemanı olan zeytin ağacı figürüne yer verilmediği görülmüştür.

Şekil A.137 İshak'ın Kurban Edilmesi, İstanbul Silivrikapı Hipojesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi.

Katalog No: 137.

Eserin Bulunduğu Yer: İstanbul Silivrikapı Hipojesi.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: İstanbul Arkeoloji Müzesi.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser yüzeyinde yer alan dikdörtgen formlu çerçeve içerisinde yer alır.

Tarihi: IV. yüzyıl sonu V. yüzyıl başı.

Cinsi: Mermer, levha.

GörselKaynak:http://rubens.anu.edu.au/raid2/no_dgb/pics/26/large/019133022497_16.jpg (20.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Hristiyan ikonografisinin önemli konularından bir olan kurban sahnesi eser üzerinde etrafı içi kıvrım dallarla bezeli bir bordürle çevrelenmiş kare alan içinde betimlenmiştir. Sahnenin odak noktasını hareket yönü sağa doğru olan ve yüzey üzerine yan duruşuyla betimlenen İbrahim peygamber tasviri oluşturmuştur. Sağ kolu dirsekten kıvrık göğüs hizasında verilen peygamberin yine bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli, üzerinde tunica exomis olan, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde elleri arkadan bağlı ayakta durur ya da yürür vaziyette betimlenen İshak'ın başının üzerindedir. Sahnede -genelin aksine- sağ üst köşeden tanrısal müdahalenin sembolü olan melek betimine yer verilmiştir. Çoğu kez sol üst köşeden bir el betimi şeklinde verilen bu müdahalenin sembolik anlatımı bu kez burada değişmiştir. İbrahim peygamberin arkasında sahnenin sol tarafında üstte bir ağaç betimine yer verildiği görülmüştür. Sol alt boşlukta hikâyenin akışının değişmesine vesile olan, Tanrı tarafından gönderilen koçun tasvirine yer verildiği görülmüştür. Hareket yönü sola doğru olan koç, başı arkaya dönük şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.138 İshak'ın Kurban Edilmesi, Antiquarium Comunale Müzesi Roma.

Katalog No: 138.

Eserin Bulunduğu Yer: Esquiline, Roma (Via Lamarmora ve Via Principessa arasında bulunmuştur).

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Antiquarium Comunale Müzesi Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Envanter No: 7235.

Tarihi: IV-V. yüzyıl?

Cinsi: Cam şişe parçası (altın işlemeli).

Görsel Kaynak: FINNEY, Paul Corby (2017), **The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology**, Vol. I, fig. 4, s.597.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserin yüzeyinde farklı konuların betimleri yapılarak farklı kompozisyon grupları elde edilmiştir. Kurban sahnesi işlenen bu kompozisyonlardan birini oluşturmuştur. Eser kırık olduğu için işlenen sahnenin tamamı hakkında belli bir tanımlama yapılmasında zorluk çekilmiştir. Sahne bazında düşünülecek olursak kurban sahnesine işaret eden tek betim sol üst köşede üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenen İshak figürü olmuştur. Diz çökmüş vaziyette betimlenmiş figürün tamamı eser kırık olduğu için gözlemlenememiştir.

Şekil A.139 İshak'ın Kurban Edilmesi, Arles Müzesi.

Katalog No: 139.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi?

Sahnenin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Arles Müzesi.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, merkezde yer alan madalyonun hemen solunda yer alır.

Tarihi: IV-V. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura ; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Lev. 366-2.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede İbrahim peygamberin tasviri solda yer almıştır. Ağırılığı iki ayak üzerinde olan cepheden görünüşte, üzerinde pallium adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Sol kolu havada gösterilen peygamberin bu kez sağ elinin, hemen önünde ince uzun dikdörtgen formlu bir altar masası üzerinde elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Sahnede tanrısal müdahalenin varlığı Tanrı eli betimi ile sağ üst köşeden kompozisyona dâhil edilerek verilmiştir. Kompozisyona ait diğer betim elemanlarının eser üzerinde betimlenmediği görülmüştür.

V. YÜZYIL

Şekil A.140 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.

Katalog No: 140.

Eserin Adı:

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: British Müzesi, Londra.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri:

Envanter No: G 469 (EA 56469).

Ölçüleri: 34 x 31 x 6 mm.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Limonit (renk belirtilmemiş), tılsım-muska.

Görsel Kaynak: BONNER, Campbell (1951), "Amulets Chiefly in the British Museum", **Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens**, Lev. 98, fig. 53;

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/819?lang1=default&description1=abraham&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and (20.01.2018).

Tanım: Kurban sahnesi, eser üzerine oldukça primitif çizgilerle betimlenmiştir. Kompozisyonun sol tarafında profilden verilmiş, başı arkaya dönük bir koç betimi bulunmaktadır. Bu figürün hemen arkasında ince çizgilerle çizilmiş bir ağaç betimine yer verilmiştir. Kompozisyonun orta noktasında uzun pallium denilen bir kıyafet giymiş, sağ eli yukarıda olan İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. Peygamber elinde bıçak benzeri bir alet tutmaktadır. İshak hemen babasının önünde bulunan altar masasının önünde yatar şekilde tasvir edilmiştir. Sahnenin sağ tarafında bir insan betimine yer verilmiştir. Muhtemelen bu figür kurban sahnesinin temel ögesi olan Tanrı elini ya da Tanrı tarafından gönderilen meleği işaret etmiştir.

Şekil A.141 İshak'ın Kurban Edilmesi, Herzögliches Müzesi, Gotha, Almanya.

Katalog No: 141.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Herzögliches Müzesi, Gotha, Almanya/Özel koleksiyon.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Ölçüleri: 2.3 x 1.7 cm.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Akiktaş.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1880), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 6, Lev. 435.6.

Tanım: Eser üzerine işlenen kompozisyonda kurban sahnesine ait betim öğelerinin hemen hemen hepsinin işlendiği görülmüştür. Primitif çizgilerle oluşturulan eserde kurban sahnesi eserin tam orta noktasına yerleştirilmiştir. Hareket yönü sola doğru olan İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen uzun, tek omuzdan bağlı bir kıyafet bulunmaktadır. İshak resmin sağ tarafında hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenmiştir. Altar masası üzerinde diz çöker şekilde tasvir edilmiştir. İbrahim peygamberin arkasında koç ve ağaç betimine yer verilmiştir. Eserde Tanrı elinin varlığı sahnede çizgiler çok karmaşık olsa da görülmektedir.

Şekil A.142 İshak'ın Kurbanı, Bilbao Güzel Sanatlar Müzesi.

Katalog No: 142.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Bilbao Güzel Sanatlar (Bilbao Fine Arts Müzesi).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurbanı.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Akiktaşı.

Görsel Kaynak: https://www.museobilbao.com/uploads/salas_lecturas/archivo_in-54.pdf (18.01.2018).

Tanım: Eser üzerine işlenen kompozisyonda kurban sahnesine ait betim öğelerinin hemen hemen hepsinin işlendiği görülmüştür. Primitif çizgilerle oluşturulan eserde kurban sahnesi eserin tam orta noktasına yerleştirilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan İbrahim peygamberin üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır. İshak resmin sağ tarafında hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenmiştir. Altar masası önünde diz çöker şekilde tasvir edilmiştir. İbrahim peygamberin arkasında koç ve ağaç betimine yer verilmiştir. Eserde Tanrı elinin varlığı sahnede çizgiler çok karmaşık olsa da görülmektedir.

Şekil A.143 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.

Katalog No: 143.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: British Müzesi, Londra.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Envanter No: G 515 (EA 56515).

Ölçüleri: 23 x 19 x 3 mm.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Obsidyen, tılsım-muska.

Görsel Kaynak:

<http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/820?related=pandecta&rid=1916>

(20.01.2012).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: İshak'ın kurban edilmesi motifinin işlendiği eser üzerinde betimlemeyi oluşturan sahne, arasında yazı şeridi bulunan iç içe geçmiş iki konsantrik daireyle çevrelenmiştir. Oldukça basit çizgilerle ele alınan bu anlamda çok fazla detaya hakim olamadığımız kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasviri yer almıştır. Sağ elinde bıçak tutan İbrahim peygamber elini yukarı kaldırır şekilde betimlenmiştir. Bu figürün hemen arkasında büyük kanatlı bir melek figürüne yer verildiği görülmüştür. Melek sağ elini İbrahim peygamberin omzuna koymuş şekilde betimlenmiştir. İshak, İbrahim peygamberin sol yanında, elleri arkadan bağlanmış olarak tasvir edilmiştir. Diğer öğeler hakkında net bir tanımlama yapılamamıştır.

Şekil A.144 İshak'ın Kurban Edilmesi, Boston Güzel Sanatlar Müzesi.

Katalog No: 144.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika-Tunus?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Boston Güzel Sanatlar (Museum of Fine Arts) Müzesi.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Envanter No: 1989.690. (Benjamin and Lucy Rowland Fund).

Tarihi: V. yüzyılın ilk yarısı (350-430/Geç Roma-Erken Bizans).

Cinsi: Seramik, çanak (Kırmızı Astarlı Afrika Seramikleri).

Görsel Kaynak: VAN DEN HOEK, Annewies- HERRMANN JR, John J. Herrmann (2013), **Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity**, s. 492; Lev. 6a.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Seramik çanağın iç kısmına işlendiği görülen kurban sahnesinde sahneye ait öge ve karakterlerin, eser yüzeyinin farklı noktalarına dağıtıldığı görülmüştür. Yapılan bu düzenlemeyle kompozisyonda trigonal bir düzen oluşturmuştur. Seramik çanağın burada kullandığımız görünüşünde en üst köşesinde İbrahim peygamber, İshak betimi yer almıştır. Tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenen, sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet taşıyan ve bu eli göğüs kafesi üzerinde çapraz şekilde duran İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Sağ ayağı dizden bükülmüş olarak verilen İbrahim peygamberin hareket yönü sağ tarafa olacak şekilde verilmiştir. İbrahim peygamber sol eliyle oğlu İshak'ın başını tutmaktadır. İshak hemen önünde duran düzgün dikdörtgen formu, üzerinde alevler yükselen altar masasına doğru başını uzatmış elleri arkadan bağlı ve diz çökmüş şekilde betimlenmiştir. Tanrı eli hemen bu figürün üzerinde yer almıştır. Sahnenin sağ ve sol köşelerinde kurban temasının yine temel öğeleri olan koç ve ağaç tasvirine yer verilmiştir.

Şekil A.145 İshak'ın Kurban Edilmesi, Louvre Müzesi, Paris.

Katalog No: 145.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika-Tunus?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Louvre Müzesi, Paris.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Envanter No: CA 6699.

Tarihi: V. yüzyılın ilk yarısı (350-430/Geç Roma-Erken Bizans).

Cinsi: Seramik, çanak (Kırmızı Astarlı Afrika Seramikleri).

Görsel Kaynak: VAN DEN HOEK, Annewies- HERRMANN JR, John J. Herrmann (2013), **Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity**, s. 491, Lev. 5a.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserin iç kısmında, tondoda yaratılan ince çizgili daire etrafına yapılmış desenlendirmede İshak'ın kurban sahnesine yer verildiği görülmüştür. Burada yapılan yerleştirmeye bakıldığında eserin en üst bölümünde İbrahim peygamber ve İshak tasvirine yer verildiği görülmektedir. Dalgalı kısa saçlı, nispeten uzun sakallı, üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet olan ve oldukça kaslı bir şekilde betimlenen İbrahim peygamber ağırlığı sol bacak üzerinde olacak şekilde cepheden tasvir edilmiştir. Sağ eliyle bıçak benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamber sol eliyle, önünde diz çökmüş oğlu İshak'ın, üzerinde çentiklerin olduğu küçük altar masasına uzattığı başını tutmaktadır. İshak'ın elleri arkadan bağlıdır. Bu iki figürün işlendiği bölümün hemen sağ çaprazında büyük yaprak ve dallarıyla görsel anlamda etkileyici bir ağaç betimine yer verilmiştir. Kurban sahnesinde yer alması gereken Tanrı eli ve koç figürü bu eser üzerinde betimlenmemiştir.

Şekil A.146 İshak'ın Kurban Edilmesi, Özel Koleksiyon Kartaca.

Katalog No: 146.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika, Tunus.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Özel Koleksiyon (Private Collection) Kartaca.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

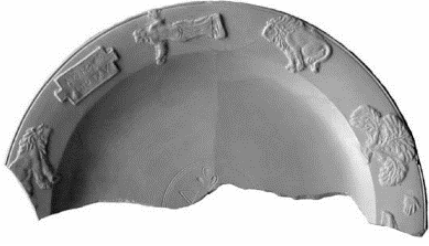
Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Tarihi: V. yüzyıl?

Cinsi: Seramik, tabak.

Görsel Kaynak: BEJAoui Fathi (1991), “L'intervention Divine Et Le Sacrifice D'Abraham Sur La Sigillée Africaine: Deux Coupes Inédites de Tunisie”, Fig. 1.

Tanım: Seramik tabağın iç kısmına işlendiği görülen kurban sahnesinde sahneye ait olan öge ve karakterlerin, eser yüzeyinin farklı noktalarına dağıtıldığı görülmüştür. Seramik çanağın burada kullandığımız görünüşünde, en üst köşesinde İbrahim peygamber, İshak betimi yer almıştır. Tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenen, sağ elinde bıçak benzeri bir kesici alet taşıyan ve bu eli göğüs kafesi üzerinde çapraz şekilde duran İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle tasvir edilmiştir. Sağ ayağı dizden bükülmüş olarak gösterilen İbrahim peygamberin hareket yönü sağ tarafa olacak şekilde verilmiştir. İbrahim peygamber sol eliyle oğlu İshak'ın başını tutmaktadır. İshak hemen önünde duran düzgün dikdörtgen formlu, üzerinde alevler yükselen altar masasına doğru başını uzatmış, elleri arkadan bağlı ve diz çökmüş şekilde betimlenmiştir. Sahnenin sol yan boşlukta İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koçun tasvirine yer verilmiştir. Koç betiminin hemen altında üzerinde pallium adı verilen kıyafet olan insan betiminin yer aldığı görülmüştür. Bu figür tanrı tarafından gelen müdahaleye işaret eden bir figür olarak karşımıza çıkmıştır.

Şekil A.147 İshak'ın Kurban Edilmesi, Roma-Germen Merkez Müzesi, Almanya.

Katalog No: 147.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika-Tunus?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Roma-Germen Merkez Müzesi (The Romano-Germanic Central Museum), Mainz-Almanya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin ağız kısmında sağ alt köşede yer alır.

Envanter No: O.41398.

Tarihi: V. yüzyılın ilk yarısı (430-440/Geç Roma-Erken Bizans).

Cinsi: Seramik, tabak/çanak (Kırmızı Astarlı Afrika Seramikleri).

Görsel Kaynak: VAN DEN HOEK, Annewies- HERRMANN JR, John J. Herrmann (2013), **Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity**, fig. 2, s.68.

Tanım: Günümüze bütünlüğünü koruyamayan bir eser olarak gelen parçanın nispeten geniş ölçülerde yapılmış olan ağız kısmında ikonografik olarak farklı sahnelerin ele alınmasıyla belli bir süsleme kompozisyonu yaratıldığı görülmüştür. Aslanlar ile çevrelenmiş Thekla tasviri ile İshak'ın Kurban Edilmesi sahnesi eser yüzeyinin dekore edilmesinde kullanılan temel konuları oluşturmuştur. Ele aldığımız konu itibarıyla bizler için önemli olan kısım kurban sahnesinin işlendiği bölüm olmuştur. Eser kırık olduğu için sahnenin tam olarak detaylarına vakıf olunamasa da geniş yapraklı dallarının iki yana ayrıldığı görkemli ağaç betimi ile Tanrı eli tasvirinin yer alması eserde işlenen konulardan birinin kurban temasıyla alakalı olduğunu söylememiz için yeterli verileri sunmuştur.

Şekil A.148 İshak'ın Kurban Edilmesi, Boulogne-sur-Mer, Fransa.

Katalog No: 148.

Eserin Adı:

Eserin Bulunduğu Yer: Boulogne-sur-Mer, Fransa.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi?

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin tondo kısmında yer alır.

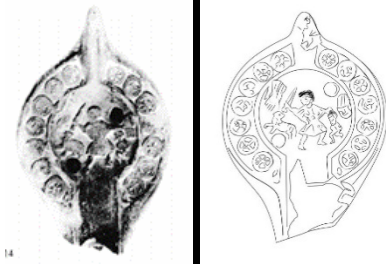
Tarihi: V. yüzyıl başları ?

Cinsi: Cam, tabak.

Görsel Kaynak: MILBURN, Robert (1988), **Early Christian Art and Architecture**, fig.177, s. 269.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, hareket yönü sağ tarafa doğru olacak şekilde verilen İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle betimlenmiştir. Üzerinde tunica exomis ile betimlenen peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık neredeyse göğüs hizasında, vücudun yanında durur vaziyette tasvir edilmiştir. Yine bu elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Sol kolu orta noktada duran yüksekçe yapılmış dikdörtgen formlu atar masasına yönelmiş olarak gösterilen peygamberin hemen arkasında bir koç betimine yer verildiği görülmüştür. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı arkaya dönük şekilde işlenmiştir. Sahnede merkezde, üst bölümde tanrısal müdahalenin sembolü olan Tanrı eli betimine yer verildiği görülmüştür. İshak ise sahnede sağ yan boşlukta yer almıştır. Alevlerin yükseldiği altar masası arkasında betimlenen İshak ayakta, elleri arkadan bağlı çıplak vaziyette tasvir edilmiştir.

Şekil A.149 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lavigerie Müzesi, Kartaca.

Katalog No: 149.

Eserin Bulunduğu Yer: Kartaca.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Lavigerie Müzesi, Kartaca.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, ardışık küçük dairelerin oluşturduğu madalyonun iç kısmında yer alır.

Ölçüleri: 11,2 x 7,9 x 3,2 x 4,3 cm.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Seramik, kandil.

Görsel Kaynak: DELATTRE, Alfred Louis (1930), **Symboles Eucharistiques. Carthage**, s. 28.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnenin orta noktasında hareket noktası sağa doğru olan, üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunan İbrahim peygamberin tasvirinin yer aldığı görülmüştür. Başı hafif sağına dönük şekilde verilen İbrahim peygamber sahneye sol üstten dâhil olan Tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ kolu havada betimlenen İbrahim peygamberin bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tuttuğu tespit edilmiştir. Sol eli, hemen önünde üzerinde tunica exomis ile diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde duracak şekilde betimlenmiştir. Küçük dikdörtgen formlu üzerinden alevler yükselen altar masası sahnede sağ yan boşlukta yer almıştır. Sol yan boşlukta ise hareket yönü sola doğru olan başı arkaya dönük şekilde tasvir edilmiş koç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.150 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bardo Müzesi, Kartaca.

Katalog No: 150.

Eserin Bulunduğu Yer: Kartaca.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Bardo Müzesi, Kartaca.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, ardışık küçük dairelerin oluşturduğu madalyonun iç kısmında yer alır.

Ölçüleri: 11,8 x 0 pr. 6,3 x 3,6 x 4,6 cm.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Seramik, kandil.

Görsel Kaynak: ENNABLI, Abdelmajid (1976), Lampes Chrétiennes de Tunisie (Musées du Bardo et de Carthage), Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Lev. I, fig. 15.

Tanım: Sahnenin orta noktasında hareket noktası sağa doğru olan, üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunan İbrahim peygamberin tasvirinin yer aldığı görülmüştür. Başı hafif sağına dönük olan peygamber muhtemelen, kurban sahnesinin temel öğelerinden olan fakat burada gözlemleyemediğimiz Tanrı eli tasvirinin bulunması gereken yere bakmaktadır. Sağ kolu havada betimlenen İbrahim peygamberin bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tuttuğu tespit edilmiştir. Sol eli, hemen önünde üzerinde tunica exomis ile diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde duracak şekilde betimlenmiştir. Küçük dikdörtgen formlu üzerinden alevler yükselen altar masası sahnede sağ, üst boşlukta yer almıştır. Sahnede ağaç, koç gibi önemli betim öğelerinin işlenip işlenmediği eserdeki deformasyon nedeniyle takip edilememiştir.

Şekil A.151 İshak'ın Kurban Edilmesi, Papaeliakis Collection Makedonya -Selanik Arkeoloji Müzesi.

Katalog No: 151.

Eserin Adı: Kalıp Tekniği ile Yapılmış Kandil.

Eserin Bulunduğu Yer: Yunanistan.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Papaeliakis Collection Makedonya -Selanik Arkeoloji Müzesi (Thessaloniki Archaeological Museum).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde merkezdeki disk üzerinde yer alır.

Tarihi: V. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Pişmiş toprak, kandil.

Görsel Kaynak: LAZARIDOU, Anastasia (2011), *Transition to Christianity: Art of Late Antiquity, 3rd - 7th Century AD*, fig.125, s. 155;

<https://issuu.com/cdedegikas/docs/transition> (02.06.2016).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, hareket yönü sağ tarafa doğru olacak şekilde verilen İbrahim peygamber cepheden görünüşyle tasvir edilmiştir. Üzerinde tunica exomis ile betimlenen peygamberin sağ kolu havada hamle yapacak şekilde gösterilmiştir. Sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıyan peygamberin sol elinin, hemen önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başının üzerinde olduğu görülmüştür. Başı hafif sağına dönük şekilde duran peygamber sahneye sol üstten dahil olan Tanrı eli figürüne bakar şekilde tasvir edilmiştir. Primitif çizgilerin hakim olduğu sahnede altar masası sağ yan boşlukta işlenmiştir. İshak'ın hemen üzerinde betimlenen ögenin belirli aralıklarla çizilmiş çizgilerle yaratıldığı tespit edilmiştir. Masa üzerindeki alevlerin betimlenmesinde de yine aynı çizgilerin kullanıldığı görülmüştür. Hikâyenin sonucunun değişime uğraması için Tanrı tarafından gönderilen koç sahnede sol alt boşlukta betimlenmiştir. Hareket yönü sola olacak şekilde verilen koçun başı geriye dönük, İbrahim peygambere bakar şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.152 İshak'ın Kurban Edilmesi, Bardo Ulusal Müzesi.

Katalog No: 152.

Eserin Adı: Terracotta Plak.

Eserin Bulunduğu Yer: Kassarin Tunus.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Bardo Ulusal Müzesi (The National Bardo Museum).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde merkezde yer alan kare çerçeve içerisinde yer alır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Pişmiş toprak, levha.

Görsel Kaynak:

http://www.bardomuseum.tn/index.php?option=com_content&view=article&id=130%3Asacrifice-dabraham&catid=43%3Alatine-romaine-&lang=fr (17.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede ana karakter ve betim elemanları yüzey üzerinde belli bir dağılım gösterecek şekilde yerleştirilmiştir. Sol tarafta ağırlığı iki ayak üzerinde olan, pallium giymiş halde İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutar şekilde gösterilen İbrahim peygamberin bu kolu havada hamle yapacak şekilde işlenmiştir. Peygamberin sol eli İshak'ın saçlarını tutar şekilde verilmiştir. İshak giydiği tunica exomis ile kare bir kaide üzerinde alevleri konik üçgen oluşturacak şekilde betimlenmiş altar masasına eğilmiş vaziyettedir. Tanrı eli betimi genelin aksine sahneye orta merkezden, yukarıdan iner şekilde tasvir edilmiştir. Koç betimi sahnede sağ üst köşede yer almıştır. Hareket yönü sola doğru olan ve boynuzları olduğu görülen koç diğer betim eleman ve karakterleri gibi oldukça primitif çizgilerle betimlenmiştir.

Şekil A.153 İbrahim'in Kurbanı, Kuzey Afrika.

Katalog No: 153.

Eserin Bulunduğu Yer: Kuzey Afrika.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Sahne, eserde merkezde yer alır.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Pişmiş toprak, kırık parça.

Görsel Kaynak: http://www.ancientresource.com/lots/holyland_artifacts/pottery-biblical-iconography.html (17.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Mimaride kullanıldığı muhtemel olan parça, günümüze bütünlüğünü koruyarak gelememiştir. Hristiyan ikonografisinin önemli konularından bir olan kurban sahnesi eser üzerinde merkezde betimlenmiştir. Sahnenin odak noktasını cepheden görünüşüyle betimlenen, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamberin tasviri oluşturmuştur. Sağ eli dirsekten kıvrık göğüs hizasında durur vaziyette tasvir edilen peygamberin bu elinde sivri ucu yukarıya bakan küçük kesici bir alet taşıdığı görülmüştür. Peygamberin sol eli, önündeki küçük altar masası önünde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başının üzerindedir. İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Sahnede koç, Tanrı eli, ağaç gibi kurban sahnesinin genel kurulumunda olması gereken diğer betim elemanları ve öğlerine yer verilmemiştir.

Şekil A.154 İshak'ın Kurban Edilmesi, Büyük Berlin Pyxis, Staatliche Museen zu Berlin Müzesi/Almanya.

Katalog No: 154.

Eserin Adı: Büyük Berlin Pyxis.

Eserin Bulunduğu Yer: Coblenz'de 1843'de bulunmuştur.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Staatliche Museen zu Berlin Müzesi/Almanya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: V. yüzyılın ilk yarısı (350-430/Geç Roma-Erken Bizans).

Cinsi: Kemik.

Görsel Kaynak: CLAIR, Archer St. (1978), "The Iconography of the Great Berlin Pyxis", *Jahrbuch der Berliner Museen*, Vol: 20, 5-27.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Oldukça başarılı çizgilerle yapılmış eserde kurban sahnesiyle alakalı tüm veriler net bir şekilde incelenebilmiştir. Kompozisyonda sahnenin merkezine ağırlığı iki ayak üzerinde olan, pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamberin tasviri yerleştirilmiştir. İbrahim peygamber sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. Bu eli havada betimlenen İbrahim peygamberin bakışları yine sahneye sol üstten dâhil olan Tanrı eline doğru yönelmiştir. İbrahim peygamberin sol eli, hemen solunda elleri arkadan bağlı çıplak halde ayakta duran oğlu İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın hemen arkasında devasa boyutta işlenmiş üzeri küçük çıkıntılarla süslü altar masası yer almıştır. Hikâyenin sonucunun değişime uğramasını sağlayan koç ise İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Kurban sahnesinde olması gereken ağaç ve altar masası gibi elemanların bu eser üzerinde betimlenmediği görülmüştür.

Şekil A.155 İshak'ın Kurban Edilmesi, Lazarus'ın Dirilişi, Museo Civico Archeologico, Bologna.

Katalog No: 155.

Eserin Adı: Lazarus'ın Dirilişi ile Kurban Sahnesinin Betimlendiği Pyxis.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Museo Civico Archeologico, Bologna.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: V. yüzyılın sonu.

Cinsi: Kemik.

Görsel Kaynak: Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art (1977), Ed. by. Kurt Weitzmann, New York, fig. 518, s. 579.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eser yüzeyinde meydana gelen deformasyon nedeniyle sahnenin tüm ayrıntıları rahat bir şekilde incelenemese de sahnenin genel kuruluşu hakkında bir fikir elde edilebilmiştir. Kompozisyonda sahnenin merkezine ağırlığı iki ayak üzerinde olan pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamberin tasviri yerleştirilmiştir. İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık gövde hizasında betimlenmiştir. Bu elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet taşıyan İbrahim peygamberin elinde taşıdığı kesici aletin sivri ucu yukarıda olacak şekilde betimlenmiştir. Peygamberin bakışları yine sahneye sol üstten dâhil olan Tanrı eline doğru yönelmiştir. İbrahim peygamberin sol eli, hemen solunda elleri arkadan bağlı çıplak halde ayakta duran oğlu İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın hemen önünde küçük ölçeklerde yapıldığı görülen üzeri çentikli altar masası betimi yer almıştır. Hikâyenin sonucunun değişime uğramasını sağlayan koç ise İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Hareket yönü sola doğru olacak şekilde verilen ve detaylarıyla tasvir edilen koçun başı İbrahim peygambere dönük olacak şekilde verilmiştir.

Şekil A.156 İshak'ın Kurban Edilmesi, Trevi, Roma.

Katalog No: 156.

Eserin Bulunduğu Yer: Trevi, Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Cam kâse

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 6, Lev. 463.1-2.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserin tondasına işlendiği bilinen sahnede figürlerin ve kurban sahnesinde olması gereken elemanların ele alınış şekilleri farklı bir betim tablosunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sahnede merkezde, diğer kompozisyon kurulumların aksine, üzerinde alevler yükselen altar masası betimine yer verilmiştir. Masanın sol tarafında ağırlığı iki ayak üzerinde olan tunica exomis adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte işlenen İbrahim peygamberin tasviri yerleştirilmiştir. İbrahim peygamber sağ elinde bıçak ya da kılıç benzeri kesici bir alet tutmaktadır. Bu eli havada, gövdesine paralel olarak uzanmaktadır. Hikâyenin sonucunun değişime uğramasını sağlayan koç, İbrahim peygamberin sağ tarafındaki alt boşlukta yer almıştır. Hareket yönü sola doğrudur. İshak sahnede sağ tarafta altar masasının arkasına denk gelecek olan alanda betimlenmiştir. Elleri arkadan bağlı olan İshak çıplak tasvir edilmiştir. Tüm kompozisyonun merkezinde ise üst boşlukta Tanrı eli betimine yer verilmiştir.

Şekil A.157 İshak'ın Kurban Edilmesi, El Bagawat, Barış Şapeli, Mısır.

Katalog No: 157.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: El Bagawat, Barış Şapeli, Mısır.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Kubbe.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: KESSLER, Edward (2010), *An Introduction to Jewish-Christian Relations*, fig. 2, s. 95.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kompozisyonda sahnenin merkezine ağırlığı iki ayak üzerinde olan İbrahim peygamber ve İshak'ın betimleri yerleştirilmiştir. İbrahim peygamber üzerinde pallium adı verilen kıyafetle cepheden görünüşte, sağ elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Her zaman bu eli havada betimlenen İbrahim peygamber, bu sefer sol eli hemen önünde ayakta duran yine üzerinde pallium ile cepheden görünüşüyle işlenen İshak'ın başı üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. İshak'ın elinde buhurdan gibi küçük bir alet bulunmaktadır. Sahnenin sağ tarafında, sol üst köşede olaya tanrısal müdahale olduğunun kanıtı olan Tanrı eli figürünün hemen altında iki tane kılıç benzeri kesici alet tasvirine yer verilmiştir. Bu betim ilk kez karşımıza çıkmaktadır. Bu betimlerin hemen altında sahnenin en solunda hikâyenin sonucunun değişime uğramasını sağlayan koç ile ağaç betimine yer verildiği görülmüştür. Üzerinden alevler yükselen altar masası sahnede sağ yönde yer almıştır. Üzeri çentikli olan bu masanın hemen üst tarafındaki boşlukta İbrahim peygamberin karısı Sarah'ın tasvirine yer verildiği görülmüştür. Simetri esası gözetilmiş olacak ki sol taraftaki ağaç betimi sağ tarafta işlenen ince bitki tasviriyle bütünleştirilmiştir.

Şekil A.158 İshak'ın Kurban Edilmesi, El Bagawat, Exodus Şapeli, Mısır.

Katalog No: 158.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: El Bagawat, Exodus Şapeli, Mısır.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Kubbe.

Tarihi: : V. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: MARTIN, Matthew (2006), "Observations on the Paintings of the Exodus Chapel, Bagawat Necropolis, Kharga Oasis", **Byzantine Narrative Papers in Honour of Roger Scott**, fig. 22, s. 541; görsel hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz.

<https://egyptmyluxor.weebly.com/qasr-el-bagawat-mausoleums-ndash-kharga.html>

(23.02.2018).

Tanım: Meydana gelen deformasyon nedeniyle sahne tam olarak okunamasa da Hristiyan ikonografisinin temel konularından bir olan kurban sahnesinin bu yapıda da işlendiği görülmüştür. Kompozisyonda sahnenin sağ tarafında hikâye ve betimlerde geçen ağaç ve koç tasvirine yer verildiği görülmüştür. Bu iki betimin hemen solunda İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Hareket yönü sola doğru olan İbrahim peygamberin hemen önünde üzerinden alevler yükselen ve üst kaidesi çentiklerle süslenmiş olan altar masası betimi yer almıştır. İshak'ın betimi altar masasının solundaki alan üzerine işlenmiştir. Elleri göğsü üzerinde çapraz şekilde tasvir edilen İshak bu tasvir ediliş şekliyle karşımıza ilk kez bu yapıda çıkmaktadır. Tanrı eli betimi sahneye sol üst köşeden dâhil olmuş ve bu betim kırmızı bir boya lekesi olarak kompozisyon kurgusunda yerini almıştır.

Şekil A.159 İshak'ın Kurban Edilmesi, Ecija Sarkofajı, Kutsal Haç Kilisesi, Sevilla, İspanya.

Katalog No: 159.

Eserin Adı: Ecija Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Kutsal Haç Kilisesi (Church of Holy Cross of Écija), Sevilla, İspanya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, solda yer alır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://cofrades.sevilla.abc.es/profiles/blogs/el-sarcofago-paleocristiano-de>
(10.03.2018).

Çizim Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev.214.1.

Tanım: Bu eserde işlenen kurban sahnesinde, sahnenin odak noktasına yüksek bir kaide üzerinde yükselen dikdörtgen formlu kaba biçimli, üzerinden alevler yükselen bir altar masası yerleştirildiği görülmüştür. İbrahim peygamber tasviri sahnenin sol tarafında frontal görünüşle yüzey üzerinde aktarılmıştır. Üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafetle betimlenen İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık, göğüs hizasında olacak şekilde verilmiştir. Sağ eliyle bıçak benzeri kesici bir alet tutar hâlde betimlenen peygamberin sol eli altar masasına yakın bir yerde duracak şekilde tasvir edilmiştir. İshak sahnede sağ tarafta altar masasının hemen yanında görülmektedir. Üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenen İshak elleri arkadan bağlı ayakta durur şekilde başı öne eğik biçimde tasvir edilmiştir. Sahnenin sol alt boşluğunda hareket yönü sağa doru olan uzun boynuzlarıyla hemen arkasındaki büyük ağaca takılı kalmış vaziyette işlenen koç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.160 İshak'ın Kurban Edilmesi, Şehir Kapısı Sarkofajı, Louvre Müzesi, Paris.

Katalog No: 160.

Eserin Adı: Şehir Kapısı Sarkofajı (City Gate).

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Louvre Müzesi, Paris.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne merkezde yer alan figürün hemen sağında yer alır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak:

http://history2701.wikia.com/wiki/%22City_Gates%22_Sarcophagus?file=GR6.jpeg
(11.03.2018).

Tanım: Eserdeki mevcut kırıklar sebebiyle kompozisyonun tamamının nasıl olduğuyla alakalı net bilgilere erişilemese de sahnenin değerlendirmesi genel bir çerçeve içinde yapılabilmektedir. Hareket yönü sola doğru olan, üzerinde pallium adı verilen kıyafetle betimlenen İbrahim peygamberin frontal bir duruşla tasvir edildiği görülmüştür. Baş, sağ el ve kolunun duruş pozisyonuyla alakalı net bilgilere erişemediğimiz İbrahim peygamberin tasvirinde sol kolun dirsekten kıvrık, göğüs hizasında durur şekilde tasvir edildiği izlenmektedir. İshak betimi İbrahim peygamberin hemen önünde sahnede sol tarafta betimlenmiştir. Üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet olan İshak kolları ileriye uzanmış, diz çökmüş bekler vaziyette tasvir edilmiştir. Sahnede Tanrı eli, altar masası, ağaç gibi kurban sahnesinde olması gereken öge ve betim elemanlarına yer verilmediği görülmüştür.

Şekil A.161 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint-Maximin Kilisenin kriptası kısmı, Provence-Alpes-Côte d'Azur, Fransa.

Katalog No: 161.

Eserin Adı: Saint-Maximin-la-Sainte-Baume Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Yer: Saint-Maximin Kilisenin kriptası kısmı, Provence-Alpes-Côte d'Azur, Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Eserde, sahne sağ alt köşede yer almaktadır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak:

http://www2.culture.gouv.fr/public/mistral/palissy_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=PM83001189 ; (17.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Genelde sahneye sol üst boşluktan dâhil olan fakat burada gösterilmeyen Tanrı eli betiminin olduğu noktaya bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen kıyafet olduğu görülmüştür. İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık betimlenmiştir. Eserdeki deformasyon nedeniyle duruş pozisyonunun nasıl olduğuyla alakalı bilgi elde edilememiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde ayakta duran ya da yürür vaziyette betimlenen elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerindedir. Sahnenin en sağ üst köşesinde hatları düzgün olmayan yüksekçe bir yerde duran dikdörtgen formlu altar masası betimine yer verilmiştir. Altar masası üzerinde küçük alevlerin yükseldiği görülmüştür. Kurban sahnesinin önemli bir betim öğesi olan ve çoğunlukla betimine başvurulmuş koç figürü bu eserde sol alt köşede İbrahim peygamberin hemen ayaklarının yanında tasvir edilmiştir. Baş İbrahim'e dönük şekilde verilen koçun hareket yönü sola doğrudur. Kompozisyonda diğer betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.162 İshak'ın Kurban Edilmesi, Saint Victor Manastır Kilisesi, Fransa.

Katalog No: 162.

Eserin Bulunduğu Yer: Saint Victor Manastır Kilisesi (L'abbaye Saint Victor de Marseille), Fransa.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon:

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde sol tarafta yer alır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Taş, lahit.

Görsel Kaynak:

<http://typem4murder.blogspot.com.tr/2013/06/guest-blogger-ml-longworth.html>
(17.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sahneye sol üst boşluktan dâhil olan Tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen kıyafet olduğu görülmüştür. İbrahim peygamberin sağ eli havada betimlenmiştir. Yine bu elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutmaktadır. Peygamberin sol eli hemen önünde elleri arkadan bağlı diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Kurban sahnesinin önemli bir betim ögesi olan ve çoğunlukla betimine başvurulmuş koç figürü bu eserde sol alt köşede İbrahim peygamberin hemen ayaklarının yanında gösterilmiştir. Baş İbrahim peygambere dönük şekilde verilen koçun hareket yönünün sağa doğru olduğu görülmüştür. Büyük boynuzlu baş hafif yukarıya kalkık şekilde betimlenen koçun hemen arkasında ağaç figürüne yer verilmiştir. Altar masası sahnede işlenmeyen betim ögesi olarak tanımlanabilir.

Şekil A.163 İshak'ın Kurban Edilmesi, Rheinisches Landes Müzesi, Trier, Almanya.

Katalog No: 163.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Rheinisches Landes Müzesi (Rheinisches Landesmuseum), Trier, Almanya.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserin merkezinde yer alır.

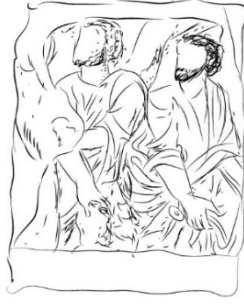
Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Kemik Obje

Görsel Kaynak: WEITZMANN, Kurt (1960), "The Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and Their Impact on Christian Iconography", fig. 27, s. 58.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. İbrahim peygamberin üzerinde pallium adı verilen kıyafet olduğu görülmüştür. İbrahim peygamberin sağ kolu göğüs hizasında durur şekilde betimlenmiştir. Sağ elinde kılıç benzeri kesici bir alet tutmaktadır. Peygamberin sol elinin duruş pozisyonuyla alakalı net bilgilere erişilememiştir. Eserdeki mevcut kırık bunu engellemiştir. İbrahim peygamberin hemen arkasında, sahnede sol tarafta, kurban sahnesinin önemli betim öğeleri olan ağaç ve koç tasvirine yer verildiği görülmüştür. Hareket yönü sağa doğru olan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekilde verilmiştir. İshak'ın betimi, eserdeki tahribat nedeniyle belli belirsiz bir figür olarak eser üzerinde yer almıştır. Sahnede en önemli betim öğesi olarak altar masası ön plana çıkmıştır. Oldukça büyük ölçülerde yapılan, ince uzun dikdörtgen bir kaide üzerinde yükselen altar masasının tarak şeklindeki dişlerinin olması betimin önem derecesini arttırmıştır.

Şekil A.164 İshak'ın Kurban Edilmesi, Narbon, Fransa.

Katalog No: 164.

Eserin Bulunduğu Yer: Narbon, Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, sol yan boşlukta yer alır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, kırık parça.

Görsel Kaynak: GARRUCCI, Raffaele (1879), *Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura ; Incisi In Rame Su 500 Tavole*, Vol. 5, Lev. 396-7.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kırık bir parça olarak günümüze gelen eser üzerinde betimlenen kurban sahnesinin tamamına yakını, eserdeki mevcut kırıklar nedeniyle incelenememiştir. Eserde, sol yan boşlukta, alt tarafta görülen bir çocuk kafası sahnenin kurban sahnesi olarak değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Çocuğun hemen sağında ondan ebat olarak büyük yapıldığı bilinen bir kişinin sol kolunun görüntüsü ve bu kişiye ait sol elin çocuğun kafasının üzerinde durur şekilde tasvir edilmesi bu figürün bize İbrahim peygamberle özdeşleştirilebileceğini göstermiştir. Kurban sahnesiyle alakalı diğer elaman ve öğeler yine mevcut hasar nedeniyle gözlemlenememiştir.

Şekil A.165 İbrahim'in Kurbanı, İzmir- Efes. St. Paulus Mağarası.

Katalog No: 165.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: İzmir- Efes. St. Paulus Mağarası.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, girişte doğu duvarının üzerinde bulunmaktadır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: <http://www.kusadasitours.com/cave-of-st-paul.html> (19.06.2016).

Tanım: Deformasyon oranının fazla olduğu eserde, kurban sahnesinin geneli ile alakalı net bilgilere erişilememiştir. Merkezde ağırlığı iki ayak üzerinde olan, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, sahne ile ilgili ipuçları veren en önemli betim olmuştur. Peygamberin sağ kolu göğüs hizasında dirsekten kıvrık şekilde betimlenmiştir. Bu eliyle küçük bir kesici alt tutar şekilde tasvir edilen peygamberin diğer kolunun duruş şekli bilinmemektedir. İshak, sahnede alt tarafta işlenen altar masası üzerinde diz çöker şekilde tasvir edilmiştir. Kompozisyon içinde önemli bir betim elemanı olan Tanrı eli, sahneye sol üstten dâhil olacak şekilde verilmiştir. Üzerinde pallium adı verilen kıyafet bulunan İbrahim peygamberin başının sağa dönük tasvir edilmesi bunu doğrulamaktadır.

Şekil A.166 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sepphoris Sinagogu, Celile-İsrail.

Katalog No: 166.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Sepphoris Sinagogu, Celile-İsrail.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, yapının girişine denk gelen yerde, döşeme mozaik üzerinde yer alır.

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Mozaik, taban mozaïği.

Görsel Kaynak: HACHLILI, Rachel (2009), **Ancient Mosaic Pavements Themes, Issues and Trends**, fig. IV-1a, s.58.

<http://www.biblewalks.com/Sites/Sepphoris.html> (31.05.2016).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Taban mozaïği üzerinde yer alan kare çerçeveler içinde işlenen sahnelerden biri de kurban hadisesini ele alan sahnedir. Geleneksel anlatımda yer alan sahne öğelerinin aksine burada farklı bir anlatım şekli gözlemlenmektedir. Sahnenin sağ tarafında ayakta duran, sol elinde mızrak benzeri bir alet tutan figür sol eli ile kurban edilecek hayvanın (eserdeki tahribattan ötürü koç olduğu net ifade edilememektedir) bağlı olduğu ipi sahneye soldan dâhil olan bir erkek figüre uzatır haldedir. Bu İbrahim peygamberin tasviridir. Peygamber, hayvanın ipini hikâyede kendisine eşlik eden hizmetkara vermektedir. Kompozisyona soldan dâhil olan hizmetkâr kemerli ve tek parça bir kıyafet giymiştir. Eserdeki tahribat nedeniyle sağ taraftaki figürün kıyafeti tam olarak izlenememektedir. Sahne, kurban sahnelerinin genelinde işlenen tanrısal müdahale anının resmedilmiş hali gibi görünmektedir. Kompozisyonun sol üst kısmında sahnenin ana unsurlarından ağaç da görülmektedir.

Şekil A.167 Melhizedek'in Kurbanı, Santa Maria Maggiore Bazilikası.

Katalog No: 167.

Sahnenin Adı: Melhizedek'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Santa Maria Maggiore Bazilikası.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri:

Tarihi: V. yüzyıl.

Cinsi: Mozaik.

Görsel Kaynak:

<http://www.christianiconography.info/staMariaMaggiore/melchizAbraham.html>
(02.06.2016).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: İbrahim peygamberle ekmek sunusunda bulunan Melhizedek tasviri ökarist ayininin bir prefigürasyonudur. Bu nedenle burada bulunan ve kutsal kitaplarda bir peygamber olarak geçen Melhizedek tasviri ve onun yaptığı sununun tasviri, konu bütünlüğünün yakalanması için büyük önem taşımıştır.

V-VI. YÜZYIL

Şekil A.168 Çiftçi Kâbil ile Çoban Hâbil, Ashburnham Pentateukh, MS nouv. Acq. Lat. 2334, fol. 6r.

Katalog No: 168.

Sahnenin Adı: Çiftçi Kâbil ile Çoban Hâbil.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Ashburnham Pentateukh, MS nouv. Acq. Lat. 2334, fol. 6r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, yatayda üç bölüme ayrılan kompozisyon içinde, orta şeritte yer alır.

Tarihi: V-VI. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: Ashburnham Pentateukh;

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53019392c/f21.item> (16.11.2018).

Tanım: Eserde, yatayda üç bölüme ayrılan kompozisyonun orta şeridinde Hâbil ve Kâbil kardeşlerin betimine yer verilmiştir. Hâbil; sahnenin solunda, beyaz kıyafetler içinde çift sürer şekilde betimlenmiştir. Üzerinde sarı renkli kıyafetler olan Kâbil ise sahnede sağ tarafta, sahnede sağ üst köşeden verilen ve bu verilış şekliyle kompozisyona somut olarak dâhil olan tanrı ile konuşur vaziyette tasvir edilmiştir.

Şekil A.169 İshak'ın Kurban Edilmesi, Sagalossos/Yukarı Agro.

Katalog No: 169.

Eserin Bulunduğu Yer: Sagalossos/Yukarı Agro.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eserde küçük noktacıklarla oluşturulmuş madalyonun çevrelediği alan içinde, merkezde yer alır.

Envanter No: SA1996UA/135.

Tarihi: V-VI. yüzyıl.

Cinsi: Seramik, kandil.

Görsel Kaynak: LAVAN, Luke, MULRYAN, Michael (2011), **The Archaeology of Late Antique 'Paganism' (Late Antique Archaeology)**, fig. 5-c., s.587.

Tanım: Sahne kandilin gövde kısmı üzerine işlenmiştir. Eserde deformasyon oranı çok fazla olduğundan sahnenin tanımını yapmak pek mümkün olamamıştır. Sahnenin orta noktasında hareket noktası sağa doğru olan, üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunan İbrahim peygamberin tasvirinin yer aldığı görülmüştür. Başı arkasına dönük adeta sahneye sol üstten dâhil olan tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin sağ kolu hemen önünde üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunan diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde betimlenmiştir. İbrahim peygamber genel işleniş şekliyle yine burada da sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar hâlde tasvir edilmiştir. Sahnede, peygamberin elindeki bıçağın sivri ucu aşağıya bakacak şekilde verildiği tespit edilmiştir. Hikâyenin seyrini değiştirmesi için Tanrı tarafından gönderilen koçun, sahnede sol yan boşlukta işlendiği görülmüş fakat figürle alakalı çok iyi tanımlamalar yapacak görüntüye erişilemediği tespit edilmiştir. Sahnede altar masası ve ağaç gibi betim öğelerinin tasvirine yer verilmemiştir.

Şekil A.170 İbrahim'in Kurbanı, İstanbul Arkeoloji Müzesi.

Katalog No: 170.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: İstanbul Arkeoloji Müzesi.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Kırık olarak günümüze gelen eserde sahne merkezde yer alır.

Envanter No: 4141.

Ölçüleri: 31x81x10 cm.

Tarihi: V-VI. yüzyıl.

Cinsi: Kireç taşı, kırık parça.

Görsel Kaynak: MARTINIANI-REBER, Marielle, KILIAN, Anheuser (2009), "Le Plat D'argent Au Sacrifice D'Abraham: Oeuvre Byzantine Ou Falsification ?" **Genava-Revue D'archéologie Et D'histoire De L'art**; Vol. 57, fig. 2, s. 29.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Sol üst boşluktan sahneye dâhil olan Tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde pallium olduğu görülmüştür. İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık sola doğru uzanır şekilde betimlenmiştir. Peygamberin muhtemelen bu elinde bıçak benzeri küçük kesici bir alet tuttuğu tahmin edilmektedir. Eserdeki mevcut kırıklar net bilgiler ortaya konulmasını engellemiştir. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde sağ dizi üzerine çökmüş elleri arkadan bağlı vaziyette betimlenmiş İshak'ın başı üzerinde yer alır. İshak'ın üzerinde tunica exomis bulunmaktadır. Hikâyede İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç figürü sol alt köşede betimlenmiştir. Hareket yönü sağa doğru olacak şekilde verilen koçun boynundan bir iple hemen arkasında duran zayıf görünümlü zeytin ağacına bağlı olduğu görülmüştür.

Şekil A.171 İshak'ın Kurban Edilmesi, Cooper Hewitt Smithsonian Design Museum, New York.

Katalog No: 171.

Eserin Adı: Kol Bandı ?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Cooper Hewitt Smithsonian Design Museum, New York.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri:

Tarihi: V. VI yüzyıl?

Cinsi: Dokuma-tekstil/kol bandı.

Görsel Kaynak: FINNEY, Paul Corby (2017), **The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology**, fig.2, s. 4.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Buluntu yeri ve tarihlendirme konusunda net ifadelerin kullanılmadığı, desen şeması üç panel üzerine kurulu olan, kol bandı olması muhtemel tekstil parçası üzerinde, stilize çizgilerle verilen, bu şekliyle adeta karikatürize edilmiş bir görünümle işlenen kurban sahnesi tasvirine yer verildiği görülmüştür. Bahsi geçen şema, eser üzerinde orta panelde yer almıştır. Sahnede yer alan figürler, frontal görünüşleriyle betimlenmiştir. Belinde kemeri olan tunik tarzı bir kıyafet giymiş olan İbrahim peygamber sağ eliyle bıçak benzeri kesici bir alet, sol eliyle hemen önünde çıplak halde elleri arkadan bağlı, altar masası üzerinde diz çökmüş olan oğlu İshak'ın saçlarını tutar şekilde betimlenmiştir. Tanrı eli, sahnenin hemen sol köşesinden inen bir betim elemanı olarak kompozisyona dâhil edilmiştir. Kurban sahnesinin en önemli betim öğelerinden bir olan koç fûğürü, İbrahim peygamberin hemen altında yer almıştır. Koçun hikâyeye göre takılı kaldığı ağacın ise İbrahim peygamberin sol kolunun üzerindeki boş alan üzerine yerleştirildiği görülmüştür. Hem İbrahim peygamber hem de İshak'ın omuzları üzerindeki boş alanda yazı kuşağının geçtiği izlenmektedir.

VI. YÜZYIL

Şekil A.172 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Clair Sarkofajı, Saint Raymond Müzesi.

Katalog No: 172.

Eserin Adı: St. Clair Sarkofajı.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Saint Raymond Müzesi (Le musée Saint-Raymond, musée des Antiques de Toulouse).

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde en sağda yer alır.

Envanter No: RA 825.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, lahit.

Görsel Kaynak:

https://saintraymond.toulouse.fr/Sarcophage_a127.html (20.06.2016).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Burada işlenmeyen fakat genel olarak sahneye sol üst boşluktan dâhil olan Tanrı eli betiminin olduğu noktaya bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamber tunica exomis giydiği görülmektedir. İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık, gövdeye paralel bir şekilde durur pozisyonundadır. Peygamber yine bu eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette betimlenmiş İshak'ın başı üzerinde yer alır. İshak'ın üzerinde bir kıyafet olmadığı ve çıplak vaziyette tasvir edildiği görülmüştür. Sahnede, kompozisyonda genel olarak işlenen koç ve ağaç gibi önemli betim öğeleri ve figürlerine yer verilmemiştir.

Şekil A.173 İshak'ın Kurban Edilmesi, Toulouse, Fransa.

Katalog No: 173.

Eserin Bulunduğu Yer: Toulouse, Fransa.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde en sağda yer alır.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, taş?, lahit.

Görsel Kaynak: WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Lev. 182.2.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenen İbrahim peygamber, cepheden görünüşüyle yüzey üzerine aktarılmıştır. Burada işlenmeyen fakat genel olarak sahneye sol üst boşluktan dâhil olan Tanrı eli betiminin olduğu noktaya bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamber tunica exomis giydiği görülmektedir. İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık, gövdeye paralel bir şekilde durur pozisyonundadır. Peygamber, yine bu eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet tutmaktadır. İbrahim peygamberin sol eli hemen önünde diz çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette betimlenmiş İshak'ın başı üzerinde yer alır. İshak'ın üzerinde bir kıyafet olmadığı ve çıplak vaziyette tasvir edildiği görülmüştür. Sahnede, kompozisyonda genel olarak işlenen koç ve ağaç gibi önemli betim öğeleri ve figürlerine yer verilmemiştir.

Şekil A.174 İshak'ın Kurban Edilmesi, Princeton Üniversitesi, Online Katalog.

Katalog No: 174.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Princeton Üniversitesi, Online Katalog.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde betim için ayrılan alanın tamamında yer alır.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Bronz, sikke-pul?

Görsel Kaynak: http://www.cs.princeton.edu/~ken/abraham_r.jpeg (30.03.2018).

Tanım: Oldukça primitif çizgilerle oluşturulan sahnede, merkezde İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Cepheden görünüşüyle betimlenen İbrahim peygamberin sol eli havada gösterilmiştir. Genel olarak karşımıza çıkan kurulumlarda olduğu gibi büyük olasılıkla İbrahim peygamber, havada betimlenen bu eliyle kesici bir alet tutmaktadır. Sahneye sağ üst köşeden dâhil olan ve İbrahim peygamberin hamle yapmasını engelleyen tanrısal müdahalenin sembolü melek figürü bu olasılığı doğrulamaktadır. Peygamberin sol kolunun duruş pozisyonu ve biçimi bu şekildeyken sağ kolunun, hemen önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Esasında her iki kolun bu betimleniş şekli bize eserde genel şemanın dışında farklı bir tasarımın denendiğini işaret etmektedir. Kıyafetleri hakkında net tanımlamalarda bulunamadığımız ana karakterler haricinde sahnede kurban sahnesinde önem arz eden diğer betim öğelerinin de işlendiği görülmüştür. Sol yan boşlukta hikâyenin seyrinin değişmesine vesile olacak olan ve tanrı tarafından gönderilen koç ile ağaç betimi işlenmiştir. Sahnede altar masası gibi önemli bir betim öğesinin yer almadığı görülmüştür.

Şekil A.175 İshak'ın Kurban Edilmesi, British Müzesi, Londra.

Katalog No: 175.

Eserin Bulunduğu Yer: İskenderiye ?

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: British Müzesi, Londra.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde sağ yan tarafta yer almaktadır.

Envanter No: N.973.

Ölçüleri: 79x122mm. Çap: 113 mm.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Kemik.

Görsel Kaynak:

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=903185001&objectid=8882

(10.04.2018).

Tanım: Sahnede merkezde İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafete benzer bir kıyafet bulunan (fakat buradaki kıyafet, pantolonlu bir kıyafet olarak tasarlanmıştır) cepheden görünüşüyle betimlenen İbrahim peygamberin sağ eli havada gösterilmiştir. Peygamber bu eliyle kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Peygamberin sağ kolunun duruş pozisyonu ve biçimi bu şekildeyken sol kolunun, hemen önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Sol ayağı üzerine diz çökmüş elleri arakadan bağlı hâlde bekleyen İshak'ın yarı çıplak şekilde tasviri edilişi dikkat çekicidir. Tanrı müdahalesi bu eser üzerinde, sahnede sağ yan boşlukta işlenen melek figürüyle dâhil edilmiştir. Sahnede altar masası, koç, zeytin ağacı gibi önemli betim öğelerine yer verilmemiştir.

Şekil A.176 İshak'ın Kurban Edilmesi, Terme Müzesi, Roma.

Katalog No: 176.

Eserin Adı: Pyxis.

Eserin Bulunduğu Yer: Nocera Umbra.

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Terme Müzesi (Museo delle Terme), Roma.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne (burada kullanılan görsele göre) eserde merkezde yer alır.

Tarihi: V. yüzyılın ilk yarısı (350-430/Geç Roma-Erken Bizans).

Cinsi: Kemik.

Görsel Kaynak: VAN WOERDEN, Isabel Speyart (1961), "The Iconography of the Sacrifice of Abraham", **Vigiliae Christianae**, Vol. 15, No. 4, fig.10.

Tanım: Sahnede merkezde İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Ağırılığı iki ayak üzerinde olan, üzerinde pallium adı verilen kıyafet olan İbrahim peygamber cepheden görünüşüyle betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sağ eli dirsekten kıvrık göğüs hizasında durur pozisyonda verilmiştir. Peygamberin bu eliyle bıçak benzeri kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol kolunun duruş pozisyonu ve biçimi net bir şekilde tanımlanamamıştır. İshak, sahnede sağ tarafta İbrahim peygamberin hemen sol alt boşluğunda tasvir edilmiştir. Ayakta durur ya da yürür vaziyette betimlenen İshak'ın hemen önünde ince uzun formda yapılmış üzeri çentiklerle süslenmiş bir altar masası betimine yer verilmiştir. Sol yan boşlukta hikâyenin seyrinin değişmesine vesile olacak olan ve Tanrı tarafından gönderilen koç ile kurgunun klasik öğelerinden ağaç işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koçun başı geriye dönük şekildedir. Sahnede tanrısal müdahale sol tarafta bağımsız gibi görünen fakat kompozisyona dâhil olan bir insan ya da melek tasviriyle verilmeye çalışılmıştır.

Şekil A.177 İbrahim ve İshak, Efes Müzesi, Selçuk.

Katalog No: 177.

Eserin Adı:

Eserin Bulunduğu Yer:

Eserin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Efes Müzesi, Selçuk.

Sahnenin Adı: İbrahim ve İshak.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Sahne, korkuluk levhası üzerinde, merkezde oluşturulan dik üçgen şeklindeki alanın içinde yer alır.

Envanter No: AGT097.

Ölçüleri:

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Mermer levha, ambon parçası.

Görsel Kaynak: Art Image for College Teaching;

https://quod.lib.umich.edu/a/aict/x-agt097/AGT000_IMG0097?lasttype=boolean;lastview=reslist;med=1;resnum=41;size=50;sort=aict_ti;start=1;subview=detail;view=entry;rgn1=ic_all;q1=aict
(17.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Hareket yönü sola doğru olacak şekilde verilen, üzerinde pallium adı verilen kıyafetle betimlenen İbrahim peygamberin tasvirinin sahnede sol yan boşlukta işlendiği görülmüştür. Başı sağına dönük şekilde duran peygamber sahneye yine sol üstten dâhil olan Tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eli gövde hizasından hafif yukarıda olacak şekilde betimlenen peygamberin bu eliyle bıçak benzeri küçük kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli, hemen önünde dikdörtgen formlu bir altar masası üzerinde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. Elleri arkadan bağlı İshak üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafetle betimlenmiştir. Altar masasının hemen sağ yan tarafında küçük bir çalı çırpı demetinin durduğu görülmüştür. Sahnede koç betimine yer verilmemiştir.

Şekil A.178 İshak'ın Bağlanması, Beith Alpha Sinagogu.

Katalog No: 178.

Sahnenin Adı: İshak'ın Bağlanması.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Beith Alpha Sinagogu.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Ana nefin kuzeyinde mozaik tabanda zodyak temasının işlendiği bölümün altında yer alır.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak: HACHLILI, Rachel (2009), **Ancient Mosaic Pavements Themes, Issues and Trends**, 284 (Pl. IV.1 b).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kurban sahnesinin işlendiği primitif fakat etkileyici çizgilerle, yatırılmış dikdörtgen panel şeklinde düzenlenmiş bu kompozisyonda sağ tarafta altar masasının önünde İbrahim peygamber ve İshak tasvirlerine yer verilmiştir. Sahnenin odak noktasında üst taraftan Tanrı elinin uzandığı görülmektedir. Bu figürün hemen altında bir ağacın dallarına boynuzlarıyla takılan bir koç figürüne yer verildiği görülmüştür. Sahnenin en solunda kurban hikâyesinde İbrahim peygamber ve İshak'a yardım etmek için eşlik eden iki hizmetli tasvirine yerilmiştir. Aynı sahnede İshak'ın kurbanıyla bağlantılı olarak çalı çırpı demetinin yüklendiği bir eşek betimine de yer verilmiştir. İbrahim peygamber ağırlığı iki ayak üzerinde cepheden tasvir edilmiştir. Uzun sakalları ve pallium adı verilen kıyafeti ile betimlenen peygamberin başında hale bulunmaktadır. Sağ eliyle kılıç benzeri kesici bir alet tutan İbrahim peygamber sol eliyle üzerinden alevler yükselen altar masası üzerinde diz çökmüş şekilde bekleyen oğlu İshak'ın başını tutmaktadır. Küçük bir çocuk şeklinde betimlenen İshak'ın üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır.

Şekil A.179 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.

Katalog No: 179.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Bemanın yanında, kuzeydeki presbyterion odasının üst kemer açıklığında yer alır.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak: DELIYANNIS, Deborah Mauskopf (2010), **Ravenna In Late Antiquity**, s. 223

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Yarı dairesel formlu bir alan içerisinde kutsal kitaptan alınmış diğer konuların işlendiği kompozisyonlarla bir arada işlenen kurguda kurban sahnesi yaratılan genel çerçevenin içerisinde sol tarafta yer almıştır. Konu bazında düşünülecek olursa merkez noktasına sağ elinde kılıç benzeri kesici alet tutan ve bu eli havada tasvir edilen üzerinde pallium adı verilen uzun kıyafeti olan İbrahim peygamber tasvir edilmiştir. İbrahim peygamberin ağırlığı iki ayak üzerindedir ve kompozisyonda cepheden görünüşüyle yer almıştır. Kompozisyonun sağ tarafında İbrahim peygamberin sol eli ile başını tuttuğu, elleri arkadan bağlanmış, düzgün dikdörtgen formlu bir altar masası üzerinde diz çöken İshak betimine yer verilmiştir. Bu betimin hemen yanında sağ alt köşede kurban sahnesinde genellikle betimine rastladığımız ağaç tasvirinin yer aldığı görülmüştür. Sol alt köşede ise hikâyenin seyrini değiştirmesi için Tanrı tarafından gönderilen koç figürüne yer verilmiştir. Bütün bu öğelerin yanı sıra ele alınan bu ayrıntılı ve güzel çalışmada sahnenin en önemli unsurlarından bir olan Tanrı elinin de burada sahne içerisinde yer aldığı görülmüştür. Tanrı eli sol üst köşeden hareket yönü sağ tarafa olacak şekilde yerleştirilmiştir.

Şekil A.180 Habil ile Melhizedek'in Sunusu, San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.

Katalog No: 180.

Sahnenin Adı: Habil ile Melhizedek'in Sunusu.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: San Vitale Kilisesi, Ravenna-İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Bemanın yanında, güneydeki presbyterion odasının üst kemer açıklığında yer alır.

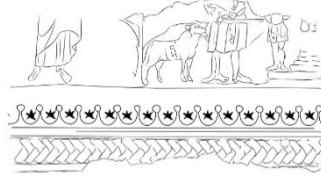
Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak: DELIYANNIS, Deborah Mauskopf (2010), **Ravenna In Late Antiquity**, s. 223.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: İshak'ın kurban edilmesi olayının işlendiği kompozisyona simetrik olarak işlenen bu sahnede ele alınan konu, Hristiyan ikonografisi içerisinde Tanrı adına sunulan sunu geleneğinde önemli bir yer edindiği için burada bizler tarafından da ele alınmıştır. Yarı dairesel formlu bir alan içerisinde işlenen sahnede ele alınan temel karakterler Habil ile Melhizedek olmuştur. Odak noktasına yerleştirilen dikdörtgen formlu altar masasının sol tarafında sürüsünün en semerelisini tanrıya sunan ve sunusu kabul edilen Habil işlenmiştir. Sağ tarafta ise ekmek sunusunu gerçekleştiren Melhizedek tasvirine yer verilmiştir. Sahnede en önemli unsur ise kompozisyonun orta noktasında üst taraftan kendisine sunulan sunulara cevap olarak el uzatan Tanrı'nın işareti olan Tanrı eli sembolünün işlenmesi olmuştur.

Şekil A.181 İshak'ın Kurban Edilmesi, Kopt Müzesi, Kahire.

Katalog No: 181.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Jeremiah Manastırı, Saqqara-Mısır.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Kopt Müzesi, Kahire (The Coptic Museum Cairo).

Envanter No: 8411.

Ölçüleri: 100x230 cm.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi-tempera.

Görsel Kaynak: <http://www.coptic-cairo.com/museum/selection/fresco/fresco.html> (25.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Oldukça gerçekçi çizgilerle yapılan sahne meydana gelen bozulmalar nedeniyle tam olarak incelenemese de kurban sahnesine ait olan tüm detaylar resim üzerinden değerlendirilebilmiştir. Sahne ağırlıklı olarak ele alınan panelin sağ tarafında işlenmiştir. Ağırlığı iki ayak üzerinde olan İbrahim peygamber frontalden tasvir edilmiştir. Tunica exomis giydiği görülen İbrahim peygamber sağ elinde kılıç benzeri kesici bir alet tutmaktadır. Sahnede sol tarafta kademeli kaideler üzerinde yükselen bir altar masası ile altar masasının en alt basamağında ayakta duran İshak betimine yer verilmiştir. Kompozisyonun sol tarafında boynuzları ile bu temada olması gereken ağaca takılı kalmış bir koç betimine yer verilmiştir.

Şekil A.182 Nuh Peygamberin Kurbanı, Avusturya Ulusal Kütüphanesi.

Katalog No: 182.

Sahnenin Adı: Nuh Peygamberin Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Viyana Genesisi, fol. 2v.

Avusturya Ulusal Kütüphanesi (Austrian National Library).

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, metnin bittiği yerde sayfanın alt bölümünde yer alır.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: LOWDEN, J. (1992), “Concerning the Cotton Genesis and Other Illustrated Manuscripts of Genesis”, *Gesta*, Vol: 31, No. 1, Pub. by. The University of Chicago Press on behalf of the International Center of Medieval Art: 40-53, Fig.2, s. 42; ayrıca renkli görsel için bkz.

<https://www.ziereisfacsimiles.com/vienna-genesis#&gid=1&pid=1> (16.11.2018).

Çizim Kaynak:

Tanım: Sahnede, tufandan sonrasında meydana gelen olay akışı ve Nuh peygamber tarafından sunulan kurban betimlenmiştir. Nuh peygamber ve peygamberin tanrı adına yakmalık sunu olarak sunacağı kurban, resimde sağ alt köşede betimlenmiştir. İki katlı, dikdörtgen formlu üzeri niş benzeri küçük açıklıklarla çevrili, en üst bölümünde harlı alevlerin yükseldiği altar masası sahnede en dikkat çeken özellik olarak karşımıza çıkmıştır. Nuh peygamber bu altar masasının hemen önünde yine altar masasına benzeyen bir kaide üzerinde kurtuluşa şükür ifadesi olarak tanrıya sunacağı yakmalık sunusunu boğazlar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ yan cepheden tasvir edilen peygamber; kısa ve beyaz saçlarıyla dikkat çekmektedir.

Şekil A.183 İshak'ın Kurban Edilmesi, Maştot's Matenadaran Enstitüsü.

Katalog No: 183.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Echmiadzin İncilleri (Etschmiadzin Evangeliary) Maştot's Matenadaran Enstitüsü (Yerevan, The Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts), MS 2374.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, tüm sayfa yüzeyini kaplayacak şekilde ele alınmıştır.

Tarihi: VI. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak:

<https://www.facsimilefinder.com/facsimiles/codex-etschmiadzin-facsimile#&gid=1&pid=1> (30.04.2019).

Tanım: Hareket yönü sağa doğru olacak şekilde verilen, üzerinde pallium adı verilen kıyafetle betimlenen İbrahim peygamberin tasvirinin sahnede merkezde işlendiği görülmüştür. Başı soluna dönük şekilde duran peygamber yine bu yönde duran İshak'a bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eli gövde hizasından hafif yukarıda olacak şekilde betimlenen peygamberin bu eliyle kılıç benzeri küçük kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli, hemen önünde, sahnede sağ boşlukta işlenen üzerinde alevler yükselen altar masasına çıkan merdiven üzerinde bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. Elleri arkadan bağlı İshak'ın üzerinde uzun palliuma benzer bir kıyafet taşıdığı görülmektedir. Sahnede koç, ağaç ve Tanrı eli figür kompozisyonun sol tarafında işlenmiştir.

VII. YÜZYIL

Şekil A.184 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Katerina Manastırı, Mısır.

Katalog No: 184.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Katerina Manastırı, Mısır.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, bemanın sol yan duvarında yer alır.

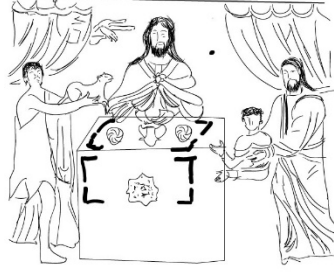
Tarihi: VII. yüzyıl.

Cinsi: Mermer üzerine yapılmış, duvar resmi.

Görsel Kaynak: WEITZMANN, Kurt (1964), "The Jephthah Panel in the Bema of the Church of St. Catherine's Monastery on Mount Sinai", fig. 3, s. 354.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ağırlığı iki ayak üzerinde olan, pallium giymiş hâlde uzun beyaz sakallarıyla yaşlılık çağındaki görüntüsüyle betimlenen İbrahim peygamber sahnede sol yan boşlukta tasvir edilmiştir. Haleli başı sağına dönük duran peygamber burada işlenmeyen fakat genelde sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eli betimine bakar şekilde betimlenmiştir. Sağ kolu göğüs hizasında olan peygamberin yine bu eliyle kılıç benzeri kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli, sahnede sağ yan boşlukta işlenen altar masası üzerinde diz çökmüş bekleyen İshak'ın saçlarını tutar şekilde verilmiştir. İshak elleri arkadan bağlı vaziyette, üzerindeki uzun ve kırmızı renkli kıyafetle betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sağında sahnenin en solunda bir ağaç betimine yer verildiği görülmüştür. Olayın seyrinin değişmesi maksadıyla tanrı tarafından gönderilen koç peygamberin arkasında betimlenmiştir. Sahnede tanrı eli betimine yer verilmemiştir. Sağ üst köşede görülen üç çizgili ışık, bu betimle özdeşleştirilebilir.

Şekil A.185 Habil, Melhizedek ve İbrahim'in Kurbanı, Sant'Apollinare Classe, Ravenna-İtalya.

Katalog No: 185.

Sahnenin Adı: Habil, Melhizedek ve İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Sant'Apollinare Classe, Ravenna-İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, apsisin güney duvarı üzerinde yer alır.

Tarihi: VII. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak: DELIYANNIS, Deborah Mauskopf (2010), **Ravenna In Late Antiquity**, s. 273;

<http://www.christianiconography.info/Edited%20in%202013/Italy/abelMelchizedechAbraham.html> (25.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Sahnede; Habil, Melhizedek ve oğlu İshak'ı kurban olarak Tanrı'ya sunmak isteyen İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Hristiyan ikonografisi açısından düşünülecek olursa bu üçleme, İsa peygamberin çarmıha gerilişiyle sonlanan kurban ritüelinin bir prefigürasyonu olarak işlenmiştir. Kompozisyonun odak noktasında San Vitale'deki örneğe benzer şekilde üzerinde sekiz kollu bir yıldız betimi olan masa örtüsüyle kaplanmış bir altar masası betimine yer verilmiştir. Sol tarafta makbul sunusuyla Tanrı'nın rızasını kazanmış olan Habil, ortada ekmek ve şarap sunusuyla İsa peygamberin kurbanına öncülük eden Melhizedek işlenmiştir. Kompozisyonun sağ tarafında ise üzerinde pallium adı verilen kıyafetle betimlenen İbrahim peygamber ve üzerinde tunica pellicea adı verilen kıyafeti taşıyan İshak betimine yer verilmiştir. Esasında verilen bu sahnede İbrahim peygamber ve İshak şükür amacıyla Tanrı'ya dua etmektedir. Sahnede üst köşede Tanrı eli betimi yer almıştır.

IX. YÜZYIL

Şekil A.186 İshak'ın Kurban Edilmesi, Paris Ulusal Kütüphanesi.

Katalog No: 186.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Paris Ulusal Kütüphanesi (Bibliothèque Nationale Library) gr. 510, f. 174 v.

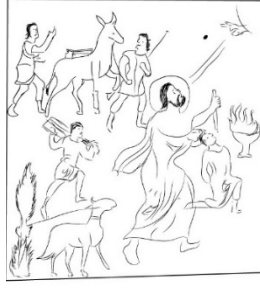
Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, yatayda üçe ayrılan sayfanın en üstünde yer alır.

Tarihi: IX. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: TSAMAKDA, Vasiliki (2017), **A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts**, fig. 135.

Tanım: Kurban hikâyesi iki ayrı sahne olarak ele alınmıştır. Sahnenin sol tarafında pallium giymiş halde başı haleli İbrahim peygamber, bakışları sağına dönük şekilde direktif verdiği iki hizmetkâr ve sol eliyle sağa doğru yönelmesi için talimat verdiği oğlu İshak ile bu kabileye eşlik eden eşek tasvir edilmiştir. Bizim tema olarak ele almamız gereken esas sahne ise eserde sağ tarafta yer almıştır. Merkezde yer alan ve hikâyenin geçtiği nokta olarak kabul edilen dağ burada iki sahne arasında ayırıcı bir görev üstlenmiştir. Sağ tarafta işlenen sahnede sahenin en solunda pallium giymiş halde başı haleli İbrahim peygamber bakışları sağa dönük şekilde tasvir edilmiştir. Sağ eliyle kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin sol eli üzerinde alevler yükselen uzun ince altar masası önünde sol ayağı üzerine diz çökmüş vaziyette elleri arkadan bağlı olacak şekilde bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Koç figürü dağın tepesinde sahenin sol üst boşluğunda tasvir edilmiştir. Kurulum açısından farklı bir tasarım sergilendiğini gösteren sahne bu bakımdan önemlidir.

Şekil A.187 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.

Katalog No: 187.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Vatikan Apostolik Kütüphanesi (Vatican Biblioteca Apostolica) Vat. gr. 699, fol. 59r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne betim için ayrılan alanın tamamını kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Tarihi: IX. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: HOUTMAN, Alberdina, POORTHUIS, Marcel etc. (2015), *The Actuality of Sacrifice: Past and Present*, fig. 19.4, s.350.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kurban hikâyesi iki ayrı sahne olarak ele alınmıştır. Sahnenin sol üst boşluğunda hikâyede ana karakterlerin yanında yer alan iki hizmetkâr ve bu kafileye eşlik eden eşek betimlenmiştir. Eşek betimi orta merkezde yer almış bu betimin sağ ve soluna hizmetkârların betimlerinin yerleştirildiği görülmüştür. Bu üçlü kurgunun hemen altında hareket yönü sağa doğru olan ve sırtında küçük bir çalı çırpı demeti taşıyan İshak betimi yer almıştır. Sahnede ana konu sağ tarafta işlenmiştir. Başı haleli, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta tasvir edilmiştir. Sağ eliyle kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin sol elinin üzerinde alevler yükselen kalıs şeklinde tasarlanmış bir altar masası önünde elleri arkadan bağlı olacak şekilde sağ ayağı üzerine diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Tanrı eli sahnede sağ üst köşede betimlenmiştir. Tanrısal müdahale ışın benzeri bir görüntüyle aktarılmaya çalışılmıştır. Sol alt boşlukta ise konunun önemli betim öğeleri olan ağaç ve koç betimine yer verilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan koç, boynuzlarından arkasındaki ağaca takılı ya da bağlı şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.188 İshak'ın Kurban Edilmesi, Athos Dağı Manastırı.

Katalog No: 188.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Athos Dağı Manastırı (Mount Athos Pantokrator), 61. fol. 151 v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sağ alt köşede yer alır.

Tarihi: IX. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: BRUBAKER, Leslie (1999), **Vision And Meaning in Ninth-Century Byzantium Image as Exegesis in The Homilies of Gregory of Nazianzus**, fig. 133, s. 329.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Çizgilerin silik olmasından kaynaklanan net olmayan görüntü sahnenin tüm hatlarıyla ortaya konulmasını zorlaştırmışsa da sahne hakkında belli bir tanımlama yapılabilmektedir. Sağ alt köşede dar ve küçük bir alanda betimlenen sahnede sol tarafta hareket yönü sağ tarafa doğru olan üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. Sağ kolu havada betimlenen peygamberin yine bu eliyle kılıç benzeri kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli, hemen önünde yer alan duruş pozisyonu ve kıyafeti ile ilgili yorum yapamadığımız İshak'ın saçını tutar şekilde işlenmiştir. Sağ elinde tuttuğu aleti İshak'ın boyun kısmına dik halde ani bir hamle yapacak şekilde tutan İbrahim peygamberin bakışlarının sahneye sağ üst köşeden dâhil olan betime dönük olduğu görülmüştür. Genelde el biçiminde ele alınan ve yine genelde sahneye sol üst köşeden dâhil olan tanrısal müdahale bu sahnede ışın şeklinde sahneye sağ üst köşeden gelecek şekilde tasvir edilmiştir. Koç, ağaç altar masası gibi önemli betim öğelerinin yer almadığı sahnenin bu ele alınış şekliyle kendi içinde belli bir farklılık yarattığı söylenebilmiştir.

X. YÜZYIL

Şekil A.189 Kurban Sahnesi, Küçükçekmece Göl Havzası Kazıları, İstanbul.

Katalog No: 189.

Sahnenin Adı: Kurban Sahnesi.

Eserin Bulunduğu Yer: Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları, İstanbul.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, seramik kâsenin dip kısmında (baskı tekniği), sahne için ayrılan alanın tamamını kaplayacak şekilde ele alınmıştır.

Tarihi: X.yüzyıl-XII. yüzyıl?

Cinsi: Seramik, kâse.

Görsel Kaynak: AYDINGÜN, Şengül-TÜRKMEN, Gülsüm (2017), “Ortaçağ’dan Bir Kurban Sahnesi”, **İstanbul, Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul : 313-317.

Çizim Kaynak: AYDINGÜN, Şengül-TÜRKMEN, Gülsüm (2017), “Ortaçağ’dan Bir Kurban Sahnesi”, **İstanbul, Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları**, Gülsüm Türkmen-Burhan Gülkan, Çizim 1. s. 316,

Tanım: Kutsal kitapların ya da mitolojik hikâyelerin kaynaklık ettiği diğer kurban sahnelerinden farklı bir kurgulamayla karşımıza çıkan eserde, betim için ayrılan alanda üç ayrı figüre yer verildiği görülmüştür. Sol tarafta, hareket yönü sola doğru olan, bir kadın betimine yer verilmiştir. Bir kaya ya da taht üzerinde oturur vaziyette profilden görünüşüyle betimlenen figürün başında yüksekçe bir taç olduğu tespit edilmiştir. Kompozisyonun odak noktasında bir koç betiminin yer aldığı görülmüştür. Hareket yönü sola doğru olan ve başı geriye dönük şekilde betimlenen hayvanın hemen arkasında beliren, sahneye sağ yan köşeden dâhil olan hareket yönü sola doğru olan erkek betiminden kaçır şekilde tasvir edilmesi dikkat çekicidir. Koç betiminin arkasında yer alan erkek betimi diğer kurban sahnelerinde yer alan betimlerden farklı şekillerde ele alınmıştır. Yüz hatları keskin bir ifadeyle verilmeye çalışılan betimin, sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edildiği ve giysi olarak yine farklı bir uygulamayla pelerin benzeri bir kıyafetle tasvir edildiği görülmüştür.

XI. YÜZYIL

Şekil A.190 İbrahim'in Kurbanı, Sina Yazması.

Katalog No: 190.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Sina Yazması (Codex Sinaiticus) gr. 1186, fol. 98r.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Eserde, sahne betim için ayrılan alanın tamamını kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Tarihi: XI. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KOMINKO, Maja (2013), *The World of Kosmas: Illustrated Byzantine Codices of the Christian Topography*, fig. CT 30b, s. 287.

Tanım: Kurban hikâyesi iki ayrı sahne olarak ele alınmıştır. Sahnenin sol üst boşluğunda hikâyede ana karakterlerin yanında yer alan iki hizmetkâr ve bu kafileye eşlik eden eşek betimlenmiştir. Eşek betimi orta merkezde yer almış, bu betimin sağ ve soluna hizmetkârların tasvirlerinin yerleştirildiği görülmüştür. Bu üçlü kurgunun hemen altında hareket yönü sağa doğru olan ve sırtında küçük bir çalı çırpı demeti taşıyan İshak betimi yer almıştır. Sahnede ana konu sağ tarafta işlenmiştir. Başlı haleli, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber, geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta tasvir edilmiştir. Sağ eliyle kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin sol elinin, üzerinde alevler yükselen kalıs şeklinde tasarlanmış bir altar masası önünde elleri arkadan bağlı olacak şekilde sağ ayağı üzerine diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Tanrı eli sahnede sağ üst köşede betimlenmiştir. Tanrısal müdahale ışın benzeri bir doğrultuyla aktarılmaya çalışılmıştır. Sol alt boşlukta ise konunun önemli betim öğeleri olan ağaç ve koç betimine yer verilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan koç, boynuzlarından arkasındaki ağaca takılı ya da bağlı şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.191 İbrahim'in Kurbanı, Laurentianus Pluteus.

Katalog No: 191.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Laurentianus Pluteus IX. 28 fol. 132v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne betim için ayrılan alanın tamamını kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Tarihi: XI. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KOMINKO, Maja (2013), **The World of Kosmas: Illustrated Byzantine Codices of the Christian Topography**, fig. CT 30c, s. 287.

Çizim Kaynak: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserde, sahne genel itibariye alt boşlukta işlenmiştir. Kurulumu bu şekilde olan kompozisyonun merkezine hareket yönü sağa doğru olan başı haleli, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber tasviri yerleştirilmiştir. Peygamberin betimi geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta yapılmıştır. Bakışları sağ üst köşeden sahneye dâhil olan Tanrı eli figürüne bakar şekilde tasvir edilen peygamberin sağ eliyle kesici bir alet tutar şekilde tasvir edildiği görülmüştür. Peygamberin sol eli, hemen önünde elleri arkadan bağlı, sağ dizi üzerine diz çökmüş vaziyette bekleyen üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet olan İshak'ın başı üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Sahnede sağ orta boşlukta İshak'tan uzak bir mesafede altar betimine yer verildiği görülmüştür. Geniş dikdörtgen formlu altar masasının üzerinden alevlerin yükseldiği görülmüştür. Hikâyenin sonucunun değişime uğraması için Tanrı tarafından bir araç olarak gönderilen koç tasviri sahnede sol alt boşlukta betimlenmiştir. Arkasındaki ince gövdeli ağaca bağlı işlenen, hareket yönü sağa doğru olan, boynuzları ile postu üzerindeki tüylerine varıncaya kadar tüm detaylarıyla betimi yüzey üzerine aktarılan koçun başı İbrahim peygambere dönük şekilde işlenmiştir.

Şekil A.192 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.

Katalog No: 192.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Vatikan Apostolik Kütüphanesi (Biblioteca Apostolica Vaticana) gr.747, fol. 43 v.

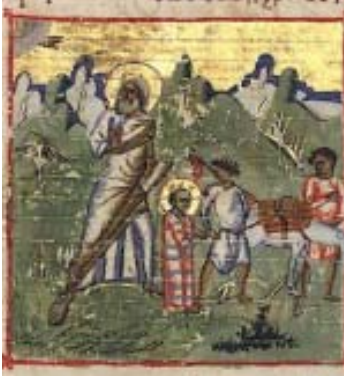
Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne betim için ayrılan alanın tamamını kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Tarihi: XI. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (30.03.2018).

Tanım: Kompozisyonun merkezine hareket yönü sağa doğru olan başı haleli, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber tasviri yerleştirilmiştir. Peygamberin betimi geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta yapılmıştır. Bakışları sağ üst köşeden sahneye dâhil olan Tanrı eli figürüne bakar şekilde tasvir edilen peygamberin sağ eliyle kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli, hemen önünde elleri arkadan bağlı, iki dizi üzerine diz çökmüş vaziyette bekleyen üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İshak'ın başı üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Sahnede sağ yan boşlukta İshak'ın hemen önünde bir altar masası betimine yer verildiği görülmüştür. Geniş dikdörtgen formlu yüksekçe bir form özelliği gösteren altar masasının üzerinden alevlerin yükseldiği görülmüştür. Hikâyenin sonucunun değişime uğraması için Tanrı tarafından bir araç olarak gönderilen koç tasviri sahnede sol alt boşlukta betimlenmiştir. Koç tasviri arkasındaki ince gövdeli ağaca bağlı, hareket yönü sağa doğru olan, boynuzları ile postu üzerindeki tüylerine varıncaya kadar tüm detaylarıyla yüzeye aktarılmıştır.

Şekil A.193 İbrahim ve İshak, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.

Katalog No: 193.

Sahnenin Adı: İbrahim ve İshak.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Vatikan Apostolik Kütüphanesi (Biblioteca Apostolica Vaticana) gr.746, fol 82r.

Sahnenin Eser Üzerindeki Yeri: Eserde, sahne betim için ayrılan alanın tamamını kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Tarihi: XI. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (30.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserde yer alan kompozisyonda İbrahim peygamber, İshak, bu iki ana karaktere bu süreçte refakat eden iki hizmetkâr ile yanlarına aldıkları eşek betimlenmiştir. Sahnede sol tarafta başı haleli, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber tasvirine yer verildiği görülmüştür. Hareket yönü sağa olacak şekilde verilen İbrahim peygamber, sahneye sol üst köşeden dâhil olan Tanrı eline bakar şekilde betimlenmiştir. Esasında Tanrı eli betimi burada bizim için önem arz etmiştir. Bu yolculuk sahnesinde genel şemanın dışına bu betimin kullanılmasıyla çıkıldığı görülmüştür. İshak sahnede merkezde ölçü olarak küçük bir betim olarak yer almıştır. Üzerinde kırmızı renkli, babasının kıyafetine benzer bir kıyafetle İshak burada başında halesiyle ayakta durur şekilde tasvir edilmiştir. Ana karakterlere yolculuk esnasında refakat eden iki hizmetkâr ile eşek betimi ise sahnede sağ tarafta yer almıştır. Genel şemada İshak'ın sırtında taşır vaziyette gördüğümüz çalı çırpı demetinin bu sefer eşiğin sırtına yüklendiği görülmüştür.

Şekil A.194 İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor, Theodore Psalter.

Katalog No: 194.

Sahnenin Adı: İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Theodore Psalter, fol. 140 v. (British Müzesi).

Sahnenin Eser Üzerindeki Yeri: Eserde, sahne, sayfanın sol üst köşesinde betimlenmiştir.

Tarihi: XI. yüzyıl (1066).

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak:

http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f001r (14.04.2018).

Tanım: İnce, uzun ve dar bir alan üzerinde tasvir edilen sahnede, kompozisyonun ele alındığı yerinin yönlendirdiği şemadan dolayı kompozisyonu oluşturan betim öge ve elemanlarının birbirlerinden dağınık şekillerde yerleştirildiği görülmüştür. Sahnede sol üst köşede hareket yönü sola doğru olacak şekilde tasvir edilen ve hikâyeye Tanrı tarafından müdahalenin simgesi olan Tanrı eli/melek tasvirinin hemen altında İbrahim peygamber ve İshak tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber, ağırlığı iki ayak üzerinde hareket yönü sola doğru olacak şekilde tasvir edilmiştir. Başı soluna dönük, sahneye tam merkezden dâhil olan melek figürüne bakar şekilde betimlenen İbrahim peygamberin sağ kolunun havada olduğu, sağ eliyle ince uzun bir cisim tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli hemen önünde hareket yönü sola doğru olan iki dizi üzerine çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın, seçilebildiği kadarıyla üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Sahnede altar masası betimine yer verilmemiştir. Fakat bunun yerine yanan bir odun kümesi betimi yer almıştır. Bu betim, ana karakterlerin hemen sağ alt çaprazında yer alır. Sahnede zeytin ağacı ve İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç, sahnenin en altında betimlenmiştir. Ayrıntılar, çizgilerdeki net olmayan görüntüler nedeniyle seçilememektedir.

Şekil A.195 İbrahim'in Kurbanı, St. Sophia Kilisesi, Kiev, Rusya.

Katalog No: 195.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Sophia Kilisesi, Kiev, Rusya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri:

Tarihi: XI. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak:

https://artsandculture.google.com/asset/qgHiH_eW2Uw3BQ (11.04.2018).

Tanım: Fresk üzerinde yer alan kompozisyonun merkezinde İbrahim peygamber yer almaktadır. Üzerinde pallium adı verilen kıyafet ile görülen İbrahim peygamber başı haleli ve sakallı görünümündedir. İki ayağı üzerinde soluna yönelmiş olan peygamberin sol eli önünde diz çökmüş halde bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. Sağ eli eserdeki tahribat nedeniyle izlenmemektedir. Sahnenin solunda İshak üzerinde tunica exomis benzeri bir kıyafet ile elleri arkadan bağlı ve diz çökmüş halde beklemektedir. Sahneye sol üst köşeden uçarak başında halesi ile bir melek figürü dâhil olmaktadır. Kurban hadisesinde gidişatı değiştirecek tanrısal müdahale, sahnenin değişmez öğelerinden biri olarak burada melek figürü şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kurban sahnesinin ana unsurlarından olan koç figürü burada izlenmemektedir. Sahnenin sağ tarafında ağaç ve at figürü gözlemlenmektedir.

Şekil A.196 Tapınakta Kurban, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.

Katalog No: 196.

Adı: Tapınakta Kurban.

Buluntu Yeri: Vatikan Apostolik Kütüphanesi (Biblioteca Apostolica Vaticana) gr. 747, fol. 125 v.

Bulunduğu Yer: Vatikan Apostolik Kütüphanesi.

Tarihi: XI. yüzyıl (1070-1080).

Cinsi: El Yazması.

Görsel Kaynak: BERGER, Pamela C. (2012), *The Crescent on the Temple: The Dome of the Rock as Image of the Ancient*, Boston, s. 63.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Kutsal kitaptan olayların anlatıldığı ve resmedildiği el yazmasının içerdiği konulardan biri de kurban sahnesidir. Dikdörtgen çerçeve içinde işlenen kompozisyonda tapınakta kurban sahnesi ele alınmıştır. Sahnenin solunda yer alan baldaken formunda yapı ve haçla bezeli sunak önünde dizili figürler koçu kurban eder halde gösterilmişlerdir.

Şekil A.197 İshak'ın Kurban Edilmesi, Monte Sant'Angelo Kilisesi, İtalya.

Katalog No: 197.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Monte Sant'Angelo Kilisesi, İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne eserde güney cephe üzerinde yer alır.

Tarihi: XI. yüzyıl (1076).

Cinsi: Bronz kapı kanadı.

Görsel Kaynak: FRAZER, Margaret English (1973), "Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy", fig. 23, s. 160, ayrıca renkli görsel için bkz.

<https://medievalwall.com/wp-content/uploads/2010/10/Bronze-door-Monte-Sant-Angelo-Monte-Gargano-1.jpg> (30.04.2019).

Tanım: Yüzeyi yirmi dört panele ayrılan bronz kapıda, bir panel haricinde, Eski ve Yeni Ahit sahnelerinin tasvir edildiği görülmüştür. Konumuz itibarıyla kurban ritüeline görsel anlamda işaret eden ve bu anlamda dönem içerisinde genel kurgu olarak gelişim gösteren İbrahim peygamberin oğlu İshak'ı kurban etmek istemesi, meselesi eserde sol kapı kanadı üzerinde tasvir edilmiştir. Sol alt karenin çaprazını oluşturan alan içinde tasvir edilen hadisenin genel kompozisyon şemasına benzer özelliklerle işlendiği söylenebilmiştir. Karakterlerin hareket yönü sola doğru şekilde işlenmiştir. Başlı haleli İbrahim peygamberin önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen oğlu İshak'ı saçlarından kavramıştır. İlahi müdahalenin temsili olan beliren melek, sahneye sol üst köşeden dâhil edilmiştir. Koç ve ağaç betimi sahnede, sağ yan boşlukta işlenmiştir. Önemli bir detay olan altar masası betimine sahnede yer verilmemiştir.

Şekil A.197/1 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Marco Bazilikası, Venedik-İtalya.

Katalog No: 197/1.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: San Marco Bazilikası, Venedik-İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, kuzey cephede yer alır.

Tarihi: XI. yüzyıl.

Cinsi: Mermer, levha (dış cephe süslemesi)

Görsel Kaynak: UNESCO, Dünya Mirası Listesi (22.03.2018).

Tanım: İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen kurban meselesi, yapıda dikdörtgen bir levha içerisinde işlenmiştir. Levha; Tanrı eli, ağaç ve koç betimi gibi betim elmanlarının merkeze yerleştirilmesiyle ikiye ayrılmıştır. Olayın öncesinde yaşananlara işaret eden sahneler, ikiye bölünen alanda, sol tarafta işlenmiştir. Burada İbrahim peygamber ve sırtında odun taşıyan İshak betimine yer verilmiştir. Hikâyenin ana sahnesi ise alan içinde sağ tarafta betimlenmiştir. Üzerinde pallium adlı bir kıyafet bulunan, başı hafif sağa dönük olan ve Tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamber, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde tasvir edilmiştir. Sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin sol eli; hemen önünde elleri arkadan bağlanmış ve diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. Hareket yönü sağa doğru olan İshak'ın sağında; sütun biçimli, üzerinde alevler yükselen bir altar masası bulunmaktadır. Hikâyenin seyrini değiştiren koç betimi merkezde hareket yönü sola olacak şekilde işlenmiştir. Koç, başı geriye dönük İbrahim peygamber ve oğlu İshak'a bakar şekilde tasvir edilmiştir.

XII. YÜZYIL

Şekil A.198 İshak'ın Kurban Edilmesi, Panagia Phorbiotissa Asninou Kilisesi, Kıbrıs.

Katalog No: 198.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Panagia Phorbiotissa Asninou Kilisesi, Kıbrıs.

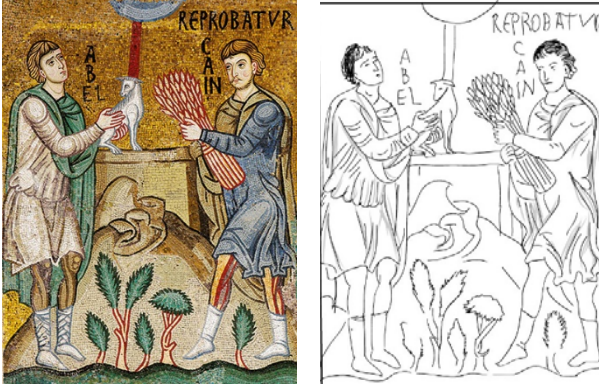
Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, güneyde apsis nişi üzerinde yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl .

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: CARR, Annemarie Weyl (2010), “Iconography and Identity: Syrian Elements in the Art of Crusader Cyprus”, fig. 9, s. 142.

Tanım: İbrahim peygamber ve oğlu İshak arasında geçen kurban hikâyesinin, öncesinde yaşananlar ve olay sırasında yaşananlar olmak üzere iki aşamalı bir olay örgüsüyle apsis nişi üzerinde ince dar bir alanda betimlendiği görülmüştür. Sahnede alt tarafta kurban meselesinin geçeceği yere giderken İbrahim peygamber ve İshak'a eşlik eden iki hizmetlinin ve yanlarına alınan eşiğin betimi yer almıştır. İbrahim peygamber ve oğlu İshak ise bu sahnenin hemen üstünde betimlenmiştir. Uzun beyaz saç ve sakalları başında haleyle tasvir edilen İbrahim peygamberin üzerinde uzun pallium adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Sağ eli havada betimlenen peygamber, bu elinde bıçak/hançer benzeri bir kesici alet taşımaktadır. Peygamberin sol eli hemen önünde yüz üstü pozisyonda duran İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın üzerinde kırmızı renkli tunica exomias adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. El ve ayakları bağlı olan İshak ile onu saçından kavrayan baba İbrahim peygamberin, bakışları sahneye sol üst köşeden dâhil edilen melek figürüne dönük şekildedir. Olay örgüsü içinde yer alan ağaç ve koç gibi betim öğelerine sahnede yer verilmemiştir. Parlak ve canlı renklerin kullanımıyla görsel anlamda etkili bir görünüşün elde edildiği sahnede, işlenen tüm detayların Bizans betimlerinden çok Suriye etkisini taşır nitelikte ele alındığı söylenebilmiştir.

Şekil A.199 Habil ve Kâbil, Palatin Şapeli Palermo, İtalya.

Katalog No: 199.

Sahnenin Adı: Habil ve Kâbil.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Palatin Şapeli Palermo, İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, ana nefte kuzey duvar üzerinde yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak: http://www.30giorni.it/articoli_id_78211_l3.htm (12.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ana nefte kuzey duvar üzerinde Habil ve Kâbil kardeşler Tanrı'ya sunu sunar vaziyette betimlenmiştir. Sahnede merkezde, önünde küçük yeşil yapraklı bitkilerin olduğu bir tepe üzerinde yer alan çok yüksek olmayan dikdörtgen planlı bir altar masası betimine yer verilmiştir. Sahnenin solunda Habil tasvir edilmiştir. Yeşil pelerinli, uzun bot benzeri bir ayakkabı ile tunik tarzı bir kıyafet giydiği görülen Habil elindeki koçu Tanrı'ya sunmaktadır. Beyaz renkli küçük koç altar masası üzerinde hareket yönü sağa doğru olacak şekilde başı arkaya dönük vaziyette betimlenmiştir. Sahnede sağ tarafta Habil'den farklı renkte fakat aynı tarzda kıyafetler giymiş Kâbil betimine yer verilmiştir. Kâbil'in elinde bir demet buğday başağı bulunmaktadır. Tüm bu kompozisyonun tam merkezinde üst bölümde yarım dairevi bir şekil içinden çıkan Tanrı eli betimine yer verilmiştir. Bu elin paralelinde aşağıya doğru iniş yapan kırmızı renkli bir ışık demeti betimi dikkat çekicidir. Habil'in sunduğu sunuya yönelen bu ışık bu noktada sembolik anlamda büyük önem arz etmiştir. Gökten gelen bu ışık Tanrı tarafında kurbanın kabul edildiğine işaret etmektedir.

Şekil A.200 İshak'ın Kurban Edilmesi, Palatin Şapeli Palermo, İtalya.

Katalog No: 200.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Palatin Şapeli Palermo, İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, ana nefte kuzey duvar üzerinde yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl ortaları.

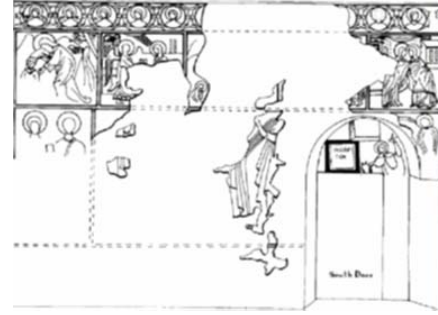
Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak:

<http://diglib.library.vanderbilt.edu/diglib-viewimage.pl?SID=20151219310516357&code=act&RC=46192&Row=&code=act&return=act> (12.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Yapıda, kurban hikâyesi iki ayrı sahne olarak ele alınmıştır. Birinci sahne; merkezdeki alt boşluk ve sol yan tarafta işlenmiştir. Burada, kurban hikâyesinin öncesinde yaşananlar tanımlanmaya çalışılmıştır. Sahnede merkezdeki alt boşlukta iki hizmetkâr ve bu kafileye eşlik eden eşek betimlenmiştir. Bu üçlü kurgunun hemen sol yan boşluğunda İbrahim peygamber tasvirine yer verildiği görülmüştür. Kurbanla ilgili esas olay ise sağ üst bölümde ele alınmıştır. Merkezde, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber, geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan İbrahim peygamberin başı sağına dönük şekildedir. Sahneye sol üstten dâhil olan ve burada bir melek figürüyle somutlaştırılan Tanrı müdahalesine bakmaktadır. İbrahim peygamber genelinde görüldüğü gibi burada sağ eliyle kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Peygamberin sol elinin, hemen önünde üst üste çaprazlama yerleştirilmiş çalı çırpı demeti üzerinde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Elleri arkadan bağlı İshak tam arkadan başı geriye doğru olacak şekilde tasvir edilmiştir. Koç figürü sahnede sağ üst köşede betimlenmiştir. Koç hemen önünde yer alan yeşil dalları olan ağaça takılı şekilde tasvir edilmiştir.

Şekil A.201 İbrahim'in Kurbanı, Sinop Balatlar Kilisesi.

Katalog No: 201.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Sinop Balatlar Kilisesi.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, güney duvar, tympanon, üzerinde yer alır.

Tarihi: XII. Yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: Anthony Bryer, David Winfield Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, vol. I 91.

Çizim Kaynak: Çizim, Prof. Dr. Gülgün Köroğlu (Kazı Başkanı), arşivinden alınmıştır.

Tanım: Duvar resmi üzerinde ele alınan kompozisyonda İbrahim peygamber ve İshak kısmen seçilebilmektedir. Eserde meydana gelen tahribat dolayısıyla bütün olarak izlenemeyen figürlerin sola dönük, profilden ele alındıkları görülebilmektedir. İbrahim peygamberin uzun beyaz saç kısmen görülebilmektedir. Üzerinde pallium adı verilen uzun kıyafet bulunmaktadır. Başını çevreleyen hale net şekilde görülmektedir. Sol eli hemen önünde duran oğlu İshak'ın omzu üzerindedir. İshak figürünün sağ kısmı belli oranda izlenebilmektedir. Boyunda görülebilen yaka detayından üzerinde kıyafet olduğu anlaşılmakta fakat bu kıyafetin türü hakkında yorum yapılamamaktadır. Eserin geri kalanına yayılmış tahribat sebebiyle diğer figürlerin varlığı hakkında yorum yapılamamaktadır.

Şekil A.202 İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor, Hilander Manastırı, Yunanistan.

Katalog No: 202.

Sahnenin Adı: İbrahim, İshak'ı Kurban Ediyor.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Hilander Manastırı (Chilanderi Monastery), Yunanistan.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: ?

Tarihi: 1198.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak:

<https://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Greece&site=&view=country&page=1&image=1302> (13.04.2018).

Tanım: Kompozisyonun merkezinde İbrahim peygamber oğlu İshak'ı kurban etmek üzere tasvir edilmiştir. Peygamberin üzerinde pallium adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Başı haleli ve uzun saç-sakalı ile gösterilmiştir. Sağ elinde bıçak benzeri kesici bir aleti İshak'ın boynuna yaklaştırırken sol eliyle İshak'ın başını tutar halde betimlenmiştir. Başını arkasına, kompozisyona sağ köşeden dâhil olan melek figürüne dönmüş vaziyettedir. İshak figürü elleri arkadan bağlı, babasının ayaklarının dibinde diz çökmüş halde tasvir edilmiştir. Onun da üzerinde pallium benzeri bir kıyafet bulunmaktadır. Olaya tanrısal müdahaleyi ifade eden melek figürü kompozisyonun en sağında işlenmiştir. Hemen altında sahnenin ana unsurlarından koç, ağaca bağlı şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.203 İshak'ın Kurban Edilmesi, Spas-Mirojski Manastırı, Rusya.

Katalog No: 203.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Spas-Mirojski Manastırı, Rusya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Diakonikon'da batı duvarı üzerinde yer alır.

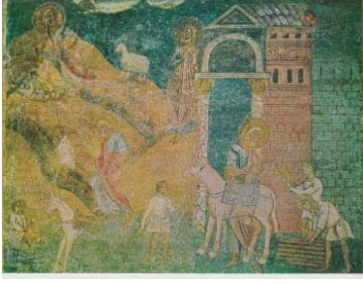
Tarihi: XII. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak:

<https://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Russia&site=&view=country&page=10&image=3195> (13.04.2018).

Tanım: Tevrat kaynaklı meselelerin tasvir edildiği yapıda, kurban sahnesinin, diakonikon duvarı üzerine işlendiği görülmüştür. Parlak ve canlı renklerin kullanımıyla görsel etkinin artırıldığı kompozisyonda, Orta Bizans dönemi üslup biçiminin detayları yakalanabilmiştir. Duvar yüzeyinde meydana gelen bozulma nedeniyle detaylarına vakıf olunamayan kurguda ana karakterlerin başlarının haleli tasvir edilişi dikkat çekicidir.

Şekil A.204 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Sofia, Ohrid-Makedonya.

Katalog No: 204.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Eserin Bulunduğu Yapı/Yer: St. Sofia, Ohrid-Makedonya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne bemada yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl ortaları.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak:

http://www.icon-art.info/topic.php?lng=en&top_id=492&mode=mur (02.06.2016).

Tanım: Kurban sahnesi sol üst boşlukta betimlenmiştir. Kompozisyonun orta noktasında İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Hareket yönü sola doğru olan, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunan İbrahim peygamber, sol omuz üzerinden sahnenin sağına bakar şekilde tasvir edilmiştir. Sahneye hafif sağ üst boşluktan dahil olan Tanrı eline bakar şekilde tasvir edilen İbrahim peygamberin sağ elinde kesici bir alet tuttuğu görülmüştür. Sol eli dirsekten kıvrık hafif yukarıda betimlenen İbrahim peygamberin hemen önünde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak betimi yer almıştır. Kolları serbest duruş pozisyonunda olan İshak'ın yere değen dizleri önünde küçük çalı çırpı demetinin olduğu görülmüştür. Koç betimi sahnede sağ tarafta işlenmiştir. Hareket yönü sola doğru olan koç gerçekçi bir ifade tarzıyla betimlenmiştir. Bu ana sahne haricinde yine aynı konuyla alakalı kutsal kitapların verdiği bilgiler ışığında farklı sahnelerin de tasvir edildiği görülmüştür. Sahnede sağ alt köşede hikâyede ana karakterlerin yanında yer alan iki hizmetkâr ve bu kafileye eşlik eden eşek; sol orta bölümde sırtında odun kümesiyle dağa tırmanan İshak ve onu izleyen İbrahim peygamber tasviri ile üst orta merkezde elleri göğüs üzerinde çapraz bağlı ayakta duran İbrahim peygamber tasviri yer almıştır.

Şekil A.205 İbrahim ve İshak, Reirrs Müzesi.

Katalog No: 205.

Sahnenin Adı: İbrahim ve İshak.

Sahnenin Bulunduğu Müze/Koleksiyon: Reirrs Müzesi.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: : S. Nicholas Şapeli.

Tarihi: XII.yüzyıl.

Cinsi: Taban Mozaïği.

Görsel Kaynak: VAN WOERDEN, Isabel Speyart (1961), “The Iconography of the Sacrifice of Abraham”, *Vigiliae Christianae*, Vol. 15, No. 4, 214-255.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Taban mozaïği üzerinde yer alan kompozisyonda kurban sahnesine dair bir anlatım görülmektedir. Dikdörtgen bir çerçeve içinde yer alan kompozisyon geometrik desenlerle çevrilmiş haldedir. Figürler madalyon tipi daireler içinde, dairenin sınır çizgilerinden taşacak şekilde tasvir edilmişlerdir. Dairelerin arası ise bitkisel süsleme motifleri ile doldurulmuş durumdadır. Soldaki daire içinde İbrahim peygamber resmedilmiştir. Hemen yanında ismi yazı ile daire içine eklenmiş vaziyettedir. İbrahim peygamber sağına dönmüş halde profilden uzun saç ve sakalı ile görülmektedir. Başında halesi, üzerinde pallium adı verilen uzun kıyafet ile sağ elini ileriye uzatmış durumdadır. İbrahim peygamberin elini uzattığı yönde, kompozisyonun sağında başı haleli İshak figürü yine daire içinde tasvir edilmiş haldedir. Üzerinde tunica exomis adı verilen kıyafet bulunmaktadır. Başını yana doğru eğmiş, teslimiyet ifade eden bir duruş içerisinde betimlenmiştir. Kompozisyonda bu iki figür dışında başka bir figüre yer verilmemiştir.

Şekil A.206 İbrahim ve İshak, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.

Katalog No: 206.

Sahnenin Adı: İbrahim ve İshak.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Vatikan Apostolik Kütüphanesi (Biblioteca Apostolica Vaticana) gr.746, fol 82r.

Sahnenin Eser Üzerindeki Yeri: Eserde, sahne betim için ayrılan alanın tamamını kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (30.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Eserde yer alan kompozisyonda İbrahim peygamber, İshak bu iki ana karaktere bu süreçte refakat eden iki hizmetkâr ile yanlarına aldıkları eşek betimlenmiştir. Sahnenin merkezinde hareket yönü sola doğru olan eşek betimlenmiştir. Yine sol yan boşlukta İbrahim peygambere ve bu emri yerine getirmede yardım eden iki hizmetkâr tasvirine yer verilmiştir. Sahnede sağ yan boşlukta ise İbrahim peygamber ile İshak betimlenmiştir. Başlı haleli, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber, ölçü olarak büyük bir ebatta tasvir edilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan ve sırtında küçük bir çalı çırpı demeti taşıyan İshak betiminin nispeten daha küçük ölçülerde ele alındığı görülmüştür.

Şekil A.207 İshak'ın Kurban Edilmesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi.

Katalog No: 207.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Vatikan Apostolik Kütüphanesi (Biblioteca Apostolica Vaticana) gr.746, fol. 83 r.

Sahnenin Eser Üzerindeki Yeri: Eserde, sahne betim için ayrılan alanın tamamını kapsayacak şekilde işlenmiştir.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (30.03.2018).

Çizim Kaynak: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Hikâyede geçen ana karakterlerin betimlerine, sahnenin merkezinde sol yan boşluğa hafif yakın bölümde yer verilmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan başı haleli, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber, geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta tasvir edilmiştir. Başı arkasına dönük, sahnenin sol üst köşesinden beliren Tanrı eli figürüne bakar şekilde gösterilen peygamber elinde kesici bir alet tutmaktadır. Peygamberin sol eli, hemen önünde elleri arkadan bağlı, tunica exomis giymiş halde iki ayağı üzerine diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olacak şekilde betimlenmiştir. Sahnenin en sağında alt köşeye, İshak'tan uzak bir mesafede altar betimine yer verildiği görülmüştür. Üzerinde alevler yükselen altar masası geniş dikdörtgen formlu etrafı tuğlalarla çevrili bir betim ögesi olarak işlenmiştir. Hikâyenin sonucunun değişime uğraması için Tanrı tarafından bir araç olarak gönderilen koç tasviri sahnede sol alt boşlukta betimlenmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan, büyük, ince boynuzları ile postu üzerindeki tüylerine varıncaya kadar ince detaylarıyla işlenen koçun başı İbrahim peygambere dönük şekilde işlenmiştir.

Şekil A.208 Hâbil ve Kâbil, Seraglio Octateuch, fol. 50r. Topkapı Sarayı, İstanbul.

Katalog No: 208.

Sahnenin Adı: Hâbil ve Kâbil.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Seraglio Octateuch, fol. 50r. Topkapı Sarayı, İstanbul.

Sahnenin Eser Üzerindeki Yeri: Eserde, kurban sahnesi sol alt köşede yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KOMINKO, Maja (2013), **The World of Kosmas: Illustrated Byzantine Codices of the Christian Topography**, fig. 140, s. 137.

Tanım: Hâbil ve Kâbil kardeşlerin tanrıya sunu sunar vaziyetteki betimleri sıklıkla karşımıza çıkan bir kompozisyon olsa da bu kardeşlerin meşgul oldukları işlerle uğraşır şekilde tasvirleriyle karşılaşmak çok nadirdir. Burada örnek olarak kullanılan sahne bu nedenle önemlidir. Sahnede üst panelde çoban olan Hâbil sol üst köşede, çiftçi olan Kâbil ise sağ üst köşede betimlenmiştir. Esas kurban sahnesi ise eser üzerinde sol alt köşede yer almıştır. Sahnede merkezde, üst bölümde yarım dairevi bir şekil içinden çıkan Tanrı eli betimine yer verilmiştir. Bu betimin hemen sağında, aşağıda Hâbil'in tasvir edildiği görülmüştür. Başlı haleli, üzerinde İbrahim peygamberin giydiği palliuma benze uzun bir kıyafetle tasvir edilen Hâbil, hareket yönü sola doğru olacak şekilde betimlenmiştir. Hâbil bu şekliyle iki eliyle tuttuğu ve havaya kaldırdığı koçu tanrıya sunar şekilde tasvir edilmiştir. Sahnede sol köşede Hâbil'in simetriğinde Kâbil betiminin yer aldığı görülmüştür. Kâbil elindeki buğday başaklarını tanrıya sunmak için yukarı kaldırmış pozisyonda işlenmiştir. Başında Hâbil gibi halesi olmayan Kâbil, Hâbil'le aynı giysiler içinde tasvir edilmiştir.

Şekil A.209 RAB'bin Avrama'a Vaadi ve Avram'ın Sunağı, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 74r.

Katalog No: 209.

Sahnenin Adı: RAB'bin Avrama'a Vaadi ve Avram'ın Sunağı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 74r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sol alt köşede yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 62, s. 131.

Tanım: Sahnede, İbrahim peygamberin Tanrı ile konuşması ve ona sunular sunması betimlenmiştir. Kompozisyonun orta noktasında altar masası olarak da niteleyebileceğimiz bir sütun yer almaktadır. Gövde boyunca başlığa kadar olan kısmı kırmızı renkle betimlenen sütunun üzerinde hilal şeklini andıran hafif çanak biçimli bir başlık yer alır. İbrahim peygamber merkezde yer alan bu sütunun hemen sağında yer alır. Sol yan cepheden tasvir edilen başı haleli, saç ve sakalı uzun İbrahim peygamber sahneye sol üst köşeden dâhil olan tanrı eline bakar şekilde tasvir edilmiştir. Peygamberin elinde bir kuş yer alır. Muhtemelen peygamber bu kuşu takdime olarak tanrıya sunacaktır. İbrahim peygamber bu yüzyıl betimleriyle karşılaştırıldığında kıyafet olarak farklı şekillerle karşımıza çıkmıştır. Mavi renkli uzun elbise biçimli tuniği ile bu tuniğin üzerine giydiği sarı renkli palliumu ile tasvir edilmiştir. Kompozisyonda en ilginç detay peygamberin göbek hizasında yer alan siyah renkli betimle karşımıza çıkmıştır. Adağı temsil eden gerilmiş biçimde, başsız ve kuyuksuz gösterilmiş siyah renkli kurbanlık hayvan betimi bu anlamda dikkat çekicidir.

Şekil A.210 Nuh ve Oğullarının Gemiye Sökmesi ve Tufandan Sonra Kurban, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 60v.

Katalog No: 210.

Sahnenin Adı: Nuh ve Oğullarının Gemiye Sökmesi ve Tufandan Sonra Kurban.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 60v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, etrafı kırmızı renkli bir yazı kuşağı ile çevrili dikdörtgen alanın merkezinde yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), “Resimli Kutsal Kitap (Hristiyan) El Yazmalarındaki Kurban Sahnelerine Genel Bir Bakış/Sacrificial Scenes in Illustrated Biblical Manuscripts: A General Overview”, **Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 1, S. 1 : 125-137 , Resim. 3, s. 129.

Tanım: Sahnede, kompozisyonun orta noktasında tufandan sonra tanrıya şükür ifadesi olarak Nuh peygamber tarafından sunulan kurban olayı betimlenmiştir. Kırmızı renkli dikdörtgen formlu altar masası sahnede merkez noktada yer almıştır. Altar masasının hemen üzerinde yine kompozisyonun odak noktasında tanrı eli betimine yer verildiği görülmüştür. Masanın etrafında Nuh peygamber ve ailesi sıralanmıştır. Nuh peygamber altar masasının solunda betimlenmiştir. Peygamber ve onunla birlikte betimlenen kişiler altar masasına bakar şekilde tasvir edilirken masanın sol tarafında betimlenen kişilerin tanrı eli betimine bakar şekilde tasvir edildiği görülmüştür.

Şekil A.211 Avram, Memre’de Kurban Sunuyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 70r.

Katalog No: 211.

Sahnenin Adı: Avram, Memre’de Kurban Sunuyor.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 70r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada sağ alt köşede yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 60, s. 128.

Tanım: Kurban temasının işlendiği sahnede, kompozisyonun bulunduğu alanın etrafı, kırmızı renkli, ince, çizgi biçimli bir konturla çevrelenmiştir. Kompozisyonun merkezinde silindirik formlu, yüksekçe yapılmış, üzerinden harlı bir alevin yükseldiği altar masası betimine yer verilmiştir. Altar masasının sağ ve sol tarafında İbrahim peygamberin tasvirine yer verildiği görülmüştür. Genelin dışında bir örnek olarak karşımıza çıkan tasarım bu yönüyle farklılık oluşturmuştur. Resimde mevcut olan deformasyon nedeniyle her iki tarafta betimlenen İbrahim peygamberin genel görünüşüyle alakalı çok fazla bilgi elde edilememiştir. İbrahim peygamber, başı hale ile çevrili bir şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.212 İsrail (Yakup), Kurban Sunuyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 137r.

Katalog No: 212.

Sahnenin Adı: İsrail (Yakup), Kurban Sunuyor.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 137r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol alt köşede yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 124, s. 250.

Tanım: Sahnede, kompozisyonun orta noktasında Yakup peygamberin tasvirine yer verilmiştir. Sağ yan cepheden görünüşüyle tasvir edilen peygamber ayakta durur şekilde tasvir edilmiştir. Uzun, beyaz saç ve sakallarıyla dikkat çeken Yakup peygamberin başının kutsallığına işaret eden haleyle çevrelendiği görülmüştür. Uzun mavi elbise biçimli tuniği üzerine açık mor renkli bir pallium giyen peygamber, sahneye tam merkezden inen mavi yarım dairevi şekilli bir biçimlendirmeye sahneye dâhil olan tanrıya dua etmektedir. Altar masası sahnede sağ tarafta yer almaktadır. Silindirik formlu alçak bir sunak masası olarak işlenen altar masası üzerinde harlı bir alev yükselmektedir. Peygamberin hemen arkasında, sahnede sol tarafta bir vaftiz havuzu gibi küçük içi su dolu bir kuyu/tekne betimine yer verilmiştir. Bu betim genelin içinde farklılık yaratan bir özellik olarak karşımıza çıkmıştır.

Şekil A.213 RAB, Fısıh Bayramını Açıklıyor ve Kurbanın Kanı Evin Kapısına Sürülüyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.

Katalog No: 213.

Sahnenin Adı: RAB, Fısıh Bayramını Açıklıyor ve Kurbanın Kanı Evin Kapısına Sürülüyor.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol tarafta yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El**

Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8), Kat. No. 160, s. 317.

Tanım: Sahne, yatayda iki dikdörtgen alana bölünerek elde edilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki resim alanı kırmızı konturla sınırlandırılmıştır. İki bölümlü kompozisyonda, üstte kurban kesimi, altta kapılara kanın sürülmesi betimlenmiştir.

Şekil A.214 Musa, Ekmek ve Boğa Takdis Ediyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.

Katalog No: 214.

Sahnenin Adı: Musa, Ekmek ve Boğa Takdis Ediyor.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 190r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol tarafta yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 184, s. 361.

Tanım: Resimde sahne içten ve dıştan altın yaldız konturla sınırlanan desenli mavi bordürle çevrelenmiştir. Sol tarafta, sağ yan cepheden resmedilen Musa peygamber, sağ elini kaldırmış takdis işareti yapar şekilde tasvir edilmiştir. Kompozisyonun orta noktasında silindirik formlu, üzerinden harlı bir alev yükselen altar betimine yer verilmiştir. Altar masasının hemen sağında ise içi ekmek dolu sepet tasvirine yer verilmiştir.

Şekil A.215 Boğanın Kesimi ve Boğanın Ateşte Takdimi, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 269v.

Katalog No: 215.

Sahnenin Adı: Boğanın Kesimi ve Boğanın Ateşte Takdimi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 269v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol tarafta yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 193, s. 377.

Tanım: Resim, sayfanın sağ alt kısmına yerleştirilmiştir. Sahne, yatayda iki dikdörtgen alana bölünerek elde edilmiştir. Dikdörtgen şeklindeki resim alanı kırmızı konturla çevrelenmiştir. Resimde üst kısımda boğanın boğazlanma sahnesine yer verilmiştir. Alt kısımda ise yanan harlı ateşte bu boğanın yakılarak takdim edildiği sürecin betimlendiği görülmüştür.

Şekil A.214 Hasat Bayramı: Ekmeğin Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 305v.

Katalog No: 216.

Sahnenin Adı: Hasat Bayramı: Ekmeğin Sunulması.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 305v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol alt tarafta yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 203, s. 396.

Tanım: Sahne kırmızı renkli bir çizgi ile konturlanmıştır. Kompozisyonda kâhin Harun ve ekmeğin takdimi yapan figür görülür.

Şekil A.217 Balam'ın İlk Bildirisi, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 365v.

Katalog No: 217.

Sahnenin Adı: Balam'ın İlk Bildirisi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 365v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol tarafta yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 230, s. 444.

Tanım: Sahne, kırmızı renkli bir çizgi ile konturlanmıştır. Ağırlıklı olarak kırmızı ve mavi renk kullanılan kompozisyonda Balak ile adamı, Balam ile melek ve yedi sunak yer almaktadır.

Şekil A.218 Adakların Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 417r.

Katalog No: 218.

Sahnenin Adı: Adakların Sunulması.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 417r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol üst köşede yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 244, s. 471.

Tanım: Sayfanın sol üst köşesinde yer alan resim, kırmızı konturla sınırlandırılmış kareye yakın dikdörtgen şeklinde bir alana sahiptir. Kırmızı, yeşil ve mavi rengin hâkim olduğu kompozisyonda sunak ve iki figür gösterilmiştir. Solda, kiborium biçiminde gösterilmiş tapınak yer almaktadır. Sunağın önünde bir figür elindeki kâseden sunağın merdivenlerine adağın kanını dökmektedir. Üstte zeminle ilişkilendirilmeyen, kurban kesen figür boşlukta havada durmaktadır. Sağ elinde tuttuğu bıçağı adaklık hayvanın boynuna geçirmiştir. Hayvanın kesilen boynundan fişkıran kanlar, önde duran kaba akmaktadır.

Şekil A.219 Adakların Sunulması, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 423v.

Katalog No: 219.

Sahnenin Adı: Adakların Sunulması.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol. 423v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, orta kısımda sol hizada yer alır.

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 246, s. 474.

Tanım: Dikdörtgen şeklindeki resim alanı kırmızı konturla sınırlandırılmıştır. Kompozisyonda Tanrı'nın eli, iki erkek figür ve takdimeleri olan iki hayvan resmedilmiştir.

Şekil A.220 Yeşu, Ebal Dağında RAB'be Sunak Yapıyor, Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol 487v.

Katalog No: 220.

Sahnenin Adı: Yeşu, Ebal Dağında RAB'be Sunak Yapıyor.

Sahnenin Bulunduğu Yapı/Eser: Topkapı Sarayı Septuaginta-Oktateukh G.İ.8, Fol 487v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, sayfada, sol hizada yer alır.

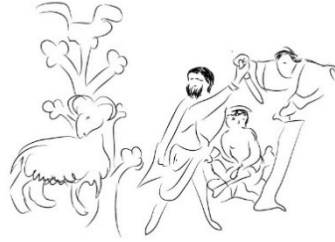
Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KAPLAN, Necla (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Kat. No. 283, s. 538.

Çizim Kaynak:

Tanım: Sayfanın sol kısmında kırmızı konturla sınırlandırılmış yatay dikdörtgen şeklinde ayrılmış alana yerleştirilmiştir. Kompozisyon; dağ tasvirli açık mekânda gösterilmiş Yeşu, Yeşu'nun dua ettiği büst şeklindeki Tanrı figürü, yanan sunak ve askerlerden oluşmaktadır.

Şekil A.221 İshak'ın Kurban Edilmesi, Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 5/I, fol. 18v.

Katalog No: 221.

Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Bulunduğu Yer: Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 5/I, fol. 18v.

Tarihi: XII. yüzyıl?

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: KENNEDY, Hugh (2008), **Between Judaism And Christianity Art Historical Essays in Honor Of Elisheva (Elisabeth) Revel-Neher**, fig. 4.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: El yazması sayfasında dikdörtgen bir kompozisyon içinde ele alınan sahnenin merkezinde İbrahim peygamber görülmektedir. İki ayağı üzerinde cepheden işlenen İbrahim peygamber, tunica exomis adı verilen bir kıyafet giymiş haldedir. Sağ eli havada, bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde gösterilmiştir. Bıçak tuttuğu elinin hemen altında, sunak benzeri bir kaidenin önünde, dizleri üzerinde oturur şekilde İshak görülmektedir. İbrahim peygamberin bıçak tutan eli, sahnenin sağ tarafından dinamik bir görüntü ile hamlede bulunan melek figürü tarafından tutulmuş halde gösterilmiştir. Bu figür olayın gidişatını değiştiren tanrısal müdahaleye işaret etmektedir. Kompozisyonun solunda sahnenin ana unsurlarından olan koç figürü kıvrık boynuzları ile ağaca bağlı şekilde betimlenmiştir.

XII-XIII. YÜZYIL

Şekil A.222 Habil ve Kâbil'in Kurbanı, Meryem'in Göğe Yükseliş Kilisesi, Monreal.

Katalog No: 222.

Sahnenin Adı: Habil ve Kâbil'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yayı: Meryem'in Göğe Yükseliş Kilisesi, Monreal.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, ana nefte kuzey duvar üzerinde yer alır.

Tarihi: XII-XIII. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak:

<http://christianiconography.info/sicily/cainAbelSacrificesMonreale.html>

(02.06.2016).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Ana nefte kuzey duvar üzerinde Habil ve Kâbil'in Tanrı'ya sunduğu kurbanlar tasvir edilmiştir. Sahnede merkezde çok yüksek olmayan dikdörtgen planlı, önünde küçük bir niş olan ve bu niş içinde görüldüğü kadarıyla alevler yükselen altar masası betimine yer verilmiştir. Sahnenin solunda Habil tasvir edilmiştir. Mavi pelerinli uzun botları olan tunik tarzı bir kıyafet giydiği görülen Habil elindeki koçu Tanrı'ya sunmaktadır. Sahnede sağ tarafta farklı renklerde fakat aynı tür kıyafetlerle sergilenen Kâbil betimine yer verilmiştir. Kâbil elindeki buğday başaklarını Tanrı'ya sunmak için yukarı kaldırmış pozisyonundadır. Sahnede tam merkezde üst bölümde yarım dairevi bir şekil içinden çıkan Tanrı eli betimine yer verilmiştir. Bu elin paralelinde aşağıya doğru iniş yapan beyaz renkli bir ışık demeti betimi dikkat çekicidir. Habil'in sunduğu sunuya yönelen ışık bu noktada sembolik anlamda büyük önem arz etmiştir. Gökten gelen bu ışık Tanrı tarafından kurbanın kabul edildiğine işaret etmiştir.

Şekil A.223 İbrahim'in, İshak'ı Kurban Etmesi, Meryem'in Göğe Yükseliş Kilisesi Monreal.

Katalog No: 223.

Sahnenin Adı: İbrahim'in, İshak'ı Kurban Etmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Meryem'in Göğe Yükseliş Kilisesi Monreal.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, kuzey yöndeki kemer üzerinde yer alır.

Tarihi: XII-XIII. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak:

<http://www.christianiconography.info/sicily/abrahamSacrificeMonreale.html>

(20.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Yapıda kurban sahnesi geniş bir alanda fiilin gerçekleştiriliş aşaması ve olayın gerçekleşmesinden önce yaşananlar olmak üzere geniş bir başlık oluşturacak şekilde ele alınmıştır. Kurbanla ilgili esas olay sağ üst bölümde ele alınmıştır. Merkezde, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber, geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta işlenmiştir. Hareket yönü sağa doğru olan İbrahim peygamberin başı sağına dönük şekildedir. Sahneye sol üstten dâhil olan ve burada bir melek figürüyle somutlaştırılan Tanrı müdahalesine bakmaktadır. İbrahim peygamber tasvirlerin genelinde görüldüğü gibi burada sağ eliyle kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Peygamberin sol elinin, hemen önünde içinden alevler yükseldiği görülen dikdörtgen formlu altar masası üzerinde yatar vaziyette resmedilmiş elleri arkadan bağlı İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Koç figürü sahnede sağ üst köşede betimlenmiştir. Koç hemen önünde yer alan yeşil dalları olan ağaçta takılı şekilde gösterilmiştir. Sahnenin gerisinde tasvir edilen iki hizmetkâr ile eşek olay sırasında peygambere eşlik eden kafilenin de tanınmasını sağlamıştır.

Şekil A.224 İshak'ın Kurban Edilmesi, San Giovanni Kilisesi, Porta Latina Roma.

Katalog No: 224.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: San Giovanni Kilisesi, Porta Latina Roma

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, kuzey yöndeki duvar üzerinde yer alır.

Tarihi: XII. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak: GERHARD, Romana (2002), **Die Opferung Isaaks in der biblischen, jüdischen und christlichen Literatur und in der Kunst des 11. bis 13. Jahrhunderts in Italien**, fig. Abb. 5, s. 181.

Tanım: Merkezde, üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber, geniş bir alanda ölçü olarak büyük bir ebatta işlenmiştir. İbrahim peygamber kurban sahnelerinin genelinde görüldüğü gibi burada da sağ eliyle kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilmiştir. Peygamberin sol elinin, hemen önünde dikdörtgen formlu altar masası üzerinde otururur vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Elleri arkadan bağlı vaziyette hareket yönü sola doğru olacak şekilde altar masası üzerinde oturan İshak yarı çıplak tasvir edilmiştir. Sahnenin sol alt kısmında Tanrı tarafından hikâyenin değişime uğraması için bir araç olarak gönderilen koçun hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlendiği görülmüştür. Tanrı eli, ağaç gibi önemli betim öğeleri bu sahnede işlenmemiştir.

Şekil A.225 Nuh'un Kurbanı, Monreal Katedrali, Palermo-İtalya.

Katalog No: 225.

Sahnenin Adı: Nuh'un Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Monreal Katedrali, Palermo-İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, ana nefte kuzey yöndeki kemer üzerinde yer alır. ?

Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, mozaik.

Görsel Kaynak: <http://www.alamy.com/stock-photo-byzantine-mosaics-in-the-cathedral-of-monreale-palermo-sicily-25733358.html> (12.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: İbrahim peygamberin ve İshak'ın başından geçen ve temeli bir iman testi olan kurban meselesi, farklı dönemlerde farklı peygamberler tarafından da tatbik edilen bir olay olmuştur. Bu yapıda etrafındaki geniş insan kitlesiyle birlikte, tufandan sonra şükür amaçlı olarak üzerinden alevler yükselen bir altar masası üzerinde Tanrı'ya yakmalık sunusunda bulunan Nuh peygamberin tasvir edildiği görülmüştür. İbrahim ve İshak'ın başından geçen kurban olayının tasvir edildiği sahnelerde olduğu gibi sahneye üst köşelerden dâhil olan Tanrı müdahalesinin işareti olan simgelerin burada da kullanıldığı görülmüştür. Sahneye sağ üst köşeden dâhil olan başı haleli melek figürü bu anlamda önem kazanmıştır. Sahne Hristiyan ikonografisi içinde en az İbrahim peygamber ve oğlu İshak'ın başından geçen mesele kadar önemlidir. Kutsal hikâyelerin sahnelendiği Hristiyan ikonografisinde bu olay içeriği ile de önem kazanmıştır. İnaniş kanlı kurban geleneğinin Nuh peygamberle başladığı yöndeki bilgiyle gelişmiş dolayısıyla Nuh peygamberin başından geçen imtihan da bu vesileyle önem arz eder hale gelmiştir.

XIII. YÜZYIL

Şekil A.226 Kurban, San Francesco Kilisesi, Assisi, Italya.

Katalog No: 226.

Sahnenin Adı: Kurban.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: San Francesco Kilisesi, Assisi, Italya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, ana nefin kuzey yöndeki duvarı üzerinde yer alan üçüncü bölmede yer alır.

Tarihi: XIII. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: LIEB, Ludger, OSCEMA, Klaus, HEIL, Johannes (2015), **Abrahams Erbe. Konkurrenz, Konflikt und Koexistenz der Religionen im europâischen Mittelalte**, Abb. 4, s. 138.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Hareket yönü sağa doğru olan, üzerinde pallium adı verilen uzun bir kıyafetle tasvir edilen İbrahim peygamber kompozisyonun genel olarak çevrelediği alanda sol kısımda betimlenmiştir. Uzun, beyaz saç ve sakallarıyla dikkat çeken bir figür haline gelen İbrahim peygamberin sağ kolu havada betimlenmiştir. Sağ elinde kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin sol eli ise hemen önünde alçak bir kaide üzerinde yükselen yan levhaları üzerinde küçük nişler bulunan altar masası üzerinde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başının üzerinde olduğu görülmüştür. Sırtı babasına dönük şekilde tasvir edilen İshak'ın elleri arkadan bağlı başı ise geriye yatmış şekilde betimlenmiştir. Sahnede tanrısal müdahale sağ üst köşeden güneş ışığı gibi yayılan bir demet şeklinde karşımıza çıkmıştır. Sahnede koç ağaç gibi önemli betim öğelerinin yer almadığı görülmüştür.

Şekil A.227 İshak'ın Kurban Edilmesi, S. Maria Kilisesi, Vescovio, İtalya.

Katalog No: 227.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: S. Maria Kilisesi, Vescovio, İtalya.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, ana nefte sağ duvar üzerinde yer alır

Tarihi: XIII. yüzyıl.

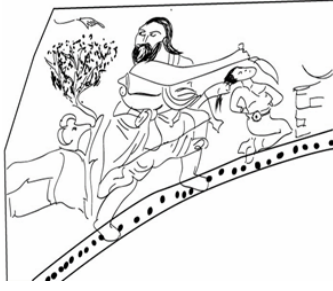
Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak:

http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda.jsp?decorator=layout_S2&apply=true&tipo_scheda=F&id=6478&titolo=Anonimo+%2C+S.+Maria+in+Vescovio+-+Sacrificio+d%26%23039%3BIsacco+-+insieme (13.06.2016).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Hareket yönü sağa doğru olan, üzerinde pallium adı verilen uzun bir kıyafetle tasvir edilen İbrahim peygamber kompozisyonun genel olarak çevrelediği alanda sol kısımda betimlenmiştir. Uzun, saç ve sakallarıyla dikkat çeken bir figür olarak işlenen başı haleli İbrahim peygamberin sağ kolu havada betimlenmiştir. Sağ elinde kılıç benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin sol eli ise hemen önünde yan levhaları üzerinde küçük nişler bulunan yüksek dikdörtgen formlu altar masası üzerinde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başının üzerinde olduğu görülmüştür. Hareket yönü sola doğru olan, elleri arkadan bağlı olan ve sağ dizi üzerinde diz çöken İshak çıplak halde tasvir edilmiştir. Sahnede tanrısal müdahale sağ üst köşeden bir el betimi olarak verilmiştir. Koç ağaç gibi önemli betim öğelerinin kompozisyonda yer almadığı görülmüştür.

Şekil A.228 İshak'ın Kurban Edilmesi, St. Anthony Kilisesi, Mısır.

Katalog No: 228.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: St. Anthony Kilisesi, Mısır.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, apsisin hemen yanında kuzey payanda üzerinde yer alır.

Tarihi: XIII. Yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: SCHROEDER, Caroline T. (2012), "Child Sacrifice in Egyptian Monastic Culture: From Familial Renunciation to Jephthah's Lost Daughter", *Journal of Early Christian Studies*, Volume 20, Number 2, fig. 3, s. 275.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Hareket yönü sağa doğru olan, üzerinde pallium adı verilen uzun bir kıyafetle tasvir edilen İbrahim peygamber kompozisyonun orta noktasında betimlenmiştir. Haleli başı, uzun saç ve sakallarıyla dikkat çeken bir figür olarak işlenen İbrahim peygamberin sağ kolu göğüs hizasında sahnenin sağına doğru uzatılmış olarak betimlenmiştir. Sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamber bu duruşuyla ve elindeki kesici aleti tutuş tarzıyla İshak'ı kurban etmek için ani bir hamlede bulunacak bir figür olarak betimlenmiştir. İbrahim peygamberin sol elinin hemen önünde iki dizi üzerinde diz çökmüş vaziyette bekleyen İshak'ın başının üzerinde olduğu görülmüştür. İshak biraz ilerisindeki dikdörtgen formlu, üzerinden alevler yükselen altar masasının önünde hareket yönü sağa doğru olacak şekilde, elleri arkadan bağlı, yarı çıplak halde tasvir edilmiştir. Tanrısal müdahale sol üst köşeden bir el betimi olarak sahneye dâhil edilmiştir. Hikâyenin ana karakterler kadar önem taşıyan betim elemanı olan koç sahnede sol alt köşede betimlenmiştir. Arkasındaki ağaca takılı halde betimlenen koçun hareket yönü sağa doğrudur.

Şekil A.229 İbrahim ve İshak Kurban Yerine Gidiyor, San Giacomo Kilisesi, Grissiano.

Katalog No: 229.

Sahnenin Adı: İbrahim ve İshak Kurban Yerine Gidiyor.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: San Giacomo Kilisesi, Grissiano.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, apsis nişi üzerinde yer alır.

Tarihi: XIII. yüzyıl.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: http://www.wikiwand.com/fr/Peinture_italienne (30.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Burada kurban olayında İbrahim peygamber ve İshak'ın başından geçen olayların başlangıç noktasından bir an betimlenmiştir. Sahnede sol tarafta başında halesi olan, pallium adı verilen uzun renkli bir kıyafet giymiş şekilde betimlenen İbrahim peygamber tasvirine yer verilmiştir. Uzun beyaz saç ve sakallarıyla dikkat çeken İbrahim peygamber hemen önünde hareket yönü sağa doğru olan, üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafetle betimlenen İshak'a bir şeyler anlatır vaziyette resmedilmiştir. İshak figürünün hemen sağında yine diğer figürlerde olduğu gibi Moriah'a doğru İbrahim peygamber ve İshak'a refakat eden iki hizmetli ve eşek betimine yer verilmiştir. Sahne İbrahim peygamberin Tanrı'dan emir alır almaz yaptıkları işleri somut düzlemde aktarması sebebiyle büyük önem arz etmiştir.

Şekil A.230 İshak'ın Kurban Edilmesi, Walters Ms. W.733, fol. 24 r.

Katalog No: 230.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Walters Ms. W.733, fol. 24 r.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ alt köşede yer alır.

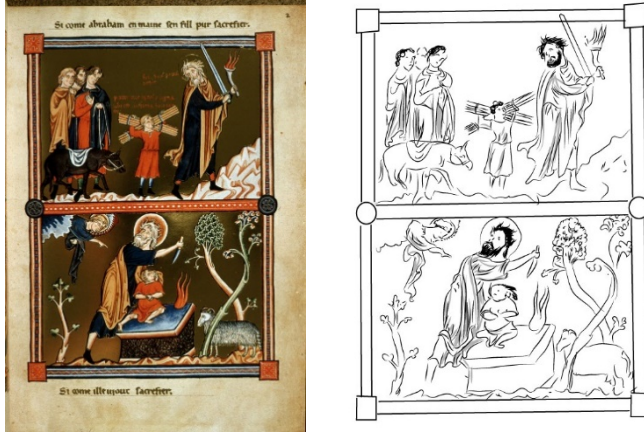
Tarihi: XII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: http://www.thedigitalwalters.org/Data/WaltersManuscripts/W733/data/W.733/sap/W733_000051_sap.jpg

(14.04.2018).

Tanım: Dar bir alan üzerinde tasvir edilen sahnede, kompozisyonun ele alındığı yerin yönlendirdiği şemadan dolayı kompozisyonu oluşturan betim öge ve elemanların birbirlerinden dağınık şekillerde yerleştirildiği görülmüştür. Sahnede sağ üst köşede hareket yönü sola doğru olacak şekilde tasvir edilen ve hikâyeye tanrı tarafından gerçekleştirilen müdahalenin simgesi olan tanrı eli/melek tasvirinin hemen altında İbrahim peygamber ve İshak tasvirine yer verilmiştir. İbrahim peygamber, ağırlığı iki ayak üzerinde hareket yönü sola doğru olacak şekilde tasvir edilmiştir. Başı soluna dönük, sahneye tam merkezden dâhil olan melek figürüne bakar şekilde betimlenen edilen İbrahim peygamberin sağ kolunun havada ve sağ eliyle ince uzun bir cisim tuttuğu görülmüştür. Peygamberin sol eli hemen önünde hareket yönü sola doğru olan iki dizi üzerine çökmüş, elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın başı üzerindedir. İshak'ın, seçilebildiği kadarıyla üzerinde tunica exomis adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Sahnede altar masası betimine yer verilmemiştir. Fakat bunun yerine bir ateş topu betimi yer almıştır. Bu betim, ana karakterlerin hemen sol alt çaprazında yer alır. Sahnede zeytin ağacı ve İshak'ın kurtuluşu için gönderilen koç, sahnenin en altında betimlenmiştir. İnce gövdeli zeytin ağacına boynundaki iple bağlanmış şekilde verilen koç, hareket yönü sağa doğru olacak şekilde betimlenmiştir.

Şekil A.231 İshak'ın Kurban Edilmesi, Psalter of Queen Ingeborg. Chantilly.

Katalog No: 231.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Psalter of Queen Ingeborg. Chantilly.

Sahnenin Eserdeki Yeri: Musee Conde ms. 9, fol. 11r.

Tarihi: XIII. yüzyıl.

Cinsi: El yazması.

Görsel Kaynak: <http://www2.oberlin.edu/images/Art310/15991.JPG> (30.03.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Gotik döneme ait olan bu eserde, kurban hikâyesi iki ayrı sahne olarak ele alınmıştır. Üstteki bölümde, gelen emir sonrasında İshak'ın kurban etmek için yola çıkan İbrahim peygamber, İshak ve onlara eşlik eden iki hizmetkâr ile bu kafilenin yanında olan eşek betimlenmiştir. Emrin gerçekleştiriliş aşaması ise sayfa üzerinde yaratılan bu iki dikdörtgen panelden alttakinde yer almıştır. Sahnede merkezde başı haleli, bakışları sağına dönük üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet olan İbrahim peygamber betimi yer almıştır. Sağ eliyle bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin sol elinin alçak, geniş dikdörtgen planlı bir altar masası üzerinde diz çökmüş vaziyette elleri arkadan bağlı olacak şekilde bekleyen İshak'ın başı üzerinde olduğu görülmüştür. Tanrısal müdahale sol üst köşeden bir melek betimiyle sahneye dâhil edilmiştir. Hikâyenin ana karakterler kadar önem taşıyan betim elemanı olan koç sahnede sağ alt köşede betimlenmiştir. Arkasındaki ağaca takılı halde betimlenen koçun hareket yönü sağa doğrudur.

XIV. YÜZYIL

Şekil A.232 İbrahim'in Kurbanı, Gracanica Manastırı, Sırbistan.

Katalog No: 232.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Gracanica Manastırı, Sırbistan.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, altar masasının güney duvarı üzerinde yer alır.

Tarihi: XIV. yüzyıl (1320-1321).

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak:

<http://www.srpskoblago.org/Archives/Gracanica/exhibits/digital/s3-e1e2/s3-e1e2-13.html> (11.01.2018).

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: Fresk üzerinde kutsal kitaptan olayların işlendiği resimlerde kompozisyonun bir bölümü kurban sahnesini içermektedir. İbrahim peygamber başında halesi, uzun ve beyaz saç, sakalıyla büyük bir figür olarak görünmektedir. Eğimli bir arazide sağa yönelmiş şekilde yerde duran oğlu İshak'ın üzerinde eğilmiş vaziyette tasvir edilmiştir. Başı ters yöne, sahnenin soluna yukarıya doğru dönük betimlenmiştir. Sahneye sol üstten dâhil olan Tanrı eli betimine bakar biçimde gösterilmiştir. Peygamberin ayakları dibinde, yere yarı uzanmış görünümde İshak figürü yerleştirilmiştir. İshak da babası gibi pallium giymiş şekilde tasvir edilmiştir. Elleri kucağında bağlanmış durumda gösterilmiştir. İshak'ın sağında üzerinde alevler yükselen alçak bir atlar masası tasviri yer alır. Sahnenin en sağında olayın ana unsurlarından ağaç ve koç figürleri görülmektedir. Koç kuvvetli bir görünümde betimlenmiştir. Boynuzları hayli uzun ve dik biçimde yukarı bakar haldedir.

Şekil A.233 Habil ve Kâbil'in Kurbanı, Deçan Manastırı, Sırbistan.

Katalog No: 233.

Sahnenin Adı: Habil ve Kâbil'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Deçan (Dečani) Manastırı, Sırbistan.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Kuzeyde, St. Demetrius paraklesionunda yer alır.

Tarihi: XIV. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak: MARKOVIĆ, Nemanja- BULATOVIĆ, Jelena (2013), "Ploughing in medieval times on the territory of presentday Serbia", fig. 2, s. 227.

Tanım: Kompozisyonun üst kısmında Habil ve Kâbil kardeşlerin Tanrı'ya kurban sunuşları tasvir edilmiştir. Kompozisyonun sol tarafında Habil, sağ tarafında ise Kâbil betimlenmiştir. Her iki kardeşin önünde büyük ebatlı, dükdörtgen formlu altar masası betimleri yer almıştır. Büyük, alev kümeleriyle betimlenen altar masalarında Tanrı için seçilen sunu öğelerinin betimlendiği, bu sunu öğelerinin alev kümeleri içinde tüm ayrıntıları belli olacak şekilde tasvir edildiği görülmüştür. Kompozisyonda, Tanrı'nın müdahalesi ya da iştiraki Habil'in sağından, sahneye üst köşeden dâhil olan beyaz ışıkla verilmeye çalışılmıştır (Beyaz ışık, yapılan sunuların Tanrı tarafından kabulüne işaret etmiştir).

Şekil A.234 İshak'ın Kurban Edilmesi, Brabant Pentateuch, 1310. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Levi 19, fol. 34v.

Katalog No: 234.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Brabant Pentateuch, 1310. Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Levi 19, fol. 34v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sol alt köşede yer alır.

Tarihi: XIV. yüzyıl.

Cinsi: El Yazması .

Görsel Kaynak: KOGMAN, Katrin MATI MEYER, Appel (2009), **Between Judaism and Christianity: Art Historical Essays in Honor of Elisheva**, s. 329, fig. 16.

Çizim: Ahmet Kıratlı.

Tanım: El yazması üzerinde yer alan sahnede kompozisyonun merkezinde İbrahim peygamber yer almaktadır. Peygamber sakallı yüzüyle, pelerinli, başlıklı bir kıyafet giymiş halde cepheden tasvir edilmiştir. Sağ elinde uzun, kesici, kılıç benzeri bir alet tutmaktadır ve bu kolunu dirsek hizasında havaya kaldırmış durumdadır. Sol eli ise sunak üzerinde yatan İshak'ın saçlarını tutar şekilde betimlenmiştir. Kompozisyonun sağında İshak uzunca bir atlar masası üzerinde çıplak halde sırt üstü yatar vaziyette tasvir edilmiştir. Elleri ve ayakları bağlı durumdadır. Sahneye en soldan dâhil olan melek figürü olayın gidişatını değiştirecek olan tanrısız müdahalenin işaretidir. Melek figürünün sağında, aşağıda yer alan koç büyük ve güçlü boynuzlarıyla çevik bir görünüm sergilemektedir. Başı ve gövdesiyle sola yönelmiş vaziyettedir.

Şekil A.235 İshak'ın Kurban Edilmesi, Fol. 22v.

Katalog No: 235.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Fol. 22v.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sol alt köşede yer alır.

Tarihi: XIV. yüzyıl.

Cinsi: El Yazması .

Görsel Kaynak: KOGMAN, Katrin MATI MEYER, Appel (2009), **Between Judaism and Christianity: Art Historical Essays in Honor of Elisheva**, s. 329, fig. 12.

Tanım: El yazması üzerinde yer alan sahnede kompozisyon uzun dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiştir. Sahnenin sağında İbrahim peygamber tasviri yer almaktadır. Omuzlardan pelerin benzeri bir görüntü veren kıyafeti ve balında başlığı ile sola dönmüş biçimde betimlenmiştir. Sağ eli havada ve bir şey tutar haldedir, sol eli ise elleri bağlı vaziyette yatan İshak'ın başı üzerindedir. Sahnenin solunda yer alan yüksek atlar masası üstünde yatan İshak kolları ve bacakları bağlı şekilde tasvir edilmiştir. Görüldüğü kadarıyla kıyafetsiz şekilde resmedilmiştir. İshak'ın hemen üzerinde beliren melek figürü hikâyede olayın akışını değiştirecek tanrısal müdahaleyi simgelemektedir. Kompozisyonun en altında sahnenin ana unsurlarından olan koç ve ağaç tasvirleri izlenmektedir.

Şekil A.236 İshak'ın Kurban Edilmesi, Fol. 120. Initial word of Leviticus.

Katalog No: 236.

Sahnenin Adı: İshak'ın Kurban Edilmesi.

Sahnenin Bulunduğu Eser: Fol. 120. Initial word of Leviticus

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, eser üzerinde, sağ üst köşede yer alır.

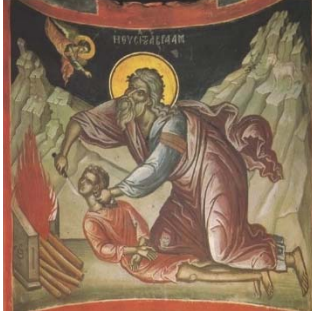
Tarihi: XIV. yüzyıl.

Cinsi: El Yazması.

Görsel Kaynak: KOGMAN, Katrin MATI MEYER, Appel (2009), **Between Judaism and Christianity: Art Historical Essays in Honor of Elisheva**, fig. 13, s. 329.

Tanım: El yazması üzerinde yer alan sahnede kompozisyonun merkezinde İbrahim peygamber yer almaktadır. Figürler küçük boyutlu ele alındığı için fiziksel özellikleri ve kıyafetleri açısından detaylar net izlenememektedir. İbrahim peygamber pallium tarzı bir kıyafet ile sağına doğru hafif eğilmiş biçimde tasvir edilmiştir. Sol elinde sivri bir alet tutar halde gösterilmiştir, sağ ile ise hemen önünde sırt üstü yatan İshak'ın başı üstündedir. İshak figürü yüksekçe bir atlar masası üzerinde sırt üstü yatar haldedir. Ayakları ve elleri yukarı doğru uzanmış ve bağlı vaziyette betimlenmiştir. Figürlerin boyutları ve detayların seçilememesi sebebiyle kıyafeti olup olmadığı hakkında net bir yorum yapılamamaktadır. Sahnenin en solunda melek figürü yer almaktadır. Hikâyede olayın gidişatını değiştirecek olan tanrısal müdahalenin simgesi görevindedir. Sağa yönelmiş vaziyettedir. Kompozisyonun en sağında sahnenin ana unsurlarından olan koç ve ağaç tasviri yer almaktadır. Koç figürü boynuzlarından ağaca asılmış şekilde tasvir edilmiştir.

XVI. YÜZYIL

Şekil A.237 İbrahim'in Kurbanı, Stavronikita Manastırı Yunanistan.

Katalog No: 237.

Sahnenin Adı: İbrahim'in Kurbanı.

Sahnenin Bulunduğu Yapı: Stavronikita Manastırı Yunanistan.

Sahnenin Yapıdaki/Eserdeki Yeri: Sahne, St. Nicholas şapelinde yer alır.

Tarihi: XVI. yüzyılın ikinci yarısı.

Cinsi: Duvar resmi, fresk.

Görsel Kaynak:

<https://skete.com/product/sacrifice-of-abraham-cretan-1545-cf829/> (28.03.2018).

Tanım: Sahnede, merkezde İbrahim peygamberin tasvirine yer verilmiştir. Hareket yönü sola doğru olan peygamberin üzerinde pallium adı verilen bir kıyafet bulunmaktadır. Başı haleli bakışları ise sol üst köşeden sahneye dâhil olan burada bir melek figürü olarak beliren tanrısal müdahaleye dönük olan İbrahim peygamberin sağ kolu dirsekten kıvrık betimlenmiştir. Sağ elinde bıçak benzeri kesici bir alet tutar şekilde tasvir edilen peygamberin bu aleti hemen önünde yere uzanmış şekilde elleri arkadan bağlı vaziyette bekleyen İshak'ın boğazına paralel tuttuğu görülmüştür. İshak üzerinde alevler yükselen bir altar masası önündedir. Yarım daire formunda yapılan altar masası bu tasarımıyla farklı bir uygulamanın örneğini teşkil etmiştir. Sahnede sağ üst köşede kayalıklar üzerinde oldukça küçük ölçülerde yapılmış bir koç betimine yer verildiği görülmüştür. Koç boynundaki ince iple arkasında belli belirsiz duran ağaca bağlı şekilde tasvir edilmiştir.

10. KAYNAKÇA

ABDULLAH, Cafer Gezgez (2012), **Varoluşun Sırrı-Son Âdem**, İştirak Yayınları, Ankara.

ABRAMOVITCH, Henry (1977), **Abraham: Psychology of A Spiritual Revolutionary And His Hebrew Chroniclers**, A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University In Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, USA.

ACAR, N.V.-YILDIRIM, İ. vd. (1996), “Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S. XII, Ankara: 45-56.

ACIPAYAMLI, Orhan (1963), “İptidailerde Ölü Gömme ile İlgili Bazı Pratikler ve İzahları”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XX, S 3-4. Temmuz-Aralık/1962, Ankara: 245-254.

ADAMS, Nicholas- PATTISSON, George- WARD, Graham (2013), **The Oxford Handbook of Theology and Modern European Thought**, Oxford University Press, UK.

ADAMS, William James (1996), “Human Sacrifice and the Book of Abraham”, **Brigham Young University Studies**, Vol. 9, No. 4, Brigham Young University Press, U.S.A: 473-480.

ADEWALE, S.A. (1998), “Afrika’nın Geleneksel Dininde Kurban”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, çev. Ahmet Güç, C. VII, S.VII, Bursa: 587–600.

ÅDNA, Gerd Marie (2014), **Muhammad and the Formation of Sacrifice**, PL Academic Research, Frankfurt.

AGUILAR-MORENO, Manuel (2006), **Handbook to Life in the Aztec World**, California State University, Los Angeles, USA.

AGUS, Aharon R. E. (1989), **The Binding of Isaac and Messiah: Law, Martyrdom and Delivarence in Early Rabbinic Religiosity**, State University of New York Press, USA.

AHUNANYA, Kelechi John Bosco (2016), **The Traditio Legis Motif on Christian Sarcophagi in Fourth Century Rome**, Central European University, MA Thesis in Comparative History with Specialization in Interdisciplinary Medieval Studies, Budapeşte.

AKBIYIK, Serpil (2010), **Babil Esareti'nin Yahudiler Üzerindeki Sosyal, Kültürel ve Dini Etkileri**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

AKÇAY, Atakan-ÖZBİLEN, Serdar (2018), “Yeni Asur Dönemi’nde Yukarı Dicle Bölgesi ve Tarihi Coğrafya İçin Bazı Öneriler”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl. 8, C. 8, S. 15, Bingöl: 537-563.

AKDAĞ, Özge (2018), “Hititlerin Tanrılarını Memnun Etme Yöntemleri ve Bunun Hitit Arkeolojisine Yansımaları”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi/ Eurasian Journal of Researches in Social and Economics**, C.5, S.2, Antalya: 23-36.

AKGÜN, Engin (2007), “Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar”, **Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences**, S. 1 (2), Ankara: 139-153.

AKKUŞ MUTLU, Suzan (2012), **Eski Mezopotamya Törenler**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

AKKUŞ MUTLU, Suzan (Mart 2014), “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 7, Sa. XVII, İzmir: 1-17.

AKURGAL, Ekrem (1997), **Anadolu Kültür Tarihi**, İstanbul.

AKYÜZ, Faruk (2018), **Asur Ordusu Yeni Asur Dönemi (M.Ö.911-612)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

- ALAMONE, Frank A. (2004), **Religious Rites, Rituals, and Festivals**, New York.
- ALATLI, Alev (2010), **Batı'ya Yön Veren Metinler I-Kökler/Orta Çağlar**, İstanbul.
- ALBAYRAK, Kadir-GENÇ, Hatice (2015), “Georg Britting’in “Altwasser’da Kardeş Katli” Adlı Öyküsünde Kâbil ve Habil Motifi/ Cain And Abel Motive In The Story “Ein Brudermord Im Altwasser” By Georg Britting”, **Zeitschrift für die Welt der Türken- Journal of World of Turks**, Vol. 7, No: 3, Almanya, 283-290.
- ALBERTZ, Rainer (1994), **A History of Israelite Religion in the Old Testament Period, Volume I: From the Beginnings to the End of the Monarchy**, Vol. 1, Westminster John Knox Press, Louisville, USA.
- ALEXIOU, Stylianos (1991), **Minos Uygarlığı**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ALICI, Mustafa (2005), “Kutsal’a Giden Yol: Dinler Tarihi’nde Bir Metodolojik Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, S. 3, Samsun: 73-120.
- ALLEN, Grant (2007), **The Evolution of the Idea of God: An Inquiry Into the Origin of Religions**, Ed. by. Franklin T. Richards, New York.
- ALLEN, John (1816), **A Spiritual Exposition of the Old Testament, or, The Christian's Gospel Treasure**, London.
- ALPER, Ömer Mahir (2002), **Batıda Din Çalışmaları**, Metropol Yayınları, İstanbul.
- ALTUNCU, Abdullah (2011), **Sümerlerin Dini Tarihi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- ALTUNCU, Abdullah (2014), “Sümerlerin Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu”, **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. IV, S. VII, Kilis: 118-142.
- AMBROSE, S. (1961), **Hexameron, Paradise, and Cain and Abel, The Fathers of the Church**, Tran. by J. Savage, Catholic University of America Press, Washington.
- ANAMUR, Süleyman (1973), “Din Nedir ve Ne Değildir?”, **İslam Medeniyeti**, Yıl 3, C. III, S. 28, İstanbul: 20-22.

ANAWALT, Patricia R. (1982), “Understanding Aztec Human Sacrifice”, **Archaeology**, Vol. 35, No. 5, Pub. by. Archaeological Institute of America, U.S.A: 38-45.

ANDRÉ, Parrot-DUSSAUD, René (1953), “Prélydiens, Hittites et Achéens”, **Syria**, Vol. 30/3-4, Paris: 312-314.

ANGOLD, Michael (2008), **The Cambridge History of Christianity Eastern Christianity Vol. 5**, Cambridge University Press, UK.

ANTWI, D. J. (1980), **The Death of Jesus As Atoning Sacrifice: A Study of the Sources and Purpose of New Testament Soteriology with Particular Reference to Selected Texts**, A thesis Submitted to the University of Aberdeen in Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in New Testament Exegesis.

ANTWI, Daniel Jacobson (1980), **The Death of Jesus as Atoning Sacrifice a Study of the Sources and Purpose of New Testament Soteriology, with Particular Reference to Selected Texts**, Thesis Submitted to the University of Aberdeen in Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in New Testament Exegesis, Scotland.

ARGYLE, Michael (2000), **Psychology and Religion: An Introduction**, Routledge Press, USA.

ARIK, Durmuş (2005), “Kırgızlarda Kurban Fenomeni”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 1, Ankara: 157-175.

ARIK, Durmuş (2011), **Buhara Yahudileri**, II. Baskı, Berkan Yayınları, Ankara.

ARIKAN, Yasemin (1938), “ Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 38, S.1-2, Ankara: 271-285.

ARMSTRONG, Karen (2008), **İncil**, çev. İlgin Yıldız, Versus Yayınevi, İstanbul.

ARMSTRONG, Margaret M. (2007), **Sacraments, Sacrifice, and Ritual: High Church Mysticism in the Letters of Jane Ellen Harrison and Prolegomena to the Study of Greek Religion**, A Dissertation Submitted to the Department of

Interdisciplinary Humanities in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, USA.

ARMUTAK, Altan (2004) “Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine bir İnceleme”, **İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C. 30, S.2, İstanbul: 169-181.

ARNOLD, Bill T. (2004), **Who Were the Babylonians?**, USA.

ARPA, Abdulmuttalip- DİLEK, Abdullah (2014), “Hz. Nuh ve Tufan Bağlamında Kadim Mezopotamya Havzasında İkinci Medeniyet İnşâsı”, **Asos Journal: The Journal of Academic Social Science**, C. II, S. 3. Elazığ: 109-117.

ARVAS, Mehmet Vehbi (2009), **Tevrat’ta ve Kuran’da Hz. İbrahim**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.

ARVASI, S. Ahmed (2009), **İnsan ve insan Ötesi**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

ASAR, Muhammet Ali (2012), **Hadislerde Allah Tasavvuru**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.

ATALAN, Mehmet (2000), “Cafer es-Sadık’da Tanrı, Bilgi, İnsan ve Alem”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5, Elazığ: 621-631.

ATAR, Fahrettin (1989), “Akika”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. II, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul: 263–264.

ATASAĞUN, Galip (1996), **İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da) Dini Semboller**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

ATASAĞUN, Galip (2000), “Hristiyanlığın Tanıtımı, Yorumu ve Kurumsallaşmasında Sembollerin Yeri”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. X, Konya: 181-199.

ATAY, Hüseyin (1967), “İslamda Olgun İnsan (İnsan-I Kamil)”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XV., Ankara, 155-171.

- ATAY, Hüseyin (1969), “Kurban Bayramı ve Felsefesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVII, Ankara: 277–284.
- ATAY, Hüseyin (1970), “Allah’ın Halifesi: İnsan”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara: 71-80.
- ATHAMINA, Khalil (2006), “İslam Bakış Açısında Hz. İbrahim: İslam Öncesi Arabistan’da Monoteizmin Gelişimi Üzerine Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. I, Ankara: 197-217.
- ATIYA, Aziz S. (1952), “The Monastery of St. Catherine and the Mount Sinai Expedition”, **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 96, No. 5, Pub. by. American Philosophical Society: 578–586.
- ATKINSON, Jane Monnig (1983) “Religions in Dialogue: The Construction of an Indonesian Minority Religion”, **American Ethnologist** 10, 684–696.
- ATTRIDGE, Harold W (1976), **The Interpretation of Biblical History in the Antiquitates Judaicae of Flavius Josephus**, Pub. by. Scholars Press for Harvard Theological Review, USA.
- AVERY, C. Louise (1921), “Early Christian Gold Class”, **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, Vol. 16, No. 8, New York: 170-175.
- AVIS, Paul (1999), **God and the Creative Imagination Metaphor, Symbol and Myth in Religion and Theology**, New York.
- AY, Mahmut (2005), “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması”, **Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XLIV, s. 2, Ankara: 107-130.
- AYAR, Talip (Ekim-2013), “İnsanı Yaratıcısına Yaklaştıran Kurban”, **Altınoluk Dergisi**, S. 332, İstanbul: 40-44.
- AYDIN, Ali Arslan (Kasım-Aralık, 1995), “Kurbanın Dinî Hükümleri ve Hikmetleri”, **Diyanet Dergisi**, C. XIV, S. 6, Ankara: 325–341.
- AYDIN, Asiye (2005), **Yahudilikte Kurban Fenomeni**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- AYDIN, Hayati (2005-2006), “Kur’ân’ın İnsan Merkezli Söylemi”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, C. VII, S. 27, Kilis: 95-110.

- AYDINGÜN, Şengül-TÜRKMEN, Gülsüm (2017), “Ortaçağ’dan Bir Kurban Sahnesi”, **İstanbul, Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 313-317.
- AYGÜN, Fatma (2016), “Dinin ve “Yüce Varlık” İnancının Kökenine İlişkin Tartışmalara Genel Bir Bakış”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C. XIV, S. 1, İstanbul: 203-215.
- AYĞAN, Fadıl (2014), “Kitab-ı Mukaddas ve Kur’an-ı Kerim’de Hz. Nuh: Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu/International Noah and Judi Mountain Symposium** (27-29 Eylül 2013), Şırnak: 45-54.
- BAAL, J. VAN (1976), “Offering, Sacrifice and Gift”, **Numen**, Vol. 23, Fasc. 3, Pub. by. Brill Press: 161-178.
- BAAREN, Th. P. Van (1964), “Theoretical Speculations on Sacrifice”, **Numen**, Vol. 11, No. 1, Pub. by. Brill Press: 1–12.
- BAĞÇECİ, Muhittin (2005), “İnsanın Mahiyeti ve Ruhı”, **Bilimname: Düşünce Platformu Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, S. 8, Kayseri: 33-50.
- BAHADIR, Ülkü (2013), **Hristiyan İkonografisinde Nuh Tufanı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- BAKER, Lemuel (2012), **The Many Faces of Judaism: Jewish Studies for the Busy Person**, Xlibris Corporation, USA.
- BALENTINE, Samuel E. (2002), **Interpretation A Bible Commentary Teaching and Preaching Leviticus**, John Knox Press, USA.
- BALKAYA, Adem (Haziran-2014), “Animik Dağ Pratikleri ve Kurbanın Metafizik Değişimi: Sarıkamış/Ağbaba Örneği”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.11, S.2, Ankara: 127-137.
- BALSERAK, Jon (2006), **Divinity Compromised: A Study of Divine Accommodation in the Thought of John Calvin**, Netherlands.
- BAQUEDANO, Elizabeth (1993), **Aztec Inca and Maya**, DK Publishing, USA.

- BARDAKOĞLU, Ali (1998), “Din Nedir? İnsan İçin Önemi Nedir,” **Gençlik ve Din Sempozyumu Türkiye Diyanet Vakfı Kadın Kolları Konferans ve Panelleri**, 1996-97, Ankara: 3-20.
- BARDAKOĞLU, Ali (2002), “Kurban” **TDVİA**, C. XXVI, T.D.V. Yayın ve Matbaacılık, Ankara: 436-440.
- BARKER, Ethel Ross (1913), “The Symbolism of Certain Catacomb Frescoes-I”, **The Burlington Magazine for Connoisseurs**, Vol. 24, No. 127, Pub. by. Burlington Magazine Publications Ltd.: 43-51.
- BARNABA İncili** (2013), çev. Mehmet Yıldız, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- BARNARD, Alan-SPENCER, Jonathan (2002), **Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology**, Routledge, USA.
- BARTH, Christoph-BARTH, Marie-Claire (1991), **God with Us: A Theological Introduction to the Old Testament**, Ed. By. Geoffrey W. Bromiley, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan.
- BARTHOLOMEW, Craig G. (2015), **Introducing Biblical Hermeneutics: A Comprehensive Framework for Hearing God in Scripture/A Comprehensive Framework for Hearing God in Scripture**, Baker Academic, Washington.
- BARTON, John-MUDDIMAN, John (2007) **The Oxford Bible Commentary**, Oxford University Press, USA.
- BASHEAR, Suliman (1990), “Abraham's Sacrifice of his Son and Related Issues”, **Geschichte und Kultur des Islamischen Orients**, Periodicals Archive Online: 243-277.
- BASKIN, Judith R.- SEESKIN, Kenneth (2010), **The Cambridge Guide to Jewish History, Religion, and Culture**, Cambridge University Press, USA.
- BAŞARAN, Melih (2005), **Kurbansal Sunu**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- BAŞTÜRK, Mahmut Bilge (2012), **Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

- BATAILLE, Georges (1989), **Theory of Religion**, New York.
- BATAILLE, Georges-MICHELSON, Annette (1986), "Sacrifice", **October**, Vol. 36, Georges Bataille: Writings on Laughter, Sacrifice, Nietzsche, Un-Knowing, Pub. by. The Mit Press: 61-74.
- BATAILLE, Georges-STRAUSS, Jonathan (1900), "Hegel, Death and Sacrifice", **Yale French Studies**, No. 78, Pub. by. Yale University Press: 9–28.
- BATMAZ, Atilla (2011), *Urartu Kültürünü Oluşturan Temel Öğeler*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- BATMAZ, Atilla (2013), "A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 72, No. 1, The University of Chicago Press, USA: 65-83
- BATTISTA DE ROSSI, Giovanni (1863), **Bullettino Di Archeologia Cristiana Del Commendatore**, Anna Primo, Roma.
- BATTISTA DE ROSSI, Giovanni (1864), **La Roma Sotterranea Cristiana Descritta ed Illustrata**, Vol. I, Roma.
- BATTISTA DE ROSSI, Giovanni (1879), **Bullettino Di Archeologia Cristiana Del Commendatore**, Terza Serie, Roma.
- BAUMANN, Eddie Karl (2011), **Worldview as Worship: The Dynamics of a Transformative Christian Education**, USA.
- BAUMGARTEN, Albert I. (2002), **Sacrifice in Religious Experience**, Numem Book Series: Studies in the History of Religions, Vol. 93, Brill Press, Leiden.
- BAVINCK, Herman, BOLT, John, VRIEND, John (2006), **Reformed Dogmatics: Sin and Salvation in Christ**, Baker Academic, USA.
- BAYET, Charles (2009), **Byzantine Art**, Parkstone Press, New York, USA.
- BEALE, G. K.- CARSON, D. A. (2007), **Commentary on the New Testament Use of the Old Testament**, Pub. by. Baker Academic, USA.
- BEAULIEU Paul-Alain (2018), **A History of Babylon, 2200 BC - AD 75**, John Wiley

- BECKMAN, Gary (2005), "How Religion Was Done", **A Companion to the Ancient Near East**, Ed. By. Daniel C. Snell, Blackwell Publishing, USA: 343-355.
- BECKMAN, Gary (2011) "Blood in Hittite Riual", **Journal of Cuneiform Studies**, Vol. 63, Pub. by. The American Schools of Oriental Research: 95-102.
- BEERS, William (1992), **Women and Sacrifice: Male Narcissism and the Psychology of Religion**, Wayne State University Press, America.
- BEGLEITER, Ben (2004), **Imaginig a Patriarch: Images of Abraham in Early Jewish and Christian Exegesis**, A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, USA.
- BEHAR, Nisim (2001), **İbranilerin Öyküsü**, İstanbul.
- BEJAOUİ Fathi (1991), "L'intervention divine et le sacrifice d'Abraham sur la sigillée africaine : deux coupes inédites de Tunisie", **Riv.Arch.Crist.**, Vol. 67, Tunus:. 325-336.
- BEKKİ, Selahaddiın (1996), "Türk Mitolojisi'nde Kurban", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S. 3, İstanbul:16-28.
- BELL, CATHERINA (1997), **Ritual Perspectives and Dimensions**, Oxford University Press, New York.
- BELL, Richard H. (2002), "Sacrifice and Christology in Paul", **The Journal of Theological Studies**, New Series, Vol. 53, No. 1, Oxford University Press, America: 1-27.
- BENSON, Elizabeth P.- GRIFFIN, Gillet G. (1988), **Maya Iconography** Princeton University Press, United Kingdom.
- BENTHALL, Jonathan (1999), "Alternatives to Sacrifice", **Anthropology Today**, Vol. 15, No. 3, Pub. by. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 19–20.
- BENTHALL, Jonathan (1999), "Two Takes on the Abraham Story", **Anthropology Today**, Vol. 15, No. 1, Pub. by. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 1-2.

- BERG, Beverly(1994), “Alcestis and Hercules in the Catacomb of Via Latina.” **Vigiliae Christianae**, Vol. 48, No. 3, Pub. by. Brill Press: 219–234.
- BERGSON, Henry (1948), **Les Deux Sources De La Morale Et De La Religion**. Paris.
- BERNSTEIN, Moshe J. (2000), “Angels at the Aqedah: A Study in the Development of a Midrashic Motif”, **Dead Sea Discoveries**, Vol. 7, No. 3, Angels and Demons, Pub. by. Brill Press, Leiden-Boston: 263-291.
- BERTMAN, Stephen (2003), **Handbook to Life in Ancient Mesopotamia**, USA.
- BESOM, Thomas (2009), **Of Summits and Sacrifice**, University of Texas Press, USA.
- BESOM, Thomas (2010), “Inka Sacrifice and the Mummy of Salinas Grandes”, **Latin American Antiquity**, Vol. 21, No. 4, Pub. by. Society for American Archaeology: 399-422.
- BETHUNE, Larry Lynn (1986), **Abraham, Father Of Faith: The Interpretation of Genesis 15:6 From Genesis to Paul**, A Dissertation Submitted to the Faculty of Princeton Theological Seminary in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Princeton, New Jersey, USA.
- BICKERMAN, Elias J. (1965), “Symbolism in the Dura Synagogue: A Review Article”, **The Harvard Theological Review**, Vol. 58, No. 1, Pub. by. Cambridge University Press on Behalf of the Harvard Divinity School: 27–151.
- BIDMEAD, Julye (2002), **The Akitu Festival: Religious Continuity And Royal Legitimation in Mesopotamia**, Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of Vanderbilt University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in Religion, Nashville.
- BISCONTI, F. (1989), “Le Rappresentazioni Urbane Nella Pittura Cimiteriale Romana. Dalla Città Reale a Quella Ideale”, **Actes du XIe Congrès International D'Archéologie Chrétienne**, École Française de Rome 123, Lyon: 1305-1321.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1956), **Kurban Mahiyeti, Vücûbu, Hikmet-i Teşrîyyesi**, 2. Basım Ankara.
- BİNGÖL, Zekeriya (2006), **Frig Vadisi**, Erguvan Yayınevi, İstanbul.

- BİRAND, Kamran (1962), “İnsanlığın Sırrı”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. IX, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 25-37.
- BİRECİKLİ, Fatma (2010), “Ana Hatlarıyla Friglerde Din/ A General View On Religion In The Phrygs”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, S. 4 (7), Ankara : 215-232.
- Birthday**, Ed. by. Robert Banks, The Paternoster Press, Carlisle- UK.: 125-141.
- BLOCH, Maurice (1992), **Prey Into Hunter: The Politics of Religious Experience**, Cambridge University Press, 1992.
- BLUM, Pamela Z. **The Salisbury Chapter House and Its Sixty Old Testament Scenes**,
- BOCOCK, Robert J. (1979), “The Symbolism of the Father - A Freudian Sociological Analysis”, **The British Journal of Sociology**, Vol. 30, No. 2, Published by: Wiley on behalf of The London School of Economics and Political Science, London: 206-217.
- BOEHM, Omri (2002), “The Binding of Isaac: An Inner-Biblical Polemic on the Question of "Disobeying", Manifestly Illegal Order”, **Vetus Testamentum**, Vol. 52, Fasc. 1, Pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 1-12.
- BOEHM, Omri (2004), “Child Sacrifice, Ethical Responsibility and the Existence of the People of Israel”, **Vetus Testamentum**, Vol. 54, No. 2, Pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 145–156.
- BOEHM, Omri (2007), **The Binding of Isaac: A Religious Model Of Disobedience**, Continuum International Publishing Group, London.
- BØGH, Birgitte (2007), “The Phrygian Background of Kybele”, **Numen**, Vol. 54, No. 3, Brill Press, Leiden-Boston: 304-339.
- BOHLENDORF-ARSLAN, Beate (2017), “Boğazköy”, **The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity Until the Coming of the Turks**, Ed. By. Philipp Niewöhner, Oxford University Press, USA: 361-368.
- BOISSONNAS, Louis-Octave (1845), **Thèses Sur L'expiation: Présentées à la Vénérable Compagnie des Pasteurs**, Genève.
- BOLLE, Kees W. (1983), “A World of Sacrifice”, **History of Religions**, Vol. 23, No. 1, The University of Chicago Press, U.S.A: 37-63.

BONFANTE, Larissa (1984), “Human Sacrifice on an Etruscan Funerary Urn”, **American Journal of Archaeology**, Vol. 88, No. 4, Pub. by. Archaeological Institute of America, U.S.A: 531-539.

BONFIL, Robert (2012), **Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures**, Brill Press, Leiden- Boston.

BONNEFOY, Yves (2000) **Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü**, C. I., Türkçe baskıyı haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara.

BONNEFOY, Yves (2000) **Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü**, C. II., Türkçe baskıyı haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara.

BONNER, Campbell (1950), **Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian**, University of Michigan Press, USA.

BOSELTMANN-RUICKBIE, Antje (2017), “The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium”, **Gemstones in the First Millenium: Mines, Trade, Workshops and Symbolism Conference Proceedings**, ed. by A. Hilgner, S. Greiff, D. Quast, Mainz: 293-306.

BOTTERO, Jean (1992), **Mesopotamia: Writing, Reasoning, and the Gods**, Trans. by. Zainab Bahrani and Marc Van De Mieroop, The University of Chicago Press, USA.

BOTTERWECK, G. Johannes-RINGGREN, Helmer –FABRY, Heinz-Josef (2004), **Theological Dictionary of the Old Testament**, Tran. by David E. Green, Vol. 13, UK.

BOTTERWECK, G. Johannes-RINGGREN, Helmer –FABRY, Heinz-Josef (2004), **Theological Dictionary of the Old Testament**, Tran. by David E. Green, Vol. 7, UK.

BOTTERWECK, G. Johannes-RINGGREN, Helmer –FABRY, Heinz-Josef (2001), **Theological Dictionary of the Old Testament**, Tran. by David E. Green, Vol.11, Eerdmans Publishing Co., UK.

BOURDILLON, M. F. C.-FORTES, Meyer (1980), **Sacrifice**, Academic Press, Great Britain. BRADATAN, Costica (2015), **Dying for Ideas: The Dangerous Lives of the Philosophers**, Bloomsbury Publishing, Newyork.

BRADBURY, Scott (1994), "Constantine and the Problem of Anti-Pagan Legislation in the Fourth Century", **Classical Philology**, Vol. 89, No. 2, Pub. by. University of Chicago Press: 120–139.

BRADBURY, Scott (1995), "Julian's Pagan Revival and the Decline of Blood Sacrifice", **Phoenix**, Vol. 49, No. 4: 331–356.

BRADSHAW, Jeffrey M. (2010), "The Ezekiel Mural at Dura Europos: A Witness of Ancient Jewish Mysteries?", **BYU Studies** 49, No. 1, USA: 5-49.

BRANDON, S.G.F. (1970), **A Dictionary of Comparative Religion**, London.

BRAVMANN, M. M. (1977), **Studies in Semitic Philology**, Leiden, Brill.

BRIANT, Pierre (2002), **From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire**, Trans. by. Peter T. Daniels, Eisenbrauns, India.

BRIGHTMAN, F. E. (1896), **Liturgies Eastern and Western: Being The Texts Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church**, Vol. 1, Eastern liturgies / edited with introductions and appendices by F.E. Brightman; on the basis of the former work by C.E. Hammond, Clarendon Press, Oxford.

BROMILEY Geoffrey W. (1985), **Theological Dictionary of the New Testament: Abridged in One Volume**, Ed. By. Gerhard Kittel, Gerhard Friedrich, Trans. by Geoffrey W. Bromiley, Eerdmans Publishing, USA.

BROMILEY, Geoffrey W. (1988), **The International Standard Bible Encyclopedia**, Vol. 4, Eerdmans Publishing, USA.

BROMILEY, Geoffrey W. (1995), **The International Standard Bible Encyclopedia**, Vol. IV, Wm. B. Eerdmans Publishing, Chicago.

BRONDOS, David A. (2018), **Jesus' Death in New Testament Thought Volume 2: Texts**, USA.

BRONEER, O. (1930), **Terracotta Lamps**, Harward University Press, USA.

BROWN, Cynthia Bennett (2015), **Believing Thinking, Bounded Theology: The Theological Methodology of Emil Brunner**, Wipf and Stock Publishers, USA.

- BROWN, Laud Abban (2002), **The Ritual of Blood Sacrifice As Evidenced In Colossians 1:20 And Its Implications in Akan Traditional Culture**, A Thesis Presented to the Faculty of the Brite Divinity School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Theology in Biblical Interpretation, Southwestern Assemblies of God University, Fort Worth, TX.
- BROWN, William P. (2014), **The Oxford Handbook of the Psalms**, Oxford University Press, New York.
- BRUBAKER, Leslie (1999), **Vision And Meaning in Ninth-Century Byzantium Image as Exegesis in The Homilies of Gregory of Nazianzus**, Cambridge University Press, New York.
- BRUCE, F. F., (1990), **The Epistle to the Hebrews**, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan, USA.
- BRUIT, Louise (1984), "Sacrifices a Delphes: Sur Deux Figures d'Apollon", **Revue De l'histoire Des Religions**, Vol. 201, No. 4, Pub. by. Armand Colin Press: 339-367.
- BRYANT, David J. (1993), "Christian Identity and Historical Change: Postliberals and Historicity", **The Journal of Religion**, Vol. 73, No. 1, Pub. by. The University of Chicago Press: 31–41.
- BRYCE, Trevor (2004), **Life and Society in the Hitite World**, Oxford University Press, USA.
- BRYCE, Trevor (2016), **Babylonia: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, UK.
- BUDDA, Hilmi Ömer (2003), **Kurban ve Tufan Üzerine Makaleler**, haz. Bekir Zakir Çoban, İnsan Yayınları, İstanbul.
- BUDGE, E. A. Wallis (2010), **The Babylonian Legends of Creation: And the Fight Between Bel and the Dragon**, Cosimo Classic, New York.
- BURHENN, Herbert (2004), "Understanding Aztec Cannibalism", **Archiv für Religionspsychologie / Archive for the Psychology of Religion**, Vol. 26.

BURKERT, Walter (1983), **Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth**, Tran. by, Peter Bing, University of California Press, America.

BURNEY, Charles (2004), **Historical Dictionary of the Hittites**, The Scarecrow Press, USA.

BURTON, Ernest De Witt, SMITH, John Merlin Powis, SMITH, Gerald Birney (1909), **Biblical Ideas of Atonement: Their History and Significance**, University of Chicago Press, USA.

BUSCHHAUSEN, Helmut (1971), **Die Spätrömischen Metallscrinia und Frühchristlichen Reliquiare**, Köln.

BUSH, George (1838), **A Theological Dictionary, Containing Definitions of All Religious Terms: A Comprehensive View of Every Article in the System of Divinity**, Thomas, Cowperthwait & Company, USA.

BUSH, George (1841), **Notes, Critical and Practical, on the Book of Exodus: Designed as a General Help to Biblical Reading and Instruction**, Vol. II, New York.

BUSH, George (1842), **Notes, Critical and Practical, on the Book of Leviticus: Designed as a General Help to Biblical Reading and Instruction**, New York.

BUSNELL, Horace (1880), **The Vicarious Sacrifice**, London.

BÜLBÜL, Cemil (2009), “Eski Anadolu Tarihinde Frigler”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 1., S. 27, Kayseri : 79-95.

BÜLBÜL, Cemil (2010), “Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Roller/Migrations of Amorites And Their Roles in History of Ancient Fore Asia” **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 48, Ankara: 29-50.

BÜYÜK, Celal (2013), “Tanrı İnancının Rasyonelliği ve Kanıt İhtiyacı / The Rationality of Belief in God and Needs for Evidence”, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Tetkikleri Dergisi**, S.40, Erzurum: 93-120.

BYNUM, Caroline Walker (2002), “The Blood of Christ in the Later Middle Ages”, **Church History**, Vol. 71, No. 4, Pub. by. Cambridge University Press on behalf of the American Society of Church History: 685–714.

BYRON, John (2011), **Cain and Abel in Text and Tradition: Jewish and Christian Interpretations of the First Sibling Rivalry**, Vol. 14, Leiden, Boston.

CABROL-Fernand-LECLERCQ (1924), Henri **Dictionnaire D'archéologie Chrétienne Et De Liturgie**, Vol. I, Librairie Letouzey et Ané, Paris.

CADOUX, C.J. (1947), “The Religious Value of Sacrifice”, **Expository Times**, 58, 43-6.

CALDWELL, Anne (2002), “Transforming Sacrifice: Irigaray and the Politics of Sexual Difference”, **Hypatia**, Vol. 17, No. 4, Pub. by. Wiley on Behalf of Hypatia, Inc. : 16-38.

CALDWELL, Richard S. (1993), **The Origin of the Gods: A Psychoanalytic Study of Greek Theogonic Myth**, Oxford University Press, New York.

CAMMAROSANO, Michele (2018), **Hittite Local Cults**, SBL Press, USA.

CAMPBELL, Charlie (2013), **Günah Keçisi**, çev. Gizem Kastamonulu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

CAMPBELL, Joseph (1995), **Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri**, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, İstanbul.

CAMPBELL, Joseph (2003), **Batı Mitolojisi, Tanrının Maskeleri**, çev. Kudret Demiroğlu, İmge Yayınları, Ankara.

CARR, Annemarie Weyl (2010), “Iconography and Identity: Syrian Elements in the Art of Crusader Cyprus”, **Religious Origins of Nations? The Christian Communities of the Middle East**, edited by Bas ter Haar Romeny, Brill Press, Leiden-Boston: 127-151.

CARR, Thomas Swinburne (1846), **A Manual of Classical Mythology or, A companion to the Greek and Latin Poets, Designed Chiefly to Explain Words, Phrases and Epithets, from the Fables and Traditions to which They Refer**, S. Marshall, and Co., London.

CARR, Thomas Swinburne (1846), **A Manual of Classical Mythology, or A Companion to the Greek and Latin Poets Designed Chiefly to Explain Words, Phrases and Epithes From the Fables and Traditions to Which They Refer With a Copious Lexicon-Index**, London.

CARRASCO, David (1999), **City of Sacrifice: The Aztec Empire and the Role of Violence in Civilization**, Beacon Press, USA.

CARRASCO, David (2012), **The Aztecs A Very Short Introduction**, Oxford University Press, New York.

CARRASCO, David-SESSION, Scott (2011), **Daily Life of the Aztecs-Second Edition**, USA.

CARTER, Jeffrey (2006), **Understanding Religious Sacrifice**, New York.

CARTLEDGE, Tony W. (1990), "Sacrifice", **Mercer Dictionary of the Bible**, Ed. by. Watson E. Mills, Roger Aubrey Bullard, Edgar V. McKnight, Mercer University Press, Georgia.

CASIDAY, Augustine- NORRIS, Frederick W. (2008), **The Cambridge History of Christianity Origins to Constantine**, Vol. 2, Cambridge University Press, UK.

CAVE, Alfred (1877), **The Scriptural Doctrine of Sacrifice**, T. & T. Clark, New York.

CAVE, D. (2014), **Mircea Eliade's Vision for a New Humanism**, Oxford University Press, New York.

CERAM, C.W. (2011), **Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler/ Götter, Graber und Gelehrte**, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul.

CERRAHOĞLU, İsmail (1972), "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 1, Ankara: 85-95.

CERTEL, Hüseyin (1998), "İslami İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri", **Ekev Akademi Dergisi**, C. I, S. 3, Erzurum: 149-155.

CERTEL, Hüseyin (1999), "Dinî Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi", **Dinî Araştırmalar Dergisi**, 1999, C.II, S. 4, Ankara: 209-222.

- CHAKRAVARTY, Uma (1998), "People and the Vedic Sacrifice", **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**, Vol. 79, No. 1/4, Pub. by. Bhandarkar Oriental Research Institute: 179–192.
- CHALLAYE, Félicien (1960), **Dinler Tarihi**, çev. Semih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, II. Baskı, İstanbul.
- CHASE, Randal S. (2012), **Making Precious Things Plain Old Testament Study Guide, Pt. 1: Genesis to Numbers**, Vol. 7, Plain & Precious Publishing, USA. fadıl
- CHEVALIER, Jean (1986), "Din Fenomeni", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 28, Ankara: 79-125.
- CHOW, Rey (2006), "Sacrifice, Mimesis, and the Theorizing of Victimhood (A Speculative Essay)", **Representations**, Vol. 94, No. 1, Pub. by. University of California Press: 131-149.
- CHUNG, Youjin (2011), "Conflicting Readings in the Narrative of Cain and Abel (GEN. 4:1-26)" **Asian Journal of Pentecostal Studies** Vol: 14, No. 2, Philippines: 241-254.
- CİLACI, Osman (Eylül-Ekim, 1979), "Dinler Tarihi Açısından Bir Araştırma: İlahi Dinlerde Kurban ", **Diyanet Dergisi**, C. 18, S. 6, Ankara: 360-372.
- CLAIR, Archer St. (1978), "The Iconography of the Great Berlin Pyxis", **Jahrbuch der Berliner Museen**, 20. Bd., Pub. by. Staatliche Museen zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz: 5-27.
- CLARIDGE, Amanda-TOMS, Judith-CUBBERLEY, Tony (1998), **Rome: An Oxford Archaeological Guide**, Oxford University Press, USA.
- CLARKE, John R. (1991), **The Houses of Roman Italy, 100 B.C.–A.D. 250: Ritual, Space, and Decoration**, University of California Press, London.
- CLEMENT, M. Olivier (2004), **The Living God: A Catechism for the Christian Faith**, Vol. II, Trans. by. Olga Dunlop, St Vladimir's Seminary Press, New York.
- CLENDENIN, ANGELA A. (1932), **Altar and Sanctuary An Exposition of Externals of the Mass**, Wichita.
- CLINE, Eric H. (2009), **Biblical Archaeology: A Very Short Introduction (Very Short Introductions)**, Oxford University Press, New York.

COCHEM VON, Martin (1896), **Cochem's Explanation of The Holy Sacrifice of The Mass-With an Appendix, Containing Devotions For Mass, For Confession and For Communion**, New York.

COHEN, Getzel M. (2013), **The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India**, University of California Press, USA.

COHEN, Mark E. (1993), **The Cultic Calendars of the Ancient Near East**, Bedhesta, CDL Press, Maryland.

COLLINS, Adela Yarbro (1998), "Finding Meaning in the Death of Jesus", **The Journal of Religion**, Vol. 78, No. 2, Pub. by. The University of Chicago Press: 175-196.

COLLINS, Billie Jean (2007), **The Hittites and Their World**, USA.

COLLINS, Billie Jean (2013), "Anatolia", **The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions**, Ed. by. Barbetta Stanley Spaeth, Cambridge University Press, USA: 95-116.

CONSTANT, Benjamin (1824), **De la Religion: Considérée Dans Sa Source, Ses Formes Et Ses Développements**, C. 1. Bruxelles.

CONYBEARE, Fred C. (1903), "The Survival of Animal Sacrifices Inside the Christian Church", **The American Journal of Theology**, Vol. 7, No. 1, The University of Chicago Press, America: 62-90.

COOK, Stanley A. (1921), "The Theory of Sacrifice", **The Journal of Theological Studies**, Vol. 22, No. 88, Oxford University Press, America: 327-347.

COOKE, B.J. (1967), "Sacrifice in Christian Theology", **New Catholic Encyclopedia**, Vol. 12, USA.

COPPEDGE, Allan (2009), **Portraits of God: A Biblical Theology of Holiness**, InterVarsity Press, USA.

CORMACK, Margaret (2002), **Sacrificing the Self: Perspectives on Martyrdom and Religion**, Oxford University Press, New York.

CORN, Alfred (1996), "Musical Sacrifice", **Ploughshares**, Vol. 22, No. 1, 37, Pub. by. Emerson College: 23-37.

COSMAN, Madeleine Pelner-Jones Linda Gale (2008), **Handbook to Life in The Medieval World**, Printed in the United States of America, USA.

COWDELL, Scott, FLEMING, Chris, HODGE, Joel (2012), **Violence, Desire, and the Sacred: Girard's Mimetic Theory Across the Disciplines**, London.

CRAIG, Clarence Tucker (1939), **The Study of the New Testament**, Abingdon Press, USA.

CRAWFORD, Harriet (2004), **Sumer and the Sumerians**, Cambridge University Press, USA.

CRAWFORD, Harriet (2013), **The Sumerian World**, Routledge Press, London.

CRAWLEY, A. E. (1981), "Human Sacrifice", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hasting, England.

CULOTTA, M. C. (1970), "The Temple, the Synagogue and Hebrew Precedent", **Journal of the History of Ideas**, Vol. 31, No. 2, Pub. by. University of Pennsylvania Press: 273-276.

CURTISS, Samuel Ives (1902), **Primitive Semitic Religion To-Day**, London.

CURTISS, Samuel Ives (1903), "Firstlings and Other Sacrifices", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 22, No. 1, Pub. by. Society of Biblical Literature: 45-49.

CURTISS, Samuel Ives (1903), "The Place of Sacrifice among the Primitive Semites", **The Biblical World**, Vol. 21, No. 4, University of Chicago Press, U.S.A: 248-259.

ÇAĞATAY, Neşet (1971), **İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957, Ankara.

ÇAKIR, Halil İbrahim (2011), **Arkaik Dönem Yunan Seramiklerinin İncelenmesi ve Günümüz Yorumlamaları**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Seramik Anasanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.

ÇALIŞKAN, İsmail (1998), **Kur'anı Kerim'de Din Kavramı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÇAPAR, Ömer (1987), "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.31, S. 1-2, Ankara: 43-73.

ÇAYIR, Celal-ÇETİN, Özer (2011), “Din ve Şiddet Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.13, S.1, Diyarbakır: 1-34.

ÇELEM, Sema (2016), **Tefsir Külliyyatında Hz. Nuh Kıssasının Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri (Tefsir)Anabilim Dalı, yayınlamamış doktora tezi, Ankara.

ÇETİN, İsmail (2003), “Boethius’ta Tanrı’nın Bilgisi ve İnsan Hürriyeti”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 12, S.2, Bursa: 133-145.

ÇETİN, Özer “Kültürlerarası Din Psikolojisi Açısından Kan Sembolizmi”, **Kalem Uluslararası Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi**, C. 2, S.1, İstanbul: 108-142.

ÇETİN, Özer (2009), “Kurban Teorileri”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 9, S.1, Adana: 190-220.

ÇETİN, Özer (2008), **Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Psikolojisi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.

ÇETİN, Özer (2012), “Kültürlerarası Din Psikolojisi Açısından Kan Sembolizmi”, **Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi**, 2 (1), İstanbul: 107-142.

ÇIBLAK, N. (2005), “Mersin’de İnanç Merkezlerine Bağlı Kurban Törenleri”, **Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)**, S.17: 155-176.

ÇINAR, Aliye (2006), “Din Dili: Dini Sembol ve Ritüel”, **KURAV-Dindarlık 25-26 Aralık 2004**, Kurav Yayınları, Bursa: 325-338.

ÇİFTÇİ, Ali (2017), **The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom**, Brill Press, Leiden Boston.

ÇİFTÇİ, Ali (2015) “Animal Husbandry in Urartian Kingdom/Urartu Krallığı’nda Hayvancılık”, **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kùltürleri Sempozyumu Bildiriler I, International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures: Proceedings II**, Ed. by. Mehmet Işıklı, Birol Can C. II, Cambridge Scholars Publishing, UK: 214-229.

ÇİLİNGİR CESUR, Sevgül (2017), “Hitit Büyü Ritüelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl. 10, S. 32, İzmir: 777-813.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (2005), “Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis”, **Anatolian Iron Ages 5: Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-10 August, 2001** Ed. by. Altan Çilingiroğlu, Gareth Darbyshire, British Institute of Archaeology, Ankara: 31-37.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan (2015), “Tanrı Asur’a Bir Mektup”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. 2 (1), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir: 1-26.
- ÇOBAN, Bekir Zakir (2007), “Bir Yahudi Olarak Hz. İsa”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. XXV, İzmir: 43-58.
- ÇOBAN, Bekir Zakir (2007), “Bir Yahudi Olarak İsa”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. XXV, İzmir: 43-58.
- ÇOLAK, Faruk. (2006), “İnsan Kurban Etme Konulu Bir Kıbrıs Türk Efsanesi Hakkında Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 19, Niğde: 293–306.
- ÇOŞKUN, İbrahim (2004), “Nazarı Akıl ile Allah'ın Bilinmesi”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.6, S. 1, Diyarbakır: 2-20.
- ÇUHADAR, Mustafa (1985), “Kur'an-ı Kerim’de İnsan”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, Kayseri: 373-385.
- D’ANNA, Stefano (2010), **Tanrılar Okulu**, Sinedie Yayınları, İstanbul.
- DALLEY, Stephanie, REYES, A. T., PINGREE, David etc, (1998), **The Legacy of Mesopotamia**, Ed. by. Stephanie DALLEY, Oxford University Press, New York.
- DALMAIS, Irenaeus (1956), “The Liturgy of the Synagogue and The Christian Liturgy”, **Life of the Spirit (1946-1964)**, Vol. 11, No. 124, Pub. by. Wiley Press: 173-181.
- DALTON, O.M. (1911), **Byzantine Art and Archaeology**, Oxford at the Clarendon Press, NewYork.
- DALY, Robert J. (1978), **The Origins of the Christian Doctrine of Sacrifice**, Fortress Press, America.
- DALY, Robert J. (1997), “Is Christianity Sacrificial or Antisacrificial”, **Religion**, Vol. 27:3, U.S.A: 231-243.

- DALY, ROBERT J. (2003), "Sacrifice Unveiled or Sacrifice Revisited: Trinitarian and Liturgical Perspective", **Theological Studies**, Vol. 64: 24-42.
- DALY, Robert J. (2009), **Sacrifice Unveiled: The True Meaning of Christian Sacrifice** T & T Clark International, London.
- DANDOY, Jeremiah R.-SELINSKY, Page Selinsky etc. (2002), "Celtic Sacrifice", **Archaeology**, Vol. 55, No. 1, Pub. by. Archaeological Institute of America, U.S.A: 44-49.
- DARYAL, Ali Murat (1980), **Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri**, İstanbul.
- DAS, Veena (1983), "Language of Sacrifice", **Man**, New Series, Vol. 18, No. 3, Pub. by. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 445-462.
- DAVID, Janzen (2004), **The Social Meanings of Sacrifice in the Hebrew Bible: A Study of Four Writings**, Walter de Gruyter, New York.
- DAVIE, Grace (2005), "Din Sosyolojisinde Yeni Yaklaşımlar: Batılı Bir Bakış", çev. Mehmet Akgül-İhsan Çapçıoğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLVI**, S. I, Ankara: 203-216.
- DAVIES, Brian (1993), **An Introduction to the Philosophy of Religion**, Oxford University Press, New York.
- DAVIS, Charles (1989), "Correction: Sacrifice and Violence: New Perspectives in the Theory of Religion from René Girard", **New Blackfriars**, Vol. 70, No. 831, Pub. by. Wiley: 422-422.
- DE HEMMER GUDME, Anne Katrine (2013), **Before the God in this Place for Good Remembrance: A Comparative Analysis of the Aramaic Votive Inscriptions from Mount Gerizim**, Walter de Gruyter, Germany.
- De la TAILLE, Maurice (1926), "The Eucharistic Sacrifice in the Light of a Recent Document", **Gregorianum**, Vol. 7, No. 1, Pub. by. GBPress-Gregorian Biblical Press: 97-109.
- DE LAFAYETTE, Maximillien (2014), **Comparative Encyclopedic Dictionary of Mesopotamian Vocabulary Dead and Ancient Languages**, Times Squarre Press, London.

- DE VAUX, Roland (1973), **Ancient Israel, Its Life and Institutions**, Tran. by John Mcgugh, Darton-Longman-Todd, London.
- DECOCK, Paul B. (2004), "The Symbol of Blood in the Apocalypse of John", **Neotestamentica**, Vol. 38, No. 2, Pub. by. New Testament Society of Southern Africa: 157-182.
- DEDE, J.F. (1967), "Sacrifice in in Christian Theology", **New Catholic Encyclopedia**, Vol. 12, USA.
- DEENNIS, D.Hughes (1991), **Human Sacrifice in Ancient Greece**, Routledge, New York.
- DEMİR, R. Gül Gürtekin (2014), "Phrygian Aspects of Lydian Painted Pottery from Sardis", **American Journal of Archaeology**, Vol. 118, No. 2, Pub. by. Archaeological Institute of America: 223-239.
- DEMİRCAN, Adnan (2004), "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti", **İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi C. II**, S. 3, Konya: 9-30.
- DEMİRCİ, Kürşat (2013), **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş-Tanrılar, Ritüel, Tapınak**, I. Baskı Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- DEMİRCİ, Kürşat, FALAY, Burcu (2016) "Ana Hatlarıyla Hitit Dini", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, S. 20 (1), Sivas: 35-60.
- DEMİRDAĞ, Muhammet Fatih (2017), "İnsan Kurbanı Üzerine Arkeolojik Bir Araştırma", **Uluslararası Amisos Dergisi/Journal of International Amisos, C. 2, S. 2, Ankara: 67-87.**
- DEMİRLİ, Ekrem (2008), "Tasavvufta İnsan Sevgisinin Kaynağı:" İbnü'l-Arabi'nin Düşüncesinde İnsan İle İlgili Kavramlar/ The Origins of the Love in Tasavvuf: The Basic Terms About Human Being in the Metaphysical Thinking of lbnu'l-Arabi, **Din ve Dünya Barışı: Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Nisan 2007**, İstanbul: 393-400.
- DEMUS, Otto (2006), **Byzantine Mosaic Decoration Aspects of Monumental Art in Byzantium**, ACLS History E-Book Project, USA.

DEN HARTOG, Elizabeth (1999), “In the Midst of the Nations... The Iconography of the Choir Capitals in the Church of Our Lady in Maastricht”, **Zeitschrift für Kunstgeschichte**, 62. Bd., H. 3, Pub. by. Deutscher Kunstverlag GmbH Munchen Berlin: 320-365.

DER NERSESSIAN, Sirarpie (1962), “The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus: Paris Gr. 510. A Study of theConnections between Text and Images”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 16, Pub. by. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University: 197-246.

DETIENNE, Marcel (1989), “Culinary Practices and the Spirit of Sacrifice,” **The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks**, Ed. by. M. Detienne and J.-P. Vernant; Tran. by P. Wissig; Chicago: University of Chicago Press, USA.

DETIENNE, Marcel (2000), “Adonis ve Adonia Bayramları”, **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü**, C.I, yön. Yues Bonnefoy, Türkçe baskıyı haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara: 25-26.

DETIENNE, Marcel-VERNANT, Jean Pierre (1989), **The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks**, University of Chicago Press, USA.

DHORME, Édouard Paul-DUSSAUD, René (1949), **Les Religions de Babylonie et d'Assyrie**, Presses Universitaires de France, France.

DILLENBERGER, John (1987), **Theology of Artistic Sensibilities: Visual Arts and the Church**, Eugene.

DILLON, Matthew- GARLAND, Lynda (2005), **Ancient Rome: A Sourcebook**, Routledge, London.

DILUZIO, Meghan J. (2016), **A Place at the Altar: Priestesses in Republican Rome**, Princeton University Press, Oxford.

DISKANT, Eda (1980), “The Sacrifice of Helen”, **Philadelphia Museum of Art Bulletin**, Vol. 76, No. 329, Pub. by. Philadelphia Museum of Art: 18–24.

DİREK, Zeynep (2003), “ Adet Kanaması Tecrübesi: Sınırlar ve Ufuklar”, **Cogito**, S. 37, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:251-261.

DODDS PENNOCK, Caroline (2008), **Bonds of Blood: Gender, Lifecycle, and Sacrifice in Aztec Culture**, Basingstoke.

- DODS, Marcus (1913), **The Works Aurelius Augustine, Bishop of Hippo-Vol: 1, The City of God**, Edinburg.
- DOUGHERT, Kenneth F. (1964), “Atonement and Scripture”, **Proceedings of the Nineteenth Annual Convention (June 23-25 1964)**, New York: 15-39.
- DOUKHAN, J. (1994), “The Aqedah at the "Crossroad": Its Significance in the Jewish-Christian-Muslim Dialogue”, **Andyews University Seminary Studies**, Vol. 32, Nos. 1-2, Andrews University Press: 29-40.
- DOWNING, Christine (1975), “Sigmund Freud and the Greek Mythological Tradition”, **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 43, No. 1, Oxford University Press, U.S.A: 3-14.
- DÖNDÜREN, Hamdi (2000), “Hedy”, **Şamil İslam Ansiklopedisi (ŞİA)**, C. III, Şamil Yayınları, İstanbul: 233–234.
- DRAPER, Jonathan A. “Pure Sacrifice in Didache 14 as Jewish Christian Exegesis”, **Neotestamentica**, Vol. 42, No. 2, Pub. by. New Testament Society of Southern Africa: 223-252.
- DREYER, Elizabeth (2000), **The Cross in Christian Tradition: From Paul to Bonaventure**, Pub. by. Paulist Press, New Jersey, USA.
- DRIVER, Godfrey Rolles (1956), **An Introduction to the Literature of the Old Testament**, Pub. by. Meridian Book, USA.
- DUNN, James D.G.(1974), “Paul’s Understanding of the Death of Jesus,” **Reconciliation and Hope. New Testament Essays on Atonement and Eschatology Presented to L.L. Morris on his 60th**
- DUNNE, John S. (1967), “The Metamorphoses of Faith”, **The Review of Politics**, Vol. 29, No. 3, Pub. by. Cambridge University Press for the University of Notre Dame du lac on behalf of Review of Politics Press: 291-302.
- DUNNILL, John (2003), “Communicative Bodies and Economies of Grace: The Role of Sacrifice in the Christian Understanding of the Body”, **The Journal of Religion**, Vol. 83, No. 1, Pub. by. The University of Chicago Press: 79–93.

DUNNILL, John (1993), **Covenant and Sacrifice in the Letter to the Hebrews (Society for New Testament Studies Monograph Series)**, Cambridge University Press, USA.

DURKHEIM, Emile (1960), **Les Formes Élémentaires De La Vie Religieuse**, Presses Universitaires de France, Paris.

DURKHEIM, Emile (1995), **The Elementary Forms of Religious Life**, Tran. by Karen E. Fields, The Tree Free Press, USA.

DUVAL, Paul Marie (2000), “Apollon”, **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü**, C. I, yön. Yves Bonnefoy, Türkçe baskıyı haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara: 48–52.

DUYMUŞ FLORIOTI, H. Hande (Eylül-2013), “Eski Mezopotamya’da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl. 6, S. 15, İzmir: 23-42.

DÜZBAYIR, Bilal (2013), **Mukayeseli Fıkıh Bağlamında Kurban Ve Kurbanın Hükmü**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

DYRNESS William A., KÄRKKÄINEN Veli-Matti (2009), **Global Dictionary of Theology: A Resource for the Worldwide Church**, InterVarsity Press, Illinois-USA.

E.G.H. (1905), “Sacrifice”, **The Jewish Encyclopedia**, Vol. 10, New York.

EASTMOND, Antony (1999), “Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 53, Pub. by. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University: 219-236.

EASTMOND, Antony (2004), **Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium-Hagia Sophia and the Empire of Trebizond**, Ashgate.

EBERHART, Christian A. (2004), “A Neglected Feature of Sacrifice in the Hebrew Bible: Remarks on the Burning Rite on the Altar”, **The Harvard Theological Review**, Vol. 97, No. 4, Pub. by. Cambridge University Press on behalf of the Harvard Divinity School: 485-493.

EBERHART, Christian (2011), **A Ritual and Metaphor: Sacrifice in the Bible**, Society of Biblical Literature, USA.

- EBERHART, Christian (2011), **The Sacrifice of Jesus: Understanding Atonement Biblically**, Wipf and Stock Publishers, Eugene, Oregon.
- EDWARDS, E. (1981), "Sacrifice (Iranian)", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, Vol. 11, England.
- EDWARDS, Mark J. (2013), **Image, Word and God in the Early Christian Centuries**, Ashgate Publishing, England.
- EFE, Mert (2007), **Kur'an'da Ritüellerin Arka Planı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- EGOROVA, Yulia-PERWEZ, Shahid (2010), "The Children of Ephraim: Being Jewish in Andhra Pradesh", **Anthropology Today**, Vol. 26, No. 6, Pub. by. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 14–18.
- EHRESMANN, Donald L. (2001), "The Iconography of the Cismar Altarpiece and the Role of Relics in an Early Winged Altarpiece", **Zeitschrift für Kunstgeschichte**, 64. Bd., H. 1, Pub. by. Deutscher Kunstverlag GmbH München Berlin: 1-36.
- EICHRODT, Walther (1961), **Theology of the Old Testament**, Tran. by A. J. Baker, Vol: 1, Westminster Press, Philadelphia.
- EISENBERG, Ronald L. (2008), **Dictionary of Jewish Terms: A Guide to the Language of Judaism**, Taylor Trade Publications, USA.
- EISLER, Colin (2006), "Mantegna's Meditation on the Sacrifice of Christ: His Synoptic Savior", **Artibus et Historiae**, Vol. 27, No. 53, Pub. by. IRSA s.c. : 9-22.
- EKROTH, Gunnar (2002), **The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods**, Liège.
- EKROTH, Gunnar (2005), "Blood on the Altars? On the Treatment of Blood at Greek Sacrifices and the Iconographical Evidence", **Antike Kunst**, 48. Jahrg., Pub. by. Vereinigung der Freunde Antiker Kunst, Switzerland: 9-29.
- ELAYI, Josette (2017), **Sargon II, King of Assyria**, SBL Press, USA.
- ELIADE, Mircea (1990), **Dinî Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu**, çev. Ahmet Aydın, Ankara.

- ELIADE, Mircea (1959), **The Sacred and the Profane-The Nature of Religion**, Tran. by Willard R. Trask, New York.
- ELIADE, Mircea (1964), “The Quest for the ‘Origins’ of Religion”, **History of Religions**, Vol. 4, No. 1, Pub. by. The University of Chicago Press, U.S.A: 154–169.
- ELIADE, Mircea (2003), **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi-Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna**, C. II, İstanbul.
- ELIADE, Mircea (2009), **Dinler Tarihine Giriş**, çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul.
- ELKAISY-FRIEMUTH, Maha (2006), **God and Humans in Islamic Thought: Abd al-Jabbar, Ibn Sina and Al-Ghazali (Culture and Civilization in the Middle East)**, Taylor & Francis Group-Routledge, UK.
- ELLIOTT, John R. Jr. (1969), “The Sacrifice of Isaac as Comedy and Tragedy”, **Studies in Philology** Vol. 66, No. 1, Pub. by. University of North Carolina Press: 36-59.
- ELLWOOD, Robert S.-ALLES, Gregory D. (2007), **The Encyclopedia of World Religions-Revised Edition**, Infobase Publishing, New York.
- ELSNER, Jaś (2001), “Cultural Resistance and the Visual Image: The Case of Dura Europos”, **Classical Philology**, Vol. 96, No. 3, Pub. by. The University of Chicago Press: 269–304.
- ELSNER, Jaś (2003), “Archaeologies and Agendas: Reflections on Late Ancient Jewish Art and Early Christian Art”, **The Journal of Roman Studies**, Vol. 93, 2003, Pub. by. Society for the Promotion of Roman Studies, 114–128.
- ELSNER, Jaś (2008), “Framing the Objects We Study: Three Boxes from Late Roman Italy”, **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, Vol. 71, Pub. by. The Warburg Institute: 21–38.
- ER, İzzet (1998), “Sosyo-Kültürel Yönüyle Hicret” **Din Sosyolojisi**, Akçağ Yayınları, Ankara: 133–168.
- ERBAŞI SEVİNÇ, Fatma (2013), **Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze/Diğer Ritüeller**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- ERDAN, Emre (2015), **Demir Çağ ve Sonrası Batı Anadolu'da Frig Kültür Etkileri**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aydın.
- ERDAN, Emre (2016), “Yerleşim Tipleri Işığında Anadolu'da Frig Kültür Varlığı”, **Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences**, C. 4, S. 8, Kilis: 42-64.
- ERDEM, Hüseyin Subhi (2011), “Seyyid Ahmet Arvasi’de İnsanın Tekâmülü Fikri”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 2, Elazığ: 47-69.
- ERGİNER, Gürbüz (1997), **Kurban-Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- ERGÜL, O. H. (2003), “Heidegger’in Varoluşçu Ontolojisi”, **Kaygı Dergisi-Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi**, Sayı 2, Bursa:68-74.
- ERGÜVEN, Abdullah (1996), **Dinlerin Kökeni ve İslam’da Reform**, Berfin Yayınları, İstanbul.
- ERICKSON, Millard J. (2001), **Introducing Christian Doctrine**, Ed. by. L. Arnold Hustad, Pub. by. Baker Academic, USA.
- ERKAL Mehmet (1991), “Arşın”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul: 411-413.
- ERKAL, Mustafa (1984), **Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme**, Mayaş Yayınları, Ankara.
- ERMAN, Adolf (1907), **A Handbook of Egyptian Religion**, Tran. by A. S. Gaiffith, London.
- ERTURHAN, Sabri (2006),” Zekat ve Kurban’da Kıymet Ödemesi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. X/1, Sivas: 13-47.
- ESEN, Bilal (2003), **İslam Hukukunda Nezir ve Adak**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- ESTER, Oras (2013), “Sacrifice or Offering: What Can We See in the Archaeology of Northern Europe?”, **Electronic Journal of Folklore**, Vol. 55, Estonya: 125–150.

EVANS, J.M. (2008), "Kassite Babylonia", **Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C. Metropolitan Museum of Art**, Ed.by. Aruz, J., Metropolitan Museum of Art, New-York : 200-202.

EVANS, Jean M (2008), "The Mitanni State", **Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.**, Ed.by. Aruz, J., Metropolitan Museum of Art, New-York : 194-197.

EVANS-PRITCHARD, E. E. (1954), "The Meaning of Sacrifice Among the Nuer", **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 84, No. ½, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland Press, Britain: 21-33.

EVANS-PRITCHARD, E. E. (1956), **Nuer Religion**, Oxford: Clarendon Press, Britain.

FAIRBAIRN, Patrick (1882), **The Typology o Scripture: Viewedin Connection With the Whole Series of the Divine Dispensations**, Vol. II, Edinburg.

FARAONE, Christopher A.-NAIDEN, F. S. (2012), **Greek and Roman Animal Sacrifice: Ancient Victims, Modern Observers**, Cambridge University Press, USA.

FARBRIDGE, Maurice H. (2007), **Studies in Biblical and Semitic Symbolism**, Wipf and Stock Publishers, Eugene.

FARMER, Winston (2006), **The Sprinkling of the Blood: Releasing the Power of the Blood of Jesus to Work in Your Life**, iUniverse, Lincoln.

FAUST, Drew Gilpin (1990), "Altars of Sacrifice: Confederate Women and the Narratives of War", **The Journal of American History**, Vol. 76, No. 4, Pub. by. Organization of American Historians: 1200–1228.

FEDER, Y (2011), **Blood Expiation in Hittite and Biblical Ritual: Origins, Context, and Meaning**, Society of Biblical Literature, Atlanta.

FELDMAN, Louis H. (1985), "Josephus as a Biblical Interpreter: The "Aqedah."", **The Jewish Quarterly Review**, Vol. 75, No. 3, Pub. by. University of Pennsylvania Press: 212–252.

- FELDMAN, Y. (2010), **Stanford Studies in Jewish History and C: Glory and Agony: Isaac's Sacrifice and National Narrative**, Stanford University Press, Redwood City, USA.
- FERGUSON, Everett (1999), **Encyclopedia of Early Christianity**, Routledge, Great Britain.
- FEUERBACH, Ludwig (2012) **Tanrılarının Doğuşu/Klasik, İbrani ve Hristiyan Antikçağ Kaynaklarına Göre,,** çev. Oğuz Özügül, Say Yayınları, I. Baskı, İstanbul.
- FEYİZLİ, Tahsin (1993), **İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban**, MEB. Yayınları, İstanbul.
- FINE, Steven (1999), Art and the Liturgical Context of the Sepphoris Synagogue Mosaic”, **Galilee through the Centuries**, Indiana: 227-237.
- FINE, Steven, "Art and the Liturgical Context of the Sepphoris Synagogue Mosaic,” **in Galilee Through the Centuries: Confluence of Cultures**, ed. Meyer E. M, Winona Lake, Ind. : 227-237.
- FINLAN, Stephen (2005), **Problems with Atonement: The Origins Of, and Controversy About, the Atonement Doctrine**, Liturgical Press, Minnesota, USA.
- FINLAN, Stephen (2004), **The Background And Contents Of Paul's Cultic Atonement Metaphors**, Briil-Leiden- Boston.
- FINNEY, Paul Corby (2017), **The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology**, Vol. I, William B. Eerdmans Publishing Company, USA.
- FITZMYER, Joseph A. (1993), **According to Paul: Studies in the Theology of the Apostle**, Paulist Press, New York.
- FITZMYER, Joseph A. (1998) **To Advance the Gospel: New Testament Studies**, Second Edition, Wm. B. Eerdmans Publishing, UK.
- FITZMYER, Joseph A. (2002), “The Sacrifice of Isaac in Qumran Literature”, **Biblica**, Vol. 83, No. 2, Pub. by. GBPress- Gregorian Biblical Press: 211-229.
- FLOOD, Finbarr B. Flood (2001), “The Medieval Trophy as an Art Historical Trope: Coptic and Byzantine "Altars" in IslamicContexts”, **Muqarnas**, Vol. 18, Pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 41-72.

FLOOD, Gavin (2012), **The Importance of Religion: Meaning and Action in Our Strange World**, John Wiley & Sons, UK.

FORD, David F.-QUASH, Ben- SOKICE, Janet Martin (2005), **Fields of Faith: Theology and Religious Studies for the Twenty-first Century**, Cambridge University Press, UK.

FORSYTHE, Gary Forsythe (2012), **Time in Roman Religion: One Thousand Years of Religious History**, Routledge, London.

FOSKOLOU, Vicky (2014), “The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets”, **Deltion of the Christian Archaeological Society**, 35, Athena: 329-348.

FOSTER, Benjamin R. (1993), “Management and Administration”, **Akkad the First World Empire Structure, Ideology, Traditions**, Ed. By. Mario LIVERANI, Padova: 25-41.

FOSTER, Lynn V. (2002), **Handbook to Life in the Ancient Maya World (Facts on File Library of World History)**, Facts on File, INC. New York.

FOWLER, W. Warde (1911), “The Original Meaning of the Word Sacer”, **The Journal of Roman Studies**, Vol. 1, Published by: Society for the Promotion of Roman Studies: 57-63.

FRAHM, Eckart (2017), **A Companion to Assyria**, Wiley Blackwell, USA.

FRAYER, Hans (1964), **Din Sosyolojisi**, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

FRAZER, James George (1925), **The Golden Bough: A Study in Magic and Religion**, USA.

FRAZER, Margaret English (1973), “Church Doors and the Gates of Paradise: Byzantine Bronze Doors in Italy”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 27, USA: 145–162.

FREEDMAN, David Noel-MYERS, Allen C. (2000), **Eerdmans Dictionary of the Bible**, B. Eerdmans Publishing Co., Cambridge, UK.

FREEMAN, C. (2005), **Mısır, Yunan ve Roma**, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara.

- FREUD, Sigmund (2004), **Totem and Taboo**, Taylor & Francis e-Library.
- FREUD, Sigmund (2014), **Totem ve Tabu**, Çev. Şemsettin Yeltekin, Araf Yayınları İstanbul.
- FULGHUM, Mary Margaret (2001-2002), “Under Wraps: Byzantine Textiles as Major and Minor Arts”, **Studies in the Decorative Arts**, Vol. 9, No. 1 USA: 13-33.
- FURLANI, Giuseppe (1938), “The Basic Aspect of Hittite Religion”, **The Harvard Theological Review**, Vol. 31, No. 4, Cambridge University Press, USA: 251-262.
- GIR, John B. (2007), “Blood and the Nations in Ritual and Myth”, **Vetus Testamentum**, Vol. 57, No. 1, Pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 1–20.
- GADD, C. J (1966), **The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion**, Cambridge University Press, USA.
- GADD, C. J. (196), “The Spirit of Living Sacrifices in Tombs”, **Iraq**, Vol. 22, Pub. by. British Institute for the Study of Iraq: 51–58.
- GAGGADIS ROBIN, Vassiliki (1994), **Jason et Médée Sur Les Sarcophages D'époque Impériale**, École française de Rome, Roma.
- GARCIA, Luis (2013), **Before the Altar**, WestBow Press, USA.
- GARDINER, Frederic (1889), “The Use of the Words Priest, Sacrifice, and Prophet in the New Testament”, **The Old and New Testament Student**, Vol. 9, No. 5, : 285–291.
- GARDNER, Smith- BURKITT, F.C- RAVEN, C.E. (2014), **The Christian Religion: Volume 3, The Church of To-Day: Its Origin and Progress (The Christian Religion It's Origin and Progress)**, Cambridge Univeristy Press, USA.
- GARR, John D. (2001), **Our Lost Legacy: Christianity Hebrew Foundations**, Golden Key Press, USA.
- GARRUCCI, Raffaele (1873), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 2-Parte Prima, Prato.
- GARRUCCI, Raffaele (1876), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 3, Prato.

GARRUCCI, Raffaele (1877), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 4, Prato.

GARRUCCI, Raffaele (1879), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 5, Prato.

GARRUCCI, Raffaele (1880), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 6, Prato.

GARRUCCI, Raffaele (1881), **Storia della Arte Cristiana Nei Primi Otto Secoli Della Chiesa: Corredata Della Collezione Di Tutti I Monumenti Di Pittura E Scultura; Incisi In Rame Su 500 Tavole**, Vol. 1, Prato.

GARRUCI, Raffaele (1858), **Vetri Ornati Di Figure In Oro Trovati Nei Cimiteri Dei Cristiani Primitivi Di Roma Raccolti E Spiegati Da**, Roma.

GATES, Marie-Henriette (1984), “Dura-Europos: A Fortress of Syro-Mesopotamian Art”, **The Biblical Archaeologist**, Vol. 47, No. 3, Pub. by. The American Schools of Oriental Research: 166–181.

GENCER, Tuğba (2015), **Arkeolojik Bulgular Işığında, Anadolu Ve Mezopotamya Coğrafyasında, Semavi Dinler Öncesinde Sağlık Bağlamında Adak Olarak Verilen Kurban İnancı**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Tıp Tarihi ve Etik Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

GENNEP VAN, Arnold (1909), **Les Rites de Passage**, Paris.

GEORGE, A.R. (1992), **Babylonian Topographical Texts**, Peeters Publishers, Leuven.

GEORGOUDI, Stella (1989), “Sactified Slaughter in Modern Greece: The “Kourbânia” of the Saints”, **The Cuisine of Sacrifice Among the Greeks**, Ed. by. M. Detienne and J.-P. Vernant; Tran. by P. Wissig; Chicago: University of Chicago Press, USA: 183-206.

- GEREY, Begmyrat (2005), **5000 Yıllık Sümer-Türkmen Bağları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- GERHARD, Romana (2002), **Die Opferung Isaaks in der biblischen, jüdischen und christlichen Literatur und in der Kunst des 11. bis 13. Jahrhunderts in Italien**, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Theologie durch die Katholisch - Theologische Fakultät der Ruhr – Universität Bochum.
- GERSTEL, Sharon E. J. (1993), **Monumental Painting and Eucharistic Sacrifice in the Byzantine Sanctuary: The Example of Macedonia**, A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy Institute of Fine Arts, New York University, USA.
- GERSTEL, Sharon E. J. (1999), **Beholding the Sacred Mysteries Programs of the Byzantine Sanctuary**, University of Washington Press, London.
- GESLANI, Marko (2018), **Rites of the God-King: Santi and Ritual Change in Early Hinduism**, Oxford University Press, USA.
- GIBERT, John (2003), “Apollo's Sacrifice: The Limits of a Metaphor in Greek Tragedy”, **Harvard Studies in Classical Philology**, Vol. 101, Pub. by. Department of the Classics, Harvard University:159–206.
- GIHR, Nikolaus (1902), **The Holy Sacrifice of the Mass: Dogmatically, Liturgically And Ascetically Explained**, Pub. by. B. Herder, Sout Broadway.
- GILDER, William K. (2004), **Blood Ritual in the Hebrew Bible: Meaning and Power**, John Hopkins University Press, USA.
- GILHUS, Ingvild Salid (2006), **Animals, Gods and Humans Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas**, USA.
- GILL, David (1974), “Trapezomata: A Neglected Aspect of Greek Sacrifice”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 67, No. 2, USA: 117–137.
- GINZBERG, Louis (2003), **Legends of the Jews-Bible Times and Characters From the Creation to Moses in the Wilderness**, Tran. by Henrietta Szold and Paul Radin, Vol. 1, The Jewish Publication Society Philadelphia.
- GIRARD, René (2011), **Breakthroughs in Mimetic Theory Sacrifice**, Tran. by Matthew Pattillo and David Dawson, Michigan State University Press, USA.

GIRARD, René (2013), **Violence and the Sacred**, Bloomsbury Publishing, London.

GLUCKMAN, Max (1965), **Politics, Law and Ritual in Tribal Society**, Basil Blackwell Press, Oxford.

GOLDINGAY, John (2010), **Key Questions about Christian Faith: Old Testament Answers**, Baker Academic, USA.

GOLDSMITH, Elizabeth Edwards (1924), **Life Symbols as Related to Sex Symbolism: A Brief Study Into the Origin and Significance of Certain Symbols which Have Been Found in All Civilisations, Such as the Cross, the Circle, the Serpent, the Triangle, the Tree of Life, the Swastika, and Other Solar Emblems, Showing the Unity and Symplicity of Thought Underlying Their Use as Religious Symbols**, The Knickerbocker, New York.

GOLDSTEIN, Elizabeth W. (2015), **Impurity and Gender in the Hebrew Bible**, London.

GOLEC-ISLAM, Joanna (2016), **The Food of Gods and Humans in the Hittite World**, BA Thesis in Archaeology, University of Warsaw, The Faculty of History, The Institute of Archaeology, Warszawa.

GONDA, J. (1983), “Vedic Gods and the Sacrifice”, **Numen**, Vol. 30, No. 1, Pub. by: Brill Press, Leiden- Boston: 1–34.

GOODENOUGH, Erwin R. (1962), “Catacomb Art”, **Journal of Biblical Literature**, Vol. 81, No. 2, Pub. by. The Society of Biblical Literature: 113–142.

GOODMAN, Lenn Evan (1996), **God of Abraham**, Oxford University Press, New York.

GOODMAN, Paul (1916), **The Synagogue and the Church Being A Contribution to the Apologetics of Judaism**, London.

GOOLD, G.P. (1994), **Philo II**, Tran. by. Colson, F. H.- WHITAKER, G.H. Harvard University Press, England.

GORRY, Conner (2009), **Explorer's Guide Guatemala: A Great Destination**, The Countryman Press, USA, 45.

- GOSE, Peter (1986), "Sacrifice and the Commodity Form in the Andes", **Man**, Vol. 21, No. 2, Pub. by. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 296-310.
- GÖDELEK, Kamuran (2008), "Kierkegaard'ın İnsan Görüşü", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research (e-Dergi)**, C. 1., S. 5 : 357-371.
- GÖKALP, Murat (Ocak-Haziran 2013), "İslâm Öncesi Arabistan'da Putperestlik İnancı Ve Buna Bağlı Bazı Merasimler", **Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl: 6, C. 6, S. 11, Malatya: 233-242.
- GÖKÇEK, L. G.-AKYÜZ, Faruk (2013), "Asur Ordusu", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 54, Ankara: 41-62.
- GÖZAYDIN, İhtar-ÖKTEN GÜLSOY, Nazlı (2010), "Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları", **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, S. 21, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul: 1-15.
- GÖZLÜ, Ahmet (2018), "Hellen Polislerinin Topografik Tasnifi", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl 11, S. XXXIV, İzmir: 1-24.
- GÖZÜBENLİ, Beşir (2005), "Farklı Bir Açıdan Kurban", **Yeni Ümit**, S.69, İzmir: 41-46.
- GRADEL, Ittai (2002), **Emperor Worship and Roman Religion**, Clarendon Press, Oxford.
- GRANERØD, Gard (2010), **Abraham and Melchizedek Scribal Activity of Second Temple Times in Genesis 14 and Psalm 110**, Germany.
- GRAULICH, Michel (2000), "Aztec Human Sacrifice as Expiation", **History of Religions**, Vol. 39, No. 4, University of Chicago Press, America: 352-371.
- GRAY, George Buchanan (1971), **Sacrifice in the Old Testament: Its Theory and Practice**, Ktav Publishing House, New York.
- GRAYSON, A. Kirk (1980), "Assyria and Babylonia", **Orientalia**, Vol. 49, No. 2, GBPress- Gregorian Biblical Press, Roma: 140-194.
- GREEN, Deborah A. (2011), **The Aroma of Righteousness: Scent and Seduction in Rabbinic Life and Literature**, Penn State Press, USA.

- GREEN, Ronald M. (1982), "Abraham, Isaac, and The Jewish Tradition: An Ethical Reappraisal", **The Journal of Religious Ethics**, Vol. 10, No. 1, Pub. by. Blackwell Publishing Ltd on behalf of Journal of Religious Ethics, Inc: 1-21.
- GREENWOOD, Kyle R. (2008), **Then Assur Will Hear His Prayers-A Study of Middle Assyrian Royal Theology**, The School of Graduate Studies Hebrew Union College—Jewish Institute of Religion, in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, Israel.
- GREGG, Robert C. (2015), **Shared Stories, Rival Tellings: Early Encounters of Jews, Christians, and Muslims**, Oxford University Press, USA.
- GREGORY, Timothy E. (2005), **A History of Byzantium**, Blackwell Publishing, USA.
- GREKYAN, Yervan (2015), "The Gods Assur and Haldi in the Mountains/Dağlık Bölgenin Tanrıları: Haldi ve Assur", **Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I, International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Cultures: Proceedings I**, C. I, Ed. by. Mehmet Işıklı, Birol Can C. II, Cambridge Scholars Publishing, UK: 388.
- GRENZ, Stanley James-PLACHER, William Carl (2003), **Essentials of Christian Theology**, Pub. by. Westminster John Knox Press, USA.
- GRIST, W. A (1909), "Some Positive Elements in the Sacrifice of Christ", **The Contemporary Review**, Periodicals Archive Online: 722- 732.
- GROUSSET, René (1885), **Étude Sur L'histoire Des Sarcophages Chrétiens-Catalogue Des Sarcophages Chrétiens De Rome Qui Ne Se Trouvent Point Au Musée Du Latran**, Paris.
- GURNEY, O.R (1977), **Some Aspect of Hittite Religion**, Oxford Univeristy Press, London.
- GUTHRIE, Stewart Elliott (1993), **Faces in the Clouds A New Theory of Religion**, Oxford University Press, New York.
- GUTMANN, Joseph (1987), "The Sacrifice of Isaac in Medieval Jewish Art", **Artibus et Historiae**, Vol. 8, No. 16, Pub. by. Irsa Poland: 67-89.

GUTMANN, Joseph (1988), “The Dura Europos Synagogue Paintings and Their Influence on Later Christian and Jewish Art”, **Artibus Et Historiae**, Vol. 9, No. 17, Pub. by. IRSA s.c. : 25–29.

GUTMANN, Joseph (2001), “The Sacrifice of Abraham in Timurid Art”, **The Journal of the Walters Art Museum**, Vol. 59, Pub. by. The Walters Art Museum: 131–135.

GÜÇ, Ahmet (2001), “Yahudilik’te Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. 10, S.1, Bursa: 63-78.

GÜÇ, Ahmet (2002), “Dinlerde Kible Anlayışı”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.11, S. 2, Bursa: 1-30.

GÜÇ, Ahmet (2002), “Kurban”, TDVİA, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara: 433–435.

GÜÇ, Ahmet (2003), **Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban**, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul.

GÜL, Ahmet (2005), **Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi**, Sakarya Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

GÜNDÜZ, Şinasi (1998), **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara.

GÜNDÜZ, Şinasi (Aralık-2004), “Eski Harran’da Sihir ve Büyü Ritüeli Olarak Kurban”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2, S.1, : 5-11.

GÜR, Barış (2014), **Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

GÜRER, Ahu (2006), **Örneklerle Sunak Tipolojisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

GÜRKAN, Salime Leyla (2003), “Yahudi ve İslam Kutsal Metinlerinde İnsanın Yaratılışı ve Cennetten Düşüş”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S. 9, Ankara: 1-48.

GÜZELYÜREK ÇELİK, Pınar (2014), “Habil ile Kâbil Mitinin Victor Hugo ve Leconte de Lisle’in Yapıtlarına Yansıması ve Türkçe ’ye Çevirileri/ The Reflection

of the Cain and Abel Myth in Works by Victor Hugo and Leconte de Lisle and Their Translations into Turkish”, **MJH Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi-Mediterranean Journal of Humanities**, Vol-C. IV, S. 2, Antalya: 14-149.

HAARMANN, Harald (2014), **Roots of Ancient Greek Civilization: The Influence of Old Europe**, McFarland& Company, Inc. Publishers, USA.

HAAS, V. (1994) "Das Opferwesen", **In Geschichte der hethitischen Religion**, Leiden, Netherlands.

HACHLILI, Rachel (2009), **Ancient Mosaic Pavements Themes, Issues and Trends**, Brill Press, Leiden-Boston.

HACHLILI, Rachel (2013), **Ancient Synagogues-Archaeology and Art: New Discoveries and Current Research/ Handbook of Oriental Studies Section 1, The Near and Middle East**, Ed. by. W.H. van Soldt etc., Brill Press, Leiden-Boston.

HAHN, Scott (2007), **Letter and Spirit: The Hermeneutic of Continuity Christ, Kingdom and Creation**, Emmaus Road Publishing, Steubenville, OH.

HALBERTAL, Moshe (2012), **On Sacrifice**, Princeton University Press, New Jersey.

HALEEM, M. A. S. ABDEL (2005), **The Qur'an**, Oxford University Press, New York.

HAMILTON, Malcolm B. (2012), **The Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives**, Pub. by. Routledge, London.

HANÇERLİOĞLU, Orhan (2007), **Düşünce Tarihi-Dört Bin Yıllık Düşünce, Sanat ve Bilim Tarihinin Klasik Yapıtları Üzerine Eleştirel İnceleme**, İstanbul.

HANEY, Kristine Edmondson (1985), “Some Old Testament Pictures in the Psalter of Henry of Blois”, **Gesta**, Vol. 24, No. 1, Pub. by. The University of Chicago Press on behalf of the International Center of Medieval Art: 33-45.

HANSEN, Mogens Herman (2006), **Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State**, Oxford University Press, USA.

HARALAMBOS, Michael S (2011), Din: “Sosyolojik Bir Bakış”, çev. Ensar GÖÇMEZ ve A. Vahap TAŞTAN, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.29, S. 2, Kayseri: 131-164.

- HARDING, D. W. (2007), **The Archaeology of Celtic Art**, Taylor & Francis Press, London,
- HARL, K. W., (1990), "Sacrifice and Pagan Belief in Fifth and Sixth-Century Byzantium", **Past & Present**, No. 128, Oxford University Press, America : 7-27.
- HARMAN, Ömer Faruk "Nuh", **DİA**, XXXIII, 224.
- HARMAN, William (2000), "Meaningful Violence? Reflections on the Dynamics of Human Sacrifice", **Soundings: An Interdisciplinary Journal**, Vol. 83, No. 1, Pub. by. Penn State University Press: 119-135.
- HARMANKAYA, Savaş, KÖROĞLU, Kemalettin, SİVAS, Hakan (2013), **Eski Mezopotamya ve Mısır Tarihi**, Ed. Kemalettin Köroğlu, 2. Baskı, Eskişehir.
- HARNER, Michael (1977), "The Ecological Basis for Aztec Sacrifice", **American Ethnologist**, Vol. 4, No. 1, Human Ecology, Pub. by. Wiley on behalf of the American Anthropological Association: 117-135.
- HARPER, William Rainey (1901), "Constructive Studies in the Priestly Element in the Old Testament", **The Biblical World**, Vol. 17, No. 1. : 46–54.
- Harputlu İshak Efendi (2014), **Cevâb Veremedi Diyâ-ül-Kulûb**, Hakikât Yayınevi, İstanbul.
- HARRIS, Marvin (1995), **Kannibalen und Könige Die Wachstumsgrenzen der Hochkulturen**, Germany.
- HARRIS, R. Laird Harris (1961), "The Meaning of 'Kipper', Atone," **Journal of Education and Training Studies**, 4:1, USA: 3.
- HARRISON, Jane Ellen (2010), **Themis: A Study of the Social Origins of Greek Religion**, Cambridge University Press, New York.
- HART, Ray L. (2016), **God Being Nothing: Toward a Theogony**, The University of Chicago Press, London.
- HASSIG, Ross (2001), **Time, History, and Belief in Aztec and Colonial Mexico**, University of Texas Press, USA.
- HASTINGS, James (1926), **Encyclopaedia of Religion and Ethics**, New York.
- HASTINGS, James-SELBIE, John A. etc. (1909), **Dictionary of the Bible**, New York.

- HASTORF, Christine A. (2016), **The Social Archaeology of Food: Thinking about Eating from Prehistory to the Present**, Cambridge University Press, USA.
- HATZAKI, Myrto (2009), **Beauty and the Male Body in Byzantium-Perceptions and Representations in Art and Text** -Palgrave Macmillan, Great Britain.
- HAWELL TOY, Crawford (1913), **Handbooks on the History of Religions-Introduction to the History of Religions**, Vol. 4, London.
- HAZARİ, Şeyh Ahmet Kamil (1977), “Hz. Nuh (A.S.)'un Oğlu”, çev. Mehmet Çiftçi, **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı]**, C. 16. S. 3, Ankara: 188-192.
- HEDLEY, Douglas (2011), **Sacrifice Imagined: Violence, Atonement, and the Sacred**, Bloomsbury Publishing, USA.
- HEESTERMAN, J. C. (1993), **The Broken World of Sacrifice: An Essay in Ancient Indian Ritual**, University of Chicago Press, USA.
- HEFNER, Philip (1980), “The Cultural Significance of Jesus' Death as Sacrifice”, **The Journal of Religion**, Vol. 60, No. 4, Pub. by. The University of Chicago Press 411–439.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1995), **Lectures on the Philosophy of Religion: Determinate Religion**, Voll. II, Ed. by. Peter C. Hodgson, Trans. by. R. F. Brown, P.C. Hodgson, J. M. Stewart, H.S. Harris, University of California Press, London.
- HEGER, P. (1997), **Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft: The Development of Incense Cult in Israel**, De Gruyter, Berlin/Boston.
- HEIMANN, Adelheid (1962), “Jeremiah and His Girdle”, **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, Vol. 25, No. 1/2, Pub. by. The Warburg Institute: 1–8.
- HEMELRIJK, Emily A. (2009), “Women and Sacrifice in the Roman Empire”, **Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire: Proceedings of the Eighth Workshop of the International Network Impact of Empire (Heidelberg, July 5-7, 2007)**, Brill Press, Leiden, Boston: 253-269.

HENDEL, RONALD S. (1989), "Sacrifice as a Cultural System: The Ritual Symbolism of Exodus 24,3-8", **Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft**, 101:3 : 366-390.

HENDERSON, George (1987), "'Abraham Genuit Isaac": Transitions from the Old Testament to the New Testament in the Prefatory Illustrations of Some 12th-Century English Psalters", **Gesta**, Vol. 26, No. 2, Pub. by. The University of Chicago Press on behalf of the International Center of Medieval Art: 127-139.

HENDERSON, John S. (1997), **The World of the Ancient Maya**, Cornell University Press, New York.

HENNINGER, Joseph (1987), "Sacrifice", **The Encyclopedia of Religion**, Ed. by. Mircea Eliade, Vol. 12, New York.

HERBERS Klaus-LEHNER Hans Christian (2014), **Unterwegs im Namen der Religion / On the Road in the Name of Religion Pilgern als Form von Kontingenz-Bewältigung und ZUK. unfstssicherung in den Weltreligionen / Pilgrimage as a Means of Coping with Contingency and Fixing the Future in the World's Major Religions**, Stuttgart.

HERMANN, Schultz (1900), "The Significance of Sacrifice in the Old Testament", **The American Journal of Theology**, Volume 4, No. 2, USA.: 257-313.

HERODOTOS (1973), **Herodot Tarihi**, çev. Müntekim Öktem, I. Basım, Remzi Kitabevi, Ankara.

HEUSCH, Luc de (1985), **Sacrifice in Africa: A Structuralist Approach**, Manchester University Press, UK.

HEYMAN, G. (2011), **The Power of Sacrifice: Roman and Christian Discourses in Conflict**, Catholic University of America Press, Washington, USA.

HIGGINSON, Edward (1833), **The Sacrifice of Christ Scripturally and Rationally Interpreted, with Remarks on the Doctrine of Atonement**, London.

HILLEL, Daniel (2006), **The Natural History of the Bible: An Environmental Exploration of the Hebrew Scriptures**, Columbia University Press, USA.

HILLIARD, F.H. (1978), **How Men Worship**, Great Britain.

HINNELLESS, John R. (1988), **The Penguin Dictionary of Religions**, London.

- HOMLISH, J.S. (1967), **Sacrifice in Israel**, New Catholic Encyclopedia, Vol. 12, USA.
- HOOKE, Samuel Henry (1939), "Cain and Abel", **Folklore**, Vol. 50, No. 1, pub. by. Taylor & Francis, Ltd. on behalf of Folklore Enterprises, Ltd. UK: 58-65.
- HOOKE, Samuel Henry (2002), **Ortadoğu Mitolojisi**, çev. Alaeddin Şener, IV. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- HOOTON, Michael (2016), **The Crib, the Cross, and the Crown: Reflections on the Stories of the First Christmas and Easter**, Resource Publication, Oregon.
- HORNBLOWER, G. D. (1944), "Cain and Abel: The Choice of Kind of Sacrifice", **Man**, Vol. 44, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 45-46.
- HORNBLOWER, G. D. (1946), "Cain and Abel: Human Sacrifice", **Man**, Vol. 46, pub. by. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland: 69-70.
- HORTON, Fred L. (1976), **The Melchizedek Tradition: A Critical Examination of the Sources to the Fifth Century A.D. and in the Epistle to the Hebrews (Society for New Testament Studies Monograph Series)**, Cambridge University Press, USA.
- HOUTMAN, Alberdina, POORTHUIS, Marcel etc. (2015), **The Actuality of Sacrifice: Past and Present**, Brill Press, Leiden- Boston.
- HUANG, Yan (2000), **Anaphora: A Cross-linguistic Approach**, Oxford University Press, USA.
- HUBERT, Henri-MAUSS, Marcel (1899), Essai Sur La Nature Et La Fonction Du Sacrifice, **L'Année Sociologique (1896/1897-1924/1925)**, Pub. by. Presses Universitaires de France: 29-138.
- HUBERT, Henri-MAUSS, Marcel (1964), **Sacrifice: Its Nature and Function**, Tran. by W.D. Halls, The University of Chicago Press, London.
- HUGHES, Dennis D. (2013), **Human Sacrifice in Ancient Greece**, Routledge Yayinevi, London.
- HUIDEKOPER, Frederic (1859), **Genesis, Chapters I.-XI.: In Parallel Columns**, C. S. Francis and Company, New York.

HUIZENGA, L. A. (2006), **The Akedah In Matthew**, Program in Religion DUK.e University, USA.

HULME, Frederick Edward (1891), **The History, Principles and Practice of Symbolism in Christian Art**, London.

IDINOPULOS, Thomas A. (1999), “Din Nedir?”, çev. Temel Yeşilyurt, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. V, Şanlıurfa: 151-166.

INMAN, Anne-GRIFFITH, Joan Doyle (1986), “Adrian Edwards on Sacrifice and Gender”, **New Blackfriars**, Vol. 67, No. 799, pub. by. Wiley, Edinburgh: 499-500.

IRVIN, Michael Thomas (1985), **Paul’s Use of the Abraham Image in Romans and Galatians**, A Dissertation Presented to the Faculty of the Southern Baptist Theological Seminary in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, California.

IRWIN, Sylavia Lissner (2014), **The Sacrifice of Isaac In Medieval and Early Modern German And Yiddish Works**, A Dissertation Submitted to the Graduate School-New Brunswick Rutgers, the State University of New Jersey in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy Graduate Program in German, Germany.

Israel Oriental Studies XIV Concepts of the Other in Near Eastern Religions Ed. by. ALON, Ilai, GRUENWALD, Ithamar, SINGER, Itamar (1994), Brill Press, Netherlands.

IZUTSU, Toshihiko (1975), **Kur’an’da Allah ve İnsan**, çev. Süleyman Ateş, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

İNAN, Abdülkadir (1976), **Eski türk Dini Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

J. H. D. D., KURTZ (2004), **Sacrificial Worship of The Old Testament**, Tran. by James Martin, Edinburg.

JACKSON, Michael (1977), “Sacrifice and Social Structure among the Kuranko, Part III. III: Sacrifice and Social Structure”, **Africa: Journal of the International African Institute**, Vol. 47, No. 2, pub. by. on behalf of the Cambridge University Press International African Institute: 123–139.

JACOBS, Jonathan (2010), “Willing Obedience with Doubts: Abraham at the Binding of Isaac”, **Vetus Testamentum**, Vol. 60, No. 4, pub. by. Brill Press, Leiden-Boston: 546–559.

JACOBSEN, Douglas Gordon (2006), **A Reader in Pentecostal Theology: Voices from the First Generation**, Indiana University Press, USA.

JAFFEE, Martin S. (2001), “One God, One Revelation, One People: On the Symbolic Structure of Elective Monotheism”, **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 69, No. 4, pub. by. Oxford University Press: 753–775.

JAMES, E.O (1920), **Encyclopedia of Religion and Ethics**, Ed. by. James Hasting, Vol. 11, London.

JANOWSKI, Bernd (2013) **Arguing with God: A Theological Anthropology of the Psalms**, Trans. by. Armin Shiedlecki, Westminster John Knox Press, Louisville.

JANZEN, D (2004), **Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft: The Social Meanings of Sacrifice in the Hebrew Bible: A Study of Four Writings**, De Gruyter, Berlin/Boston.

JASTROW, Morris (2018), **The Religion of Babylonia and Assyria**, Frankfurt, Germany.

JASTROW, Morris (1913), **Handbooks on the History of Religion**, Vol. IV, London.

JAY, Nancy (1988), “Sacrifice, Descent and the Patriarchs”, **Vetus Testamentum**, Vol. 38, No. 1, pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 52–70.

JAY, Nancy (1992), **Throughout Your Generation Forever Sacrifice, Religion and Paternity**, The University of Chicago Press, London-Chicago.

JERRYSON, Michael (2015), **The Oxford Handbook of Religion and Violence**, Oxford University Press, New York.

JEVONS, Frank Byron (1896), **An Introduction to the History of Bible**, London.

JOHNS, C.H.W. (1913), **Ancient Babylonia**, Cambridge University Press, USA.

JOHNSON, William A. (2011), “Modern Sacrifice”, **Religion & Literature**, Vol. 43, No. 3, pub. by. The University of Notre Dame: 194-200.

JOHNSON, John (2012), **The Unbloody Sacrifice and Altar, Unveiled and Supported: In which the Nature of the Eucharist is Explained According to the Sentiments of the Christian church in the Four First Centuries**, Vol. 2, Wipf and Stock Publishers, Eugene.

JOHNSON, Luke Timothy (2010), **The New Testament: A Very Short Introduction**, Oxford University Press, UK.

JOHNSTON, Sarah Iles (2004), **Religions of the Ancient World: A Guide**, Harvard University Press, USA.

JOHNSTON, Sarah Iles (2007), **Ancient Religions**, The Belknap Press of Harvard University Press, London-England.

JOLANDE, Jacobi (1999), **Complex/Archetype/Symbol In The Psychology of Carl Gustav Jung**, Routledge, London.

JONES, John (1821), **Scripture antiquities: or, A compendious Aummary of the Religious Institutions, Customs, and Manners, of the Hebrew Nation**, London.

JORALEMON, Peter David (1974), "Ritual Blood-Sacrifice Among the Ancient Maya: Part I, **Primera Mesa Redonda de Palenque Part II**, Ed. by. Merle Greene Robertson, Pebble Beach, Robert Louis Stevenson School, California: 59-75.

JOSSA, Giorgio (2006), **Jews or Christians?: The Followers of Jesus in Search of Their Own Identity**, Trans. by. Molly Rogers, Mohr Siebeck, Germany.

JUMABAEV, Maksat (2006), **Kırgız Gelenek ve İnanışlarında Dini Ritüeller**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

JUNG, C.G.– HINKLE Beatrice M. (1991), **Psychology of the Unconscious: A Study of the Transformations and Symbolisms of the libido: a Contribution to the History of the Evolution of Thought**, Princeton University Press, London.

JUNG, Carl Gustav (1997), **Visions: Notes of the Seminar Given in 1930-1934 by Carl Gustav Jung**, Ed. by. Calaire Douglas, Vol: 2, Princeton University Press, New Jersey, USA.

- KADLETZ, Edwart (1947), **Animal Sacrifice in Greek And Roman Religion**, A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Washington, USA.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KAPLAN, Necla (2017), “Resimli Kutsal Kitap (Hristiyan) El Yazmalarındaki Kurban Sahnelerine Genel Bir Bakış/Sacrificial Scenes in Illustrated Biblical Manuscripts: A General Overview”, **Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 1, S. 1: 125-137
- KAR, Sait (2014), “Din, Aydınlanma ve Eleştirisi”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.42, Erzurum: 173-192.
- KARACABEY, Salih (1998), “Ülû’l Azm Peygamberler ve Ortak Özellikleri”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 7, S. 7, Bursa: 297-313.
- KARASU, Cem (1996), “Some Remarks on Archive-Library Systems of Hattuša-Boğazköy”, **Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri Dergisi**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara: 39-59.
- KARATAŞ, Adem (2014), **Dünden Bugüne Kurban İbadeti**, Eğitim Yayınevi, Konya.
- KARSTEN, Sigfrid Rafael (1955), **The Religion of the Samek The Religion of the Samek: Ancient Beliefs and Cults of the Scandinavian and Finnish Lapps**, Brill Archive, Liden.
- KATAR, Mehmet (1998), “Dinlerde Günlük İbadet Uygulamaları”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. I, S. I, Ankara: 59 - 75.
- KATAR, Murat (2017), **Hristiyanlığa Kadar Roma’da Din**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- KATSH, Abraham I. (1963), “Judaism and Islam”, **Journal of Educational Sociology**, Vol. 36, No. 8, Learning Through Travel in Israel, pub. by. American Sociological Association: 400-406.
- KAYA, Korhan (1997), **Hint Mitolojisi Sözlüğü**, İmge Kitabevi, Ankara.

- KAYA, Remzi (2004), “İnciller ve Kur’an’da Hz. İsa’nın İnsan ve Peygamber Oluşu”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIII, S. II, Bursa: 37: 58.
- KAYIKLIK, Hasan (2005), “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XLVI, S. I, Ankara: 133-155.
- KAYMAN, Münevver Berrin (2010), **Çanakkale Arkeoloji Müzesi'nde yer alan Polyksena Lahdi'ndeki Kurban Sahnesinin İncelenmesi ve Seramik Malzemeyle Yorumlanması**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Seramik Ana Sanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.
- KAYNAK, İbrahim Hakkı (2005), “Wilhelm Schmidt’in Hayatı ve Eserleri ve Din Anlayışı”, **Selçuk Üniversitesi SBMYO Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1-2, Konya: 41-56.
- KEARNS, Cleo Mcnelly (2008), **The Virgin Mary, Monotheism, and Sacrifice**, Cambridge University Press, United Kingdom.
- KEENAN, Dennis King (2004), “Irigaray and the Sacrifice of the Sacrifice of Woman”, **Hypatia**, Vol. 19, No. 4, pub. by. on behalf of WileyHypatia, Inc: 169-185.
- KEENAN, Dennis King (2005), **The Question of Sacrifice**, Indiana University Press, USA.
- KENNEDY, A. R. S. (1909) “Sacrifice and Offering”, **Dictionary of the Bible**, Ed. by. James Hasting John A. Selbie, John C. Lambert, Shailer Mathew, New York.
- KENNEDY, Hugh (2008), **Between Judaism And Christianity Art Historical Essays in Honor Of Elisheva (Elisabeth) Revel-Neher**, Edited by Katrin Kogman-Appel and Mati Meyer, Leiden-Boston.
- KENNY, Karen Latchana (2014), **Ancient Civilizations-Ancient Aztec**, ABDO Publishing, USA.
- KESKİN, Mustafa (2004), “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme/A Generality Over the Relations of Religion and Society”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, S. 2, Samsun: 7-21.
- KESKİNKILIÇ, Emel (2012), **Tanrı İnsanda Uyur İnsanda Uyanır**, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul.

- KESSLER, Edward (2004), **Bound By The Bible Jews, Christians and the Sacrifice of Isaac**, Cambridge University Press, London.
- KESSLER, Edward (2010), **An Introduction to Jewish-Christian Relations**, Cambridge University Press. New York.
- KESSLER, Herbert L.-NIRENBERG, David (2011), **Judaism and Christian Art: Aesthetic Anxieties from the Catacombs to Colonialism**, University of Pennsylvania Press, USA.
- KESSLER, Herbert. L. (2000), **Spiritual Seeing Picturing God's Invisibility in Medieval Art**, USA.
- KIDNER, F.D. (1951), **Sacrifice in the Old Testament**, London.
- KIECKHEFER, Richard (2004), **Theology in Stone Church Architecture from Byzantium to Berkeley**, Oxford University Press, New York.
- KILIÇ, Cevdet (1998), **Hak Dini ve Halk Dini**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KILIÇ, Cevdet (1999), “Felsefe Din, Vahiy Akıl İlişkisi Bağlamında Din Kavramı ve Günümüz Din Toplum İlişkileri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 1, Elazığ: 109-135.
- KILIÇ, Cevdet (2004), “Varlık Probleminin Zihinsel Gelişimi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 9:1, Elazığ: 39-68.
- KILIÇ, Sami (2012), “Yahudilik'te Kutsal Yiyecek ve İçecekler”, **Bütün Yönleriyle Yahudilik, 18-19 Şubat 2012 (Uluslararası Sempozyum) Dinler Tarihi Araştırmaları VIII**, Ankara: 73-98.
- KILPATRICK, G.D. (1983), **The Eucharist in Bible and Liturgy**, Cambridge University Press, UK.
- KIM, Gyung-Yul-VENTER, Pieter M. (2013), “The Disposal of the Hattat Flesh”, **HTS Theologiese Studies/Theological Studies**, Vol. 69, No. 1, South Africa: 1-10.
- KINAL, Füzulan (1954), “Eski Önasya Dinlerinde Monoteist Temayüller”, **Belleten Dergisi**, Türk Tarih Kurumu, C. XVIII, S. 70, Ankara: 115-129.

- KING, Leonard W. (1916), **A History of Sumer and Akkad**, Frederick A. Stokes Company, London.
- KIRKPATRICH A.F. (1901), **The Book of Psalms with Introduction and Notes Book IV- V**, Psalms XC-CL, Cambridge University Press, USA.
- KIRWAN, Michael (2007), “Eucharist and Sacrifice”, **New Blackfriars**, Vol. 88, No. 1014, pub. by. Wiley, Edinburgh: 213-227.
- KISA, Anton (1908), **Das Glas im Altertume**, Leipzig.
- KLAUSNER, Samuel Z (1964), “Sacred Andprofane Meanings of Blood and Alcohol”, **Journal of Social Psychology**, Vol. 64, Periodicals Archive Online: 27-43.
- KLAWANS, Jonathan (2005), **Purity, Sacrifice, and the Temple: Symbolism and Supersessionism in the Study of Ancient Judaism**, Oxford University Press, USA.
- KLAWANS, Jonathan (2000), **Impurity and Sin in Ancient Judaism**, Oxford University Press, New York.
- KLAWANS, Jonathan (2001), “Pure Violence: Sacrifice and Defilement in Ancient Israel”, **The Harvard Theological Review**, Vol. 94, no. 2, pub. by. Cambridge University Press on behalf of the Harvard Divinity School: 133–155.
- KLAWANS, Jonathan (2002), “Interpreting the Last Supper: Sacrifice, Spiritualization, and Anti-Sacrifice”, **New Test. Stud.** Vol. 48, Cambridge University Press: 1-17.
- KLEINER, Fred S.(1983), “The Sacrifice in Armor in Roman Art”, **Latomus**, Vol. 42, No. 2, pub. by. Société d'Études Latines de Bruxelles: 287–302.
- KNAPP, Stephen (2006), **The Power of the Dharma: An Introduction to Hinduism and Vedic Culture**, New York.
- KNUST, Jennifer Wright- VÁRHELYI (2011), **Ancient Mediterranean Sacrifice**, Oxford University Press, USA.
- KOGMAN-APPEL Katrin (2000), “Coping with Christian Pictorial Sources: What Did Jewish Miniaturists Not Paint?”, **Speculum**, Vol. 75, No. 4, pub. by. The University of Chicago Press: 816-858.

KOGMAN-APPEL, Katrin- MEYER, Mati (2008), **Between Judaism and Christianity Art Historical Essays in Honor of Elisheva (Elisabeth) Revel-Neher**, Brill Press, Leiden-Boston.

KONUK, Tuba (2008), **Antik Yunan ve Roma’da Din Mitos ve Çocuk Görünümlü Tanrılar**, GAZİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TARİH ANABİLİM DALI ESKİÇAĞ TARİHİ, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

KOSLOWSKI, Peter (2001), **A Discourse of the World Religion/The Concept of God, the Origin of the World, and the Image of the Human in the World Religions**, Kluwer Academic Publisher, London.

KOŞTAŞ, Münir (1986), "Din Sosyolojisine Giriş", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXVIII, Ankara: 355-369.

KÖKDEMİR, Görkem (2004), "Kurban Masalarındaki Anthemion Bezemelerinin Augustus Dönemi Tipolojik ve Stilistik Özellikleri", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Eski Önyasa-Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi**, Ankara: 45-62.

KÖROĞLU, Kemalettin (2011), "Urartu Krallık ve Aşiretler/The Kingdom and Tribes", **Urartu Doğu’da Değişim/Transformation in the East**, Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 12-51.

KÖROĞLU, Kemalettin, (2012), **Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar**, İletişim Yayınları, 7. Baskı, İstanbul.

KÖSE, Mustafa (2014), "Kitap Tanıtım ve Değerlendirme: GÜNAH KEÇİSİ", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. 14, S. 3, İstanbul: 313-320.

KÖSE, Tuba (2014), **Hac Suresi 28-37. Ayetler Çerçevesinde Kurban**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

KRAMER, Samuel Noah (1963), **The Sumerians: Their History, Culture, and Character**, The University of Chicago Press, Chicago.

- KRAPPE, Alexander H. (1945), "The Anatolian Lion God", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 65, No. 3, Pub. by. American Oriental Society, USA: 144-154.
- KRISTENSEN, W. Brede (1960), **The Meaning of Religion Lectures in The Phenomenology of Religion**, Tran. by John B. Carman, Netherlands.
- KROEGER, C. C., EVANS, M. J. (2002), **The IVP women's Bible Commentary**, InterVarsity Press, Illinois-USA.
- KUHN, Sherman M. (1980), **Middle English Dictionary**, The University of Michigan Press, America.
- KUHRT, Amélie (1995), **The Ancient Near East, C. 3000-330 B.C.** Vol. I, Routledge, London.
- KUNIN, Seth Daniel-MILES-WATSON, Jonathan (2006), **Theories of Religion: A Reader**, Rutgers University Press, New Jersey.
- KUPFER, Marcia (2011), "Abraham Circumcises Himself A Scene at the Endgame of Jewish Utility to Christian Art", **Judaism and Christian Art: Aesthetic Anxieties from the Catacombs to Colonialism**, Ed. by. Herbert L. Kessler and David Nirenberg., University of Pennsylvania Press, USA. : 143 - 182.
- Kur'an-ı Kerim** (2000), çev. Yaşar Nuri Öztürk, Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul.
- KURT, Abdurrahman (2008), "Sosyolojik Din Tanımları ve Dine Teolojik Bakış Sorunu", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 17, S. 2, Bursa: 73-93.
- KURTZ, J. H. D. D., (2004), **Sacrificial Worship of The Old Testament**, Tran. by James Martin, Edinburg.
- KURUL, Mustafa (2007), **İslam Resim Sanatında Hz. İbrahim ve Hz. İsmail**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- LAGRANGE, M. J. (1905), **Études Sur Les Religions Sémitiques**, Librairie Victor Legoffre, Paris.
- LAGRANGE, N. J. (1905), **Études Sur Les Religions Sémitiques**, Paris.

LAMBERT, Michael (1993), “Ancient Greek and Zulu Sacrificial Ritual: A Comparative Analysis”, **Numen**, Vol. 40, No. 3, pub. by. Brill Press, Leiden-Boston: 293-318.

LAMBERTON Clark D. (1910), **Themes from St. John's Gospel in Early Roman Catacomb Painting**, Princeton University Press, USA.

LAMBERTON Clark D. (1911), “The Development of Christian Symbolism as Illustrated in Roman Catacomb Painting”, **American Journal of Archaeology**, Vol. 15, No. 4, pub. by. Archaeological Institute of America: 507-522.

LAMPE, W.H (1961), **A Patristic Greek Lexicon**, Clarendon Press, Oxford.

LANCASHIRE, Anne (1975), “Chaucer and the Sacrifice of Isaac”, **The Chaucer Review**, Vol. 9, No. 4, pub. by. Penn State University Press, USA. : 320-326.

LANDA, Fray Diego de (1941), **Landa's Relacion de las Cosas de Yucatan**, trans. by. Alfred Tozzer, Cambridge.

LANDSBERGER, Benno (1943), “Sümerler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, çev. Mebrure Osman Tosun, C. I, S. V, Ankara: 89-102.

LANERI, Nicola (2015), **Defining the Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East**, Oxbow Books, UK.

LANGER, SU.S. ANNE, K. (1948), **Philosophy in a New Key A Study in the Symbolism of Reason, Rite, and Art**, pub. by. The New American Library, USA.

LARSEN, Timothy (2014), **The Slain God: Anthropologists and the Christian Faith**, Oxford University Press, UK.

LARSON, Jennifer (2016), **Understanding The Ancient World Understanding The Greek Religion**, Routledge, NewYork.

LASEBIKAN, G. L (1998), “Eski Ahit’de Kurban”, çev. Ahmet Güç, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 7, S. 7, Bursa: 575-586.

LATTEY, C. (1941), “The Prophets and Sacrifice: A Study in Biblical Relativity”, **The Journal of Theological Studies**, Vol. 42, No. 167/168, Oxford University Press, USA. : 155-165.

- LAZAREV, Victor (1971), "Regard Sur L'art e la Russie Prémongole [II, Le Système de la Décoration Murale de Sainte-Sophie de Kiev", **Cahiers de Civilisation Médiévale**, 14e année (n°55), Juillet-septembre: 221-238.
- LEEMING, David A. MADDEN Kathryn et al. (2009), **Encyclopedia of Psychology and Religion**, New York.
- LEEMING, David A. -MADDEN Kathryn et al. (2009), **Encyclopedia of Psychology and Religion**, New York.
- LEICK, Gwendolyn (2007), **The Babylonian World**, Routledge, New York.
- LENSKI, Noel (2005), **The Cambridge Companion to the Age of Constantine (Cambridge Companions to the Ancient World)**, Cambridge University Press, USA.
- LEONHARDT, Jutta (2001), **Jewish Worship in Philo of Alexandria**, Mohr Siebeck, Tübingen, Germany.
- LEVENSON, A. J., (2012), **Inheriting Abraham: The Legacy of the Patriarch in Judaism, Christianity, and Islam**, Princeton University Press, America.
- LEVENSON, Jon D., (1995), **The Death and Resurrection of the Beloved Son: The Transformation of Child Sacrifice in Judaism and Christianity**, Yale University Press, America.
- LEVERING, Matthew (2005), **Sacrifice and Community Jewish Offering and Christian Eucharist**, USA.
- LEVINE, Lee I. (2005), **The Ancient Synagogue The First Thousand Years**, Yale University Press, London.
- LEVIS, Bernard (1966), **The Arabs in History**, USA.
- LEVY, Ian Christopher, MACY, Gary, AUSDALL, Kristen Van (2011), **A Companion to the Eucharist in the Middle Ages**, Leiden. Boston.
- LEWIS, Chaim (1973), "From Adam's Serpent to Abraham's Ram", **Judaism**, 22-4, Periodicals Archive Online: 392-396.
- LEWIS, Jack P. (1984), "Noah and the Flood: In Jewish, Christian, and Muslim Tradition", **The Biblical Archaeologist**, Vol. 47, No. 4, The American Schools of Oriental Research, America: 224-239.

- LIEU, Samuel-MONTSERRAT, Dominic (1995), **From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views: A Source History**, Routledge Press, London.
- LINCOLN, Bruce (1991), **Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice**, University of Chicago Press, America.
- LINDBERG, Carter (2006), **A Brief History of Christianity**, Blackwell Publishing Ltd, UK.
- LINDSAY, Jones (2005), **Encyclopedia of Religion**, Second Edition Macmillan Reference, USA.
- LINDSAY, W. M. (1894), **The Latin Language an Historical Account of Latin Sounds, Stems. And Flexions**, Clarendon Press, Oxford.
- LIU, Jinyu (2009), **Collegia Centonariorum: The Guilds of Textile Dealers in the Roman West**, Brill Press, Leiden- Boston.
- LIVERANI, Mario (2004), **Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography**, Cornell University Press, New York.
- LOBELL, Jarrett A. (2012), “A Society's Sacrifice”, **Archaeology**, Vol. 65, No. 1, Archaeological Institute of America: 43-47.
- LOCHHEAD, David (2001), “Monotheistic Violence”, **Buddhist-Christian Studies**, Vol. 21, pub. by. University of Hawai'i Press: 3–12.
- LODS, Adolphe (1996), **Israel From Its Beginningsto the Middle of the VIIth Century**, Trans. by. S.H. Hooke Routledge, New York.
- LONGSWORTH, Robert M. (1972), “Art and Exegesis in Medieval English Dramatizations of the Sacrifice of Isaac”, **Educational Theatre Journal**, Vol. 24, No. 2, pub. by. The Johns Hopkins University Press: 118–124.
- LOWDEN, J. (1992), “Concerning the Cotton Genesis and Other Illustrated Manuscripts of Genesis”, **Gesta**, Vol: 31, No. 1, Pub. by. The University of Chicago Press on behalf of the International Center of Medieval Art: 40-53.
- LUCHESI, Brigitte- VON STUCKRAD, Kocku (2004), **Religion im kulturellen Diskurs/Religion in Cultural Discourse**, Walter de Gruyter, Berlin, New York.

LUNDQUIST, John M. (1994), **What Is a Temple? A Preliminary Typology**, Donald W. Parry and Stephen D. Rickseds., (Salt Lake City: DeseretnBook and Farms), USA.

LUNDY, J.P. (1876), **Monumental Christianity Or The Art and Symbolism of the Primitive Church as Witnesses and Teachers of the One Catholic Faith and Practice**, New York.

LYON, D. G. (1891), "Judaism and Christianity", **The Old and New Testament Student**, Vol. 12, No. 6, pub. by. The University of Chicago Press: 367-373.

M.A.Y., "Moriah", **Encyclopedia of Judaica**, Vol. 12, Jerusalem.

MACCOBY, H. (1991), "Paul and Circumcision: A Rejoinder", **The Jewish Quarterly Review**, Vol. 82, No. 1/2, pub. by. University of Pennsylvania Press: 177-180.

MACKENZIE, R. A. F. (1963), **Faith and History in the Old Testament**, University of Minnesota Press, Minneapolis.

MACQUARRIE, John (2003), **Principles of Christian Theology**, SCM Press, Great Britain.

MACQUEEN, James G (1986), **The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor**, Thames and Hudson Ltd, London.

MAGHEN, Ze'ev (2004), "First Blood Purity, Edibility, and the Independence of Islamic Jurisprudence", **Der Islam**, 81, 1, ProQuest Art, Design and Architecture Collection: 49-95.

MAGUIRE, Henry (1995), **Byzantine Magic**, USA.

MAGUIRE-Henry (1994), **Art and Eloquence in Byzantium**, Princeton University Press.

MAKER, Edward F. (2004), **Food For The Gods; The Identification of Philistine Rites of Animal Sacrifice**, Doctor of Philosophy in Anthropology in the Graduate College of the University of Illinois at Chicago presented as a Dissertation, Chicago, Illinois.

MAKER, EDWARD F. (2004), **Food for the Gods; The Identification of Philistine Rites of Animal Sacrifice**, Dissertation Submitted as Partial Fulfillment

of the Requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Anthropology in the Graduate College of the University of Illinois at Chicago, USA.

MARGARET JENSEN, Robin (2000), **Understanding Early Christian Art**, New York.

MARION, Jean-Luc (1991), **God Without Being-Hors Texte**, Tran. by Thomas A. Carlson, The University of Chicago Press, London.

MARKOVIĆ, Nemanja- BULATOVIĆ, Jelena (2013), “Ploughing in medieval times on the territory of presentday Serbia”, **Archeometriai Muhely**,10(3), Hungary: 225-230.

MARTI, Huriye- HAN, Abdurrahman (2016), “Hz. Nuh’un Hayatı Ekseninde “Aile Olmak” Üzerine Yeniden Düşünmek”, **Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 5, S. 9, Gümüşhane: 97-105.

MARTIN, Ralph P (1997), **Reconciliation: A Study of Paul's Theology**, Wipf and Stock Publishers, Oregon.

MARTINIANI-REBER, Marielle, KILIAN, Anheuser (2009), “Le plat d'argent au sacrifice d'Abraham: oeuvre byzantine ou falsification ?”, Genava- Revue d'archéologie et d'histoire de l'art; Vol. 57: 27, 34.

MARVIN, Carolyn-INGLE, David W. (1996), “lood Sacrifice and the Nation: Revisiting Civil Religion”, **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 64, No. 4, pub. by. Oxford University Press: 767–780.

MATHEWS, Shailer-SMITH Gerald Birney (1921), **A Dictionary Religion and Ethics**, USA.

MAYERSON, Philip (1976), “An Inscription in the Monastery of St. Catherine and the Martyr Tradition in Sinai”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 30, pub. by. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University: 375–379.

MCAULIFFE, Jane Dammen (2001), **Encyclopaedia of the Qurān**, Vol: 1, Brill, Leiden, Boston, Köln, USA.

MCAULIFFE, Jane Dammen (2002), **Encyclopaedia of the Qurān**, Vol: 2, Brill, Leiden, Boston, Köln, USA.

MCCARTHY, Dennis J. (1969), "The Symbolism of Blood and Sacrifice", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 88, No. 2, Society of Biblical Literature, America: 166-176.

MCCARTHY, Dennis J. (1973), "Further Notes on the Symbolism of Blood and Sacrifice", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 92, No. 2, pub. by. Society of Biblical Literature: 205-210.

MCCLYMOND, Kathryn (2004), "The Nature and Elements of Sacrificial Ritual", **Method & Theory in the Study of Religion**, Vol. 16, No. 4, pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 337-366.

MCCORMICK, Patrick T. (2012), "Reading Isaac's Sacrifice as an Antiwar Parable", **Journal of the Society of Christian Ethics**, Vol. 32, No. 2, pub. by. Society of Christian Ethics: 3-21.

MCGUCKIN, John Anthony (2008), **The Orthodox Church: An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture**, Blackwell Publishing, USA.

MCKEAN, Theo E . (1964), **The Origin and Original Meaning of Sacrificial Blood Offerings as Revealed in the Bible and Modern Scripture**, A Thesis Presented to the Department of Graduate Studies in Religious Instruction Brigham Young University, USA.

MCKENZIE, John L. (1995), **The Dictionary of The Bible**, Macmillan Publishing Company, USA.

MCKILLOP, Heather (2004), **Understanding Ancient Civilization/The Ancient Maya: New Perspectives**, ABC CLIO, Santa Barbara California.

MCLEAN, Bradley (1996), **The Cursed Christ: Mediterranean Expulsion Rituals and Pauline Soteriology**, Sheffield Academic Press Ltd., England

MCLNTOSH, Jane (2005), **Ancient Mesopotamia: New Perspectives**, USA.

MCLYNN, Neil (1996), "The Fourth-Century "Taurobolium", **Phoenix**, Vol. 50, No. 3/4, Pub. By: Classical Association of Canada: 312-330.

MEDINE, Carolyn M. Jones, ADERIBIGBE, Ibigbolade S. etc. (2015) **Contemporary Perspectives on Religions in Africa and the African Diaspora**, Palgrave Macmillan US, New York.

MEEK, T. J. (1938), “Reviewed Work: Sacrifices in Ancient Israel: Their Origin, Purposes and Development”, **Sacrifices in Ancient Israel: Their Origin, Purposes and Development**, Macmilan Press, USA.

MEEK, Theophile James (1942), “Monotheism and the Religion of Israel”, **Journal of Biblical Literature**, Vol. 61, No. 1, pub. by. The Society of Biblical Literature: 21-43.

MEMİŞ, Ekrem (2007), **Eskiçağ Türkiye Tarihi-En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar**, Çizgi Yayınevi, 7. Baskı, Konya.

MESZAROS, Julia- ZACHHUBER, Johannes (2013), **Sacrifice and Modern Thought**, Oxford University Press, UK.

MEY, Jacob L. (2011), “Ephraim of Bonn and the Slaughter of Isaac”, **In Con/Texts of Persuasion**. Ed. Beatriz Penas et al. Kassel, İspanya: 119-129.

MICHAELS, Edmund (2002), **Life's Meaning: The Unification of God, Matter, Man, Mind and Society: a Treatise on the Science of Religion**, Trafford Publishing, Canada.

MIKALSON, John D. (2010), **Ancient Greek Religion**, Second Edition, Wiley-Balckwell, UK.

MILBURN, Robert (1988), **Early Christian Art and Architecture**, University of California Press.

MILGROM, Jacob (1976), **Cult and Conscience: The Asham and the Priestly Doctrine of Repentance The Asham and the Priestly Doctorine of Repetance**, Brill Press, Belgium.

MILGROM, Jacob (2007), “The Preposition Hebrew in the Hebrew Pericopes”, **Journal of Biblical Literature**, Vol. 126, No. 1, pub. by. Society of Biblical Literature: 161–163.

MILGROM, Josephine Berman (1978), **The Binding of Isaac (The Akedah) A Primary Symbol in Jewish Thought And Art**, A Dissertation Presented to: The Faculty of Graduate Theological Union in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, California.

MILLER, Mary-TAUBE Karl (1997), **An Illustrated Dictionary of the Gods and Symbols of Ancient Mexico and the Maya**, Thames and Hudson, London.

MILLER, Patrick D. (2000), **The Religion of Ancient Israel**, Westminster John Knox Press, London.

MINGARDI, Alberto (2011), **Herbert Spencer**, The Continuum International Publishing Group, New York.

MITCHELL, Margaret M.-YOUNG, Frances M. (2008), **The Cambridge History of Christianity Origins to Constantine Vol. 1**, Cambridge University Press, UK.

MIZRUCHI, Susan L. (1998), **The Science of Sacrifice American Literature and Modern Social Theory**, Princeton University Press, UK.

MLEYNEK, Sherryll (1994), "Abraham, Aristotle, and God: The Poetics of Sacrifice", **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 62, No. 1, pub. by. Oxford University Press: 107–121.

MOBERLY, R. W. L. (2007), "The Mark of Cain: Revealed at Last?", **The Harvard Theological Review**, Vol. 100, No. 1, pub. by. Cambridge University Press on behalf of the Harvard Divinity School: 11-28.

MOBERLY, R. W. L. (1988), "The Earliest Commentary on the Akedah", **Vetus Testamentum**, Vol. 38, No. 3, pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 302–323.

MOBERLY, R. W. L. (2000), "Why Did Noah Send out a Raven?", **Vetus Testamentum**, Vol. 50, Fasc. 3, Brill Press, Leiden: 345-356.

MONTEBELLO DE, Philippe (1994), **The Metropolitan Museum of Art Guide**, Second Edition, New York.

MOORE, G.F. (1914), **History of Religions**, Edinburgh: T.&T. Clark, USA.

MORIARTY, Frederick (1965), "Abel, Melchizedek, Abraham", **London The Way**, Vol. 5, No. 2, İngiltere: 95-104.

MORRIS, Brian (1987), **Anthropological Studies of Religion: An Introductory Text**, Cambridge University Press, USA.

MORRIS, Henry Madison, LAHAYE, Tim F., CLARK, Martin E., (1976), **The Bible Has the Answer**, Master Books, USA.

MORTIMER, Alfred G. (1901), **The Eucharistic Sacrifice an Historical and Theological Investigation of the Sacrificial Conception of the Holy Eucharist in the Christian Church**, London.

MOWINCKEL, Sigmund (2014), **Psalm Studies**, Trans. by. Mark. E Biddle, Vol. 2, SBL Press, USA.

MOYER, C.J (1969), **The Concept of Ritual Purity Among the Hittites**, The Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences Brandeis University Department of Mediterranean Studies, Dissertation of Doctor of Philosophy, USA.

MURRAY, Carrie Ann (2016), **Diversity of Sacrifice: Form and Function of Sacrificial Practices in the Ancient World and Beyond**, State University of New York Press, USA.

MURRAY, Sister Charles “Art and the Early Church”, **The Journal of Theological Studies**, NEW SERIES, Vol. 28, No. 2, pub. by. Oxford University Press: 303-345.

MUSANA, Paddy (2014), “The Judeo-Christian Concept of ‘Sacrifice’ and Interpretation of Human Sacrifice in Uganda”, **International Letters of Social and Humanistic Sciences**, Vol. 41, Sci Press Ltd., Switzerland : 39-52.

MUTCALI, Serdar (1995), **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yayınları, İstanbul.

MYERS, John (1949), “Blood Sacrifice”, **Journal of the Gypsy Lore Society**, 28-1, Periodicals Archive Online: 17-21.

NARİN, İsmail (2009), **Kur’an Ve Sünnet Açısından Kurban İbadeti**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

NECLA KAPLAN (2017), **Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı G.İ.8)**, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.

NELSON, Marie (1988), “The Sacrifice of Isaac: A Humanistic Interpretation”, **Neuphilologische Mitteilungen**, Vol. 89, No. 3, Helsinki, Finland: 286-294.

NEMET-NEJAT, Karen Rhea (1998), **Daily Life in Ancient Mesopotamia**, Greenwood Publishing Group, London.

- NEUMANN, Gerhard (1998), “Iphigenia: Sacrifice and Ritual in Drama”, **The World of Music**, Vol. 40, No. 1, Music, the Arts and Ritual, pub. by. VWB - Verlag für Wissenschaft und Bildung: 101-117.
- NEUSNER, Jacob (1964), “Judaism at Dura – Europos”, **History of Religions**, Vol. 4, No. 1, pub. by. : The University of Chicago Press: 81-102.
- NEUSNER, Jacob (1979), “The Tasks of Theology in Judaism: A Humanistic Program”, **The Journal of Religion**, Vol. 59, No. 1, pub. by. The University of Chicago Press: 1–86.
- NEUSNER, Jacob- SCHIFFMAN, Lawrence H. (1994), **The Talmud of the Land of Israel A Preliminary Translation and Explanation, Vol. 13: Yerushalmi Pesahim**, Trans. by. Baruch M. Bokser, The University of Chicago Press, USA.
- NEUSNER, Jacob-CHILTON, Bruce-GRAHAM, William (2002), **Three Faiths, One God: The Formative Faith and Practice of Judaism, Christianity, and Islam**, Brill Academic Publishers, Boston-Leiden, USA.
- NEWBERG, Andrew B. (2010), **Principles of Neurotheology**, Ashgate Publishing, USA.
- NEWLAND, Mary Reed (2009), **Written on Our Hearts: The Old Testament Story of God's Love**, Saint Mary's Press, USA.
- NEWMYER, Stephen T. (2011), **Animals in Greek and Roman Thought: A Sourcebook**, USA.
- NEWTON, Michael (1996), “Written in Blood: A History of Human Sacrifice”, **The Journal of Psychohistory**, 24- 2, Periodicals Archive Online, 104-131.
- NIGOSIAN, S.A.(1975), **World Religion**, London.
- NILSSON, MARTIN P. (1949), **A History of Greek Religions**, Tran. by F. J. Fielden, Clarendon Press, London.
- NISTELROOIJ, Inge Van (2014), **Sacrifice A care-ethical reappraisal of sacrifice and self-Sacrifice/Opoffering Een zorgethische herwaardering van opoffering en zelfopoffering (met een samenvatting in het Nederlands)**, Uitgeverij BOXPress.
- NJOZI, Hamza M. (1997), “Gılgamış Destanı, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an Bağlamında Nuh Tufanı Kıssası” Samsun: 331-332.

- NOGA BANAI, Galit (2008), **The Trophies of Martyrs: An Art-Historical Study of Early Christian Silver Reliquaries**, Oxford University Press, USA.
- NOVAK, David (2007), **The Sanctity of Human Life**, Georgetown University Press, Washington.
- NUTTAL Zelia (1908), **A Penitential Rite of the Ancient Mexicans**, pub. by. Museum of the Cambridge, USA.
- O’KANE, Martin (2002), **Borders, Boundaries and the Bible**, New York.
- OBEYESEKERE, Gananath (2005), **Cannibal Talk: The Man-eating Myth and Human Sacrifice in the South Seas**, University of California Press, USA.
- O’COLLINS, Gerald (2002), **Introducing Catholic Theology Interpreting Jesus**, Wipf and Stock Publishers, Oregon.
- OEMING, Manfred (1998), “Der Glaube Abrahams. Zur Rezeptionsgeschichte von Gen 15,6 in der Zeit des zweiten Tempels”, **Ruprecht Karls Universität Heidelberg Wissenschaftlich theologisches Seminar Kisselgasse**, 110-1, Periodicals Archive Online: 16-33.
- OGDEN, Daniel (2007), **A Companion to Greek Religion**, Blackwell Publishing, USA.
- OGDEN, Daniel (2007), **A Companion to Greek Religion**, Blackwell Publishing Ltd, USA.
- OGILVIE, John (1871), **The Imperial Dictionary, English, Technological, and Scientific: On the Basis of Webster's English Dictionary With The Dictionary With The Addition of Many Thousand Words And Phrases, Including The Most Generally Used Technical And Scientific Terms, With Their Etymology and Their Pronunciation Also, A Supplement Containing An Extensive Collection of Words, Terms and Phrases In The Varous Depertments Of Literature, Science, and Art, Together with Numerous Obsolete, Obsolescent, and Scottish Words Not Included in Previous English Dictionaries**, London.
- OKUR, Hayrunnisa (2017), “Doğu Anadolu’nun Güçlü Krallığı: Urartular”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 10, S. XXIX, : 313-355.

- OLIN, Margaret (2000), “‘Early Christian Synagogues’ and ‘Jewish Art Historians’”. The Discovery of the Synagogue of Dura-Europos”, **Marburger Jahrbuch Für Kunstwissenschaft**, Vol. 27, pub. by. Verlag des Kunstgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg: 7–28.
- OLSON, Carl (1994), “Eroticism, Violence, and Sacrifice: A Postmodern Theory of Religion and Ritua”, **Method & Theory in the Study of Religion**, Vol. 6, No. 3, pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 231-250.
- ORR, James, NUELSEN, John L., MULLINS, Edgar Young (1915), **The International Standard Bible Encyclopedia**, Vol. IV., Chicago, USA.
- OSBORNE, Robin (1993), “Women and Sacrifice in Classical Greece”, **The Classical Quarterly**, Vol. 43, No. 2, Cambridge University Press, America: 392-405.
- OYENEYE, O.Y.- OYESIKU, O.- EDEWOR, P.A (1993), **Nigerian Culture and Citizenship Education**, Maokus Publishers, Lagos.
- OYIBO, Innocent (2004), **Aspekte Afrikanischer Eschatologie Aufgezeigt am Beispiel des Ahnenkults bei den Igala von Nigeria: ein Kernelement afrikanischer Religiosität als Anfrage an den Christlichen Glauben**, LIT Verlag, Münster-Germany.
- OYMAK, İskender (Ocak- Nisan 2002), “Gökçeada Hristiyanlarında Kurban Geleneği”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, C. 4, S. 12, Ankara: 169-180.
- ÖKSE, Ayşe Tuba (2015), “Building Rituals from the Middle Bronze Age in the Upper Tigris Region: New Evidence from Salat Tepe, South-Eastern Turkey”, **Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi Florence (6-8 February 2014)**, Ed. By. Anacleto D’Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze University Press, Italy: 123-137.
- ÖKTEM, Ülker (2000), “Descartes'in Epistemolojisiinde Tanrı'nın Yeri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XL, S.3-4, Ankara: 29 -36.
- ÖKTEN, Kaan H. (2003), “Yahudilikte ve Hristiyanlıkta Kan”, **Cogito**, S. 37, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 133–161.

ÖRNEK, Sedat Veyis (1962), "İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XX, Temmuz-Aralık, S. 3-4, Ankara: 255-261.

ÖRNEK, Sedat Veyis (1971), **Etnoloji Sözlüğü**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.

ÖRS, Hayrullah (1966), **Musa ve Yahudilik**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ÖZDEMİR EKİNCİ, Hatice (2013), **İslâm Kelâmında Nüzûl-i İsa Retoriği**, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum.

ÖZDEMİR, Ali İhsan (2003), "Kur'an'ın Kaynağı Sümer'de Mi? / Was the Source of the Qur'an Traced Back to Sumerians?", **İslami Araştırmalar Dergisi/Journal of Islamic Research**, C. 16, S.2, Ankara: 232-248.

ÖZEL, Ahmet (1988), "Adak", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi**, İstanbul.

ÖZGÜL, Oktay (2011), "Sümer Sosyal Hayatında Eğitimin Yeri ve Önemi/Place of Education and Teaching in the Social Life of Sumerian", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. IV, S. II, Erzincan: 401-414.

ÖZHAZAR, İbrahim, ELBİNSOY, İsa (2017), **Modern Dönem İslam Ülkeleri: Ortadoğu, Körfez Ülkeleri, Arap Yarımadası ve Ek Ülkeler**, Tire Kitap, İstanbul.

ÖZKAN, Ali Rafet (2003), **Dinlerde Kurban Kültü**, Akçağ Yayınları, Ankara.

ÖZMEN, Seher Selin (2017), "The Ionians in Anatolia and the Mother Goddess Cybele Cult", **The Migration Conference 2017 Proceedings**, Düzenleyenler: Fethiye Tilbe, Elif İskender, İbrahim Sirkeci, Transnational Press, London, UK: 259-274.

ÖZTÜRK, Bayram-ÖZTÜRK, Ayaka Amaha (2003), "Environmental Problems in the Aegean Sea" **The Stockholm Declaration And Law Of The Marine Environment** ", Ed. by. Nordquist M., Moore, J. N., Mahmoudi, S, Martinus Nijhoff Publishers, New York : 359-365.

ÖZTÜRK, Mustafa (2004), "Kur'an, Kitab-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil-Kâbil Kıssası", **Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 1, Adana: 147-164.

- ÖZTÜRK, Nermin (2002), “İlahi Dinlerde Yemin, Kefaret ve Kurban”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 13, Konya: 167-192.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri (2000), “Kurban Kesmek İbadet mi?”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 2, İstanbul: 1-5.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri (2001) “Kur’an’da İnsan Kavramı”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.3, İstanbul: 1-15.
- PAKIŞ, Ömer (2004), “Kutsal Metinlerde İsmail ve İshak”, **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 4 Sayı: 2, Samsun: 76-94.
- PARKS, Randall David (1987), **Abraham, the 'First Christian' and the 'First Muslim' Hermeneutics of A Religious Symbol in Western Christianity and Sunni Islam**, Department of Missions and World Religions, In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy, USA.
- PARRINDER, G. (1961), **Worship in the World's Religions**, USA.
- PARSONS, Elsie Clews (1906), “The Religious Dedication of Women”, **American Journal of Sociology**, Vol. 11, No. 5, pub. by. University of Chicago Press: 610–622.
- PATTERSON, Jane Lancaster (2015), **Keeping the Feast: Metaphors of Sacrifice in 1 Corinthians and Philippians**, SBL Press, Atlanta.
- PATTON, Kimberley Christine (2009), **Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity**, Oxford University Press, USA.
- PATTON, Laurie L. (2005), **Bringing the Gods to Mind Mantra and Ritual in Early Indian Sacrifice**, University of California Press, England.
- PEDLY, John (2005), **Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World**, Cambridge University Press, USA.
- PEKŞEN, Okay (2017), “Babil Krallarının Siyasal Meşrulaştırma Aracı: Tanrı Marduk”, **KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C.14, S. 1, Maraş: 102-111.
- PELIKAN, Jaroslav (1971), **The Christian Tradition a History of the Development of Doctrine: The Emergence of the Catholic Tradition (100-600)**, Vol.1, The University of Chicago Press, USA.

PELIKAN, Jaroslav (1977), **The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine: The Spirit of Eastern Christendom (600-1700)**, Vol. 2, The University of Chicago Press, USA.

PELIKAN, Jaroslav (1978), **The Christian Tradition a History of the Development of Doctrine: The Growth of Medieval Theology (600-1300)**, Vol. 3, The University of Chicago Press, USA.

PELIKAN, Jaroslav (1984), **The Christian Tradition a History of the Development of Doctrine: Reformation of Church and Dogma (1300-1700)**, Vol. 4, The University of Chicago Press, USA.

PELIKAN, Jaroslav (1993), **Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism**, Yale University Press, London.

PELIKAN, Jaroslav (2005), **Whose Bible Is It? A History of the Scriptures Through the Ages**, USA.

PELLIZZI, Francesco (2007), "Some Notes on Sacrifice, Shamanism, and the Artifact.", **RES: Anthropology and Aesthetics**, No. 51, pub. by. President and Fellows of Harvard College acting through the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology: 239–246.

PENNOCK, Caroline Dodds (2008), **Bonds of Blood Gender, Lifecycle and Sacrifice in Aztec Culture**, London.

PERKINS, PHEME Peter (2000), **Apostle for the Whole Church**, Pub. by. University of South Carolina, USA.

PETERSON, B. Daniel (2010), **Conflict and Christianity: Jesus: from Righteousness to Religion**, Xlibris Corporation, USA.

PETRI, William (2015), **Universal Version Bible The Torah**, Beacon Ministries Publishing, New York.

PETROPOULOU, Maria-Zoe (2008), **Animal Sacrifice in Ancient Greek Religion, Judaism, and Christianity, 100 BC to AD 200**, Oxford University Press, New York.

- PFLUGER, Carl (1995), “Progress, Irony and Human Sacrifice”, **The Hudson Review**, Vol. 48, No. 1, pub. by. Hudson Review, Inc. : 67-92.
- PFORDRESHER, John (2008), **Jesus and the Emergence of a Catholic Imagination: An Illustrated Journey**, New York.
- PHILLIPS, John (2006), **Exploring People of the Old Testament**, Vol. 1, Kregel Academic, USA.
- PINARCIK, Pınar (2012), “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, S. 2, İzmir: 459-482.
- PINCHES, Theophilus G. (1906), **The Religion of Babylonia And Assyria**, Archard Constable and amp; Co. London.
- PİŞGİN, Yasin (2014), “Vahiy ve Karakter İnşası”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C. 12, S. 1, İstanbul: 185-222.
- PLANTINGA, Alvin (1981), “Is Belief in God Properly Basic?” **Noûs**, Vol. 15, No. 1, pub. by. Wiley Press: 41–51.
- POLATOĞLU, Enver (2006), **Kur’an’da ve Tevrat’ta Hz. İbrahim’in İnanç Konusundaki Akılcı Tutumu**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- POLLARD, Jesse Paul (1982), **The Problem of the Faith of Christ**, Dissertation Submitted to the Faculty of Baylor University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Texas, USA.
- PONGRATZ, B. (2007), “Ritual Killing and Sacrifice in the Ancient Near East”, **Human Sacrifice in Jewish and Christian Tradition**, Ed. By. FINSTERBUSCH, Karin-LANGE Armin-ROMHELD, K.F. Diethard, Leiden Boston: 3-33.
- PONGRATZ-LEISTEN Beate (2015), **Religion and Ideology in Assyria**, Walter de Gruyter, Berlin.
- POO, Mu-Chou (1995), **Wine And Wine Offering in the Religion of Ancient Egypt**, USA.
- POPKIN, P.R.W. (2013), “Hittite Ritual Animal Sacrifice: Integrating Zooarchaeology and Textual Analysis”, **Bones, Behaviour and Belief: The**

Zooarchaeological Evidence as a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond, Ed. By. G. Ekroth- J. Wallensten, The Editorial Committee of the Swedish Institutes at Athens and Rome (September 13, 2014) : 101-114.

PORTAL, Frederic (1904), **A Comparison of Egyptian Symbols with those of the Hebrews**, Tran. by John W. Simons, New York.

PRESCENDI, Francesca (2007), **Decrire Et Comprendre Le Sacrifice / to Describe and Include/Understand the Sacrifice: Les Reflexions Des Romains Sur Leur Propre Religion a Partir De La Litterature Antiquaire / Reflexions of the Romans on Their Own Religion from the Li**, Stainer, London.

PRICE, S. R. F. (1980), “Between Man and God: Sacrifice in the Roman Imperial Cult”, **The Journal of Roman Studies**, Vol. 70, Pub. by. Society for the Promotion of Roman Studies: 28-43.

PRINCE, Stephen (2006), “Beholding Blood Sacrifice in The Passion of the Christ: How Real Is Movie Violence?”, **Film Quarterly**, Vol. 59, No. 4, pub. by. University of California Press: 11–22.

PTACEK, Melissa (2006), “Sacrificing Sacrifice”, **Theory and Society**, Vol. 35, No. 5/6, pub. by. Springer: 587-600.

QUIBELL, J.E. (1908), **Excavation at Saqqara (1906-7)**, Le Caire Imprimerie De L'institut Francais D'archeologie Orientale.

R, F. D. (1952), **Sacrifice in the Old Testament**, The Tyndale Press, London.

RAAB, Kelley Ann (1997), “Nancy Jay and a Feminist Psychology of Sacrifice”, **Journal of Feminist Studies in Religion**, Vol. 13, No. 1, pub. by.: Indiana University Press on behalf of FSR, Inc, Cambridge : 75-89.

RADNER, Karen (2015), **Ancient Assyria A Very Short Introduction**, Oxford University Press, UK.

RAE, Murray (2015), **Christian Theology: The Basics**, pub. by. Routledge Press, New York.

RAHMIM, Iraj Isaac (2005), “Sacrifices”, **The Antioch Review**, Vol. 63, No. 2, Yin/Yang: Duets and Opposites, Antioch Review, Inc. Press: 289-300.

- RAMAMIRTHAM, L. S.- ZVELEBIL, Kamil (1977), "The Great Sacrifice", *Journal of South Asian Literature*, Vol. 13, No. 1/4, pub. by.: Asian Studies Center, Michigan State University : 207–210.
- RAMSAY, W. M. (2010), **The Historical Geography of Asia Minor**, Cambridge University Press, USA.
- RANKIN, Jerry-STETZER, Ed (2010), **Spiritual Warfare and Missions: The Battle for God's Glory Among the Nations**, B&H Publishing Group, USA.
- RAPPAPORT, Roy A. (1999), **Ritual and Religion in the Making of Humanity**, Cambridge.
- REÇBER, Mehmet Sait (2004), "Plantinga ve Tanrı İnancının Temelselliği", **Felsefe Dünyası Dergisi**, S.39, Ankara: 20-41.
- REID, Patrick V. (1987), **Readings in Western Religious Thought: The Ancient World**, Paulist Press, New York.
- RENN, Stephen D. (2005), **Expository Dictionary of Bible Words: Word Studies for Key English Bible Words Based on the Hebrew and Greek Texts**, Hendrickson Publishers, USA.
- RENSHAW, James (2012), **In Search of the Romans**, Bristol Classical Press, London.
- REVEL_NEHER, Elisabeth (1992), **The Image of the Jew in Byzantine Art**, Tran. by David Maizel, pub. by. Pergamon, New York.
- RIBBENS, Benjamin J. (2016), **Levitical Sacrifice and Heavenly Cult in Hebrews**, Walter de Gruyter, Berlin.
- RICE, D. T (1968), **Byzantine Art**, Great Britain.
- RICE, T. D. (1963), **Byzantine Frescoes From Yugoslav Churches**, The New American Library of World Literature, USA.
- RICHARDS, FRANKLIN D. A. (1857), **Compendium Faith And Doctrines of the Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints**, London.
- RIDDLE, Joseph Esmond (1838), **A Complete English-Latin Dictionary; For The Use of Colleges and Schools**, London.

- RIVERA, Lisa (2007), "Sacrifices, Aspirations and Morality: Williams Reconsidered", **Ethical Theory and Moral Practice**, Vol. 10, No. 1, 87, pub. by. Springer Press: 69-87.
- RIVES, J. (1995), "Human Sacrifice Among Pagans and Christians", **The Journal of Roman Studies**, Vol. 85, pub. by. Society for the Promotion of Roman Studies, 65-85.
- ROCK, Daniel (1833), **Hierurgia or The Holy Sacrifice of the Mass**, London.
- ROLLER, Lynn E. (1999), **In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele**, University of California Press, America.
- ROMANO, Irene Bald (1995), **Gordion Special Studies II- The Terracotta Figurines and Related Vessels**, Pub. By. University Museum Philadelphia, America.
- ROSENBERG, Roy A. (1965), "Jesus, Isaac, and the 'Suffering Servant'", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 84, No. 4, pub. by. The Society of Biblical Literature: 381-388.
- RUANE, Nicole J. (2013), **Sacrifice and Gender in Biblical Law**, Cambridge University Press, USA.
- RUANE, Nicole J. (2013), **Sacrifice and Gender in Biblical Law**, Cambridge University Press, USA.
- RUBIN, Miri-SIMONS WALTER (2008), **The Cambridge History of Christianity Christianity in Western Europe c. 1100-c. 1500**, Cambridge University Press, UK.
- RUNDIN, John S. (2004), "Pozo Moro, Child Sacrifice, and the Greek Legendary Tradition", **Journal of Biblical Literature**, Vol. 123, No. 3, pub. by. Society of Biblical Literature: 425-447.
- RUPKE, Jörg (2007), **A Companion to Roman Religion**, Blackwell Publishing Ltd, USA.
- RUPPERT, Brian Douglas (2000), **Jewel in the Ashes: Buddha Relics and Power in Early Medieval Japan**, Harvard University Press, USA.
- RUSSELL, Nerissa (2011), **Social Zooarchaeology: Humans and Animals in Prehistory**, Cambridge University Press, USA.

- RUTGERS, L. V. Rutgers (2000), **Subterranean Rome: In Search of the Roots of Christianity in the Catacombs of the Eternal City**, Leuven.
- RUTSCHMAN, Laverne A. (1962), **Altar and Sacrifice In The Old Testament Nomadic Period With Relation to Sacred Space and Sacred Time**, A Dissertation Presented to the Faculty of the Southern California School of Theology in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Theology, USA.
- RYCE-MENUHIN Joel (1994), **Jung and the Monotheisms: Judaism, Christianity, and Islam**, Routledge, London.
- SAFREN, Jonathan D. (1988), "Balaam and Abraham", **Vetus Testamentum**, Vol. 38, Fasc. 1, pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 105-113.
- SAGLAM, Zeynep (2010), **Kuran- Kerim ve Tevrat'a Göre Habil Kâbil Kıssası**, Selçuk Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- SALAMONE, Frank A. (2004), **Religious Rites, Rituals, and Festivals**, New York.
- SALES, R. H. (1957), "Human Sacrifice in Biblical Thought", **Journal of Bible and Religion**, Vol. 25, No. 2, pub. by. Oxford University Press: 112–117.
- SALIBA, John A. (1976), **"Homo Religiosus" in Mircea Eliade: An Anthropological Evaluation**, Brill Archive, Netherlands.
- SÁNCHEZ, Ramón Corzo, GARCIA, Miguel Ángel (2014), "A Gem with Christian Motifs at the Bilbao Fine Arts Museum" **Bilbao Fine Arts Museum**, No. 8, : 17-45.
- SANDER, Loma (2012), **Encyclopedia of Mosaic Art**, English Press.
- SANDWELL, Isabella (2007), **Religious Identity in Late Antiquity Greeks, Jews And Christians in Antioch**, Cambridge University Press, New York.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem (1999), **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- SASSOON, I. S. D. (2001), **Destination Torah: Notes and Reflections on Selected Verses from the Weekly Torah Readings**, KTAV Publishing House, Inc., New Jersey.
- SATRAN, David (1995), **Biblical Prophet in Byzantine Palestine-Reassessing the Lives of the Prophets** Leiden; New York.

SAXL, F. (1939), “Pagan Sacrifice in the Italian Renaissance”, **Journal of the Warburg Institute**, Vol. 2, No. 4, pub. by. Warburg Institute: 346-367.

SCARLATA, M. W. (2012), **Outside of Eden: Cain in the Ancient Versions of Genesis 4.1-16**, Bloomsbury Publishing USA.

SCHAPIRO, Meyer (1943), “The Angel with the Ram in Abraham's Sacrifice: A Parallel in Western and Islamic Art”, **Ars Islamica**, Vol. 10, pub. by. Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan, Washington: 134-147.

SCHENCK, Kenneth L. (2007), **Cosmology and Eschatology in Hebrews The Settings of the Sacrifice**, Cambridge University Press, New York.

SCHENK, Kára L. (2010), “Temple, Community, and Sacred Narrative in the Dura-Europos Synagogue”, **AJS Review**, Vol. 34, No. 2, pub. by. Cambridge University Press on behalf of the Association for Jewish Studies: 195–229.

SCHIMMEL, Annamarie (1999), **Dinler Tarihine Giriş**, Kırkambar Yayınları İstanbul.

SCHIMMEL, Annemarie (1999), **Dinler Tarihine Giriş**, Kırkambar Yayınları, İstanbul.

SCHLIESSER, Benjamin (2006), **Abraham's Faith in Romans 4 Genesis 15:6 And its History of Reception In Second Temple Judaism and Paul A Contribution to the Pauline Concept of Faith**, A Dissertation Submitted to the faculty of the School of Theology, Fuller Theological Seminary in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, USA.

SCHMOKEL, Hartmuth (1971), “Sümer Dini”, çev., Mehmet Turhan Özdemir, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XIX, S. 1. Ankara : 198-217.

SCHOENFELD, D. (2012), **Fordham Series in Medieval Studies: Isaac On Jewish and Christian Altars: Polemic and Exegesis in Rashi and the Glossa Ordinaria**, Fordham University Press, USA.

SCHOEPS, Hans Joachim (1946) “The Sacrifice of Isaac in Paul's Theology”, **Journal of Biblical Literature**, Vol. 65, No. 4, pub. by. Society of Biblical Literature: 385-392.

- SCHREINER, Thomas R. (2008), **New Testament Theology: Magnifying God in Christ**, Baker Academic, USA.
- SCHULTZ, Hermann (1900), “The Significance of Sacrifice in the Old Testament.” **The American Journal of Theology**, Vol. 4, No. 2: 257–313.
- SCHUMAN, Michael A. (2001), **Mayan and Aztec Mythology**, United States of America.
- SCHWARTZ, G. M. (2012), “Archaeology and Sacrifice”, **Sacred Killing The Archaeology of Sacrifice in the Ancient Near East**, Ed. by. Anne M. Porter and Glenn M. Schwartz, USA: 1-32.
- SELENGUT, Charles (2017), **Sacred Fury: Understanding Religious Violence**, London.
- SELIGMAN, Adam (1988), “The Eucharist Sacrifice and the Changing Utopian Moment in Post Reformation Christianity”, **International Journal of Comparative Sociology**, XXIX, 1-2: 30-43.
- SEVER, Hüseyin (1987), “Asur Siyasi Tarihinin Ana Devreleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.31, S. 1.2, Ankara: 421-428.
- SEVİN, Veli (1999), **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, İstanbul.
- SEVİN, Veli (2007), **Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SEVİNÇ, Fatma (2007), **Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- SEZEN, Yumni (2004), **Kurban ve Din**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- SHACKLEY, Myra (1998), “A Golden Calf in Sacred Space? : The Future of St Katherine's Monastery, Mount Sinai (Egypt)”, **International Journal of Heritage Studies**, 4:3-4.
- SHARER, Robert J.-TRAXLER, Loa P. (2006), **The Ancient Maya**, Stanford University Press, California.

SHEARMAN, Susan Lee-CURTIS, John Briggs (1969), “Divine-Human Conflicts in the Old Testament”, **Journal of Near Eastern Studies**, Vol. 28, No. 4, pub. by. University of Chicago Press: 231-242.

SHEEHAN, Jonathan (2006), “The Altars of the Idols: Religion, Sacrifice, and the Early Modern Polity”, **Journal of the History of Ideas**, Vol. 67, No. 4, pub. by. University of Pennsylvania Press: 649–674.

SHEEHAN, Jonathan (2009), “Sacrifice Before the Secular”, **Representations**, Vol. 105, No. 1, pub. by. University of California Press 12–36.

SHERWOOD, Yvonne (2004), “Binding-Unbinding: Divided Responses of Judaism, Christianity, and Islam to the "Sacrifice" of Abraham's Beloved Son”, **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 72, No. 4, USA. : 821-861.

SHIGEMURA-PARKER, Alexandria (2011), **The New World Order in Genesis 1-9: A Commentary**, USA.

SHULMAN, David (1978), “The Serpent and the Sacrifice: An Anthill Myth from Tiruvārūr”, **History of Religions**, Vol. 18, No. 2, pub. by.. University of Chicago Press: 107–137.

SHULMAN, George M. (1986), “The Myth of Cain: Fratricide, City Building, and Politics”, **Political Theory**, Vol. 14, No. 2, pub. by. Sage Publications, Inc : 215–238.

SICKER, Martin (2001), **Between Man and God: Issues in Judaic Thought**, Greenwood Press, London.

SIEGEL, Paul N. (2005), **The Meek and the Militant: Religion and Power Across the World**, Haymarket Books, Chicago.

SIKIMIĆ, Biljana- HRISTOV, Petko (2007), **Kurban in the Balkans**, Belgrad.

SIMOONS, Frederick J. (1998), **Plants of Life, Plants of Death**, University of Wisconsin Press, London.

SINGER, Itamar (2002), **Hittite Prayers**, Brill Press, Leiden.

SİNANOĞLU, A. Faruk (Temmuz-Aralık / 2008), “Toplumsal Değişim ve Din”, **Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl:1, S.2: 17-24.

SİNANOĞLU, Mustafa (1999), “İbadet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul.

SİR GAVAZ, Özlem (2016), “Hitit Dini İnançlarında Éhešta İle İlgili Yeni Düşünceler”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 9, Sayı 2, Çorum: 837-860.

SMART, Ninian (1982), “Tarih Öncesine Ait Dinlerle İlk Dinler”, çev. Günay Tümer, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.25, Ankara: 297-323.

SMITH Alison Moore (1922), "The Iconography of the Sacrifice of Isaac in Early Christian Art," **American Journal of Archaeology**, Vol. 2, No. 2, USA., : 159-173.

SMITH, Brian K. (2000), “Capital Punishment and Human Sacrifice”, **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 68, No. 1, pub. by. Oxford University Press: 3–25.

SMITH, Brian K.- DONIGER, Wendy (1989), “Sacrifice and Substitution: Ritual Mystification and Mythical Demystification”, **Numen**, Vol. 36, No. 2, pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 189–224.

SMITH, Eric C. (2014), **Foucault’s Heterotopia in Christian Catacombs: Constructing Spaces and Symbols in Ancient Rome**, pub. by. Palgrave Macmillan US, New York.

SMITH, Jonathan Z. (1978), **Map Is Not Territory Studies in the History of Religions**, Brill Press, Leiden.

SMITH, Jonathan Z. (1987), “Domestication of Sacrifice”, **Violent Origins: Walter Burkert, René Girard and Jonathan Z. Smith on Ritual Killing and Cultural Formation**, ed. R. G. Hamerton-Kelly, Standford University Press.

SMITH, Jonathan Z. (1987), “The Domestication of Sacrifice”, **Hamerton-Kelly**, 191–205.

SMITH, Malcolm (2002), **The Power of the Blood Covenant: Uncover the Secret Strength of God's Eternal Oath**, Harrison House Publishers, Tulsa, Oklahoma.

SMITH, Michael E. (2012), **The Aztecs-Third Edition**, Blackwell Publishing, USA.

SMITH, W. R (1997), “Sacrifice”, **Early Sociology of Religion**, Ed. by. TURNER, Bryan S., Vol. I, Routledge Thoemmes Press, London: 287-303.

- SMITH, Wilfred Cantwell (1964), **The Meaning and End of Religion**, New York.
- SMITH, William Robertson (1895), **The Old Testament in Jewish Church A Course of Lectures on Biblical Criticism**, London.
- SMITH, William Robertson (1907), **Religion of Semities with a New Introduction by Robert A Segal**, Transaction Publisher, London.
- SNAITH, Norman H. “Sacrifices in the Old Testament”, **Vetus Testamentum**, Vol. 7, Fasc. 3, Brill Press, Leiden Bostan: 308-317.
- SNELL, Daniel C. (2010), **Religions of the Ancient Near East**, Cambridge University Press, USA.
- SNYDER, James (1988), **Medieval Art: Painting Sculpture, Architecture 4th - 14th Century**, pub. by.. Prentice Hall, New York.
- SOFUOĞLU, Hadi (2015), “İslam İbadet Esasları”, (TDV **İslam Ansiklopedisi Maddeleri**), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir.
- SOLODOW, Joseph B., (2010), **Latin Alive: The Survival of Latin in English and Romance Languages**, Cambridge University Press, New York.
- SOMMER, Benjamin D. (2009), **The Bodies of God and the World of Ancient Israel**, Cambridge University Press, USA.
- SORABJI, Richard (1995), **Animal Minds and Human Morals: The Origins of the Western Debate**, Cornell University Press, USA.
- SOUTHWOLD, Martin (1983), **Buddhism in Life: The Anthropological Study of Religion and the Sinhalese Practice of Buddhism**, Manchester University Press, England.
- SÖNMEZ, Zekiye (2010), **İslâm’ın Ortaya Çıktığı Dönemde Arap Yarımadası’nda Hristiyanlık**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz (2008), “Erken Dönem İslam Tarihinde Kurban ve Kurban Bayramı”, **Uluslararası Kurban Sempozyumu**, 8-9 Aralık 2007, İstanbul: 81-90.

- SPAIN, Suzanne (1979), "The Promised Blessing': The Iconography of the Mosaics of S. Maria Maggiore", **The Art Bulletin**, Vol. 61, No. 4, pub. by. College Art Association: 518–540.
- SPENCE, Lewis (2010), **Myths and Legends of Babylonia and Assyria**, Cosimo Classic, New York.
- SPENCER, H. (1898), **The Principle of Sociology**, Vol. I, D. Appleton and Company New York.
- SPENCER, H. (1900), **The Principle of Sociology**, Vol. II, New York.
- SPENCER, H. (1900), **The Principle of Sociology**, Vol. III, New York.
- SPERA, Lucrezia (2003), "The Christianization of Space along the via Appia: Changing Landscape in the Suburbs of Rome", **American Journal of Archaeology**, Vol. 107, No. 1, pub. by. Archaeological Institute of America: 23-43.
- SPOER, Hans H. (1904), "Notes on Bloody Sacrifices in Palestine", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 25, pub. by. American Oriental Society, USA. : 312-313.
- STANLEY, Gnana-KUMAR, Jaya (1996), **Religion and Society**, M.D. Publications, New Delphi.
- STAVRIANOPOULOU, Eftychia (2008), "Dynamics Sacrifices", Some Introductory Remarks", **Transformations in Sacrificial Practices: From Antiquity to Modern Times: Proceedings of an International Colloquium, Heidelberg, 12-14, July 2006**, Ed. by. Eftychia Stavrianopoulou, Axel Michaels, Claus Ambos, Berlin: 1-19.
- STEPHENSON, Andrew (1919), **The History of Christianity From Gregory The Great to the Establishment of Papal Autocracy**, Vol. 2, The Gorham Press, Boston.
- STEPHENSON, Andrew (1919), **The History of Christianity From the Origin of Christianity to the Time of Gregory the Great**, Vol. 1, The Gorham Press, Boston.
- STERN, Paul C. (1995), "Why Do People Sacrifice for Their Nations?", **Political Psychology**, Vol. 16, No. 2, pub. by. International Society of Political Psychology: 217-235.

- STERN, Stephen J. (2012), **Studies in Judaism: Unbinding of Isaac**, New York.
- STETKEVYCH, Jaroslav (2000), "Sacrifice and Redemption in Early Islamic Poetry: Al-Ḥuṭay'ah's "Wretched Hunter", **Journal of Arabic Literature**, Vol. 31, No. 2, Brill Press, Leiden- Boston: 89-120.
- STEVENS, Anthony (1999), **Jung**, çev. Ayda Çayır, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- STEVENS, Marty E. (2010), **Theological Themes of the Old Testament-Creation, Covenant, Cults and Characters**, Wipf and Stock Publishers, Eugene.
- STEVENS, Marty E. (2012), **Leadership Roles of the Old Testament: King, Prophet, Priest, Sage**, Wipf and Stock Publishers, Eugene, Oregon.
- STEWART, Richard B. (1972), "Pyramids of Sacrifice? Problems of Federalism in Mandating State Implementation of National Environmental Policy", **The Yale Law Journal**, Vol. 86, No. 6, pub. by. The Yale Law Journal Company, Inc. : 1196-1272.
- STOCKER, Sharon R.-DAVIS Jack L.(2004), "Animal Sacrifice, Archives, and Feasting at the Palace of Nestor", **Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens**, Vol. 73, No. 2, Special Issue: The Mycenaean Feast, America: 179-195.
- STOKES, Musser Sarah (2015), **Sacrifice, Sabbath, and the Restoration of Creation**, Dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Graduate Program in Religion in the Graduate School of Duke University, USA.
- STREET, Benjamin (1872), **The Restoration of Paths to Dwell in: Essays on the Re-editing and Interpretation of the Old Testament Scriptures**, Strahan &Co. London.
- STREIT, Judith Ann (1996), **The God of Abraham: A Study In Characterization**, A Dissertation Presented to the Faculties of the Iliff School of Theology and The University of Denver (Colorado Seminary), Colorado, USA.
- STRENSKI, I. (2003), **Theology and the First Theory of Sacrifice**, Brill Press, Leiden.
- STRENSKI, I. (2016), **Emile Durkheim**, Routledge, USA.

- STURTEVANT, Edgar Howard (1929), “The Relationship of Hittite to Indo-European”, **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, Vol. 60, The Johns Hopkins University Press, USA: 25-37.
- SUSSMAN, Varda (1978), “Samaritan Lamps of the Third—Fourth Centuries A.D.”, **Israel Exploration Journal**, Vol. 28, No. 4, pub. by. Israel Exploration Society: 238-250.
- SUSSMAN, Varda (1998), “The Binding of Isaac as Depicted on a Samaritan Lamp”, **Israel Exploration Journal**, Vol. 48, No. 3/4, pub. by. Israel Exploration Society: 183-189.
- SWINBURNE, Richard (2004), **The Existence of God**, Oxford University Press, USA.
- SYKES, S. W. (1991), **Sacrifice and Redemption Durham Essays in Theology**, Cambridge University Press, New York.
- ŞAHAN, Ramazan (2014), “Hz. Nûh Kıssası Bağlamında Ailevi İlişkiler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 33, Isparta: 215-248.
- ŞAHİN, İlkey (2008) “Dini Hayatın Ritmi: Ritüel ve Müzik”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.II, Ankara : 269-285.
- ŞENAT, Fatma Asiye (2014), “Hz. Nuh: aferle Yenilgi Arasında”, **Uluslararası Hz. Nuh ve Cudi Dağı Sempozyumu 27-29 Eylül 2013/International Noah and Judi Mountain Sympozyumu 27-29 September 2013**, Şırnak: 383-391.
- ŞENER, Sevda (1970), “Kurban’ Üzerine Bir İnceleme”, **Tiyatro Araştırmaları Dergisi**, S.1, Ankara: 49-68.
- ŞENTÜRK, Şennur AYDINGÜN, Şengül (2006), **Tunç Çağının Gizemli Kadınları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TABERÎ (1991), **Şark İslam Klasikleri-Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, çev. Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir C. I, MEB. Yayınları, İstanbul.
- TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (1967), **Tarihu’l Ümem ve’l Müluk, thk. Muhammed Ebu’l Fadl İbrahim, Beyrut Lübnan**, II. baskı, I. Ravaiu’t Tûrasi’l Arabî.

- TAFFET, A. (1999), “A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals”, **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, S. 15, İstanbul: 369-381.
- TAGGAR-COHEN, Ada (2014), “Concept of the Divine in Hittite Culture and the Hebrew Bible: Expression of the Divine”, **JISMOR**, Japan: 29-50.
- TALBOT, May Oppenheim Talbot (1997), **Reevaluating the Dura Synagogue's West Wall Iconography: A Deuteronomic Response and Affirmation**, A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in Art History, California.
- TALBOTT, Rick F. (2005), **Sacred Sacrifice: Ritual Paradigms in Vedic Religion and Early Christianity**, Wipf and Stock Publishers, Eugena, USA.
- TAMSÜ POLAT, Rahşan (2010), “Yeni Buluntular Işığında Phryg Kayaaltarı ve Bir Tipoloji Önerisi”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Anadolu University Journal of Social Sciences**, C.10, S. 1, Eskişehir: 203-222.
- TAN, Zeki (2011), “Kur’an Öncesi Arap Toplumunun Örf ve Adetlerini Bilmenin Kur’an’ı Anlamadaki Rolü: Kurban Örneği”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 31, Konya: 145-174.
- TAN, Zeki (2013), “Bütün İnanç Guruplarının Ortak Teolojik Mirası Olarak Hz. Nuh’un Evrensel Mesajının Bir Arada Yaşamaya Katkıları”, **I. Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu 05-08 Temmuz 2010/ The First International Symposium of Aras Basin 05th-08th July 2010**, Kağızman-Kars: 420-433.
- TANİLLİ, Server (2005), **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası, İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma**, C.I, Adam Yayınları, İstanbul.
- TANSUĞ, Kadriye, İNANLI, Özel (1949), “Sümerlinin Dünya Görüşü ve Babil Edebiyatına Toplu Bir Bakış” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. VII, S. IV, Ankara: 551-581.
- TANYERİ ERDEMİR, Tuğba (2007), “The Temple and The King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology”, **Ancient Near Eastern Art in Context: Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students**, Ed. By. Jack Cheng, Marian H. Feldman, Brill Press, Leiden Boston: 205-229.

- TANYU, Hikmet (1961), “Ankara’da Adakla İlgili Sözler ve Adaklar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. IX., S. I, Ankara : 153-187.
- TANYU, Hikmet (1961), “Türkiye’de Dinler Tarihi’nin Tarihçesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. VIII, S. I, Ankara: 109-124.
- TANYU, Hikmet (1967), **Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- TAPPY, Ron E. (2003), “Recent Interpretations of Ancient Israelite Religion”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 123, No. 1, pub. by. American Oriental Society: 159-167.
- TARACHA, Piotr (1991), “Hittites in Alaca Hüyük? An Old Question Reconsidered”, **Archaeologia Polona** Vol. 29, Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Polonya: 71-78.
- TASLAMAN, Caner (2006), “Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 30, İstanbul: 89-111.
- TAŞPINAR, İsmail (7-9 Ekim 2004), “İslam’a Göre İnsanın Yaratılışı ve Yaratılış Gayesi”, **Tanrı ile İnsan Arasındaki İlişki Konulu Sempozyum**, İstanbul: 1-11.
- TAUBE, Karl (1993), **Aztec and Maya Myths**, British Museum Press, London.
- TAYLOR, Miriam S. (1994), **Anti-Judaism and Early Christian Identity A Critique of The Scholarly Consensus**, Ej. Brill Leiden-New York, Köln.
- TRİBYZΑΔΑΚΗ, Α. (2005), **Ο Εικονογραφικός Κυκλος Του Πατριάρχου Αβρααμ**, Θεολογική Σχολή Τμήμα Ποιμαντικής Και Κοινωνικής Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκης.
- TEKİN, M. (2014), “Eski Mezopotamya’da Coğrafi ve Etnik Yapı”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 9(2), Tokat: 111-125.
- TEKİN, M.(2014), **Eski Mezopotamya’da Devlet ve Devlet Yönetimi (Başlangıcından Erken Hanedanlar Dönemi’nin Sonuna**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

- TEKİN, Oğuz (2016), **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.
- TEMPLE, Nicholas (2011), **Renovatio Urbis: Architecture, Urbanism and Ceremony in the Rome of Julius II (The Classical Tradition in Architecture)**, Routledge Press, USA.
- Tevrat** (2016), Dorlion Yayınevi, Ankara.
- TEZCAN, Mahmut (1991), **Toplumsal ve Kültürel Değişme**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara.
- THAPAR, Romila (1994), “Sacrifice, Surplus, and the Soul”, **History of Religions**, Vol. 33, No. 4, pub. by. The University of Chicago Press: 305-324.
- The Book of Mormon Another Testament of Jesus Christ** (1981), Tran. by Joseph Smith, pub. by. The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, USA.
- The Cambridge Ancient History- History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.**, Ed. By. I.E.S. EDWARDS, N. G.L. HAMMOND etc., Vol. II, Cambridge University Press, America.
- the Second Millennium B.C**, Metropolitan Museum of Art, New York: 194-197.
- THEISSEN, Gerd (1999), **A Theory of Primitive Christian Religion**, SCM Press, Gütersloh-Germany.
- THITE, Ganesh Umakant (1970), “Animal-Sacrifice in the Brāhmaṇatexts”, **Numen**, Vol. 17, Fasc. 2, Brill, Holland: 143-158.
- THOMPSON, James W. (1979), “Hebrews and Hellenistic Concepts of Sacrifice”, **Journal of Biblical Literature**, Vol. 98, No. 4, pub. by. Society of Biblical Literature: 567–578.
- THOMPSON, Nicholas (2005), **Eucharistic Sacrifice and Patristic Tradition In The Theology of Martin Bucer, 1534-1546**, Leiden-Boston.
- TIESLER, Vera-CUCINA, Andrea (2007), **New Perspectives on Human Sacrifice and Ritual Body Treatments in Ancient Maya Society**, New York.
- TOK, Gökhan (2001), “Uygarlığı Doğuran Halk Sümerler”, **Bilim Teknik Dergisi**, S. 403, Ankara: 80-85.

- TOKAT, Latif (2009), “Dinin Sembolik Dili”, **Milel ve Nihal: İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, 6 (1) : 75-98.
- TONIAS, Demetrios E. (2014), **Abraham in the Works of John Chrysostom**, Fortress Press, USA.
- TOPALOĞLU, Bekir (1985), “Allah'ın Varlığı”, **Diyanet İlmi Dergisi**, C. XXI, S. 1, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara: 3-10.
- TOY, Crawford H. (1905), “An Early Form of Animal Sacrifice”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 26, pub. by.. American Oriental Society: 137–144.
- TREBILCO, Paul R. (1991), **Jewish Communities in Asia Minor (Society for New Testament Studies Monograph Series)**, Cambridge University Press, Sydney.
- TREVOR, George (1876), **The Catholic Doctrine of the Sacrifice and Participation of the Holy Eucharist**, James Parker and Co. Press, London.
- TRIGGER, Bruce G. (2003), **Understanding Early Civilizations: A Comparative Study**, Cambridge University Press, USA.
- TRIPOLITIS, Antonia (2002), **Religions of the Hellenistic-Roman Age**, UK.
- TRKULJA, Jelena (2004), **Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades, 1204-1453**, A Dissertation Presented to the Faculty to Princeton University in Candidacy For the Degree of Doctor of Philosophy Recommended for Acceptance By the Department of Art and Archaeology, USA.
- TROBE, Kala (2001), **Invoke the Gods: Exploring the Power of Male Archetypes**, Llewellyn Worldwide, USA.
- TSAMAKDA, Vasiliki (2017), **A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts**, Leiden-Boston.
- TSCHUGGNALL, P. (1994), “Abrahams Opfer - eine anstößige Erzählung über den Glauben?”, **Zeitschrift für Religions-und Geistesgeschichte**, 46, Periodicals Archive Online: 289-318.
- TSOUKALAS, Ioannis (2010), **Conceiving God: Perversions and Brainstorms; A Thesis on the Origins of Human Religiosity**, Cambridge Scholars Publishing, USA.

- TUCK, Steven L. (2015), **A History of Roman Art**, pub. by. Wiley-Blackwell, UK.
- TUĞRUL TAVSIK, Ş. Saime (2011), **Philon ve Habil ve Kâbil'in Kurbanları: Yahudi ve Yunan Kurban Geleneği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Yüksek Lisans Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- TUNA TURHAN, Sibel (2010) “Tevrat’la Kur’an’da Kurban Kıssası ve Dalaman’da Bu Kıssanın Sözlü Geleneğe Yansımaları /Sacrifice – Related Verses in the Old Testament and Koran and its Reflection to the Oral Tradition in Dalaman/ Muğla”, **Milli Folklor Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi**, Sayı 86, Cilt 11, Yıl 22, Ankara: 30-43.
- TURGAY, Nurettin (2013), “Halil bin Ahmed ve Garîbu’l-Kur’ân”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13 (2), Adana: 55-79.
- TURNER, Harold W. (1979), **From Temple to Meeting House: The Phenomenology and Theology of Places of Worship**, Mouton Publishers, Amsterdam.
- TURNER, J.E. (1931), “Freud and the Illusion of Religion”, **The Journal of Religion**, Vol. 11, No. 2, The University of Chicago Press, USA. : 212-221.
- TURNER, Victor (1977), “Sacrifice as Quintessential Process Prophylaxis or Abandonment?”, **History of Religions**, Vol. 16, No. 3, pub. by. The University of Chicago Press, USA., : 189–215.
- TÜMER, Günay (1986), "Çeşitli Yönleriyle Din", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXVIII, Ankara: 213-267.
- TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman (1993), **Dinler Tarihi**, Ocak Yayınları, Ankara.
- TÜRK, İdris (Temmuz-Aralık 2014), “Tasavvufi Açıdan Kurban”, **Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl: 7, C. 7, S. 14, Malatya: 43-58.
- Türkçe Sözlük Türk Dil Kurumu (1998), Ankara.

TYLOR, Edward Burnett (1920), **Primitive Culture: Researchers into the Deveplopment of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom**, Vol. I, USA.

TYLOR, Edward Burnett (1920), **Primitive Culture: Researchers into the Deveplopment of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom**, Vol. II, USA.

TYLOR, Mark C. (2008), **Critical Terms for Religious Studies**, University of Chicago Press, USA.

TYLOR, TSOUK. ALAS, Ioannis (2010), **Conceiving God: Perversions and Brainstorms; A Thesis on the Origins of Human Religiosity**, Cambridge Scholars Publishing, UK.

UMBERGER, Emily (2010), “Renaissance and Enlightenment Images of Aztec Sacrificial Stones”, **Notes in the History of Art**, Vol. 29, No. 3, Special Issue: Paradoxes and Parallels in the New World, pub. by.: Ars Brevis Foundation Inc. Press: 18-25.

UNCU, Ebru (2011), **Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyasında Din ve Tanrılar**, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

UZUKWU, E. Elochukwu (1997), **Worship as Body Language: Introduction to Christian Worship: an African Orientation**, Liturgical Press, Minnesota, USA.

UZUNOĞLU, E. (1979), “Küp Üzerine Bir Hitit Silindir Mühür Baskısı” **Anadolu Araştırmaları Dergisi**, C.0, S.6, İstanbul: 179-196.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1968), **Varlık ve Oluş**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

ÜNAL, Ahmet (1975-1976), “Hititlerde Ölümlere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler”, **Anadolu/Anatolia, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Önasya-Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Dergisi**, S. XIX, Ankara: 165-183.

ÜNAL, Halil (1991), “Atire”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi**, İstanbul.

VACCARO, Jody Lyn (1998), **Early Jewish and Christian Interpretations of the Character of Isaac in Genesis 22**, A Dissertation Submitted to the Graduate School of the University of Notre Dame in Partial Fulfillment of the Requirements of the Degree of Doctor of Philosophy, Indiana.

VALANTASIS, Richard (2000), **Religions of Late Antiquity in Practice**, Princeton University Press, UK.

VALERI, Valerio (1985), **Kingship and Sacrifice: Ritual and Society in Ancient Hawaii**, University of Chicago Press, USA.

VAN BUREN E. Douglas (1948), “Fish-Offerings in Ancient Mesopotamia”, **Iraq**, Vol. 10, No. 2, Pub. by. British Institute for the Study of Iraq: 101-121.

VAN DEN HOEK, Annewies- HERRMANN JR, John J. Herrmann (2013), **Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity**, Leiden, Boston.

VAN STRATEN, Folkert (1995), **Hierà Kala: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece**, Leiden-New York-Köln.

VAN WOERDEN, Isabel Speyart (1961), “The Iconography of the Sacrifice of Abraham”, **Vigiliae Christianae**, Vol. 15, No. 4, pub. by. Brill Press, Leiden-Boston: 214-255.

VAN, Dirk R. Tuerenhout (2005), **Understanding Ancient Civilizations-The Aztecs New Perspectives**, USA.

VANHOOZER, Kevin (2005), **Dictionary for Theological Interpretation of the Bible**, pub. by. Baker Academic, Great Britain, Vianen.

VEIJOLA, Timo (1988), “Das Opfer des Abraham-Paradigma des Glaubens aus dem nachexilischen Zeitalter”, **Zeitschrift für Theologie und Kirche**, Vol. 85, No. 2, pub. by. Mohr Siebeck GmbH & Co. KG: 129-164.

VERMEULE, Emily- CHAPMAN, Suzanne (1971), “A Protoattic Human Sacrifice?”, **American Journal of Archaeology**, Vol. 75, No. 3, Archaeological Institute of America, USA., 285-293.

VINCENT, Taylor (1937), **Jesus and His Sacrifice A Study of the Passion-Sayings in The Gospels**, Macmillan and Co., Limite Press, London.

- VINCENT, W. Wynne (2005), "Abraham's Gift: A Psychoanalytic Christology", **Journal of the American Academy of Religion**, Vol. 73, No. 3, Pub. by. Oxford University Press: 759–780.
- VINE, W.E-KULAKOWSKI, Rev Terry (2015), **Vines Expository Dictionary of Old Testament Words**, Reformed Church Publications, Holland.
- VIVANTE, Anna (1994), "The Sacrificial Altar In Assyrian Temples: A Suggested New Interpretation of the Term Maškittu", **Revue d'Assyriologie Et d'Archéologie Orientale**, Vol. 88, No. 2, Pub. by. Presses Universitaires de France: 163–168.
- VOLKMANN, Steven H. (2002), **Judaism, Christianity and Islam: The Legacy of the Abrahamic Covenant Divided Under One God - A Paradox of Faith**, A Thesis Presented to the Faculty of California State University Dominguez Hills in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts in Humanities, California.
- WAARDENBURG, Jacques (1999), **Classical Approaches to the Study of Religion, Aims, Methods and Theories of Research Introduction and Anthology**, Walter De Gruyter, Germany.
- WADE, G.W. (1908), **Old Testament History**, New York.
- WAGENAAR, Jan A. (2005), **Origin and Transformation of the Ancient Israelite Festival Calendar**, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- WALDAU, Paul-PATTON, Kimberley (2006), **A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics**, Columbia University Press, New York.
- WALTKE, BRUCE K. (1986), "Cain and His Offering", **Westminster Theological Journal**, Vol. 48, Philadelphia: 363-378.
- WALTKE, Bruce K. (2007), **An Old Testament Theology An Exegetical Canonical and Thematic Approach**, Zondervan, USA.
- WALVOORD, John F.- ZUCK, Roy B. (1983), **The Bible Knowledge Commentary: An Exposition of the Scriptures by Dallas Seminary Faculty**, New Testament Edition, Pub. by. David C Cook, USA.

WASHINGTON, Harold (1995), "Abraham's Family As a Prototype for Interfaith Dialogue: Judaism, Christianity, and Islam", **Religious Education**, Vol. 90-2, Periodicals Archive Online: 286-301.

WASILEWSKA, Ewa (2000), **Creation Stories of the Middle East**, Jessica Kingsley Publishers, London.

WATTS, James W. (2006), "‘‘Ölāh: The Rhetoric of Burnt Offerings", **Vetus Testamentum**, Vol. 56, Fasc. 1, Brill Press, Leiden: 125-137.

WATTS, James W. (2007), **Ritual and Rhetoric in Leviticus From Sacrifice to Scripture**, Cambridge University Press, UK.

WEGNER, Paul D. (2009), **Using Old Testament Hebrew in Preaching: A Guide for Students and Pastors**, Kregel Publications, USA.

WEISS, Paul (1949), "Sacrifice and Self-Sacrifice: Their Warrant and Limits", **The Review of Metaphysics**, Vol. 2, No. 7, Pub. by. Philosophy Education Society Inc: 76–98.

WEISS-ROSMARIN, Trude (1943), **Judaism and Christianity: The Differences**, Posy-Shoulson Press, New York.

WEITZMANN, Kurt (1960), "The Survival of Mythological Representations in Early Christian and Byzantine Art and Their Impact on Christian Iconography", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 14, Pub. by. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University: 45-63.

WEITZMANN, Kurt (1964), "The Jephthah Panel in the Bema of the Church of St. Catherine's Monastery on Mount Sinai", **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 18, Pub. by. Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University: 341–352.

WEITZMANN, Kurt (1966), "The Mosaic in St. Catherine's Monastery on Mount Sinai", **Proceedings of the American Philosophical Society**, Vol. 110, No. 6, Pub. by. American Philosophical Society: 392–405.

WELLHAUSEN, J. (1885), **Prolegomena to the History of Ancient Israel**, USA.

WELLHAUSEN, J. (1897), **Reste Des Arabischen**, Berlin.

WELLISH, E. (1954), **Isaac and Oedipus A Study in Biblical Psychology of the Sacrifice Of Isaac the Akedah**, UK.

- WELLS, Minnie E. (1939), "The Age of Isaac at the Time of the Sacrifice", **Modern Language Notes**, Vol. 54, No. 8, The Johns Hopkins University Press, USA. : 579-582.
- WENDY, James (2003), **The Pursuit of Certainty: Religious and Cultural Formulations**, Routledge Press, London.
- WERBLOWSKY, R. J. Zwi-WIGODER, Geoffrey (1997), **The Oxford Dictionary of the Jewish Religion**, New York.
- WESCOAT, Bonna D.-OUSTERHOUT, Robert G., (2012), **Architecture of the Sacred: Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium**, Cambridge University Press, USA.
- WESTENHOLZ, Joan Goodnick (2000), **Images of inspiration: the Old Testament in Early Christian Art**, Bible Lands Museum Jerusalem.
- WESTERMARCK, Alexander (1917), **The Origin and Development of the Moral Ideas**, London.
- WHEELER, Brannon (2010), "Gift of the Body in Islam: The Prophet Muhammad's Camel Sacrifice and Distribution of Hair and Nails at His Farewell Pilgrimage", **Numen**, Vol. 57, No. 3/4, Pub. by. Brill Press, Leiden- Boston: 341–388.
- WHEELER, Robinson, H. (1942), "Hebrew Sacrifice and Prophetic Symbolism", **Journal of Theological Studies**, Oxford University Press, USA. : 129-139.
- WHOWELL, Thomas (1840), **An Analogy of the Old and New Testaments Systematically Classified, Whereby the Dispersed Rays of Gospel Truth are Concentrated into Chapters**, London.
- WIBOWO, Wahju Satria (2014), **Jesus as Kurban Christology in the Context of Islam in Indonesia**, Indonesia.
- WIERSBE, Warren W. (2007), **The Wiersbe Bible Commentary: Old Testament**, Pub. by. David C. Cook, USA.
- WILEY, H. L. (2004), **Gather to My Feast: YHWH As Sacrifier in the Biblical Prophets**, Doctoral Thesis of Philosophy, Harvard University, Cambridge.

WILKEN, Robert L. (1967), "Judaism in Roman and Christian Society", **The Journal of Religion**, Vol. 47, No. 4, Pub. by. The University of Chicago Press: 313-330.

WILKEN, Robert L. (1971), **Judaism and the Early Christian Mind A Study of Cyril of Alexandria's Exegesis and Theology**, Yale University Press, London.

WILKINSON, C. K. (1928), "Early Christian Paintings in the Oasis of Khargeh", **The Metropolitan Museum of Art Bulletin**, Vol. 23, No. 12, Part 2: The Egyptian Expedition 1927-1928, Pub. by. The Metropolitan Museum of Art: 29-36.

WILLIAMS, James G. (1997) "Introduction: 'Christianity: A Sacrificial or Nonsacrificial Religion?'", **Religion**, Vol. 27:3, USA: 219-224.

WILLIS, N. P. (1859), "The Sacrifice of Abraham", **Cosmopolitan Art Journal**, Vol. 3, No. 3, Pub. by. Thomas J. Watson Library, The Metropolitan Museum of Art: 109- 110.

WILPERT, Giuseppe (1929), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Rome.

WILPERT, Giuseppe (1929), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. I, Tav. I, Rome.

WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Rome.

WILPERT, Giuseppe (1932), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. II, Tav. II, Rome.

WILPERT, Giuseppe (1936), **I Sarcofagi Cristiani Antichi**, Vol. III, Rome.

WILPERT, Joseph (1903), **Die Malereien Der Katakomben Rom**, Tafelband, Freiburg Im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung.

WILSON, Clarence G. (2004), **One God One Word: The Truth about the Knowledge and Worship of God**, Trafford Publishing, Canada.

WILSON, Nigel Guy (2006), **Encyclopedia of Ancient Greece**, Psychology Press, London.

WILSON, S.G. (1895), **Persian Life and Customs, with Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun**, Chicago: Student Missionary Campaign Library, USA.

WILSON, Thomas A.(2002), "Sacrifice and the Imperial Cult of Confucius", **History of Religions**, Vol. 41, No. 3, Pub. by. The University of Chicago Press: 251–287.

- WINKELMAN, Michael (1998), "Aztec Human Sacrifice: Cross-Cultural Assessments of the Ecological Hypothesis", **Ethnology**, Volume: 37, Issue: 3, Pub. by. University of Pittsburgh-of the Commonwealth System of Higher Education 285-298.
- WINSTON, Davis (2004), "Din Sosyolojisi", çev. İhsan Çapçioğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XLV**, S. 11, Ankara: 291-308.
- WIRZBA, Norman (2011), **Food and Faith: A Theology of Eating**, Cambridge University Press, USA.
- WISCHNITZER, Rachel (1971), "The 'Closed Temple' Panel in the Synagogue of Dura-Europos", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 91, No. 3, Pub. by. American Oriental Society: 367-378.
- WISCHNITZER-BERNSTEIN, Rachel (1945), "Studies in Jewish Art", **The Jewish Quarterly Review**, Vol. 36, No. 1, Pub. by. University of Pennsylvania Press: 47-59.
- WISEMAN, Donald J. (1977), "Abraham in History and Tradition", **Bibliotheca Sacra**, Vol. 134, USA. : 123-130.
- WITHROW, William Henry, **The Catacombs of Rome and Their Testimony Relative to Primitive Christianity**, London.
- WONG, Andy Chi Kit (2004), **The National Aspect of the Aqedah: Revisiting the Story of the (Near-)Sacrifice of Isaac in Jewish Conceptions**, A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, Trinity Western University, Canada.
- WOOD, Lawrence (2009), **Evolution's Fatal Flaw: The Inevitable Consequence of the Need for Species Survival**, IUniverse, Inc, New York.
- WOOLLEY, Leonard (1965), **The Sumerians**, W.W Norton&Company, London.
- YAMAN, Sevdâ (2016), "Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.5, S. 2, İstanbul: 338-354.
- YAŞIN, Abdullah (2010), "Cudi Dağı ve Nuh Tufanı", **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)/International Şırnak and Its Vicinity Symposium (14-16 May 2010)**, Ankara: 47-52.

- YAZOĞLU, Ruhattin (2002), “Paul Tillich’de Tanrı Kavramı”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C. II, S. 3, Samsun: 113-130.
- YERKES, Royden Keith (1952), **Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism**, USA.
- YILDIRIM, Ergün (2003), “Sosyolojik Pozitivizm ve Teoloji Arasında Müphemleşen Din Sosyolojisi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 9, Kütahya: 205-2016.
- YILDIZ, Muhammet Ali (2016), **Akşemseddin’de Allah, Kâinat ve İnsan**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Tarihi Bilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- YILDIZ, Murat (1999), “Ölüm Kaygısı ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Yorum”, **Düşünen Siyaset Dergisi**, S. 4, Yıl 1, Ankara: 105–119.
- YÜKÇÜ, S., ATAĞAN, Gülşah (2011), “Ortadoğu’da Zaman Tünelinde Ticaret”, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. 1, İstanbul : 86-109.
- ZARINS, Juris (1990), “Early Pastoral Nomadism and the Settlement of Lower Mesopotamia”, **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, No. 280, Published by: The American Schools of Oriental Research: 31-65.
- ZEITLIN, Froma I. (1965), “The Motif of the Corrupted Sacrifice in Aeschylus’ Oresteia”, **Transactions and Proceedings of the American Philological Association**, Vol. 96, Pub. by. Johns Hopkins University Press: 463-508.
- ZEITLIN, S. (1943), “Judaism as a Religion: An Historical Study”, **The Jewish Quarterly Review**, New Series, Vol. 34, No.1, Pub. by. University of Pennsylvania Press: 1-40.
- ZEITLIN, S. Z. (1962), “Review: There Was No Synagogue in the Temple”, **The Jewish Quarterly Review**, Vol. 53, No. 2, University of Pennsylvania Press, USA. : 168-169.

WEB KAYNAKLARI

<http://www.benaki.gr/>

<http://www.blmj.org/en/template/default.aspx?catId=2>

<http://www.bridgemanimages.com/en-GB/>

<http://www.christianiconography.info/>

<http://www.namuseum.gr/>

<http://www.theacropolismuseum.gr/en>

<https://digitalcollections.nypl.org/>

<https://www.hermitagemuseum.org/>

<https://thebibleproject.com/explore/sacrifice-atonement/> (17.09.2017).

<https://kutsalkitaplarvesahifeler.wordpress.com/tevrat/levililer/> (19.09.2017).

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/3847-burnt-offering> (19.09.2017).

<https://books.google.com.tr/books?id=EbQOCUZYEO0C&pg=PA463&dq=minha%20sacrifice%20in%20hebrew&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjXo5m8jLLWAhVID5oKHSRdCUQ4FBD0AQhDMAQ#v=onepage&q=minha%20&f=false>

<http://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=96>

<http://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=98&mc=1&sc=96>

<http://arsiv.mevlanatakvimi.com/1997/10/22/tufan-gemisinin-hazirlanisi.html>
(01.11.2017).

<http://toplumvetarih.blogcu.com/sumer-tanrilarina-farkli-kurban-sunumu/270247>
(12.11.2017).

<https://lethargic-man.dreamwidth.org/292134.html>
(18.01.2018).

<http://www.smb->

digital.de/eMuseumPlus?service=DynamicAsset&sp=SU5mxm4Yx%2FVa7mYMRtCIXANVY4X3zCXfuutmYesi22Yy3VLMi3FnliwpXenNMJQGnP7Of90xDoLLr%0ABRQBTGZBAXUp07PHEpAb%2FY00WdrO9KcBr8zjvZX6A%3D%3D&sp=Simage%2Fjpeg

<http://www.christianiconography.info/sicily/sarc31551Pio.html> (12.01.2018).

<http://personal.stthomas.edu/plgavrilyuk/PLGAVRILYUK/Baptism/Baptism2.htm>
(21.11.2017).

Vatikan Müzesi (Vatican Museum);

http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-cristiano/sarcofagi-_a-fregio-continuo/sarcofago-con-scene-bibliche.html#&gid=1&pid=1 (10.03.2018).

<http://www.christianiconography.info/sicily/sarcAdelphia.html> (12.02.2018).

http://www.rome101.com/Christian/Magician/pages/Mass051106_9959WS.htm
(10.03.2018).

Arles Müzesi;

http://www.carto.net/andre.mw/photos/2015/02/21_a_arles_musee-archeologique/20150221-122929_sarcophage_de_la_chaire_de_saint_pierre_d_arles.shtml (10.03.2018).

<http://www.christianiconography.info/sicily/childSarcPio.html>
(11.01.2018).

http://www.carto.net/andre.mw/photos/2015/02/21_a_arles_musee-archeologique/20150221-123232_sarcophage_de_l_histoire_de_jonas_d_arles.shtml
(10.03.2018).

<http://www.christianiconography.info/sicily/sarcLid31483Pio.html>
(12.01.2018).

Staatliche Museen zu Berlin Müzesi;

[http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=15&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=300&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=305](http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=15&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=300&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=305)
(03.04.2018).

Cordoba Ulusal Arkeoloji Müzesi (The National Archaeological Museum);

<http://www.man.es/man/en/coleccion/catalogo-cronologico/edad-media/sarcofago-astorga.html> (12.01.2018).

<http://imaginemdei.blogspot.com.tr/2018/02/god-put-abraham-to-test.html>
(17.03.2108).

<http://imaginemdei.blogspot.com.tr/2018/02/god-put-abraham-to-test.html>
(17.03.2108).

Vatikan Müzesi (Vatican Museum);

http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-cristiano/sarcofagi-_a-colonne/sarcofago-di-agape-e-crescentianus.html#&gid=1&pid=1 (10.03.2018).

<http://www.christianiconography.info/sicily/sarcTwoBrothers.html>
(12.01.2018).

Arles Müzesi;

http://www.carto.net/andre.mw/photos/2015/02/21_a_arles_musee-archeologique/20150221-123800_sarcophage_de_la_chaste_suzanne_d_arles.shtml
(10.03.2018).

<http://stpetersbasilica.info/Interior/Sacristy-Treasury/SarcophagusGiunioBasso.jpg>
(10.03.2018).

<http://www.christianiconography.info/3001course/sarcophagusArles2.html>
(12.01.2018).

<http://wn.rsarchive.org/Lectures/GA292/English/eLib2016/19171022p01.html>
(10.03.2018).

<https://hiveminer.com/Tags/church,sarcophagus> (10.03.2018).

<http://www.christianiconography.info/sicily/sarc31546Pio.front.html> (10.03.2018).

<https://hiveminer.com/Tags/earlychristian%2Csarcophagus> (20.03.2018).

<http://saintmaximin2008.fr/PAGESWEB/HISTOIRE/BASILIQUE/crypte.html>
(10.03.2018).

<http://www.juntadeandalucia.es/cultura/WEBDomus/verImagen.do?ninv=CE021992&lng=en&codigo=1446&volver=busquedaSimple&pie=Sarc%F3fago%20class=>
(11.03.2018).

Frederic Marés Müzesi;

http://cataleg.museumares.bcn.cat/fitxa/mon_antic/H307806/?lang=ca&resultsetnav=5aba99a04cad8 (20.03.2018).

Hermitage Müzesi;

<http://hermitage--www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/483444> (21.01.2018).

British Müzesi (British Museum);

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=1393837001&objectid=60434 (21.01.2018).

Ashmolean Müzesi;

<http://www.ashmoleanprints.com/image/1170202/italian-glass-fragment-with-latin-inscription-pie-zeses> (18.02.2018).

<http://asimsky.livejournal.com/7005.html> (18.02.2018).

Stazburg Müzesi;

https://www.musees.strasbourg.eu/oeuvre-musee-archeologique/-/entity/id/614022?_eu_strasbourg_portlet_entity_detail_EntityDetailPortlet_returnURL=https%3A%2F%2Fwww.musees.strasbourg.eu%2Foeuvre-musee-archeologique%3Fp_p_id%3Dcom_liferay_asset_publisher_web_portlet_AssetPublisherPortlet_INSTANCE_I0pJrW2NTAEE%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_pos%3D1%26p_p_col_count%3D2%26p_p_auth%3DrYpXyoM4 (10.04.2018).

http://rubens.anu.edu.au/raid2/no_dgb/pics/26/large/019133022497_16.jpg (20.03.2018).

http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/819?lang1=default&description1=abraham&mdesc=false&lang2=default&multiple_cond=and (20.01.2018).

https://www.museobilbao.com/uploads/salas_lecturas/archivo_in-54.pdf (18.01.2018).

<http://www2.szepmuveszeti.hu/talismans/cbd/820?related=pandecta&rid=1916> (20.01.2012).

<https://issuu.com/cdedegikas/docs/transition> (02.06.2016).

Bardo Müzesi;

http://www.bardomuseum.tn/index.php?option=com_content&view=article&id=130%3Asacrifice-dabraham&catid=43%3Alatine-romaine-&lang=fr (17.03.2018).

http://www.ancientresource.com/lots/holyland_artifacts/pottery-biblical-iconography.html (17.03.2018).

<https://egyptmyluxor.weebly.com/qasr-el-bagawat-mausoleums-ndash-kharga.html> (23.02.2018).

<http://cofrades.sevilla.abc.es/profiles/blogs/el-sarcofago-paleocristiano-de> (10.03.2018).

http://history2701.wikia.com/wiki/%22City_Gates%22_Sarcophagus?file=GR6.jpeg (11.03.2018).

http://www2.culture.gouv.fr/public/mistral/palissy_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=PM83001189 ; (17.03.2018).

<http://typem4murder.blogspot.com.tr/2013/06/guest-blogger-ml-longworth.html> (17.03.2018).

<http://www.kusadasitours.com/cave-of-st-paul.html> (19.06.2016).

<http://www.biblewalks.com/Sites/Sepphoris.html> (31.05.2016).

<http://www.christianiconography.info/staMariaMaggiore/melchizAbraham.html> (02.06.2016).

https://saintraymond.toulouse.fr/Sarcophage_a127.html (20.06.2016).

http://www.cs.princeton.edu/~ken/abraham_r.jpeg (30.03.2018).

British Müzesi (British Museum);

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?partid=1&assetid=903185001&objectid=8882 (10.04.2018).

Art Image for College Teaching;

[https://quod.lib.umich.edu/a/aict/x-](https://quod.lib.umich.edu/a/aict/x-agt097/AGT000_IMG0097?lasttype=boolean;lastview=reslist;med=1;resnum=41;siz)

[agt097/AGT000_IMG0097?lasttype=boolean;lastview=reslist;med=1;resnum=41;siz](https://quod.lib.umich.edu/a/aict/x-agt097/AGT000_IMG0097?lasttype=boolean;lastview=reslist;med=1;resnum=41;siz)

e=50;sort=aict_ti;start=1;subview=detail;view=entry;rgn1=ic_all;q1=aict
(17.03.2018).

<http://www.coptic-cairo.com/museum/selection/fresco/fresco.html> (25.01.2018).

<http://www.christianiconography.info/Edited%20in%202013/Italy/abelMelchizedechAbraham.html> (25.01.2018).

<http://digitalcollections.library.yale.edu/0/1968386.jpe> (10.04.2018).

Walter Sanat Müzesi (The Walter Art Museum);

<http://art.thewalters.org/detail/30297/marginal-psalter-2/>
(14.04.2018).

The Morgan Library&Museum;

<http://ica.themorgan.org/manuscript/page/11/110807> (15.04.2018).

<http://iconoteca.medieval-art.org/iconoteca/iconografia/corpus-medieval/leon-biblioteca-museo-de-la-real-colegiata-cod2-f-21v.html#> (15.04.2018).

Digital Vatican Library;

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (30.03.2018).

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5729 (15.04.2018).

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (30.03.2018).

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.747 (30.03.2018).

https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.746.pt.1 (30.03.2018).

http://www.icon-art.info/topic.php?lng=en&top_id=492&mode=mur (02.06.2016).

https://artsandculture.google.com/asset/qgHiH_eW2Uw3BQ (11.04.2018).

<https://qa.yooniqimages.com/images/detail/100593398/Editorial/sacrifice-of-abraham-fresco-baptistry-concordia-sagittaria-veneto-italy-11th-century>
(13.06.2016).

<https://qa.yooniqimages.com/images/detail/100593398/Editorial/sacrifice-of-abraham-fresco-baptistry-concordia-sagittaria-veneto-italy-11th-century>
(13.06.2016).

http://www.30giorni.it/articoli_id_78211_13.htm (12.01.2018).

<http://diglib.library.vanderbilt.edu/diglib-viewimage.pl?SID=20151219310516357&code=act&RC=46192&Row=&code=act&return=act> (12.01.2018).
<https://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Greece&site=&view=country&page=1&image=1302> (13.04.2018).
<https://ica.princeton.edu/tomekovic/display.php?country=Russia&site=&view=country&page=10&image=3195> (13.04.2018).
<http://christianiconography.info/sicily/cainAbelSacrificesMonreale.html> (02.06.2016).
<http://www.christianiconography.info/sicily/abrahamSacrificeMonreale.html> (20.03.2018).
<http://www.alamy.com/stock-photo-byzantine-mosaics-in-the-cathedral-of-monreale-palermo-sicily-25733358.html> (12.01.2018).
<http://collections.vam.ac.uk/item/O107429/capital-the-sacrifice-of-isaac-capital-unknown/> (15.04.2016).
<http://www.picardie-muses.fr/art-education/chapiteau-oeuvre> (18.06.2016).
http://catalogo.fondazionezeri.unibo.it/scheda.jsp?decorator=layout_S2&apply=true&tipo_scheda=F&id=6478&titolo=Anonimo+%2C+S.+Maria+in+Vescovio+-+Sacrificio+d%26%23039%3BIsacco+-+insieme (13.06.2016).
http://www.wikiwand.com/fr/Peinture_italienne (30.03.2018).
<http://www2.oberlin.edu/images/Art310/15991.JPG> (30.03.2018).
(02.06.2016).
<http://www.srpskoblag.org/Archives/Gracanica/exhibits/digital/s3-e1e2/s3-e1e2-13.html> (11.01.2018).
<http://quod.lib.umich.edu/a7aict/x-irs219/IRS200IMG0019?lasttype=boolean;lastview=thumbnail;resnum=8;size=20;start=1;subview=detail;view=entry;rgn1=icall;select1=all;q1=aict;op2=And;rgn2=icall;select2=all;q2=sacrifice> (02.06.2016).
<https://skete.com/product/sacrifice-of-abraham-cretan-1545-cf829/> (28.03.2018).

http://enacademic.com/pictures/enwiki/65/Arch_of_Galerius_%28sacrifice%29.jpg
(18.01.2018).

http://www.shirleymohr.com/JHU/Sample_Articles_JHUP/ERL_2005_13_1.pdf
(12.01.2018)

<http://digitalcollections.library.yale.edu/0/1969287.jpe> (12.01.2018).
(<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=330224&idno2=c330158#2> (30.10.2017)).

https://www.museobilbao.com/uploads/salas_lecturas/archivo_in-54.pdf
(18.01.2018).

<https://urukblog.files.wordpress.com/2011/03/warka-vase.jpg> (08.11.2018).

https://www.metmuseum.org/toah/hd/akka/hd_akka.htm (10.11.2018).

https://www.metmuseum.org/toah/hd/kass/hd_kass.htm (20.11.2018).

https://oi-archive.uchicago.edu/OI/IRAQ/dbfiles/objects/14_6.htm (08.11.2018)

<https://urukblog.files.wordpress.com/2011/03/warka-vase.jpg> (08.11.2018)

<https://0-www-jstor-org.divit.library.itu.edu.tr/action/doImageSearch?Query=hittite+sacrifice&searchUri=/action/doBasicSearch%3FQuery%3Dhittite%2Bsacrifice&refreqid=search%3Ac36ffa70dbf96839ac755a2020df7134#?refreqid=search%3A1f6b2303381fd4cd21f6739423917f24#> (03.09.2018).

<https://www.historyonthenet.com/mesopotamian-religion> (14.11.2018).

<https://www.youtube.com/watch?v=pReGC46Mbx0> (31.10.2018).

<http://autocww2.colorado.edu/~toldy2/E64ContentFiles/ReligiousGroups/BabylonianReligion.htm> (21.11.2018).

<http://gorgondergisi.org/babilin-yeni-yili-akitu-bayrami/> (21.11.2018).

<https://therealsamizdat.com/2015/05/03/babylonian-blood-sacrifice/> (21.11.2018).

https://www.metmuseum.org/toah/hd/assy/hd_assy.htm (01.12.2018).

<https://www.ancient.eu/assyria/> (01.12.2018).

<http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/neoassyrianhistoryoverview/index.html>
(01.12.2018).

<https://www.cemml.colostate.edu/cultural/09476/iraq02-05enl.html> (01.12.2018).

https://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.tr/&httpsr edir=1&article=2397&context=theses_hons (01.12.2018).

<https://ancient-mesopotamian.weebly.com/rituals-worship-and-festivals.html> (05.12.2018).

http://www.bbc.co.uk/history/ancient/british_prehistory/human_sacrifice_01.shtml (05.12.2018).

<https://digital.library.upenn.edu/women/eagle/congress/reedea.html> (05.12.2018).

https://www.metmuseum.org/toah/hd/grlg/hd_grlg.htm (11.12.2018).

<https://www.penfield.edu/webpages/jgiotto/onlinetextbook.cfm?subpage=1626039> (12.12.2018).

<https://www.ling.upenn.edu/~rnoyer/courses/51/AegeanBronzeAge.pdf> (12.12.2018).

<http://www.romanarmy.net/sacrifices.shtml> (15.12.2018).

http://www.bbc.co.uk/history/ancient/romans/roman_religion_gallery_05.shtml (15.12.2018).

<https://ozhanozturk.com/2018/05/13/vesta-ve-vesta-bakireleri-roma-mitolojisi/> (20.12.2018).

https://www.ancient.eu/Urartu_Civilization/ (22.12.2018).

<http://www.eba.gov.tr/video/izle/3165564f2de33e67b4957b3bdd2be1b1f011f2d09c001> (30.12.2018).

<http://sardisexpedition.org/en/essays/latw-greenewalt-gods-of-lydia> (31.12.2018).

<http://www.u.arizona.edu/~shaked/Judaism/Judaism.html> (31.01.2019).

<https://jewsforjesus.org/publications/newsletter/newsletter-nov-2008/two-types-of-biblical-offerings/> (15.02.2019).

<http://www.abidingplace.org/the-word/daily-bread/3612-daily-bread-april-27-2018.html> (15.02.2019).

<https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/29248/02chapters9-10.pdf?sequence=3> (17.02.2019).

<https://www.blueletterbible.org/lang/lexicon/lexicon.cfm?t=nlt&strongs=g399> (09.03.2019).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=KEFARET (16.03.2019).

<http://numismatics.org/search/results?q=fulltext%3A0000.999.35847.+AND+fulltext%3A0000.999.35847> (26.04.2019).

<https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1> (01.05.2019).

<https://www.kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=2> (01.05.2019).

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/> (01.05.2019).

11. ÖZGEÇMİŞ

Feray Korucu Yağız, 1985 yılında Konya’da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Konya’da tamamladı. 2005 yılında Konya Selçuk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü’nde başladığı lisans eğitimini, 2009 yılında tamamladı.

Orta öğreniminde edindiği yabancı dil eğitimini geliştirmek amacıyla 2009-2011 yılları arasında, Konya’da özel bir kurumda yabancı dil (İngilizce) eğitimi aldı.

2011 yılı Eylül ayında, Öğretim Üyesi Yetiştirme Programı (ÖYP) kapsamında İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bizans Sanatı Anabilim Dalı’na araştırma görevlisi olarak atandı. Aynı yıl, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi’nde hem yüksek lisans eğitimine başladı hem de kadro nakli bu kuruma aktarıldığı için bu kurumda araştırma görevlisi olarak çalışmaya devam etti. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Batı Sanatı ve Çağdaş Sanatlar Programı, Bizans Sanatı’nda devam ettirdiği yüksek lisans eğitimini, “*Anadolu ve Yakın Çevresinde Üretilmiş Orta Bizans Dönemi (XI.-XIII. yüzyıl) Sırlı Seramiklerinde Görülen Figür ve Desen Anlayışı*” başlıklı teziyle 2013 yılı Aralık ayında tamamladı. Akabinde, 2014 yılı Mart ayı itibariyle aynı üniversitede, aynı programda doktora eğitimine başladı. 2015-2016 yılları arasında “*Bizans Tasvir Sanatında Kurban Sahneleri*” başlıklı doktora tezi çalışmalarına devam ederken *Galatasaray Üniversitesi Yabancı Diller Kursları*’nda yabancı dil (*Fransızca*) eğitimi aldı.

2016 yılı Ekim ayında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi’ndeki geçici görevlendirmesi son bulan Feray Korucu Yağız, İstanbul Medeniyet Üniversitesi’ne döndü. 2019 yılı Haziran ayı itibariyle “*Bizans Tasvir Sanatında Kurban Sahneleri*” başlıklı doktora tezi çalışmasını tamamlayan Feray Korucu Yağız, akademik çalışmalarına, İstanbul Medeniyet Üniversitesi’nin personeli olarak devam etmektedir.

